

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І.ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

**«XXI ҒАСЫР: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты
жас ғалымдар мен студенттер арасындағы республикалық
ғылыми-тәжірибелік конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

*республиканской научно-практической конференции
молодых ученых и студентов*
«XXI ВЕК: НАУКА И ИННОВАЦИИ»

MATERIALS

*of the republican scientific and practical conference
of young scientists and students*
«XXI CENTURY: SCIENCE AND INNOVATION»

Талдықорған, 2023

УДК 001
ББК 72
Ж65

Редакция алқасы: Қ.М. Баймырзаев (бас редактор), А.С. Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова, К.К. Рысбеков, Т.Б. Жумагулов, Е.К. Утегенов, Е.С. Хаймулданов, И.Ж. Есенгабылов, Е.С. Андасбаев

Редакционная коллегия: Қ.М. Баймырзаев (главный редактор), А.С. Бахтаулова (заместитель главного редактора), Л.Н. Карашолакова, К.К. Рысбеков, Т.Б. Жумагулов, Е.К. Утегенов, Е.С. Хаймулданов, И.Ж. Есенгабылов, Е.С. Андасбаев

Editorial colleague: K.M. Baimyrzaev (editor-in-chief), A.S. Bakhtaulova (deputy of editor-in-chief), L.N. Karasholakova, K.K. Rysbekov, T.B. Zhumagulov, E.K. Utegenov, E.S. Khaimuldanov, I.Zh. Esengabylov, E.S. Andasbayev

«XXI ҒАСЫР: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты жас ғалымдар мен студенттер арасындағы республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2023. 391 б.

Ж65 *Материалы республиканской научно-практической конференции молодых ученых и студентов «XXI ВЕК: НАУКА И ИННОВАЦИИ»* – Талдықорған, Жетісуский университет им. И.Жансугурова, 2023. 391 с.

Materials of the republican scientific and practical conference of young scientists and students «XXI CENTURY: SCIENCE AND INNOVATION» – Talдықorgan, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, 2023. 391 p.

ISBN 978-601-216-864-8

Жинақ материалдары білім беру мен ғылым саласында инновациялық зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдарға, докторанттарға және магистранттарға арналған.

Материалы сборника предназначены ученым, докторантам и магистрантам, занимающимся исследованиями инноваций в образовании и науке.

Collection of materials is intended for scientists, Master and Doctor students, who are interested in innovative research in education and science.

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-216-864-8

© І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2023
© Имідждік саясат орталығы, 2023

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

**Председателя Правления - Ректора
Жетысуского университета им. И.Жансугурова,
доктора географических наук, профессора
Қ.М. Баймырзаева**

Уважаемые гости, преподаватели и молодые ученые!

Я рад приветствовать вас на ежегодной Республиканской научно-практической конференции молодых ученых и студентов **«XXI век: наука и инновации»**.

Наука вплетена во все сферы человеческой деятельности, особенно значима ее роль в образовании. В основании современного образовательного процесса лежат научная картина мира и научно обоснованные подходы. Роль науки в образовании распространяется на все компоненты образовательного процесса: цели, средства, результаты, принципы, формы и методы. Изменения в науке и технике диктуют необходимость изменений образовательной системы, опирающейся на достижения науки.

В настоящее время мы стоим на пороге новых научных открытий, которые продвинул человечество далеко вперед в его развитии. Поэтому организация научной деятельности в нашем ВУЗе, активизация научной инициативы студентов являются одним из приоритетных направлений развития науки, так как именно молодежь является важным субъектом социальных перемен, и огромной инновационной силой.

В Жетысуском университете имени И. Жансугурова запущен ряд проектов, направленных на поддержку молодых ученых. Среди них внутривузовский конкурс на грантовое финансирование проектов коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности молодых ученых «Jas ғалым», который направлен на поддержку талантливой молодежи университета, стимулирование коммерциализации научных разработок молодых ученых, с получением конкретной продукции.

Научно-исследовательская работа студентов является частью общего образовательного процесса, включается в содержание изучаемых дисциплин и видов учебных занятий. Студенты активно участвуют в национальных и международных конкурсах НИРС и предметной олимпиады, занимая призовые места.

Всем участникам конференции желаю успехов в работе и дальнейших творческих достижений!

ӘОЖ 541.124

ҚАДЫРҒАЛИ БИ ҚОСЫМУЛЫ ЖАЛАЙРИДІҢ ЕҢБЕГІНІҢ МАҢЫЗЫ

Абдрахманов К.Ж., 7M01601 – «Тарих» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

daulet_shatanov@mail.ru

Қадырғали Жалаири қазақтың тұңғыш тарихшысы, қоғам қайраткері, елшілік қызмет атқарған, философ, ақын жазушы болды десек қателеспейміз. Сол дәуірдің ерлігі мен елдігін өзінің жазба шығармаларынан білуге болады. Сондай шығармаларының бірі Жылнамалар жинағы. Ерліктің негізі сүйіспеншілік. Кісі сүйгенінің құлы да, құрбаны да болады. Отаның сүйген әр солдат ол үшін отқа да, суға да түседі. Мақалада қазақ халқының, қазақ хандығының қалыптасу процесін зерттеп білуде алатын орны талқыланды. Жылнамалар жинағына соңғы жылдары қазақ тарихшылары мен жазушыларының алтын қазынаға қосқан еңбектеріне тоқталдық.

Тірек сөздер: Орыс хан, Алаш, Шежіре, Қарахан, Кеңесші.

Не ошибемся, если сказать, что Кадыргали Жалаири был выдающимся казахским историком, общественным деятелем, посольством, философом, поэтом-писателем. Подвиг и народность той эпохи можно узнать из его письменных произведений. Одно из таких произведений-Сборник летописей. Основа мужества-любовь. Человек становится рабом и жертвой возлюбленного. Каждый солдат, которого любит Отечество, падает за него и в огонь, и в воду. В статье обсуждалось место казахского народа в изучении процесса становления Казахского ханства. В Сборнике летописей мы остановились на трудах казахских историков и писателей, внесенных в золотую казну за последние годы.

Ключевые слова: Орыс хан, Алаш, Хроника, Карахан, советник.

It is safe to say that kadyrgali Zhalairi was a prominent Kazakh historian, public figure, embassy worker, philosopher, poet and writer. The heroism and country of that era can be learned from his written works. One such work is a collection of Annals. The basis of Courage Is Love. A man becomes both a slave and a victim of the one he loves. Every soldier loved by the motherland falls for him both in fire and in water. The article discussed the role of the Kazakh people in studying the process of formation of the Kazakh Khanate. In the collection of Annals, we focused on the works of Kazakh historians and writers, which have been added to the Golden Treasury in recent years.

Key words: Orys Khan, Alash, Chronicle, Karakhan, sovetsnik.

«Қазақ тарихына қатысты деректердің
молдығы жағынан «Жылнамалар жинағына»
иықтасар ештеңенің жоқтығы күмәнсіз»

Шоқан Уалиханов

Қадырғали Қосымұлы-қазақ тіліндегі алғашқы тарихи шығарма жазған. Бұл шығарма ана тіліміздегі қазақ тарихы үшін құндылығын бағалай отырып, Қадырғали есімін Орта Азия, Моңғолияның Әбілғазы, Бабур, Бенаи сияқты атақты ғалымдардың қатарына қоюға болады.

Бұндай шығарма жазуға ақыл, қайрат, адалдық пен шыдамдылық болуы тиіс. Шығармаға өз ой пікірлерін білдірген ғалымдарымызда жетерлік. Сонын ішінде Қазан университетінің профессоры Н.И. Ильминский, академик Вельяминов-Зернов және қазақтың жас ғалымы Шоқан Уалиханов Қадырғали бидің қолжазбасы туралы: «Бұл кітаптың Әбілғазы

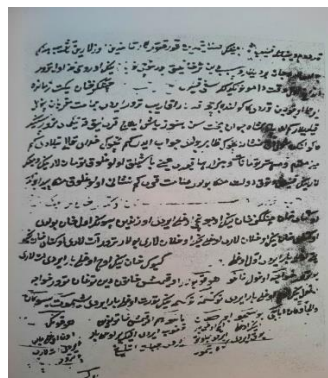
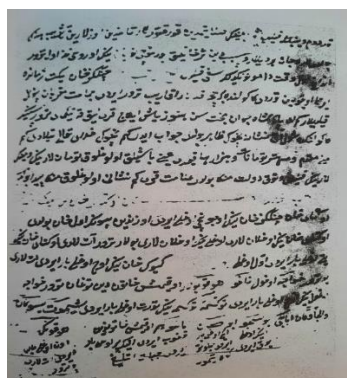
және «Шайбанинамемен» салыстырғанда аңыздан ақиқаты молырақ..... Тілі қазіргі қазақ тіліне ұқсас сияқты»- деп жазады. Ғылыми жұмыспен шұғылданып жүрген кейбір жазушы - тарихшылар бұл кісінің еңбегімен оның есімін соңғы уақытқа дейін жеткілікті назар аудармады. Сол себептен де Қадырғали бидің есімі ұмытылуға тақалып,өзінің тарихта алатын орнына ие бола алмады.Халқымыздың мақтанышы ретінде қараған бұл шығарамға жете көңіл бөлінбеуіне бірнеше себептер болды. Біріншіден, Қазан төңкерісінің бұрынғы оқымыстылары қазақ емес қырғыз немесе қайсақ деп аталып жүрген халықта қандай тіл болмақ.Солардың арасынан қазақ тілінде шығарма шықса мән бермей шағатай,татар тілдеріне ұқсатып қолжазбаларына қоса берген.Екінші, Шығарманың алғашқы бөліктері жоғалуына байланысты,автордың өзінің шығармасына қойған аты белгісіз болып келді. Бұл жазбаны алғашқылардың бірі болып зерттеген И.Н Березиннің көрсетуі бойынша «Жамиғ-ат-Таварих» деп жазылып келді.[1.]

«Жылнамалар жинағы» кіріспе,аударма,қазақ хандары және қорытындылау деп 4 бөлімнен тұрды.Қысқаша тоқталып өтсек; Кіріспе бөлімінде Ресей жерінің өте үлкен екендігі,көркем әсем екені баяндалады.Ел билеушісі Борис Годуновтың құрметіне арнап жазылған шығарма-деп атап көрсетеді.

Қадырғалидың бұл шығармасы сонау Шыңғысхан мен оның ұрпақтары жайында,сондай-ақ қазақ хандығы туралы жазылғандығын көруге болады. «Жылнамалар жинағы» алғашқы бөлімдерінде айтылғандай « Қазақстан тарихы үшін аса маңызды бөлігі 3-ші,яғни бұрын соңды ешқайда автордың еңбегінде жазылмаған тың тарихи мәліметтер берген соңғы бөлімі. Ол тоғыз дастаннан тұрады (шежірелерден- Н.К)». Бұл дастаннан қазақ жерінің тарихи қалаларын басқа да құнды деректер қалдырды. Әсіресе XIII- XVI ғасырдағы қазақ хандығының ішкі-сыртқы жағдайлары,хан және сұлтандар,бектер мен хафиздар т.б әлеуметтік топтар жайында құнды материалдар мол.Қадырғали бидің тіл меңгергендігі туралы философия ғылымының докторы, профессор Аманжол Қасабек,Төлеубай Қордабаев,Мұхамедрахым Жармұхамедұлы еңбектерінен біле аламыз.Би өте білімді адам болған.Көне түркі, араб, парсы, орыс тілдерін жетік меңгергені анық.

Халқымыздың арғы-бергі ата-тегін жетін білген Ш.Уалихановтың бұл еңбектің құнды деректердің мол екендігін ашып айтқан.Ә.Марғұлан «Күміс сандық құпиясы» еңбегінде Қадырғали би Қосымұлының еңбегін жоғары бағалап: XVI ғ әдемі оймен қазақ тілінде келелі сөз жазу,қазақ тарихын,шежіресін,тұрмысын әдемілеп суреттеу-сарқылмайтын мәдениет дүниесінің келісті бір түрі десек қателеспейміз.Сөйтіп,Қадырғали Жалаир тайпасынан шыққан қазақтың бірінші ойшыл ғалымы,данышпан,өрнек қалдырған мәдениет мұрагері{2}.Бұл еңбекті қазақ тарихының жазу мәдениетінің ең алғашқы үлгісі деп тануымыз керек.

Өз заманының ғұламасы болған Би халқының мәдениетін,сөз өнерін,жазба және ауызекі тарихы мен шежіресін танып өскен кітабы-түрки шағатай тіліне қоса,дәстүр бойынша ғылым мен әдебиет лұғаты саналатын парсы тілін жетік біліп,дін мен Құран тілі арабты да өте жақсы білінгені көрінген.{3}

Шежірелер жинағы екі бөлім, 80 беттен тұрады.
Орталық ғылыми кітапхана қорына 1979 жылы түскен

Атаулы кітаптың бастапқы бөлімі шағатай тілінде жазылған, қалыпты өлшеммен салыстырғанда, парсы, араб сөздері көптеп кездеседі. Ал екінші бөлігі далалық түркі, бәлкім қазақ тіліне тым жақын, бүгінгі қазаққа да жат емес. Тұңғыш жазба тарихының ақтангерінің еңбегінде: 400-ге жуық тарихи тұлғалардың есімдері, өзінің аталас 40 жалайыр саңлақтары, 11-ге жуық ақын жазушылардың еңбегі кірген. Адамзат тарихының әр түрлі кезеңдерін жан-жақты зерттеу үшін оны философиялық тұжырымдаулар тұрғысынан байыппен қараған жөн. Тарих сахнасында жарқырап көрінген ұлы тұлғалардың кең ауқымды дүниетанымын зерттеп талдауға итермелейді.

Осыған орай қазақ философ, философия тарихын зерттеуші маманы А. Қасабек өзінің Қадырғали Жалайыр туралы жазылған еңбегінде маңызды тұжырым келтірген: «Адам болмысының өркениетті аспектілерін айқындау және оны философия тарихы тұрғысынан әспеттеу үшін көлеңкеде қалып қойған ойшылдардың еңбектерін зерделеп, ғылыми өріске жегу міндеті зор. Осы жолда ұлы да мәңгілік дүниетанымдық идеяларды»

Тарихымызды алғашқы тарихын жазуына үлес қосқан бұл батырды біздің ұмытпауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның «Жылнамалар жинағы». — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1991. — 272 б.
2. Алдабергенова М. Қадырғали Жалаири // Парасат. — 2008. — № 2. — 15, 16-б.
3. Қойгелді М. Қазақ тарихына қатысты зерттеулерінде Мұхаммед Хайдар Дулати мен Қадырғали Жалайыридың еңбектеріне сүйенген / Академик Әлкей Марғұлан (1904–1985) // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — № 1(61). — 18-б.
4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. — Алматы: Жазушы, 1985. — 560 б.
5. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. — Алма-Ата: Рауан, 1992. — 379 с.
6. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Төрт томдық. — 1-кіт. — Алматы: Атамұра, 1996. — 544 б.
7. Албани Б.Қ. Тарихи таным: ежелгі халықтар, тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. — Алматы: Ататек, — 400 б.

ӘОЖ 004.378

МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА САБАҚСТАРЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ МЕТАПӘНДІК БІЛІМ БЕРУ НӘТИЖЕЛЕРІН КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЯ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абдуалиева Р.Е., п.ғ.м., докторант жетекші,

Жайлаубаева А.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Rimaergaliyevna09@gmail.com

Бұл мақала білім беру процесінде, атап айтқанда математика сабақтарында, метапәндерді қалыптастыруға бағытталған заманауи білім беруде білім алушылардың білім беру нәтижелері Кейс-технологиясын қолдану мәселесіне арналған. Жұмыста ситуациялық талдау әдісі, кейс-әдіс, пікірталас әдісі сияқты компоненттерді қамтитын жүйелік-белсенділік тәсіліне негізделген кейс-технологияны қолдану моделі келтірілген. Бұл модельді жүзеге асыру элементар математика сабақтарының тақырыптық мазмұны мысалында сипатталған. Кейс-технологияның әрбір әдісі нақтыланған және оның мысалдары келтірілген. Математика және информатика сабақтарындағы кейс-технологиялар метапәндік білім беру нәтижелерінің қалыптасуына, математикалық білім беру сапасы мен білім алушылардың ақпараттық құзыреттілігінің өсуіне әкеп соғады.

Тірек сөздер: Математиканы оқыту әдістемесі, информатиканы оқыту әдістемесі, кейс-технология, кейс-әдіс, пікірталас әдісі, ситуациялық талдау әдісі, метапәндік білім беру нәтижелері.

Данная статья посвящена проблеме применения кейс-технологии образовательных результатов обучающихся в образовательном процессе, в частности, на уроках математики и информатики, в современном образовании, направленном на формирование метапредметов. В работе представлена модель применения кейс-технологии, основанная на системно-деятельностном подходе, включающая такие компоненты, как метод ситуационного анализа, кейс-метод, метод обсуждения. Реализация данной модели описана на примере тематического содержания уроков элементарной математики. Каждый метод Кейс-технологии уточнен и приведены примеры. Кейс-технологии на уроках математики и информатики приводят к формированию результатов метапредметного образования, повышению качества математического образования и информатической компетентности обучающихся.

Ключевые слова: методика преподавания математики, методика преподавания информатики, кейс-технология, кейс-метод, метод дискуссий, метод ситуационного анализа, метапредметные образовательные результаты.

This article is devoted to the problem of applying the case technology of students' educational results in the educational process, in particular, in mathematics and computer science lessons, in modern education aimed at the formation of meta-subjects. The paper presents a model of the application of case technology based on a system-activity approach, including such components as the method of situational analysis, the case method, the method of discussion. The implementation of this model is described by the example of the thematic content of elementary mathematics lessons. Each method of the Case Technology is refined and examples are given. Case technologies in mathematics and computer science lessons lead to the formation of the results of meta-subject education, improving the quality of mathematical education and information competence of students.

Key words: methods of teaching mathematics, methods of teaching computer science, case technology, case method, discussion method, situational analysis method, meta-subject educational results.

Экономика мен жүйені қайта құрылымдау жағдайында соңғы онжылдықта, оқу процесі мен білім беруді басқару бүкіл жүйені өзгерту қажеттілігі туындады. Мектепте оқытылатын пәндердің пәндік мазмұны үнемі өсіп отырады, бірақ өсу байқалмайды студенттер арасында жеке пәндерді меңгерудің табыстылығы әртүрлі дереккөздермен дәлелденеді. Сондай-ақ негізгі жалпы білім беру жүйесінде мынадай проблемаларды байқауға болады: білімгерлердің қабілетсіздігі ақпаратпен өнімді жұмыс істей алмау және негізгі нәрсені бөліп көрсете білмеуі; практикалық, әлеуметтік және жеке маңызды мәселелерді шеше алмауы - бақылау жүргізу, жағдайды талдау, болжамдар жасау, эксперимент жүргізу, қорытынды жасау; мектепте алған білімдерін өмірлік іс-әрекетінде қолдана алмауы байқалады.

Кейс әдісі АҚШ-та XX ғасырдың басында жасалған. Ресейде 1926 жылы мәселелерді белсенді түрде қарастыра бастады кейіннен талдау мақсатында нақты материал негізінде арнайы оқу сабақтарында әзірленген прецедентке негізделген оқытудың әртүрлі әдістерін қолданды [1].

В.Э.Штайнберг "Кейс технология қашықтықтан оқыту үшін жасалған, олар жиынтықтарды қолдануға негізделген дербес зерделуі толықтырылатын мәтіндік, аудиовизуалды және мультимедиялық оқу-әдістемелік материалдардың (кейстердің) оқытушыларға әдістемелік және ұйымдастырушылық көмекті жүзеге асыратын оқытушы-

тьюторлардың (консультант-тәлімгер) консультацияларымен оқыту бағдарламасы аясында" пайда болған деген [2].

С.Ю.Попова және Т.Н. Сухарев кейс әдісін жеке оқу сабақтарында қолдану ерекшеліктерін сипаттай отырып, бұл технологияның білімгерлерді «... тұжырымдауға, проблемаларды және кейіннен талдау жасай отырып, оның шешімін іздеуге бағыттайды деген» [3].

Әдістемелері. Жоғарыда айтылғандай, кейс-технология-бұл нақты мәселелерді-жағдайларды (жағдайларды) шешу арқылы оқытуға негізделген белсенді проблемалық-ситуациялық талдау әдісі.

Математика –информатика сабақтарында қолданылатын case-технологиялар әдісінің ерекшелігі-нақты өмірдегі фактілер негізінде проблемалық жағдай жасау. Әдістің тікелей мақсаты-студенттер тобының бірлескен күш – жігерімен ұсынылған жағдайды талдау (case) және практикалық шешімді әзірлеу; процестің аяқталуы-ұсынылған алгоритмдерді бағалау және қойылған мәселе аясында ең жақсысын таңдау.

Айта кету керек, белгілі бір мәселені шешкен кезде оқушылардың ақпаратты репродуктивті игеруі емес, оқытушы мен білімгердің бірлескен жұмысы маңызды, мұнда оқытушы коммуникативті көшбасшы бола отырып, оқушыларды бағыттайды, оларға кейс-технологиялардың көмегімен алған білімдерін дербес өндіруге, өңдеуге, жіктеуге және қолдануға көмектеседі [4].

Кейс-стади әдісі мыналарды қамтиды:

Нәтижелері мен талқылаулар. Оқу процесінде кейспен жұмыс істеу технологиясы салыстырмалы түрде қарапайым және келесі кезеңдерді қамтиды:

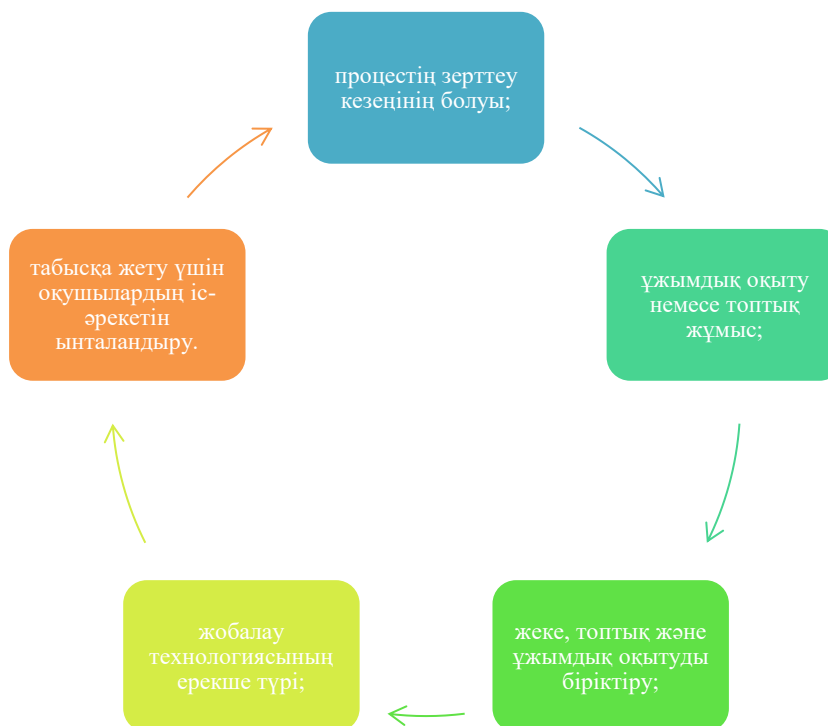
- студенттердің кейс материалдарымен жеке өзіндік жұмысы (проблеманы анықтау, негізгі баламаларды тұжырымдау, шешімді немесе ұсынылатын әрекетті ұсыну);
- негізгі проблеманы және оның шешімдерін пайымдауды келісі шағын топтарда жалғастыру;
- жалпы пікірталаста (оқу тобы шеңберінде) шағын топтардың нәтижелерін таныстыру және сараптау.

1–ші кестеде кейс-стади әдісін жүзеге асырудың негізгі кезеңдерін және әр кезеңнің мақсаттарын ұсынамыз.

Кейс –стади әдісін жүзеге асырудың негізгі әдіс-тәсілдері

№	КЕЗЕҢДЕРІ	КЕЗЕҢДЕРДІҢ МАҚСАТЫ
1	Нақты жағдаймен танусы	Іздеу: тапсырма материалдарынан алынған және өздігінен тартылған ақпаратты бағалау
2	Шешім қабылдаудың проблемалық жағдайын түсіну	Шешім табуға және оны бағалауға қажетті ақпаратты алуды үйреніңіз
3	Талқылау: балама шешімдердің мүмкіндіктерін талқылау	Балама шешімді дамыту
4	Шешім: шешімді топтарда табу	Сопоставление и оценка вариантов решения
5	Дау: жеке топтар өз шешімдерін қорғайды	Шешімдерді дәлелді қорғау
6	Нәтижелерді салыстыру: топтарда қабылданған шешімдерді салыстыру	Жеке шешімдер орналасқан мүдделердің өзара байланысын бағалау

Жоғарыда аталған әдістің ерекшеліктері 1 суретте көрсетілген:

Сурет 1. Кейс әдістердің ерекшеліктері

Кейс-технологиясын пайдалану жаңа білім мен практикалық жұмыс дағдыларын алуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс дәстүрлі әдістерден түбегейлі ерекшеленеді: студент мәселені талқылау және шындықты іздеу барысында басқа білімгерлермен және оқытушымен тең құқылы.

Жоғарыда айтылғандай, кейс-технология әдісін қолданудың тиімділігі көбінесе оқытушының оқу процесін басқару қабілетіне байланысты болады. Бұл жағдайда кейс-технологияны қолдану кезінде оқытушы рөлі өте айқын және жауапты. 2 суреттен көрсеңіздер болады.

Сурет 2. Оқытушының кейспен өткізгін сабақтарда алдына қойылатын талаптар.

Осылайша, оқытушының рөлі проблемалық мәселелер арқылы әңгіме немесе пікірталас бағытында, жұмыс уақытын бақылауда, білімгерлердің үстірт ойлаудан бас тартуға шақырып, топтың барлық білімгерлердің кейсті талдау процесіне тартуда.

Сонымен, кейс-технологияны қолдану үшін, ең алдымен, кейстің өзін жасау керек. Оқытушы үшін қиын міндет- бұл эрудицияны, педагогикалық шеберлікті және уақытты қажет ететін жағдайды әзірлеу, яғни проблемалық жағдай модельденетін және білімгерлердің игеруі қажет білім, дағдылар кешенін көрсететін тиісті нақты материалды таңдау. Әдетте жазбаша түрде дайындалған жағдайлар оқылады, зерттеледі және талқыланады. Бұл жағдайлар оқытушының жетекшілігімен сыныптық әңгіменің негізін құрайды. Кейс әдісі оқу материалының ерекше түрін де, осы материалды оқу процесінде қолданудың ерекше тәсілдерін де қамтиды.

Кейс -бұл бірыңғай ақпараттық кешен. Әдетте, кейс үш бөлімнен тұрады: кейсті талдауға қажетті көмекші ақпарат; нақты жағдайды сипаттау; кейстің тапсырмалары.

Кейс әдісінің айрықша ерекшеліктері:

- нақты проблемалық жағдайдың сипаттамасы;
- проблемалық жағдайды шешудің баламасы;
- шешімді әзірлеу бойынша бірыңғай мақсат және ұжымдық жұмыс;
- қабылданатын шешімдерді топтық бағалау жүйесінің жұмыс істеуі;
- білімгерлердің эмоционалды күйзелісі.

Ситуациялық әдістеме оқытудың көптеген әдістеріне сүйенеді және кіреді, бірақ оқу-тәрбие қызметін ынталандыру және ынталандыру әдістеріне артықшылық беріледі. Осылайша, кейс әдісін танымның басқа, қарапайым әдістері біріктірілген күрделі жүйе ретінде ұсынуға болады. Оған модельдеу, жүйелік талдау, проблемалық әдіс, ойын әдістері және оқытудың басқа түрлері мен әдістері кіреді.

Кез келген кейс оқытушыға оны оқытудың әртүрлі кезеңдерінде және әртүрлі мақсаттарда пайдалануға мүмкіндік береді. Жақында студенттердің оқу сатысында ғана емес, емтихандарда оқу нәтижелерін тексеру кезінде де кейстерді қолдану танымал бола бастады. Студенттер емтихан алдында кейсті алады, олар оны талдап, емтихан алушыға қойылған сұрақтарға жауаптары бар есеп беруі керек. Әрине, сіз кейсті студенттердің

емтиханға тікелей қатысы болуы керек, бірақ содан кейін ол шектеулі уақыт шеңберіне жету үшін жеткілікті қысқа және қарапайым болуы керек. Оқу процесінде кейсті қолдану әдетте екі әдіске негізделген. Олардың біріншісі дәстүрлі Гарвард әдісі деп аталады-ашық пікірталас. Балама әдіс болып табылады әдіс жеке немесе топтық сауалнамаға байланысты, онда студенттер жағдайды ресми ауызша бағалайды және ұсынылған кейстің талдауын, олардың шешімдері мен ұсыныстарын ұсынады. Бұл әдіс оқытушыға бақылауды жеңілдетеді, дегенмен кейбір студенттерге олардың оқу күш-жігерін азайтуға мүмкіндік береді (әр студент әр сабақта бір-екі рет сұхбаттасады). Әдіс студенттердің қарым-қатынас дағдыларын дамытады, оларға өз ойларын нақты айтуға үйретеді. Дегенмен, бұл әдіс Гарвард әдісіне қарағанда динамикалық емес. Ашық пікірталаста қатысушыларды ұйымдастыру және бақылау қиынырақ. Пікірталаста оның оқытушыны басқару дәрежесі негізгі фактор болып табылады. Нұсқаулық студенттер кейсті алғаннан кейін бірден басталуы мүмкін. Сұрақтар қоя отырып, оқытушы студенттердің назарын белгілі бір ақпаратқа бағыттайды, олардың жауаптарын қоздырады. Ол тіпті қандай аналитикалық әдістерді қолдану керектігін нақтылай алады. Пікірталасқа жетекшілік ете отырып, мұғалім әр студенттің қатысуын іздей отырып, оның бағытын бақылайды. Ол топ тапқан шешімнің контурын сызу арқылы талқылауды аяқтай алады.

Қорытындылай келе қазіргі оқыту бөлімінде білім берудің озат әдістемелерін жасап, жайтты түсінбейінше білімді, озат кадр дайындау қиындық туғызады. Кейс технологиясы тек оқытушы үшін ғана емес, студенттер үшін де шығармашылық, сыни ойлау дағдыларын дамытатын маңызы зор әдіс-тәсілдердің бірі болып табылады. Білімгер тек тақырыпты меңгеріп қана қоймай, пікір алмасып, ой бөлісіп отырады. Білім берудің негізгі мақсаты осы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Козырева, Л.Метод кейс-стади и его применение в процессе обучения учащихся. М.,«Просвещение», 2005, [Электрон.ресурс] – Режим доступа: http://brmtit.ru/sites/default/files/doc/ped_SOUZ_zhurnal/prof/lugovaya.pdf свободный
2. Штейнберг, В.Э. Дидактический дизайн как творческая деятельность педагога / В.Э.Штейнберг // Вестник Учебно-методического объединения по профессионально педагогическому образованию : сб. науч. тр. : специализированный выпуск. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 2(41).
3. Попова, С. Ю. Современные образовательные технологии. Кейс-стади : учебное пособие для вузов / С. Ю. Попова, Е. В. Пронина. — 2-е изд., испр. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 126 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-08773-4. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/514999> (дата обращения: 29.03.2023).
4. Кузнецова, Ю.В.Плотников М.В. Чернявская О.С... Технология case-study / учебно-методическое пособие. – Нижний Новгород, 2014 – 208 с.
5. А.Долгоруков. Case-study как способ (стратегия) понимания.- Практическое руководство для тьютора системы Открытого образования на основе дистанционных технологий. Под ред. А.Долгорукова, Москва, Центр интенсивных технологий образования, 2002, с.22-44.[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.evolkov.net/case/case.study.html> свободный.

ӘОЖ 9(571) 333.16

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СӨТ РЕФОРМАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Абеу А.М., 1-курс магистранты

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., Сантаева К.Т.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті КЕ АҚ, Талдықорған қаласы

aidana.abeu@gmail.com

Мақалада Қазақстан Республикасының Сот реформасының негізгі кезеңдері қарастырылған. Жаңа сот билігін қалыптастыруда тәуелсіздіктен бүгінге дейін көптеген реформалар жүргізілді. Автор бұл реформалардың негізгі мақсаты – мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде ешкімге тәуелсіз және мықты сот жүйесін қалыптастыра отыра, нағыз құқықтық демократиялық мемлекетке айналу екенін атап өтеді. Мақалада Сот билігінің шынайы дербестігі мен тәуелсіздігінің ең жақсы кепілі "Қазақстан Республикасындағы соттар мен судьялардың мәртебесі туралы" Конституциялық заңның, "сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту жөніндегі шаралар туралы" Президенттің Жарлығы және осы сияқты нормативтік-құқықтық актілердің қабылдануы және оны жақсарту жұмыстарын атап көрсеткен. Бүгінгі таңда еліміз нағыз құқықтық демократиялық мемлекетке айналуы жасалған іс-шаралар өзінің оң нәтижесін бергенін көрсетеді.

Тірек сөздер: Сот билігі, сот жүйесі, судьялар, соттар, құқық

В статье рассмотрены основные этапы судебной реформы Республики Казахстан. От независимости до наших дней было проведено множество реформ в формировании новой судебной власти. Автор отмечает, что основная цель этих реформ – стать настоящим правовым демократическим государством, формируя независимую и сильную судебную систему как ветвь государственной власти. В статье отмечена работа по принятию и улучшению Конституционного закона "О статусе судов и судей в Республике Казахстан", Указа Президента "о мерах по усилению независимости судебной системы" и подобных нормативно-правовых актов. Сегодня мероприятия по превращению страны в настоящее правовое демократическое государство показывают, что они дали положительный результат.

Ключевые слова: Судебная власть, судебная система, судьи, суды, право

The article discusses the main stages of the judicial reform of the Republic of Kazakhstan. From independence to the present day, many reforms have been carried out in the formation of a new judiciary. The author notes that the main goal of these reforms is to become a true legal democratic state, forming an independent and strong judicial system as a branch of state power. The article notes the work on the adoption and improvement of the Constitutional Law "On the status of courts and judges in the Republic of Kazakhstan", the Presidential Decree "on measures to strengthen the independence of the judicial system" and similar normative legal acts. Today, the measures to transform the country into a real legal democratic state show that they have given a positive result.

Key words: Judicial power, judicial system, judges, courts, law

Қазақстан Республикасы егемен ел болған алғашқы сәтінен бастап-ақ құқықтық демократиялық мемлекет қалыптастыруға бағыт алды. Осыған байланысты, Мемлекеттік биліктің бір тармағы болып саналатын Сот жүйесіне қатысты көптеген реформалар жүзеге асырылды. «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітеді, оның ең жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады», - деп Қазақстан Республикасының

Конституциясының 1-бабының 1-тармағында көрсетілгендей, Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекет болып аяққа нық тұруы, кешегі тәуелсіздігімізді алғаннан бүгінгі күнге дейін жасалған реформалардың нәтижесі. Міне, осы реформаларды «Тәуелсіздіктен кейінгі сот билігінің қалыптасуы», «Қазақстан Республикасының Сот Билігін жетілдіру кезеңі» және «Қазақстандағы сот билігін дамытудың жаңа сатысы» деп 3 кезеңге бөліп қарастыруымызға болады.[1]

1-кезең, Тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақстан Республикасында Сот билігінің қалыптасу тарихы, 1991 жылы 16 желтоқсанда қабылданған "ҚР мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" Конституциялық заңынан бастау алады. Осы заңның 9-бабында Қазақстан Республикасында мемлекеттік билікті заңнамалық, атқарушы және сот билігіне бөлу қағидаты белгіленген.

Ал, 1993 жылы ҚР-ның алғашқы Конституциясының қабылдануы биліктің тармақталуының қағидатын бекітіп, сот билігінің ұйымдасып, қызмет етуінің негізгі принциптерін айқындады.

1993 жылғы Конституцияда 16-тарау сот билігіне арналды. Осы Конституцияның 95-бабында Қазақстандағы сот билігі Конституциялық Сотқа, Жоғары Сотқа және Жоғары Төрелік Сотқа, сондай-ақ заң бойынша құрылатын төменгі соттарға тиесілі екендігін атап көрсетті. Онда: «Ешқандай өзге органның, лауазымды немесе өзге адамның сот билігі міндеттерін өз мойнына алуға қақысы жоқ», - деп белгіленеді. «Конституциялық сот – Қазақстан Республикасы Конституциясы жөніндегі сот билігінің жоғарғы органы деп танылатынын» атап, белгілеп берді.[2]

Алайда, Конституциялық Кеңестің мүесі болған Николай Акуев 1993 жылғы Конституцияға енгізілген сот жүйесі бұрынғы Кеңестік Конституцияда қалыптасқан, ешқандай реформа жүрмеген сот жүйесі екенін атап өткен.

ҚР Сот Билігі тарихының 1-кезеңі үшін сапалы жаңа сот билігін қалыптастырудың негізгі бағыттары қаланған және оны дамытудың басымдықтары айқындалған басты тарихи құжат 1994 жылы ҚР Президентінің «Қазақстан Республикасында құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы туралы» қабылданған қаулысы болды.

1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды. Осы Конституцияға сәйкес қабылданған Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі туралы» 1995 жылғы 20 желтоқсандағы №2694 заңның қабылдануы - соттар және судьялардың мәртебесін анықтаған алғашқы заң болды.

2-кезең, Қазақстан Республикасының Сот билігін жетілдіру жылдары. Тәжірибе көрсеткендей, 1995 жылғы 20 желтоқсандағы "Қазақстан Республикасындағы соттар мен судьялардың мәртебесі туралы" Конституциялық заң күші бар ҚР Президентінің Жарлығы соттардың атқарушы биліктің ықпалынан шығарылуын және соттардың шынайы дербестігі мен тәуелсіздігін толық көлемде қамтамасыз ете алмады.[3]

Сот өзгерістерінің алғашқы кезеңінде әділет органдарының соттарға қатысты бірқатар бақылау функциялары жойылды және ҚР Президентінің аталған "Қазақстан Республикасындағы соттар мен судьялардың мәртебесі туралы" Жарлығына сәйкес оларға тек сот қызметін ұйымдастырушылық қамтамасыз ету жөніндегі функциялар қалдырылды. Осылайша, соттар материалдық тұрғыдан әділет органдарына тәуелді болып қала берді.

Сондықтан билікті бөлудің Конституциялық қағидатына сәйкес соттарды Әділет министрлігі мен оның аумақтық органдарының қамқорлығынан шығару, соттардың жұмысын ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық, қаржылық және кадрлық қамтамасыз ету жүйесін түбегейлі реформалау туралы мәселелерді шешу қажеттілігі айқын түрде туындады. Осыған байланысты ҚР Президентінің 2000 жылғы 1 қыркүйектегі "сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту жөніндегі шаралар туралы" Жарлығы Сот реформасының бірегей жетістігі болды. Себебі, Соттардың қызметін қамтамасыз ету функциялары Әділет министрлігінің қарамағынан уәкілетті органға - Жоғарғы Сот жанындағы Сот әкімшілігі жөніндегі комитетке берілді. Осылайша, атқарушы биліктің соттарға ықпалы алынып тасталды.

Сот билігін қалыптастыру мен жетілдірудің өте маңызды негізі 2000 жылы желтоқсанның 25-і қабылданған «Қазақстан Республикасының соттары мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заң болды. Конституциялық заң соттар мен судьялардың мәртебесін белгіледі, соттарды бір жүйеге біріктірді, сот құрылысы мен сот ісін жүргізудің қолайлы және тиімді негізін қалады. Судьялардың әлеуметтік жағдайы қарастырылып, материалдық-техникалық жағынан толық қамтамасыз етілді. Конституциялық заң сот құзыретінің шегін айқындап, судьялар сот төрелігін жүзеге асырған кезде тек заңға ғана емес, әділеттілік, моральдық, құқықтық және саяси ұғымға сүйенетін болды.

2001 жылы 16 қаңтарда ҚР Президентінің Жарлығымен мамандандырылған ауданаралық Экономикалық соттар Алматы және Қарағанды қалаларында құрылды және олар өздерінің практикалық және өміршендігін дәлелдегеннен кейін, мамандандырылған ауданаралық Экономикалық соттар 2002 жылы 9 ақпанда ҚР Президентінің Жарлығымен барлық облыстарда құрылды.

Ал, ауданаралық мамандандырылған әкімшілік соттар ҚР Президентінің 2004 жылғы 09 қыркүйектегі Жарлығымен құрылып, 2005 жылғы 1 қаңтардан бастап барлық облыс орталықтарында жұмыс істей бастады. Осылайша, жария-құқықтық қатынастар саласындағы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетіктері күшейтілді.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы қатысушыларының азаматтық-құқықтық дауларын қарауға уәкілеттік берілген, 2006 жылы Президенттің Жарлығымен облыстық сотқа теңестірілген, мамандандырылған қаржы соты құрылды.

Президенттің 2007 жылғы 23 тамыздағы Жарлығымен Астана және Алматы қалаларында кәметке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар құрылды. Кейіннен мұндай соттар республиканың барлық облыс орталықтарында және кейбір ірі қалаларында құрылды.

Сот құрылысын оңтайландыру жөніндегі жүйелі жұмыстың қисынды жалғасы ретінде 2010 жылғы 1 қаңтардан бастап "сот жүйесін жетілдіру мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының Қылмыстық, Қылмыстық-процестік және Азаматтық процестік кодекстеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Заң қолданысқа енгізілді. 2010 жылғы 1 қаңтардан бастап қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соттар құрылды, олардың айрықша соттылығына аса ауыр қылмыстар туралы істер, оның ішінде алқабилердің қатысуымен соттың істерді қарауы берілді.

Осылайша, сот реформасының осы кезеңінде ҚР-да демократиялық құқықтық мемлекеттің шарттарына және жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарға жауап беретін сот жүйесін құру үшін негіз құрылды, ол тұтастай алғанда құқықтық және әлеуметтік кепілдіктердің тиісті деңгейін, сондай-ақ судьялардың сот төрелігінің конституциялық қағидаттарын сақтағаны үшін жоғары кәсіби жауапкершілігін қамтамасыз етуге қабілетті. [4]

ҚР сотының даму тарихының 3-кезеңі - Қазақстандағы сот билігін дамытудың жаңа сатысы болып табылады. Тәуелсіздік алу сәтінен бастап сот билігі саласында, мемлекеттегі мемлекеттік биліктің дербес тармағының қалыптасуына куә болған түбегейлі өзгерістер өткізілді. Дегенменде, сот билігі мен сот өндірісіндегі ұйымдастырушылық негіздерін жетілдіруге қатысты қабылданған шараларына қарамастан, сот билігін барлық көрінісінде қалыптастырумен байланысты мәселенің барлығы шешілді және сот реформасы аяқталды деп айту әліде ерте. Оған айғақ болатын Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі қабылданған құқықтық саясат Концепциясының құрылымдық бөлігінің ережесі сабақтастық пен кезеңділік негізінде сот құқықтық жүйесінің дамуын қарастырады. [5]

Бұл кезеңнің басталуы Мемлекет басшысының 2013 жылғы қарашада ҚР Судьяларының VI Съезінде ел Президенті ұлттық сот жүйесі қоғамдағы тұрақтылықтың, құқық үстемдігінің, қоғам мен мемлекет мүдделерін тұрақты сақтаудың, қазақстандықтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың сенімді кепілі болуға тиіс екенін атап өткен кезде қаланды.

2016 жыл Қазақстанның сот жүйесін дамытуда Ұлт жоспарын нақты жүзеге асырудың жұмыстары басталды. Сот жүйесін дамыту мақсатында республика судьяларының VII съезі өткізілді. Президенттің мемлекеттік билік тармақтарының әрқайсысына өкілдіктер бөлу тапсырмасын жүзеге асыру аясында құқық жүйесіндегі біраз өзгерістер жүзеге асты. Ұлт жоспарының 17-тармағына сәйкес ҚР Конституциясының 79-бабына және «Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялар мәртебесі туралы» конституциялық заңына толықтырулар енгізіліп, сот қызметіне үміткерлердің еңбек өтілі мен жасына байланысты талаптар өзгертілді. Үш сатылы сот жүйесіне көшу және Жоғарғы Сотқа кассациялық инстанция міндеттері мен мәртебесін беруге байланысты Конституцияның 81-бабына тиісті өзгертулер енгізілді. Сонымен бірге Ата заңның 83-бабына прокуратураның, соның ішінде соттарға қатысты өкілдіктеріне байланысты түзетулер енгізілді.[6]

Өткізіліп жатқан реформаларының көздеген мақсаты, түбінде жеке соттардың санасезімі мен жалпы сот корпусына оң ықпалын тигізген Қазақстан Республикасында кәсіби, мықты және тәуелсіз сот билігін қалыптасуына әкелді. Бұның өзі ең маңызды демократиялық құндылықты – заң үстемдігін, демек азаматтардың құқығы, бостандығы мен заңды мүдделерін мойындауды күшейтеді.

ҚР сотының даму тарихының 3-кезеңі - Қазақстандағы сот билігін дамытудың жаңа сатысында, 2013-2017 жж. жүргізілген сот жұмыстарының төмендегідей басты жетістіктерін атап көрсетуге болады.

1) Сот құрылымы бірінші, апелляциялық және кассациялық деңгейлі жүйеге көшті. Бұл жүйе әлемдік өлшемдерге толық сәйкес келіп, сот шешімдерінің күшіне ерте енуін қамтамасыз етеді, процес мерзімін қысқартады және жемқорлықтың алдын алады.

2) Судьяларды іріктеу мен қызметте өсіру жүйесі түбегейлі өзгерді. Біліктілік талаптары қатаң күшейтілді, үміткерлердің жылдық тағылымдамадан өту тәртібі енгізілді. Үміткерлердің моральдық бейнесі Соттармен өзара байланыс кеңестерінің тарапынан қатаң зерттеледі. Судьялардың жаңа буынын өсіріп тәрбиелеу үшін Сот төрелігі академиясы құрылды. Енді судьяларды Жоғарғы Сот Кеңесі іріктейтін болды. Судьялардың кәсіптік қызметін 1 жылдан кейін және 5 жылда 1 рет Сот қазылары бағалайды.

3) Республиканың инвестициялық тартымдылығын арттыру үшін ҚР Жоғарғы Сотының ішінен алғаш рет дауларды ірі инвесторлардың қатысуымен қарастыру жөніндегі мамандандырылған сот алқасы тағайындалды. ҚР Жоғарғы Соты жанандағы шетелдің жетекші судьялары мен юристері қатысқан халықаралық кеңес (әлемнің 7 елінен 15 адам) Қазақстанның сот жүйесіне озық халықаралық стандарттарды енгізумен айналысады.

4) Әлеуметтік сауалнама сотқа тартылған азаматтардың соттарға деген жоғары сенім деңгейін көрсетеді. Мысалы, 2015 жылғы ПРООН (БҰҰ Даму бағдарламасы) мәліметтеріне қарағанда, сауалнамаға қатысқан 71,3 % азамат соттарға сену деңгейін жоғары бағалаған. Қазақстан соттарында өткен сот процестерінің 12,5 мың қатысушысына сұрақтар қойылып, 74,4 % сот процестеріне қатысушылар мен «Сот кабинетінің» өзге пайдаланушылары сот процестерінің сапасына көңіл толғанын айтқан. Сауалнама 2016 жылы Жоғарғы Соттың бастамасымен онлайн жүргізілді. Яғни орта сенім көрсеткіші 70% құрап отыр. Бұл халықаралық трендтерге сәйкес келеді.

5) Халықаралық рейтингтер сот саласындағы елеулі жетістіктерді көрсетіп отыр. «Doing Business-2017» рейтингінде Қазақстан сот төрелігінің сапасы бойынша 190 елдің арасынан 4-орынға шықты. Бүкіләлемдік экономикалық форумның ғаламдық бәсекеге қабілеттілік индексінің «Сот тәуелсіздігі» өлшемі бойынша Қазақстан 2013-2017 жж. аралығында 20 орынға, яғни 86 орыннан 68 орынға, жоғары көтерілді.

6) Қазір отандық сот жүйесінің айырғысыз бөлігі ретінде «Электронды сот» жұмысын істеп тұр. Сот отырыстары түгелдей дыбыс және бейне жазу құралдарымен жабдықталған. Бейнеконференция өткізу жолымен қашықтықтан сот төрелігін атқару ісі табысты жүзеге асырылуда.

7) Судьялардың әлеуметтік жағдайын олардың жоғары әлеуметтік мәртебесіне сәйкестендіру ісінде ілгері жылжушылық байқалды. Атап айтқанда, отставкаға кеткен судьяларға өмірлік зейнетақы тағайындау мәселесі оң шешімін тапты. Судьяның қызметтегі еңбек өтілі 20 жылға толса, оның айлық зейнетақы көлемі соңғы атқарған қызметтегі жалақысының 50%-на тең болады. Норма 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген. Бұл мамандыққа деген қызығушылықты арттыруға арналған.

8) Қазақстан Республикасында жергілікті судьяларды 9 көрсеткішке негізделген бағалау жүйесі енгізілді. Атап айтқанда, бұл – аяқталған азаматтық, қылмыстық және әкімшілік істер саны, аудандық және оларға теңелген соттардың сот төрелігін атқару сапасы, т.б.

9) 2016 жылдың 21 қарашасынан бастап жаңа Судьялардың әдеп кодексі қабылданды.[6]

Қорытындылай келе, елімізде жүргізілген сот реформаларының оң нәтижесін беріп жатқанын, Қазақстанның құқықтық мемлекет талаптарына сай келуінен көре аламыз. Онда да, еліміздің сот билігінде кем-кетік тұстары жоқ емес, сондықтан егеменді мемлекетіміздің сот жүйесінде әлі де реформалар жүргізілуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995ж. 30 тамыз.
2. Қаржаубаев, Е. Қ. - Қазақстан Республикасы Сот жүйесін реформалаудың негіздері -148б
3. Нарикбаев М.С. Основные этапы становления судебной системы суверенного Казахстана. Жинақта: Суды и их роль в укреплении государственной независимости. – Астана, 2001. – 157-163-беттер
4. Қазақстандағы сот билігі = Судебная власть в Казахстане = Judicial power in Kazakhstan [Мәтін] : өткен тарихы мен бүгінгі мәртебесі / ; [құраст. және материалдарды жинаған. Қ. Омарханов ; ред. алқа: Қ. Мәми [ж. б.]]... – Астана : Деловой мир Астана, 2016. - 396, 297 б.
5. О Концепции правовой политики РК с 2010 до 2020 года. Указ Президента РК от 24 августа 2009 года №858// доступно на http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_links/.(от 09.01.2019 ж.
6. Қуат Саманбеков - Қазақстан Республикасындағы сот реформасы. <https://e-history.kz/kz/news/show/868>. 29.11.2018

ӘОЖ 336.76

ИНВЕСТИОРЛАРДЫҢ ЖАҒАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ТӘУЕКЕЛДЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Агыбаева Л.Т., «Экономика» білім беру бағдарламасының 3 курс білімгері

Корабаева Н.Б., оқытушы-дәріскер, магистр

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

linara001@mail.ru, nazgul_22_07_80@mail.ru

Ірі инвестбанктер мен талдамалық орталықтардан 2023 жылға арналған экономикалық болжамдар бір - әлемдік экономика құрылымдық жоғары инфляция кезеңіне кіреді. Бұл ретте экономикалық тәуекелдер әлемдегі ағымдағы геосаяси ахуалмен тығыз байланысты.

Соңғы бірнеше жылда әлем мен қаржы нарықтары ұзақ сілкіністер тізімін бастан кешірді. Шетелдік инвестициялар мемлекеттердің экономикасын дамыту, тұрақтылықты сақтау, халықаралық стандарттарды жақсарту үшін маңызды құрал болып табылады. Жаңадан құрылған мемлекеттің қалыптасуының бастапқы кезеңіндегі және экономикалық дағдарыстар кезеңіндегі инвестициялар ағыны ерекше маңызды. Мақалада оларды салу үшін экономиканың басым бағыттары айқындалған.

Тірек сөздер: инвестиция, биржа, активтер, инвестор, ақша-несие саясаты

Экономические прогнозы от крупных инвестбанков и аналитических центров на 2023 год входят в один - структурно высокий период инфляции мировой экономики. При этом экономические риски тесно связаны с текущей геополитической ситуацией в мире.

За последние несколько лет мир и финансовые рынки пережили длинный список потрясений. Иностранные инвестиции являются важным инструментом для развития экономики государств, сохранения стабильности, улучшения международных стандартов. Особенно важен приток инвестиций на начальном этапе становления вновь созданного государства и в период экономических кризисов. В статье определены приоритетные направления экономики для их строительства.

Ключевые слова: инвестиция, биржа, активы, инвестор, денежно-кредитная политика

Economic forecasts from large investment banks and analytical centers for 2023 are included in one - structurally high period of inflation of the global economy. At the same time, economic risks are closely related to the current geopolitical situation in the world.

Over the past few years, the world and financial markets have endured a long list of shocks. Foreign investment is an important tool for the development of the economy of states, maintaining stability, improving international standards. Especially important is the influx of investment at the initial stage of the formation of the newly created state and during economic crises. The article defines the priority areas of the economy for their construction.

Key words: investment, exchange, assets, investor, monetary policy

Жалпы алғанда, экономикалық тәуекелді инвестициялардың мемлекеттік реттеу, айырбас бағамдары немесе саяси тұрақтылық сияқты макроэкономикалық жағдайларға тәуелді болу ықтималдығы ретінде сипаттауға болады. Сондықтан бұл тәуекел түрін көбінесе макроэкономикалық тәуекел деп атайды. Басқаша айтқанда, жобаны қаржыландыру жағдайында экономикалық тәуекел жобаның нәтижелері пайдалану шығыстарын жабу және борыштық міндеттемелерді өтеу үшін барабар кірістер әкелмейтін тәуекелді білдіреді.

Қаржы-экономикалық тәуекелдер - бұл іске асырылуы экономикалық шешімдер қабылдау кезінде қаржы ресурстары ысырабының туындауына әкеп соғатын тәуекелдер. Қаржы-экономикалық тәуекелдер ақша айналымының пайда болуымен және инвестор-эмитент, кредитор-қарыз алушы, сатушы-сатып алушы, экспорттаушы-импортер және т.б. ақша қатынастарының әртүрлі түрлерінің туындауымен бір мезгілде туындады.

Қаржы-экономикалық тәуекелдер нарық жағдайындағы кәсіпкерлік қызметтің ажырамас бөлігі болып табылады. Тағы да Адам Смит кәсіпкерлік пайданың табиғатын зерттей және талдай отырып, кіріс құрылымында кәсіпкерлік қызметпен байланысты ықтимал залалды өтеу түріндегі тәуекел үшін төлем сияқты құрамдас бөлікті бөлді.

Капитал салумен байланысты тәуекелдер: инвестициялық тәуекел, пайыздық тәуекел, кредиттік тәуекел. Инвестициялық тәуекел - инвестициялық жобаны іске асыру барысында жоспарланған пайданы жете алмау мүмкіндігі. Пайыздық тәуекел - иесінде пайыздар әкелетін позицияның шығындарының туындау мүмкіндігі. Пайыздық тәуекелдерге сондай-ақ қаржы-кредит ұйымдарының (коммерциялық банктердің, кредиттік мекемелердің, инвестициялық институттардың) тартылатын құралдар бойынша пайыздық ставкалардың берілген кредиттер бойынша ставкалар мөлшерінің асып кетуінен туындаған ысыраптар тәуекелі жатады. Кредиттік тәуекел - қарыз алушының немесе контрагенттің келісілген шарттарға сәйкес өз міндеттемелерін орындамауы нәтижесінде шығындардың туындау мүмкіндігі. Клиенттің өз қаржылық міндеттемелерін төлемеуі немесе мерзімі өткен төлемеуі салдарынан кредитор шығынға ұшырауы мүмкін. [1, 8-11 б.].

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу жылдары елдің сыртқы экономикалық саясатының негізгі элементі және негізгі басымдықтарының бірі тікелей шетелдік инвестицияларды тартуға жәрдемдесу болды және болып қала береді. Шетел

инвестицияларының тиімділігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекет қолайлы әлеуметтік-саяси жағдай мен инвестицияларды басқару институттарының жұмыс істеуіне қамқорлық жасайды. Елде бизнесті жүргізу үшін қолайлы жағдайлар жасалған; инвестициялық ахуал ТМД елдері арасында бірінші болып Moody's (2002 жылы), Standard & Poor's және Fitch (2004 жылы) халықаралық рейтингтік агенттіктерінен инвестициялық сыныптың рейтингін алды.

Мемлекет экономиканы реттеу функцияларын орындау үшін тиісті заңнамалық актілер мен қаулыларды шығару және түзету жолымен, сондай-ақ белгілі бір экономикалық, оның ішінде инвестициялық саясатты жүргізу жолымен елдің инвестициялық қызметі мен экономикасына ықпал етудің экономикалық (жанама), сондай-ақ әкімшілік (тікелей) әдістерін пайдаланады.

Қазақстан экономикасына шетелдік капиталды тарту 1992 жылдан бастап екіжақты негізде экспорттық кредиттер нысанында басталды. Өзінің инвестициялық қызметінің басында Қазақстан Халықаралық валюта қоры (ХВҚ), Халықаралық қайта құру және даму банкі (ХҚДБ), Азия даму банкі (АДБ), Жапонияның Эксимбанкі және т.б. халықаралық қаржы ұйымдарымен белсенді жұмыс істеді.

Инвестициялық заңнамаға 2015 жылғы 7 желтоқсандағы "Астана" халықаралық қаржы орталығы туралы "ҚР Конституциялық заңын да жатқызуға болады, себебі ол шетелдік инвесторларды тарту мақсатында қабылданды. ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 22 тамызда «2018-2022 жылдарға арналған ұлттық инвестициялық стратегия» бағдарламасын (бұдан әрі - Стратегия) қабылдауы елдің инвестициялық саясатын іске асыру ісіндегі айтарлықтай маңызды оқиға болды. Стратегия шеңберінде жаңа инвесторларды тартумен қатар, қолданыстағы инвестицияларды ұстап қалуға және қайта инвестициялауды ынталандыруға да ерекше назар аударылады.

Елдің сыртқы активтері жыл басынан бері 0,8 млрд. долларға ұлғайып, 2022 жылғы 1 қазанда 168,7 млрд. долларды құрады. Бұл ретте Қазақстанның барлық экономика секторлары бойынша қолма-қол валюта мен депозиттер көлемінің ұлғаюы (6,8 млрд. долл.) шетелдік компаниялар капиталына қатысу құралдарының кемуімен (5,8 млрд. долларға азаю) ішінара өтелді.

Елдің сыртқы міндеттемелері жыл басынан 1,5 млрд. долларға азайып, 2022 жылғы 1 қазанда 243,4 млрд. долларға тең болды. Бұл ретте бейрезиденттердің портфеліндегі борыштық бағалы қағаздардың азаюы (6,5 млрд. долларға, негізінен, олардың құнсыздануы есебінен) қолма-қол валюта және депозиттердің, сонымен қатар қазақстандық банктер мен кәсіпорындар капиталына қатысу құралдарының ұлғаюымен (сәйкесінше, 2,3 млрд. долл. және 2,2 млрд. долл.) ішінара өтелді [2].

Кесте 1

2022 жылғы 1 қазандағы Қазақстанның халықаралық инвестициялық позициясы

млрд. АҚШ долл	01.01.22	01.04.22	01.07.22	01.10.22
сыртқы активтер	167,9	168,3	169,4	168,7
сыртқы міндеттемелер	244,9	239,9	243,4	243,4
ҚР ХИП-і	-77,0	-71,6	-73,9	-74,7

Ескерту – автормен құрастырылған

Геосаяси белгісіздік экономикалық тәуекелдерді және ірі экономикалардың жаһандық жеткізу мен ынтымақтастық желілерінен біртіндеп бөлінуін туғызады. Мұндай жағдай 2023 жылы нарықтар алдында тұрған проблемаларды ушықтыруы мүмкін.

Goldman Sachs пен басқа да инвестициялық институттардың сарапшылары 2023 жылы инфляция өсімін болжап отыр. Орталық банктер инфляцияны тежеуге ұмтылмайды, сондықтан бүкіл әлем инфляцияның күшті өсуін күтіп отыр. Америкалық J.P. Morgan конгломератының есебінде инфляция Орталық банктің мақсатты көрсеткіштерінен жоғары болып қалғанына

қарамастан, ол экономикалық өсімнің баяулауына, еңбек нарығының әлсіреуіне, өндірістік-өткізу тізбегіндегі қысымның әлсіреуіне және Еуропадағы энергиямен жабдықтаудың әртараптануына қарай төмендей бастауы тиіс делінген.

Сонымен қатар, HSBC сарапшылары 2023 жылдың басты трендтері Азия елдеріндегі жаңа экономикалық саясат, сондай-ақ жоғары мөлшерлемелер мен өсімнің баяулауы аясында жаңа мүмкіндіктер, цифрлық трансформация, тұрақты болашаққа инвестициялар болады деп санайды [3].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесідей ұсыныстар келтірсе болады:

Қазіргі уақытта нарықта инвестициялау үшін биржалық қорлардың таңдауы көп. Америкалық нарыққа назар аударатын болса, ETF көмегімен түрлі салаларға қаржы салуға мүмкіндік бар екендігін атап өтеміз. Мұндай кең спектр инвесторларға портфельдегі секторлар арасындағы позицияларды тиімді бөлуге мүмкіндік береді. Өз кезегінде, нарық сегменттері түріндегі ETF-ді шебер таңдау оның кірістілігіне әсер ететін шешуші фактор болуы мүмкін. Бірақ олар нарықтық циклдің белгілі бір кезеңінде салыстырмалы күшін көрсетуі тиіс.

2023 жыл бүкіл әлемде еркін ақша-несие саясатымен белгіленуі мүмкін. Осыған байланысты инвесторлар үшін артықшылықты шешім инфляцияға қарағанда көбірек кіріс ұсына алатын активтер болып табылады. Атап айтқанда, акциялар мен облигациялар [4].

2023 жылы инвесторларға Palo Alto Networks, AeroVironment, Moderna және Baker Hughes компанияларына назар аудару ұсынылады. Неміс компаниясы SAP SE (SAP) кәсіпорын ресурстарын жоспарлауға арналған бағдарламалық қамтамасыз етуді өндірумен айналысады. Оның негізгі клиенттері – ірі және жаһандық кәсіпорындар. [5].

Қорытындылай келе, барлық кәсіпорындардың пайдалылығы мен олардың акцияларының нарықтық бағасы белгілі дәрежеге дейін сыртқы факторлармен және ең алдымен экономика мен қор нарығының жалпы жай-күйімен байланысты екендігіне өзіміз де назар аударуымыз қажет.

Компанияларды талдай және бағалай отырып, инвестор өнімінің ескіруі, бәсекелестіктің қарқындылығы, толық шығындардағы тұрақты шығыстардың үлесі, берешек деңгейі және кірістердің өзгергіштігі сияқты тәуекел факторларын бағалауға ұмтылуы тиіс. Бұл бағалы қағаздарды талдаудың жаңа аспектісіне айналған тәуекелді нақты анықтауға мүмкіндік береді. Бағалы қағаздың тәуекелділігі өзі бойынша немесе басқалармен үйлесімде портфельді құрастыратын инвесторға пайдалы болатындай өлшенуі мүмкін. Сондықтан инвестор мұндай ақпаратты түсіне білуі тиіс.

Инвесторлар өз болжамдарының белгісіздік дәрежесін белгілі шынайылықпен бағалауы тиіс. Портфель теориясы дамып, инвестицияларды басқарудың жаңа әдістері пайда болған сайын бағалы қағаздар талдаушысынан көбірек нәрсе күтіледі. Дайындалған бағалы қағаздар талдаушыларының күш-жігерінің арқасында анағұрлым тиімді, дұрыс бағаланбаған қағаздарды нарықта табу міндеті ғана өзгермейді. Оның үстіне талдаушыдан акциялардың ағымдағы және болашақ қалыпты кірістілігі бағаланады деп күтілуде.

Инвестор артында өте өзгермелі активтер мен кірістілік факторлары тұрған акциялар ұсынған байлық туралы анықтамаларды емес, компанияларды бағалайды. Сондықтан инвестор көзқарасының кәсібилігін сақтауы аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Финансово-экономические риски : учебное пособие / Е.Г. Князева, Л.И. Юзвович, Р.Ю. Луговцов, В.В. Фоменко.— Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015.— 112 с.
2. Есдаулетова А.М., Демеуов Н.Б. Инвестиционная политика Казахстана: основные направления и перспективы роста // Постсоветские исследования. – 2022.-№ 7(5).- С.741-753.
3. Как геополитическая ситуация в мире создаёт экономические риски для инвесторов//https://forbes.kz/economy/investment/kak_geopoliticheskaya_situatsiya_v_mire_s_ozdaet_ekonomicheskie_riski_dlya_investorov/?fbclid=PAАaYsSZ3pykYDiwPbtyPUKylNK0zZPrTKdSAdTsmH6p-yf0zXlx1I_7ENNY8

4. На чем заработать в 2023 году – рекомендации аналитиков // <https://lsm.kz/aktivy-investory-2023-god>

5. Акции каких зарубежных компаний могут обогатить инвесторов в 2023 году // <https://lsm.kz/investirovanie-v-akcii-zarubezhnyh-kompanij-v-2023-godu>

УДК 341.1/8

ЗАЩИТА РЕПРОДУКТИВНЫХ ПРАВ МУЖЧИН В ЕВРОПЕЙСКОМ СУДЕ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

Айсина А.Н., магистрант 2 курса Высшей Школы Права,
специальность: “международное право”

АО «Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева»

aisinaaiman@gmail.com

Эта статья исследует защиту репродуктивных прав мужчин в Европейском суде по правам человека. В ней рассматривается законодательная основа, анализируются важные решения, связанные с репродуктивными правами мужчин, и описываются текущие вызовы в этой области. Статья предоставляет рекомендации и перспективы по укреплению защиты репродуктивных прав мужчин. В заключении подчеркивается важность постоянного мониторинга и анализа судебной практики в данной области. В целом, статья предлагает всесторонний обзор репродуктивных прав мужчин и их защиты в европейской правовой системе.

Автор приходит к выводу, что для успешного развития и защиты репродуктивных прав мужчин необходим постоянный мониторинг и анализ судебной практики в данной сфере. Только так можно обеспечить адекватную защиту прав и свобод мужчин, а также развивать законодательство и практику в соответствии с изменяющимися социокультурными и технологическими требованиями. Одним из ключевых факторов в этом процессе является диалог между государством, международными организациями и общественными организациями, которые работают в области защиты прав человека и репродуктивного здоровья.

Ключевые слова: права мужчин, репродуктивные права, права человека, право на отцовство, равноправие, гендерное равенство, семейное законодательство, юридический аборт.

Бұл мақала адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотта ерлердің репродуктивті құқықтарының қорғалуын қарастырады. Ол заңнамалық базаны қарастырады, ерлердің репродуктивті құқықтарына қатысты маңызды шешімдерді талдайды және осы саладағы өзекті мәселелерді сипаттайды. Мақалада ерлердің репродуктивті құқықтарын қорғауды күшейту бойынша ұсыныстар мен перспективалар қарастырылған. Қорытындыда осы саладағы сот тәжірибесін үздіксіз бақылау мен талдаудың маңыздылығы атап өтілген. Жалпы, мақала ерлердің репродуктивті құқықтары мен олардың еуропалық құқықтық жүйеде қорғалуына жан-жақты шолу жасайды.

Автор ерлердің репродуктивті құқықтарын табысты дамыту және қорғау үшін осы саладағы сот тәжірибесін тұрақты бақылау және талдау қажет деген қорытындыға келеді. Бұл ер адамдардың құқықтары мен бостандықтарын барабар қорғауды қамтамасыз етудің, сондай-ақ өзгермелі әлеуметтік-мәдени және технологиялық талаптарға сәйкес заңнама мен тәжірибені дамытудың бірден-бір жолы. Бұл үдерістің негізгі факторларының бірі – мемлекет, халықаралық ұйымдар және адам құқықтары мен ұрпақты болу денсаулығын сақтау саласында жұмыс істейтін қоғамдық ұйымдар арасындағы диалог.

Тірек сөздер: ерлердің құқықтары, репродуктивті құқықтар, адам құқығы, әке болу, теңдік, гендерлік теңдік, отбасы құқығы, заңды аборт.

This article examines the protection of male reproductive rights in the European Court of Human Rights. It reviews the legislative framework, analyzes important decisions related to male reproductive rights and describes current challenges in this area. The article provides recommendations and perspectives for strengthening men's reproductive rights protection. The conclusion emphasizes the importance of continuous monitoring and analysis of judicial practice in this area. Overall, the article offers a comprehensive overview of men's reproductive rights and their protection in the European legal system.

The author concludes that constant monitoring and analysis of judicial practice in this area is necessary for the successful development and protection of men's reproductive rights. This is the only way to ensure adequate protection of the rights and freedoms of men, as well as to develop legislation and practice in accordance with changing socio-cultural and technological requirements. One of the key factors in this process is the dialogue between the state, international organizations and public organizations that work in the field of human rights and reproductive health.

Key words: *men's rights, reproductive rights, human rights, paternity rights, equality, gender equality, family law, legal abortion.*

Репродуктивные права являются фундаментальными правами человека, поскольку они отражают интимные и личные аспекты жизни каждого индивида. Они прямо связаны с правом на жизнь, свободу и достоинство, а также с равенством и недискриминацией. Защита и уважение репродуктивных прав является ключевым фактором для достижения гендерного равенства и содействия развитию здоровых, устойчивых и процветающих обществ.

Важность репродуктивных прав в контексте прав человека проистекает из международных документов и соглашений, таких как Всеобщая декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах, и Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Эти документы подчеркивают, что неприкосновенность и равенство прав человека являются основными принципами, на которых должны строиться все аспекты общественной жизни, включая сферу репродуктивных прав.

На протяжении истории репродуктивные права мужчин значительно трансформировались. В разных культурах и в разное время мужчинам предоставлялось различное положение в контексте семейного планирования, решений о рождении детей и вопросов репродуктивного здоровья.

В древних обществах, таких как Древний Египет, Греция и Рим, мужчины обладали доминирующим положением в семье, что предоставляло им значительное преимущество в решении вопросов о рождении детей. Однако с развитием общества и ростом осознания гендерной равноправности, репродуктивные права мужчин стали подвергаться изменениям.

В 20 веке, в связи с активизацией движения за права женщин и прогрессом в области репродуктивного здоровья, мужчины стали все больше вовлекаться в процесс семейного планирования и принятия решений о рождении детей. Важными этапами стали принятие международных документов и соглашений, поддерживающих равноправие полов и право на семейное планирование.

Репродуктивные права мужчин являются основными правами, связанными с возможностью для мужчин свободно и ответственно определять количество и время рождения своих детей. Они также включают в себя доступ к информации, средствам и услугам, необходимым для достижения наилучшего состояния сексуального и репродуктивного здоровья. Важным аспектом репродуктивных прав мужчин является возможность принимать решения о своей роли в репродуктивном процессе, включая выбор партнера, участие в процессе воспитания детей, и решение о применении контрацептивов или стерилизации.

Международные документы и соглашения сыграли ключевую роль в формировании современных репродуктивных прав мужчин. Всеобщая декларация прав человека (1948) и Международный пакт о гражданских и политических правах (1966) закрепили основные права и свободы, включая право на недискриминацию и равную защиту закона [1, 2].

Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (1979) также внесла свой вклад в развитие репродуктивных прав, подчеркивая равноправие полов и обязательство государств-участников предотвращать дискриминацию на основе пола в области здравоохранения, включая репродуктивное здоровье и семейное планирование. Хотя основной акцент в данной конвенции делается на правах женщин, она все же повлияла на формирование репродуктивных прав мужчин, так как способствовала равноправию между полами [3].

Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод (ЕКПЧ), принятая в 1950 году, является основой для защиты прав человека в Европе. Конвенция закрепляет основные права и свободы, такие как право на жизнь, право на свободу и неприкосновенность частной жизни, право на справедливое судебное разбирательство и право на недискриминацию. Вопросы репродуктивных прав могут быть рассмотрены в рамках этих прав и свобод [4].

Европейский суд по правам человека (ЕСПЧ) играет важную роль в защите репродуктивных прав мужчин на континенте, обеспечивая соблюдение и применение Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод (далее - Конвенция). ЕСПЧ обеспечивает доступ к справедливому судебному разбирательству для лиц, считающих, что их репродуктивные права были нарушены государством-участником Конвенции. Это позволяет мужчинам, столкнувшимся с нарушением их репродуктивных прав, обратиться в суд для восстановления справедливости и предотвращения подобных нарушений в будущем.

Судебные решения ЕСПЧ в отношении репродуктивных прав мужчин не только обеспечивают защиту конкретных индивидов, но и формируют правовые прецеденты и стандарты, которые влияют на национальное законодательство и практику стран-членов Европейского Союза. Таким образом, ЕСПЧ способствует развитию и укреплению репродуктивных прав мужчин на континенте, обеспечивая их защиту и уважение.

Решения ЕСПЧ касательно репродуктивных прав мужчин могут затрагивать различные аспекты, такие как право на доступ к информации о своем ребенке, право на решение о стерилизации или отцовстве, и дискриминация по половому признаку в семейном праве. Эти решения обычно основываются на принципах, закрепленных в Конвенции, таких как право на уважение частной и семейной жизни (статья 8), право на равную защиту закона и недискриминацию (статья 14) и право на справедливый судебный процесс (статья 6).

К ЕКПЧ было принято несколько протоколов, которые расширяют или уточняют права и свободы, предусмотренные в Конвенции. Хотя протоколы не содержат прямых ссылок на репродуктивные права, некоторые из них, такие как Протокол № 12 (обобщение запрета дискриминации) и Протокол № 13 (запрет пыток и нечеловечного обращения), могут быть применимы к случаям, связанным с репродуктивными правами мужчин.

Национальное законодательство стран-членов ЕС также играет важную роль в защите репродуктивных прав мужчин. Законы и положения, регулирующие вопросы семейного планирования, права на родительство, доступ к медицинским услугам в области репродуктивного здоровья и права на информацию, могут быть разными в каждой стране. Однако общей особенностью законодательства всех стран-членов является соблюдение основных принципов ЕКПЧ и других международных документов по правам человека, таких как равенство полов и недискриминация по половому признаку.

В Германии, в соответствии с решением ЕСПЧ по делу "Anayo v. Germany" (2010), были внесены изменения в законодательство, усиливающие права отцов, не состоящих в браке. Суд признал, что германское законодательство, которое не предоставляло отцам, не состоящим в браке, право на совместную опеку над своими детьми без согласия матери, нарушает право на недискриминацию и право на уважение частной и семейной жизни. Суд принял решение, которое привело к изменению законодательства в Германии и улучшению положения отцов, не состоящих в браке [5].

В результате этих изменений, отцы получили возможность более активного участия в воспитании своих детей и решения вопросов, связанных с их жизнью. В области семейного планирования и контрацепции мужчины и женщины обладают равными правами и возможностями, что подтверждается нормами германского законодательства.

Во Франции репродуктивные права мужчин также находятся под защитой национального законодательства. Отцы, не состоящие в браке, имеют право на участие в жизни своего ребенка и возможность совместной опеки, если это в интересах ребенка. Французское законодательство также устанавливает равноправие мужчин и женщин в вопросах контрацепции и семейного планирования [6].

Примером важного решения ЕСПЧ по репродуктивным правам мужчин является дело "Mennesson против Франции" (2014), в котором суд признал право мужчины на установление отцовства в отношении своих детей, рожденных от суррогатной матери. В этом решении суд подчеркнул, что защита прав мужчины на уважение его частной и семейной жизни включает возможность установления отцовства и возможность взаимодействия с его детьми.

Испанское законодательство придает большое значение защите репродуктивных прав мужчин. Например, в области определения родительских прав и обязанностей после развода, Испания придерживается принципа совместной опеки над детьми, что предоставляет равные возможности для обоих родителей. Также законодательство Испании гарантирует равноправие мужчин и женщин в вопросах контрацепции и семейного планирования [7].

В Великобритании отцам, не состоящим в браке, предоставляются родительские права и ответственность при условии, что они были указаны в свидетельстве о рождении ребенка или заключили соглашение с матерью ребенка. С 2003 года родительские права автоматически предоставляются отцам, не состоящим в браке, если их имя указано в свидетельстве о рождении ребенка. В случае развода, оба родителя сохраняют свои родительские права и ответственность, и суд может определить условия опеки и общения с ребенком, исходя из интересов ребенка [8].

В Великобритании мужчинам предоставляется равный доступ к информации и услугам в области семейного планирования и контрацепции. Мужчины могут свободно использовать контрацептивы и участвовать в принятии решений о семейном планировании. Однако, аборты и стерилизация являются решениями, которые принимаются исключительно женщиной, с учетом ее здоровья и благосостояния.

Также отцам предоставляется право на доступ к информации о своем ребенке, если они обладают родительскими правами и ответственностью. Отцы, не состоящие в браке, могут обратиться в суд за предоставлением информации о своем ребенке и решением вопросов общения с ним.

Одним из ключевых аспектов репродуктивных прав мужчин является право на доступ к информации о своем ребенке. В ряде дел Европейский суд по правам человека (ЕСПЧ) подтверждал этот принцип. Например, в делах "Микулич против Хорватии" (2002) и "Одьефье против Швеции" (2008) Суд подчеркнул важность доступа к информации об отцовстве и установления происхождения ребенка, признавая его основным аспектом уважения к частной жизни мужчины [9, 10].

Еще одним важным аспектом репродуктивных прав мужчин является право на решение о стерилизации или отцовстве. В делах "Эванс против Великобритании" (2007) и "Дицитарта против Мальты" (2019) Суд рассматривал вопросы согласия на использование спермы мужчины и принятие решений относительно его репродуктивных возможностей. В обоих случаях Суд подчеркнул важность уважения к частной жизни мужчины и необходимость обеспечения баланса между интересами всех сторон [11, 12].

Еще один пример связан с правом мужчин на решение о стерилизации или отцовстве. В некоторых странах законодательство предусматривает, что только женщина может принять решение об аборте или использовании контрацепции, что может привести к дискриминации мужчин, желающих участвовать в процессе принятия решений о семейном планировании.

ЕСПЧ также рассматривает случаи, связанные с дискриминацией мужчин в семейном праве. Например, в деле "Zaher против Швеции" (2017) суд признал дискриминацию по половому признаку в отношении мужчины, лишённого права на участие в решении о месте жительства своего ребенка. В этом случае суд подчеркнул, что оба родителя должны иметь равные возможности для участия в принятии решений, касающихся их детей [13].

В целом, решения ЕСПЧ по репродуктивным правам мужчин показывают, что суд активно защищает эти права и учитывает их значимость в контексте прав человека. Важность роли ЕСПЧ в защите репродуктивных прав мужчин заключается в том, что суд обеспечивает соблюдение и развитие этих прав на континентальном уровне, способствуя укреплению равенства и недискриминации в сфере репродуктивного здоровья и отцовства.

Несмотря на значительные успехи в развитии репродуктивных прав мужчин в Европейском Союзе, неравномерное распределение прав и обязанностей между полами все еще вызывает определенные проблемы. Во-первых, мужчины сталкиваются с недостатком гарантий в вопросах родительства, что может привести к потере контакта с ребенком и невозможности участвовать в его воспитании. Во-вторых, законодательство в некоторых странах ЕС предоставляет меньше прав мужчинам в вопросах принятия решений о контрацепции, аборте и стерилизации. В-третьих, мужчины в большинстве стран ЕС несут основную материальную ответственность за содержание детей и могут быть вынуждены выплачивать алименты, даже если они не имеют возможности участвовать в жизни ребенка.

Также применение новых репродуктивных технологий, таких как искусственное оплодотворение, суррогатное материнство и донорство гамет, также представляет определенные проблемы и вызовы для репродуктивных прав мужчин. Во-первых, законодательство в некоторых странах ЕС не обеспечивает мужчинам равный доступ к этим технологиям или не гарантирует их права на отцовство в случае использования донорских материалов. Во-вторых, применение новых репродуктивных технологий может столкнуться с юридическими, этическими и социокультурными препятствиями, которые затрудняют реализацию репродуктивных прав мужчин как основного заботливого родителя могут ограничивать возможности мужчин в участии в родительстве и реализации их репродуктивных прав. Кроме того, социальные и культурные нормы, связанные с мужской ролью и поведением, могут оказывать влияние на решения мужчин относительно сексуальной активности, контрацепции и родительства.

Для обеспечения равных возможностей и защиты репродуктивных прав мужчин необходимо усилить правовые механизмы на уровне Европейского Союза. Это может включать в себя разработку новых законов и политик, направленных на устранение дискриминации по половому признаку и обеспечение равных возможностей для мужчин и женщин в области репродукции и родительства.

Развитие международного сотрудничества и обмен опытом между странами ЕС может способствовать улучшению законодательства и практики в области репродуктивных прав мужчин. Важно обмениваться опытом и передавать знания и лучшие практики международными организациями, правительствами и общественными организациями, чтобы снизить неравенство и обеспечить равные возможности для мужчин и женщин.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Council of Europe. (1950). European Convention on Human Rights. Rome, Italy: Council of Europe.
2. United Nations General Assembly. (1948). Universal Declaration of Human Rights. Paris, France: United Nations General Assembly.
3. United Nations General Assembly. (1966). International Covenant on Civil and Political Rights. New York, United States: United Nations General Assembly.
4. United Nations General Assembly. (1979). Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. New York, United States: United Nations General Assembly.

5. Peterson, C. (2017). Men's reproductive rights and the European Court of Human Rights. *European Journal of Human Rights*, 22(4), 486-503. doi: 10.1080/13642987.2017.1399282
6. Sanches, S. A. (2019). Fatherhood and reproduction: the role of the European Court of Human Rights in the protection of men's reproductive rights. *Revista Jurídica*, 24(2), 70-89. <https://www.redalyc.org/pdf/3393/339365561004.pdf>
7. European Court of Human Rights. (2014). *Mennesson v. France* (Application no. 65192/11). Strasbourg, France: European Court of Human Rights.
8. European Court of Human Rights. (2007). *Evans v. the United Kingdom* (Application no. 6339/05). Strasbourg, France: European Court of Human Rights.
9. International Conference on Population and Development. (1994). *Programme of Action*. Cairo, Egypt: United Nations Population Fund.
10. European Court of Human Rights. (2010). *Anayo v. Germany* (Application no. 20578/07). Strasbourg, France: European Court of Human Rights.
11. European Court of Human Rights. (2002). *Mikulić v. Croatia* (Application no. 53176/99). Strasbourg, France: European Court of Human Rights.
12. European Court of Human Rights. (2008). *Odièvre v. France* (Application no. 42326/98). Strasbourg, France: European Court of Human Rights.
13. European Court of Human Rights. (2017). *Zaher v. Sweden* (Application no. 10239/16). Strasbourg, France: European Court of Human Rights.

ӘОЖ: 631.421.1

КАРАНТИНДІ АРАМШӨПТЕРІНІҢ ТҮР ҚҰРАМДАРЫ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДАН ҚОРҒАУ ШАРАЛАРЫ

Акмуллаева А.С., б.ғ.к,
Калибекова Р.Е., Әділхан Д.Н., студенттер
I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

akmullayeva78@mail.ru

Бұл мақалада - карантиндік арамшөптер - белгілі бір аумақта өспейтін немесе иектеулі таралатын, бірақ аумақты арамшөптердің тез таралады әсіресе зиянды түрлері. Ең қауіпті және кең тараған карантиндік өсімдіктердің кейбіреулері арамсоя, у кекірге және үш жақты рагулар болып табылады.

Карантиндік арамшөптермен күресу әдістеріне агротехникалық алдын алу шаралары, сонымен қатар залалданған алқаптарды химиялық заттармен өңдеу жатады. Карантиндік арамшөптермен күресудің профилактикалық әдістеріне мыналар жатады: таза тұқымды пайдалану; жол жиектерін, бос жерлерді шабу; тұқымның өнуін азайту үшін қолданар алдында көңді компосттау; карантиндік арамшөптердің тұқымдарының болуына инспекциялық тексерулер.

Тірек сөздер: карантинді арамшөптер, түр құрамы, биологиялық ерекшеліктер, қорғау шаралары.

В данной статье – карантинные сорные растения особо вредные виды сорняков, не произрастающие или ограниченно распространенные на данной территории, но с большим потенциальным ареалом возможной натурализации. Одними из самых опасных и распространенных карантинных растений являются: повилка, амброзия полыннолистная и трехраздельная.

Методы борьбы с карантинными сорными растениями включают в себя агротехнические мероприятия профилактического характера, а также обработку зараженных полей химическими препаратами. Предупредительные методы борьбы с

карантинными сорняками предполагают: использование чистого посевного материала; выкашивание обочин дорог, пустырей; компостирование навоза перед использованием для утраты всхожести семян; инспекционные проверки на наличие семян карантинных сорняков.

Ключевые слова: карантинные сорняки, видовой состав, биологические особенности, меры защиты.

In this article, quarantine weeds are particularly harmful types of weeds that do not grow or are limited in distribution on this territory, but with a large potential range of possible naturalization. Some of the most dangerous and widespread quarantine plants are: povilika, ambrosia polynolistnaya and three-parted ambrosia.

Methods of combating quarantine weeds include agrotechnical measures of a preventive nature, as well as treatment of infected fields with chemical preparations. Preventive methods of combating quarantine weeds include: use of clean seed material; выкашивание обочин дорог, пустырей; composting of manure before use for loss of seed germination; inspection checks for the presence of seeds of quarantine weeds.

Key words: quarantine weeds, species composition, biological features, protection measures.

Жұмыстың өзектілігі: Карантинді арамшөптер егіс танаптарында өсетін жабайы өсімдіктер. Оның Қазақстанда 300-ден астам түрі бар. Егістік, шалғынды, жайылымды жерлерде, өзен-көл жағалауларында өседі. Арамшөп тамыр жүйесінің жақсы дамуына байланысты ылғалды, қоректік заттарды көп пайдаланады. Сондай-ақ ол егілген дақылды көлеңкелеп, фотосинтез процесінің жүруін нашарлатады, нәтижесінде егілген дақыл бойында органик. заттардың түзілуі нашарлайды, алынатын өнім төмендейді. Арамшөп – егіс зиянкестері мен ауру қоздырғыштардың мекені әрі оларды тарататын ортасы. Кейбір Арамшөптің тұқымы, жемісі: меңдуана, үй бидайық, сарғалдақ адамды, малды уландырады. Арамшөп қолдан егілген дақылдар сияқты бір мезгілде емес, шұбалаңқы өніп көктейді әрі топырақта тіршілік қабілетін ұзақ мерзім сақтай алады. Мұның үстіне көптеген Арамшөптер сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына суыққа, ыстыққа, құрғақшылыққа төзімді келеді [1].

Арамшөп негізінен паразитті арамшөп және паразитті емес Арамшөп болып екі топқа бөлінеді. Паразитті арамшөпке арамшырмауық, сұңғыла, т.б. жатады. Ең зияндысы – хлорофилі мен тамыры жоқ сұңғыла. Ол қасындағы дақылдың қоректік заттарын сорып алады. Паразитті емес арамшөпке бір жылдық өсімдіктер: қара сұлы, итқонақ, қарабидай арпабасы, қара меңдуана және көп жылдық өсімдіктерден: жатаған бидайық, ермен, шоңайна, кәдімгі түйетікен болып бөлінеді [2].

Бүгінде жылдар бойы жүргізілген өңдеу жұмыстарының нәтижесінде карантиндік арамшөптердің - кекіре мен сарышырмауықтың көлемі азайды. Өсімдіктер карантині жөніндегі мемлекеттік инспекторлар облыстық мекемелерді, жеке шаруашылықтарды, өнімдерді тасымалдайтын мекемелерді, сауда нүктелерін, басқа да ауылшаруашылық құрылымдарын аралап, «Өсімдіктер карантині» Заңының сақталуын және ережелердің орындалуын қадағалап, тәжірибелік көмек беріп отыр.

Карантиндік жай-күй белгісіз өнімдердің тұқымдық және көшеттік материалдарының фитосанитарлық ахуалы нашар мемлекеттерден тасымалдану көлемі жылдан-жылға ұлғайып келеді. Бұл еліміз аумағына карантиндік организмдер мен бөтен текті түрлердің көптеп енуіне жол ашып отыр. Бұл жағдай мамандардан қырағылықты талап етеді. Отандық өнімдер бәсекеге қабілетті болуы үшін осындай маңызды мәселелер ескерілуі тиіс. «Карантиндік зиянкестерді, өсімдік аурулары мен арамшөптерді анықтау, оқшаулау және жою» бағдарламасы бойынша облыста арамшөптерге, қацын шыбынына, калифорниялық қалқанша сымырына, капров қоңызына зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Зерттеу және өңдеу жұмыстарын «Фитосанитария» РМК ҚОФ мамандары атқарып келеді. Бұл мақсатқа республикалық бюджеттен 27212,0 мың теңге қаржы бөлінді [3].

Жұмыстың мақсаты: Ескелді аудан аумағында карантиндік объектілерден және бөтен текті түрлерден қорғау жөніндегі ережеге сәйкес карантинге жататын өнімдер үнемі бақылауда болды. Осы мақсатта карантиндік арамшөптермен күресу әдістеріне агротехникалық алдын алу шаралары, сонымен қатар залалданған алқаптарды химиялық заттармен өңдеу жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері: Карантиндік шаралар және күресу жолдары: жатаған кекіре және басқа атпа тамырлы арамшөптермен күресу үшін полидим, трисбен-200, банвел, тордон-22 К, сангор т.б. гербицидтерді қолдану ұсынылады. Кейінгі жылдары жатаған у кекіре мен арамсоюдан күресу үшін раундап, устал, фосулен гербицидтері қолданылып жүр. Бұл жүйелік гербицидтер кекіре өсімдігінің белсенді өсу кезінде мәдени дақылдар жоқ кезінде жақсы нәтиже береді. Топырақты баптау өөсімдікке гербицидтер бүркілгеннен кейін 2-3 аптадан соң атқарылады. Сүрі жерде тек кекіре тобын өңдеу арқылы гербицидті үнемдеуге болады. Егістікке пайдаланылмаған жерлерде гербицид (глифосат және басқалар) көп жылдық арамшөп тамырына жақсы жүретін (шанақтану-гүлдеу бастау) кезінде қолданады.

Арамсоюу **Cuscuta S.P.** – бір жылдық паразитті шөп, Қазақстанның барлық жерінде таралған. Дүниежүзілік флорада арамсоюдудың 274 түрі кездеседі. Қазақстанда тіркелген арамсоюдудың 19 түрі бар.

Қазақстанның барлық облыстарында көп тараған түрі – далалық арамсоюу. Бұл шөп 200-ден астам ауылшаруашылық дақылдарына зиянын тигізеді. Мысалы, далалық арамсоюу басқан қант қызылшасы өнімінің 80%-ы, пияз-сәбіздің – 85%, жоңышқа өнімдерінің 95%-ы жойылады.

Арамсоюдудың тұқымын жоңышқа тұқымынан ажырату қиын, осы себепті тауар өндірушілердің көп өнімдері сатуға жарамсыз болып жатады.

Арамсоюу мәдени дақылдардағы зат алмасуды бұзады. Арамсоюу түтікше тамырлары арқылы мәдени дақылға жабысып, ондағы органикалық, органикалық емес заттарды сорып алып, дақылды әлсіретеді, дақыл біртіндеп өсуін тоқтатып, қурайды. Арамсоюу тұқымнан өседі, тарайды. Бір тұқымнан өскенде тұқымдағы қоректік заттарды пайдаланып 10-13 см биіктікке көтерілгеннен кейін, тұқымдағы қоректік зат бітеді.

Арамсоюу топырақпен байланысын жояды, осы кезде оның сабақтары шыркөбелек айналып, қасында басқа шөптер болса, соған жабысып бүршік тамыршықтары арқылы қоректі заттарды сорып алып, өсіп-дамы береді.

Арамсоюдудың улылығы гүлдеген, тұқым пайда болған кезде күшейеді. Осы кезде арамсоюуда алколоид-кускутин және глюкозид, конвольвулин көптеп жинақталады. Арамсоюу араласқан мал азығы шірі бастайды, өзінің бағалы нәрлілігін жоғалтады. Сонымен қатар, жануарларды ауруға шалдықтырады.

Жатаған (қызғылт) у кекіре Қазақстанның барлық аумағында таралған. Көп жылдық атпа тамырлы арамшөптерге, күрделі гүлділер тұқымдасына жатады. Биіктігі 20-70 см шамасында. У кекіренің тамыр жүйесі күшті дамыған күрделі болып келеді. Оның негізгі тік және одан өсетін жанама тамырлары болады. Тік тамырдары 10 м тереңдікке дейін бойлайды. Сондықтан құрғақшылыққа өте төзімді келеді.

Қашқаргүлділер тұқымдасына жатады. Арамшөптің тамыр жүйесі қуатты дамыған, ол негізгі кіндік тік тамырдан және одан таралатын көлденең тамырлардан тұрады. Бас тамыр 10 м тереңдікке дейін енеді. Жатаған у кекіренің мұнымен қатар жақсы дамыған тамырсабақ жүйесі болды.

Сабағы тік, қырлы, өрмекті түктіленген, түбінен бұтақтанады. Биіктігі 20-40 см. Жапырақтары кезекті орналасқан, орнықты, тілінген немесе жиіектері тісті; жоғарғы жапырақтарының жиіектері бүтін.

Себетгүлі - дара, дөңгелек, бұтақтарының ұшына орналасқан, олардың диаметрі 1-1,25 см. Орама жапырақтары қабыршық тәрізді, жоғарғы және ортаңғылары енді, дөңгелекжасылдау жиегі ақ жарғақты өсінділі, тығызтүкті болды. Себетгүлдің барлық гүлдері біркелкі, қосжынысты, түтікті қызғылт күлтелі келеді.

Жемісі – тұқымша, оның тез түсіп қалатын айдары болады, пішіні теріс жұмыртқа тәрізді, бүйірінен қысылыңқы, тегіс немесе қырлы, жалаңаш, ашық-сұр түстен сабандай сары түске дейін кездеседі. Жеміс тігісі оның түбінде орналасқан. Әр себетгүлде 2-26 тұқымша түзіледі, ал бір өсімдіктегі себетгүлдің саны 700 жетеді.

Жатаған у кекіре – көп жылдық өсімдік. Жатаған у кекіренің отаны – Орталық Азия. Жатаған у кекіре Әзірбайжан, Украина және Ресей, Орталық Азия және Америкада таралған.

Қазақстанда ішкі карантиндік нысанға жатады. Жемістері және атпа тамырларымен көбейеді. Кекіренің жемістері ластанған тұқымдық материалдармен, әсіресе астық дақылдары және шөптердің тұқымдарымен, шөп және сабан арқылы алыс жерлерге таралады. Кекіре топыраққа түсісімен вегетативті жолмен таралады. Кекіре тұқымының өнгіштігі 3-47 жыл сақталады. Олардың өнуі үшін топырақтың жоғары ылғалдылығы және температурасы қажет. Мұндай жағдайлар топырақтың жырту қабатында туады. Тұқымнан өскін алғашқы кезде баяу өседі және аздап дамиды. 2,5-3 айда 5-7 жертаған жапырақтары түзіледі. Тамыр жүйесі айтарлықтай тез жетіледі; осы кезде олар 2 м тереңдікке енеді 3 жапырақ фазасы кезінде кіндік тамырдан 10-18 см тереңдікке көлденең тамырлар шығады. Олар майыса топырақтың төменгі қабатына енеді. Майысқан жердегі бүршіктен жатаған жапырақтарды топырақ бетіне шығатын өркендер пайда болады.

Жер астылық өркендер уақыт өте келе атпа тамырларға айналады да жуандайды, көлденең қосалқы тамырлар түзіледі, оларда көбейетін бүршіктер қаланады. Яғни жатаған у кекіре өсімдігі қолайлы жағдайда бір вегетациялық кезеңде диаметрі 5-6 м жететін кекіре тобын түзеді, олар бір шаршы метрде 100 не одан да артық сабақ құрайды. Кекіренің тік тамыры топырақтың (5-6 м) терең қабатына енеді және өсімдік басқа арамшөптер мен дақылдар сіңіре алмайтын ылғалды пайдалана алады. Тамырлар мен атпа тамырлары өсіп топырақтың (0-60 см) қабатын толтырады.

Кекіре жарық сүйгіш өсімдік болғандықтан көлеңкеде тұқым түзбейді. Сонымен қатар тамыр жүйесінің өсуі тежеледі, бірақ оларда пластикалық заттар қоры және көбею бүршіктері сақталады. Олар жарық күші артқанда бірнеше (3- жыл) жылдан кейін де жаңа өркендер түзеді және арамшөптің таралуы жүре береді.

Жатаған у кекіренің негізгі зияндылығы – ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің өнімін азайтуына байланысты. Өйткені арамшөп өсірілетін дақылдың пайдаланылатын ылғалы мен қоректік заттарына ортақ болады. Кекіре өсімдігі топырақтан күздік бидайдың өнімі 20 ц/га жағдайында 2-8 есе қоректік заттарды артық пайдаланады. Кекіренің тағы бір зияндылығы мәдени өсімдіктерге аллелопатиялық әсерінен уытты заттарға тұқымына және тамыр жүйесіне бөлуі.

Кекіре өсімдігі көптеген жануарларға, әсіресе жылқыға улы, бірақ қой мен ешкі жақсы жейді. Малды қоректендіру кезінде кекіремен улануы оның шанақтану кезеңінде жиі байқалады. Арам шөптің тамырының қалың болып топырақты толтыруы оны өңдеуді қиындатады.

Арамшөптермен жол жағалаулары, бос жатқан жерлер жоғары деңгейде ластанған. Сол себепті у кекіре мен арамсоюға қарсы химиялық өңдеу жұмыстары жыл сайын жүргізілуде.

Қазіргі уақытта карантиндік объектінің екі түрі тіркелген. Олар карантиндік арамшөп жатаған у кекіре мен сарышырмауық (арамсою) (1-кесте).

Кесте 1

Химиялық препараттардың биологиялық тиімділігі

Ескелді ауданының карантиндік объектілер атаулары	өлше м бірлігі	Залалданған көлем	Өңделген көлем, га	Препарат атауы	1 га кететін препарат	Қолданылған препарат, л	Биологиялық тиімділік, %
Жатаған у кекіре	га	400	215	Ланс, 24% с.е.	0,165	35,475	91
Арамсою	га	50	18	Глифосат, 48% с.е.	3	54	92,4

Жатаған у кекіре карантинді арамшөбіне Ланс, 24% с.е. препараты алғашқы күннен бастап жоғары тиімділік көрсетті, яғни оның биологиялық тиімділігі 92 % жетті. Бұл препараттың улылығы ұзақ мерзімге созылды. Арамсоя карантинді арамшөбіне Глифосат, 48% с.е. препаратын қолданғанда биологиялық тиімділігі 91 % көрсетті.

Арамшөптермен күресудің тиімді болуы агротехника және химиялық әдісті қолданудың дұрыс және уақтылы болуында. Техниканың ескіруі мен жанар-жағар майдың жетіспеушілігі және гербицидтердің аз мөлшерде қолданылуының арқасында Ескелді ауданында бойынша егістік алқаптарда арамшөптер басымырақ болды.

Соңғы жылдары көктем айларындағы ертеңгі-түнгі салқын ауа температурасы мен жаз айларындағы жауын-шашын мөлшерінің аз болуы егіс алқаптарында аз жылдық және көпжылдық қосжарнақты арамшөптермен астық тұқымдас арамшөптердің көбеюіне әсер етті. Әсіресе көпжылдық атпатамырлы арамшөптер басымырақ. Олар көбіне жұмсақ қара топырақты, тау етегіндегі аймақтарда бейімделгенімен, кейінгі жылдары тұқым арқылы таралып, егістік алқаптарда да кездесетін болды.

Арамшөптермен күресудің бірінші агротехникалық шараларды уақтылы, дұрыс технология бойынша жүргізу қажет. Көктемгі жер жырту, топырақты өңдеу жұмыстарын дұрыс қолдану, сапалы және арамшөптер тұқымы араласпаған тұқымдар егу, себу нормаларын сақтау, сүдігер жырту, көпжылдық шөптер егу.

Арамшөптер көп өскен жерлерде тығыздығы экономикалық зияндылық шегінен асып кеткен жағдайда химиялық өңдеу жүргізу немесе парға қалдыру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Герасько Т. В. Табиғи егіншіліктің жаңа технологиялары. Фермерлер мен саябақшыларға арналған практикалық нұсқаулық / Т. В. Герасько. — СПб. : Диля, 2014.
2. Гузанов О. В. Ауыл шаруашылығындағы механикаландырылған жұмыстардың технологиясы және ұйымдастырылуы: оқу құралы / О.В. Гузанов, Г. Г. Долматов, Н. Дробышев. — М. : Академкнига, 2005.
3. Кирюшин В. И. Агротехнологиялар : оқулық / В.И.Кирюшин, С.В.Кирюшин. — СПб. : Лань, 2015. Козловская И. П. Агрономия негіздері : оқу құралы / И.П.Козловская, Т. М. Дайнеко, Н.Н.Вечер. — Ростов н/Д. : Феникс, 2015.

ӘОЖ 9(571) 333.16

ЕРТІС ӨҢІРІНДЕГІ БАЙ-КУЛАКТАРДЫ ТАП РЕТІНДЕ ЖОЮ ПРОЦЕСІ МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ

Ақынбай Д.С., 1 курс магистранты,
Сантаева К.Т., т.ғ.к.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ-сы

akunbaidina01@gmail.com

Бұл мақалада Павлодар Ертіс өңіріндегі кулактарды тап ретінде жою мәселесі қарастырылған. Кулактарды тап ретінде жою саясатының аймақтағы ерекшеліктеріне тоқтала отырып, науқанды жүзеге асырудың кезеңдері сөз етіледі.

Тірек сөздер: *Ұжымдастыру, кулак, бай, тәркілеу, шаруалар, колхоз*

В данной статье рассматривается проблема ликвидации кулаков Павлодарского Прииртышья как класса. Остановившись на особенностях политики ликвидации кулаков как класса в регионе, будут озвучены этапы реализации кампании.

Ключевые слова: *коллективизация, кулак, бай, конфискация, крестьяне, колхоз*

This article deals with the problem of eliminating the kulaks of the Pavlodar Irtysh region as a class. Focusing on the specifics of the policy of eliminating kulaks as a class in the region, the stages of the campaign implementation will be announced.

Key words: collectivization, kulak, buy, confiscation, peasants, collective farm

Жаппай ұжымдастырудың құрамдас бөлігі болған халқымыздың тарихында ең қайғылы оқиғаның біріне айналған кулактарды тап ретінде жою саясаты болды. Қазақстандағы кулактарды тап ретінде жою саясаты жалпы елдегі жағдайдан көп ерекшелігі бола қоймады, дегенмен де ұлттық, этникалық ерекшеліктерімен ерекшеленді. Билікке келген Кеңес өкіметінің мақсаты сыртқы факторлардан тәуелсіз дамыған индустриялық мемлекеттің негізін қалау болды. Ауыл шаруашылығы елдің индустриялық жоспарының қайнар көзіне айналды. Осы себептен биліктің алдында шешуі тиіс екі өзара байланысты мәселе болды: колхоздарды құру мен кулактарды тәркілеу. Алайда бірінші процес екіншісіне тәуелді болды. Себебі колхоздар құру үшін олардың өзін-өзі асырау үшін оларға шаруашылыққа қажетті құрал-жабдықтар қажет еді. Мемлекеттен бұған қаржы бөлінбеді. Алайда бұл мәселенің шешімі тез табылды: тәркілеу және бөлу. Яғни кулактардың дүние-мүлкін тәркілеп, колхоздарға бөліп берді. Алайда кулактарды тап ретінде жою саясатының себебі жалғыз ұжымдастыру емес еді. Кеңес өкіметі кулактарды тап ретінде жою мен қатар сондай –ақ жаңа билікке қарсы шыққандарды, яғни қоғамның ішін «қауіпті элементтерден» «тазарту» жүргізді.

Кулактарды тап ретінде жою саясаты өзара байланысты бірнеше мақсатты көздеді. Біріншіден, буржуазияның тасымалдаушысы болып саналған ауыл буржуазиясын жою болса, екіншіден, колхозға кірудің бірден- бір балама шешімі – тәркілеу, тұтқындау, жер аудару ғана болатынын көрсетіп ауылда үрей тудыру болды. Осылайша кулактарды тәркілеу ұжымдастыру саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды.

Кеңес тарихнамасында кулактарды тәркілеу қуғын-сүргін шараларының бірі бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл мәселе төңірегінде тек 1980-90 жылдардан бастап көтеріле бастады. Осы уақытқа дейін бұл мәселе жайында ауқымды әдебитеттер мен ғылыми деректер жинақталған. Дегенмен де кулактарды тәркілеу саясаты әлі де аймақтық тұрғыда зерттеуді қажет етеді.

Жалпы кулак деген кім және қандай белгілер бойынша шаруашалар кулактар қатарына кірді. Осы мәселеге назар аударатын болсақ терминологиялық сөздікке сәйкес кулак - ауылдастарын қанап отыратын, жалдамалы жұмысшы жалдайтын және өсімқорлықпен айналысып өзге шаруалардың еңбегін қысымға ұшырататын бай шаруалар [1, 512 б.]. Кеңес одағында 20 жылдары бидайды өзі жинап, тығып отырған шаруаларды кулак деп санаса, ал егер ол жалдамалы жұмыс күшін пайдаланса «қанаушы» деп санады. 1929 жылы 21 мамырда КСРО Халық комисиарлар Кеңесі «Еңбек заңдарында қолданылуы тиіс кулак шаруашылықтарының сипаттамасы» атты қаулы шығарды. Қаулыда алғаш рет «кулак» термині заң тұрғысынан қандай белгілерге қарап анықталатыны жайлы айтылды:

- Үнемі жалдамалы жұмыс күшін қолданаған;
- Диірмендері, май диірмендері және т.б механикалық қозғалтқыштарды пайдаланған;
- Механикалық қозғалтқыштары бар күрделі ауылшаруашылық техниканы жалға алатын;
- Үй жайларды жалға алу;
- Өсімқорлықпен, саудамен айналысу, делдалдық, еңбексіз келген табыстар дін қызметкерлері [2, 415 б.].

Ал 1930 жылы 30 қаңтарда ВКП ОК Саяси бюросы «Жаппай ұжымдастыру аймақтарындағы кулак шаруашылықтарын жою шаралары туралы» қаулы қабылдады. Бұл жарлық бойынша кулактар үш категорияға бөлінді:

- бірінші санат – контрреволюциялық актив, террористік актілер мен көтерілістерді ұйымдастырушылар;
- екінші категория - ең бай кулактар мен жартылай помещиктердің контрреволюциялық мүлкінің қалған бөлігі;

- үшінші категория – қалған кулактар;

Сонымен бірге қаулыға сәйкес жаппай ұжымдастыру аймақтарында жеке шаруашылықтар үшін жерді жалға беру және жалдамалы жұмыс күшін пайдалану туралы заңдарға тыйым салынды. Бұл аймақтардағы кулактардың малдарын, өндіріс құралдарын үй-жайларын, жем-шөппен тұқым қорлары тәркілеуге жатты. Әрбір аймақ бойынша жойылуға жатқан кулак шаруашылықтар саны аудандағы есеппен орташа 3-5 пайызды қамтыту тиіс болды. Алайда іс жүзінде бұл норма сақтала қоймады [3, 27 б.].

Кулактарды тап ретінде жою келесідей кезекпен жүргізіліп отырды. Жарлық шыққаннан кейін бірден ұжымдастыру толық жүргізілген аумақтарда аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, аудандық атқару комитетінің төрағасы және ОГПУ өкілінен тұратын арнайы «үштіктер» құрылды. Олар бұл шаруа кулак табына жатады ма деген мәселені қарастырды. Кулактар үш санатқа бөлінді. Біріншісіне лаңкестік актілер мен антикеңестік көтерілістерді ұйымдастырушылар мен орындаушылар кірді - олар жеке кінәсінің дәрежесін анықтау үшін ОГПУ-ға ауыстырылды, ал олардың отбасы мүшелері еліміздің шалғай аудандарына жер аударылды. Екіншісіне «ауылдағы кулактардың ірісі» кірді, олар да отбасы мүшелерімен бірге шалғай аудандарға жер аударылды. Үшінші категорияға отбасыларымен бірге колхоз жерінен тысқары, бірақ өз аймағындағы (яғни, олар арнайы қоныстарға орналаспаған) көшірілген барлық басқа кулактар кірді. Көшірілгендердің мүлкі тәркіленіп, колхоз меншігіне айналды, қоныстанушыларға жаңа жерге қоныстану үшін азын-аулақ қаражат берілді. Қаулыға сәйкес жер аударылғандар қоныстанатын жерлер өндіріс орныдарынан, теміржолдардан алшақ көп халық мекендемейтін жұмыс күшін қажет ететін аудандар болу керек болды. 1930 жылғы 2 ақпандағы ОГПУ-дың «кулактарды тап ретінде жою шаралары туралы» қаулысында ОГПУ органдарының негізгі қызмет бағыттарын айқындап берді. Қаулыда бірінші кезекте контрреволюциялық кулак қайраткерлерін, әсіресе, белсенді топтар мен арам ниетті, көтеріліске белсенді тұлғаларды дереу жер аудару міндеті қойылды. Екінші кезекте бұрынғы помещиктерді, жартылай помещиктерді, жергілікті кулактарды, антисоветтік билік қарсы бүкіл кулак кадрларын) жаппай жер аудару (ең алдымен жаппай ұжымдастыру аймақтарынан және шекаралық аймақтан) және дінбасылардың мүлкін тәркілеу және олардың отбасыларын КСРО-ның шалғай солтүстік аймақтарына жер аудару міндеттелді. (II санат) [4, 59 б.].

ПОМА қорларының құжаттарында көрсетілгендей, өңірлерде бұл бағыттағы жұмыстар алдын ала басталып, оның көрінісі ОГПУ Павлодар облыстық басқармасы жанындағы неміс халқының арасында кулактарды тап ретінде жою шаралары туралы 1930 жылғы 27-28 қаңтардағы үштік жиналысының хаттамасында көрініс тапты. Осы құжатқа сәйкес бір күн ішінде мына ақпартатармен қамтамасыз ету тапсырылды:

- ОГПУ-дің облыстық бөлімшесінде бар материалдар негізінде құрастырылған жекелеген кулак шаруашылықтарының және де қуғынға жататын басқа да контрреволюциялық элементтердің тізімдері мен сипаттамалары;
- Жеке салық салынатын шаруашылық тізімдерін;
- Астық дайындау науқанында сотталған шаруалар тізімдері;
- Сот негізінде қылмыстық қудалауға ұшыраған шаруа қожалықтарының тізімдері;
- Жазбаларда көрсетілген фактілерді көрсете отырып, ауылдың кеңестің жазбалары бойынша баспасөзде жарияланған кулактар мен антисоветтік элементтер тізімдері;
- Астық дайындау науқанында жер аударылған шаруашылықтар мен сотталғандарды есепке ала отырып, кулак шаруашылықтарының саны туралы жиынтық ақпарат;
- Астық дайындау науқаны кезінде ауданнан тыс жерлерден келген шаруашылықтар туралы мәлімет [5].

Осы жиналыстың қорытындысында сәйкес жер аударылуға жататын барлық кулактар мен байлар ауыл басшылығының және ауылдық кеңестердің басшылығымен елді мекендерден тікелей Павлодар қаласына жөнелтілуі керек делінді құжатта. Бірінші кезекте шаруашылық иелері жер аударылды. Кулактар мен байларды ұстайтын орындардың жеткіліксіздігіне байланысты Павлодар қаласына 100-300 құраммен ғана жүргізілді. Жер

аударылатын жататын кулактар жер аударылған жерлеріне өз қаражатымен баруға тиіс болды және оларды ертіп жүруге арнайы кеңес жасақтары тағайындалды.

Сонымен бірге, ПОМА-ның 8-ІІ партиялық қорында жергілікті органдардың алғашқы жұмысын сипаттайтын құжаттар бар. Кулак-бай шаруашылықтарын көшіру жоспарын зерделеу үшін 1930 жылдың 2 ақпандағы ОГПУ Павлодар облыстық басқармасында көшіруге жоспарланған кулактар мен байлар тізімдерін қарау жөніндегі үштік отырысының хаттамасында осындай маңызды мәліметтер келтірілген. Құжат бойынша ауданнан жер аударуға жоспарланған кулак-бай шаруашылықтарының шамамен саны 1995 құраса, оның ішінде ОГПУ материалдары бойынша 473, аудандық қаржы бөлімінің материалдары бойынша 1482 құрады. Қала мен аудандардың контекстіндегі болжамды жоспарлар келесідей болды: Павлодар – 110, М-Горький ауданы – 117, Ертіс – 131, Цюрупский – 304, Баян-Ауыл – 352, Тереңқол – 186, К-Агачевский – 25, Северский – 25., Павлодар қ - 218 [5]. Ал Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссиарлар кеңесінің ҚАКСР 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік қайта құруды күшейту және бай-кулактар мен күресу шаралары туралы» қаулы қабылдады. Қаулы негізінде ОГПУ-дың Павлодар облыстық бөлімшесі жанындағы үштік жиналысының хаттамасына сәйкес байлар мен кулактарды аудан мен округтен тыс жерге көшіру үшін екі округ (М-Горьковский және Тереңкөл) бекітілген болатын. Қазан айының аяғында бұл жерлерден 415:М-Горьковский ауданынан - 231 және Тереңкөл ауданынан-202 «бай-кулак» шаруа қожалықтары көшіру жоспарланды. Осылайша 1930 жылдың 16 наурызының жағдайында-ақ округтен 117 шаруа қожалығы жойылды [6]. Осы құжаттардан 19 ақпанда бекітілген М.Горький мен Тереңкөл аудандарынан жер аударылатын шаруалар саны аз болғандығын байқаймыз. Ал кейінгі құжат бойынша М.Горький ауданынан көшірілген бай-кулак шаруашылықтарының саны 2 еседен асқан. Ал 1930 жылғы 31 наурыздағы БКП (б) ОК-нің «кулактарды тап ретінде жою саясаты негізінде жер аударуға жатқан кулактардың округтер бойынша әлеуметтік құрамы» құжатында Павлодар округі бойынша І санат бойынша 14 топтан 73 адам қамауға алынып, 42 адам контрреволюциялық элемент ретінде Қазақстаннан тыс жерге жер аударылуға жатқызылды. Оның ішінде 72 адам - бай мен кулактар болса, 31 адам орта шаруалар, қалған 6 адам кедей тап өкілдері болған. ІІ санат бойынша 250 шаруашылықтың мүлкі тәркіленіп Қазақстанның ішінде жер аударылуға жатқызылса, ІІІ санатта 383 шаруашылық тәркіленіп, округтен тыс жерлерге жер аударылды [7, 190-192 б.].

Павлодар облыстық Атқару Комитетінің құжаттарында 1930 жылы 26 желтоқсандағы аудандық атқару комитетінің президиумында қаралып, 1099 шаруашылықты тәркілеп, отбасымен бірге жер аударылу бекітілді. Осы тізімде «қашып кеткен», сондай-ақ қайда екені белгісіз деген белгілер жиі кездеседі [7, 63 б.].

Күштеп ұжымдастыру науқанында қуғын-сүргін ауқымының ұлғаюы шаруалар арасында наразылық дауылын тудырмауы мүмкін емес еді. 1930 жылдың екінші жартысынан бастап тұтқынға алынған шаруалар легі күшейе түсті. Оларға 58-2-бап бойынша – қарулы көтеріліс немесе бандалардың контрреволюциялық мақсатта кеңестік жарлерге басып кіруі, 58-10 – контрреволюциялық үгіт насихат баптары бойынша айып тағылып, жазасы 3 жыл бас бостандығынан айырудан бастап ату жазасына дейін жетті [8]. 61 бап- міндеттерді орындаудан бас тарту, қарапайым адамдар үшін бірінші рет міндеттерді, мемлекеттік тапсырмаларды немесе мемлекеттік маңызы бар жұмыстарды орындаудан бас тарту - тиісті орган белгіленген тапсырманың, міндет немесе жұмыс құнының бес еселенген мөлшерінде айыппұл салу болды. Ал бай мен кулактар үшін бірінші рет жасаған әрекеттерге жаза: жер аудару отырып, мүлкін толық тәркілеу немесе 2 жылға бас бостандығынан айыру болған еді [9]. Сонымен қатар шаруалар 107 бап бойынша - жеке тұлғалардың ауыл шаруашылығы өнімдерін және халық тұтынатын тауарларды пайда алу (алыпсатарлық) мақсатында сатып алуы және қайта сатуы. Жазасы: мүлкі толық немесе ішінара тәркіленіп, бес жылдан кем емес мерзімге бас бостандығынан айыру болды [10].

Кулактарды тәркілеу үдерісінде шектен тыс асыра сілтеушіліктер орын алды, бұған орта тап өкілдері де түсіп кетіп жатты. ОГПУ Павлодар қалалық бөлімшесінің 1931 жылғы 2 сәуірдегі мәліметінен: «Көшірілгендердің, тәркіленгендердің жағдайы аса сұмдық, азық-түлік мүлдем жоқ. Жергілікті жерлерде көшіру кезінде барлық мүлік тәркіленген. Көшірілгендерге берілген қолнояға №1 ауылға балаларымен бірге, орыс және қазақы бар 200 адам әкелінді. Әрбір қыстауға 5 адамнан орналастырылды, кейбір отбасында бір үзім нан жоқ, балалары аш. Көшірілгендердің көбі осындай жағдай жалғасатын болса, балаларымыздың тағдырдың тәлкегіне тастаймыз да, өзіміз аштан өлмес үшін бас сауғалаймыз» - дегенді оқуға болады [11].

Осы орайда еске түсіретін жайт ВКП (б) Орталық Комитетінің «Кулактарды тәркілеу және көшіру туралы» нұсқаулығына сәйкес кулак-бай шаруашылықтарын барлық өндіріс құралдары тәркіленіп, ең қажетті тұрмыстық заттар және жаңа жердегі жұмыс сипатын ескере отырып, екі айлық азық-түлік және үй шаруашылығына қажетті 500 сом ақша қалдырылды. Екінші және үшінші санаттағыларға шаруашылық жүргізуге қажетті ең аз ауылшаруашылық құралдары мен құрал-саймандарын қоспағанда, іс жүзінде барлық мүлік пен өндіріс құралдарының негізгі бөлігі тәркіленуге жатты.

Орыс шаруа қожалықтары үшін I санаттағы жаппай ұжымдастыру аудандарынан жер аударылуға жататын кулак-бай шаруашылықтары үшін ОГПУ Павлодар бөлімшесі жанындағы үштік отырысының хаттамасында белгіленген ең төменгі күнкөріс деңгейінің мөлшері мынаны құрады: жылқы, сиыр, соқа, тырма, арба, қажетті тұрмыстық ыдыстар, 500 рубльге дейін ақшалай қаражат және ең төменгі мөлшерлеме бойынша 2 айға нан. Қазақ шаруашылықтары үшін – жылқы немесе түйе, сиыр, екі қошқар, соқа, арба, қажетті тұрмыстық ыдыстар, 500 сомға дейін ақша және 2 айға нан. II санаттағылар үшін барлық қолда бар еңбек құралдары мен өндіріс құралдары тәркіленіп, ең төменгі мөлшерлеме бойынша 500 рубльге дейінгі ақша мен 2 айға есептелінген азық-түлік қалдырылды. III санатта ең аз есеппен 2 айға жылқы немесе түйе, сиыр, соқа, тырма, арба, нан немесе ет болды [12]. Алайда бұл іс-жүзінде орындалмағанын жайлы архивтік деректер растап отыр.

Павлодар облыстық Атқару Комитетінің 1931 жылы 20 наурыздағы отырында Песчанск ауылдық кеңесі бойынша «тап ретінде жою санатына жататын кулак шаруашылықтарының» тізімдері қаралды. Бұл тізім бойынша Красноперова Александра – кулактың әйелі, кулак астық дайындау, мал дайындау жоспарларын қасақана орындамағаны үшін 107-бап бойынша айыпталып, жер аударылған. 1926 жылы -10,1 гектар, 1928 жылы -12 гектар, 1929 жылы -12,8 гектар, 1930 жылы – 0,1 гектар егістік алқабы болды. Ал 1926 жылы – 21 бас, 1928 жылы – 25 бас, 1929 жылы - 18 бас, 1930 - жылы 2 бас малы болған. 1926-1927 жылдары 2 жұмысшы жалдап отырса, 1928-1929 жылдары -1 жұмысшыдан жалдап отырған. Комитетің қаулысы бойынша: А.Красноперова мен отбасын жер аудару шешімі шығарылды, алайда көпбалалы және балаларының кішкентай екенін ескере отырып, жер аударуды көктемге қалдырылды [7, 62 б.].

Сонымен қатар Павлодар қалалық ОГПУ бөлімшесінің 1931 жылғы 2 сәуірдегі ақпаратында: өңір бойынша 70 пайыздан жоғары ұжымдастырылған аймақтар бойынша 25 ауылсоветте кулактарды тап ретінде жою жүргізілді. Осы аулсоветтердің жалпы 8524 шаруашылығынан 694 шаруашылық жойылуға жатты. Бұл шаруашылықтардың ішінен 61 шаруашылық анықтай келе орта шаруашылық екені белгілі болды. 102 шаруашылыққа қатысты мәселе түрлі себептермен ашық қалдырылып, тиісті орындарға кулак белгілерінің көрсеткішін одан әрі анықтау тапсырылды. Осылайша жер аударылуға тиіс 694 шаруашылықтың 531 іс жүзінде РИКпен бекітілген. Жер аударылуға жататын 61 шаруашылық отбасымен қашып кеткен. Сол себепті жер аударылуға қалған 434 шаруашылық көшіруге жатады. Қазақ ауылдарында 11 ауылсовет бойынша 5739 шаруа қожалығы бар, оның ішінде 369 шаруа қожалығы жер аударылуға ұсынылып, оның 291 РИК-пен бекітілген. Жер аударылғандар қоныстанатын жер ретінде №1 ауыл таңдалды. Қазіргі таңда ауылға 171 тәркіленген шаруашылық қоныстанған, оның 98-і қазақ шаруалары болса, 73-і орыс шаруалары [13].

Ұжымдастырудың бір бөлігі болған кулактарды тап ретінде жою саясаты көп жағдайда бай мен кулактарды аяусыз қуғын-сүргінге ұшыратып, барлық өндіріс құралдарын тәркілеп, аса қатыгездікпен жүргізілгендігін архивтік құжаттар дәлелдейді. Мәселен 1930 жылы ВКП ОК-нің уәклетті адамы Коноволованың Максим-Горький өлкесіндегі кулактарды тап ретінде жою шараларының алдын ала жасалған қорытындысына мынадай мәлімдемелер келтірілген: Директивалардың жиі өзгеріп отыруына байланысты жергілікті жерлердегі кулактарды тап ретінде жою процесін басшылыққа алу мүмкін еместігін, жергілікті жерлердегі басшылықтың қабаттасып кетуімен бай мен кулактар мүлкін жиі заңсыз тәркілеу жүргізген. Михайловским ауылдық кеңесінде тәркіленген 35 шаруашылықтың 8-і орта шаруаларға тиесілі болғаны белгілі болып отыр. Ал Контордық Ауылдық кеңесінде тәркіленген 14 шаруашылықтың жартысы орта шаруашылықтар болған. Тәркілеу барысында ең ұсақ деген – тұрмыстық заттар мен азық түлік өнімдеріне дейін тәркіленген. Мүліктің бір бөлігі тәркілеу жүргізілгендердің ішінде бөліске салынғаны, ал азық-түлік қорының бір бөлігі жеп қойғаны анықталды. Михайловский ауылдық кеңесінде тәркілеу жүргізген мұғалім (...) тәркіленген мүліктен айна, тігін машинасы мен шошқа майын алған [14].

Павлодарлық облыстық атқару комитетінің 1931 жылғы 9 наурыздағы отырысында №12 ауылдық кеңестегі бекітілген кулактарды жер аудару мәселесі күн тәртібіне қойылды. Жалпы кеңес хаттамасына сәйкес №12 ауылдықсельсоветте барлығы 506 шаруашылық болса, оның 397 немесе 78% шаруашылық ұжымдастырылған. Алғашқы мәліметтер бойынша ауылда 109 жеке шаруашылықтар бар, оның 54-е кулак белгілері кездеседі, қалғандары орта шаруаларға тиесілі. Қазіргі таңда кулак белгілері бар 54 кулак шаруашылықтың ішінде 10 шаруа қашып кетсе, еңбекпен түзету лагерлерінде – 13 адам, ал қалған шаруашылықтардың мүлкі тәркіленіп, жер аударылады. Сондай-ақ қашып кеткен кулактардың отбасы және еңбекпен түзету лагерлеріндегі кулактардың отбасыларыда жер аударылуға жатады [15].

Қазақстандағы жаппай ұжымдастыру аймақтарын бірінші және екінші санаттағы кулактарды тап ретінде жою 1930 жылдың аяғында аяқталса, 1932 жылы үшінші санаттағы кулактарды жер аудару және оларды орналастыру аяқталды. Осылайша 1932 жылдың көктемінде ауылдарды «қанаушы элементтерден» тазарту аяқталды. Алайда кулактарды тәркілеу тоқтамады. Ендігі таңда сипаты өзгеріп, ұжымдастырылған аймақтардығы колхоздарды кулактардан тазарту жүргізілді. Барлық астықпен айналысатын аймақтарда колхоздарды «бай мен кулактардан» тазарту үшін арнайы комиссиялар құрылды. 1933 жылдан бастап иеліктен шығаруды басқару Бүкілодақтық коммунистік партия большевиктер партиясы Орталық Комитеті мен Орталық бақылау комиссиясының қаңтардағы бірлескен пленумының шешімімен құрылған МТС-тің саяси бөлімдеріне жүктелді. Саяси бөлімдер өте тиімді жұмыс істеп: 1933 жылдың бірінші жартысында ұжымдастыру аймақтарындағы колхоздардан 2487 колхозға жасырын кірген кулактар мен байлар анықталды [16].

Осылайша кулактарды тап ретінде жою саясатының өзі екі кезеңді қамтыды. Алғашқы кезең 1930-32 жыл болса, екінші кезеңі «колхоздарды қанаушы элементтерден тазарту» сипатымен 1933 жылға дейін жүзеге асырылған болатын. Ұжымдастыру құралы ретінде жүргізілген саясат қоғамның «кулак» деп аталатын табын жойып жіберді. Кулактарды қоғамнан шаттетіп, бас көтере алмайтындай халге жеткені бәрімізге мәлім. Жер аударылған кулактар «арнайы қоныстанушылар» қатарына жатқызылып, саяси – азаматтық құқықтары шектеліп тасталынды. Кеңес Одағы жүргізілген науқан негізінде саяси құқықтарын шектеп қана қоймай, қазақ ауылдарының шаңырағын ортасына түсірді. Арнайы қонысаударушылар қаулыға сай шөлейт, қара жұмыс күші қажет жерлерге жер аударылғаны мәлім. Азық-түлік жетіспеушілігі, сондай-ақ шаруаларға қалдырылтын нормалардың сақталмауы және де аштықтан ел ішіне тараған аурулардан қырылу фактілері 1932 жылдан бастап кездесе бастады. Арнайы ауылдардағы дәрігерлердің де жетіспеушілігі жығылған үстіне жұдырық болғаны мәлім. 1931-33 жылдардағы халқымыздың басынан кешкен «Ұлы нәубеттің» алғашқы көріністері осындай еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Из истории депортаций. Казахстан 1930–1935 гг. Сборник документов. – М.: Алматы: LEM, 2012. – 772 б.
2. ПОМА. Қ.11, Т.1, I.12, П.121
3. Трагедия казахского аула.1928-1934: Сборник документов Т-1, 1928- апрель 1929/Сост.А.С.Зулкашева, Г.Т.Исахан,Г.М.Каратаева. – М:Алматы:Раритет,2013. – 744 б.
4. Ашаршылық. Голод. 1928 - 1934. Документальная хроника. Сб. док. А 97 Т.2.: 1930-1931 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – М: Алматы, Атамұра, 2021. – 1240 б.
5. ПОМА. Қ.8-п, Т.1, I.293, П.1
6. ПОМА. Қ. 8-П, Т.1, I. 293, П.5
7. ПОМА. Қ.8-п, Т.1, I.293, П.14
8. Болдуина Б. Немыслима без архива жизнь. – М.: Павлодар:НПФ «ЭКО», 2004 ж.-612 б.
9. Справка: Статья 58 УК РСФСР //Открытый список. – М.: openlist. Ru,2000. [Электрондық ресурс].Қолжетімдік режимі:www.URL: <https://ru.openlist.wiki/>, -15.05.2022.
10. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 2. ноябрь 1929 -декабрь 1930. – М.: Москва РОССПЭН, 2000. 344 б.
11. КСРО-ның нормативтік-құқықтық актілер кітапханасы. /М.: Libussr.RU,1999.[Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі; [www. URL:http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3837.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3837.htm) ,15.05.2022.
12. ПОМА. Қ.8-п, Т.1, I.39,П.34-39
13. ПОМА. Қ.8-п, Т.1, I.293, П.17
14. ПОМА Қ.1, Т.1,I.39,П. 34-39
15. ПОМА. Қ.8-п, Т.1, I.293, П.43-48
16. ПОМА Қ.5, Т. 1, I. 32а, П. 30-31

ӘОЖ 9.91.912

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА Б.БЛУМНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙЛЕРІНІҢ ТАКСОНОМИЯСЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Ақтаубаева Ж. Х., Оқытушы-дәріскер

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ

Абзолова Д. Д., 7M01506 - География білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты,

Уразбекова А. М., 6B01509 - География білім беру бағдарламасының 2-курс білімгері

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

janars-74@mail.ru, diana.abzolova.97@bk.ru, araiurazbek04@mail.ru

Мақалада Б.Блумның білім деңгейлерінің таксономия технологиясы мектеп географиясын оқытуда үлкен маңызға ие және оқушылардың сыни ойлау дағдыларын қарастырылған.

Тірек сөздер: Блум таксономиясы, сыни ойлау, коммуникативті құзыреттілік, Ventusky сандық платформасы.

В статье рассмотрены технология таксономии уровней образования Б. Блума, имеющая большое значение в обучении школьной географии, и навыки критического мышления учащихся.

Ключевые слова: Таксономия Блума, критическое мышление, коммуникативная компетентность, цифровая платформа Ventusky.

The article discusses the technology of taxonomy of the levels of education B. Bloom, which is of great importance in teaching school geography, and students' critical thinking skills.

Key words: Bloom taxonomy, critical thinking, communicative competence, Ventusky digital platform.

Білім беру саласындағы қазіргі кезеңдегі реформалар жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттері мен қасиеттерін қалыптастыру процесіне бағытталған. Бұл процестің бастысы-студенттердің интеллектуалды дамуы. университет түлегінің интеллектуалды дайындығына қойылатын жалпы талаптар оны оқу сабақтары барысында ақыл - ой дағдыларын дәйекті оқыту процесінде қалыптастыру мүмкін болатын интеллектуалды құзыреттер кешенін игеруді қамтиды. Дұрыс ұйымдастырылған білім беру қызметі мақсат қоюдан басталатыны анық. Белгілі бір мақсатқа назар аудару студенттердің интеллектуалды күштерін жұмылдырады, олардың ақыл - ой әрекеттерін бағыттайды, оған белгілі бір мағына береді, бұл интеллектуалды дамудың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Сабақтың нақты белгіленген мақсаты мұғалімге студенттердің жоспарланған нәтижеге жету дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді, интеллектуалдық - бірақ дамытушылық іс - әрекет тәжірибесін қалыптастыруды көздейтін татуировка және уақтылы коррекцияны қамтамасыз ету. Демек, оқытудың нақты мақсаттары мен ойлау дағдыларын игеруге назар аудару интеллектуалды дамытатын оқытудың негізгі компоненттері болып табылады[1, 68 б.].

Таксономия (грек тілінен. т.а. іс-орналасуы, құрылысы, тәртібі және т.м.о.с.-заң) - әдетте иерархиялық құрылымы бар (органикалық әлем, география, геология, тіл білімі, этнография және т.б. объектілері) шындықтың күрделі ұйымдастырылған салаларын жіктеу және жүйелеу теориясы. Білімге бағытталған Блум таксономиясы келесі принциптердің логикасында қалыптасады.Қазіргі әлемде мұғалім тек білім көзі ғана емес, сонымен бірге оқушылардың қабілеттерін ашып, дарындылықты анықтап, әр оқушының жеке басын тауып, өз пәніне қызығушылық танытып, алған дағдыларын нақты өмірде қолдануға үйрететін шебер.Сабақта жаңа материалды оқу формасын таңдау көптеген факторларға байланысты: балалардың дайындық ерекшеліктері мен деңгейі, пәннің ерекшеліктері, тақырыптың ерекшеліктері, кабинеттің мүмкіндіктері мен техникалық жабдықталуы[2, 105 б.].

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын 8-11 сыныптар география сабағын өтуде қолданамын. Себебі олар картографиялық деректер базасын жинауда әртүрлі географиялық карталармен жұмыс жасай отырып, ақпарат жинайды. Тақырыптарды өтуде заманауи және интерактивті карталарды қолданамын. Мысалы, 8-сыныптардағы Географиялық деректер базасын жинауда «Google Maps», «2GIS», «Ventusky», «Қазгидромет» интерактивті карталарын қолданамын [3]. Заманауи карталарды қолдану арқылы оқушылардың сыни ойлау деңгейін көтереді (1-сурет).

Сурет 1. google.kz/maps сандық Интернет картаны пайдаланып қатпарды-жакпарлы таулардың тектоникалық құрылысы мен жер бедерінің ірі пішіндерінің арасындағы байланысын анықтау

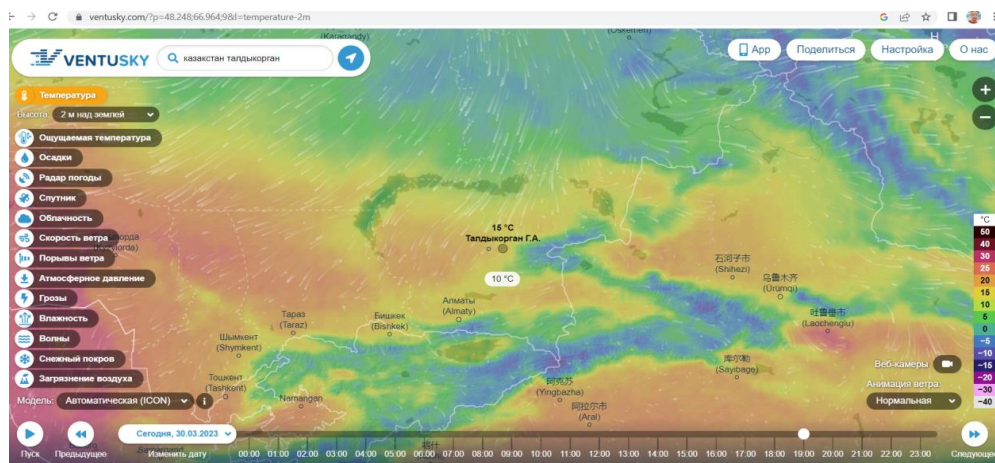
Сабақтың жоспарлары: заманауи білім беру технологиялары: сыни ойлауды дамыту технологиялары қағидаты бойынша құрастырылды. Технология оқу іс-әрекетіндегі рефлексивті механизмдерді күшейтуге көмектеседі. Бұл ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыратын біртұтас жүйе. Бұл өз білімін өзінің іздеу қызметі шеңберінде құру деп айтуға болады. Біз өз сабақтарымызды Блумның таксономия принципі бойынша құрдм. Яғни, тапсырмалар келесі категориялар бойынша құрастырылды: қарапайым, практикалық тапсырмалар; бағалау сұрақтары болды, олар осы немесе басқа оқиғалар, құбылыстар, фактілер де сұрақ қою қабілетін дамыту керек еді. Сабақтың әртүрлі кезеңдерінде сұрақтар қоюды үйренуге болады. Ең бастысы-оқушылардың ойлау дағдыларын жоғарылатуда құрылымды сұрақтар қою. Мұнда тағы да «Блум» көмекке келеді. Оқушыларға сұрақтар «не? қайда? қашан? Неліктен? Егер? Сіз қалай ойлайсыз? және т.б.». Сіз бір сабақта тек шығармашылық сұрақтар қоя аласыз, екіншісінде тек қарапайым.

Сабақтың басында ұйымдастырушылық сәтті дәстүрлі түрде мұғалім тәртіп орнатуға, өзіне және сабаққа назар аударуға бөледі. Сабақтың алғашқы минуттарынан бастап оқушылардың оқу іс - әрекетін ұйымдастыру үшін Мен келесі педагогикалық әдістерді қолдандым: «ұйымдастыру», география сабағы болғандықтан «Әлемдегі жаңалықтар» айдарынан бастау алады, бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Рефлексияны ұйымдастырған кезде техниканы әртараптандыру керек екенін есте ұстаған жөн, рефлексия мұғалім үшін емес, сабақты логикалық аяқтау үшін емес, оқушы үшін жасалады. Мысалы: оқушылар өз пікірлерімен бөлісуі, сыныптастарына тілек жазуы, көңіл-күйлері туралы айтуы, сабаққа баға беруі және т. б. рефлексияның негізгі міндеті оқушы туралы ақпарат жинай алу[4, 146].

Бірінші сабақта біз Табиғатты пайдалану және геоэкология бөлімі бойынша, «Қоршаған ортаның антропогендік өзгерістері» тақырыбымен жұмыс жасадық. Сабақтың басында мен «Білемін - білгім келеді – білдім» схемасын қолдандым. Сабақтың басында оқушыларға бағалау парақтары берілді. Оқушылар осы парақтарды жауапкершілікпен мұқият толтырып, бір-біріне байыпты баға беріп, өз қорытындыларына түсініктеме берді. Сондай - ақ, әр тапсырмадан кейін командалар бір - біріне сұрақтар қойып, түрлі-түсті стикерлердің көмегімен бағалануы керек еді: өте жақсы «жарайды» белгісі бар стикер, жақсы-жалауша суреті бар. Балалар, әсіресе, «жарайды» белгісін алған кезде табысқа қуанды. Әр жауаптан кейін де командалар бір-біріне қол шапалақтады.

Жаңа материалды зерттеу кезеңінде «Ventusky» және «Қазгидромет» интерактивті карталарымен жұмыс жасалынды. Картаның көмегімен Қазақстан Республикасының аумағына әсер ететін экологиялық мәселелерді анықтауға көмектеседі. Ventusky платформасы кез келген аумақтың орналасқан жерінің ауа райы туралы болжамды 3D форматта көруге мүмкіндік береді. (2-сурет).

Сурет 2. Сандық метеорологиялық картаның «Ventusky» интерактивті карта.

Оқушылар интерактивті карта арқылы дүниежүзі бойынша соңғы 50 жылдағы ауа райының температурасы, ауаның ластану деңгейлерін PM2.5, PM10, NO2, SO2, O3, CO, AQI, шаң-тозаңның әсер етуін анықтады. Оқушылар ең жоғарғы ластанған аумақтарды анықтай отырып, әсер етуші факторларды талдады. Мысалы, дүниежүзі бойынша көмірқышқыл газы мен күкірт қышқылының жоғары көрсеткіші Оңтүстік шығыс Азия аумағы, соның ішінде Қытай мемлекетінің маңызы екендігін анықтап, оның себептерін талдады. Зерттеу нәтижесінде бұл аймақта өнеркәсіп түрлерінің көп шоғырлануы мен халық санының жоғары болуы әсер етеді деген талдау жасады. Ал, Қазақстан аумағына әсер етуші факторларды анықтауда «Қазгидромет» интерактивті картасымен жұмыс жасады. Бағдарлама арқылы ауа сапасы мен жер үсті суларының сапасын интерактивті карта арқылы анықтады. Оқушылар Қазақстан аумағына ауа сапасының индексі мен су сапасының индексімен жұмыс жасады. Соның ішінде оқушылар Лисаковск қаласының ауа мен су сапасының көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізді. Лисаковск қаласының ауа сапасы индексінің көрсеткіші бойынша ең жоғарғы әсер еткен фактор NO2 226.2 мкг/м3 құрады[5, 48 б.].

Лисаковск қаласының маңында орналасқан Тоғызак өзенінің су сапасының индексі бойынша 4 классқа жатады, яғни су суару және өнеркәсіп үшін жарамды, шаруашылық ауыз суымен жабдықтау үшін терең су дайындау әдістері қажет. Екі түрлі ақпаратты салыстыра отырып оқушылардың анализ жасау, сыни ойлау дағдылары артады.

Мұғалім рөл атқарады-курсор, ол сыныпқа тапсырмалар береді, оқушылардың жауаптарын бағыттайды, түзетеді, соңында жиынтық баға қояды. Яғни мұғалім мен ұйымдастырушы, бақылаушы, оқу процесін бақылаушы, қателіктерді анықтайды, оларды көрсетеді. Түзетуге, ойлануға, қажетті ақпаратты табуға, оқушыларға дұрыс шешім, шығу және т. б.. Бұл ретте үлгеруге, көтермелеуге, мадақтауға, мүмкіндік беруге, өз күшіне сенуге, балаға ашуға, қорқыныштарын жеңуге, мақсаттарға жетуге және сайып келгенде тәуелсіздікке, коммуникативтілікке, құзыреттілікке дайындалуға уақыт бар.

Осылайша, мен өткізген сабақтарда Блум таксономиясын қолдандым, ол өзінің бірегейлігін көрсетті. «Түймедақ» сұрақтарын сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болады. Әр түрлі типтегі сұрақтар әр түрлі тапсырмаларды орындайды. Оқушылар сұрақтар қоюды, оларға жауап беруді, балама шешімдер табуды және сол үшін баға алуды ұнатады. Сонымен қатар «қауымдас-тықтар», «синквейн», «инсерт», кластер, слайдтар жасау бойынша тапсырмаларды қызығушы-лықпен орындайды. Әсіресе рефлексияны асыға күтті, онда сіз өз пікіріңізді білдіре аласыз, сынып тастарыңызды осы критерийлер бойынша бағалай аласыз және шешіміңізді түсіндіре аласыз [6, 132 б.].

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы осы әдістеменің өзектілігін көрсетеді. Яғни, қазіргі әлемде мұғалім "жазуды" және "оқуды" үйретіп қана қоймай, баланы өзін-өзі жүзеге асыруға, шешім қабылдауға, білімнің өзектілігін түсінуге, жаңа идеялар ұсынуға үйретуі керек.

Қорытынды. Қазіргі білім беру процесінде білімді мұғалімнен оқушыға беру туралы ғана емес, сонымен бірге оқушының жетістігі мен функционалдық ойлау дағдыларын көтеру мәселесі өзекті болып табылады. Қазіргі уақытта оқушы дайын ақпаратты емес, оны алу, түсіну және қолдану әдістерін беруі керек, нәтижесінде оқушы одан әрі өзін-өзі дамыту үшін қажетті білімді алу әдістерін игереді.

Жоғары деңгейлі ойлау-бұл когнитивті әдістерді немесе стратегияларды қолдану, логикалық тұжырымдар жасау, өзара келісілген логикалық модельдер құру және қажетті түпкілікті нәтижеге жету ықтималдығын арттыратын негізделген шешімдер қабылдау. Бұл анықтама ойлауды бақылаумен, негізділікпен және мақсатқа бағытталумен сипатталатын нәрсе ретінде сипаттайды - есептерді шешуде, тұжырымдарды тұжырымдауда, ықтималды бағалауда және шешім қабылдауда қолданылатын ойлау түрі. Осылайша, Б. Блумның таксономиясы білім беру процесіне шынайы интеллект әдісін енгізуге кедергі келтіретін қиындықтарды шешуге көмектеседі-интеллектуалды дамыту тапсырмалары. Білім беру мақсаттарының жіктелуі оқытушы мен білім алушылардың бірлескен қызметі барысында дамушы міндеттерді қалыптастыруға, студенттер үшін проблемалық тапсырмалар жасауға, қойылған мақсаттарға

сәйкес келетін бағалау және өзін - өзі бағалау әдістерін таңдауға, "оқытушы- оқушы " оқу нәтижелері бойынша рефлексия жүргізу.

Білім категориясы мен когнитивтік процестердің параметрлерін біріктіру кезінде кеңейтілген иерархиялық шкала мүмкін болатын мақсаттардың кең ауқымын анықтауға мүмкіндік береді, олардың тұжырымдамасынан студенттердің қандай интеллектуалдық дағдыларды дамыта алатындығы айқын көрінеді[7, 145 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing. - New York: Longman. 2000.
2. Bloom, B. S. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. - New York: Longman., 1994.
3. <https://www.ventusky.com/ru>.
4. <https://www.meteoblue.com/ru/>.
5. Әбілмәжінова С. Ә. Ә Жалпы жертану: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012 ж. - 408 б.
6. Кларин М. В. Инновационные модели обучения: Исследование мирового опыта. М.: Луч, 2016. 640 с.
7. Кларин М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели: Анализ зарубежного опыта. М.: Наука, 1997. 223 с.

ӘОЖ 796.8

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Алтынбекқызы М., 117 ДШҚ топ білімгері,
Озенбаев М.Р., оқытушы- дәріскер, магистр
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Ozenbayevm@bk.ru

Мақалада автор төзімділікке, адамның моральдық қатаюына, балалардың денсаулығын нығайтуға бағытталған ең маңызды ашық ойындарды талдайды. Ашық ойындарды оқыту жоғары моральдық мақсаттар мен асыл ұмтылыстармен тығыз байланысты болуы керек, өйткені дене тәрбиесінің рөлі әр адамның денесінің үйлесімді дамуынан тұрады.

Тірек сөздер: қазақтың ұлттық ойындары, спорт, денсаулық, дене тәрбиесі

В статье автор анализирует важнейшие подвижные игры, которые направлены на выносливость, закалку морального духа человека, укрепление здоровья детей. Обучение подвижным играм должно быть органично связано с высшими нравственными целями и благородными стремлениями, так как роль физического воспитания состоит в гармоничном развитии тела каждого человека.

Ключевые слова: казахские национальные игры, спорт, здоровье, физическое воспитание

In the article, the author analyzes the most important outdoor games that are aimed at endurance, strengthening the morale of a person, and strengthening the health of children. Training in outdoor games should be organically linked to the highest moral goals and noble aspirations, since the role of physical education is the harmonious development of the body of each person.

Key words: Kazakh national games, sports, health, physical education

Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің бірі. Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік

тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады. Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік, қонақжайлық, мейірімділік, т.б. сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым-қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер.

Зерттеу әдістері мен ұйымдастырылуы. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы.

Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр.

Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді.

Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады.

Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді [1, 25-296].

Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады.

Әр халықтың өз ұлттық ойындары бар, ал Қазақстан да ерекшелік емес. Қазақ ұлттық ойындары-қазақ мәдениетінің ажырамас бөлігі. Олар еңбек пен рухани қызметтің жаңғырығын біріктіреді. Сонымен, әр ойында сіз балаларға да, ересектерге де қызықты болуы мүмкін этномәдени тәжірибені көре аласыз. Кейбір ұлттық ойындар ежелгі дәуірден бастау алады, бірақ бүгінгі күнге дейін сақталған. Бұл мақалада ең танымал Ат спорты, интеллектуалды және балалар ойындарының мысалдары келтірілген. Біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықта Еуразия даласында қалыптасқан жылқы-көшпелі мал шаруашылығы мәдениеті Қазақстан кіретін Орта Азия мәдениеттерінің дамуында үлкен рөл атқарды. Мал шаруашылығының рөлі қазақтардың мәдени мұрасында: наным-сенімдерде, дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда, ертегілерде, музыкалық мұрада, жерлеу рәсімдерінде және тіпті ойындарда айқын көрінеді. Қазақтардың мәдениетінде үй жануарларының төрт негізгі түрі бар, олардың арасында көшпелі өмір салтына байланысты жылқы ерекше орын алды. Көшпенділер атқа міну дағдыларынан басқа дене шынықтыру мен стратегиялық ойлауға да мән берді. Әскери дағдылар да үлкен рөл атқарды.

Көкпар

Көкпар-Қазақстанның танымал ұлттық ойындарының бірі. Оны көшпенділердің шабандоздық "футболы" деп те атауға болады. Бұл ойын ежелгі уақытта тек қазақтар арасында ғана емес, Алтай (көк-бору), қырғыздар (ұлақ-тартыш), башқұрттар (кук-буре) және басқа да көптеген Азия халықтарында кең таралған. Бұрын ойын аңшылықтан оралу арқылы ойналатын.

Барлық шабандоздар алаңға жиналады. Елу-алпыс қадам қашықтықта ешкінің ұшасы лақтырылады. Ойын мынада: шабандоз ешкінің ұшасын ұстап алып, жауының оны алуына жол бермеуі керек. Ақыры қаңқаны ұстап алып, оны жауға лақтырған адам "қазан"

(қақпа) – жеңімпаз. Бастапқыда ойын өте қатал болды, өйткені ойыншылар бір-біріне физикалық күш қолдана алады, бірақ қазіргі уақытта бұған тыйым салынған. Көкпар ойынының екі түрі бар: біріншісі – екі түрлі ауылдан (дада-тартыс) жигиттер (жігіттер) жарысатын жерде, екіншісі – бір ауылдан (жалпы-тартыс) жигиттер жарысатын жерде. Бірінші жеңімпаз ауылға айналады, оның тумасы ешкіні жеңіп алды, ал екіншісінде әр адам өзі үшін күреседі. Сөзбен айтқанда, өте қарапайым сурет ашылады, бірақ іс жүзінде ойын алдын-ала дайындықты қажет етеді: көкпар жақсы физикалық көрсеткіштер мен шебер шабандоздықты қажет етеді. Көрермендер әрдайым дерлік ойынды тамашалайды.

Аударыспақ

Аударыспақ сонымен қатар спорттық сипатқа ие және ең керемет ат ойындарының бірі болып табылады. Бұл ойынның қырғыздарда "оодарыш" және "эниш" сияқты аналогтары бар.

Қысқаша ойынды "атпен күресу" деп сипаттауға болады. Бұрын ойын жауынгерлерді оқытуға бағытталған. Ойынға екі адам қатысады, олардың әрқайсысы жақсы күшке, ептілікке және төзімділікке, сондай-ақ седлада ұстау қабілетіне ие болуы керек. Ойында аударыспақ салыстырмалы түрде қарапайым ережелер: қарсыласыңды руки қолынан сүйреп апару керек. Екі шабандоз бір-бірінен бес жүз метр қашықтықта басталады. Я көрсеткіштері мен жақсы жабдықталған ер-тоқым да үлкен рөл атқаратынын ұмытпаңыз.

Тымақты құлату

Тымақты құлату-бұл жақсы түйсігі бар қызықты ойын. Полюс жерге енгізіледі, ол қатысушыдан жоғары болмауы керек. Полюсте ты қысқы бас киімі – тымақ киіледі.

Бұл бас киім құлаққапқа ұқсайды, әдетте қой терісінен немесе жүннен жасалған. Тымақтың ерекше кесіндісі бар: бас киімнің негізгі тәжіне төрт аң терісі тігілген. Сондай – ақ, артқы жағы бар-кең және ұзын, ол мойын мен арқа бөлігін суықтан қорғауға арналған. Ежелгі уақытта тымақтың айтуы бойынша қай жүзден және иесінен анықтауға болады.

Полюс пен тымақ орнында болғаннан кейін, қатысушыға тымақпен бірге полюс орнатылған жер көрсетіледі. Содан кейін қатысушының көзін байлап, қолына қамшы салып, орнында айналдырыңыз. Ойыншы атқа мініп, тымақты көзін байлап полюстен құлатуы керек. Барлығы ойыншыға үш әрекет беріледі. Егер ол ешқашан тымақты құлатпаса, ол жүргізушінің тапсырмасын орындауы керек: ән немесе импровизация орындау.

Бәйге

Бәйге ежелгі ат ойындарына жатады. Қырғыздарда ол "бәйге" деп аталады және көптеген түркі халықтарының ішіндегі ең танымалдарының бірі болып саналады.

Бәйге-бұл ұзақ қашықтыққа секіру. Жарыс қашықтығына байланысты бәйге ойынының әртүрлі түрлері бар: тай-бәйге, құнан-бәйге, донен-бәйге және ат-бәйге. Тай-бәйге екі жасар жылқыларда, құнан-бәйге – үш жасар балаларда бір жарым-екі шақырым қашықтықта, донен – бәйге-2,5-тен 5 шақырымға дейінгі төрт жасар балаларда жүзеге асырылады. Қазір бәйге ипподромдарда өткізілуде. Бәйге басқа ойындар сияқты әртүрлі мерекелерде өткізілді. Жеңімпаздарға, әдетте, кейде адамның іс-әрекетіне байланысты сыйлықтар берілді: балуандарға кілеммен жабылған түйелер, ал ақындарға (қазақ ақындары мен импровизатор әншілері) шапандар (қазақтың арнайы бас киімі) мен жылқылар берілді. Кейде жарыста жеңіске жеткендерге жүз атқа дейін сыйлық берілді. Алайда жеңімпаз оны достарымен және айналасындағылармен жиі бөлісті.

Жамбы ату

Жамбы ату-бұл кең таралған спорттық-әскери ойын. Өзбектерде ол "алтын қабақ", тәжіктерде "қабақ", ал қырғыздарда "жамбы атыш" немесе "жамбы атмай" деп аталды. Ойынның барлық нұсқаларында ережелерде шамалы айырмашылықтар бар, бірақ әр халықтың ойынында бір ұқсастықты байқауға болады. Ойын атпен де, жаяу қатысушымен де өткізілуі мүмкін. Ойында жылқының жіңішке арқанына, бауына, полюсіне немесе өзегіне ілінген сыйлық бар. Жүлде белгілі бір биіктікте белгіленді, бірақ шарттар жүлденің мәнімен өзгерді: сыйлық неғұрлым құнды болса, оны алу соғұрлым қиын болады. Қазақстанда әдетте арақашықтық шамамен 150 метрге тең.

Сыйлық төрт-алты метр биіктікте тоқтатылады. Қатысушы – шабандоз болатын ойын нұсқасына бірнеше адам қатысты, олар жүлдені атып түсіруге мәжбүр болды. Жылқылар қолданылмайтын ойында жүлдені аз күш жұмсаған адам жеңеді.

Бұл ойын революцияға дейінгі Қазақстанда өте танымал болды, бірақ оның шығу уақыты нақты белгіленбеді. Зерттеушілер ойынның моңғол тамыры бар және шамамен XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында, моңғол Юань әулеті кезінде пайда болғанына сүйенеді. Кеңес Одағы кезінде ойынның танымалдығы және жалпы шабандоздық жағдайы төмендей бастады, бірақ ел тәуелсіздік алғаннан кейін ойын қайтадан қарқын ала бастады. 2014 жылдан бастап Қазақстанда жамбы атудан турнирлер мен республикалық чемпионаттар өткізіліп келеді, бірақ ойын ережелері сәл өзгерді және жаңғыртылды. Сондай-ақ, Қазақстанда "Жамбы ату" федерациясы құрылып, Астанада он бір ел қатысқан халықаралық турнир өтті.

Қыз қуу

Қыз қууды бұрын отбасылық-рулық мерекелермен бірге жүретін ойындарға жатқызуға болады. Бұл қызықты ойынның атауы сөзбе-сөз "қызды қуып жету" деп аударылады. Осы уақытқа дейін өте танымал ойын атпен де өткізіледі. Ойынның аналогтары бүкіл Орта Азияда бар. Мысалы, Қырғызстанда ол "қыз қуумай", ал Башқұртстанда "қыз қуу" деп аталады.

Ескі әдет бойынша, бұл ойын жас жігіт пен қыздың арасында өтті (әдетте олардың қатысуына дейін), онда жас жігіт өзінің шабандоздық шеберлігін дәлелдеуі керек еді. Бұл дәстүр Көңілді ойнақылықты және сонымен бірге сол кездегі романтиканың ауырлығын біріктіреді. Ежелгі уақытта реакциялардың ерекше күші, ептілігі мен ептілігі ерекше бағаланды. Мұндай уақытта сіз өз сезімдеріңізді тек күш пен өзіне деген сенімділік арқылы дәлелдей аласыз.

Ережеге сәйкес, қыз бен жас жігіт басында атқа мініді. Қыз жігіттің алдында 12-15 метр тұруы керек, ал ойын сигналмен басталады. 400-500 метр қашықтықта бұрылыс нүктесін білдіретін жалауша қойылады. Жігіттің басты мақсаты-қызды қуып жету. Егер жас жігіт оны қуып жете алса, онда оның сыйақысы құшақтау және секіру болуы мүмкін. Егер сіз қызды қуып жете алмасаңыз, онда ол одан қашуға мәжбүр. Қыз үшін сыйлық жас жігітті камчамен шешуге мүмкіндік болады. Бұл ойын көрермендер үшін қызықты көрініс. Кейде ойынның шеберлігі бес балдық жүйемен бағаланады. Бағалауда үш фактор ескеріледі: атқа ие болу өнері, орындаудың әсемдігі және ат жарысының ептілігі. Керемет дәстүрдің сұлулығын сақтау үшін қатысушылар әдетте түрлі-түсті костюмдер киеді. Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Дене тәрбиесімен, спортпен шұғылдану кезінде адам ағзасына түсетін тітіркендіргіштердің барлығы жаттығу жүктемелері және психофизиологиялық түрде әсер етеді. Адам организмі-нің бейімделу мүмкіндіктерін қарапайым мысалдар арқылы айтатын болсақ, оларға: суық пен ыстыққа бейімделу, химиялық заттарға, бояулар, иістер, жоғары таулы аймаққа бейімделу, т.б. жағдайларды жатқызуға болады. Көрсетілген бейімделу түрлері, тіршілік иелері ағзаларына бір-неше ұрпақтар кезеңдері арқылы баяу әсер етуі ықтимал. Ал адамның денесіне әсер етуші сыртқы тітіркендіргіш оның бейімделу мүмкіндігінен асып кеткен жағдайда ағзаға көптеген аллергиялық көріністер, адам имунитетінің төмендеуі, ауыруға шалдығу, зорығу түрінде көрініс табады [9,101-1076.].

Қорытынды. Күрес түрлерінде жоғары дәрежелі спортшыларды дайындау жүйесінде техникалық, тактикалық, психологиялық және теориялық дайындық міндеттерін шешумен қатар дене дайындығы бұл жерде арнайы орын алады. Ол дене қабілеттерінің (күш, шапшаңдық, төзімділік, иілгіштік, ептілік, тепе-теңдік сақтау) дамуын, күресшінің іс-қимыл құрылымын қалыптастыруды және спорттық техниканы бекітуді қамтамасыз етеді.

Спортшылардың машықтанғандық деңгейінің өсуі, қазіргі заманғы талаптармен және жарыс-тарда қатты бәсекелестіктің шарттарымен сәйкестікте, оқу-жаттығу үдерісі деңгейінің көтерілу әдістемелерін жетілдіру және тұрақты іздестіруді талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Болғанбаев М. Қазақтың ұлттық СПОРТ түрлері. - Алматы, 1985 ж.
- 2 Танекеев М.Т. Қазақстандағы дене тәрбиесі.- Алматы, 2001 ж.
- 3 Әлімханов Е. Ұлттық ойындар мен дене тәрбиесі және оларға қатысты көне мағлұматтар// Қазақ тарихы. - 2008 ж.- Б. 76-81.
- 4 Туманян Г.С. Школа мастерства борцов, дзюдоистов и самбистов: учебное пособие для вузов / Г.С. Туманян. - М.: Академия, 2006 ж.
- 5 Усин К.А., Усин Ж.А. Роль национальных видов спорта в укреплении здоровья и формирования здорового образа жизни. -Алматы, 2009 ж.
- 6 Виру А.А. Гормональные механизмы адаптации и тренировки, Л. «Наука» Ленинград. отд-ние, 1981 г.
- 7 Вайнбаум Я.С. Гигиена физического воспитания и спорта, М. Наука, 1993 г.
- 8 Иванов Г.Д., Құлназаров А.Қ. Студенттердің дене тәрбиесі: жоғары оқу орындарының арналған оқулық / - Астана, 2008 ж.
- 9 Өзенбаев М.Р., Кожаметова К.Т. //Шығыс жекпе-жек өнері түрлерінің ерекшеліктерін жетілдірудің ғылыми теориялық негіздері - Қазақстанның ғылым мен өмірі. – 2020, №5- Б.211-216.

УДК 336.7

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ РАСЧЕТА СТРАХОВЫХ РЕЗЕРВОВ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ SOLVENCY II

Асанбек Е.Т.

НАО «Университет Нархоз»

yerzhan.assanbek@narhoz.kz

Расчет страховых резервов на основе Solvency II осуществляется с использованием стандартизированных методов, которые определены регуляторами. Основные методы включают в себя методы базовых рисков, таких как смертность, инвестиционные риски и риски неопределенности, которые могут возникнуть из-за неожиданных событий, таких как стихийные бедствия или экономические кризисы. Расчет страховых резервов на основе Solvency II является процессом, который требует высокой точности и профессионализма со стороны страховой компании. Он также является важным элементом в обеспечении стабильности и доверия клиентов к страховой компании, а также в укреплении репутации компании на рынке.

Ключевые слова: Страховой рынок, Solvency II, резервы, финансовая отчетность, финансовый регулятор, капитал, риски, страховой случай

Solvency II негізінде сақтандыру резервтерін есептеу стандартталған әдістерді пайдалана отырып жүзеге асырылады. Негізгі әдістерге инвестициялық тәуекелдер және табиғи апаттар немесе экономикалық дағдарыстар сияқты күтпеген оқиғалардан туындауы жатады, Solvency II негізінде сақтандыру резервтерін есептеу-бұл сақтандыру компаниясының жоғары дәлдігі мен кәсібилігін талап ететін процесс. Ол сондай-ақ клиенттердің сақтандыру компаниясына тұрақтылығы мен сенімін қамтамасыз етуде, сондай-ақ компанияның нарықтағы беделін нығайтуда маңызды элемент болып табылады.

Тірек сөздер: сақтандыру нарығы, Solvency II, резервтер, қаржылық есептілік, қаржылық реттеуші, капитал, тәуекелдер, сақтандыру жағдайы

Calculation of insurance reserves based on Solvency II is carried out using standardized methods that are defined by regulators. The main methods include methods of basic risks such as

mortality, investment risks and uncertainty risks that may arise due to unexpected events such as natural disasters or economic crises. Calculation of insurance reserves based on Solvency II is a process that requires high accuracy and professionalism on the part of the insurance company. It is also an important element in ensuring the stability and trust of customers in the insurance company, as well as in strengthening the company's reputation in the market.

Key words: Insurance market, Solvency II, reserves, financial statements, financial regulator, capital, risks, insured event

Расчеты страховых резервов являются важным элементом деятельности страховых компаний. Они позволяют оценить финансовую устойчивость компании и готовность ее выплатить страховые возмещения в случае наступления страхового случая. В связи с этим, в Европейском союзе была разработана система Solvency II, которая определяет требования к расчету страховых резервов. В данной статье мы рассмотрим основные принципы Solvency II и пример расчета страховых резервов на его основе.

Solvency II - это система требований к финансовой устойчивости страховых компаний в Европейском союзе. Она включает в себя ряд принципов, которые должны быть соблюдены при расчете страховых резервов. Основными принципами Solvency II являются:

1. Риск-ориентированный подход. Расчет страховых резервов должен основываться на оценке рисков, связанных со страховыми полисами.
2. Принцип пропорциональности. Требования к расчету страховых резервов должны быть пропорциональны размеру и сложности страховой компании.
3. Принцип прозрачности. Расчет страховых резервов должен быть прозрачен и понятен для всех заинтересованных сторон.

Пример расчета страховых резервов на основе Solvency II может выглядеть следующим образом. Допустим, страховая компания заключила страховой полис на сумму 100 000 тенге. Оценка рисков, связанных с этим полисом, показала, что вероятность наступления страхового случая составляет 5%. Следовательно, страховые резервы должны быть рассчитаны как 5% от суммы полиса, то есть 5 000 тенге.

Методы и материалы. Solvency II основывается на следующих принципах:

1. Капиталовложения должны соответствовать риску – компании должны иметь достаточный уровень капитала, чтобы покрыть потенциальные убытки.
2. Прозрачность – компании должны предоставлять информацию о своих финансовых показателях и рисках.
3. Гармонизация – правила должны быть одинаковы для всех страховых компаний в Европейском союзе.

Расчеты страховых резервов – это процесс определения суммы денег, которые страховая компания должна отложить на случай выплаты страховых возмещений.

Пример расчета страховых резервов на основе Solvency II

Для примера рассмотрим расчеты страховых резервов для компании, которая занимается страхованием автомобилей. Допустим, что компания имеет следующие данные:

- Общая сумма страховых возмещений за год составляет 1 млн тенге.
- Компания имеет 1000 страховых полисов.
- Средняя стоимость каждого полиса составляет 1000 тенге.
- Средняя вероятность наступления страхового случая составляет 1%.
- Средняя сумма возмещения за каждый страховой случай составляет 1000 тенге.

Для расчета страховых резервов на основе Solvency II необходимо выполнить следующие шаги:

Оценить риски – для этого необходимо умножить среднюю стоимость каждого полиса на среднюю вероятность наступления страхового случая и на среднюю сумму возмещения за каждый страховой случай. В данном случае это будет выглядеть следующим образом:

$$1000 \text{ тенге} * 1\% * 1000 \text{ тенге} = 10\,000 \text{ тенге}$$

Таким образом, компания должна отложить 10 000 тенге на случай выплаты страховых возмещений.

Оценить активы – для этого необходимо оценить стоимость активов компании. Допустим, что компания имеет активы на сумму 100 000 тенге.

Оценить капитал – для этого необходимо вычесть расходы компании и страховые резервы из ее активов. В данном случае это будет выглядеть следующим образом:

$$100\,000 \text{ тенге} - 10\,000 \text{ тенге} = 90\,000 \text{ тенге}$$

Таким образом, у компании достаточно капитала для покрытия страховых резервов.

Кроме того, Solvency II требует от страховых компаний проведения оценки капитала (Own Risk and Solvency Assessment, ORSA). ORSA помогает страховым компаниям определить, насколько устойчивы их финансовые позиции в различных экономических сценариях.

ORSA включает в себя анализ рисков, связанных с бизнесом страховой компании, ее финансовым положением и рыночными условиями. Он также включает в себя анализ сценариев, которые могут повлиять на финансовую устойчивость страховой компании.

В результате оценки капитала страховая компания может принять меры по улучшению своей финансовой устойчивости, такие как изменение стратегии инвестирования или перестрахование.

Кроме того, Solvency II также требует от страховых компаний ежегодной отчетности. Отчетность должна содержать информацию о финансовых показателях, рисках и капитале компании, а также о том, как компания справляется с требованиями Solvency II. Требование к отчетности страховых компаний. Solvency II устанавливает требования к форме и содержанию финансовой отчетности страховой компании, а также к срокам ее представления. Такие требования позволяют убедиться в том, что отчетность страховых компаний является достоверной и информативной для заинтересованных сторон, включая регуляторы, инвесторов и страхователей.

Результаты и обсуждения. В целом, Solvency II создал более жесткие требования к финансовому управлению страховых компаний. Он защищает интересы страхователей и обеспечивает устойчивость страхового сектора в целом.

Еще одним важным аспектом Solvency II является требование к страховым компаниям установления системы управления рисками (Risk Management System, RMS). RMS позволяет страховой компании оценить свои риски и принимать меры для их снижения.

RMS включает в себя процесс идентификации, оценки, контроля и управления рисками, которые могут повлиять на финансовую устойчивость страховой компании. Он также включает в себя разработку политики управления рисками, процедуры и системы контроля, которые позволяют страховой компании справляться с рисками и своевременно принимать решения.

Кроме того, Solvency II устанавливает требования к капиталу страховых компаний, которые зависят от уровня риска, связанного с бизнесом компании. Таким образом, страховые компании, которые работают с более рискованными видами страхования, должны иметь больший уровень капитала, чтобы обеспечить финансовую устойчивость компании.

Наконец, Solvency II также требует от страховых компаний установления системы внутреннего контроля (Internal Control System, ICS), которая обеспечивает правильность и достоверность отчетности компании. ICS также позволяет страховой компании обнаруживать и предотвращать мошеннические действия и другие неправомерные действия.

В целом, Solvency II является важным регуляторным инструментом, который обеспечивает финансовую устойчивость страховых компаний и защищает интересы страхователей. Он требует от страховых компаний проведения стресс-тестирования, оценки капитала, установления системы управления рисками и внутреннего контроля. Кроме того, Solvency II устанавливает требования к капиталу, который должен соответствовать уровню риска, связанного с бизнесом компании.

Solvency II также регулирует инвестиционную деятельность страховых компаний. Он устанавливает требования к распределению активов страховых компаний и ограничения

на инвестирование в некоторые типы активов, такие как акции и недвижимость. Такие ограничения позволяют снизить риски, связанные с инвестиционной деятельностью страховых компаний, и обеспечивают финансовую устойчивость компании.

Кроме того, Solvency II устанавливает требования к системам информационной безопасности (Information Security System, ISS), которые обеспечивают защиту конфиденциальной информации страховых компаний и защищают ее от несанкционированного доступа. ISS также включает в себя политику управления информационными рисками, процедуры и механизмы контроля и мониторинга информационных систем.

Наконец, Solvency II требует от страховых компаний установления системы внутреннего аудита (Internal Audit System, IAS), которая обеспечивает независимую оценку эффективности системы управления рисками и внутреннего контроля. IAS также позволяет страховой компании выявлять слабые места в управлении рисками и принимать меры для их устранения.

Система Solvency II была введена для того, чтобы обеспечить финансовую стабильность и защиту интересов страхователей в европейской страховой отрасли. Solvency II предоставляет регуляторам возможность более эффективно контролировать и управлять рисками страховых компаний, а также обеспечивает прозрачность и надежность финансовой отчетности.

Реализация системы Solvency II имеет большое значение не только для страховых компаний, но и для экономики в целом. Финансовые кризисы, происходившие в прошлом, показали, что недостаточная регуляция и контроль могут привести к серьезным последствиям, включая разрушение финансовых систем и экономических потрясений. Solvency II помогает предотвратить подобные ситуации, обеспечивая стабильность и надежность страховой отрасли.

В заключение, Solvency II является важной системой регулирования страховой отрасли, которая обеспечивает финансовую устойчивость страховых компаний, защищает интересы страхователей и предотвращает финансовые кризисы. Расчеты страховых резервов являются ключевой составляющей Solvency II и требуют от страховых компаний проведения стресс-тестирования, оценки капитала и установления системы управления рисками. Все эти меры помогают страховым компаниям управлять рисками, обеспечивая стабильность и надежность в работе страховой отрасли.

Расчеты страховых резервов на основе Solvency II являются важным элементом деятельности страховых компаний. Они позволяют оценить финансовую устойчивость компании и готовность ее выплатить страховые возмещения в случае наступления страхового случая. Принципы Solvency II обеспечивают прозрачность и гармонизацию правил в европейском союзе. Расчеты страховых резервов на основе Solvency II позволяют компаниям справляться с рисками и обеспечивать защиту интересов страхователей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года// Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 августа 2014 года № 954 (https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31602084#pos=0;0)
2. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 31 января 2019 года № 13 Об утверждении Требований к формированию, методике расчета страховых резервов и их структуре(с изменениями по состоянию на 26.03.2020 г.) (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35221679)
3. Азбергенова Р.Б., Цзяо Ши Совершенствование государственного регулирования страхового рынка в Казахстане// Вестник КазНПУ. Серия экономическая. Алматы, 2017., №3(53).
4. . Оценка резерва убытков, в сборнике научных трудов кафедры «Проблем развития рыночной экономики» РАН, Института проблем рынка. – М.:Центр - 2010., 2 п.л
5. Котловский, И.Б., Яранцева, Е.А. Внутреннее моделирование страховой компании в рамках Solvency II/ Котловский, И.Б., Яранцева, Е.А.// ФинансыДекабрь 2013 - №12

УДК 37.091.3

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ЛИТЕРАТУРЕ

Асатулин И.Д., магистрант образовательной программы 7М01702 – Русский язык и литература,
Щербовских И.Г., кандидат филологических наук, преподаватель-лектор
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдыкорган

asatulin.ildar.damirovich@gmail.com

Статья посвящена изучению инновационных педагогических технологий и их использованию на уроках литературы в современной школе. Автор подробно анализирует специфику проектного обучения на материале творчества А.С.Пушкина и делает акцент на роли данной технологии в повышении интереса учащихся к литературному чтению.

Ключевые слова: инновационные технологии, проектное обучение, А.С.Пушкин, критическое мышление, урок литературы, итоговый урок, ИКТ.

Мақала инновациялық педагогикалық технологияларды зерттеуге және оларды мектептегі заманауи әдебиет сабақтарында қолдануға арналған. Автор А.С. Пушкиннің шығармашылығы негізінде жобалық оқытудың ерекшеліктерін талдайды және оқушылардың әдеби оқуға деген қызығушылығын арттырудағы осы технологияның рөліне басты назар аударады.

Тірек сөздер: инновациялық технологиялар, жобалық оқыту, А. С.Пушкин, сыни ойлау, әдебиет сабағы, қорытынды сабақ, АКТ.

The article is devoted to the study of innovative pedagogical technologies and their use in REFERENCES: lessons in a modern school. The author analyzes in detail the specifics of project-based learning based on the work of A.S.Pushkin and focuses on the role of this technology in increasing students' interest in literary reading.

Key words: innovative technologies, project training, A.S.Pushkin, critical thinking, REFERENCES: lesson, final lesson, ICT.

Как известно, именно литературе принадлежит наиболее важная роль в формировании гармонично развитой личности, поэтому возрождение интереса к литературному чтению является одной из главных задач педагога-словесника. Ускоренная цифровизация десятилетия даёт понять, что СМИ заменили бумажные ресурсы на всемирную паутину. В результате ученики проявляют малый интерес к личностям писателей и с трудом читают тексты классических произведений. Учителя литературы вынуждены искать в современных условиях такие средства и приёмы, которые сделают урок более интересным и содержательным, позволят подтолкнуть учащихся к чтению произведений и разбудят их желание вступить в диалог с авторами или их героями. С каждым годом школьное образование приобретает всё более инновационный характер подачи знаний.

Исходя из школьной практики, можно акцентировать внимание на использовании чего-то нетрадиционного и нового, ведущего к возникновению и росту стимула к учёбе. Информационные технологии позволили использовать на уроках литературы яркие визуальные средства, что очень важно для создания определённого эмоционального настроения. На смену портретам из старых журналов пришли цифровые источники фото-, видео- и аудиообъекты, создающие наглядное представление о конкретном писателе, деталях его творчества. «Познание начинается с удивления», – утверждал Аристотель [1]. Школа нуждается в более широком внедрении новых методов преподавания. Одни и те же часто используемые методы процесса современного урока (на этапе актуализации знаний,

осмысления и рефлексии) из года в год стали обыденными в глазах учеников. А использование «традиционного» может сказаться на снижении интереса к предмету. Индивидуализация учебной нагрузки и её рациональное распределение во времени осуществляется построением системы учебного процесса в более гибкой и вариативной форме. А применение модульной системы из блоков снижает нагрузку на учащихся.

На сегодняшний день процесс реализации обучения состоит из огромного количества современных методов. В эту совокупность входят: лекция, семинар, тренинг, кейс-стади, ролевые игры, деловая игра, мозговой штурм, метод проектов и множество других методов. Современная система образования должна строиться на предоставлении учащимся возможности размышлять, сопоставлять различные точки зрения, формировать и обосновывать собственное мнение, основанное на понимании фактов, научных закономерностей. Этим требованиям отвечает метод проектов как метод обучения, который носит творческий характер и предполагает сочетание исследовательского, поискового, проблемного подходов.

Проектное обучение – это особая организация учебного процесса, которая направлена на решение учениками учебных задач на основе самостоятельного анализа информации, необходимой для корректировки и обоснования успешной поэтапной учебной деятельности, представления результата. В основе этой системы лежат идеи Дж. Дьюи, А.Лая, Э. Торндайка и других американских ученых.

Метод проектов – это специальный способ организации познавательной деятельности учеников, предусматривающий установку потребностей людей, который формирует продукт труда в соответствии с данными потребностями, а также результат проведенного исследования.

Технология проектного обучения на сегодняшний день весьма актуальна. Незаинтересованность в прочтении того или иного произведения большей части учеников даёт о себе знать. Можно добиться обратного путём использования охарактеризованного выше метода, что нацелит детей на переработку текста и активное получение новых знаний.

Целью проектного обучения служит самостоятельный поиск знаний, развитие исследовательских и коммуникативных навыков учащихся, стимул для интеллектуальной активности, использование приобретённых знаний для решения образовательных задач [2].

Для реализации данной технологии потребуется разработать систему действий, как самого учителя, так и учащихся. Для начала учитель предоставляет учащимся выбор тем. Всё это согласовывается, обсуждается для принятия единого решения. Далее идет работа по объединению или делению учащихся на малые группы. (Например, деление на 4 группы: «образ Евгения Онегина», «образ Владимира Ленского», «образ Татьяны Лариной» и «образ автора»).

На стадии раннего этапа учащиеся имеют возможность внести свои коррективы при составлении заданий для всех групп. Определившись с проблемными вопросами и темой, в ход идёт обсуждение форм представления проделанной работы. В большей степени это творческая деятельность (например, видеофильм, альбом, «литературная гостиная», инсценировка, плакат и многое другое). В ходе разработки проекта и оформлении результатов учитель выступает в качестве наставника-консультанта. Он способствует мотивации и поисковой деятельности учащихся.

Конечным этапом является презентация проделанной работы и рефлексия (взаимооценивание групп между собой). В качестве жюри можно пригласить учеников старших классов.

Творчество А. С. Пушкина изучается на дифференцированной основе с подбором произведений, соответствующих возрасту учащихся. Знакомство с литературно-исторической эпохой можно начать с изучения документальной хроники соответствующего периода, а также биографических данных в сочетании с литературными путешествиями, позволяющими почувствовать «силу места». Атмосферу жизни автора передают фотографии писателя, его окружение, памятные места творческой деятельности. Чтение и анализ художественных произведений будут эффективнее при доступе к творческой лаборатории автора и при

прослушивании отрывков текста в исполнении лучших мастеров искусства. Тем самым ИКТ при изучении А.С. Пушкина предоставит богатый разъяснительный материал, в котором целесообразным будет применение игровых технологий. В то же время любую презентацию можно анимировать, используя анимацию для объяснения материала.

Во время урока мы также можем прибегнуть к использованию фонохрестоматии, которая прилагается к учебнику «Русская литература». Это применяется в таких образовательных целях, как:

- использование эталонного прочтения, к которому следует стремиться;
- показ иллюстраций;
- аудиальное знакомство с голосом знаменитых писателей.

На уроках литературы при изучении произведений А.С.Пушкина мы можем использовать метод создания совместных проектов. Учащиеся делятся на группы: художники, музыканты, чтецы, подготавливая анализ стихотворения. Это служит способом интерпретации произведения, созданного не в форме сочинения, а в форме творческой работы. Художник создаёт мультсериал, изображая стихотворение, строчка за строчкой, в виде изображения. Музыканты выбирают музыку, под которую можно будет прочитать стихотворение вслух, и обосновывают свой выбор. Читатели стремятся читать как можно точнее и выразительнее. Затем нужно собрать всю работу воедино и создать проект – фильм (рисунки анализируются и включаются в презентацию). Ученики также создают документальные фильмы, медиасочинения, статьи в журналы, в газеты и в библиотеку школьных наглядных пособий, справочники и справочные заметки.

Большинство актуальных курсов и учебников литературы в общеобразовательной школе включают темы, которые отлично подходят к интегрированному обучению. Чаще встречаются такие смежные виды искусств, как изобразительное искусство, сценическое искусство, музыка, архитектура и т.п.

На уроках литературы в современной школе используются разные приёмы критического мышления, направленные на развитие логики школьников, умение принимать самостоятельное решение, аргументировать собственное мнение, анализировать и синтезировать информацию. Это в свою очередь учит сомневаться во всём и генерирует различные пути решения проблем.

Высока роль нетрадиционных форм проведения уроков. Она несёт в себе некий продуктивный характер, заставляя ребенка выйти на новый уровень восприятия, осмысления, решения простых задач. В первую очередь предпосылкой служит всестороннее развитие личности ученика. При выходе из зоны комфорта обучающиеся развивают такие качества, как умение

- принимать мгновенное решение;
- делать осмысленные выводы;
- осуществлять самостоятельный поиск, синтез, анализ информации;
- работать с большим объёмом текста [3].

На сегодняшний день существует целый багаж нетрадиционных форм обучения:

- ориентированные на творческую деятельность (урок-фантазия, спектакль, сказка);
- уроки в форме игр (КВН, викторина, кроссворд, квест);
- связанные с публикой (аукцион, диспут, телевизионная передача, дискуссия, «живая газета»);
- интегрированные (объединение школьных предметов);
- связанные с определённой деятельностью учреждений (диспут, суд);
- формы работ из общественной деятельности (репортаж, исследование, интервью);
- нетрадиционная организация урока (уроки добра, мудрости)

Конечно, не стоит чрезмерно увлекаться использованием подобных форм на каждом занятии. Следует ограничиться лишь их вкраплением в один из уроков, ибо есть риск того, что дети привыкнут к таким видам работы [4, с.30].

В соответствии с обновлённой программой по окончании урока проводится этап рефлексии. Учащиеся делятся собственными мнениями по пройденному уроку, анализируют его итоги, оценивают себя и своих товарищей. Исследователь В.И. Садкина предлагает несколько вариантов устной и письменной рефлексии в конце урока: это приём «незаконченное предложение», «саморефлексия», «синквейн» и т.п. [5, с.58-59]. Большинство психологов и педагогов считают, что письменное отражение является наиболее важным для развития личности.

На итоговом уроке при завершении изучения определённой темы можно поработать в группах. Идея такой проработки заключается в изложении темы путём создания постеров. В качестве ФО будет служить оценивание между группами, эстетичность оформления, раскрытие проблемы через бумагу. Защита работ может осуществляться вплоть до переделки известных песен, постановки сценок, составления ребусов либо грамматических сказок [6].

Таким образом, учителю постоянно нужно идти в ногу со временем, так как нарастающий темп развития ИКТ в будущем будет труднее наверстать. Практически у каждого ученика найдется под рукой смартфон, планшет или гаджет, оснащённый Интернетом. И неординарным решением может послужить использование социальных сетей прямо во время урока, как дополнительный способ достижения образовательных целей. Например, можно открыть группу, которая будет посвящена определённому герою литературы либо писателю. При отсутствии интерактивной доски, с помощью мобильных телефонов у нас появится доступ к прочтению нам нужной литературы. Даже при отсутствии бумажного варианта книги мы можем воспользоваться электронным [7]. Далеко не каждому доводится побывать в музеях в силу тех или иных обстоятельств. Прибегнув к помощи ИКТ, мы получим прекрасную возможность посетить отдалённые места и познакомиться с достоянием материальной и духовной культуры. Не покидая стен кабинета, можно рассматривать достопримечательности и бродить по залам музеев в онлайн формате. Разумеется, всё это не заменит живого впечатления, полученного при непосредственном общении с увиденным своими глазами. Тем не менее, это – один из путей решения проблемы. Использование в учебном процессе описанных выше инновационных технологий даст шанс повысить интерес учащихся как к чтению, так и к учебному предмету «Литература».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Цитаты известных личностей. – Режим доступа: <https://ru.citaty.net/tsitaty-o-poznanii/>
2. Ломакин А.В. Технология проектного обучения [Электронный ресурс] / А.В. Ломакин // Ломакин А.В. Личный сайт. – Режим доступа: http://ladlav.narod.ru/teh_proekt.htm
3. Ооржак А. А. Развитие познавательной деятельности учащихся на уроках русского языка и литературы (нетрадиционные уроки) / А. А. Ооржак // Вопросы педагогики. – 2020. – № 1-2. – С. 175-177. – EDN YMAPRM.
4. Андреева И.А., Мачульская А.В. Нетрадиционные формы уроков в обучении иностранным языкам // Современные проблемы науки и образования. – 2006. – № 1. – С.29-30.
5. Садкина В.Н. 101 педагогическая идея. Как создать урок / В.И.Садкина. – Ростов н/Д: Феникс, 2014. -87 с. - <https://multiurok.ru/index.php/files/innovatsionnyie-tiekhnologhii-v-izuchienii-litiera.html>
6. Нагаева И. А. Педагогический дизайн и педагогическое проектирование: проблемы и перспективы / И. А. Нагаева // Информатизация и связь. – 2012. – № 4. – С. 61–64.
7. Мурсалимова О.В. Использование ИКТ на уроках литературы как средство формирования гуманитарной культуры подростка // Студенческий: электронный научный журнал. – 2019. – № 41(85). – С.90-91.

ӘОЖ 007

КОМПЬЮТЕРДІҢ БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Атеев Д.Ю., 314 білімгері,
Галиева Г.Б., м.ғ.к., оқытушы-дәріскер
I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

ateevdamir7@gmail.ru

Компьютерді қолдануға байланысты іс-әрекеттерге тәуелділік, бұл барлық басқа әрекеттердің күрт төмендеуіне, басқа адамдармен қарым-қатынасты шектеуге әкеледі. Компьютерлік тәуелділік көбінесе балалар мен жасөспірімдерде, әсіресе ұлдарда кездеседі. Компьютерге тәуелділіктің белгісі-бұл компьютерде өткізілетін уақыттың өзі емес, баланың барлық мүдделерін компьютердің айналасында шоғырландыру, басқа әрекеттерден бас тарту. Бұл құбылыс XX ғасырдың аяғында кеңінен таралды. индустриалды дамыған елдерде және соңғы жылдары Қазақстанда жиі кездеседі.

Тірек сөздер: компьютер, денсаулық, интернет

Зависимость от действий, связанных с использованием компьютера, что приводит к резкому сокращению всех других действий, ограничению общения с другими людьми. Компьютерная зависимость чаще всего встречается у детей и подростков, особенно у мальчиков. Признаком компьютерной зависимости является не само время, проведенное за компьютером, а сосредоточение всех интересов ребенка вокруг компьютера, отказ от других действий. Это явление получило широкое распространение в конце двадцатого века. чаще встречается в промышленно развитых странах и в Казахстане в последние годы.

Ключевые слова: компьютер, здоровье, интернет

Dependence on actions related to the use of a computer, which leads to a sharp reduction in all other actions, limiting communication with other people. Computer addiction is most common in children and adolescents, especially boys. A sign of computer addiction is not the time spent at the computer itself, but the concentration of all the interests of the child around the computer, the refusal of other actions. This phenomenon became widespread at the end of the twentieth century. It is more common in industrialized countries and in Kazakhstan in recent years.

Key words: computer, health, Internet

Ақпараттандыру процесі жыл сайын қарқын алуда. Компьютерлер, желі ресурстарына қол жеткізу. Интернет барлық дерлік үйлер мен мектептерде бар. Ата-аналар көбінесе баланың денсаулығы туралы ойламайды, оған компьютер сатып алып, оны интернетке қосады. Ата-аналар баланың әрқашан көз алдында екеніне, аулаларда ілінбейтініне, тыныш отыратынына, демалуға немесе өз ісімен айналысуға кедергі жасамайтынына риза.

Бүгінгі таңда компьютерді белсенді пайдалану жасы көптеген ересектерге қарағанда техниканы жақсы қолдана алатын 5-6 жастағы балаларға дейін төмендейді. Бір жағынан, бұл жерде ештеңе жоқ-біздің компьютерлік дәуірімізде адам компьютермен жұмыс істеудің негіздерін неғұрлым ерте білсе, соғұрлым жақсы, екінші жағынан, статистикаға сәйкес, балалар мен жасөспірімдердің аурушандығы жылдан жылға артып келеді. Монитор экранының алдында өткізілген сағаттар ерте ме, кеш пе жүйке жүйесінің бұзылуымен жауап береді, иммунитет деңгейін төмендетеді. Білім алу үшін адамдардың денсаулығына ақы төлеуге жол берілмейді [1, 25 б.].

Компьютердің балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына жағымсыз әсерін анықтау және алдын алу өте маңызды. Әсер етудің маңызды факторлары-баланың физикалық және психикалық денсаулығына айтарлықтай әсер етуі мүмкін компьютерде

ұзақ уақыт болуы. Дәрігерлер дабыл қағуда, өйткені олар көру органдарына, қозғалыс аппараттарына, асқазан-ішек жолдарына нақты қауіп төндіреді. XXI ғасыр көптеген "техникалық ғажайыптар" берді, олардың арасында көптеген мүмкіндіктері бар компьютер, соның ішінде ғаламтордың әлемдік ақпараттық желісі. Бұл өнертабыстардың пайдасы мен зияны туралы шексіз дауласуға болады, өйткені кез-келген құбылыстың немесе оқиғаның өз жақтастары мен қарсыластары бар. Әрине, кейде жасөспірімдерге арналған компьютер ата-аналарды, мектепті және тіпті достарды ауыстырады...

Компьютерлендіру мәселелері, компьютердің адам денсаулығына әсері қазіргі заманның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Біз бұл мәселені өз жұмысымызда көтеріміз [2, 37 б.].

Мақсаттары мен міндеттері:

Мақсаты: оқушылардың компьютерде өткізген уақытының мөлшерін және олардың денсаулығының осы факторға тәуелділігін анықтау.

Тапсырмалар:

1. Берілген сұрақ бойынша қолда бар әдебиеттерді зерттеу.
2. Оқушылардың компьютерге тәуелділігін анықтау мақсатында сауалнама жүргізу.
3. Жыл сайынғы медициналық тексеру деректері бойынша оқушылардың компьютерлер санының өсуін денсаулығының өзгеруімен салыстыру.

Компьютерде ұзақ уақыт болу көру қабілетіне ғана әсер етпеуі мүмкін. Сонымен, жұмыс орнының артындағы дұрыс емес позиция омыртқа ауруларының дамуының негізгі себебі болып табылады.

Балалар популяциясына әсер ететін омыртқа ауруларының қайғылы статистикасы бар, өйткені егер балалық шақтан бастап омыртқа проблемалары басталса, олар уақытында байқалмаса және емделмесе, кейіннен ауыр бұзылуларға әкеледі. Балалардың шамамен 70% – нарушения позаның бұзылуы, ал 10% - СК сколиоз немесе омыртқаның бүйірлік қисаюы бар. 2014 жылы қазақстандық мектептерде 10-16 жас аралығындағы оқушыларды медициналық тексеру кезінде 80-85%-да қандай да бір қалыптың бұзылуы анықталды, ал жасөспірімдердің 20% - СК сколиоз бар [3, 45 б.].

Мектеп технологиялары ҒЗИ сауалнамасының нәтижелері бойынша 10 жастан 17 жасқа дейінгі жасөспірімдер " сіз әдетте бос уақытыңызда не істейсіз?"жауап берді:

1. 12, 2 % - мен желіде сөйлесемін;
2. 18, 1 % - кітап оқу;
3. 30,1 % - үйірмелерге, секцияларға барамын;
4. 44, 9 % - компьютерлік ойындар ойнайды;
5. 43, 7% - телефон арқылы сөйлесу;
6. 71,1% достарыммен уақыт өткізу;
7. 74, 2% - мен теледидар көремін.

ПРАКТИКАЛЫҚ БӨЛІМ

2.1. Оқушылардың компьютерге тәуелділігін анықтау мақсатында сауалнама жүргізу.

1. Сауалнама

Біз оқушылар арасында сауалнама жүргіздік. 50 адамнан сұхбат алынды. Компьютердің көру мен психикаға әсерін анықтау үшін мәліметтер өңделді. Сауалнама сұрақтары 5 топқа бөлінді:

Сауалнама

Компьютерде жұмыс істеу уақыты.

1.Компьютерде күніне қанша сағат отырасыз?

а) 1-ден 2 сағатқа дейін; б) 2-ден 4 сағатқа дейін; в) 4-тен 10 сағатқа дейін

2.Сіз компьютерде қанша жыл жұмыс істедіңіз?

а) 4 жастан бастап; б) 10 жастан бастап; в) сіздің жауабыңыз _____

Компьютерге тәуелділік.

1.Ойын ойнауға деген тұрақты ниет бар ма?

- а) иә; б) жоқ; в) білмеймін
2. Ойыннан оңай шыға аласыз ба?
- а) иә; б) жоқ; в) білмеймін
3. Сіз қандай қарым-қатынасты қалайсыз?
- а) электрондық пошта арқылы байланыс; б) Java-да досыңызбен; в) қалай маңызды емес
4. Компьютер сізді шаңғы серуенімен алмастыра ала ма?
- а) мүмкін емес; б) иә; в) білмеймін
5. Сіз тамақ ішесіз бе, шай ішесіз бе, компьютерден сабақ дайындайсыз ба?
- а) иә; б) жоқ; в) қашан
6. Сіз кем дегенде бір түнді компьютерде өткіздіңіз бе?
- а) Жоқ; б) иә;
7. Үйге келгенде сіз бірден компьютерге отырасыз ба?
- а) иә; б) жоқ;
8. Сіз компьютерде ойнаған кезде тістеріңізді тазалауды және тамақтануды ұмытып кеттіңіз бе?
- а) иә; б) жоқ; в) мән бермейді
9. Сіз жаман, ашуланған көңіл-күйде болдыңыз ба, егер компьютер бұзылған болса, ештеңе істей алмадыңыз ба?
- а) иә; б) жоқ
10. Сізді не қызықтырады?
- а) компьютер; б) кітап оқу; в) логикалық ойындарды шешу
- Психологиялық белгілер
1. Сіз жаман, ашуланған көңіл-күйде болдыңыз ба, егер компьютер бұзылған болса, ештеңе істей алмадыңыз ба?
- а) иә; б) жоқ;
2. Сіз компьютерде отыруға тыйым салуға жауап ретінде қақтығысып, қорқытып, бопсаладыңыз ба?
- а) Жоқ; б) иә
- Компьютермен жұмыс істеу кезінде денсаулықты сақтайтын технологиялар.
1. Компьютерде қанша сағат отыру ұсынылады?
- а) 1 сағат; б) 2 сағат; в) 10 сағат
2. Компьютермен жұмыс жасағанда көз шаршай ма?
- а) иә; б) жоқ; в) мән бермейді
3. Сіз көзге арналған гимнастика жасайсыз ба?
- а) иә; б) жоқ; в) қалай болады
4. Компьютер сіздің денсаулығыңызға қандай қауіп төндіретінін білесіз бе?
- а) иә; б) жоқ; в) маған бәрібір
- Компьютердің интеллекттің дамуына әсері.
1. Сіз қандай ойындарды ойнағыңыз келеді.
- а) брадилки; б) стратегиялар; в) логикалық
2. Компьютерді сатып алу арқылы сіздің ақылыңыз:
- а) көтерілді; б) сол деңгейде қалды; в) байқамаймын.
- 2.2. Нәтижелерді талдау
- Бала қай жастан бастап компьютерді қанша уақыт пайдаланады.
- Осы блок бойынша алынған нәтижелерді талдау оқушылардың 83% - дома үйде компьютер бар екенін көрсетті; оқушылардың 12% - ы компьютерде ерте жастан - 4 жастан бастап жұмыс істей бастады; 30% - 10 жастан бастап; 29% - 13 жастан бастап; 29% - 14 жастан бастап.
- Компьютерге тәуелділік
- Біз респонденттердің 36% - ы ойын ойнауға деген тұрақты ниеті бар деп жауап бергенін білдік. Бұл оқушылар құмар ойындарға бейім болуы мүмкін. 74% - ы компьютерлік ойындарға деген құштарлығы жоқ деп жауап берді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баловсяк Н. В. Компьютер и здоровье / Н.В. Баловсяк. СПб.: Питер, 2008.
2. Гунн Г. Е. Компьютер: как сохранить здоровье: рекомендации для детей и взрослых / Г. Е. Гунн. М.: Олма-Пресс, 2003.
3. Вышинская Л. Г. Сколиоз - угроза жизни подростка / Л. Г. Вышинская // Вечерние вести. 2003. № 188

ӘОЖ 778.53

ҚАЗАҚ ТЕЛЕВИЗИЯСЫНДАҒЫ ОПЕРАТОРЛЫҚ ӨНЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Әлмiш С.С., 2 курс , магистрант, Факультет «Цифровые технологии и Искусство»
Тұран университеті, Алматы , Қазақстан

Sagatzhan_almish@mail.ru

Жалпы кино саласы қашан пайда болды және оның даму кезеңдері. Кино саласының жетістіктері мен маңыздылығы. Қызығушылық тудыру себебі. Қазақ кино саласының пайда болуы мен дамуы. Қазақ киносының қазіргі жағдайы. Кино саласында жүрген қызметкерлер мен актёрлардың карьерасы және жұмысындағы қиыншылықтары мен қызықтары. Кино саласының өзіндік өзектілігі мен ерекшеліктері.

Тірек сөздер: *Операторлық өнер, кинотехника, кинематография, кинооператор, телевизия, жанр, фильмдер.*

Когда вообще появилась киноиндустрия и этапы ее развития. Достижения и значение киноиндустрии. Повод для интереса. Возникновение и развитие казахской киноиндустрии. Современное состояние казахского кино. Карьера и трудности и увлечения в работе сотрудников и актеров, работающих в киноиндустрии. Специфика и особенности киноиндустрии.

Ключевые слова: *Операторское искусство, кинотехника, кинематография, кинооператор, телевидение, жанр, фильмы.*

When did the film industry appear at all and the stages of its development. Achievements and significance of the film industry. A reason for interest. The emergence and development of the Kazakh film industry. The current state of Kazakh cinema. Career and difficulties and hobbies in the work of employees and actors working in the film industry. Specifics and features of the film industry.

Key words: *Cinematography, cinematography, cinematography, television, genre, films.*

Операторлық өнердің қарқынды дамуы кино өнерінің және кинотехниканың дамуымен тұспа-тұс әрі бір-біріне тығыз байланысты. Елімізде телесериалдардағы операторлық өнердің бастауы кино әлеміне үлес қосқан тұлғалардан басталады. Кинематографияның әлемді мойындатқан жетістіктері де өз кезегінде операторлық өнердің дамуымен тығызбайланысты. Оның әрбір жаңа бағыты (мысалы: неміс экспрессионизмі, кеңестік киноавангард, итальяндық неореализм, француздың жаңа толқыны, т.б.) режиссер ғана емес операторлық өнердің де ерекшелігімен байланысты. Кино өнеріндегі бағыттардың және мектептердің қалыптасып, дамуына лайық операторлық өнердің де өзіне ғана тән стильдік, көркемдік ерекшеліктері қалыптасқан.

Материалдар мен әдістер : Отандық операторлық өнердің бастауында көш бастап тұрған адамдардың бірі – Е.Тынышбаев. Оның алғашқы еңбегі, яғни оператор ретінде түсірген алғашқы фильмі – “Бурабай”. Ресейдің белгілі кинематографисі Р.Л. Карменмен

бірге “Алыста – Шығыста” (1931) фильмін түсіруге ат салысты. 1934 ж. “Союзхроника” тресінің қазақстандық базасы Алматы кинохроника студиясы болып қайта қаланды. Онда И.Колсанов, Г.Н. Новожилов, М.Сағымбаев, Б.Пумпянский, Е.Тынышбаев, т.б. тер төгіп еңбек етті. Сол уақыттардағы деректі ленталарда өмірден алынған материал баяндау түрінде берілді. Қазақстан көркем киносындағы операторлық өнердің мектебі режиссураға Ш.Айманов, М.Бегалин, С.Қожықов, А.Қарсақбаевтың келуімен қайта жаңғырып, қалыптаса бастады. Даму кезеңдегі қазақ киносының белгілі операторлары – М.Ф.Аранышев, М.И. Беркович, А.Ашрапов, Ә.Қастеев, т.б. Аранышев Аймановтың “Дала қызы” (1974), “Қиылыс” (1963), Қарсақбаевтың “Менің атым Қожа” (1963), “Бандыны қуған Хамит” (1979); Беркович Аймановтың “Біздің сүйікті дәрігер” (1957), “Ел басына күн туса” (1967), Ә.Мәмбетовтің “Қан мен тер” (1978), т.б. фильмдерін түсірді. 80-жылдары қазақ киносына операторлардың жаңа толқыны келді. Олар Ф.М. Аранышев (“Сүйрік” 1984, реж. А.Әлпиев; “Үш ағайынды” 2000, реж. С.Апырымов), Ә. және Б.Сүлеевтер (“Ауылым Көктөбенің бөктерінде” 1986, реж. Сүлеев; “Балкон” 1988, реж. І.Салықов; “Отырардың күйреуі” 1991, реж. А.Әміркұлов; “Қайрат”, 1991, реж. Д.Өмірбаев; “Жамбылдың жастық шағы” 1996, реж. І.Қасымбеков, т.б.).

Қазақ киноөнерінде операторлық мектепті қалыптастырушылардың бірі Ескендір Тынышбаевты қазақтың кино мен телевидениясының ақсақалы деп те атап кеткен. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап 1991 жылдан бастау алған қазақ киносындағы «жаңа толқын» ағымы кезінде түсірілген фильмдердің операторлық жұмыстарында біршама өзгерістер орын алған. Он жыл ішінде (1988-1998ж) Қазақстанда 98 көркемсуретті толықметрлі фильмдер жарық көрсе, олардың ішінен 21 фильмі ғана «жаңа толқын» өкілдерімен түсіріліп, көрерменге жол тартты.

Қазақ еліміз дарындылардың ордасы. Ол тұлғалар сен көргің келген кез келген жерден табылады. Әлбетте, өнерде де, ғылымда да, саясат саласында да баршылық. Ұлттық кино қазақ өнерінің аз да болса өзіндік ерекшелігімен айқындалған тарихи кезеңдерінде ерекше ойып орын алған саласы кино болса, ондағы операторлық мектептің қалыптасуы да дара тұлғалар қолтаңбаларымен айқындалатыны анық. Операторлық мектепті Ұлттық дәстүр өнерлері арқылы өркендеткен алғашқы өкілдері Асхат Ашрапов, Әбілтай Қастеевтер, Ескендір Тынышбаев, Михаил Аранышев, Марк Беркович, болса, олардың артынан ерген ізбасарлары – ағайынды Әнуар, Бахыт Дауылбаевтар, Федор Аранышев, ағайынды Әубәкәр, Болат Сулеевтер кинооператорлық бағыттың тағы бір сипатын айқындайды. Ал, бүгінгі буын операторлар қатарында өздерінің кәсібилігімен, қоғамда өзіндік қолтаңбаларын қалдырып келе жатқан Ренат Қосай, Павел Казаков, Борис Трошев, Азамат Дулатов, Хасанбек Қыдыралиев сынды тұлғалар бірінші және екінші буын операторлық мектеп өкілдерінің ісін жаңа бағытта сәтті жалғастыруда. Кино өнерінің серпінісінде жаңа технологиялық суреттер шешімдері ғасырына аяқ басып отырған бүгінгі даму сатысында жоғарыда аталып өткен операторлық өнер шеберлерінің салып кеткен жолдарын жалғастырып, ізденімпаздығымен көзге ілініп келе жатқан Азамат Дулатов, Александр Плотников, Қайрат Темірғалив, Азиз Жанбакиров, Талғат Бектұрсынов, Шерхан Таңсықбаев сияқты кейінгі буын жас операторлардың да табысты жұмыстары қазақ киносының операторлық өнері қоржынына қосылған жетістіктердің бірі болып табылады.

Операторлардың бар мақсаттары жоғарғы технологиялардан дәмеленуді қойып, көрермендерге шынайы өмірді көрсету болды. Даму қарқыны етек жайған Қазақ даласыда келесіде ұсынылған киносында шын мәнінде жаңа кезеңдік фильмдер қатары заманауи, тарихи мен мелодрама жанрларынан мүлдем алшақтап, авторлық стильдің элементтері мен ашық коммерциялық фильмдер түсіріліп бастады. Қазақ киносының тарихына шолу жасар болсақ, ағымның негізгі элементтері 1988 жылы жарық көрген режиссер Қалыбек Салықов, операторы Әубәкір Сулеевтің «Балкон» фильмінен айқын көрініс тапқан.

Дәл осы фильм «жаңа толқын» ағымында көш бастап отыр

Нәтижелер: Қазіргі қазақ киносының деңгейін соңғы он жылдықпен салыстырар болсақ, біршама ауқымды қуантарлық өзгерістер көзге шоқтай басылып, біршама даму деңгейінен өткендігі анық байқалады. Бұған басты себеп, экономикамыздың өркендеуі мен Ш.Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясының соңғы заманауи технологиялармен жабдықталуы жоғарғы сападағы туындыларды шығаруға ықпал етуі болып отыр. Осыншама еңбектің арқасында көрермендер режиссермен қоса фильмнің кинооператорлардың да еңбектерін назардан бағалап отырады. Қазақ киносының тарихында өзіндік қолтаңбаларын қалдырған кинооператорлардың шәкірттері де өз еңбектерімен қуантуды жылдық дәстүрге айналдырған. Олардың басым көпшілігі Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының операторлық шеберханалардың түлектері. Оның ішінде: Ренат Қосай, Геннадий Ройтман Львович, Әубәкір Сулеев, Леонид Кузьминский, Александр Нилов және т.б. Бұл жас мамандар Қазақстанның барлық телеканалдарында, жеке студияларда шығармашылықтарын шыңдай отырып, өзіндік қалыптасқан көзқарастарымен қоса жаңа туындыларымен жас талапкерлердің талаптарына қанат бітіріп келеді. Телевизиялық жобалар, телесериалдарда, бейне клиптерді түсіру жұмыстары осы мамандардың еңбектері десек артық айтқанды емес. Бұл мамандық қазіргі күні «сұранысқа ие кәсіп» болып алған іспеттес. Олардың ішінде елімізде танылып келе жатқан жас киногерлер: Азамат Дулатов –Махмұт Сағатов шеберханасынан, Талғат Бектұрсынов – Александр Нилов шеберханасынан, Қайрат Темірғалиев пен Сәбит Семетаев – Әубәкір Сулеевтың шеберханасынан, ал Айдар Оспанов, Айвар Кыдырбаев, Еркінбек Птыралиев – Болат Сулеевтың шеберханасынан шыққан түлектер. Осы жас операторлар Қазақстанда операторлық мектепті жалғастырушы талантты киногерлер. Қазіргі кезде операторлық өнерді танып, білу өте қызық үрдіс. Сұранысқа иелігі соншалық, теледидардан гөрі ұялы телефонға шоғырланған жастардың көп тамашалайтын вайн, блогтары үшін таптырмас мүмкіндік. Уақыт өткен сайын онлайн курстар арнай өткізіліп, өзіндік стилі қалыптасқан жас буын операторларда артымыздан еріп келеді. Бұл өнер түрі өте жан-жақты. Кинооператорлар бір жағынан дарынды суретшілер, екінші жағынан техника мамандары. Тарихымыздағы кинооператорлар өз еңбектеріндегі шеберліктерін пленкаға түсіріп жүретін болған. Пленкаға кино түсірген оператор өзін ұқыптылыққа, көріністің нәзік болуына, дұрыс түсіруге даярлайды. Пленканың өзіндік артықшылықтары мен қоса кемшіліктері де аз емес. Ал техниканың, интернеттің дамыған заманында оның орнын цифралық камера басып отыр. Жарық пен кеңістіктің дұрыс қолданылуы кинода маңызды рөлде ойнайды. Экранда көрсетілген кеңістік – жарықтың дұрыс орналасуы мен қатар, сатикалық немесе камера қозғалысының характеріне тікелей тәуелді.

Қазақ киносының тарихына шолу жасар болсақ, ағымның негізгі элементтері 1988 жылы жарық көрген режиссер Қалыбек Салықов, операторы Әубәкір Сулеевтің «Балкон» фильмінен айқын көрініс тапқан. Дәл осы фильм «жаңа-толқын» ағымында көш бастап отыр.

Қазіргі қазақ киносының деңгейін соңғы он жылдықпен салыстырар болсақ, біршама ауқымды қуантарлық өзгерістер көзге шоқтай басылып, біршама даму деңгейінен өткендігі анық байқалады. Бұған басты себеп, экономикамыздың өркендеуі мен Ш.Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясының соңғы заманауи технологиялармен жабдықталуы жоғарғы сападағы туындыларды шығаруға ықпал етуі болып отыр. Осыншама еңбектің арқасында көрермендер режиссермен қоса фильмнің кинооператорлардың да еңбектерін назардан бағалап отырады. Қазақ киносының тарихында өзіндік қолтаңбаларын қалдырған кинооператорлардың шәкірттері де өз еңбектерімен қуантуды жылдық дәстүрге айналдырған. Олардың басым көпшілігі Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының операторлық шеберханалардың түлектері. Оның ішінде: Ренат Қосай, Геннадий Ройтман, Әубәкір Сулеев, Леонид Кузьминский, Александр Нилов және т.б. Бұл жас мамандар Қазақстанның барлық телеканалдарында, жеке студияларда шығармашылықтарын шыңдай отырып, өзіндік қалыптасқан көзқарастарымен қоса жаңа туындыларымен жас талапкерлердің талаптарына қанат бітіріп келеді. Телевизиялық

жобалар, телесериалдарда, бейне клиптерді түсіру жұмыстары осы мамандардың еңбектері десек артық айтқанды емес. Бұл мамандық қазіргі күні «сұранысқа ие кәсіп» болып алған іспеттес. Олардың ішінде елімізде танылып келе жатқан жас киногерлер: Азамат Дулатов – Махмұт Сағатов шеберханасынан, Талғат Бектұрсынов –Александр Нилов шеберханасынан, Қайрат Темірғалиев пен Сәбит Семетаев – Әубәкір Сулеевтың шеберханасынан, ал Айдар Оспанов, Айвар Кыдырбаев, Еркінбек Птыралиев – Болат Сулеевтың шеберханасынан шыққан түлектер. Осы жас операторлар Қазақстанда операторлық мектепті жалғастырушы талантты киногерлер.

Қазіргі жастардың заманында Операторлық өнерді танып, білу өте қызық үрдіс. Сұранысқа иелігі соншалық, теледидардан гөрі телефонға шоғырланған жастардың көп тамашалайтын вайн, блогтары үшін таптырмас мүмкіндік. Уақыт өткен сайын онлайн курстар арнай өткізіліп, өзіндік стилі қалыптасқан жас буын операторларда артымыздан еріп келеді. Бұл өнер түрі өте жан-жақты. Кинооператорлар бір жағынан дарынды суретшілер, екінші жағынан техника мамандары. Тарихымыздағы кинооператорлар өз еңбектеріндегі шеберліктерін пленкаға түсіріп жүретін болған. Пленкаға кино түсірген оператор өзін ұқыптылыққа, көріністің нәзік болуына, дұрыс түсіруге даярлайды. Пленканың өзіндік артықшылықтары мен қоса кемшіліктері де аз емес. Ал техниканың, интернеттің дамыған заманында оның орнын цифралық камера басып отыр. Жарық пен кеңістіктің дұрыс қолданылуы кинода маңызды рөлде ойнайды. Экранда көрсетілген кеңістік – жарықтың дұрыс орналасуы мен қатар, сатикалық немесе камера қозғалысының характеріне тікелей тәуелді. Қазақстанның заманауи фильмдерінде артхаус, комедия немесе балалар киносы болсын барлығында жарық дәстүрлі түрде тұрақты орналасқан. Көркемдік жағын сынға алатын жарық барлық жерде бірдей қолданылып отырады. Ал негізінде оператордың басты міндеті әр фильмнің көркемдік жағы бір-бірлеріне ұқсамау керек деген қағиданы ұстанады. Мысалы: батыс шеберлері фильмнің көркем жағын ұлғайту, жаңа линзаларға, әр-түрлі сүзгілерден өткізуге, әсемдеу үшін сирек пленкаға тапсырыс беруге, пленкаларды атакты химиялық құрам мен тазалауға ақшаларын еш аямақ емес. Осының бәрін фильмнің көркемдік жағы сын көтерерліктей сапалы болу үшін жасайды. Ал қазақ киносында әлі күнге дейін өзге міндеттемелер, фильмдерімізде техникалық жағы сапалы болмаса да, ең бастысы қымбат көрінсе болғаны деген ұстаным қалыптасқан. Әрине, қазіргі таңдағы түсірілген фильмдерімізде камера қозғалып, секунд сайын кадр өзгертіп, өз мүмкіндіктерін қолдануда. Бірақ фильмде бұл камера қозғалысы еш мағынасыз. Фильмде әр қозғалыс маңызды, әр ракурсты дұрыс қолдану керек, ал қазақ киносында бұл мәселе аса маңызды қарастырылып жатқан жоқтың қасы. Бұл біздің операторлық өнерге деген немқұрайлы қарағанымыз бен жаттанды дүниелерден алыстай алмағанымыздың арқасы. 100 жасар шалды 10 жасар баламен салыстыруға келмейді. Бізде де солай, қазақ оператор өнерін Голливудтармен салыстыру ақымақтық көрінер әсте.

Алайда, біздің кемшілік сол, жаттанды дүниелердің шеңберінен шығуға асықпауымызда. Жаңа ракурс, термин, серпін, жарық түрін қолданудың жаңаша стилін ойлап табуға болады ғой. Голливудтағы фильмдер хромокеймен түсіріліп жатқанда, біздің операторлар дайын локацияның өзінен үлкен қателіктерге боялдырып отырады. Әлемді өзгерткің келсе өзіңнен баста демекші, жаттанды дүниелерден бойды алшақтатып, өзгеріске өзімізді баулысақ деймін.

Игорь Вовнянко өзінің бір мақалаларында қазақ кинооператорлары жайлы былай дейді: «Қазақ кинематографистердің жұмыстары әлі күнге дейін тым қарапайым, суық түстер мен экраннан көркемдігі жағы нашар, нақты көрінбейді, сезілмейді де, бұл фильмнің кинематографиялық көрінісін жұтаңдата түседі. Кейбір операторлардың жеке жұмыстары техникалық жақтарын профессионалды тұрғыда пайдаланбайды...». Демек, айналып келгенде бұл қазақ киносы деңгейінің жоғары болуына себепші бірден бір жұмыстың айқын көрінісі. Сондықтан да мана айтылып өткен, кино өнерімізді дамыту үшін жаттанды айтылып жүрген «драматургиямыз нашар, режиссерлық жұмыс төмен» деген пікірлерді қайталай бермей, операторлық мамандықты да қолға алатын уақыт келген тәрізді.

Операторлық өнердің өркендеуі кино өнерінің және кинотехниканың дамуымен тығыз байланысты. Әлемдік кинематографияның жетістіктері де өз кезегінде Операторлық өнердің дамуымен тығыз байланысты. Әрбір жаңа кинематографтық бағыт (мысалы, неміс экспрессионизмі, кеңестік киноавангард, итальяндық неореализм, француздың жаңа толқыны, т.б.) режимдік ғана емес Операторлық өнердің де ерекшелігімен айқындалады. Кино өнеріндегі әр түрлі бағыттардың және мектептердің қалыптасып, дамуына лайық Операторлық өнердің де стильдік ерекшеліктері қалыптасқан.

Қорытынды: Қорытындылай келе Қазақстандағы алғашқы кино түсіру 1924 жылы сол кездегі республиканың астанасы Орынборға С.М. Буденныйдың кеңсесінде оператор Е.Е. Блехманның таспаға бейнелеуінен басталды. Одан кейінгі фильмдерде ("Ауыл кооперациялары", "Қызыл әскер", "Жайлау", т.б. "Востоккиноның" Алматыдағы өндірістік базасы) көрсетілген оқиғалар жалпы иланмен, бір орыннан, ірі планмен детальдар дараланбай түсіріледі. Осы базада жасалған толық метражды деректі "Түркісіб" (1929, Б.Франциссон) фильмін өзіндік нәзік шешімі, кино тілінің тартымдылығымен ерекшеленеді. 1934 ж. "Союзкинохроника" тресінің қазақстандық базасы Алматы киношежіре студиясы болып қайта құрылды, онда И.Колсанов, Б.Я.Пумпянский, И.Тынышбаев, Г.Н. Новожилов, М.Сағымбаев, т.б. жемісті еңбек етті. Осы кезеңдегі деректі фильмдерде ("Жамбыл ата", операторы Колсанов; "Қазақстан қазынасы", операторы Новожилов; "Жаңғырған дала", операторы Пумпянский, т.б.) өмірден алынған материал баяндау түрінде берілді. 2-дүниежүзі соғысы жылдарында Алматы қаласында ұйымдастырылған Орталық біріккен көркем фильмдер киностудиясы (1941) орыс операторлық мектебінің шеберлері Э.К.Тиссэ, А.Н. Москвин, Б.И. Волчек, А.В. Гальперин, Л.В. Косматов, Б.К. Горбачев, т.б. жұмыс істеді. Олар қазақстандық көптеген кинооператорларды тәрбиелеп шығарды. Қазақ көркем фильмнің қарлығашы - "Амангелдінің" (1938) операторы Х.Назарьянның фильмінің драматург. арқауына терең үңіле білді. Тарихи-саяси көркем фильмнің үлгісін жасауда "Ботагөз" (1957, операторлары - И.М.Гитлевич, Б.Сигаев) алғашқы қадам болды. Ондағы түстік шешімнің басымдылығы - оқиғаның шиеленістілігін айқындай түседі. 20 ғасырдың 70-жылдарындағы операторлық өнерде композицияның әдеттегі қағидасы (бірдей құрылым, алдыңғы планның көмескілігі т.б.) қолдамаушылық, адамның ішкі дүниесіне терең ену, баяндаудың деректілігіне көшу ("Ана туралы аңыз", 1963; "Атамекен" 1966; "Мәншүк туралы жыр", 1970 т.б.) орын алды. А.Қастеевтің ("Қилы кезең", 1966; "Бауырымменің", 1971; "Орманбалладасы", 1972), А.Т. Ашпаровтың ("Көкжиекке асқан іздер", 1964; "Қыз Жібек", 1972; "Атаманның ақыры", 1970), М.И. Дугановтың ("Қосымша сауалдар", 1970; "Өгей әке", 1986; "Кімсің сен, салтанатты", 1987), А.Дауылбаевтың ("Таңданыс", 1981; "Ағайымның қалыңдығы", 1983) т.б. фильмдері өзіндік операторлық ізденіс ретінде аталды. Жас операторлар А. және Б.Сүлеевтердің ("Меркенің үш күні", 1983; Аңшы" 1985), Г.Гидтің ("Өлместің оралуы", 1985), А.Ниловтың ("Күш атасын танымас", 1985; "Шаңырақ", 1987), Ф.Аранышевтің ("Қаралы сұлу", 1983; "Сүйрік", 1985); деректі фильм түсірушілер В.Осенниковтің ("Мәңгілікпен жанасу"), Б.Якубовтың ("Күз ырғақтары"), Г.Емельяновтың ("Ертіс-Қарағанды"), О.Рымжановтың ("Ауылымның күзгі көріністері"), т.б. фильмдері өзіндік ізденісімен ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. @qazaqstantv Инстаграм парақшасы, 25.06.20 ж. <https://www.instagram.com/p/CB2aQ4rDkPq/>
2. Б. Нөгербек «el.kz» порталы, 05.12.12 ж. <https://el.kz/news/archive/content-5169/>
3. Гаухар Аспандиярқызы. «Қазақ үні» порталы, 2012 ж. 23 шілде. <https://qazaquni.kz/zhanglyq>
4. Новости Казахстана порталы, 2019 ж. 23 мамыр. https://aqparat.info/news/2019/05/23/9277521-agaiyndy_10_zhyldan_keiin_telehikaya_kor.html

ӘОЖ: 796.011.3

ЖАС СПОРТШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУ ӘДІСТЕРІ

Бедельбаев А., 122 ДШҚ топ білімгері,
Шалабаева Қ.Ж., оқытушы-асистент, магистр,
Куракбаева А.Ж., п.ғ.к., оқытушы- дәріскер
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Zhangalievn85@mail.ru

Жас спортшыларды дайындау процесінде денсаулықты сақтайтын және түзетін технологияларды қолдану саласындағы теориялық білімдерін жалпылау жүргізілді. Спортшыларды дайындау процесін ұйымдастыру тәсілдерін қайта қарау қажеттілігі атап өтілді. Жас спортшылардың дайындығына қойылатын талаптардың артуы мен олардың өсіп келе жатқан ағзасының шектеулі функционалдық мүмкіндіктері арасындағы қайшылықтар талқыланады. Спортшылардың физикалық дамуы мен дайындығындағы кемшіліктерді жою жолдары көрсетілген. Дене жаттығуларына қызығушылықты арттырудың педагогикалық аспектілері көрсетілген.

Тірек сөздер: жас, спортшылар, денсаулық, технология, спорт, жаттығу.

В статье автор анализирует важнейшие методы оздоровления юных спортсменов, направленные на выносливость, моральное закаливание человека, укрепление здоровья детей. Поддержание открытого здоровья должно быть тесно связано с высокими моральными целями и благородными устремлениями, поскольку роль физического воспитания заключается в гармоничном развитии организма каждого человека.

Ключевые слова: юные спортсмены, здоровье, физическая культура

In the article, the author analyzes the most important methods of improving the health of young athletes, aimed at endurance, moral hardening of a person, strengthening the health of children. Maintaining open health should be closely related to high moral goals and noble aspirations, since the role of physical education is the harmonious development of the body of each person.

Key words: young athletes, health, Physical Culture

Балалармен және жасөспірімдермен спорттық дайындықтың жоғары ұйымдастырушылық және әдістемелік деңгейі көбінесе елдің халықаралық спорт аренасындағы болашақ табысын анықтайды [1, б.25].

Соңғы жылдары мамандардың назары тек мықты спортшыларды дайындау технологияларын дамытуға ғана емес, сонымен қатар ұлттық құрама командалардың толықтырылуын қамтамасыз ететін спорттық резервтерді даярлау жүйесін одан әрі жетілдіруге де көбірек назар аударылуда.

Спорт теориясында өсіп келе жатқан ағзаның даму ерекшеліктерін ескере отырып, балалар мен жасөспірімдерді спорттық жаттықтыруға мүмкіндік беретін орасан зор ғылыми деректер жинақталған [2, б.56]. Бұл деректер тұтастай алғанда денені ғана емес, сонымен бірге дене белсенділігінің әсерін қандай да бір түрде сезінетін оның жеке жүйелерінің дамуын қамтиды.

Сонымен қатар, ерте спорттық мамандандыру және онымен бірге жүретін қарқынды жаттығулар мен белсенді бәсекелестік белсенділік өте қауіпті, көп жылғы жетілдірудің объективті заңдылықтарын бұзып, жас спортшыны мерзімінен бұрын тоздырып, оны шын мәнінде жоғары нәтижелерге жету мүмкіндігінен айырады. белгілі бір спорт түрі үшін оңтайлы жас аймағы.

Ағзалар мен жүйелердің өсу және қалыптасу процестері фонындағы жоғары физикалық және психоэмоционалдық жүктемелер жас спортшылардың денесіне жоғары

талаптар қояды және белгілі бір жағдайларда дене дамуы мен денсаулығында бірқатар бұзылуларға әкелуі мүмкін.

Жұмыстың мақсаты, міндеттері, материалы және әдістері.

Жұмыстың мақсаты – жас спортшыларды дайындау процесінде денсаулықты сақтайтын және түзетін технологияларды қолдану саласындағы теориялық білімді, сондай-ақ отандық және шетелдік тәжірибені қорытындылау.

Зерттеу нәтижелері.

Арнайы ғылыми зерттеулер спортшылардың денсаулық жағдайындағы бұзылыстарды қарастырған кезде олардың пайда болу себептерін экзогендік және эндогендік деп бөлуге болатынын көрсетеді.

Экзогендікке ұйымдастырушылық және әдістемелік себептер жатады:

- ұйымдастырушылық: жаттықтырушының кәсіби деңгейінің жеткіліксіздігі, оқу үдерісінің материалдық-техникалық қамтамасыз етілмеуі және сабақ өтетін орындардың санитарлық-гигиеналық жағдайы, бір мезгілде жаттығатын адамдар санының көптігі және т.б.;

- методикалық – дене шынықтыру жаттығуларының кезеңділігі мен даралану принциптерін бұзу, ұсынылатын жүктемелер мен тартылғандар ағзасының функционалдық және психикалық мүмкіндіктерінің сәйкес келмеуі, жеткіліксіз және жеткіліксіз қыздыру, ерте, тар спорттық мамандандыру, іріктеу жүйесіндегі кемшіліктер, атап айтқанда, денсаулығында ақауы бар балаларды оқытуға жіберу, жарақаттанудың алдын алу бойынша арнайы шаралардың болмауы. Эндогендік себептер спортшының жеке ерекшеліктеріне байланысты, соның ішінде: техникалық, тактикалық және физикалық дайындықтың жеткіліксіздігі, психоэмоционалды тұрақсыздық, бірқатар ауруларға жеке бейімділік, бұрыннан бар денсаулық бұзылыстары (жедел және созылмалы патология).

Жас спортшылардың тірек-қимыл аппаратының (ТҚЖ) препатологиялық және патологиялық жағдайларының эндогендік себептеріне қатысты мәселені қарастыра отырып,

Спорттық медицина тәжірибесінде бұл әсіресе дұрыс, өйткені бар асимметрия жиі спорттық өнімділікті жақсарту үшін қолданылады.

Адамдардың 75% -ында сол аяқ оң жақтан ұзағырақ (айырмашылық орта есеппен 0,8 см-ге жетеді).

Автормен алынған деректер жас спортшылар арасында аяқтарының ұзындығы 10 мм-ден асатын асимметриялы тұлғаларды анықтау жиілігі өте жоғары (33,25%) екенін растайды.

Балалық және жасөспірімдік шақтағы қозғалыс белсенділігінің жоғарылауы омыртқа бағанының әртүрлі бөліктерінде функционалды блоктаудың пайда болуына кедергі келтіріп қана қоймайды, сонымен қатар кейбір жағдайларда оны тудыруы мүмкін.

Ерте балалық шақта пайда болатын тірек-қимыл аппаратының функционалдық бұзылыстары омыртқа аралық дискілер мен буындарда дегенеративті өзгерістердің пайда болуына алғышарттар жасай алмайтынын мойындау керек.

Соңғы жылдары көптеген мамандар балаларды, жасөспірімдерді және жастарды спорттық жаттықтырудың теориясы мен тәжірибесін жетілдіру мәселелерін белсенді түрде талқылап, жаңа әдістер мен тәсілдер ұсынды.

С.П. Завитаева, [3,36] спорттық жаттығулардың денсаулық сақтау әдісін құрудың негізі жас футболшылардың денсаулық сақтау резервтері болып табылады.

Бұл физикалық, техникалық, тактикалық және психологиялық дайындық арасындағы арақатынасты қалыпқа келтіру, мұздағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуге көңіл бөлу, сондай-ақ йога жүйесіне негізделген дәстүрлі емес құралдармен физикалық және психикалық қалпына келтірудің қолданбалы әдістерін қосу.

Спорттық дайындықты дамыту мен спортшылардың денсаулығын сақтау арасындағы тепе-теңдікте қарастырылған автор ұсынған спорттық жаттығулар әдісі денсаулықты сақтау тұжырымдамасына негізделген.

Оның негізгі ережелері спорттық жаттығуларға қатысушылардың спорттық нәтижелердің жоғары болуына байланысты одан әрі перспективалық тенденцияларды

калыптастыру үшін денсаулықты сақтауға назар аудара отырып, жаттығу процесінде спорттық жаттығуларға қатысушылардың өзара әрекеттесуін құруға негізделген. спортшылардың денсаулығын сақтай отырып, шеберліктің үдемелі өсуіне әкелетін жүктемелерді қабылдауға дененің дайындығы.

Маман спорттық жаттығулардың әзірленген әдістемесіне сүйене отырып, денсаулықты сақтайтын оқу-жаттығу процесін жүзеге асыру үшін оқыту мазмұнын жобалау резервтерін анықтады.

Жас футболшылардың спорттық дайындығын дамыту мен денсаулығын сақтау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге бағытталған тәжірибелік-эксперименттік жұмыс шеңберінде жүргізілген денсаулық сақтау әдістемесін енгізу тиісті теориялық әзірлемелерді тәжірибеде қолдану мүмкіндігін көрсетті. спорттық жаттығулар.

Солардың негізінде құрастырылған спорттық жаттығулардың денсаулық сақтау әдістемесін енгізу жас футболшылардың тірек-қимыл аппаратының жарақаттары мен жүрек-тамыр жүйесі бұзылыстарының төмендеуіне бастама болды.

Оларды спорттық жаттығулар тәжірибесіне енгізу спорттық жетістіктер мен жас футболшылардың денсаулығын сақтау, осы көрсеткіштер арасындағы тепе-теңдікке жету тұрғысынан айтарлықтай тиімді болды, бұл жалпы автордың теориялық тұжырымдарының сенімділігін растады [3,82].

Педагогикадағы денсаулық сақтау тәсілі, ең алдымен, баланың нақты даму аймағына бағытталған – бұл жас спортшылардың басым қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін сауықтыру және тәрбиелеу процесі. Бала әрқашан өзінің нақты қажеттіліктерін қанағаттандыруға ұмтылады.

Олардың қанағаттандырылуы және осыған байланысты психикалық процестердің жақсаруы жаңа қажеттіліктердің өзекті болуына ықпал етеді, яғни. «проксимальды даму аймақтары». Баланың дамуы оның қажеттілік-мотивациялық сферасының жетілу процесімен тікелей байланысты. Спортшыны спорттық дайындық процесінде дайындау үшін ең алдымен оның нақты қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ету қажет.

Талқыланатын мәселенің маңыздылығын ескере отырып, олар байланыста болатын іс-әрекеттердің мотивациялық негіздерін зерттеуге ерекше назар аудару керек.

Сонымен қатар профилактикалық және сауықтыру технологияларының мазмұны мен бағыты, автордың пікірінше, спортшының жеке ерекшеліктері мен оның өмір сүру жағдайлары туралы ақпаратты алып жүретін факторлармен анықталады. Оларға мыналар жатады: спорт түрінің ерекшеліктері мен дайындық кезеңі, алдын ала және патологиялық жағдайлардың пайда болу себептері, экологиялық жағдай, спортшылардың денсаулық жағдайының сипаттамасы және оның көп жылдық дайындық процесіндегі өзгерістері.

Маман атап өткендей, жас спортшылардағы вегетативті дисфункциялардың механизмдерін анықтау және декомпенсация кезеңдерін түзету технологиясы алты кезеңді дәйекті түрде жүзеге асыруды қамтуы керек: спортшы туралы негізгі мәліметтерді жинау, педагогикалық және медициналық диагностика, әртүрлі нысандарға жеке бейімділігін анықтау. Вегетативті дисфункциялар және тиісті профилактикалық-реабилитациялық әсерлерді әзірлеу, профилактикалық және оңалту шараларын жүзеге асыру, осы шаралардың тиімділігі туралы мәлімдеме, қорытындылар мен ұсыныстар әзірлеу.

Алғаш рет В.Н.Зоткин [4,36] жүрек-тыныс алу жүйесінің жұмыс істеу деңгейін, жасына байланысты гомеостаздың биохимиялық және гормондық байланыстарын сипаттайтын клиникалық-физиологиялық, зертханалық және психо-вегетативті зерттеулердің көрсеткіштеріне кешенді талдау жүргізді. спорттық шеберлік деңгейін анықтап, жас футболшылардың спорттық іс-әрекеттерін таңдау және болжау үшін олардың диагностикалық және болжамдық ақпараттық мазмұнын белгіледі. О.О. Лагода [5,63], біз төменгі аяқтардың ұзындығының туа біткен асимметриясына жеке тоқталуымыз керек, бұл қозғалтқыш стереотипіне әсер етпейді.

Автор психо-вегетативті жағдайды, жүрек қызметінің сипаттамаларын, физикалық өнімділік параметрлерін және физикалық жаттығулар кезінде кортизол мен лактат

концентрациясының өзгеру динамикасын міндетті түрде бағалау арқылы жас футболшылардың денесінің функционалдық жағдайын бақылау алгоритмін сынақтан өткізді. белсенділік, бұл спорттық іріктеудің сапасы мен тиімділігін айтарлықтай арттырды.

Соңғы уақытта спорттық жаттығулардың әдістемесінде ірі жарыстардағы бәсекелестіктің күшеюімен және жаттығу бағдарламаларын ілгерілетумен байланысты түбегейлі өзгерістер байқалды, олардың орындалуы адам ағзасының бейімделу мүмкіндіктерінен жиі асып түседі. Бұл мәселе әсіресе балалар мен жасөспірімдерді ұзақ мерзімді оқытудың бастапқы кезеңдерінде, олардың денесінің резервтері табиғи өсу мен дамуға, сондай-ақ берілген жүктемелерді энергия мен пластикалық қамтамасыз етуге қарқынды жұмсалған кезде өткір болады. Жағдай спортқа ерте мамандану, жаттығуларды күшейту және олардың адам ағзасына кері әсерін тигізуде. Нәтижелерді үнемі жақсарту қажеттілігінен туындайтын жас спортшылардың дайындығына қойылатын талаптардың өсуі мен олардың өсіп келе жатқан денесінің шектеулі функционалдығы арасында қайшылық бар. Әрі қарайғы зерттеулердің перспективалары. Қазіргі уақытта оқытудың бастапқы кезеңінде процесті ұйымдастырудың тәсілдерін қайта қарау қажет, бұл кезде дене дамуы мен дене шынықтырудағы кемшіліктерді жою, дене жаттығуларына қызығушылықты арттыру міндеттері шешілуі керек. Мұның бәрі, әрине, жас спортшылардың дене бітімінің үйлесімді дамуына, олардың денсаулығын оқу-жаттығу процесінде сақтауға бағытталған түбегейлі шараларды қабылдау қажеттілігін өзекті етеді, ал денсаулықты сақтауда паритеттік сақтауға бағытталған спорттық жаттығуларды ұйымдастыру бірінші орынға қойылуы тиіс. жас спортшылардың спорттық даярлығының бүкіл процесінің.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бальсевич В.К. Спорттық жаттығулардың жоғары технологияларын барлық адамдар үшін дене тәрбиесі мен спортты жетілдірудің өзекті бағыты ретінде конверсиялау // Теория и практика физической культуры, 1993 ж., № 4, 21-23 б.
2. Волков Л.В. Балалар мен жасөспірімдер спортының теориясы мен әдістемесі. Қ. : Олимпиялық әдебиет, 2002. - 296 б.
3. Завитаев С.П. Жас хоккейшілерді спорттық дайындаудың денсаулық сақтау әдісі: п.ғ.к. дис... канд. пед. Ғылымдар: 13.00.04 «Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі, спорттық жаттығулар, сауықтыру және бейімді дене шынықтыру» / УГАПК – Челябинск, 2004. – 22 б.
4. Зоткин В.Н. Жасөспірім футболшыларды спорттық іріктеудің медико-биологиялық негіздері: диссертацияның авторефераты. дис. адал. пед. Ғылымдар: 14.00.51. - «Қалпына келтіру медицинасы, физиотерапия және спорттық медицина, курортология және физиотерапия», 14.00.09. «Педиатрия» – М., 2004. – 20 б.
5. Лагода О.О. Жас спортшылардың тірек-қимыл аппаратының функционалдық және құрылымдық бұзылыстарын диагностикалаудағы жаңа тәсілдер. // Дене шынықтыру: тәрбие, білім беру. 2001.- М.: Дене шынықтыру және спорт, № 4.- 10-12 Б.

UDC 378.147.2:811

SPIRITUAL CONSISTENCE OF GREAT POETS IN TRANSLATION (A. Kunanbayev, M. Lermontov, W. Goethe)

A. Bolatkyzy

Mashanova S. M., academic supervisor: professor
Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan city
ayazhanbolatkyzy@mail.ru

The article shows the spiritual unity and harmony in the translations of W. Goethe, M. Lermontov, A. Kunanbayev.

Key words: translate, harmony, poet of german, poetry, spiritual unity.

Аударманың рухани үндестігін, сәйкестігін біз ұлы неміс ақыны В. Гетенің, орыс ақыны М. Лермонтовтың, ұлы қазақ ақыны А. Құнанбаев жасаған аудармаларда байқаймыз.

Тірек сөздер: аударма, неміс ақыны, сәйкестік, үндестік, өлең.

В статье показано духовное единство и созвучие в переводах В.Гете, М.Лермонтова, А. Кунанбаева.

Ключевые слова: перевод, созвучие, стихи, поэт, духовное единство.

Translation is an integral part of the spiritual culture of every state and people. It is considered one of the primary symbols of national and world cultural trends and a bridge between national and international uniqueness. Translation is a linguistic activity that accurately and completely reproduces the content of one language into another language.

Translation is one of the wide-ranging and abundant branches of REFERENCES:. Through translation, representatives of other peoples can enjoy selected literary works of one people. Literary translation has a great place in today's literary process. The tradition of modern artistic translation in Kazakh REFERENCES: begins in the 19th century. Abay translated some works of the German poet W. Goethe, Russian poets M. Lermontov, A. Pushkin into the Kazakh language with exceptional artistry. Tolstoy ("King Esarhaddon", "Three Questions"), A.S. Pushkin ("Dubrovsky", "Boran"), Turagul Abayuly M. Gorky ("Chelkash"), A.S. He contributed to the development of artistic translation by translating the works of Neverov ("Marya-Bolshevikka", "I'm a land of life"), B. Prus ("Antek"). In the 20th century, translation developed with a special impetus, A. Baitursynuly (examples of I. Krylov), M. Zhumabaev, Zh. Aimautov, M. Auezov expanded the channel of artistic translation.

Literary translation is a translation of a literary work from one language to another, a branch of literary creativity. Since the Middle Ages, Kazakh REFERENCES: had a tradition of writing works based on a plot already known in the East. They cannot be called translations in the modern sense. Although they are sometimes considered to be free translations, they really had the character of original works. A true translation must always correspond to the original. A literary translation is divided into exact translation, free translation, and appropriate translation depending on how close the meaning is to the original. In artistic translation, the literary work is not translated word for word, it is aimed to more fully convey the meaning, artistic power, and visual effect of the words.

We can see the spiritual harmony and correspondence of the translation with the original in the translations of the great German poet Wolfgang Goethe, the Russian poet Mikhail Lermontov, and the great Kazakh poet Abay Kunanbayev.

W. Goethe's "The Traveller's Night Song" was written in pencil on the wall of a wooden house at the top of the Kichelhan mountain near Ilmenau on the night of September 7, 1780.

W. Goethe Wandrer's Nachtlid	М.Лермонтов Горные вершины	Абай Қараңғы түнде тау қалғып
Über allen Gipfeln Ist Ruh In allen Wipfeln Spürest Du Kaum einen Hauch Die Vögelin schweigen im Walde. Warte nur, balde Ruhest du auch.	Горные вершины Спят во тьме ночной; Тихие долины Полны свежей мглой; Не пылит дорога, Не дрожат листы... Подожди немного, Отдохнёшь и ты.	Қараңғы түнде тау қалғып, Ұйқыға кетер балбырап. Даланы жым-жырт, дел-сал қып, Түн басады салбырап. Шаң шығармас жол дағы, Сілкіне алмас жапырақ. Тыншығарсың сен дағы, Сабыр қылсаң азырақ.

- in the lyric presented in poetic and artistic lines, the perfect natural moment in the night silence is mixed with philosophy. A. Anixt, a researcher of W. Goethe's work, assesses that "all nature, the whole world is peeing" in the eight-line poem of W. Goethe, beautiful and mysterious, in harmony with thoughts and feelings. Abay's translation was memorized like an original work, and it became a song.

In 1890, Abay M. Lermontov eagerly translated his poetry.

In a collection of brilliantly translated works, the philosophical lyric "A mountain rises in the dark night" captivated the heart with its beautiful melody. Abay was able to accurately express the poetic rhythm, words, beautiful melody of W. Goethe's poem, and the deep meaning of his inner thoughts.

W. Goethe is not only a poet and thinker, but also an artist, and Abay is a poet, philosopher, and composer by his talent[1].

If W. Goethe illuminated the nature with various colors and images and turned that feeling with the light of his heart into a wonderful poem, Abay received spiritual nourishment and a wonderful impression from the lyrics of a classical poet in a distant country written a century ago, and enlightened the hearts of Kazakh readers with the spiritual heartbeat and emotions in his poetry. . The beautiful melody born from the feeling of cheese was beautifully combined with the rhythm and intonation of the poem, along with the world of philosophical thought, into our national poetry. B. Goethe in his opinion about poetry. "How great and rich the world is, how multifaceted life is. All my poems are born from the situation. They are inspired by the truth, based on it, and eager for it" [1].

Although some say that M. Lermontov's translation is a free translation, while others say it was written as an imitation of W. Goethe's poetry, B. Eikhanbaum and W. Bryusov think that it is a direct translation [2]. Of course, this is not an imitation or an adaptation. The Russian version of W. Goethe's lyrics translated with poetic passion and inspiration. Although many translators tried to re-translate, they could not surpass M.Yu Lermontov. And Abay surpassed M. Lermontov. If M. Lermontov's painting and his passion for music allow to express the thought and language of the poem into melody, Abay paints with artistic language and turns it into an eternal melody with beautiful melody. The greatness of Talan is here!

Line-by-line translation of the poem by M. Kurmanov from German:

Барлық шындардың басында
Тыныштық
Ағаштардың басында
Болар болмас
Леп байқалады,
Ормандағы құстардың үні өшкен
Тек сабыр ет, сәлден кейін
Сен де тыншығарсың.

Let's take a poem by the Chinese classicist Qu Yuan ("Mountain Spirit") who lived in 340-278 BC. Translated from Chinese by G. Dnipro.

Как одиноко.
Стою я на вершине горной!
Вниз уплывают облака,
Кружась, клубятся.
Все глубже сумерки,
Ночная тьма сменяет день
Восточный ветер поднимается.
И боги посылают дождь.
Останься, милый,
Меня печаль томит.
К закату годы клонятся,
О, кто же меня заставит зацвести?!

If you compare it with W. Goethe's lyrics, the content of the poem and the feelings, thoughts, and sadness of the poets are similar. When Qu was lonely and longed to be with his beloved, and he was sad because he was flirting with speechless nature, when W. Goethe lost his lovely beauty and wanted to stay in the arms of his son, the proud daughter-in-law did not accept this wish and wounded his soul. The poet went to the top of the mountain, looked around from the height, and talked to himself in the quiet, peaceful nature. Of course, W. Goethe did not read or

know the lyrics of the Chinese classic. Therefore, the nature of the mountains, surrounded by forests and groves, did not only amaze the poets with its amazing beauty, but also made them think, excited and shocked at every moment.

"Translations are not ideal accuracy, consistency. M. Lermontov from Goethe, he took only the theme, idea, basis of the miniature, and tried to convey the poetic spirit from his perspective. Poets understood each other tenderly and sensitively!" admires G. Belger [3]. In the first stanza, M. Lermontov used only one verb, "vershiny spyat", while Abay added the double verb "nastuap" - "night falls" in addition to "keter" to complete the translation. In the same way, the verb forms are complemented by the prepositions "kalpat", "del-sal gat", "balbarap". With such diversity and abundance of verbs and verb forms, Abay used to describe the movement of the night, its approach, and the coming darkness. The slowly falling night has become a source of life for Abay. In W. Goethe and M. Lermontov, you can feel this in the nature of a night painting, but in Abay it is different. "In the inner compositional structure of the poem, balanced nature and man are unequal in their ontological meaning. Next to the eternity of nature, human life is just a shadow. The eternally slandered thief is typical of nothing. All this combined with the intonation of the poem, the image of the sound, the melody, created a poetic suggestion. In Abay, the poem of W. Goethe, which is even strengthened by the verb "tynchygarsyn", clearly shows the harmony and correspondence with the original version of M. Lermontov's translation of Abay. Most importantly, Abay deeply understood the meaning and thought of W. Goethe's lyrics, absorbed the rhythm, intonation, and melody of the poem into the translation. If M. If 90 composers wrote songs for Lermontov's translation, Abay is undoubtedly at the top. Poet and translator M. Zabolotsky "Lermontov's poem "Dark mountain falls" is better than W. Goethe's version. "This is a special situation that will never fit into the rules" [4].

W. Goethe's poem in Abay's translation surpassed even the original. The translator mixed up the hidden secret of the transparent lyrics with the beauty of feelings. On the other hand, he reduced it to the size of a national poem, clarified the rhythm that he gave his own expression, and turned the melody into a song. He painted this picture with fresh imagery, depth of thought, and differentiated words from the wonderful lyrics of B. Pasternak compared to the original M. Lermontov said that he especially enjoyed his translation, while M. Auezov Abay was particularly passionate and interested in translation. A talented translator and researcher analyzes and differentiates Abay's translation and concludes that "Abay's creative work was of great importance for the development of Kazakh REFERENCES:" [5].

Although Abay's translation is so close to M. Lermontov's text, it is reasonable with M. Lermontov's own interpretation of the image. "Lermontovsha described the night and she "saw and felt the Kazakh night, the night of the Kazakh steppe in her poetry," said G. Belger concludes [3]. The wonderful artistic lyrics of W. Goethe with the title "Mountain peaks" by M. Alimbaev also translated:

Мақпалдай қара түндерде,
Маужырап таулар мұлгиді.
Тым-тырыс, бел-жай қыр-белде
Қоңыржай мұнар сырғиды.
Бқрқ етпес шаң да жолдағы,
Желпінбес жасыл шалғында.
Аялдай тұрсаң болғаны.
Тыныстар күнің алдында.[6]

Of course, M. Alimbaev translated from the text of M. Lermontov, not from the original German language. As a result, an additional poem by M. Lermontov appeared. And "Mountain Peaks" in Abay's translation is spiritually close to Goethe's original. The rhythm in the lyrics conveys your poetic thoughts and feelings. This is a classic example of translation.

In short, it seems that poets share loneliness, anxiety and sadness with nature. Looking at the river makes you think, looking at the peak is the peak of imagination

it seems relaxing to look at the setting sun. The anxiety in the poet's soul, the unrepeatability of the fleeting moments of life seem to grow darker with each sunset. A wounded poet's soul must have been in touch with nature for a moment, every moment, and found healing. This shows the similarity and harmony of the new poets' outlook on life.

REFERENCES:

1. Translation is a bridge between cultures. Almaty LLP "Complex", 1999.
2. Kurmanov M. Some questions about translation of German poetry into Kazakh language.
3. Belger G. "Earthly Chosen (Goethe and Abay)" - Almaty: Writer, 1995.
4. Chuzhakin A. P. "Mir perevoda" M., 2008.
5. Kunanbayev A. "Stick to my country, my Kazakh." - Almaty: flame. - 1995-382.
6. WWW.abai-inst.kz.

ӘОЖ 94 (574)

МОҒОЛСТАННЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Буланов Е., т.ғ.к., әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойынша БББ оқытушы-дәріскері,
Ақыл С., 7M01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранты
I. Жансүгіров ат. Жетісу университеті, Талдықорған қ. (Қазақстан Республикасы)

erzhan_bulanov@mail.ru, szhumadylov@mail.ru

Мақалада Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде құрылған Моғолстан мемлекетінің этникалық құрамы жазба деректер мен ғылыми зерттеулер негізінде қарастырылады. Өйткені, аталған мемлекет пен оның құрамындағы ру-тайпалар қазақ халқының Ұлы жүзінің негізін қалаған болатын.

Тірек сөздер: Этнос, этногенез, ру, тайпа, автохтонды, моғол, Моғолстан, Ұлы жүз, ұлыс, жете, қараунас.

В статье рассматривается этнический состав государства Могулистан, образованного в восточной части Чагатайского улуса, на основе письменных данных и научных исследований. Это государство и род-племена в его составе заложили основы старшего жуза казахского народа.

Ключевые слова: Этнос, этногенез, род, племя, автохтонный, Моғол, Моғолистан, Старший жуз, улус, жете, қараунас.

The article discusses the ethnic composition of the Mughal state formed in the eastern part of the Chagatai Ulus on the basis of written data and scientific research. For this reason, this state and the tribal clans in its composition laid the foundations of the great zhuz of the Kazakh people.

Key words: Ethnos, ethnogenesis, tribe, tribe, autochthonous, Mughal, Mughalistan, Uly zhuz, Ulus, Zhete, karaunas.

Шыңғыс хан жаулаушылығынан кейін Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірі Шағатай ұлысына қарады. Оның шығыс бөлігі болған Жетісуда ХІҮ ғасырдың ортасында Моғолстан мемлекеті қалыптасты. Аталған Моғолстан мемлекеті Қазақстанның жергілікті (автохтонды) тайпаларының негізгі этникалық өзегінің тұқым қуалаушылық қасиетін сақтап қалды. Осынау мемлекеттегі халықтар белгілі бір жерді мекен еткен, сол бұрынғы жергілікті түрік тайпалары тұғын. Олар халықтың этникалық қалыптасуының сан ғасырлық тарихы барысында, солардың төңірегінде байырғы және келімсек, туыс және туыс емес, тұтас және жарықшак, түрік және түріктенген (сіңіп кеткен) тайпалар мен рулар және

олардың тармақтары топталып – қазақ халқының бір бұтағы Ұлы жүз құрамын қалыптастыруда шешуші рөл атқарды. Мақалада нақ осы мәселелерге талдау жасалады.

Орта ғасырлық жазба деректерде Моғолстан мемлекетінің құрамына кіретін ру-тайпалар жинақтауыш этно-саяси термин - «моғол» атымен белгілі болды. Олардың бір бөлігі немесе негізгі тобы қазақтардың бір бұтағы Ұлы жүз құрамына кіргендігін айтсақ, «енді бір бөлігі Шығыс Түркістанға барып ұйғырлар қатарын толықтырса, ал үшінші бөлігі – Тянь-Шань өңіріне өтіп, қырғыздарға сіңісіп кетеді» [1, 236-245 бб.].

XVI ғасырдың басында Моғолстан мемлекеті өмір сүруін тоқтатып, саяси аренадан кеткеннен кейін, «моғол» атауымен белгілі болған осынау ру-тайпалар қазақ халқының құрамына қосылды. Мекендеген аймағы Жетісу – Қазақ хандығының қол астына өткен болатын. Сондықтан қазақ халқының қалыптасуына басты рөл ойнаған, Жетісу аймағын және Шығыс Түркістанды қамтыған Моғолстан мемлекетінің этникалық құрамын анықтаудың маңызы зор.

Әлбетте, бірқатар түркі халықтарының (қазақ, өзбек, қырғыз, ұйғыр) саяси, этно-мәдени, әлеуметтік-экономикалық өміріндегі тарихи тағдырларының дамуында 200 жылға жуық уақыт із қалдырған Моғолстанның тарихын һәм ондағы моғолдардың этникалық құрамына байланысты мәселені анықтайтын тарихи еңбектердің көш басында Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» еңбегі тұрды. Аталған «Тарих-и Рашиди» шығармасында Моғолстан мемлекетінің ауқымы жағынан өте кең болғандығы «... ұзындығы мен ендігін қосқанда жеті-сегіз айлық жолды құрайды. Оның шығыс шекарасы Барс-Көл, Еміл және Ертісті қамтитын қалмақтар жерімен жалғасады. Солтүстігінде Көкше-Теңізбен (Балқаш көлі - Е.Б.), батысы Түркістан (Сырдария өзенінің орта ағысын қамтитын аймақ - Е.Б.) және Ташкентпен, оңтүстігінде Ферғана, Қашғар, Ақсу, Шалыш және Тұрфанмен шекараласады» [2, 460 б.], - деп анықталады. Осынша аумақты қамтып жатқан Моғолстан мемлекетіндегі моғолдардың құрамында, өзінің шығу тегі түркі және моңғол тектес ондаған тайпалар аталады. Әсіресе, Мырза Хайдар Сұлтан Саид ханның Ферғана өңірін тастап шығып, Мырза Әбу Бәкір иелігіндегі Қашғарға басып кіргенде, оған қолдау көрсеткен әскер бөлімдері мен қосындарының басшылары болған әмірлер мен бахадүрлер туралы әңгімелегенде, тайпалардың саны және олардың аттары туралы ең көп айтылып, аталып өтіледі. Оларды анықтап айтар болсақ мынадай тайпалардың тізімін көреміз: «дулат, дохтұй, барлас, барки (йарки), ордабегі, итаршы, құнжи, шорас, бекжак (бекшік), туман, барин, қалушы, қарлұқ, макрит (меркіт), шұнқаршы» [2, 375-382 бб.].

Бұл мәліметтердің әлі де болса моғолдардың ру-тайпалық құрамын толық ашып берді деп айта алмаймыз. Өйткені, Мырза Хайдар «Тарих-и Рашидиде» тек қана Сұлтан Саид ханға қолдау көрсеткен тайпа көсемдерінің қайсысында «әмір» және «мырза» лауазымы барларының тізімін келтіреді. Сонымен қатар басқа да ру, тайпа бөлімдерінің барлығын, бірақ олардың көсемдерінің атақтары жоқ болуына байланысты аттарын атаудың артықтығын айтады.

Аталған осы тайпалармен қатар әртүрлі жағдайларда тағы да: арлат, бұлғаш, арқанут, керейт, қаңлы, сүлдүз, шағырақ, түркімен ру-тайпаларымен қоса, бұлардың қатарында, яғни моғолдардың арасында ұйғыр және сары ұйғырлардың да бар болғандығын және қырғыздардың да орын алатындығын айта келіп, Мырза Хайдар - «олар да моғол тайпалары» [2, 184 б.], - деп санайды. Аталған тайпалармен бірге жалайыр және қыпшақтар да айтылып, осы екеуі Мырза Хайдардың ойынша, Моғолстанмен қатар көрші жатқан Әмір Темір мемлекетінің құрамында да бар.

Моғолстан моғолдарының этносаяси қоғамдастығын құраған жоғарыдағы тайпалардың, осы мемлекеттің территориясында пайда болуы әртүрлі кезендерге жататындығы мәлім. Мысалы қаңлы, қарлұқ, қыпшақ, дулат, ұйғырлар – Жетісу, Тянь-Шань алаптарында және Қашғарияда ежелден мекендеген түркі халықтарына жатады. Керей мен наймандар XII-XIII ғасырлар шебінде Моңғолиядағы дүрбелеңге байланысты Жетісуға табан тіресе, ал Шыңғыс ханның Орта Азия мен Қазақстан жеріне шапқыншылығы әсерінен Шығыс Дешті Қыпшаққа, Жетісуға, Мауереннахрға маңғыт, барлас, татар, қоңырат, жалайыр, барин және т.б. ру-тайпалар

тарихи мекендерін ауыстырған болатын. Осындай саяси оқиғалар әсерінен болған этникалық араласу нәтижесінде, әл-Омари мәліметі бойынша көрші жатқан Шығыс Дешті Қыпшақта: «Бағы заманда бұл мемлекет (Алтын Орда - Е.Б.) қыпшақтар елі деп аталатын, бірақ татарлар келіп оларды өзіне қаратқасын, қыпшақтар оларға бодан болып қалды. Сосын олар өзара араласып, ағайын-туыс болып алды да, құдайдың жер-суы олардың табиғи және нәсілдік сапасын басып кетті. Моңғолдар қыпшақ жеріне қоныстанып, олармен неке қиысып, солардың жерін – жайлап, суын – сулап тұрып қалғандықтан да, қыпшақтармен бірге бір атадан туғандай-ақ, солардан айнымай қалғаны» [3, 235 б.] сияқты, Моғолстанда да моңғол тайпаларының түркіленуі, яғни «моңғолдардың түркілер ортасында ассимиляциялану процесі» [4] жүріп жатты.

М.Х. Дулати бабаларының және өзінің заманы - қазақ, өзбек, қырғыз тәрізді туысқан халықтардың ұлттық мемлекеттерінің тарих сахнасында жаңадан қалыптаса бастаған кезеңі еді. Сондықтан Мырза Хайдар өз еңбегінде ру-тайпаларға басты назар аудармады. Оның себебін, тарихшы Т. Омарбеков былайша түсіндіреді: «Бұл Шыңғыс хан ұрпақтары бөлісіп алған өлкенің бірнеше мемлекеттерге бөлініп өзара қырқысып жатқан, яғни этникалық мүддеден саяси-мемлекеттік мүдде әлдеқайда жоғары тұрған кезеңі еді ... Мемлекет мүддесі тайпалық, этникалық мүддеден жоғары тұрғандықтан да кемеңгер М.Х. Дулати өзінің еңбегінде, өзі әңгімелейтін тарихи тұлғалардың этникалық шығу тегіне тереңдеп бармай, олар шыққан тайпаларды атаумен шектеледі» [5].

Мырза Хайдар шығармасындағы аталған ру-тайпалар ішіндегі кейбірі Ақ Орда, одан кейінгі кезеңдегі Әбілхайыр хандығының құрамында болғандығын байқаймыз. Олар туман, барин, қарлұқ, меркіт, шұңқаршы, ұйғыр, қыпшақ тайпалары. Мырза Хайдардың - Моғолстанда саны жағынан ең көп тайпа деп санаған қалушылардың өзі, В.П. Юдин айтқандай: «Уәйіс ханның өлімінен кейінгі тәртіпсіздік орнаған кезеңде олар Есен Бұғадан Түркістанға (Сырдың орта ағысындағы аймақ - Е.Б.), яғни Әбілхайыр ханның қол астына кетіп қалды» [6]. Бұндай миграциялық құбылыстар мен оқиғалардың Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы этникалық процестерде өзіндік басым фактор болғандығын атап өткен жөн.

Шығыстанушы В.П. Юдин «... Моғолдар тарихы - өзіндік күрделі үлкен мәселе ... Олардың (моғолдар - Е.Б.) қазақ, қырғыз және басқа да халықтармен этникалық өзара байланысы, моғолдар тарихының ішіндегі ең маңызды мәселелердің бірі» [6, 72 б.], - деп қазақ халқының қалыптасуына моғолдардың тигізген әсерінің күшті болғанын ашып көрсетеді. Әсіресе «О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами» - деген мақаласында моғолдардың құрамын анықтағанда, жазба деректерге сүйене отырып (М.Х. Дулатидың «Тарих-и Рашиди», З.М. Бабырдың «Бабыр-наме», Бинаидың «Шайбани-наме», Ш.М. Шорастың «Тарих» («Хроника»), авторы белгісіз «Тарих-и Қашқар»), 25 ру-тайпаның аттарын атап, оларға жеке-жеке тоқталып сипаттап өтеді [6, 73-82 бб.]. Ал «Моғулы» мақаласында олардың санын 35-ке жеткізеді. Түсінікті болуы үшін шығыстанушының айқындаған тайпалар тізімін толық келтіріп өтсек: «Арқанут, сүлдүз, дулат, шорас, күрлеуіт, қарлұқ, итаршы (барақ – ақбарақ), сағырша (қонша), құсшы (көкелташ), байрин (бахрин – барин), қалушы, ұлғаш, алуша, арлат, барлас, дохтұй, йарки, ордабегі, меркіт, шұңқаршы (шұлқаршы), нарин (бұл жерде барин тайпасы екеуі бір тайпа болуы мүмкін. Себебі, барин этнонимінің түпдеректерде қате жазылуының нәтижесінде пайда болған атау тәрізді), балықшы, татар, долан, түркүт, хибат (ширасут), өзбек, даруға, күкенұт, түркімен, нойғұт, кай және қадақ» [7, 115-116 бб.]. (Ескерту: жақшада берілген атаулардың мәнісі, алдында аталған тайпа атаулары жақшадағы атауларға өзгертіліп, жаңа ат алуы).

XIV-XV ғасырлардағы қазақ этногенезі мәселесіне байланысты В.П. Юдиннің: «Моғолдардың ру-тайпалық құрамы мен қазақтардың ру-тайпалық құрамын, әсіресе Ұлы жүз қазақтарының ру-тайпалық құрамымен салыстыру, моғолдардың қазақ халқының қалыптасуына үлкен рөл атқарғандығы көзімізді жеткізе түседі, - деген пікірі ойымызды айқындай түсіп, - доғлат - дулат, қаңлы-бекшік – қаңлы деген атаумен Ұлы жүз құрамына, ал моғол керейттері Орта жүздің де қалыптасуына өзіндік әсері болды» [6, 84-85 бб.], -

деген тұжырымға келеді. Шығыстанушы осы тұжырымын «Моғулы» атты мақаласында да қуаттап: «Қазақтың Ұлы жүзі негізінен моғол тайпалары есебінен құрылды, – дей келе, сонымен қатар, – Моғол тайпалары Орта жүздің де құрамына кірді» [7, 131 б.], - деп пайымдайды. Дулат, керей, қаңлы атымен аталатын этникалық топтар қырғыз халқының арасында да ұшырасқанымен негізгі бөлігі қазақтардың құрамында екені даусыз. Бұндай пікірге, шығыстанушы В.П. Юдиннің еңбектерін тұжырымдау барысында көз жеткіздік.

В.П. Юдин: «Қазақтардың Жетісу жерінде пайда болуы тек Керей мен Жәнібектің көшіп келуі нәтижесінде болса, онда қазақтар ХҮ ғасырдан кейін ғана бұл аймақта пайда болған еді» [6, 85-86 бб.] - дей келе, мұндай тұжырымның тек қана қазақтардың белгілі бір бөлігіне байланысты екендігін айтады. Шығыстанушының бұл пікірін К.А. Пищулина былайша дамытады: «Моғолстан, бір жағынан Қазақстанның орта ғасырлық тарихнамасы мәселесінде өзіндік орынға ие болмады, екінші жағынан ғылыми әдебиеттерде қазақтардың Жетісу аумағына қатынасы келімсектер ретінде, яғни бұл аймаққа басқа жақтан «көшіп келушілер» деп қарастырылып келді. Мұның өзі, оларды (қазақтар - С.А.) құраған этникалық компоненттерді іздестіруге емес, керісінше «қазақ» терминіндегі қалыптасқан халықтың ізіне түсудің дәстүрлі қателігінде көрініс тапты» [1, 229 б.]. Айтылған пікірлер, Ақ Орда, Әбілхайыр хандығы және Ноғай Ордасы ғана емес, Моғолстанның да мемлекет ретінде өмір сүруі – қазақ руларының этникалық және мемлекеттік бірігуі жолындағы айрықша кезең болғандығын нақты айқындайды.

В.П. Юдин «О родоплеменном составе могулов ...» - атты мақаласында Моғолстанда мекендеген тайпаларды бірде этникалық қауымдастық, бірде тайпалар одағы, енді бірде халық деген пікірлер айтқанымен, «Моғулы» мақаласында моғолдарды «этнос» немесе «халық» деп қарастырады. Шығыстанушы жаңа этностың қалыптасуы ұзақ процесс екендігін айта келіп, «моғол» этносының пайда болу кезін шартты түрде ХІҮ ғасырға жатқызып, оны Шағатай ұлысының ыдырауымен байланыстырады және оларды «түркі тілдес» деген нақты пікірге тоқтайды [7, 105 б.]. Яғни, осыған дейінгі бірлестікті құрайтын шағатайлықтарда жаңа екі этностың қалыптасуы жүзеге асты. Олар Мауереннахрдағы шағатайлықтар мен елдің шығысындағы моғолдар. Бір айта кететін мәселе, Моғолстанда мекендеген ру-тайпалар ортақ «моғол» деген атаумен аталғанымен ара-тұра «жете» деп те айтылып қалады. Оның мәнісі, ХІҮ ғасырдың ортасында Шағатай ұлысының ыдырауы нәтижесінде Жетісу мен Мауереннахрдағы шағатайлықтар арасында бір-біріне жаулық көзқарас қалыптасады. Мауереннахрдағы шағатайлықтар моғолдарды «жете» (чете) десе, ал Жетісудағы моғолдар шағатайлықтарды «караунас» деп атап, бір-бірін кемсітуге тырысқан [8]. Бұл атаулардың мағыналары «жете» түркі тілінде – қарақшы, кезбе, қаңғыбас; ал «караунас» араб тілінде – метис, аралас, аралас некеден туған дегенді білдіреді [8, 604-605 бб.; 1, 189 б.]. Себебі моғолдар көшпелі өмір салтын сақтап қалса, шағатайлықтар көшпелі салт-дәстүрді ұмытып, Мауереннахрдағы жергілікті отырықшы халықпен араласып, сіңісіп кеткен болатын.

Кейіннен, ХҮ ғасырдың 70-ші жылдары Мұхаммед Шайбани бастаған Шығыс Дешті Қыпшақтың «көшпелі өзбектері» де осы тарихи үрдісті басынан кешірді. Яғни, Әбілхайыр ханның қайтыс болуымен тарих сахнасынан кеткен оның мемлекетін Орыс хан ұрпақтары өз қолына қаратуына байланысты, Орта Азияға кетіп, Мауереннахрды жаулап алған М. Шайбани хан мен оған қолдау көрсеткен Шығыс Дешті Қыпшақтың көшпелі тайпалары шайбанилықтар – шағатайлықтар сияқты жергілікті халықтың салт-дәстүрін қабылдап, тек қана «өзбек» атауын сақтап жаңа бір этносты қалыптастырды. Ал көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан Жетісу моғолдары ХҮ ғасырдың екінші жартысында, түпкілікті қалыптасып болған қазақ халқының құрамына кіруі, демек заңды һәм тарихи құбылыс екендігі күмән тудырмасы хақ. Осы арада мынаны ескеруіміз керек сияқты, яғни қандай да бір этностың қалыптасуына шаруашылық фактордың тигізетін әсері өте үлкен екендігі. Әрине, саяси, мәдени және әлеуметтік себептерін де жоққа шығаруға болмайды.

Отандық тарихнамада зерттеуші-тарихшылардың дені қазақтар этногенезінің қалыптасу процесіндегі соңғы һәм маңызды кезеңдерін Ақ Орда, Әбілхайыр хандығы, Ноғай Ордасы және

Моғолстан сияқты этносаяси бірлестіктерімен байланыстыра отырып қарастырғанын байқаймыз. Әсіресе, К.А. Пищулина еңбектерінде [1; 4] аталған мемлекеттер, соның ішінде Моғолстандағы тайпалардың этникалық құрамының тұрақтануы, көптеген түркі және қоныс аударып келген моңғол тайпалары арасындағы айырмашылықтар жойылып, олардың барлығына ортақ этникалық белгілерінің қалыптасуы және ру-тайпалық құрамы туралы мәселелер кешенді түрде зерттелді. Соңғы екі зерттеушінің Ұлы жүздің негізгі ұйтқысы болған Моғолстанның этникалық тарихын қарастыруда аса құнды ғылыми еңбектер болып табылады. Олардың келтірген мәліметтері, жасаған қорытындылары мен тұжырымдары бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі байытып отырды.

Сонымен қорыта айтқанда, қазақ халқының қалыптасуы тарихнамасында бұл проблеманы жоғарыда аталған мемлекеттердегі өзбек, өзбек-қазақ, ноғай, ақырында моғол атанған этносаяси қауымдастықтармен байланыстыра қарау ғылымда берік орнықты. Бұл дегеніміз Алтын Орда мен Шағатай ұлыстарының ыдырау нәтижесінде пайда болған мемлекеттер – Ақ Орда, Ноғай Ордасы, Әбілхайыр хандығы және Моғолстанның құрамындағы этникалық топтар мен құрылымдарды анықтау деген сөз.

Ал, осы этникалық топтар мен қауымдастықтардың тарихы қазақ халқының тарихы деген тұжырым жасаймыз. Аталған ру-тайпалар негізінде құрылған саяси ұйымдар немесе этносаяси бірлестіктер халықтың қалыптасуын аяқтайтындығына көз жеткіздік. Бұл қағида туралы «Қазақстан тарихының» екінші томында: «Қандай халық болса да, өзінің ұзаққа созылған қалыптасу жолында көбіне-көп әртүрлі феодалдық мемлекеттер шеңберінде оқшауланып қалады да, басқа халықтар бөлшектерімен бірге өздерінің жекелеген құрамалармен түрлі этносаяси қауымдастық құрайды» [9, 294 б.], - деп тұжырымдалады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – 236-245 бб.
2. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, А.М. Елифановой. – Ташкент, АН РУзб., 1996. – 348 б.
3. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (Извлечение из сочинений арабских). – СПб., 1884. –Т. 1. – 545 б.
4. Козыбаев М.К., Пищулина К.А. «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдар Дуглата о казахах и казахской государственности // Казахстан и мировая цивилизация: история и современность: Материалы III межд. конф., посвященной 500-летию гос-го деятеля, великому ученому-историку М.Х. Дулати. – Тараз, 1999. – 34 б.
5. Омарбеков Т.О. Моғолстан – Қазақ мемлекеттігінің алтын бесігі және М.Х. Дулатидың отаны // Мұхаммед Хайдар Дулати: Ойшыл. Тарихшы. Жазушы. Қолбасшы: Халықаралық ғылыми-теориялық конф. материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 92-93 бб.
6. Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XV вв. глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 82-95 бб.
7. Юдин В.П. Могулы // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XV вв. глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 96-136 бб.
8. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди / Предисловие ко второму изданию М.К. Козыбаева, К.А. Пищулина. – Алматы: Наука, 1999. – 177-178 бб.
9. Пищулина К.А. Қазақстан аумағында этносаяси қауымдастықтың қалыптасуы // Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 1998. – 2- том. – 294-299 бб.

ӘОЖ 378.24

АРНАЙЫ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСҚА ДАЙЫНДАУДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Галиева А.Н.,

Абылкакова Д., 6М01902 «Арнайы педагогика» БББ 2-курс магистранты,
Талдықорған қ.

nurai_gali@mail.ru

Мақалада арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында болашақ педагогтың жұмысқа дайындау диагностикасы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты арнайы және инклюзивті білім беру жүйесі аясында арнайы педагогтардың даярлығын қалыптастыру жолдарын көрсету болып табылады. Авторлар арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында болашақ педагогтың жұмысқа дайындаудың негізгі диагностикалық құралдарын талдайды.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, арнайы педагог, диагностика, әдістеме, зерттеу кезеңдері.

В статье рассматривается диагностика подготовки будущего педагога к работе в условиях специального и инклюзивного образования. Целью исследования является демонстрация путей формирования подготовки специальных педагогов в рамках системы специального и инклюзивного образования. Авторы анализируют основные диагностические средства подготовки будущего педагога к работе в условиях специального и инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, специальный педагог, диагностика, методика, этапы исследования.

The article discusses diagnostics of the preparation of the future teacher for work in the conditions of special and inclusive education. The purpose of the study is to show ways to form the training of special teachers within the framework of the system of special and inclusive education. The authors analyze the main diagnostic tools for preparing the future teacher for work in the context of special and inclusive education.

Key words: inclusive education, special teacher, diagnostics, methodology, research stages.

Біздің қоғамда инклюзивті білім беру басымдықтары күн сайын артып келеді. Инклюзивті білім беруді дамытудағы негізгі қиындық кадрларды даярлау болып табылады. Мамандарды кәсіби даярлаудың практикалық тәжірибесі жаппай тарату үшін сұранысқа ие. Үздіксіз инклюзивті білім беру жүйесінде педагогтерді жұмысқа дайындаудың жетекші аспектісі оқу жоспарларын, жұмыс бағдарламаларын, инклюзивті оқытуды ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдерін саралау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру жүйесінің педагогі даму ерекшеліктері бар балалармен (есту қабілеті нашар, көру қабілеті нашар, гиперактивті, психикалық дамуы тежелген және т.б.) жұмыс жасауда білім негіздеріне ие болуы керек.

Инклюзивті білім беру жүйесінде жұмыс істеу үшін арнайы педагог дамыту және түзету жұмыстарының негіздері туралы білімі болуы керек [1,2]. Осы білім арқылы даму ерекшеліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыруда педагогикалық қызметтің өзекті құзыреттілігі қалыптасады.

Әдістер мен материалдар. Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында арнайы педагогтерді жұмысқа дайындау бойынша диагностикасының әзірленген әдістемесі

баллдық шкалалармен (1-ден 10 баллға дейін) мәлімдемелермен (пайымдаулармен) ұсынылған: "1"— мүлдем келіспеймін, үзілді-кесілді қарсылық білдіремін, ешқашан бұлай істеуге ниет білдірмеймін, бұл мен туралы емес, маған мүлде қатысы жоқ", "10" — әрине келісемін, барлық жағынан қолдаймын, әрқашан осылай жасауға ниеттімін, бұл мен туралы", "2"- ден "9" баллға дейінгі мәндер әртүрлі дәрежедегі келісімді білдіреді). Респонденттің пікірімен келісу дәрежесін осындай егжей тегжейлі саралауды қолдану ниеттің көріну деңгейін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді.

Болашақ арнайы педагогтердің инклюзивті дайындығын қалыптастыру моделін құрудағы алғашқы және өте маңызды қадам – бұл жалпы дайындықтың және оның әрбір құрылымдық компонентінің қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік беретін диагностикалық құралдарды әзірлеу, сонымен қатар болашақ мұғалімдерді инклюзивті білім беру жағдайында жұмысқа дайындау аспектісінде білім беру процесін бақылау құралы ретінде қызмет ету [3,4]. Педагогтің инклюзивті дайындығының диагностикасының әзірленген әдістемесі қойылатын талаптарға жауап береді. Алынған эмпирикалық нәтижелер оның сенімділігі мен жарамдылығын көрсетеді.

Зерттеудің анықтаушы кезеңінің екінші міндетінде теориялық материалдың білім деңгейіне тестілеу қолданылды.

Зерттеудің анықтаушы кезеңінің үшінші міндеті келесі параметрлерді қамтитын сауалнаманы қолданды:

- инклюзивті білім берудің негізгі категориялары мен теориялық ұстанымдарындағы болашақ арнайы педагогтердің хабардарлығы;
- инклюзивті білім беру педагогінің кәсіби дағдылары мен жеке қасиеттерінің болуы (кәсіби рефлексия мәселелерін қоса алғанда);
- арнайы педагогтің жалпы білім беретін ұйымында инклюзивті білім беруді іске асыру үшін жағдайлардың болуы.

Диагностика 6 семестрде 3-курс студенттерімен жүргізілді.

2. Зерттеудің қалыптастырушы кезеңі.

Қалыптастырушы кезеңнің мақсаты - болашақ арнайы педагогтардың инклюзивті білім алуына кәсіби дайындығын қалыптастырудың әдістемелік жағдайларын жасау.

Қалыптастырушы кезеңнің міндеттері:

1) кәсіби циклдің әдістемелік пәндерін іске асыратын профессор-оқытушылар құрамымен бірлесе инклюзивті білім беру идеялары мен құндылықтарын позициялау, инклюзивті ойлаудың құндылық-семантикалық негізін қалыптастыру, инклюзивті ортада жұмыс технологияларын игеру бойынша жұмыс әзірлеу және жүргізу;

2) әдістемелік даярлықты қамтамасыз ететін кәсіптік циклдің «» оқу пәнінен СӨЖ құрастыру;

3) практикалық даярлықты қамтамасыз ететін жалпы даму, өтемдік және аралас бағыттағы топтардағы педагогикалық қызметті көздейтін жалпы білім беру ұйымдарындағы өндірістік (педагогикалық) практика бағдарламаларын мазмұнды түрде қайта құруға;

Зерттеудің қалыптастырушы бөлігінде тапсырмалар практикумы жасалды. Қалыптастырушы экспериментке 4-курсқа көшкен 3-курс студенттері қатысты.

Зерттеудің қорытынды кезеңі.

Мақсаты: болашақ арнайы педагогтарды арнайы және инклюзивті білім беруді іске асыруға кәсіби даярлауға ықпал ететін әдістемелік жағдайлардың тиімділігін анықтау. АЭ және ҚЭ нәтижелерін салыстыру.

Нәтижелер мен талқылаулар

Болашақ арнайы педагогтердің көпшілігі қиындықтардың орташа дәрежесін педагогикалық қызметтің келесі аспектілері бойынша анықталды:

- инклюзия жағдайында балалар ұжымын дамытуға бағытталған тәрбие жұмысын жоспарлау (88%);
- инклюзивті білім беру жағдайында кешенді-тақырыптық жоспарлау (83 %);

- инклюзия жағдайында режимдік сәттерді ұйымдастыру (83%);
- инклюзия жағдайындағы әрбір бала үшін білім беру мазмұнын анықтау (67%).

Болашақ арнайы педагогдердің ең үлкен қиындықтары мүмкіндігі шектеулі баланың жеке білім беру маршрутын жобалау және мамандар тобымен білім беру маршрутын кешенді сүйемелдеу болды. Респонденттердің бір бөлігі мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту, тәрбиелеу және әлеуметтендіру мәселелерін басқа мамандардың (психологтар, дефектологтар, логопедтер) құзыреттілігіне жатқызатыны анықталды, бұл ретте инклюзивті білім беру үдерісіндегі өз рөлін толық түсінбейді.

Болашақ арнайы педагогтердің инклюзивті білім беруді іске асыруға дайындығын диагностикалау нәтижелерін талдау кәсіби дайындық процесінде кәсіби қызметтегі ықтимал қиындықтардың алдын-алу деңгейі ретінде инклюзивті білім берудің нормативтік-құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерін практикалық игеруге, қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді ескере отырып, мемлекеттік стандартқа сәйкес балаларды дамытудың барлық бағыттары бойынша білім беру қызметін ұйымдастыруға ерекше назар аудару қажет деген қорытындыға келдік.

Тәжірибелік эксперимент жұмысымызды қорыта келе, қалыптастыру эксперименті кезеңінде, біріншіден, әртүрлі әдіс-тәсіл түрлерін ұтымды пайдалануға болатынын дәлелдесе, екіншіден, әр топтағы пайдаланылатын материалдардың бірін-бірі қайталамай, тақырып мазмұнын толықтырып отыратынын байқауға болады, үшіншіден, студенттердің қызықты педагогикалық жағдаяттарды шешуі кәсіби қызығушылықтарын арттырды. Тәжірибелік материалды қорыту шағын топтарда, жұптар арасында, үлкен топтарда диагностика жүргізу, интерактивті (іс-қимыл) әдісі, ой қалыптастыру, зерттеу жұмысы, шығармашылық жұмыс бойынша бағаланды.

Тәжірибелік-эксперименттің барлық кезеңдерінде болашақ арнайы педагогтардың арнайы және инклюзивті білім беру жағдайындағы даярлығы алдын-ала дайындалған жоспар бойынша (СӨЖ, СОӨЖ, практикум, талқылау сұрақтары, т.б.) тұрақты өткізіліп, жұмыстың тиімділігі әр іс-әрекеттің соңында бағаланды.

Зерттеу жұмысы мақсатына жетті. Дегенмен осы негізде алынған қорытындылар мен ұсыныстар арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында арнайы педагогты жұмысқа дайындау қиындықтарының барлық аспектілерін шеше алмайды. Сонымен қатар, біздің зерттеуіміздің нәтижелері арнайы және инклюзивті білім беруді дамытудың өзекті тенденцияларын ескере отырып, арнайы педагогтарды даярлаудың одан әрі перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мовкебаева З.А. Формирование профессиональных компетенций у специальных педагогов в условиях модернизации системы специального образования // Вестник КазНПУ имени Абая (Серия «Специальная педагогика»). - № 3 (42). - 2015.- С. 10-13.
2. Омирбекова К.К. О подготовке дефектологических кадров в соответствии с задачами социальной, коррекционно-педагогической поддержки детей с особыми образовательными потребностями в Казахстане // Вопросы включения детей со специальными образовательными потребностями в общеобразовательный процесс. – Алматы: Раритет, 2002. – С. 28-31.
3. Дузелбаева А.Б. Подготовка будущих учителей дефектологов в условиях модернизации педагогического образования. // Педагогика и психология. – 2017 – №1 (30). – С. 140 - 145.
4. Мовкебаева З.А., Оралканова И.О., Денисова И.А., Жакупова Д.С. Методические рекомендации по подготовке педагогов к внедрению инклюзивного образования. - Алматы: ИП «Сагаутдинова М.Ш.», 2013. – 165 с.

ӘОЖ 372.8

ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САПАСЫМЕН ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚТАРЫНЫҢ НЕГІЗІ

Данабеков Е.А., магистр,

Сулейменова Т.С., 2 курс магистрант

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

tolganai__96_96@mail.ru

Мақалада мектептегі спорттың жарыстарды ұйымдастыру және спорттық жарыстардың міндеттері, қойылатын педагогикалық талаптар күнтізбесі, жарыстар жөніндегі ережелер туралы тақырыпта мағлұмат кеңінен талданып, аталып өтілді. Мақалада мектептегі спорттық жарыстардың оқушыларға педагогика жағынан тәрбиелік мәні зор екендігі атап көрсетілді.

Тірек сөздер: волейбол, ойын, қозғалыстар, балалар

В статье подробно проанализированы и отмечены задачи организации соревнований и спортивных соревнований в школе, календари предъявляемых педагогических требований, положения по соревнованиям. В статье было отмечено, что спортивные соревнования в школе имеют большое педагогическое значение для учащихся.

Ключевые слова: волейбол, игры, движения, дети

The article analyzes in detail and notes the tasks of organizing competitions and sports competitions at school, calendars of pedagogical requirements, regulations on competitions. It was noted in the article that sports competitions at school are of great pedagogical importance for students

Key words: volleyball, games, movements, children

Қазіргі уақытта волейбол ойынындағы әртүрлі әдістер ойыншының интеллектуалды ойлауының дамуын олардың дене шынықтырудан гөрі маңызды фактор ретінде қарастырады. Волейболшы әрдайым ойын барысында жағдайды өзгертуге дайын болуы керек және оның әр шешімі дұрыс екеніне сенуі керек. Мықты спортшы тез және батыл шешім қабылдауға және өз әлеуетін жүзеге асыруға қабілетті.

Оңтайлы жаттығу кезінде спортшының барлық ойлары мен сезімдері тек жеңіске бағытталған. Алайда, бұл тұрғыда ойыншы міндетті түрде жеңеді деп айтуға болмайды, бірақ ол өзінің барлық шеберлігін көрсетеді. Бұл жағдай команданың және спортшының жеке басының үлкен жетістігіне ықпал етеді, сонымен қатар спорттың дамуына әсер етеді.

Сонымен, волейболшылардың психологиялық дайындығы кезінде туындаған мәселелерді шешу үшін ойыншылардың психологиялық ерекшеліктеріне назар аудару керек. Осындай ерекшеліктерді біле отырып, сіз волейбол түріндегі ойында жеңіске жете аласыз, ол басқа спорттық ойындардан ерекшеленеді. Басты ерекшелігі-ойыншы допты волейболда ұзақ ұстай алмайды, ойыншының қолында ұстау ұзақтығы – 0,25-0,3 секунд. Ал гандбол, баскетбол ойындарында ойыншы допты белгілі бір уақыт аралығында қолында ұстай алады. Кеңес Одағының ерлер волейбол командасын бақылау көрсеткіштері бойынша: бір партиялық ойында доп небәрі 7,0-7,5 минуттың қолында. Егер ойын 3-2 есебімен аяқталса, доп орташа есеппен 5 партиядан 32,0-35,1 минут ішінде ойында болады. "Мен білмеймін", - деді ол. Яғни, 250-300 әрекетті орындаңыз, оның ішінде секіру – 50-60 рет, секіру - 27-33 рет, құлау - 12-16 рет. Сонымен қатар, волейболшы допты 190-220 ойындар арасында өткізеді; допты 190-210 алады; допты келесі ойыншыға 220-240 береді; қарсыластар 180-210 береді (6 ойыншымен). Өлшемге келетін болсақ, доп ер ойыншының соққысынан кейін секундына 30 метр жылдамдықты көрсетеді, ал қыз ойыншының соққысынан кейін 20 метрге жетеді. Ал адам қалай әрекет ете алады? Тіпті Жоғарғы

сыныптың ойыншысы болып саналатын Жапония ерлер құрамасының ойыншыларының да уақыты 0,304 секундты құрайды, бұл доп ойыншыға әсер ету жағдайынан туындайтын қозғалысқа әсер еткен сәттен бастап. Әсердің басталу уақыты-0,144 секунд, жоғарыдан-0,160 секунд. бұл бұлшықеттің жиырылуына әкеледі (өлшемдер Йокота моделінде, мацусито командасының ойыншысы). Егер мұндай көрсеткіштер дайындалған ойыншыларға тән болса, онда бастаушы ойыншыларда олар шамамен 0,35-0,4 секундты құрайды. болады. Ойын әрекетінің күрделілігі мынада: мұндай техникалық шеберлік арсеналымен сіз әртүрлі шартты шарттарды қолдануыңыз керек. Мұндай әрекет ойыншыдан бір әрекеттен екіншісіне жылдам ауысуды талап етеді, ол дәлдікпен, әрекеттердің саралануымен және олардың болмауының ритағымен ерекшеленеді.

Ойыншының әрекеті басқа ойыншылардың немесе қарсылас ойыншылардың әрекеттеріне байланысты.

Ауқымды техникалық әрекеттердің болуына байланысты волейболдағы тактикалық әрекеттер әртүрлі. Мысал ретінде келесі сандар алынды: ойындағы алғашқы сыйлық-9-12 рет, артқы белгіні қалдырған ойыншы-48-53 рет, алдыңғы белгіні қалдырған ойыншы - 37-42 рет.

Белгілі бір жағдайды ойлап табу волейболшыдан ойлаудың жоғары деңгейін талап етеді. Бұл сонымен қатар жоспарланған әрекетті жасыру, өз ойларын жасыру қабілетін қамтиды.

Волейболшының тактикалық ойлауы

қабілеттердің ерекшеліктері. Қандай да бір әрекетті жүзеге асырған жағдайда, ойлау сол әрекетпен бірге жүреді, ал қандай да бір тактикалық әрекетті жүзеге асырған жағдайда ойлау ерекшеленбейді. Осылайша, допты алу процесінде ойыншы қажетті жағдайды тез талдап, бағалап, оңтайлы шешім қабылдауы керек.

Енді командалық ойындарда ерекшеленетін бір ерекшелік. Бұл жағдайда ойын алаңы, уақыт және командалық жұмыс та ескеріледі.

Волейбол-ең эмоционалды ойындардың бірі. Жылдамдық, бәсекелестік, кез-келген қозғалысқа дайындық, уақыттың жетіспеушілігі, әр айналымнан кейін күтілетін қорытынды, сондай-ақ жанкүйерлер көрген эмоционалды әсер ойыншыларға кері әсер етуі мүмкін.

Ойыншының эмоционалды күйі ойын барысында әртүрлі өзгерістерге ұшырайды. Сонымен қатар, кондитерлік өнімдер мен тәбеттер де бар. Бұл 15-0 есебімен ұтылған немесе жеңген командалардың ойынының нәтижесі туралы түсінік бере алады. Әрбір эмоционалды қалып немесе шамадан тыс тыныштық ойыншының техникалық қозғалысының сапасына әсер етеді.

Волейбол ойыны, оның сипаттамалары бойынша, динамикалық, үзіліссіз ойын. Бұл бұлшықеттердің әрекет етуімен және белгілі бір уақытта олардың өсу процесінде болуымен ауысады.

Жұмыс жиілігі шамалыдан максимумға дейін болады. Осылайша, ойынның ұзақтығы 2 сағатқа дейін немесе одан да көп, яғни жүрек соғу жиілігі минутына 200 немесе одан да көп соққыға дейін, салмағы 205-3, 5 кг - ға дейін.

Осылайша, волейбол ойыны ойыншының денсаулығына, психикалық көңіл-күйіне, ойлау, есте сақтау қабілетіне, эмоцияларына, қабылдауына өте жоғары талаптар қояды.

Спорттық және экшн ойындары-бұл дене тәрбиесіне сезімталдыққа негізделген тәсіл, олар денсаулықты сақтау мен нығайтуда өте тиімді. Спорттық ойындардың ең қолайлы, кең таралған түрі-волейбол. Енді осы ойынның адам ағзасына әсері туралы қысқаша сөйлесейік.

Ойын тактикасының қарапайымдылығы және доп үшін тікелей күрестің болмауы көпшіліктің олли болдың жаппай тәжірибесіне жол ашты.

Волейболшылардың денесіне келетін салмақ мөлшері орташа деңгейде. Жүтіру, денеге күшті әсер ететін қозғалыс мұнда аз қолданылады. Волейбол ойнау реакция жылдамдығын, ептілікті, төзімділікті қалыптастыруға көмектеседі, тыныс алу, жүрек-қан тамырлары, бұлшықет жүйесін нығайтады, ақыл-ой шаршауын жеңілдетеді, жалпы денеге пайдалы әсер етеді, волейбол адамды ұжымдық қозғалыстарға, жеке мүдделерін команданың мүдделеріне бағындыруға, тәртіпті болуға үйретеді. басқаларға уақтылы көмекке келіңіз.

1895 жылы Америка Құрама Штаттарының колледждерінің бірінде доктор В.Морган жаңа ойын ойлап тапты. Бұл "волейбол" деп аталды. Бұл сөздің нақты мағынасы - "ауадағы доп". Бұл ойын тез арада өз жақтастарын тапты. бұл әсіресе американдық өрт сөндірушілер арасында кең таралған. Олар от мүйіздерінің жанына арқан қойды, оның көмегімен олар үрленген асқазанды әртүрлі тәсілдермен ұра алады.

Волейбол біртіндеп американдықтардың сүйікті ойынына айналды. Оны балалар мен жастар, орта жастағы еркектер мен мырзалар, жас және жасамыс әйелдер ойнай бастады. Бәсекес ойын кезінде жас жағынан шектеу болған жоқ. Фермерлердің балалары әкелерімен, қыздар әжелерімен ойнай беретін. Оның ешбір сөкеттігі де болған жоқ. Ойынның ережесі де тым қарапайым болатын, әйтеуір допты жерге түсірмеу керек.

1897 жылы жоғарыда аталған тапқыр У.Морган ойын ережесін енгізуді ұсынды. Ол кездегі ереже бүгінгіге мүлде ұқсамайтын. Алаңның көлемі 7.6x15.1 метр, тордың биіктігі 198 см, еді. Доптың салмағы 340 гр. болатын. Екі жақтың да ойыншылар санына шек қойылмайтын. Сондықтан да олар бір-бірінің аяқтарын басып, допты бірінші болып соғамын деп соқтығысып қалып жататын.

Волейболдың дамуындағы бірінші кезең 1895-1920 жылдарға келеді. Сонымен қатар, ойын аудитория алдында өтті және командаға біріктірілген ойыншылар басқа спорт түрлерімен бірдей формада болды. Шектен тыс қызған Техастықтар арасындағы шексіз дау-дамайлардан және тіпті жиі жанжалдардан аулақ болу үшін Морган бұйырлық орындықты алаңның ортасына қойып, оған судьяны отырғызуды ұсынды. Төрешінің пікірі ойыншылар үшін мызғымас заң болды. Кейінірек волейбол орталық және Оңтүстік Америкада Куба, Пуэрто-Рико, Перу, Бразилия, Уругвай және Мексика елдерінде ойнай бастады. 1900 жылдардың басында жапондар мен қытайлар Азияда волейболмен кездесті.

Волейбол Еуропаға 1914-1917 жылдары келді. Бұл әсіресе Чехия мен Словакияға ұнады.

1922 жылы Бруклинде алғашқы ресми волейбол жарысы өтті, ол жаңа және қызықты ойынның көптеген жанкүйерлерін жинады.

Осыдан кейін американдықтар Волейболды III Олимпиада бағдарламасына қосуды сұрады. Бірақ қатысушы елдердің саны жеткіліксіз болғандықтан, Халықаралық Олимпиада комитеті оны қабылдамады.

Дегенмен, волейбол қанаты күшейе берді. Еуропа мен Американың көптеген елдерінде ол жетілдіріліп, ережелер нақтыланды. Командадағы ойыншылардың саны 6 адаммен шектелді, ал алаңның көлемі 9,1 x 18,2 м ұлғайтылды. тор 243 см. оған допты кідіріссіз үш рет қана соғуға рұқсат етілді. Ұпайлар саны 15-ке дейін есептелді. Матч үш партиядан тұрды және жеңімпаз болу үшін олардың екеуін жеңіп алу туралы шешім қабылданды.

Біздің ғасырдың 30-жылдарында волейбол ең көп таралған ойын болды. Оның техникасы мен тактикасы да осы уақытта дамыды. Тордың шетінен толық тосқауылға соғып, допты жоғары соғудың жолдары болды. Ойын ұжымдық сипатқа ие болды және әр ойыншының міндеттері анықталды.

1934 жылы Бірінші Халықаралық волейбол комиссиясы құрылды, оның құрамына Еуропаның 13 елінің, Американың 5 елінің және Азияның 4 елінің өкілдері кірді. 1947 жылы Парижде Халықаралық волейбол федерациясы құрылды және көптеген жылдар бойы оның төрағасы Пол не болды.

1948 жылы Римде Еуропа, Азия чемпионаттары және ерлер командалары арасында Панамерикалық ойындар өтті.

1964 жылы волейбол Жапонияның астанасы Токиода өтетін Олимпиада бағдарламасына енгізілді.

Біздің еліміздегі Волейбол Қазан төңкерісінен кейін дамыды. Ол алғаш рет 1923 жылы "азаматтық құқықты" алды. 1925 жылы Мәскеу дене шынықтыру Кеңесінің спорттық ойындар бөлімі өзінің алғашқы позициясын бекітті. Содан бері жарыстар үнемі өткізіліп тұрады.

1948 жылы ол Халықаралық волейбол Федерациясына қосылды. Осы жылдан бастап кеңестік волейбол халықаралық аренада жеңістер шеруінің алдыңғы қатарында көзге түседі.

Біздің құрамалар волейболдан еуропалық және әлемдік турнир кестесінде бірінші орында тұр. Олар бірнеше рет Еуропалық, дүниежүзілік және Олимпиада ойындарының жеңімпаздары болды.

Қазақстандық волейболшылар да табыссыз емес. Алматы "Буревестник" командасының түлектері жаттықтырушы о.Жарылқапов ж. Сауранбаев, З. Жаркешов, Т. Сұлтанов 1966 жылы әлем чемпионатын жеңіп алды, В. А. Кравченко және О. Андропов 1968 жылғы Олимпиада ойындарының жеңімпазы атанды. Алматы қ. АДК әйелдер командасы ел чемпионаты мен Еуропа кубогы ойындарының екі дүркін жеңімпазы болып табылады. Команданың шешуші ойыншылары Е. Чебукина мен О. Кривошеева 1988 жылы Сеулде өткен Олимпиада ойындарының жеңімпаздары атанды. Жетісулардың арасында волейболдан облыстық, республикалық және халықаралық жарыстарға қатысқан спортшылар бар.

ҚР еңбек сіңірген спорт жаттықтырушысы Садық Ысқақбайұлы, Еркебек

"Мен білмеймін, - деді ол, - бірақ мен не айтарымды білмеймін". Спорт шеберлері Райым Ринатұлы, Асқар Шалқымбекұлы. Жоғары ұлттық дәрежедегі Судья Рашид Тұрсынұлы. Алматы облысының орталығы Талдықорған қаласына көшірілгеннен бері облыстық волейбол федерациясының президенті А. Г. Баталовтың жұмысы айтарлықтай болды. "Жетісу" әйелдер командасы облыс орталығында құрылды, мемлекеттік ауқымдағы чемпионатта өнер көрсетті және халықаралық жарыстарға қатысты (Вьетнамда, Германияда), клубтар арасындағы жарыстарға қатысты. Облыстық және қалалық ауқымда ардагерлер тобы құрылды. 2005 жылы ол Қазақстан Республикасы университеттерінің IV Универсиадасына қатысып, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің ерлер командасы үшінші орынға ие болды. 2007 жылы ол Қазақстан Республикасының Жоғары оқу орындары арасындағы Универсиадаға қатысып, онда IV орын алды.

Қазіргі уақытта волейбол ойынындағы әртүрлі трюктар мен әдістер физикалық дайындықтан айырмашылығы ойыншының интеллектуалды ойлауын дамытудың маңызды факторы болып саналады. Волейболшы әрдайым ойын барысында жағдайды өзгертуге дайын болуы керек және оның әр шешімі дұрыс екеніне сенуі керек. Мықты спортшы тез және батыл шешім қабылдауға және өз әлеуетін жүзеге асыруға қабілетті.

Оңтайлы жаттығу кезінде спортшының барлық ойлары мен сезімдері тек жеңіске бағытталған. Алайда, бұл тұрғыда ойыншы міндетті түрде жеңеді деп айтуға болмайды, бірақ ол өзінің барлық шеберлігін көрсетеді. Бұл жағдай команданың және спортшының жеке басының үлкен жетістігіне ықпал етеді, сонымен қатар спорттың дамуына әсер етеді.

Сонымен, волейболшылардың психологиялық дайындығы кезінде туындаған мәселелерді шешу үшін ойыншылардың психологиялық ерекшеліктеріне назар аудару керек. Осындай ерекшеліктерді біле отырып, сіз волейбол түріндегі ойында жеңіске жете аласыз, ол басқа спорттық ойындардан ерекшеленеді. Басты ерекшелігі-ойыншы допты волейболда ұзақ ұстай алмайды, ойыншының қолында ұстау ұзақтығы – 0,25-0,3 секунд. Ал гандбол, баскетбол ойындарында ойыншы допты белгілі бір уақыт аралығында қолында ұстай алады. Кеңес Одағының ерлер волейбол командасын бақылау көрсеткіштері бойынша: бір партиялық ойында доп небәрі 7,0-7,5 минуттың қолында. Егер ойын 3-2 есебімен аяқталса, доп орташа есеппен 5 партиядан 32,0-35,1 минут ішінде ойында болады. "Мен білмеймін", - деді ол. Яғни, 250-300 әрекетті орындаңыз, оның ішінде секіру – 50-60 рет, секіру - 27-33 рет, құлау - 12-16 рет. Сонымен қатар, волейболшы допты 190-220 ойындар арасында өткізеді; допты 190-210 алады; допты келесі ойыншыға 220-240 береді; қарсыластар 180-210 береді (6 ойыншымен). Өлшемге келетін болсақ, доп ер ойыншының соққысынан кейін секундына 30 метр жылдамдықты көрсетеді, ал қыз ойыншының соққысынан кейін 20 метрге жетеді. Ал адам қалай әрекет ете алады? Тіпті Жоғарғы сыныптың ойыншысы болып саналатын Жапония ерлер құрамасының ойыншыларының да уақыты 0,304 секундты құрайды, бұл доп ойыншыға әсер ету жағдайынан туындайтын қозғалысқа әсер еткен сәттен бастап. Әсердің басталу уақыты-0,144 секунд, жоғарыдан-0,160 секунд. бұл бұлшықеттің жиырылуына әкеледі (өлшемдер Йокота моделінде,

маусито командасының ойыншысы). Егер мұндай көрсеткіштер дайындалған ойыншыларға тән болса, онда бастаушы ойыншыларда олар шамамен 0,35-0,4 секундты құрайды. болады. Ойын әрекетінің күрделілігі мынада: мұндай техникалық шеберлік арсеналымен сіз әртүрлі шартты шарттарды қолдануыңыз керек. Мұндай әрекет ойыншыдан бір әрекеттен екіншісіне жылдам ауысуды талап етеді, ол дәлдікпен, әрекеттердің саралануымен және олардың болмауының ритағымен ерекшеленеді.

Ойыншының әрекеті басқа ойыншылардың немесе қарсылас ойыншылардың әрекеттеріне байланысты.

Ауқымды техникалық әрекеттердің болуына байланысты волейболдағы тактикалық әрекеттер әртүрлі. Мысал ретінде келесі сандар алынды: ойындағы алғашқы сыйлық-9-12 рет, артқы белгіні қалдырған ойыншы-48-53 рет, алдыңғы белгіні қалдырған ойыншы - 37-42 рет.

Белгілі бір жағдайды ойлап табу волейболшыдан ойлаудың жоғары деңгейін талап етеді. Бұл сонымен қатар жоспарланған әрекетті жасыру, өз ойларын жасыру қабілетін қамтиды.

Волейболшының тактикалық ойлауы өзінің қабілеттерімен ерекшеленеді. Қандай да бір әрекетті жүзеге асырған жағдайда, ойлау сол әрекетпен бірге жүреді, ал қандай да бір тактикалық әрекетті жүзеге асырған жағдайда ойлау ерекшеленбейді. Осылайша, допты алу процесінде ойыншы қажетті жағдайды тез талдап, бағалап, оңтайлы шешім қабылдауы керек.

Енді командалық ойындарда ерекшеленетін бір ерекшелік. Бұл жағдайда ойын алаңы, уақыт және командалық жұмыс та ескеріледі.

Волейбол-ең эмоционалды ойындардың бірі. Жылдамдық, бәсекелестік, кез-келген қозғалысқа дайындық, уақыттың жетіспеушілігі, әр айналымнан кейін күтілетін қорытынды, сондай-ақ жанкүйерлер көрген эмоционалды әсер ойыншыларға кері әсер етуі мүмкін.

Ойыншының эмоционалды күйі ойын барысында әртүрлі өзгерістерге ұшырайды. Сонымен қатар, кондитерлік өнімдер мен тәбеттер де бар. Бұл 15-0 есебімен ұтылған немесе жеңген командалардың ойынының нәтижесі туралы түсінік бере алады. Әрбір эмоционалды қалып немесе шамадан тыс тыныштық ойыншының техникалық қозғалысының сапасына әсер етеді.

Волейбол ойыны, оның сипаттамалары бойынша, динамикалық, үзіліссіз ойын. Бұл бұлшықеттердің әрекет етуімен және белгілі бір уақытта олардың өсу процесінде болуымен ауысады.

Жұмыс жиілігі шамалыдан максимумға дейін болады. Осылайша, ойынның ұзақтығы 2 сағатқа дейін немесе одан да көп, яғни жүрек соғу жиілігі минутына 200 немесе одан да көп соққыға дейін, салмағы 205-3, 5 кг - ға дейін.

Осылайша, волейбол ойыны ойыншының денсаулығына, психикалық көңіл-күйіне, ойлау, есте сақтау қабілетіне, эмоцияларына, қабылдауына өте жоғары талаптар қояды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дузжасаров К.И Волейбол: Оқу құралы. Талдықорған – 2010
2. Дузжасаров К.И Волейбол урок физической культуры – как основная форма физического воспитания школьников и ДЮШС. Талдықорған-2012.
3. Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности и физической культуре и спорте. Москва Академия -2009
4. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. //Избр.пед.соч.: В 2 т. – Т. – М., 1971.
5. Луначарский А.В. О воспитании и образовании. М., 1976.
6. Крупская Н.К. Педагогические сочинения: в 6 т. – М., Педагогика, 1978. –Т.2. -452 с.
7. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 23-бабы 1995.
8. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. 1999 ж. 7 маусым №389-1. Алматы, 2005.

УДК: 37.035.6:

ВОЕННО - ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ БОЕВЫХ ТРАДИЦИЙ ВОИНОВ АФГАНЦЕВ

Джанабаев К.Т., магистр,
Ермуханов Е.М., студент 4 курса
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Dkt68@mail.ru

Участие ветеранов Афганцев в нравственном и патриотическом воспитании подрастающего поколения, живое общение с ветеранами дает высокий результат в воспитании молодого поколения

Ключевые слова: *военно-патриотическое воспитание, связь поколений развитие, правовое сознание, культура поведения.*

Ауған ардагерлерінің өскелең ұрпақты адамгершілік, отансүйгіштікке тәрбиелеуге атсалысуы, ардагерлермен араласуы өскелең ұрпақты тәрбиелеуде өте жоғары нәтиже беруде.

Тірек сөздер: *Әскери-патриоттық тәрбие, ұрпақтар арасындағы байланыс, дамыту, құқықтық сана, өзін-өзі ұстау мәдениеті.*

The participation of Afghan veterans in the moral and patriotic education of the younger generation, live communication with veterans gives a high result in the education of the younger generation

Key words: *military-patriotic education, communication of generations, development, legal consciousness, culture of behavior*

В связи с обновлением системы военно-патриотического воспитания школьников с учетом правовых основ, необходимо повышение требований к процессу подготовки учителей начальной военной подготовки. Ключевым фактором эффективности военно-патриотического воспитания школьников на основе правовых принципов является личность педагога, его психолого-педагогическая, специальная и физическая подготовка.

Сегодня главным заданием является восстановление чувства настоящего патриотизма как одной из важнейших духовно-нравственных и социальных ценностей в обществе. Также необходимо формирование активного гражданского поведения и социально значимых качеств у молодых людей, чтобы они могли проявить их в созидательном процессе, в укреплении и совершенствовании своей страны, в тех видах деятельности, которые связаны с защитой суверенитета Казахстана.

Для определения уровня эффективности воспитания используются критерии, которые отражают наивысший и наиболее оптимальный уровень патриотического воспитания, а также степень его соответствия норме и идеалу. Конкретные критерии эффективности вырабатываются на основе результата воспитания, который сравнивается с затраченными усилиями и объективными параметрами данной деятельности, направленной на развитие патриотизма у личности или определенной категории молодежи, а также на подготовку их к служению своей родине - Казахстану.

Воспитание поколений с участием ветеранов является ключевым моментом для формирования патриотизма, нравственности и здоровья молодежи. Сохранение связи между ветеранскими организациями и молодыми людьми необходимо в любой форме. Однако среди молодежи все чаще наблюдается утрата традиционного патриотического сознания, идеологических ценностей и переосмысление патриотического и

интернационального воспитания в новых социально-экономических условиях. В результате патриотизм иногда превращается в национализм, и его истинное значение и понимание теряются. Поэтому в патриотическом воспитании современной молодежи необходимо участие тех, кто понимает всю важность участия в жизни Родины, любит, знает и уважает ее культуру, традиции и историю. Государство, семья, школа, вузы и ветераны Афганской войны должны направлять действия молодежи в нужное русло.

Мы считаем, что участие ветеранов Афганской войны в воспитании нравственности и патриотизма среди молодежи крайне важно. Чтобы достичь этой цели, необходимо вернуться к прежним методам, таким как тимуровское движение и шефство. Молодежное движение должно обернуться заботой о ветеранах, а взаимодействие между ветеранами и молодежью должно включать помощь в физическом и нравственном развитии, а также в общении с семьями. В настоящее время ветераны из общественной организации «Пограничное братство», включая бойцов Афганской войны и пограничных войск, активно участвуют в военно-патриотическом воспитании молодежи и новобранцев.

Для эффективного воздействия на психику школьников, важно рассказывать об истории Афганских событий и о подвигах наших земляков, которые прошли через тяжелые испытания в этой войне. Однако, прежде чем приступать к рассказу, необходимо изучить причины и обстоятельства введения войск 40-й армии Ограниченного контингента Советских войск в Афганистан. Советские войска были направлены в Афганистан для охраны и защиты народно-хозяйственных объектов, аэродромов, жизненно важных автодорог для страны, а также для проведения проводки транспортных колонн с грузами по территории, которая находилась под контролем вооруженной оппозиции.

Для уменьшения военной активности оппозиции в Ограниченном контингенте советских войск (ОКСВ) были проведены активные боевые операции различного масштаба с использованием всего арсенала обычных средств поражения, включая авиационные удары по базам оппозиции. Согласно решению политического руководства СССР, советские войска начали проводить совместные боевые действия с афганскими подразделениями для поиска и ликвидации наиболее агрессивных вооруженных групп противника в ответ на многочисленные обстрелы их гарнизонов и транспортных колонн.

Несмотря на то, что многие зарубежные политики и эксперты считали, что советское военное присутствие являлось главным препятствием для прекращения войны в Афганистане, после ухода советских войск конфликт продолжился и не угас.

В настоящее время в Афганистане сохраняется напряженная военно-политическая обстановка, которая ухудшается из-за увеличивающейся боевой и террористической активности вооруженных группировок. Они стремятся закрепить свои позиции и захватить новые территории. Это создает вызовы для учителей НВП, которые работают с ветеранами, чтобы воспитывать молодежь в духе патриотизма. Для решения этих вопросов необходимо пересмотреть содержание, формы и методы данного направления воспитательной работы в соответствии с современными социально-экономическими, политическими и идеологическими условиями.

Проблема заключается в том, что исследователи недостаточно уделяют внимания теоретической разработке патриотического воспитания, что приводит к недостаточной активности учащихся в интересовании прошлым своей страны и судьбе своего народа и армии. Педагоги осознают, что система патриотического воспитания социалистического периода не соответствует современным реалиям мира, связанным с глобализацией, интеграцией и вхождением Казахстана в мировое сообщество. Необходимо пересмотреть содержание, формы и методы патриотического воспитания в соответствии с новыми социально-экономическими, политическими и идеологическими условиями.

Необходимо изменить формат общения с молодежью в настоящее время, уходя от рассказов о прошлых войнах и больше обращаться к истории нашей страны и ее достижениям. Для этого можно проводить различные брифинги, круглые столы и флешмобы на темы любви к Родине и ее защите, что поможет повысить престиж государства. Также следует готовить

учителей начальной военной подготовки к военно-патриотическому воспитанию. Кроме того, на основе боевых традиций воинов Афганцев необходимо обеспечить участие ветеранов во всех важных мероприятиях Республики, при решении стратегических вопросов учитывать их мнение и рассказывать о ветеранах в СМИ не только перед праздниками или по датам, но и в будние дни. Взаимодействие поколений является основой успешности наших детей и внуков, и молодежь нуждается в поддержке и понимании со стороны более опытных людей.

Только тогда ветераны получают необходимый авторитет в глазах молодежи. Связь поколений является ключевым фактором успеха наших детей и внуков. Молодое поколение нуждается в поддержке и понимании, как никто другой. Поколение 1970-1980-х годов прошло закалку сложным временем и не боится ничего. Нынешнее поколение разобщено и им не на что опереться, а единственное, что молодежь может, - это унести с собой во взрослую непростую жизнь наставления ветеранов, их воспоминания и искренние советы.

Мы считаем, что участие ветеранов Афганской войны в нравственном и патриотическом воспитании молодого поколения очень важно. Их личное общение с молодежью позволяет узнать историю своей Родины, научиться уважению к старшим, принимать решения и использовать опыт в будущей жизни.

Ветераны Афганской войны являются лучшими учителями для молодежи, которая может учиться у них не только истории, но и примеру личной отваги и самоотверженности. Важно не только говорить о подвигах войны, но и принимать активное участие в воспитании молодого поколения, проявляя личный пример и поддерживая их каждый день, а не только по праздникам.

Регулярно в школах организуются встречи с ветеранами Афганской войны, на которые приходят представители школьного руководства, военного комиссариата, главы сельских поселений, администрации района и районного совета ветеранов. На этих встречах ветераны не только рассказывают о своей службе, но и демонстрируют свои фотографии, документы и награды. Они также затрагивают историю Великой Отечественной войны и вспоминают земляков - своих сослуживцев.

Можно ли заменить живых ветеранов, настоящие ордена и медали на видеотрансляции или презентации? Конечно, нет. Важно не забывать о значимости личного общения ветеранов Афганской войны с молодежью. Такие встречи не только помогают молодым людям понять историю своей Родины и уважать старшее поколение, но и дают ветеранам эмоциональную и физическую поддержку. В наше время молодежь часто оторвана от живого общения, замененного социальными сетями, и это делает встречи с ветеранами еще более важными. Нельзя забывать об эмоциональной ценности личных встреч, особенно с людьми, которые олицетворяют историю нашей страны.

В наше время, патриотизм должен стать основой, вокруг которой будут формироваться глубокие чувства, убеждения и ценности у молодого поколения, чтобы они были готовы и способны действовать активно для блага Родины. В этом важную роль могут сыграть люди, которые живут рядом с нами. Если взрослое поколение сегодня заботится о воспитании молодежи, то можно быть уверенными, что будущее нашей страны будет в надежных руках. Встречи молодежи с ветеранами воспитывают патриотизм, уважение к старшим поколениям, внушают чувство сострадания и желание быть полезным не только в праздничные дни, но и в повседневной жизни.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Бекмамбетов Б.М, Патриотического воспитание в современной общеобразовательной школе А.: Воениздат, 20001. – 216 с.
- 2 Дарибаев В, Развитие военно-патриотической воспитания старшеклассников в школах Казахстана (1960-1985). Дисс. ... канд. пед. наук. –Алматы, 1992. - 144 с.
- 3 Кереев Н.М., Военно-физическое воспитание учащихся в школах Казахстана (1941-1945). Дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук. – Алматы, 1984. – 177 с.
- 4 Коныстанов Г.А, Патриотическое воспитание в школе. А.: Айрис. Пресс, 2002. - 212 с.

UDC 378.147.2:811

FEATURES OF THE TRANSLATION OF PROVERBS AND SAYINGS ON A FLORIST THEME IN RUSSIAN, KAZAKH, ENGLISH AND GERMAN

A. Duisengazy,

S.M. Mashanova, c.p.s., associate professor, academic supervisor
Zhetysu University. I. Zhansugurova, Taldykorgan

alinaduisengazy05@mail.ru

Proverbs and sayings are a characteristic feature of one nation, an integral part of the richness of its language, an object of attention and research. The article analyzes the main types of proverbs containing florocomponents in four languages.

Key words: proverbs, sayings, floristry, translation, metaphor, linguistics, phraseological units, comparisons.

Мақал-мәтелдер бір ұлтқа тән қасиет, оның тіл байлығының құрамдас бөлігі, назар аударып, зерттеу нысаны болып табылады. Мақалада төрт тілде флоркомпоненттері бар мақал-мәтелдердің негізгі түрлеріне талдау жасалған.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, гүлтану, аударма, метафора, тіл білімі, фразеологизмдер, салыстыру.

Пословицы и поговорки являются характерной чертой одного народа, неотъемлемой частью богатства его языка, объектом внимания и исследования. В статье проанализированы основные типы пословиц, содержащих флоркомпоненты в четырех языках.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, флористика, перевод, метафора, лингвистика, фразеологизмы, сравнения.

It has long been noted that the wisdom and spirit of the people are manifested in their proverbs and sayings, and knowledge of proverbs and sayings of a particular people contributes not only to a better knowledge of the language, but also to a deep understanding of the way of thinking and character of the people. For students of foreign languages, as well as the future translator I need to know the basic and frequently used proverbs in order to be able to correctly select the desired equivalent in my native language and compare their meaning.

One of the important problems in the translation of proverbs and sayings is the recognition of set expressions in the original text. After all, their incorrect perception leads to a distortion of the text of the translation. It should be noted the importance of the national and cultural specificity of the language, its figurativeness.

The problem of translating the floral metaphors we have chosen as part of proverbs confuses both novice translators and professionals.

The study of “indecomposable combinations of words” is of great interest both from the point of view of the theory of language and in terms of translation. Proverbs and sayings as phraseological units of a communicative type occupy a special place in lexicology.

In the works of Academician V.V. Vinogradov, the category of phraseological units (PU) includes a wide range of phrases distinguished on the basis of their stability - a consequence of semantic solidarity and semantic interdependence of components:

1) Phrase fusions (cf. headlong - “reckless, not thinking about the consequences”; headlong - “rapidly, recklessly, headlong” ... it is a var-t.)

2) Phrase unity (cf. put your teeth on the shelf - “to be in need, limit yourself in everything”; suck it out of your finger - “to say, assert something without any reason, without relying on facts, invent, invent what -l.”) [1, 140]

A.I. Smirnitsky, phraseological units include combinations of words that have the following features: idiomaticity, reproducibility and functional equivalence to a word. According to his definition, phraseological combinations, such as "baring teeth", "barely wear legs", are not included in the phraseological composition of the language. The author believed that these combinations, due to their semantic analyticity, are not functional equivalents of words [2, 8].

When defining a phraseological unit, O.S. Akhmanova, as the main criterion, uses such a feature as the integrity of the nomination (the focus of phraseological formation as a whole on the object of the nomination) in combination with the feature of stability (reproducibility) [3,39]. All lexicalized phrases are recognized as phraseological, which makes it possible to include in the phraseological composition a lot of names, compound terms and phrases that are devoid of any semantic transformation.

Most linguists adhere to the point of view that the properties of reproducibility make it possible to refer all phraseological units to the same class of linguistic units. For example: "Super-verbalism, on the one hand, and reproducibility, on the other, are the main features by which PO are limited from words and free phrases. Therefore, there is no reason to deduce stable phrases that have the character of a judgment (proverbs, winged words) beyond the boundaries of phraseology" [4,180].

The main difference between a proverb and a saying is that a proverb expresses a general judgment, and a saying expresses a partial judgment. According to these linguists, not only proverbs, but also sayings can take the form of a complete sentence.

Numerous English, German, Kazakh and Russian proverbs and sayings are included in phraseological expressions, that is, they belong to the phraseology system. However, a number of authors generally exclude proverbs from the number of phraseological units, they are usually reluctant to include them in phraseological dictionaries. So, the main difficulties in translating English phraseological units, including proverbs and sayings, are: the separately designed phraseological unit, the presence in its composition of realities, proper names, necroticisms, which is the reason for the national and cultural specificity of the phraseological fund of the language; imagery.

The main difficulties in translating English phraseological units, including proverbs and sayings, are: separate design of a phraseological unit, the presence of realities, proper names, necroticisms in its composition, which is the reason for the national and cultural specificity of the phraseological fund of the language; imagery.

When considering the features of the translation of phraseological units, the point of view of A.V. Kunin was taken as the basis, which was later supported by V.N. Komissarov, namely: the following ways of translating phraseological units are distinguished [5, 72].

It is necessary to distinguish between full and partial, absolute and relative equivalents. A complete equivalent is understood as such a correspondence that completely covers the meaning of an unambiguous word. For example, oak - дуб, cherry - вишня, linden - лип, robin - малиновка.

«Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm» - «Яблочко от яблони недалеко падает».

The translators had no difficulty in translating these proverbs, the full equivalents of which in Russian correspond in meaning to English, German and Kazakh proverbs, and which are also based on the same images.

Partial equivalents pose a certain danger to the translator: here it is easy to fall into error due to the confusion of different meanings of English words. In most cases, the absolute equivalents are the words of a stylistically neutral layer. «Creaking door hangs long on its hinges» - «Скрипучее дерево два века стоит = Скрипучая береза дольше стоит.»

In the above proverb, we can see the full equivalent of the word «creaking» - «скрипучее», but further difficulties arise. Literal translation of this proverb «Скрипучая дверь долго висит на своих петлях». Florocomponent - tree (in Russian). From this we can conclude that knowing the translation of all words, we can find a suitable equivalent in Russian.

Overtonal translation, or contextual replacement, is a kind of occasional equivalent used to translate a phraseological unit only in a given context. It should be borne in mind that the occasional nature of this equivalent is determined solely by the context and that in another context

a similar translation may not be an “overtone”, but a full or partial equivalent. Finding an "overtone translation", as opposed to using a ready-made equivalent, is a creative process. «Good face is a letter of recommendation» - «Хорошее лицо все равно, что рекомендательное письмо.»= Глаза (лицо) - зеркало души = Аленький цветочек бросается в глазок.

Descriptive translation is a method of translation used in cases where there is no other possibility of transferring a language unit due to the lack of equivalents and analogues in the TL. Descriptive translation is the transfer of the meaning of a foreign word with the help of a more or less common explanation.

German proverbs «Der eine liebt die Tochter, der andere die Mutter» «Geschmäcker sind verschieden» and English «Different men have different opinions», «some like apples and some like onions», «One man's meat is another's poison». «No dish pleases all palates alike».) have an equivalent containing a florometaphor in Russian – «Ефрем любит хрен, а Федька редьку». Florocomponent – «хрен» and «редька» (in Russian language). There is no equivalent of this proverb in the Kazakh language, or the existence of this proverb in other dictionaries that have not been studied was possible.

Despite the fact that the literal translation often violates the syntactic norms of the Russian language, it can also be used at the first, draft stage of working on the text, as it helps to understand the structure and difficult places of the original. Then, in the presence of structures that are alien to the Russian language, the literal translation must necessarily be processed and replaced with a literary version [6, 17].

«Күріш арқасында күрмек су ішеді.»

«Когда рис поливают - сорняк тоже воду пьет.»

The florocomponent is preserved in both languages (рис, сорняк).

When comparing proverbs of different peoples, it must be remembered that, taking shape in different historical conditions, English, German, Kazakh and Russian sayings and proverbs often used different images to express the same or similar thoughts, which, in turn, reflect the social structure and the way of life of the four peoples and are often not absolute equivalents.

After the theoretical research and the study of scientific works and REFERENCES:, we applied all the acquired knowledge in practice. Through a detailed analysis, rethinking and selection of a situation adequate to the meaning of a particular proverb or saying, we studied and analyzed about 100 proverbs and sayings.

Below we present some of the proverbs found in the studied languages.

Russian proverbs	English proverbs	German proverbs	Kazakh proverbs
1. Красно яблочко, а с червоточинкой	.	Rote Äpfel sind auch faul	Сырты бүтін, іші - түтін
2. Всякому овощу свое время	Everything is good in its season	All Ding währt seine Zeit	Әр уақыттың өз келбеті
3. Скрипучее дерево два века стоит	Creaking door hangs long on its hinges	Der Baum, der oft knarrt, bricht nicht leicht.	
4. Красивое яблоко на вид, да кисло на вкус		Schöner Apfel ist auch wohl sauer	
5. Нет розы без шипов	There is no rose without a thorn	Keine Rosen ohne Dornen.	Гүлді ұнатқан тікеніне төзер
6. Любящий фрукты, должен влезть на дерево, чтобы их сорвать.= Без труда нет плода	He that would eat the fruit must climb the tree		Еңбек түбі- береке
7. Дерево узнают по плодам	Tree is known by its fruit	Den Baum erkennt man an den Früchten.	Жорғаны жүрісінен таниды

Working on this topic, we found out the main types of synonymous proverbs containing floristic metaphors in four languages (Russian, Kazakh, English, German). During the work, the following tasks were solved:

1. Analyzed the main types of proverbs containing florocomponents.
2. We compared proverbs of this type in Russian, Kazakh, English and German.
3. We determined the frequency of using florocomponents in Russian, Kazakh, English and German proverbs.

Proverbs are part of the culture and traditions of a certain people, they have always been, are and will be relevant, despite the development of the economy, technology, progress and further development of culture and other spheres of human activity. At any time, proverbs will be a characteristic feature of one people, an integral part of the richness of its language, an object of attention and research. We came to the conclusion that the main reason for the difference in the meaning of proverbs containing florocomponents in these languages is the reflection of the nature of behavior, national identity, traditions and life of culture carriers in a particular nationality.

REFERENCES:

1. Vinogradov VV Selected works. Lexicology and lexicography. - M., 1977. - S. 140.
2. Smirnitsky A.I. About the features of the designation of the direction of movement in individual languages (to the method of comparative study of languages) // Foreign Languages at School, 1953, No. 2, p.8.
3. Akhmanova O. S. Dictionary of linguistic terms / - M.: Soviet encyclopedia, 1966 (2nd ed. - 1968). 102s.
4. Gavris V.I. On the issue of primary and secondary phrase-formation processes // Sat. scientific tr. Moscow state ped. in-t foreign language named after M. Thorez. Issue 164: Questions of word formation and phrase formation in Germanic languages. - 1980. - 180 p.
5. Komissarov V.N. K 63 Theory of translation (linguistic aspects): Textbook for in-t and faculty. foreign lang. - M.: Higher. school, 1990. - 253 p.
6. Collection of Kazakh proverbs and sayings// Almaty, "Atamura", 2008

ӘОЖ 371.39

ИНТЕРАКТИВТІК ӘДІСТЕРМЕН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ОҚЫТУШЫ ҚОЙЛАТЫН ТАЛАПТАР

Ергозова Ж.Д., құқық саласы бойынша білім беру бағдарламасының оқытушысы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

zhannadauletovna001@gmail.com

Мақала авторы демократиялық білім беру орталықтарының «RWCT», «Street law» жобалары бойынша бірқатар интерактивті оқыту әдістерін ұсынып отыр- «RAFT», «Шығу парағы», «Ойлан/Жұптас/Бөліс», т.б. Қазіргі оқытушылар (мұғалімдер) қазақ жастарының заманға лайық құқықтық санасы мен мәдениетін қалыптастыра алулары тиіс, сондықтан олар дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар, дәстүрлі емес сабақ түрлерін де жүргізе білулері керек. Мақалада Қазақстан Республикасындағы экологиялық төлемдерді құқықтық реттеудің кейбір аспектілері көрсетілген. Экологиялық төлемдердің рөлі мен мәні қоршаған ортаны қорғау саласындағы экономикалық реттеу шаралары сияқты ашылады.

Тірек сөздер: Объект, субъект, интерактивті, газет мақаласы, теле сұхбат, анализдер,

Автор статьи предлагает ряд интерактивных методик обучения в рамках проектов демократических образовательных центров «RWCT» и «Street Law» - «РАФТ», «Выходной лист», «Думай/Пари/Делись» и др. Современные педагоги (педагогов) должны уметь формировать правосознание и культуру казахстанской молодежи, соответствующие времени, поэтому они должны уметь проводить нетрадиционные виды уроков в дополнение к традиционным методам обучения. В статье рассмотрены некоторые аспекты правового регулирования экологических платежей в Республике Казахстан. Раскрываются роль и значение экологических платежей, а также меры экономического регулирования в сфере охраны окружающей среды.

Ключевые слова: объект, предмет, интерактив, газетная статья, телеинтервью, анализ, субъект

The author of the article offers several interactive teaching methods under the "RWCT", "Street law" projects of democratic education centers - "RAFT", "Exit sheet", "Think/Pair/Share", etc. Modern teachers (teachers) should be able to form the legal consciousness and culture of Kazakh youth, they should use traditional teaching methods as well as non-traditional teaching methods. The article shows some aspects of legal regulation of environmental safety in the Republic of Kazakhstan. The role of environmental instruments and economic regulatory measures in the field of important environmental protection will be revealed.

Key words: Object, subject, interactive, newspaper article, TV interview, analyses.

Интерактивті оқыту әдістері- демократиялық тұрғыда білім беру әдістері болғандықтан ол оқытушыға бұрынғы негізгі талаптармен қатар, жаңа талаптарда қояды яғни оқытушыдан жаңа қасиеттер мен сапаларды талап етеді. Олардың бастыларын жинақтап, былайша келтіруге болады:

1. Пәнді жетік білуі (оны сүйюі). Пәнді жетік біліп қана қоймай, әр сабаққа қолданылатын материалдары әзір болуы, тәжірибеге сүйенуі қажет. Ол материалдың тиісті аудиторияға сәйкес келуі маңызды. Студенттердің тақырыптың өздері үшін қандай маңыздылығы бар екенін түсінулері тиімді.

2. Өзгелердің пікірін тыңдай білу. Қазіргі заманда қатып қалған пікірді ұстанбау қажет, тек өз ойын студентке мәжбүрлеп сендірмеуге тиіс. Керісінше бірнеше ғалымдардың түрлі көзқарас келтіруі арқылы студенттердің өздерінің талдауына ұсынып, дербес көзқарасының, ұстанымының қалыптасуына ықпал жасаған жөн. Сонда олар ойларын еркін жеткізуге үйренеді.

R (Рольдер)	A (Аудитория)	F (форма)	T (Тақырып)
Президент Парламент депутаты Премьер министр Министрлер Орталық сайлау комиссиясының Төрағасы Партия төрағалары («Аманат», «Әділет», «Ақжол» т.б) Журналистер Саясаткерлер т.б.	Халыққа Оқырмандарға Үкімет мүшелеріне Парламент депутаттарына Президентке Халыққа Сайлауға үміткерлерден халыққа.	Теле сұхбат Газет мақаласы Тапсырма кеңес ой бөлісу Сайлаудың өту тәртібінің сақталуы туралы ақпарат Бағдарламалар, үндеулер Сұхбат Анализдер болжамдар.	«Қазақстан Республикасындағы сайлау)

3. Студенттердің белсенді қатысуы арқылы оқып үйренуге мүмкіндік беру. Ол үшін интерактивті оқыту әдістерін кеңірек қолданған тиімді. – «Ойлан\Жұптас\Бөліс», «RAFT», «Галерея шарлау», «Бұрыштар», «Құндылық желісі», «Тор», «Ішкі және сыртқы шеңбер» т.б. бұл әдістерді қолдану әрбір студенттің жұмысбасты болуына әкеледі. Яғни, ешкім тасада қалмай,

қызығушылықпен бірге ой бөліседі, әркім өз пікірін айтады. Әрбір студенттің талқыға араласуына, ойын еркін білдіруіне қолдау білдіріп отырыңыз, сабаққа араласпай қалатын студенттің болмауына көңіл бөліңіз, белсенділерді сөйлете бермей, жасқаншақ студенттерді де тарта біліңіз.

«ҚР конституциялық құқығын негіздері» тақырыбын аяқтағанда «RAFT» әдісін қолдануға болады:

Бұл әдіс бойынша рольдер студенттермен бірлесе таңдап алынады, әркім қалаған рөлі бойынша сөйлейтін сөздерін немесе мақала, үндеулерін әзірлеп, таныстырады.

4. Ынта- ықыласы, құлшынысы жоғары, жігерлі болуы. Оқытушының бет- бейнесі ашық жарқын болуы, оптимистік көзқарасы оқушылардың өз еркімен білім алуына талпындырады. Оқытушы сабақ арасында орынды әзіл қолдана білу керек. Ол оқушыларды сергітіп, өздерін еркін ұстауына септігін тигізеді. Күрделі тапсырмадан кейін сабақтың ортасында жеңіл ойын (2-3 минуттық) ойнап, қысқа демалыс жасауға болады, оны «Ой ашар» деп атайды. Мысалы, әртүрлі ұлттардың ерекше белгілеріне, мінез-құлқы, тағамдарына, табиғатына, т.б. қысқаша сипаттама беріп, оның қандай ұлт екендігін жасыруға болады тазалықты сүйетін, уақытында келуді тәртіпке айналдырған,... халық – немістер; негізгі тағамы – макарон, территориясы картада етікке ұқсас,... халық – итальяндықтар, т.б.

Икемділік таныту, студенттердің сұраныс қажеттіліктеріне жеңіл бейімделе алу, оларға көмекші, жанашыр болу. Әр сабақта ең алдымен тақырыптың балаларға қаншалықты таныс екенін біліп алыңыз. Студенттердің талап-сұранысыарына негізделе өткізілген сабақта студенттер өздерін толғандырған сұрақтарға жауап ала алады.

5. Студенттермен әрдайым бірге болу, бірге жұмыстану, іздену.

6. Басынан бастап студенттердің назарын иемденіп ұйымдстыра білу. Қызықты интерактивті ойын арқылытанысуға болады. Мысалы, әрбір екі студент бір-бірімен қысқаша сұхбаттасып, танысып, бірін-бірі топ алдында таныстырып сипаттай алады (Парталасым-Айнұр, ол наурыз айында туылған, жұлдызнама белгісі- тоқты, кітап оқығанды, театрға барғанды жақсы көреді, ұнататын актерлері-..., арманы-...,т.б.

Висконсин Университетінің доктары В. Бертон айтқандай көп уақыт кетсе де, ең алдымен студенттермен танысу керек. Ол кейіннен студент пен оқытушының бір-бірін түсінуіне, тіл табысуына жәрдемдеседі.

7. Жаман әдеттермен күресу бір сөзді үнемі қайталай беру, ерсілі қарсылы жүру, қолын сермей беру, т.б.

Қарапайым түсінікті тілмен сөйлеу, орта қарқындылықты сақтау. Күрделі терминдер қолданған жағдайда міндетті түрде тоқталып, түсіндіріп өту керек. Өйткені, терминдер-білімнің негізгі элементі. Студенттердің терминдерді

түсінбеуі –олардың білімді толық меңгеруіне кедергі келтіреді. Өте жылдам да, өте жайда сөйлеу тиімді емес. Қажет жерінде оны орынды қолдана білген жөн.

8. Уақыт шектерін сақтау. Тапсырманы орындауға жеткілікті уақыт беру керек, асығыстық танытсаңыз мақсатыңызға жетпейсіз, ісіңіз шала болады. Көп тапсырма беріп, студенттердің үзіліс уақытын алуға болмайды.

9. Келесі жасайтын іс-әрекеттеріңізді жоспарлау. Яғни, өткізген сабағыңызды талдау жасаңыз- қандай жетістіктерге жеттіңіз, қандай кемшіліктеріңіз болды. Қазіргі оқытушы өзгенің ғана емес, өзінің де кемшілігін көре алуы, өзіне айтылған сын- пікірлерді қабылдай білуі тиіс. Өткізілген сабағыңыз туралы студенттеріңіздің пікірін білгіңіз келсе сабақ соңында жүргізілетін «Шығу парағы» атты әдісті қолдануыңызға болады. Ол үшін шағын парақшаларға мынадай сұрақтар жазып топқа таратыңыз:

1) Не үйрендіңіз? (бүгінгі сабақта)

2) Сұрақтарыңыз

3) Пікір – ұсыныстарыңыз

Студенттерді оқыта отырып, өзіңізге қажеттілерді, болашақта ескеруге тиістілерді жадыңызға тоқи жүріңіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Джинни Л.Стилл, Курт С.Меридит, Чарльз Темпл және Скот Вальтер «Оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту жобасына арналған оқу-әдістемелік құрал» І-ҮІІ бөлімдер.
2. Методические указания по составлению и оформлению учебно-методического комплекса дисциплины для студентов, обучающихся по кредитной системе. – Караганда: Издво КарГУ, 2004.
3. Методические указания по формированию учебно-методического комплекса дисциплины. Тараз, 2003.
4. Основы кредитной системы обучения в Казахстане. / С.Б. Абдыгаппарова, Г.К. Ахметова, С.Р. Ибатуллин, А.А. Кусаинов, Б.А. Мырзалиев, С.М. Омирбаев; Под общ. Ред. Кулекеев, Г.Н. Гамарника, Б.С. Абдрасилова/. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.-198с.
5. Рекомендации по организации учебного процесса и оценки знаний обучающихся по кредитной системе обучения /А.А. Кусаипов, С.М. Омирбаев, С.С. Карпыков, - Алматы: КазГАСА, 2003.

ӘОЖ 159.9

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМ ШЕШУШІ ФАКТОР РЕТІНДЕ

Ержанова Б.Е., 1-курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

erjanova81@mail.ru

Мақалада Жаңа Қазақстанды құру жолында техникалық бағыттағы мамандықтарға басымдылық беру мәселелеріне негіздеме беріледі. Мектепте кәсіби бағдар беруде оқушылардың болашақ мамандықтарын дұрыс таңдауы үшін зерттеу жұмыстары ұйымдастырылған. Мақалада мамандыққа бағдарлау жұмысы арқылы оқушылардың жеке ікемділіктерін, қызығушылықтарын анықтай отырып, дұрыс бағыт-бағдар беру мәселесі айтылған. Оқушылардың сана-сезімі мен кәсіби таңдаудағы саналы жауапкершілік қабілетін қалыптастыру мәселесі мен қатар оқушылардың техникалық қабілетін анықтау әдістемелері қарастырылған.

Мамандық таңдауда маңызды болып табылатын кәсіби бағдарын, кәсіби қызығушылығы мен бейімділіктерін анықтауға мүмкіндіктер беретін психодиагностикалық әдістемелер арқылы оқушылардың жан-жақты дамыған жеке тұлға ретінде қалыптасуы, кәсіби іс-әрекет пен мамандық таңдау жолдары көрсетілген.

Оқушыларды болашақ мамандықтарын таңдауына және саналы дайындығына әсерін тигізетін техникалық білімге бағыттаудың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік моделін негіздеу көзделген.

Тірек сөздер: Жаңа Қазақстан, кәсіптік бағдар, техникалық мамандықтар.

В статье дается обоснование приоритета технических специальностей на пути создания Нового Казахстана. В целях реализации профориентационной программы и оказания помощи учащимся в правильном выборе будущей профессии, в школе организована научно-исследовательская работа. В статье говорится о том, что ориентировать учащихся на выбор профессии необходимо с учетом их индивидуальных способностей и интересов. Рассмотрена проблема формирования у учащимися самосознания и способности к осознанной ответственности в профессиональном выборе, а также методы определения технических способностей учащимися.

В статье показаны пути формирования всесторонней личности учащихся, их профессиональной ориентированности посредством психодиагностических методик, позволяющих определить их склонности, интересы и профессиональную направленность.

Призван обосновать психолого-педагогическую и социальную модель направления учащимися на техническое образование, влияющую на их выбор будущих профессий и их сознательную подготовку.

Ключевые слова: *Новый Казахстан, профессиональная направленность, технические специальности.*

The article provides a rationale for the priority of technical specialties on the way to the creation of New Kazakhstan. The school organizes career guidance and research work for the correct choice of future profession by students. It is said that orientation to the profession should be given the right direction, which determines the individual flexibility and interests of students. The problem of forming students' self-awareness and the ability to conscious responsibility in professional choice, as well as methods of determining the technical abilities of students are also tackled.

Article illustrates psychodiagnostic methods that make it possible to determine the professional orientation, professional interest and inclinations that are important in choosing a profession, also the ways of forming students as a developed personality, professional activity and as well as the choice of profession is analysed.

It is intended to substantiate the psychological, pedagogical and social model of students' direction for technical education, which influences their choice of future professions and their conscious preparation.

Key words: *New Kazakhstan, professional orientation, technical specialties.*

Жаңа Қазақстан идеясы халықты біріктіретін, бір мақсатқа жұмылдыратын, қоғам дамуында шешуші рөлге ие қозғаушы күш болуы керек. Ел Президенті білім саласын дамытуға жол ашатын бірқатар тапсырма берді. Қолжетімді әрі сапалы білім. Бұл – Мемлекет басшысы ұстанған басым бағыттардың бірі. Қасым-Жомарт Тоқаев салаға көзқарасты өзгертуге шақырды. Гуманитарлық мамандықтармен әуестену кезеңі келмесе кетіп, техникалық мамандыққа мән беретін кез келді. Инженерлер мен өнеркәсіп өкілдеріне басымдық беру керектігін айтты[1].

Қазіргі таңда мемлекеттің басты проблемаларының бірі – бұл білім, сол білімді сапалы меңгеру үшін мектеп кезеңінен бастап кәсіптік бағдар жұмыстарының жүргізілуі, яғни оқушылардың кәсіптік бағдары. Мектеп бітіруші оқушылардың мамандық таңдауы олардың басты мәселесі. Оның мамандықты дұрыс таңдауы қоғамға да, өзіне үлкен пайда келтірмек.

Кәсіптік бағдар жұмыстарының ғылыми әдістемелік негізі П.Р. Атутов, С.Я.Батышев, М.Н. Махмудов, Г.А. Уманов еңбектерінде кәсіптік бағдардың саясаттық базасы, кәсіптік білім мен жалпы білім беруді біріктіру мәселелерін қарастырады.

А.Д. Сазонов «Профессиональная ориентация учащихся», В.Д. Симоненко «Основы технологической культуры», В.С. Аванесов «Композиция тестовых заданий» еңбектерінде кәсіптік оқу, еңбек процесіндегі оқушылардың кәсіптік бағдарының теориялық негіздері келтірілген.

Психолого-педагогикалық консультация, оқушылардың кәсіптік бағдарын, жеке - тұлғаның икемділіктерін қызығулықтарын тәрбиелеу сұрақтары А.Т. Ковалев, И.Н.Назимов, Е.А. Климов, Г.Н. Шунин, С.Д. Рубинштейн, Л.Н. Капустин, С.Н. Чистяков, С.В. Аванесов, В.Д. Симоненко еңбектерінде келтіріледі.

Еліміздегі және дүние жүзіндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты еңбек нарығы елеулі өзгерістерге ұшырауда және жастардың кәсіби бағдарлану мәселелерін өзекті ететін кадрлардың кәсіби даярлық деңгейіне қойылатын талаптарының жоғарылауына әкеліп отыр. Қоғамдық қатынастардың дамуының қазіргі кезеңіндегі нарықтық экономика талаптарына жауап беретін мамандарды даярлау басты міндеттердің бірі болып табылады. Алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибе, ғылыми ізденіс нәтижелерінің оған кешенді көзқарасы оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау мәселелерін шешу, кәсіптік бағдар

беру әрекетінде табысқа жетуіне ықпал етеді. Қазіргі қоғамдағы кәсіби бағдар беру – ол тек адамның қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, мамандық таңдауға мүмкіндік беретін іс-әрекеттер жиынтығы ғана емес, сонымен қатар қоғамның еңбек ресурстарын мүдделерге сәйкес ұтымды бөлуге ықпал ететін жеке тұлғаның бейімділігі, мүмкіндіктері мен елдің халық шаруашылығының белгілі бір мамандыққа кадрлардың қажеттілігі.

Қазіргі жалпы білім беретін мектепте кәсіптік бағдар беру жұмыстары оқушылардың қажетті кәсіптік білім алуға дайындығын және одан әрі еңбек әрекетін қалыптастыруға бағытталуы керек. Сондықтан оқушыларға олардың тұлғалық типін, жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен қабілеттерін, сондай-ақ болашақта еңбек нарығындағы мамандықтарға сұранысын ескере отырып, болашақ мамандығын таңдауға көмектесу қажет. Сонымен қатар, оқушыларда белгілі бір еңбекке қызығушылық пен ұмтылыстың болуына, таңдаған мамандыққа білім деңгейі, оған қойылатын талаптарға, сондай-ақ таңдау және одан әрі білім алу мотивтерінің болуына назар аудару керек [2].

Мектептегі 9-сынып оқушылары 14-15 жастағы баланың мінез-құлқында терең өзгерістер көрінеді. Ағза физиологиясында, өз құрбыларымен және үлкендермен қарым-қатынасымен де, таным процестерінің дамуымен де, интеллект пен қабілеттері де ерекшеленеді. Бұл жаста жеке адамгершілік негіздері, өзіне, өзге адамдарға, қоғамға деген қатынасы қалыптасады, өзіндік өмірлік бағыты айқындалады.

Жеткіншек шақ – болашақ туралы балалық армандарының орнына өзінің мүмкіндіктері мен өмір жағдайларын шынайы түрде қабылдап, ол туралы ойлану басталып, өз ниетін, ойын, іс-әрекетін жүзеге асыруға ұмтылыс жасайтын кезең. Мамандық таңдау жасөспірім шақтағы ең маңызды шешімдердің бірі. Үлкен өмірге енді ғана аяқ басқан жас ұланның алдында мындаған мамандықтан өзіне лайықты біреуін таңдау міндеті тұрады. Жаңа Қазақстан құру жолында түлектерімізді еңбек нарығына қажет техникалық мамандықтарға баулуымыз керек.

Елімізде техникалық мамандықтарды қолға алатын кез келді. Оқушыларды болашақ мамандықтарын таңдауына және саналы дайындығына әсерін тигізетін техникалық білімге бағыттаудың психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік моделін негіздеу қажет.

Қазақстан экономикасын жаңа индустрияландыру және өтпелі кезең міндеттерін орындау және инновациялық даму жолының қажеттілігіне ерекше назар аудару керек. Сондықтан инженер мамандығын кеңінен насихаттау керек, ал мектеп – инженерлік және заманауи технологиялар саласындағы бастапқы білім мен дағдыларды сіңіретін бастапқы кезең. Оқушыларды техникаға, бағдарламалауға, автоматтандырылған жүйелерге және объектілерді жобалауға жалпы техникаға деген қызығушылығын ояту қажет. Жасөспірімдік шақтың аса маңызды міндеттері – мамандық таңдау, еңбек пен қоғамдық-саяси қызметке даярлану. Өзара байланысты бұл міндеттердің жүзеге асырылуы белгілі бір уақытты талап етеді және олардың жүзеге асу мерзімдері жас адамның іс-әрекетінің сипатына тәуелді [2].

Мектеп бітіретін 9-11 сынып оқушыларын «Қандай мамандықты таңдаймын» немесе «таңдаған мамандығыма қалай қол жеткіземін» деген ойлар мазалайтыны анық. Бұл әрине үлкен өмірге қадам басардағы ең жауапты сәттердің бірі. Себебі, осы бағыт бағдар адам ғұмырының алдағы болашағына өз әсерін тигізеді. Дұрыс жол тапсаң дүниеге пайдасы бар кірпіш ретінде қаланудың мүмкіндіктеріне қол жеткізесің. Демек оқушыларға дұрыс жол сілтеу ұстаздардың пайымды пікірлерін таңдау мен түрлі саладағы мәртебелі мамандық иелерімен кездесудің маңызы өте зор. Әлемдік білім беру кеңістігіне бағытталған білім берудің негізгі мақсаты білімді меңгеріп қана қоймай, білік пен дағды арқылы дербестік, ізденімпаздың, дені сау, өзгермелі жағдайда білімді де білікті жасөспірімдерді жан-жақты жеке тұлға ретінде даярлау. Осы мақсаттарды іске асыруда бүгінгі мектеп оқушыларына қойылып отырған мәселелер күн сайын артуда. Өйткені келешек қоғамымыздың басты тұлғасы – бүгінгі мектеп оқушысы.

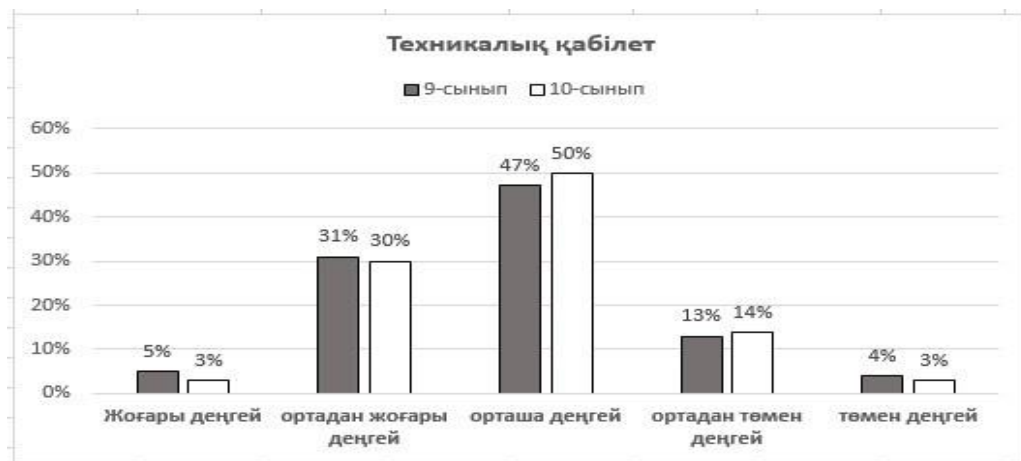
Мектеп қабырғасында кез-келген оқушы өзінің болашақ мамандығын сенімді және дұрыс таңдауын шешуге жетелейтін, қолдау жасайтын мектептің пән мұғалімдері мен сынып жетекшілері, мектеп психологтары, әлеуметтік педагогтар мен ата-аналар, әлеуметтік серіктестіктегі қоғамдық ұйымдар мен мекемелер болып табылады [3].

Кәсіби бағдарлау ауқымында кеңес беруде оқушылардың бейімділіктерін арнайы тест көмегімен анықтаудың маңызы зор. Атап айтсақ, жасөспірімдердің интеллектуалдық ерекшеліктерін диагностикалау – интеллектуалдық қабілетті зерттеуге арналған Айзенк тестілері. Интеллектуалдық қабілеттерді зерттеуге бағытталған әртүрлі әдістерді қолдану тәжірибесі бейімдеген Ф.Г. Горбов бейімдеген Г.Ю.Айзенктің интеллектуалдық тесттері 15 жастан 60 жасқа дейінгі адамдардың танымдық іс-әрекетінің басым стилін зерттеуде қолдануға болады. Ақыл-ой дамуының әдістемесі мектептік тесті (АДМТ –ШТУР) (Гуревич, Акимова, Борисова, Козлова, Логинова, Зархин), «Танымдық қызығушылықтың диагностикасы» (А.Е. Голомшток), «Дифференциалды-диагностикалық сауалнама» (Е.А.Климов), «Тұлға типтерін анықтау» (Дж.Голланд) тесті, Л. Йовяйшидің белгілі бір мамандыққа бейімділігін анықтау әдістемесі (Г.В.Резапкиның модификациясы), «Техникалық қабілетті анықтау» (Әдістеме Бенеттаның механикалық ұғымталдық тестінің қысқартылған нұсқасы әрі жасөспірімдердің және ересектердің техникалық қабілетін анықтауға арналған), «Интеллектуалды мүмкіндіктер тесті» (П.Ржичан) (практикалық (вербалды емес) тесттер тобына жатады және вербалды емес интеллектіні анықтауға бағытталған), «Ойлау типі» әдістемесі (Г.Резапкина), «Бейім» әдістемесі («Қызығушылықтар картасының» модификациясы), «Мамандық таңдау түрткілері» (С.С. Гриншпун) т.б. әдістемелер.

Зерттеу жұмысымда келесі әдістемелерді қолдандым: «Техникалық қабілетті анықтау». Әдістеме Бенеттаның механикалық ұғымталдық тестінің қысқартылған нұсқасы, әрі жасөспірімдердің және ересектердің техникалық қабілетін анықтауға арналған. Стимулдық материал суреттермен берілген 30 тапсырмадан және ішінен біреуі ғана дұрыс болып табылатын үш жауап нұсқасынан тұрады. Тапсырманы орындау нәтижесі бойынша техникалық қабілет деңгейі анықталады. Жауаптардың бірін таңдап, жауап парағына белгілеу қажет. Тапсырманы кез-келген ретпен орындауға болады.

Нәтижелерді талдау. Әрбір шешілген тапсырма 1 ұпаймен бағаланады.

Зерттеуге 9-10 сынып оқушылары қатысты. 9-сынып – 75 оқушы, 10-сынып – 63 оқушы. Барлығы 138 оқушы.

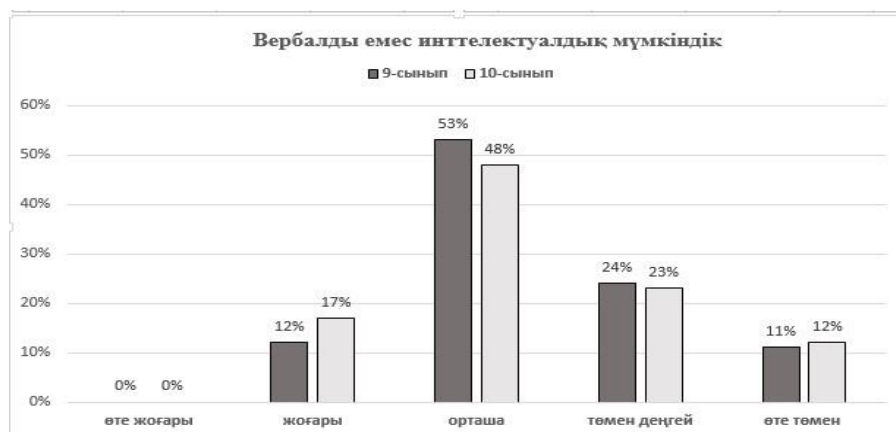

Сурет 1. Техникалық қабілет

«Интеллектуалды мүмкіндіктер» тесті

Тест практикалық (вербалды емес) тесттер тобына жатады және вербалды емес интеллектіні анықтауға бағытталған. Тестті орындау сәттілігі адамның логикалық ойлауы және заттар мен құбылыстар арасындағы мәнді байланыстарды аша білу қабілетіне байланысты. Негізгі тапсырмалармен жұмысқа 20 минут уақыт бөлінеді. Тест 4 жаттығу тапсырмаларынан және күрделену ретімен орналасқан 29 негізгі тапсырмалардан тұрады.

Оқушылар нұсқаумен мұқият танысқаннан кейін, жаттығу тапсырмалары түсіндіріледі. Мұнда тек бір ғана жауап дұрыс болатынына әбден көз жеткізгеннен соң негізгі тапсырманы орындауға белгі беріледі. 10 минут өткеннен кейін оқушыларға уақыттың жартысы өткенін ескерту қажет.

Сурет 2. Вербальді емес интеллектуалдық мүмкіндік

Осы тест бойынша алынған жоғары нәтиже физика және математика пәндерінің жетістіктерімен сәйкес келеді. Тест нәтижесінің мектептегі оқу үлгерімімен сәйкес келмеуі (жоғары нәтиже – төменгі оқу үлгерімі), сондай-ақ вербальды ойлаудың вербальды емес ойлаудан артта қалуы – педагогикалық қараусыз қалудың белгісі.

Интеллектуалды мүмкіндіктер тесті оқушының техникалық және жаратылыстанымдық білімге, зерттеу іс-әрекетіне, кеңістік елестері мен көру есінің жоғары деңгейде дамуын талап ететін мамандықтарға шынайы бағдарлануды бағалау үшін қолданылуы мүмкін[4].

Қорыта айтқанда, білім беру саласында оқушыларды техникалық мамандықтарға баулуда кәсіби бағдар жұмысын ұйымдастыру, техникалық мамандықтардың еңбек нарығындағы маңыздылығы, қажеттілігі жайлы ақпараттандырып, үздіксіз педагогикалық жетелеулер мен қолдаулардың құралдарын, формаларын және жаңа әдіс-тәсілдерін мектептің оқу-тәрбие үдерісінде өнімді қолданумен оқушы тұлғасы мен қоғамдық қажеттіліктерді тепе-теңдікте сақтау қажет.

Ж. Аймауытов «Мамандықтың жаманы жоқ, бірақ мұның кез-келгеніне икемділік қажет, бұл жай күнелту, тамақ асырудың ғана жолы емес, үлкен өнерді, зор шеберлікті қажет ететін нәрсе. Кімде-кім өзіне ыңғайына қарай өз жолымен қызмет етсе өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек. Өз орнында істелген адамның жұмысы да өнімді, берекелі болмақ"-дейді.

Соңғы кездері 12 жылдық білім беру туралы мәселесі қолға алынып жатыр. Осы орайда бірінші кезекте кәсіптік білімге көңіл бөлінеді, яғни оқушылар мектеп бітірісімен сұранысқа сай маман болып шығуы қажет. Ал, мамандық иесі болу үшін баланың икемділігі, қызығушылығы, білімі жан-жақты зерттелуді қажет етеді.

Кәсіптік бағдар жұмыстарын жүргізудің, оқушыларға, олардың ата-аналарына мамандықты саналы таңдауына көмектесу барысында жүрді.

Қорытындылап айтсақ, жүргізілген зерттеулер жоғарғы сынып оқушыларының мамандыққа деген икемділіктері мен қызығуларын анықтауға мүмкіндік берді. Оқушылардың кәсіптік бағдарын анықтайтын әдістемелерді кітапшаға жинақтап, орта мектептерге ұсыну қажет. Кәсіптің бағдарлау жұмысы тек жоғарғы емес, төменгі сыныптардан бастап қолға алу қажеттігі бар екені айқындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы». Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы Қазақстан халқына Жолдауы. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/bilim-zh-ne-ulyim/item/521192-elimizde-tekhnikaly-mamandy-tardy-ol-a-alatyn-kez-keldi>.
2. Профориентация студентов младших курсов: опыт технических вузов // жур. Профессиональное образование в России и за рубежом 4 (20) 2015.стр.166.
3. Амирова Б.А., Жантеев С.К., т.б. Мектеп психологының жұмыс кітабы 9-11 сынып. Астана – 2015.

ӘОЖ 37:001

УНИВЕРСИТЕТТЕГІ МОДУЛЬДІК БІЛІМ БЕРУ: ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТӘРБИЕ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Ермаханов М.Н., т.ғ.к., доцент «Химия» кафедрасының меңгерушісі,
Сарсенов М.Т., «Химия» кафедрасының магистранты,
Утелбаева А.Б., х.ғ.д., «Химия» кафедрасының доценті,
М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

Қазақстанның білім беру жүйесі санға ғана емес, сапаға негізделуі – бүгінгі күн талабы. Мұғалімдер мен оқушылардың біліктілігін көтеру жұмыстарын жандандыру және білім сапасын жақсарту жолдары бірізділікпен жүйелі жолға қойылып келеді. Бір сөзбен айтқанда, еліміздің болашағының бүгінгіден де нұрлырақ болуына ықпал етіп, алға апаратын күші білімге байланыстылығы айқын көрінуде. Білім мен ғылымның дамуы – адамзат өркениетінің өлшемі, сапалы білім жарқын болашағымыздың кепілі екендігі айқын.

Білім саласы үнемі жетіліп, жаңарып отыруды қажет етеді. Біз өмір сүріп отырған қазіргі кезең – бұл жаңа дәуір, жаңа көзқарасты, жаңашылықты талап ететін уақыт. Соның ішінде, білім саласында болып жатқан жаңа өзгерістердің мәні мен маңызы зор. Бүгінгі мектеп табалдырығын алғаш аттаған еліміздің ең жас азаматтарына білімге ғажайып жол ашылуда.

Енді ары қарай тізгінді білікті басшы өзінің даму жоспарын қолжетімді нәтижеге бағыттаған болса, әр оқушы өзіне қажет өмірлік білімін алуға талпынары хақ. Мектептің даму жоспарын оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға, білім сапасын одан ары арттыруға, мұғалімдердің өмір бойы білім алу парадигмасын нығайтуға негіздеуге болады.

Тірек сөздер: цифрлық технология, халықаралық ғаламтор, мұғалім, модульдік білім беру жүйесі, сапалы білім

Система образования Казахстана основана не только на количестве, но и на качестве – требование сегодняшнего дня. Последовательно выстраиваются пути активизации работы по повышению квалификации учителей и учащихся и улучшению качества образования. Одним словом, видно, что сила, которая ведет вперед, способствует тому, чтобы будущее нашей страны стало ярче, чем сегодня, зависит от образования. Очевидно, что развитие образования и науки – это мера человеческой цивилизации, качественное образование-залог нашего светлого будущего.

Область знаний нуждается в постоянном совершенствовании и обновлении. Текущий период, в котором мы живем, – это новая эра, время, требующее нового видения, новизны. В том числе, новые изменения, происходящие в сфере образования, имеют большое значение и значение. Сегодня самым молодым гражданам страны, впервые переступившим порог школы, открывается удивительный путь к образованию.

Теперь, когда квалифицированный руководитель нацелил свой план развития на достижимый результат, каждый ученик хочет получить необходимые ему жизненные знания. План развития школы можно основывать на повышении функциональной грамотности учащихся, дальнейшем повышении качества образования, укреплении парадигмы обучения учителей в течение всей жизни.

Ключевые слова: цифровые технологии, международный Интернет, учитель, модульное система образования, качественное образование

Kazakhstan's education system is based not only on quantity, but also on quality – a requirement of today. Ways are consistently being built to intensify work on improving the qualifications of teachers and students and improving the quality of education. In a word, it is clear that the power that leads forward, contributes to making the future of our country brighter than it is today, depends on education. It is obvious that the development of education and science is a measure of human civilization, high-quality education is the key to our bright future.

The field of knowledge needs constant improvement and updating. The current period in which we live is a new era, a time that requires a new vision, novelty. In particular, the new changes taking place in the field of education are of great importance and significance. Today, the youngest citizens of the country, who have crossed the threshold of school for the first time, have an amazing path to education.

Now that a qualified leader has aimed his development plan at an achievable result, every student wants to get the life knowledge he needs. The school development plan can be based on improving the functional literacy of students, further improving the quality of education, strengthening the paradigm of teacher training throughout life.

Key words: digital technologies, international Internet, teacher, modular education system, quality education

XX ғасыр басында халқымыздың асыл да ардақты арыстары, ұлтымыздың білімді болуын, азаматтығы мол, қарапайым жандарға қамқор болатындай бай – қуатты болуын қалады. Байлық кәсіппен келетіндігіне, күш – қуат бірлікте екендігін насихаттай отырып, аталғандарға қол жеткізудің бірден – бір кепілі білімді ұрпақ тәрбиелеу екендігіне ел назарын аудартты. Білімнің оқумен келетіндігін, ал білімді жанның білікті кәсіп иесі болатындығы, оқыған, сауаты мол адамдардың ынтымақ, бірлікте болуы олардың мықтылығы мен қуаттылығының көрінісі екендігін айта келіп: «Білім – ел қазынасы» -, деп тұжырымдаған болатын. Халқымыздың педагог ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің «Өнер – білім бар жұрттар» өлеңіндегі төмендегі жолдар жастарды оқу – білімге шақырған ұран іспеттес болды:

Өнер – білім бар жұрттар,
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден
Көзді ашып – жұмғанша
Жылдам хабар алғызды.

Адамды құстай ұшырды- деп, оқудың маңызын насихаттауы, білім көрінісі - ғылымның адамзатты алға жетелейтіндігін айқындап тұр. Осыған орай университеттеріміз оқу процесінің тиімділігін арттыратын және оқу процесінің барлық талаптарына жауап беретін модульдік оқыту технологиясын қолдануда. Модульдік оқытудың басқа оқыту жүйелерімен салыстырғандағы ерекше белгілері оның мақсаттары мен мазмұны, формалары мен әдістері, мұғалім мен оқушының өзара байланысты іс-әрекетінің әдістері сияқты белгілі параметрлерімен анықталады.

Жалпы, модуль – белгілі бір пән бойынша интегралды және логикалық құрылымдалған бағдарламаның негізгі білім беру бірлігі. Ол логикалық және дидактикалық түрде толтырылған дәріс және практикалық курстардың дербес бөлімдерін, оқу-технологиялық карталарды, әдебиеттерді, бақылау блоктарын және есеп беру формасын қамтиды. Модульде университеттің ерекшеліктері мен мемлекеттік стандарт талаптарын ескере отырып, кәсіби қолданбалы кіріктірілген проблемалар, мақсаттар көрсетіледі.

Модуль оқу элементі ретінде блоктар деп аталатын келесі компоненттерден тұратын стандартталған кітапша түрінде ұсынылуы мүмкін. Модульдің негізгі блоктарын қарастырып, олардың әрқайсысына сипаттама беру керек. Яғни, олар:

Енгізуді бақылау блогы: жаңа тақырыпты оқу кезінде қажетті білімді анықтауға арналған шағын тест жұмысын қамтиды.

Теориялық жиынтық блок: зерттелетін тақырыптың әрбір бөлімі бойынша оқытушы құрастырған анықтамалық кестелерден тұрады.

Тәрбие элементтерімен жұмыстың теориялық блогы: зерттелетін тақырыптың әрбір бөлімін дәлелдемелер мен мысалдар арқылы толығырақ қарастыруды қамтиды. Мұғалім мен оқушылар арасында ынтымақтастық орнайды.

Қолдану блогы: Өтілген тақырыптар бойынша практикалық есептерді шешу.

Тереңдету блогы: Кәсіби қолданбалы тапсырмалар мен күрделі сипаттағы тапсырмаларды шешу.

Бақылау блогы: қолданбалы блоктан ұқсас есептерді шешу, өзіндік жұмыс немесе ауызша сұрау түрінде студенттердің оқытылатын тақырыпты қорғауы.

Қондыру блогы: тақырып бойынша ең типтік қателерді қарастыру және оларды жою.

Шығаруды басқару блогы: есептелген және графикалық жұмыстардан, типтік есептеулерден, курстық жұмыстардан, бақылау жұмысынан немесе оқылатын тақырып бойынша коллоквиумнан тұрады.

✓ Модульдің таңдалған блоктары белгілі бір пән курсына әдістемелік әдебиетте қарастырылған білім, білік және дағдыларды меңгеру кезеңдерімен жақсы үйлеседі:

✓ жаңа тақырыпты зерделеу мотивациясының кезеңі – тыңдаушылардың танымдық қызығушылықтарын бағдарлау жүзеге асырылады – ол жиынтық блокта қамтылған, мұнда әрбір зерттелетін тақырып беретіндердің барлығы қысқаша берілген;

✓ жаңа материалды оқуға дайындық кезеңі – негізгі білім мен дағдының сақталу дәрежесін анықтайды – енгізу бақылау блогын жүзеге асырады;

✓ жаңа ақпаратты тікелей меңгеру кезеңі – оқушылардың танымдық әрекетінің эвристикалық деңгейін анықтайды – бұл оқу элементтерімен жұмыстың теориялық блогы;

✓ Жаңа білімді бастапқы бекітудің п кезеңі – оқушылардың жаңа білімді (дағдыларды) меңгерудегі үлгерімінің қарқынын білдіреді – қолданбалы блок;

✓ Алынған білімді қолданудың п кезеңі – олардың қолданылу аясының кеңдігін көрсетеді – бұл қолданбалы блокты да, стандартты есептерді шешуді де, тереңдету блогын да қамтиды, мұнда тереңірек және кәсіби түрде бағытталған шешімдерді шешу. тапсырмалар;

✓ білім мен дағдыны түзетудің п кезеңі – оқу материалын игерудің күтілетін деңгейін көрсетеді – бақылау блогында берілген;

✓ Тақырып бойынша білімді жалпылау және жүйелеудің п кезеңі – танымдық қызығушылықтардың бағдарын ашады – қондыру блогын жүзеге асырады, неғұрлым қызықты және қолжетімді материалды, сонымен қатар зерттелетін тақырып бойынша білімдегі негізгі олқылықтарды анықтайды;

✓ қорытынды бақылау кезеңі – дайындықтың жоспарланған деңгейін көрсетеді – бұл қорытынды бақылау блогында орын алады.

Оқыту кезеңдерін оқу модулінің блоктарымен корреляциялау оқытушыға модульдік оқыту технологиясын оқытылатын пәнге оңай енгізуге мүмкіндік береді.

Модульдік оқыту технологиясын пайдалану кезінде дәстүрлі технологиядан айырмашылығы, педагогикалық жүйенің элементі ретінде мұғалімнің рөлі өзгеретінін атап өткен жөн. Сонымен қатар, оқушыға оқу іс-әрекетінің мақсатын, мазмұнын, формаларын, әдістері мен құралдарын таңдауда белгілі бір дербестік беру оның оқу процесі мен нәтижесіне жауапкершілігін төмендетпейді.

Мұғалім мен оқушы қалаған түпкілікті нәтижеге жетуге мүдделі білім беру процесінің толыққанды қатысушыларына айналады. Мұнда олар әр студент үшін оңтайлы оқу жолын бірлесіп таңдай алады. Мұғалім кері байланысты қамтамасыз етеді, бұл оқушылардың дайындық деңгейін, таңдалған формалардың, құралдардың сәйкестігін және т.б. оқытудың мазмұнын, оқу блоктарын, модульдерін немесе тұтастай модульдік бағдарламаны меңгеру сапасы мен қарқынын қадағалап, осының негізінде оқу процесін уақытында реттейді. Мұғалім өзін-өзі басқаруға жағдай жасайды, сондықтан оқуды басқару процесіне жеке қатысудың оңтайлы үлесін анықтайды.

Көріп отырғаныңыздай, модульдік оқыту өзінің ерекше белгілерінің арқасында оның жоғары өндірістік қабілеттілігін анықтауға мүмкіндік береді, бұл пәндерді оқытудың көптеген мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Ал модульдің блоктық құрылымы оқытудың барлық негізгі кезеңдерін қамтиды, бұл оны жүзеге асыруды жеңілдетеді, оқу процесінде мұғалімге де, оқушыларға да түсінікті және қолжетімді етеді.

Біздер, тәлімгерлер, күнделікті өмірдің жай ғана адамы емес, болашақты құрушыларды, адамзаттың сәулетті болашағын жасаушыларды тәрбиелеп отырғанымызды ойласақ, мұғалім мұратының қандай болатыны өзінен-өзі айқын. Бақыттың үлкені – өзінді, өзге көзімен тани білу. Ұстаз өзін-өзі қай уақытта таниды? Ол алдындағы шәкіртінің қияға қанат қағып, елінің азаматы болған сәтінен таниды. Бүгінгі білім мен білік бәсекелес заманда ұландарымыздың биіктен көрінуіне күнделікті ісіміздегі жаңашылдығымыз арқылы, жан-жақты берген тәрбиеміз арқылы қол жеткізіледі. Ендеше, ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, парасатты білімді ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн. Иә, замандастар:

«Ұстаз жолы қиынырақ басқадан,
Сырлары көп сыртқа әлі шықпаған.
Шаршамасын осы жолдың бойында,
Қандай рақат, шын бақытын тапса адам!»

Еліміздің кемел келешегі үшін сапалы білім беріп, саналы ұрпақ қалыптастырудағы еткен еңбектеріміз жемісті бола берсін!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. М. Абдихожаева. Білікті ұстаз – заман талабы. Қараша 25, 2021. Ғаламтор дереккөздері
2. С. Әліпбай. Білікті ұстаз – сапалы білім негізі. 27 Мамыр, 2011. Ғаламтор дереккөздері
3. К.п.н. Ермолаева Е.И. Модульное обучение в вузе: его основные учебные элементы Ғаламтор дерек көздері

ӘОЖ 338.482.224

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДА ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Есимбекова М.Ж., оқытушы-ассистент, магистр

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

myessimbekova@gmail.com

Мақалада қазіргі экономикадағы экологиялық туризмнің мәні, маңызы қарастырылады. Жетісу облысының туристік-рекреациялық жүйесінің қазіргі жағдайына талдау жүргізілді. Сондай-ақ экологиялық туризмді дамыту перспективалары қарастырылып, қарастырылып отырған салаға SWOT-талдау жасалды.

Тірек сөздер: экологиялық туризм, туристік әлеует, туристік-рекреациялық жүйе (TRC), ерекше қорғалатын табиғи аумақ (ЕҚТА), SWOT-талдау

В статье рассмотрены сущность, значение экологического туризма в современной экономике. Проведен анализ современного состояния туристско-рекреационной системы области Жетісу. Также рассмотрены перспективы развития экологического туризма и составлен SWOT-анализ рассматриваемой отрасли.

Ключевые слова: экологический туризм, туристский потенциал, туристско-рекреационная система (TRC), особо охраняемая природная территория (ООПТ), SWOT-анализ

The article examines the essence and importance of eco-tourism in the modern economy. The analysis of the current state of the tourist and recreational system of the Zhetisu region is carried out. The prospects for the development of eco-tourism are also considered and a SWOT analysis of the industry in question is compiled.

Key words: ecological tourism, tourist potential, tourist and recreational system (TRS), specially protected natural area (SPNA), SWOT analysis

Экологиялық туризм (экотуризм, жасыл туризм) — антропогендік әсерге ұшырамаған табиғи аумақтарға баруға бағытталған тұрақты туризмнің бір түрі [1].

Дүниежүзілік жабайы табиғат қорының берген анықтамасы бойынша, экотуризм – бұл экожүйелердің тұтастығын бұзбайтын және табиғат пен табиғи ресурстарды қорғау жергілікті тұрғындар үшін тиімді болатын экономикалық жағдайлар туғызатын, осы аймақтың табиғи және мәдени-этнографиялық ерекшеліктері туралы түсінік алу мақсатында табиғаты салыстырмалы түрде бұзылмаған жерлерге саяхаттауды қамтитын туризм.

Экотуризмнің негізгі принциптері:

Табиғатқа саяхат, және мұндай саяхаттардың негізгі мазмұны-жабайы табиғатпен, жергілікті әдет-ғұрыптармен және мәдениетпен танысу.

"Із қалдырмаңыз". -экологиялық және әлеуметтік-мәдени сипаттағы жағымсыз салдарларды барынша азайту, қоршаған ортаның экологиялық тұрақтылығын сақтау.

Табиғатты және жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаны қорғауға жәрдемдесу.

Экологиялық білім және білім беру.

Жергілікті тұрғындардың қатысуы және олардың туристік қызметтен табыс алуы, бұл олар үшін табиғатты қорғауға экономикалық ынталандыруды тудырады.

Экономикалық тиімділік және баратын өңірлердің тұрақты дамуына қосқан үлесі.

Экотуризм — әлемдік экономиканың ең қарқынды дамып келе жатқан секторларының бірі, сарапшылардың бағалауы бойынша әлемдегі экотуризмнің өсуі-жылына 20-30%. 2020 жылғы пандемияға дейін бұл сала 1 миллиард долларға дейін табыс әкелді. күніне; әлемдегі барлық туристердің шамамен үштен бірі-экотуристер [2].

Кесте 1

Аймақтағы туризмнің тұрақты дамуына әсер ететін факторлардың жіктелуі [3]

Қазіргі таңда экотуризмнің 4 түрін ажыратуға болады:

1. Ғылыми туризм
2. Табиғат тарихының турлары
3. Шытырман оқиғалы туризм

4. Табиғи қорықтар мен резерваттарға саяхат

Жетісу облысында осы түрлерге сай тур-саяхат ұйымдастыру әбден мүмкін. Оған дәлел өңірдің бай табиғи-туристік әлеуеті.

Айта кетсек, Ерекше қорғалатын табиғи аймақтың бірі – Алтын Емел ұлттық табиғи саябағы. Аумағы 469620 га. Бақтың құрамына Қапшағай бөгенінің солтүстігі бөлігі мен Іле өзенінің оң жағалауы, Жетісу (Жоңғар) сілемдері: Кіші және Үлкен Қалқан, Ақтау, Қатутау, Дегерес, Матай, Шолақ, Қояндытау таулары және өте сирек кездесетін табиғат ескерткішінің бірі – «Әнші құм» («Айғай құм») кіреді.

Жоңғар - Алатау ұлттық паркі. Биоәртүрлілікті, оның ішінде жаһандық маңызы бар жабайы жеміс ормандарының генофондын және ерекше экологиялық, генетикалық, тарихи және эстетикалық құндылығы бар табиғи таулы ландшафттарды сақтау мақсатында құрылған. Бірегей алма ормандарын сақтауға және қалпына келтіруге ерекше назар аударылады. Әлемдегі алма ағаштарының барлық мәдени сорттарының атасы болып табылатын Сиверс алма ағашы, Недзвецкий алма ағашы — әлемдік маңызы бар генетикалық ресурстардың көзі.

Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы — Тентек өзенінің атырауының табиғи кешендерін, жануарлар мен өсімдіктер әлемін, сондай-ақ Алакөл көлінің аралдарындағы реликті шағала мен басқа да отаршыл құстардың бірегей популяциясын сақтау мақсатында құрылған қорық. Ол Қазақстанның Абай облысы Ұржар ауданы мен Жетісу облысы Алакөл ауданы шегінде орналасқан.

Геоэкологиялық аудандастыру экологиялық, табиғатты қорғау және ғылыми құндылығы әртүрлі аудандарды анықтауға мүмкіндік берді. Ландшафттар туристік және рекреациялық жағдайлармен және қалыптасқан экологиялық жағдаймен ерекшеленеді, бұл рекреациялық қызметтің әртүрлі түрлерінің дамуына әкеледі.

Кесте 2

	Ландшафттар типі			Табиғат ескерткіштері	Қорықтар	Қорықшалар	Ұлттық саябақтар	Дендропарктер	Ботаникалық бақтар	Жануарлар бағы	Мем. маңызды су қоймалар	Минералды су көздері	Кәсіптік жануарлар			Басқалар	Барлығы
	3 балл	2 балл	1 балл										Аңдар	Құстар	Балықтар		
Жетісу облысы	3	2	1	3	2		1					1	5	11	5	-	34

2- кестеде статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, Жетісу облысының табиғи-рекреациялық ресурстарының туристік аттрактивтілігі анықталған.

Жалаңашкөл— тұзды көл Жоңғар қақпасының солтүстік-батыс бөлігінде Көктұма ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 50 км қашықтықта орналасқан. Алакөл (Алакөл-Сасықкөл) көл жүйесіне кіреді. Жаланаашкөл көлі Алакөл қорығының құрамына кіреді.[1]

Балқаш – Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы Балқаш-Алакөл ойпатындағы ағынсыз жартылай тұщы көл, көлемі бойынша кеуіп кетпейтін екінші тұзды көл (Каспий теңізінен кейін) және әлемдегі ең ірі көлдер тізіміндегі 14-ші көл. Көл тар Түбекпен екі бөлікке бөлінген, судың әртүрлі химиялық сипаттамалары бар-батыс бөлігінде ол іс жүзінде тұщы, ал шығысында тұзды.

Көл Балқаш-Алакөл су шаруашылығы бассейніне жатады және бірден Қазақстанның төрт облысында орналасқан: Алматы, Жамбыл, Қарағанды және Жетісу. Көлдің солтүстігінде кең Қазақтың ұсақ шоқысы, батысында Бетпақ Дала, ал оңтүстігінде Шу-Іле таулары, Тауқұм және Сарыесік-Атырау құмдары орналасқан.

Таулардың орманды және орманды дала ландшафттары Батыс Тарбағатай мен Жетісу Алатауының эрозиялық - денудациялық тауларымен бейнеленген. Жетісу Алатауында: таулы-шалғынды, орманды биік белдеулер кездеседі. Алакөл және Сарқан аудандарының аумақтарын қамтиды. Аумақ туристік-рекреациялық тұрғыдан табысты, мұнда көптеген табиғи нысандар орналасқан, рекреациялық қызметтің әртүрлі түрлерін дамыту үшін алғышарттар бар. Орман белдеуі қара қылқан жапырақты, сирек жапырақты ормандармен, шөпті және дәнді-шөпті шалғындармен, бұталармен ұсынылған. Шырша ормандары шырша араласқан Шренка шыршасымен ұсынылған. Төменгі жолақта шыршаға қайың, көктерек, талдың, тау күлінің, рьяйдың астында көп мөлшерде долана араласады. Жапырақты ормандар Сиверс алма ағашы, ілулі қайың, Алтай долана, Көктерек, Талас терек өзендерінің жайылмаларында үйеңкі, құс шие, итмұрын және т. б. араласады. Жер бедері мен табиғи ресурстардың сипаты бойынша аудан спорттық, су, танымдық, ғылыми және табиғи бағдарланған туризмді дамытуға қолайлы. Аудан аумағында Жоңғар-Алатау ұлттық паркі орналасқан. Жетісу Алатау биік таулы ауданы жоғары ландшафттық-рекреациялық әлеуетімен және таза табиғи ортасымен сипатталады, яғни рекреациялық қызметті дамыту үшін неғұрлым қолайлы аумаққа жатады.

Барлық-Арасан тау бөктері ауданы-шөлейт және шөлді табиғи аймақтарды алып жатыр. Аудан емдік-сауықтыру туризмінің барлық түрлерін дамытуға қолайлы. Барлық-Арасан санаторийіне іргелес аумақтың рельефінің сипаты терренкурдың барлық түрлерін төсеуге қолайлы. Абсолютті биіктігі 500-ден 800 м-ге дейін күшті қалыңдығы 60 м-ге дейін күшті карбонатты л анис тәрізді құмды саздақтар мен құмдармен жабылған, рельеф формаларына жұмсақ контур беретін Барлықтың төбешіктері. Инсоляция режимі гелиотерапияның дамуына ықпал етеді, ылғалдың болмауы жоғарғы тыныс жолдарының ауруларын емдеуге және алдын алуға жағдай жасайды. Минералды көздер әртүрлі ауруларды емдеуге қолайлы және сыртқы және ішкі қолдану кезінде жоғары емдік әсер береді. Алакөл көлінің суы мен емдік балшықтарының емдік қасиеттері бальнеотерапияның дамуына ықпал етеді. Емдік рекреацияның барлық аталған түрлерімен қатар жылқы терапиясы мен қымыз терапиясын дамыту мүмкіндігін ерекше атап өткен жөн. Аумақты абаттандыру және туристік инфрақұрылымды дамыту бойынша іс-шаралар қажет. Барлық-Арасан тау бөктеріндегі аудан қолайлы ландшафттары мен таза табиғи ортасы бар аумаққа жатады.

Тау аралық көл-аллювиалды жазықтарда экологиялық туризмнің дамуына Алакөл мемлекеттік қорығының болуы ықпал етеді. Алакөл қорығының аумағы Ландшафттардың сақталуымен ерекшеленеді, қорыққа іргелес аумақтарда рекреациялық кешендер құру кезінде Ландшафттардың тазалығын сақтау үшін мүмкін болатын рекреациялық жүктеме дәрежесін ескеру қажет.

Бірдей жүктеме кезінде кейбір ландшафттар табиғи қасиеттерінің ұзақ сақталуымен және басқаларға қарағанда деструктивті процестерге аз ұшырауымен ерекшеленеді. Бір типтегі геожүйелер 1-2 жылдан кейін рекреациялық дамудың әсерінен нашарлайды; басқалары-көптеген жылдар бойы тұрақты күйді сақтай алады. Мұның бәрі олардың сыртқы әсерге төзімділігі немесе төзімділігі туралы, ол ең алдымен өзінің жаңару қабілетін сақтауда көрінеді [4].

Жоғарыда айтылған факторларды ескере отырып, Жетісу облысының экологиялық туризмне SWOT-талдау жүргізу арқылы даму мүмкіншіліктерін анықтауға болады;

Жетісу облысында экотуризмді дамыту мүмкіншіліктеріне SWOT талдау

Мықты жағы: ЕҚТА Ұлттық саябақтар мен қорықтардың бар болуы туристік индустрия инфрақұрылымының болуы халықаралық нарықтағы экотуризмге жоғары қызығушылық бірегей мәдениет, табиғат, тарихы экономикалық өсудің жылдам қарқыны саяси тұрақтылық	Әлсіз жағы: барлық дерлік инфрақұрылым қалалар мен ірі елді мекендерде орналасқан инфрақұрылымның халықаралық талаптарға сәйкес келмеуі туристердің қызығушылық тудыратын объектілерде көп күндік болуы үшін жағдайлар жоқ туристік объектілерге кірме жолдардың болмауы кадрларды даярлау бағдарламасы нарықтың нақты қажеттіліктеріне сәйкес келмейді
Мүмкіндіктер: жаңа жұмыс орындарын, оның ішінде ауылдық жерлерде де құру халықаралық туристік қызметтер нарығында танымалдылықтың жоғары деңгейі, бұл бюджетке кіріс инвестицияларының ағынын қамтамасыз етеді ұлттық туристік өнімді құру келу және ішкі туризм бойынша туристік ағындарды ұлғайту	Қауіп-қатер: ЕҚТА-да биоалуантүрлілікке зақым келуі

SWOT-талдау барысында қауіп-қатердің алдын алу үшін туроператорлар мен турагенттердің визит-центрмен байланыс орнатып, белсенді жұмыс жасауы керек деп ойламын. Бұл жұмыста Жетісу облысының туристік рекреациялық, экологиялық туризмге мүмкіншілігі есептеліп, анықталды. Жоғарыдағы кестелерге сай мүмкіндіктерді пайдаланып, кемшіліктерді оңтайлы тәсілмен жойып, Жетісу өңірінде экологиялық туризмді ұйымдастыру өте қолайлы болып табылды деген қорытындыға келдім.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://ru.wikipedia.org/>
2. Алиева Ж.Н Туризмология негіздері. – Алматы, 2002
3. Александрова А.Ю. Рыночная модель социально-экономической системы туризма // География международного туризма. М.: Изд-во МГУ, 2003. Vuoristo K.-V. On the geographical features of tourism in Finland // Fennia. Helsinki, 1970. № 99. 48 p.
4. Чижова В.П. Рекреационные ландшафты: устойчивость, нормирование, управление. – Смоленск: Ойкумена, 2011. – 176 с.

УДК 341.244.3

УСЛОВИЯ ПРИМЕНЕНИЯ СУДАМИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА ПРИ ВЫНЕСЕНИИ СУДЕБНЫХ АКТОВ

Жағыппарова А.Қ., обучающийся магистратуры по специальности 7М04212 –
Международное право,
АО «Университет КазГЮУ им.М.С. Нарикбаева», г. Астана,

aiym_19@bk.ru

В статье автор анализирует правоприменительную практику норм международного права судами Республики Казахстан, нормативные правовые акты, регламентирующие применение норм международного права, а также условия их применения судами при вынесении судебных актов. Ненадлежащее применение норм международного права судами Республики Казахстан может привести к снижению

доверия судебной системе, а также к неисполнению международно-правовых обязательств, принятых Республикой Казахстан.

Ключевые слова: правоприменительная практика, обязательность международных договоров, судебные акты, правосудие.

Мақалада автор Қазақстан Республикасы соттарының халықаралық құқық нормаларының құқық қолдану практикасын, халықаралық құқық нормаларының қолданылуын регламенттейтін нормативтік құқықтық актілерді, сондай-ақ сот актілерін шығару кезінде соттардың оларды қолдану шарттарын талдайды. Қазақстан Республикасы соттарының халықаралық құқық нормаларын тиісінше қолданбауы сот жүйесіне деген сенімнің төмендеуіне, сондай-ақ Қазақстан Республикасы қабылдаған халықаралық-құқықтық міндеттемелердің орындалмауына әкеп соғуы мүмкін.

Тірек сөздер: құқық қолдану практикасы, халықаралық шарттардың міндеттілігі, сот актілері, сот төрелігі.

In the article, the author analyzes the law enforcement practice of the norms of international law by the courts of the Republic of Kazakhstan, regulatory legal acts regulating the application of the norms of international law, as well as the conditions for their application by courts when issuing judicial acts. Improper application of the norms of international law by the courts of the Republic of Kazakhstan may lead to a decrease in confidence in the judicial system, as well as to non-fulfillment of international legal obligations assumed by the Republic of Kazakhstan.

Key words: law enforcement practice, binding international treaties, judicial acts, justice.

Права и свобода человека являются ценностями, подлежащими первоочередной защите государством. Несмотря на то, что для защиты прав и свобод человека можно обращаться в международно-правовые институты, ключевую роль в механизме защите прав человека имеют национальные суды, задача которых обеспечение справедливого и эффективного правоприменения норм права.

Согласно п.1 ст.4 Конституции Республики Казахстан, действующим правом в Республике Казахстан являются нормы Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов, международных договорных и иных обязательств Республики, а также нормативных постановлений Конституционного Совета и Верховного Суда Республики [1].

Таким образом, международные договоры являются составной частью действующего права Республики Казахстан. Зачастую суды Республики Казахстан применяют нормы международного права при совпадении данных норм с внутригосударственными нормами, регулирующие правоотношения, путем упоминания норм международного права в решении суда без обоснования их применения. Следует отметить, что законодательством не определены условия применения норм международного права судами Республики Казахстан. Целью данной статьи является проведение исследования правоприменительной практики по условиям применения норм международного права при отправлении правосудия.

Анализ практики применения норм международного права судами Республики Казахстан

Согласно п.10 Постановления Верховного суда Республики Казахстан «О применении норм международных договоров Республики Казахстан» (далее – Постановление), при осуществлении правосудия суды должны иметь в виду, что по смыслу статей 412, 415 УПК и статей 364, 365 и 366 ГПК неправильное применение судом норм международных договоров Республики Казахстан может являться основанием к отмене или изменению судебного акта. Неправильное применение нормы международного договора может заключаться в том, что суды не применили нормы международных договоров, подлежащих применению, либо применили нормы международных договоров, которые применению не подлежат, или когда суды допустили неправильное толкование норм международных договоров [2, с.497].

Следует отметить, что Постановление было принято в 2008 году и в последующем не обновлялся и ссылки на нормы права в тексте Постановления устарели, ввиду принятия нового гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан от 31 октября 2015 года и уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года.

Таким образом, до принятия новых кодексов, неправильное применение судом норм международных договоров Республики Казахстан могло являться основанием к отмене или изменению судебного акта. Однако, на сегодняшний день, применение и/или неприменение норм международного права не влияет на отмену или изменение судебных актов.

При этом, согласно п. 11 Постановления следует, что в необходимых случаях суды должны руководствоваться нормами Международного пакта о гражданских и политических правах (далее - МПГПП), ратифицированного Парламентом 28 ноября 2005 года, для обеспечения выполнения обязательств Республики Казахстан как участника указанного международного пакта [2, с.498].

В целях исследования правоприменительной практики, в данной статье рассмотрены несколько судебных дел, вынесенных в отношении активистов, в том числе в отношении гр. И.

Уголовное правонарушение гр. И. состояло в опубликовании им поста в социальной сети, содержащий критику в отношении деятельности партии и гр. И. предъявлено обвинение по ст.274 Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Гр. И. был выдворен в следственный изолятор на время проведения следствия. При этом, следователь заявляя ходатайство о содержании под стражей гр. И, не обосновал его, каким образом гр. И. может уничтожить доказательства, препятствовать следствию либо скрыться, так как с учетом материального положения гр. И. это было невозможно. Суд принимая решение об удовлетворении ходатайства следователя, не учел конкретные обстоятельства, для того, чтобы досудебное заключение под стражей было разумным и необходимым [3].

Согласно п.15 Замечания общего порядка № 35 Комитета по правам человека, если в самых исключительных обстоятельствах в оправдание содержания под стражей лиц, которые якобы представляют подобную угрозу, делается ссылка на реальную, прямую и серьезную угрозу безопасности, на государствах-участниках лежит бремя доказывания того, что данное лицо действительно создает подобную угрозу и ее нельзя отвести при помощи альтернативных мер, и такое бремя возрастает по мере увеличения продолжительности содержания под стражей [4].

Однако, в постановлении суда отсутствует мотивировка касательно обоснованности принятия меры пресечения в виде содержания под стражей [3].

Согласно ч.1 ст. 9 МПГПП, каждый человек имеет право на свободу и личную неприкосновенность. Никто не может быть подвергнут произвольному аресту или содержанию под стражей.

Из этого следует, что каждый задержанный по подозрению в совершении преступления имеет право предстать перед судом для оценки законности задержания и решения вопроса о мере пресечения. Поэтому при санкционировании ареста в соответствии с требованиями статьи 14 УПК необходимо давать оценку обоснованности и законности задержания лица по подозрению в совершении преступления.

Медеуским районным судом №2 г. Алматы от 22 июня 2020 года вынесен приговор в отношении гр. И. по ст. 274 ч.4 п.2 Уголовного кодекса Республики Казахстан с назначением наказания до 3 (трех) лет ограничения свободы [5].

Следует отметить, что в приговоре отсутствуют описания доказательств, опровергающих высказывания гр. И. в социальных сетях. Более того, органами следствия не доказано ложность опубликованной информации и отсутствует причинно-следственная связь между совершенными действиями гр. И. и их последствиями. При том, что гр.И. публикуя свой пост сослался на новостной портал касательно совершения коррупции членом партии, подвергшийся к критике. Также, нет взаимосвязи между высказыванием гр. И. и нарушением общественной безопасности и общественного порядка.

Из материалов уголовного дела следует, что суд не применил нормы международного договора, а именно ч.1 ст.9 Международного пакта о гражданских и политических правах (далее – МПГПП).

Также, в отношении гр. К. было возбуждено дело по ст.274 УК РК, в связи с публикацией постов в социальных сетях касательно сомнительности стоимости строительства больниц для больных коронавирусом.

Согласно п.11 Постановления, в необходимых случаях суды должны руководствоваться нормами Международного пакта о гражданских и политических правах (далее - МПГПП), ратифицированного Парламентом 28 ноября 2005 года, для обеспечения выполнения обязательств Республики Казахстан как участника указанного международного пакта.

При этом, согласно ст.4 Конституции РК, международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами.

Таким образом, исходя из анализа судебной практики, следует, что суды не применяют нормы международных договоров в правоотношениях, подлежащих применению.

Исходя из вышеизложенного следует, что неопределенность необходимости применения норм международного права может привести к нарушению принятых Республикой Казахстан обязательств и к снижению доверия к судебной системе как со стороны граждан РК, так и иностранцев, также других государств.

В результате проведенного анализа практики применения норм международных договоров следует выделить 2 направления их применения: 1) простое упоминание; 2) непосредственное применение норм международного права.

Из анализа практики применения судами норм международных договоров, следует, что зачастую суды в решениях упоминают нормы международного договора. Упоминание нормы права происходит, когда нормы международного права совпадают с нормами национального права. Упоминание норм международного права в решениях суда является применением норм права, однако насколько эффективно такое применение?

В судебных актах судьи делают ссылки на:

- 1) Международный пакт о гражданских и политических правах;
- 2) Конвенцию «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин»;
- 3) Нью-Йоркскую Конвенцию «О правах ребенка»;
- 4) Конвенцию о правах инвалидов;
- 5) Конвенцию «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин».

При этом, суды РК применяют нормы вышеуказанных международных договоров лишь в той части, в которой они не противоречат национальным нормам права.

Непосредственное применение норм международных договоров применяется в оценке соответствия норм национального права нормам международного права и их преимущественного применения. Однако, таких дел на практике встречается 1 на 1000 дел.

Исходя из буквального толкования ч.1,3 ст.4 Конституции РК, п.10 Постановления, международные договоры подлежат непосредственному применению, как и национальные законодательства. Однако анализ судебной практики показывает, что суды Республики Казахстан не применяют нормы международного права, подлежащего применению. Судам следует отнести к международным договорам как источникам права и при вынесении решения суда давать оценку применимости, неприменимости норм международного права наряду с национальным законодательством. При таком подходе судов РК будет наглядно видно соблюдение Республикой Казахстан международно-правовых обязательств и укрепление защиты прав человека.

Особенности применения норм международного права судами Германии.

В связи с развитием международно-правовой защиты прав человека, частные лица для защиты своих прав обращаются не только в немецкие суды, но и используют ресурсы международных судов. На сегодняшний день, решения Европейского суда по правам человека, являющиеся обязательной на международном уровне, затрагивают многие сферы жизни человека.

Немецкие суды, как и органы исполнительной власти, действуют на основании «закона и права», вправе и обязаны применять нормы международного права, которые действуют на внутригосударственном уровне и пригодны для применения [6, с.186].

Роль международного права в правоприменительной практике немецких судов в корне отличается.

В отношении Европейской конвенции по защите прав человека и основных свобод (далее – ЕКПЧ) и судебной практики органов, созданных на основании ЕКПЧ, немецкие суды, если данные правовые акты не применяются непосредственно, должны решить вопрос об их косвенном значении вплоть до использования решений ЕСПЧ в качестве критерия для толкования при применении внутригосударственного права.

Согласно федеральному конституционному суду немецкие суды не могут отклоняться от национальных норм о разграничении подведомственности и отказаться исполнять обязанность следовать закону и праву, ссылаясь на решение ЕСПЧ.

Из вышеуказанного следует, что Основной закон имеет высшую юридическую силу, чем нормы международного права. Во избежание противоречий международного и национального права, Конституционный суд Германии вывел принцип уважения к международному праву. Однако принцип уважения к международному праву не означает приоритет международного права перед национальным правом.

Несмотря на это, немецкие суды учитывают решений ЕСПЧ либо мотивируют почему они не следуют мнению ЕСПЧ.

Согласно ст.27 Венской конвенции о праве международных договоров, участник не может ссылаться на положения своего внутреннего права в качестве оправдания для невыполнения им договора. Это правило действует без ущерба для статьи 46 [7].

Таким образом, немецкие суды при вынесении решения помимо основного закона, руководствуются ЕКПЧ. При противоречии вынесенного решения ЕКПЧ, суды мотивируют отклонение от норм ЕКПЧ, так как это допускается конституционным правом.

Гёргюлю, гражданин Турции, проживающий в Германии обратился в немецкий суд о признании отцовства. В 1999 г. у него родился внебрачный сын от женщины, с которым он расстался до рождения ребенка. Позже Гёргюлю узнал что у него родился сын, который передан в приемную семью. Суд первой инстанции Германии принял решение о передаче ребенка отцу, однако суд второй инстанции по жалобе приемной семьи и органа опеки, отказал в передаче сына отцу. Гёргюлю обратился с заявлением в ЕСПЧ, указывая на нарушение прав на уважение семейной жизни. В 2004 году, ЕСПЧ вынес решение в пользу отца, установив, что его права нарушаются без достаточного исследования вопроса что хуже ребенку. На этом, борьба за ребенка не завершилась. В Германии, как приемная семья, так и биологический отец ребенка подали заявление об усыновлении. Суд первой инстанции вынес решение в пользу отца, однако апелляционный суд отменил передачу ребенка отцу. При этом, мотивировав несогласие с требованиями ЕСПЧ, выдвинув тезис о том, что выполнять требования ЕСПЧ немецким судам вовсе не обязательно. Апелляционный суд подчеркнул, что ЕСПЧ не является вышестоящим судебным органом для немецких судов. По мнению суда, решение ЕСПЧ создает обязательства для Германии как субъекта международного права, но не для ее судов, то есть «органов, ответственных за отправление правосудия, которые, согласно ст. 97.1 Основного закона, являются независимыми».

Гёргюлю обратился в Конституционный суд о пересмотре решения судов с учетом решения ЕСПЧ. Конституционный суд направил дело заново в апелляционный суд для пересмотра решения с учетом решения ЕСПЧ, отметив, что суд не только не принял во внимание решение ЕСПЧ, но и действовал прямо вопреки установленным ЕКПЧ стандартам, а к тому же еще и в нарушение процессуального законодательства Германии.

Конституционный суд пришел к выводу, что апелляционный суд не исполнил своей обязанности при повторном рассмотрении дела принять во внимание решение ЕСПЧ и содержащиеся в нем аргументы, то есть не сделал попытки интерпретировать национальное право в соответствии с международными обязательствами Германии.

При этом, следует отметить, что для Германии Европейская Конвенция по правам человека, протоколы к ней, имеют всего лишь статус федерального закона. В связи с тем, что нормы международного права не имеют статуса конституционных норм, они не рассматриваются как непосредственно применимые.

Данная судебная практика наглядно показывает как немецкие суды применяют нормы международного права, и в случае не применения, мотивируют свои доводы, несмотря на то, что основной закон в иерархии стоит выше чем международные договоры.

Вывод. В данной статье проанализированы способы применения судами Республики Казахстан норм международного права и особенности применения норм международного права судами Германии. Согласно ст.4 Конституции, ратифицированные международные договоры имеют приоритет перед ее законами. Тем не менее, суды РК несмотря на высшую силу ратифицированных международных договоров, не применяют международные договоры, либо применяют механически. Следует обратить внимание, что применение норм международного права регулируется лишь Постановлением, которое не актуализировано на протяжении длительного времени.

В свою очередь, в Германии нормы ЕКПЧ не имеет статуса конституционных норм, несмотря на это, немецкие суды учитывают мнения ЕСЧП, применяют нормы ЕКЧП, в случае неприменения, мотивируют свое решение о неприменимости норм международного права.

Таким образом, для эффективного применения судами РК норм международного права предлагаем внести изменения в нормативное постановление ВС РК «О применении норм международных договоров Республики Казахстан» и урегулировать обязательность дачи оценки судами применимости и(или) неприменимости норм международных договоров.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года// Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет», [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения: 25.03.2023).
2. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Казахской ССР, Пленума Верховного суда Республики Казахстан, нормативных постановлений Верховного суда Республики Казахстан (1968-2014). –Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2015. – 688 с.
3. Постановление районного суда №2 Медеуского района города Алматы от 12 июня 2020 года по делу №7525-20-00-1/174 // Судебный кабинет Верховного суда Республики Казахстан, [Электронный ресурс]. URL: <https://office.sud.kz/lawsuit/document.xhtml> (дата обращения: 25.03.2023).
4. Замечания общего порядка № 35 Комитета по правам человека// [Электронный адрес] URL:<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/244/53/PDF/G1424453.pdf?OpenElement> (дата обращения: 25.03.2023).
5. Приговор районного суда №2 Медеуского районного суда города Алматы от 22 июня 2020 года по делу №7525-20-00-1/174 // Судебный кабинет Верховного суда Республики Казахстан, [Электронный ресурс]. URL: <https://office.sud.kz/lawsuit/document.xhtml> (дата обращения: 25.03.2023);
6. Международное право, Вольфганг Граф Витцтум, Инфотроник Медиа 2015, 1072;
7. Венская конвенция о праве международных договоров, 23 мая 1969 года/[Электронный ресурс]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml (дата обращения: 25.03.2023).

ӘОЖ 541.124

КӨШБАСШЫЛЫҚ САПАЛАР ЖӘНЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жакеева А.М. – ПП БББ 1 курс магистранты,

Наубаева Х.Т.: ғылыми жетекші, пс.ғ.д.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

hapiza_58@mail.ru

Мақалада көшбасшылық сапалар және тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың теориялық негіздері, көшбасшылықтың табиғатын түсіндіруде пайда болған психологиялық мектептердің бағыттары туралы мәселелер қарастырылады.

Тірек сөздер: «қасиеттер теориясы», «ситуациялық көшбасшылық теориясы», «көшбасшылық капитал», «айырбастау және транзакциялық талдау теориясы».

В статье рассматриваются вопросы о лидерских качествах и теоретических основах формирования личностных качеств, о направлениях психологических школ, возникших при объяснении природы лидерства.

Ключевые слова: «теория свойств», «теория ситуационного лидерства», «лидерский капитал», «теория обмена и транзакционного анализа».

The article discusses the problems of leadership qualities and the theoretical foundations of the formation of personal qualities, the directions of psychological schools that arose in explaining the nature of leadership.

Key words: «theory of properties», «theory of situational leadership», «leadership capital», «theory of exchange and transactional analysis».

Көшбасшылықтың пайда болуын түсінудің үш негізгі теориялық тәсілі бар. «Қасиеттер теориясы» (кейде «харизматикалық теория» деп аталады) басты назарды көшбасшының туа біткен қасиеттеріне аударады. Бұл теорияға сәйкес, көшбасшы тек белгілі бір жеке қасиеттер жиынтығы немесе белгілі бір психологиялық қасиеттер жиынтығы бар адам бола алады.

«Ситуациялық көшбасшылық теориясы» осы тұжырымдамалық тізбеде толығымен алынып тасталмаған, бірақ негізінен көшбасшылық жағдайының өнімі болып табылатын қасиеттер теориясын алмастырды.

Топтық өмірдің әртүрлі жағдайларында топтың жеке мүшелері ерекшеленеді, олар кем дегенде қандай да бір дәрежеде басқалардан жоғары, бірақ дәл осы қасиет белгілі бір жағдайда қажет болғандықтан, оған ие адам көшбасшы болады [1].

Аталған екі тәсіл көшбасшылықтың жүйелік теориясында ұсынылған мәселені шешудің үшінші нұсқасын тудырды, оған сәйкес көшбасшылық топтағы тұлғааралық қатынастарды ұйымдастыру үдерісі ретінде қарастырылады, ал көшбасшы осы үдерісті басқарудың субъектісі ретінде қарастырылады.

Бұл тәсілде топтың өмір сүруіне байланысты басқа айнымалыларды, мысалы, оның өмір сүру ұзақтығын ескеру ұсынылады. Бұл тұрғыда жүйелер теориясының бірқатар артықшылықтары бар.

Олар тек көшбасшылық туралы ғана емес, басқарушы туралы да айтылатыны анық. Өйткені, көшбасшы топтың ресми жетекшісі де бола алады.

Ресми көшбасшылық - бұл лауазым тұрғысынан адамдарға әсер ету үдерісі; бейресми көшбасшылық-бұл адамдарға олардың қабілеттері, дағдылары немесе басқа ресурстары арқылы әсер ету процесі- деп ажыратуға болады.

Бастапқыда, көшбасшылықты зерттеу басталған кезде, ғалымдар көшбасшыларды ажырата алмады, олардың жіктелуін ұсынбады. Әрі қарайғы зерттеулер көшбасшылардың түрлерін анықтауға және сипаттауға мүмкіндік берді: қызмет мазмұны бойынша (көшбасшы-шабыттандырушы және көшбасшы-орындаушы); қызмет сипаты бойынша (әмбебап көшбасшы және ситуациялық көшбасшы); қызмет бағыты бойынша (эмоционалды көшбасшы және іскер көшбасшы) және т. б. бөліп қарастырыла басталды.

Көшбасшылықтың табиғатын түсіндіру психологиялық мектептер бағытында жүзеге асырылды: психоаналитикалық (З.Фрейд, А.Адлер, К.Г. Юнг), онда «Наполеон кешенін» жүзеге асыруға басымдық, артықшылық, бейсаналық ұмтылыс байқалады; «Йель» (Г.Лассуэль, Б.Скиннер, У.Уайт) және «Франко-фурт проблемасына жақын» (Т.Адорно, Г.Маркузе, Э.Фромм), бұлар көшбасшылар мен олардың ізбасарларының өзара әрекеттесу факторларын, көшбасшылық ықпалды қалыптастыру механизмдерін талдаған.

Қалай болғанда да, белгілі бір білім беру моделі арқылы көшбасшылық қасиеттерді алу мәселесі әрқашан зерттеушілерді қызықтыратын идея болып қала берді. Осыған байланысты XIX ғасырдың 20-40 жылдарында пайда болған көшбасшылықтың жалпы белгілері және көшбасшылық әлеуетті іске асыру үшін аса маңызды қасиеттерді жүйелеу теориясын бөліп көрсетуге болады.

Бұл теория арқылы жеке тұлғаны психодиагностикалық тестілеуге, субъект сипатының көшбасшылық алғышарттарын анықтауға негізделген. Адамның мінезінде белгілі бір артықшылықтың болуы анық түсіндірілгенімен, бұлыңғыр пайымдау саласында, бірақ соған қарамастан көшбасшылық әлеуетті эмпирикалық өлшеуге және оны «құруға» мүмкіндік беретін бірқатар түзету процедураларының болмауы бұл теорияны «жұмбақты ашатын» құбылыстар санатына жатқызуға мүмкіндік береді.

Бұл теория Л.Стоуттың қазіргі авторлардың тұжырымдамаларында «көшбасшылық капитал» деп атайтын анықтамасына, яғни көшбасшыға басқаларды тиімді басқаруға мүмкіндік беретін жеке қасиеттер мен таланттардың жиынтығына сәйкес келеді [2].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында көшбасшылықтың мінез-құлық теориялары кеңінен қолданылады, олар мінез-құлыққа бағытталған. Бұл теория арқылы көшбасшыға оның айналасын сыртқы бағалауға, ізбасарлар тобының қабылдауына ерекше назар аударылады.

Бұл жағдайда өлшем құрылымы көшбасшысының ішкі бірлігін, сондай-ақ топ мүшелерінің өз жетекшісінің іс-әрекеттеріне жеке қанағаттануын бекітуге негізделген. Осылайша, белгілі бір адамды көшбасшылар санатына жатқызу оның көшбасшы ретінде әрекет ету, басқаша айтқанда, тиісті ұйымдық құрылымды құру қабілетіне байланысты жүзеге асырылатынын байқауға болады.

Көшбасшылықтың мінез-құлық аспектісін Р.Танненбаум, В.Шмидт, Р.Лайкерт, Р.Блейк, Дж.Моутон, Дж.Форд зерттеген. Мінез-құлық теориясының тағы бір нұсқасы XX ғасырдың екінші жартысында кең таралған деп танылған атрибутивті көшбасшылық теориялары жатады (Д.Джойя, Ф. Фидлер, Х. Симз, П. Сьюдфельд, П.Тетлок).

Олардағы басты мән көшбасшының еркіндік дәрежесіне беріледі, бұл ізбасарлардың үміттеріне тікелей пропорционалды қарастырылады. Бұл көшбасшылық мінез-құлықты модельдеуде басым рөл атқаратын топ, яғни басқарушылық шешім қабылдау үдерісіне негізгі әсер етуші ретінде қарастырылатын субъективаралық өзара әрекеттесу.

Мәселенің кері бағыты-көшбасшының топтың мінез-құлыққа әсері және көшбасшылық жоспарына сәйкес салдардың қалыптасуы А.Маслоу, Р.Хаус, Герцберг әзірлеген көшбасшылықтың мотивациялық теориясы аясында көтеріледі, мұнда көшбасшылық механизмі «стимул-реакция» бихевиористік дихотомиясы аясында зерттеледі.

Айырбастау және транзакциялық талдау теориясы (Дж. Хоманс, Дж.Марч, Г.Саймон, Дж.Тибо, Г.Келли және т.б.) көшбасшыны және оның айналасын өзара тиімді алмасудың ажырамас бөлігі ретінде ұсынады: көшбасшы әлеуметтік өзара әрекеттесуге өзі түрінде үлес қосады, ол үшін ол белгілі бір топ, ұйым, қоғамды сыйақы түрінде алады.

Сонымен қатар, көшбасшылық ортаның белсенді рөлі трансактивтіліктің тең серіктесі бола отырып, өзінің мәнін біршама жоғалтады. Осы орайда Дж.М.Бернс көшбасшылардың екі түрін анықтаған: көшбасшы-реттеуші және трансформациялық- көшбасшы.

Бірінші типтегі көшбасшы және оның қоршаған ортасының келісімінің оңтайлы формаларына қол жеткізуді білдіреді, оның топқа ең аз шығармашылық әсерімен көрінеді, екіншісі көшбасшылық ықпал ету радиусына кіретін топтың әрбір мүшесінің дамуында көрінетін қоршаған ортаның шығармашылық өзгеруін болжайды.

Кей зерттеушілер (Э.Весбур, Дж. Браун, к. Джибб) көшбасшылық қасиеттерді тудыратын немесе көшбасшының инновациялық бастамаларын тудыратын әлеуметтік контекстке назар аударады.

Көшбасшылық мінез-құлықтың ұтымды негізіне жүгіну XX ғасырдың 80-90 жылдарында орын алады. Көшбасшылықтың құндылық модельдері бойынша (К.Ходжкинсон, Г.Фейрхольм, С.Кучмарский) көшбасшы командасын қалыптастырудағы басты мән эмоционалды-жеке байланыстарға емес, жеке (көшбасшы) және әлеуметтік (топ) құндылықтар жүйелерінің сәйкестігіне беріледі.

Өзара әрекеттесу көшбасшының мінез-құлық үстемдігі негізінде емес, бастамашы мен алушының ортақ мақсаттарын түсіну арқылы жүзеге асырылады. Көшбасшы-бұл бір жағынан қоғамның қалыптасқан құндылық құрылымын қабылдайтын, екінші жағынан оны құндылық-нормативтік өзегін құру және енгізу арқылы ақылға қонымды түрде түзетуге тырысатын адам [3].

Көшбасшылық зерттеушілердің көпшілігі көшбасшылық құбылысын бірлескен топтық іс-әрекет контекстінде қарастырумен сипатталады, мұнда тек «жағдайлар» ғана емес, сонымен қатар топтың белгілі бір мүшелері осы мәселелерді шешу үшін бүкіл топты ұйымдастыра алатынын көрсете алатын топтық іс-әрекеттің нақты міндеттері де бірінші орынға қойылады.

Осы тұрғыдан алғанда, көшбасшы «көшбасшылық жағдайындағы оның мүшелерінің қарым-қатынасы нәтижесінде ұсынылған әлеуметтік топтың мүшесі және топ алға қойған мақсатқа жету үшін ықпал ететін ұйым, топ» (Р.Л. Кричевский, Б.Д.Парыгин, О.Ю.Бандурович, Е.В.Осипова, А.Кузубецкий, Н.И. Шевандрин, А.С. Чернышев, Л.А. Беляева және т. б.).

Бірқатар авторлар жеке тұлғаның құндылығын топтың құндылықтарымен сәйкестендіруге баса назар аударады, оны көшбасшы лауазымына ұсынудың маңызды шарты ретінде қарастырады.

Н.С. Жеребова бұл туралы: «көшбасшы шағын топта әрекет ете бастауы үшін оның нормалар мен құндылықтар туралы идеялары көптеген топтардың осындай идеяларымен сәйкес келуі керек»- деп жазады[4].

М.Р. Битянова көшбасшы жеке қасиеттерге немесе олардың ерекше үйлесіміне емес, белгілі бір топтағы қатынастардың құрылымына байланысты деп санайды. Тұлғааралық қатынастардың бұл жүйесі топтың мақсаттарымен, онда қалыптасқан құндылық нормаларымен қалыптасады және анықталады. Дәл осы құндылықтар мен мақсаттар негізінде топтың нақты көшбасшысы алға жылжиды. Көшбасшы топ таңдаған мақсаттар мен құндылықтар жүйесін көрсетеді, олардың тасымалдаушысы, өмірге белсенді жолсерігі болып табылады[5].

Б. Д. Парыгин көшбасшылық типологиясын үш негіз бойынша анықтайды: а) қызмет мазмұны бойынша (тапсырма беретін басшы-шабыттандырушы; орындаушы, ұйымдастырушы, «ми орталығы»; барлық осы функцияларды біріктіретін көшбасшы); ә) басқарушылық стилі бойынша (авторитарлық, демократиялық және аралас көшбасшылық түрі); б) іс-әрекет бойынша (көшбасшы әмбебап және ситуациялық болуы мүмкін) [6].

Бұл жіктеуді Н.И. Еникеев ұжымішілік функциялары бойынша толықтырады: а) топтық мақсатқа қол жеткізуге ықпал ететін, ұжым өмірінің іскерлік жағына бағдарланған аспаптық (немесе функционалдық) көшбасшы; ә) достық қарым-қатынастарды ұйымдастыруға бағытталған қолайлы психологиялық климатты құруға ықпал ететін эмоционалды көшбасшы; б) жоғарыда аталған екі мақсатты да жүзеге асыруға қабілетті көшбасшының аралас түрі функциялар [7].

Қызмет саласы бойынша: а) басшылық лауазымдарға таңдалған немесе тағайындалған ресми (немесе ресми) көшбасшы: староста, комсорг, команда капитаны және т. б., осы ұжымның қызметіне ресми жауапты; ә) ресми басшылық лауазымдармен айналыспаса да, жалпыға бірдей танылған беделмен өңдейтін бейресми көшбасшы; б) ресми және бейресми көшбасшы.

Тұлғаның дамуы бізге жасөспірімдерді отбасының, мектептің, қоғамның педагогикалық ұйымдастырылған ортасына араластыру және онымен интеграциялау үдерісі мен нәтижесі ретінде ұсынылады.

Бұл олардың психологиялық-педагогикалық мәдениеті мен психологиялық-педагогикалық дайындығын өзара байланысты аспектілер ретінде қарастырды.

Қазіргі мектепті көшбасшының тәрбиесіне педагогикалық әсерді жүзеге асырудың маңызды факторы ретінде талдай отырып, ғалымдар оның осы қызмет саласындағы мүмкіндіктерін қарастырады.

Қазіргі мектеп мұғалімдері жасөспірімдердің бойында көшбасшылық сапалар мен тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруда гуманизм идеяларын, жеке бас бостандығын және оны дараландыруды, мұғалім мен жасөспірімнің тең өзара әрекеттесуін, сондай-ақ отбасы мен мектептің тығыз байланысы идеяларын қолдану қажеттілігі туралы қорытынды жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения. СПб.: Питер, 2013.
2. Стоут Л. Управление персоналом: настольная книга менеджера. Издательство: «Добрая книга», 2009.
3. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти. Т.2. Хрестоматия.- Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 2004.
4. Жеребова Н.С. Лидерство в малых группах, как объект социально-психологического исследования. М., 2011.
5. Битянова М.Р. Профессия-школьник. Программа формирования индивидуального стиля. М., 2011.
6. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Истоки и перспективы. Издательство:СПбГУП, 2010.
7. Еникеев Н.И. Общая и социальная психология.М.:Норма, НИЦ-ИНФРА-М,2013.

ӘОЖ 9(571) 333.16)

ЖҢАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ

Жарқын А., 1 курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ-сы

Akzhol.zharkyn@list.ru

Мақалада жаһандану тұсындағы ұлттық-мәдени бірегейлік мәселелері қозғалады. Жаһандану дегеніміз не және оның тигізер пайдасы мен қаупі қаншалықты деген сауалға жауап қарастырылады. Жаһандану үрдісінің ағынымен ере отырып өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктермен салт-дәстүрлерімізді сақтаудың маңыздылығы талданады.

Тірек сөздер: *ұлттық мәдениет, жаһандануы, мәдени-рухани құндылықтар, өркениет, салт дәстүр, ұлттық дүниетаным.*

В статье рассматриваются вопросы национально-культурной идентичности в условиях глобализации. Рассмотрен ответ на вопрос, что такое глобализация и ее реальные преимущества и опасности. Анализируется важность сохранения наших традиций с национальными и культурными особенностями, следуя тенденции глобализации.

Ключевые слова: национальная культура, глобализация, культурно-духовные ценности, цивилизация, традиции, национальное мировоззрение.

The article touches upon the issues of national and cultural identity in the context of globalization. The answer to the question What is globalization and what are its advantages and risks will be considered. With the course of the globalization process, the importance of preserving traditions and customs with characteristic national and cultural features is analyzed.

Key words: national culture, globalization, cultural and spiritual values, civilization, traditions, national outlook.

Бүгінгі күрделенген дүниенің жаһандану үдерісі кезеңінде ұлттық бірегейлікті сақтап қалу ең негізгі мәселенің бірі болып отыр.

Қазіргі уақытта дүние жүзінде аса күрделі процестер іске асуда. Соның бірі жаһандану (глобализация, ғаламдастыру) процесі – бұл әлеуметтік, рухани, саяси экономикалық процесті білдіретін термин. Жаһандану, ғаламдану, әлемдік ауқымдану, глоба-лизация (ағылш. Global-әлемдік, дүние-жүзілік) – жаңа, жалпы әлемдік саяси, экономикалық, мәдени және ақпараттық тұтастық құрылуының үрдісі [1]

«Жаһандану» түсінігі XX ғ. аяғы мен XXI ғ. басындағы жер шары кеңістігінде өріс алған әлеуметтік өзгерістер мен шынайылықты мағыналандырудың өзегі болып табылады. 60-70-ші жылдары пайда болып, жаһандану идеясы 80-ші жылдары академиялық мойындауға ие болды. «Жаһандану» термині ғылыми айналымда бекітілген.

Бұл қазіргі саясаттанушылар үшін ғана емес, мәдениеттанушылар мен философтар үшін де өзекті мәселеге айналды. Қоғамдағы өзгерістер жалпыадамзаттық құндылықтарды қайта қарау қажеттілігімен сипатталады. Бұл кезеңде жаһандану дегеніміз не және оның барлық ғылым салалары әртүрлі жауап беретін артықшылықтары мен тәуекелдері қандай деген сұрақ туындайды. Соңғы уақытта біз жаһандану процесі біздің мәдениетімізге неғұрлым интеграцияланған болса, ұлттық бірегейлікті сақтау соғұрлым белсенді болатынын байқадық. Жаһандану барған сайын проблемалы бола бастағанда, АСА-ның ұлттық өнерге, мәдениетке, тілге және дінге деген назары арта түседі. Мәдениеттің шығу тегін зерттеуге және оның тамырларын ұлттық құндылықтармен байланыстыруға қызығушылық артып келеді.

Жаһандану әлемдегі мәдениеттердің алуан түрлілігін жокқа шығармайды. Бұл өзінің ұлттық және жеке ерекшеліктерінен қашуды қажет етпейді. Ол бүкіл мәдениетке ортақ біртектілікке көшуді өзінің мақсаты деп санамады, бірақ ол қазіргі уақытта бүкіл әлемде жасалып жатқан мәдени құндылықтар мен модельдерді тарататын ақпараттық технологияларды жасады [2]. Ал мәдениетті өзімен және басқалармен байытатындар-ұлттық құндылықтар. Демек, мәдениеттің интегративті функциясы басқа мәдениеттермен байланыс құралы ретінде. Мәдениетті өзімен және басқалармен байланыстыратын дәстүр. Дәстүр бір мәдениетке жататын адамдарды қарым-қатынаста байланыстырады. Адам туылғаннан бастап белгілі бір мәдени ортаға тап болады, оны игереді, сондықтан ол өзінің табиғаты сияқты ажырамас болады. Бір мәдениеттің адамдары бір-бірін басқа мәдени дәстүрлердің адамдарына қарағанда жақсы түсінеді. Қарқынды дамып келе жатқан қоғамда дәстүр сақталады, әйтпесе қоғам дәстүрсіз өмір сүре алмайды, бірақ оның мазмұны өзгеруі мүмкін және кейбір шектеулер әлсіреуі мүмкін. Қоғамда пайда болатын идеалдар мен құндылықтар, сондай-ақ мәдени нормалардың функциялары мен механизмдері әртүрлі. Саналы түрде қабылданған идеал, құндылықтар мен дәстүрлердің айырмашылығы-олар шектелмейді, олар кез-келген әрекетті өз қалауы бойынша жасауға ерік береді. Демек, олар қоғамның динамикалық дамуына және адамның еркін дамуына әсер етеді. Бірақ идеалдар мен құндылықтар, сондай-ақ мәдени нормаларды таңдау мәдени ортада орын алады және олар бірлікті, сәйкестікті қалыптастыратын мәдениеттердің мұрагерлері болып табылады.

Ұлт теориясының психологиялық ілімін ашқан австралиялық ойшыл О. Бауэр. Ойшыл өз еңбегінде: «Ұлт дегеніміз тағдырдың ортақтығы» деген ойды тұжырымдайды [3]. Ұлт

ұғымын тарихи қалыптасқан адамдардың қауымдастығы ретінде зерделейді. Қазақстан Республикасындағы қазіргі замандағы ұлт мәселесінің әртүрлі қырларын саяси ғылымдар тұрғысынан талқылаудан өткізе келе А.Ж. Мұқажанова: «Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті саяси құбылыс және әлеуметтік қарым-қатынас түрі ретінде әр түрлі ұлттық қауымдастық мүшелерінің бірлігін нығайтуға ғана емес, сонымен бірге сол қауымдастықтардың өздерінің ішкі бірлігін бірнеше есе күшейтуге де септігін тигізеді», – деп атап көрсетеді [4]

Бүгінде Қазақстан ұлттық жаңғыру кезеңін бастан кешуде. Ұлттық-мәдени жаңғыру үрдісі мәдени парадигманың өзгеруін білдіреді. Бұрынғы тұжырымдамаларды қайта қарау, ұмытылған немесе тыйым салынған есімдерді қайтару-қазіргі Қазақстанның мәдени өмірінің ерекшеліктері.

Ұлттық жаңғыру үрдісі Қазақстан тарихына деген қызығушылық негізінде ғана емес, өз дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жандандырумен де байланысты. Қазақ дәстүрін жаңғырту бүгінде Қазақстанда тарихи жалғасын жаңғырту ретінде қабылдануда. Қазақ халқы үшін бұл өте күрделі мәселе, өйткені біз жоғалған дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалпына келтіру туралы айтып отырмыз. Қазіргі қазақтар бұрынғы көшпенділер емес, малшылар. Әдет-ғұрыптарды қасақана жою және қудалау XX ғасырда жалғасты. Жетпіс жылдық кеңестік кезеңде Қазақстан дәстүрлермен "өткеннің қалдығы" ретінде күресті. Алайда, сол кезде де, қазір де қазақтар өздерінің бұрынғы өмір салтының қалдықтарымен тынымсыз күресуде. Мұнда туыстық байланыстарға ерекше назар аударылады. П. и., руларға бөліну-қазақ халқының идеологиясы. Бұл ерекше құбылыс ежелгі дәуірде пайда болған, бірақ руларға бөліну қазіргі әлемде де қолданылады.

Ұлттық дүниетанымымызды қайта жүйелеу де күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе. Ұлттық дүниетаным дегеніміз жай ұғымдар мен түсініктердің жиынтығы емес, ғасырлар бойы атадан балаға көшіп ана сүтімен әрқайсысымыздың қанымызға сіңген дүниені қабылдау ерекшелігіміз, ойлау машығымыз, бағалау өлшеміміз. Кез келген жаңа ілім-білімді, өз дүниетанымымыз елегінен өткізе отырып қабылдасақ ғана құнарлы топыраққа түскен әлгі ілім мен жаңалықтың жемісі баянды болмақ. Ұлттық құндылық ол – біздің дәстүріміз, ол – біздің тіліміз, ол – біздің тарихымыз, ол – біздің дініміз. Бұл құндылықтар ұлтты ұлт етіп отырған ұлттың діңгегі. Ал діңгегімізді сындырып, болашаққа жол тартамыз десек, онда біздің қателескеніміз. Ұлттық құндылықтар ұлттың дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік ерекшелігін, шынайы болмысын, келбетін көрсетеді. Ата-бабадан қалған құндылықтар ұмыт болып, маңызын жоғалтса, келер ұрпақтың толыққанды тұлға болып қалыптасуы мүмкін емес.

Тарихи тәрбиенің, тарихи білімнің қажеттілігі де ауадай. Бұл қазақ болу заманы. Жаңашылдыққа ұмтылуда ұлттық құндылықтарды қабылдаудың қаншалықты қиын екенін көріп жүрміз, бұл қауіпті үрдіс. Сірә оның жауабы намыста болса керек. Ұлттық құндылықтармен ұрпақ өміріндегі сабақтастықты үзбеуіміз қажет. Сабақтастық үзілген жағдайда ұлт өміріндегі маңызды құндылықтар адамзат өміріндегі өз қызметін тоқтатады. Сабақтастық арқылы ұлттың өмір сүру формасы, мінез-құлқы, дүниеге қатынасы, мәдениеті, бабалар өмірінің тәжірибесі ұрпақтан-ұрпаққа көшіп отырады. Қазақстан Мәңгілік Ел болу үшін ұлттық құндылықтар мен ұрпақтар арасындағы ажырамас сабақтастықты сақтауға тиіспіз.

Қазақ халқы өзгермелі, әрқилы замандарды бастан кешірді. Қазақ елі қандай заманды өз басынан өткізсе де, бабаларымыздың салып кеткен жолын, бүгінгіге және болашаққа қызмет ететін өмір тәжірибесі деп қарай білген. Осы жалғастықтың өн бойында өз құндылықтарымыздың жібi үзілмегені дұрыс. Біздің мәдениетіміз бен салт -дәстүріміз өте бай, дүниежүзінің ешбір ұлтында кездеспейтін небір інжу маржандар бар. Міне осының бәрін қазіргі заман талабына сай жаңғыртып, құндылықтарымызды көрсетсек, сол біздің өркендегеніміз. Қазақ өз кеңістігін «Ұлы дала», «кең дала» – деп атайды. Демек бұл сабақтастық өз өміршендігін тоқтатпау қажет! Ол үшін қазақы болмысымыздың тетігі қазақ тілімізді дәріптеуден жалықпауымыз керек. Сол үшін, қазақ тілінің мәртебесін көтеру басты назарда болса. Тіл ұлт болып қалудың

соңғы қамалы екені баршаға аян. Ғ.Мүсірепов: «Өз тілін, әдебиетін, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес. Себебі, ол қандайлық мамандық білімі болсада, рухани ой тәрбиесінде сыңаржақ аза-мат болады» [5] – деген ойының маңызы бар.

Б.М. Сатершиновтың пайымдауынша: «Тарихи тағдырдың тәлкегімен мәдени деградация мен трансформацияға ұшыраған ұлттық мәдениетті қайта өркендету төмендегі міндеттерді мемлекеттік деңгейде шешуді жүктейді: ең алдымен, ұлттық мәдениеттің негізін құрайтын түбегейлі құндылықтарды, яғни адамдарды рухани тұрғыда оятатын ұлттық тіл мен дәстүрді қайта жаңғырту; осы уақытқа дейін тыйым салынып келген халықтың тарихи өткенін толығымен, жанжақты зерттеулер арқылы қалпына келтіру, тарихи сананы қалыптастыру арқылы мәңгүрттік жағдайдан арылу; ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ халқының асыл қазынасы – мәдени-рухани мұрасын игеру». [6]

Э. Дюркгейм қоғамды ерекше субстанция ретінде қарастырды, оны топтық сана мен топтық мінез-құлық ерекшеліктерімен салыстыра отырып түсіндірген. Топ ойлайды, сезінеді, іс-әрекет, қимыл жасайды. Ал, бұл топтың мінез-құлқы оның әрбір жеке мүшесінің ой-сезім, іс-әрекетінен басқаша. Бұл постулатты Э. Дюркгейм барлық қоғамға қолданады. Әлеуметтік фактілер индивидтен (адамнан) тәуелсіз, ол да табиғат құбылыстары сияқты, бірақ, олар адамға еріксіз түрде әсер етіп, оның қоғамда бір тәртіппен жүруін талап етеді. Мұнда әлеуметтік қатынас түсінігінің дәстүрі қалыптасады. Қазақ мәдениеті батыстандыру мен жаһанданудың жойқын ағысына батып кетпей тұрғандағы ұлттық дәстүрді Дюркгейм айтқандай, әлеуметтік қатынасының тұрақтылығына айналдыру. [7].

Мәдениеттердің плюрализмі мәдениеттердің арасында «өзімдікі» және оған жат мәдениет «өзге» деген түсініктерді қалыптастырды. Мәдениеттердің әртүрлілігін зерттейтін мәдениеттану мәдениеттердің әртүрлілігін мәдениеттердің формақұрастыруының көптүрлілігінен, яғни мифпен, өнермен, дінмен, философиямен, ғылыммен байланыстырса, басқаша – тарихи көптүрлілігі ұлттар мен халықтардың әртүрлі дәуірлер мен кезеңдерде мәдени қалыптасуы. Біріншіден, бұнда мәдениеттің жүйелік бірлігі, екіншіден типтік әртүрлілік. Мәдениеттің құрылымы жағынан жалпы біртұтастықта болатын болса, оның тарихи-географиялық, қоғамдық, психологиялық жағынан әртүрлілікте болады деп қорытындылай аламыз.

Ұлт пен оны құратын жеке тұлға мәдени дәстүрде бірегейленеді. Ұлтты құратын жеке тұлғаларда ұлттық, ұлттық қатынастар, сезім мен күйзелістер туады. Ондай болса, әрбір тұлға ұлтты білдіреді. Жеке тұлға мен ұлт арасында «Мен»-«Мен»хабар алмасады. Жеке тұлға ұлтымен бірегейлік қарым-қатынаста болып, ұлттық құндылықтарды тасымалдаушы да болады. Ұлттық «Менді» қалыптастырушылық мәнінің маңызды түс екендігін байыптай аламыз. Ал, ұлттық «Мен» феномені өзінің субъектілерінің, яғни, әрбір қазақ азаматының, «МЕН – концепциясының» тұтастығынан құралатын әлеуметтік-психологиялық құбылыс. Яғни, ұлттық өзіндік сана – ұлттың өзін-өзі қайтадан тануы, өзін-өзі сынау, өзін-өзі жетілдіру сияқты т.б. құрылымдарды кеңінен қамтитын Ұлттық Менге жинақталады да, этноархетиптік үдерістерден тамыр тартады. Ұжымдық бейсаналықтың имманентті императиві де «Ұлттық Менді» сақтауды «жариялайды». [8]

Қазақ мәдениеті қаншама жылдар өзінің негізінен қол үзіп қалды, ал жаһанданудың әсерінің ұлғаюынан қазақ халқының ұлттық рухани құндылықтарының қазіргі заманға трансформациялануының қажеттілігі туды. Осыған орай, ұлттық бірегейлік мәселесі қазіргі заманның негізгі мәніне ие болып отыр. Бұл мәселе бүкіл әлемдік қоғамдастықтың кешенді шешімін қажет етеді. Біз барлық ұлттардың мәдени ерекшеліктеріне түсіністікпен қарап, өзіміздің ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалуымыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан: ұлттық энциклопедия/ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы., Қазақ энциклопедия-ясы, 2001. – 720 б.
2. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алма-ты: Қазақ университеті, 1998. – 203 б.

3. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – М.: Серп, 1909. – 47 с
4. Мұқажанова А.Ж. Қазақстан Республикасы: ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетіндегі ұлттық және жалпыадамзаттық (саяси талдау): саяси ғыл. докт. ... авто-реф. – Алматы, 2010. – 54 б
5. Бегманов Қ. Дәстүр: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Баспа, 2017. – Т. 3. – 508 б.
6. Сатершинов Б.М. Тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын әлеуметтік-философиялық талдау: 09.00.11: филос. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2009. – 45 б
7. Дюркгейм Э., Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995 – 263 с
8. Қ.Оразқұлова, Н.Михайлова, М.Султанова. Жаһандану кезеңіндегі мәдени бірегейлікті сақтаудың мәні.//Ақиқат. Алматы, 2012.-5с.

UDC 37.015.2

THE EFFECTIVENESS OF TEACHING A BIOLOGY LESSON ACCORDING TO AN UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM WITH CASE-STUDY TECHNOLOGY

A. Zhassuzakova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

zhasuzakovaa@mail.ru

Case technology is a method of active problem-situational analysis based on learning through solving specific problems and situations. Its main goal is the development of problems and the search for their solutions, the development of students' ability to work with information. At the same time, the emphasis is not on obtaining ready-made knowledge, but on their development, the joint work of the teacher and the student.

Key words: Case technology, method of problem-situational analysis, updated educational program, skills, competencies, interactive teaching method, traditional teaching method.

Кейс-технология – бұл нақты мәселелерді, жағдайларды шешу арқылы оқытуға негізделген белсенді проблемалық-ситуациялық талдау әдісі. Оның басты мақсаты – проблемаларды әзірлеу және олардың шешімін табу, оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеуді үйрену қабілетін дамыту. Бұл жағдайда дайын білім алуға емес, оларды дамытуға, мұғалім мен оқушының бірлескен жұмысына баса назар аударылады.

Тірек сөздер: Кейс-технология, проблемалық-ситуациялық талдау әдісі, жаңартылған білім беру бағдарламасы, дағды, құзыреттілік, интерактивті оқыту әдісі, дәстүрлі оқыту әдісі.

Кейс-технология-это метод активного проблемно-ситуационного анализа, основанный на обучении через решение конкретных проблем, ситуаций. Его главная цель-разработка проблем и поиск их решений, развитие у учащихся умения работать с информацией. При этом акцент делается не на получении готовых знаний, а на их развитии, совместной работе учителя и ученика.

Ключевые слова: Кейс-технология, метод проблемно-ситуационного анализа, обновленная образовательная программа, навыки, компетенции, интерактивный метод обучения, традиционный метод обучения.

Currently, we notice that the educational program is in the process of progressive renewal. Various innovations are continuance introduced into the educational process of our state. The principal determination of the updated educational program is to tincture in the student the aptitudes of fault-finding thinking, research work, invigorating of communicatory communication,

the ability to use functional literacy, ability and efficaciously contraption it, creating a compatible favourable educational environment. As an exemplification of a technology that connects each these tasks, we can appropriate the case study technology [1].

A case is a set of educational materials that formulate functional questions involving the search for figuring out to special situations in a accumulation or individually. Its distinguishing feature is the discription of a problematical situation supported on facts from substantial life. The essence of this method is reflection, critical analysis and purposefulness of specific situations. A case is a discription of a specific situation prearranged in conformation with a certain format and designed to teach students the analysis of indefinite types of information, its generalization, the ability to particularize a disputed point and recrudesce possible solutions in conformation with accepted criteria. This is a practical situation in which a understandably discussed and reasoned solution is proposed, and a kind of belonging that leads to the classroom [2].

The Case-study technology is not only a realistic discription of events, on the other hand furthermore a single information complex that allows you to distinguish the situation. The application of this method in a secondary school solves a number of far-reaching tasks like increasing motive to learn, developing information processing skills, developing communicatory competencies (working in groups, the ability to defend one's point of view), developing speech skills (the ability to argue, express interests). A problematical situation buoy be presented in contradistinctive ways: a text with a specific machination or idea, a video excerpt, an audio, and even a photo or illustration. The case method harmoniously combines into the educational process, carries it finisher to the substantiality of high spirits furnishes to the materialization of extraordinary undergraduate sprightliness in society. That is, the study of a subject means the considerateness of a variety of situations or tasks in certain combinations [2].

A characteristic of the case-technology method used in biology lessons is the introduction of a problem situation supported on substantial facts. The principal function of the method is to teach students to disentangle complex problems that cannot be resolved analytically in biology lessons. The case invigorates students, brings out information and communication competencies, and gos away undergraduates individual by individual with circumstantial situations. That is, it refers to interactive teaching methods that appropriate each students to interact [3].

In progression to determine the effectualness of Case technology in the progression of pedagogical practice, I conducted classes on this method for students of our university. The topic of the lesson is "the structure of the digestive system". As a task, I prearranged and brought special cases. Students elbow grease in 3 groups.

1 case. David has been overweight since childhood. At the age of 26, he weighed 268 kilograms. After the death of his mother in 2001, David experienced severe stress and lost the ability to overeate. He consumed up to 30,000 calories a day and barely covered 200 meters without assistance at the age of 26.

Case task: To consider and propose ways to calculate the norms of nutrition. What dietary products for middle-level students would be recommended to include in the school's diet?

2 case. Twins Maria and Katie Campbell are among the very active and advanced students of the school. One day they will hear their parents talking. The father tells the mother that her daughters are gradually gaining weight and that something needs to be done with her. The girls were 11 years old at the time. Girls who are concerned about such a shore, at first decide not to eat anything for just one day, but this lasts for several weeks. It will be too late when the parents take their daughters to the hospital for examination. The daughters' organism ceases to develop, unable to withstand such changes. Their struggle for life has been going on for more than 20 years.

Case task: How to distribute the amount and composition of food consumed during the day? To make an approximate diet for excellent students of educational institutions and students who actively participate in the sports life of the school.

3 case. Kat is a very successful model, she has lost a lot of weight. That's because her boyfriend has always been unhappy with her weight. As a result, Kat fell ill with anorexia, but broke up with her boyfriend. After a while, the girl met another man, and they decided to start a family. But the guy was

very concerned about her weight and campaigned for her weight to be restored. Since the girl refuses him, the guy goes for a little trick. She makes the wedding bed two sizes bigger and agrees that there will be no wedding unless it gets better. Kat started eating 3 times a day and gradually gained weight. The wedding took place in 2009, and now the couple is raising a daughter.

Case task: What should you do to maintain a normal weight in accordance with the age norm? What factors influence a sharp decrease or a sharp increase in weight? How do we deal with this?

The idiosyncrasy of these cases is that each the situations mentioned are appropriated from life. The specifics of the use of Case technology, linking the acquired consciousness of students with life, instilling skills for their application in life.

Using a case study in biology lessons allows us to accumulation contemporary knowledge and practical elbow grease skills. This method is essentially contradistinctive from traditional methods. The student has equalise rights with other students and the teacher in the process of discussing the problem and searching for the truth. The effectualness of using the case study method largely upon be contingent on the qualification of the teacher to cope the learning process. In this case, their role in the application of case technologies is extremely obvious and responsible, since the teacher:

- designs a case;
- distributes students into small groups (4-6 people);
- introduces students to the situation, the system for evaluating problem solutions, and deadlines for completing tasks;
- organizes the work of students in small groups, identifies speakers;
- organizes speech pattern of solutions in small groups;
- organizes oecumenical debates;
- undertakings with a general analysis of the situation;
- appraises students [4].

In this manner the role of the teacher is to direct a conversation or discussion through problematical issues, to control working hours, to encourage students to abandon superficial thinking, to involve all members of the group in the process of analysing the case. Students should disentangle this problem and predispose the reaction of others to their actions. Moreover, they should understand that the problem may have contradistinctive solutions. Therefore, the teacher should help students not only to express their opinion, on the other hand furthermore to argue and eventually predispose a common solution. Students should distinguish from the extremely beginning that decision-making depends altogether on them, the teacher only explains the consequences of making hasty decisions. To use Case Technology, the first configuration you need to do is create the case itself. A difficult task for a teacher, requiring erudition, pedagogical expertness and time, is the development of a situation, that is, the selection of an appropriate specific material in which a disputed point situation is modeled and a establish of knowledge, skills and abilities that students need to learn is demonstrated. Usually situations prearranged in writing are read, studied and discussed. These situations form the basis of a classroom conversation under the guidance of a teacher. The case method incorporates both a special type of educational material and unparalleled ways of using this material in the learning process [5].

During the lesson, using case-study technology, we can resuscitate the following conclusions:

- The activity of students has increased. At the commencement of the lesson, thoughts were unconnected and there was no desire for the lesson. When discussing the cases and solving them, I noticed that each attention was paid to the classes;
- Interestingness in the lesson has increased, consideration is full focused on the lesson;
- Improved communication skills. Working as a team, they could exchange conceptions with each other and constitute characteristic decisions;
- Improved speech skills. Everybody was accomplished to express their opinion and prove their point of view;
- First of all, they understood how they buoy application the trained knowledge in life.

REFERENCES:

1. Sidorov S.V., Basargina O.O. "Case technologies as a means of developing students' cognitive interests": article, Shadrinsk State Pedagogical Institute, Shadrinsk, Kurgan region, Russia.
2. Ustinova T.B. «Case technologies as a condition for activating independent work» // Festival of pedagogical ideas URL: <http://festival.1september.ru/articles/512028/>
3. Maskaeva T.A., Labutina M.V., Chegodaeva N.D. «THE USE OF CASE TECHNOLOGY IN THE STUDY OF BIOLOGY AT SCHOOL» // Modern problems of science and education – 2018. – No. 4. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27752> (accessed: 07.12.2022).
4. S. Y. Popova (Smolik) E. V. Pronina «CASE STUDY: principles of creation and use», Moscow 2015.
5. Egenisova A. K., Duisenbayeva A. I. «The use of the case study method in education» // International Journal of Experimental Education. - 2013. – No. 7. – pp. 129-132.

УДК 574.524

ОРГАНИЗАЦИЯ БИОИНДИКАЦИОННОЙ ОЦЕНКИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ РЕКИ ИШИМ В ПРЕДЕЛАХ ГОРОДА АСТАНЫ

Жумаканова А.Д.

Международный университет Астана

asssmina@gmail.com

В данной работе описано состояние реки Ишим в пределах города Астаны. Изучена первая учетная площадка. Получен перечень видов потенциальных биоиндикаторов.

Ключевые слова: *Ишим, биогеоценоз, оценка*

Бұл жұмыста Астана қаласының аумағындағы Есіл өзенінің жағдайы бағаланды. Бірінші есеп платформасы зерттелді. Потенциалды биоиндикаторлар түрлерінің тізімі алынды.

Тірек сөздер: *Есіл, биогеоценоз, бағалау*

This paper describes the state of the Ishim River within the city of Astana. The first accounting platform has been studied. A list of types of potential bioindicators has been obtained.

Key words: *Esil, biogeocenosis, grade*

Река Ишим (каз. Есіл) является особо крупным географическим объектом расположенный на территории Казахстана. Ишим является крупной рекой в Казахстане и России, левый и самый длинный приток Иртыша.

Река делит столицу Казахстана на правый и левый берег. Участок реки, расположенный на территорию города, влияет на климатическую и урбанистическую ситуацию города [1]. Городской участок реки отличается высоким рекреационным потенциалом и имеются в наличии несколько крупных парков и набережных территории для отдыха жителей столицы и гостей города. Широкий разлив реки регулируются при помощи различных дамб. Широкая водная гладь дает формирование крупных мест обитания различных видов рыб, птиц и гидрофильных видов растений.

Высокая антропогенное влияние и фактора мегаполиса приводит к засорению реки и его застоя. Часто происходит застой воды, а также появляется цветение с посредствующим выделение неприятного запаха. Также река используется как объектом для утилизаций и накопления сточных вод мегаполиса, что свою очередь лимитирует факторы распространя локальной флоры и фауны [2].

Рисунок 1. Состояние биогеоценоза

Основными методами измерения негативного влияния могут выступать биоиндикаторы. Биоиндикаторы – это растения или животные, которые сильно ощущают на себе колебания химического состава воды, температуры или засоренности, моментально дающую свою реакцию в различных показателях. В качестве биоиндикатора можно использовать высшее сосудистые растения [3].

В качестве модельного объекта предлагаем рассмотреть часто встречаемые виды такие как:

1. <i>Achillea millefolium</i>	29. <i>Limonium gmelinii</i>
2. <i>Agropyron cristatum</i>	30. <i>Linaria vulgaris</i>
3. <i>Alcea rosea</i>	31. <i>Lonicera tatarica</i>
4. <i>Amaranthus retroflexus</i>	32. <i>Lycopus europaeus</i>
5. <i>Ardea cinerea</i>	33. <i>Lythrum salicaria</i>
6. <i>Artemisia abrotanum</i>	34. <i>Malva pusilla</i>
7. <i>Artemisia vulgaris</i>	35. <i>Medicago sativa</i>
8. <i>Berteroa incana</i>	36. <i>Melilotus officinalis</i>
9. <i>Bidens tripartita</i>	37. <i>Onobrychis viciifolia</i>
10. <i>Butomus umbellatus</i>	38. <i>Phragmites australis</i>
11. <i>Cannabis sativa</i>	39. <i>Ranunculus aquatilis</i>
12. <i>Carduus acanthoides</i>	40. <i>Reseda lutea</i>
13. <i>Carex pseudocyperus</i>	41. <i>Rubus caesius</i>
14. <i>Chelidonium majus</i>	42. <i>Saussurea amara</i>
15. <i>Cichorium intybus</i>	43. <i>Sterna hirundo</i>
16. <i>Cirsium arvense</i>	44. <i>Stipa pennata</i>
17. <i>Convolvulus arvensis</i>	45. <i>Symphytum caucasicum</i>
18. <i>Echium vulgare</i>	46. <i>Tanacetum vulgare</i>
19. <i>Elaeagnus angustifolia</i>	47. <i>Thlaspi arvense</i>
20. <i>Epilobium hirsutum</i>	48. <i>Tragopogon orientalis</i>
21. <i>Euphorbia virgata</i>	49. <i>Tragopogon pratensis</i>
22. <i>Galinsoga parviflora</i>	50. <i>Tripleurospermum inodorum</i>
23. <i>Glycyrrhiza aspera</i>	51. <i>Tripolium pannonicum</i>
24. <i>Hesperis matronalis</i>	52. <i>Typha laxmannii</i>
25. <i>Inula helenium</i>	53. <i>Typha laxmannii</i>
26. <i>Lactuca tatarica</i>	54. <i>Valeriana officinalis</i>
27. <i>Lepidium draba</i>	55. <i>Vicia cracca</i>
28. <i>Lepidium latifolium</i>	

Данные виды растений (55 видов высших сосудистых растений) были зафиксированы в обилие на учетной площадке между мостами улицы Туран и Шабал Бейсековой.

Рисунок 2. Исследуемая учетная площадка

Основным методом изучения предполагается отбор видов растений по экологическим группам, которые могут оценить диапазон экологической ниши проявление неблагоприятных факторов. Перечень видов представлен в основном гидрофильными растениями, которые определяют некоторые абиотические факторы окружающей среды.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ресурсы поверхностных вод СССР: Гидрологическая изученность. Т. 15. Алтай и Западная Сибирь. Вып. 3. Нижний Иртыш и Нижняя Обь / под ред. Г. Д. Эйрих. — Л.: Гидрометеиздат, 1964. — 432 с.
2. <https://kazpravda.kz/n/pozelenevshiy-esil-obespokoil-astanchan/>
3. Куриленко В.В, Зайцева О. В., Новикова Е. А., Осмоловская Н. Г., Уфимцева М. Д. Основы экогеологии, биоиндикации и биотестирования водных экосистем. (Под ред. В. В. Куриленко). 2003. 448 с.

ӘОЖ 159.9

ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД ПРОБЛЕМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН-АЛУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Жуматаева А.

Жексембаева Ж.Р., п.ғ.к, ғылыми жетекші

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.,

sunny_zhadra@bk.ru

Мақалада қазіргі кезде Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымының дерегі бойынша Қазақстан елдегі азаматтарының өз өмірлерін қиюы бойынша әлемде үшінші орынды алатындығы, бұл дегеніміз әрбір сағат сайын бір қазақстандық суицид жасайды дегенді білдіредігі айтылған. Суицидтің түрлері, оған бейім жеткіншектердің сипаттамасы, оны анықтау, алдын-алу жолдары ұсынылған.

Тірек сөздер: суицид, суициалды мінез-құлық, депрессивті жасөспірімдер, үлгерімі төмен жасөспірімдер.

В статье указано, что по данным Всемирной организации здравоохранения Казахстан занимает третье место в мире по уровню самоубийств своих граждан, а это означает, что каждый час совершает самоубийство один казахстанец. Представлены виды суицида, характеристика склонных к нему подростков, методы его выявления и профилактики.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение, депрессивные подростки, малоуспевающие подростки.

The article states that, according to the World Health Organization, Kazakhstan ranks third in the world in terms of the suicide rate of its citizens, which means that one Kazakhstani commits suicide every hour. The types of suicide, characteristics of adolescents prone to it, methods of its detection and prevention are presented.

Key words: suicide, suicidal behavior, depressed teenagers, low-achieving teenagers.

Жасөспірімдер арасындағы суицид бойынша Қазақстан соңғы жиырма жылда тұрақты түрде жағдайы мүшкіл мемлекеттердің қатарынан табылып келеді. Жасөспірімдер арасындағы суицид 23%-ға артып, 15-19 жас аралығындағы жастар арасында еліміз бірінші орынға шықты. 2011 жылы 15-19 және 20-24 аралығындағы жастар арасында суицид коэффициенті 100 000 адамға шаққанда 23,5 және 30,9-ды құраған. Ал қазіргі таңда жыл сайын 200-ге жуық мектеп жасындағы бала өзіне қол жұмсап дүниеден озады. Осылайша, суицид жасөспірімдер өлімінің жол апатынан кейінгі негізгі екінші себебіне айналды.

Өзін-өзі өлтірушілік адам қоғамның тарихы секілді өте ертеден келе жатқан құбылыс. Өзін-өзі өлтірушілік – жеке акт. Ал, өмірдің мәні - философиялық, дүние танымдық мәселе. Әлеуметтік құбылыс ретіндегі өзін-өзі өлтірушіліктің себептері белгілі бір заңдылықтарға бағына отырып, әлеуметтану ғылымының зерттеу пәні болып табылады. Өзін-өзі өлтірушілік әлеуметтік құбылыс ретінде, әлеуметтік себептерден туындап отыратындықтан, ең алдымен әлеуметтік зерттеумен түсіндіруді талап етеді.[1]

А.Г. Амбрумова өз ойын былай білдіреді: «Өзін-өзі өлтіру шынайы суицид, сондай-ақ өзін-өзі өлтіруге әрекет аяқталмаған суицид. Ал, А.Е. Личконың пікірі бойынша суицидалдық мінез-құлық жасөспірімде демонстративті, аффекті және шынайы болып келеді. [2]

И.П. Павлов өзін-өзі өлтіруді «мақсат рефлексін» жоғалту деп түсіндірген. Осыған байланысты ол: «Мақсат рефлексі әр адамның өмір мәні және энергия көзі. Өмір қызығы бір мақсатқа жетуге талпыну, егер сол мақсатқа жете алмаса басқа мақсатты көздеп соған қол жеткізу, қызығу, ұмтылу. Соған байланысты біздің өміріміз гүлденеді және мәндене түседі. Егер, адамның өмірінде мақсат жоғалса оның өмірі мәнсіз болады. Сол себепке байланысты біз суицидке барған адамдар артынан қалған қағаздардан, олардың өмірлерінің мәні жоғалғанына байланысты олар өз-өздерін өлтіруге мәжбүр болғандарын ұғынамыз. Бірақ, адам өміріндегі мақсаттар саны шексіз...»

И.П. Павлов суицидке барған адамдардың ешқайсысында психикалық ауытқуы жоқ деген.

Суицидальді мінез – құлықтың 5 типі бар:

- 1) Протест.
- 2) Жанашырлыққа шақыру.
- 3) Қайғыдан қашу.
- 4) Өзін-өзі жазалау.
- 5) Өмірден бас тарту.

Көптеген зерттеулердің көрсеткіші бойынша Г.В Старшенбаум бойынша суицид тек отбасылық жағдайдың нәтижесіне байланысты емес, ол сонымен бірге ананың ішкі күйзелісінен туындайды деп есептейді. Себебі бала ана құрсағында жатқанда анасының жағымсыз эмоцияларын сезінеді, яғни анасының психологиялық мәселелері олда суицидтік жағдайдың туындауының себепкері болып есептеледі. Отбасындағы жағдайдан басқа ата-ана қатынасы баланың жағдайына тікелей әсерін тигізеді. [3]

Адамдардың қандай типтері «суицидті қауіпті» екенін білу мүмкін емес болса да, өздері тап болған спецификалық жағдайлар мен олардың алдында тұлға спецификалық проблемалар нәтижесінде жасөспірімдер үлкен тәуекелге келеді. Көтеріңкі суицидалды тәуекел аймағына жататындар: [4]

- депрессивті жасөспірімдер;
- ішімдік және есірткіні пайдаланушылар жасөспірімдер;
- суицидалдыққа барғандар немесе отбасысының бір мүшесінің суицид жасағанын көргендер;

- талапты жасөспірімдер;
- мектептегі үлгерімі нашар оқушылар;
- жүкті қыздар;
- жасөспірімдер, зорлық құрбандары.

Әдістер мен материалдар. Көрсетілген жеті топтың әрқайсысын қарастырайық.

Депрессивті жасөспірімдер. Депрессия және өзіне қол салу – екеуді де бір нәрсе емес. Депрессиядан қам жеуге болады, бірақ суицид туралы ойламауы да мүмкін. Суицидке бейім жасөспірімдерінің көпшілігін жабығуларға әуестіктері бірлестіреді. Жабырқаңқылықтар қайғының сезінудің алдында, әдетте, жиі, жауапсыз және амалсыздық болады.

Жасөспірімдердің дені депрессияға жақын келеді. Көңіл-күйлерінің ауыспалы болуы жасөспірімнің өмірінде болып жатқан, не болған жағдайлармен тура байланысты болады: қыздар мен ұлдар төмен бағалардан, достарымен келіспеушіліктен, отбасылық жайсыздықтардан, жұмысты жоғалтудан қатты әсер алады. Бір емес, бірнеше проблемаға кездесетін жасөспірімдер депрессияға ұшырайды, тап болған жағдайынан шығу қабілеттілігін жоғалтады.

Депрессия жас адамдарды суицидалды әрекетке мәжбүрлеуі мүмкін, себебі депрессияға түскендер бақытсыздықтарының шегі болмайды деген ойда болады. Олар сәтсіздіктің жолағына тап болғандай сезінеді, «Олар әрі бұдан да жаман болады» деп ойлайды. Оларға өздерінің өмірі, осылайша, сәтсіз жалғаса беретіндей болады. Бұл жағдайдан шығу суицид қана болады. Депрессияға түскен жасөспірімдер өмірге қызығушылығын жоғалтады, достарымен қарым-қатынасын тоқтатады, бұрын қызығушылықпен айналысқан ісімен айналыспайды.

Олардың түрлері жабырқаулы, басылған болып көрінеді, олар көп ұйықтайды, әдетте шаршаған, ақырын дауыспен сөйлейді, тіпті біреу зорлықпен өмір сүргізіп жатқандай көрінеді. Олар шығатын жолы жоқ шеңберге кіргендей болады, депрессия жатырқауға әкеліп соғады, жатырқау – уайымға, уайым – депрессияның жаңа ағымына әкеліп соғады. Бұл кезең қаншалықты ұзаққа барса, тәуекелдің мүмкіндігі де соншалықты үлкен болады. Жасөспірім жалғыздық пен меланхолиядан құтылу үшін, өмірмен қоштасуға бел буады.

Маскүнем немесе есірткі құмар жасөспірімдер. Есірткі мен алкоголь ішімдіктерінің депрессивті жасөспірімге тигізген әсерінің үш тәсілін қарастыруға болады:

1. Егер жасөспірім, негізінде, ішпейтін болса, бірақ депрессия жағдайында болып, суицид туралы ойланса, ішімдік пен есірткі оны суицидке итермелейді.

2. Егер жасөспірім – ішкіш немесе есірткі тартушы болса, ішімдік пен есірткі оның бойында депрессия мен суицидалды ойларды шақыруы мүмкін.

3. Егер жасөспірімнің ата-анасы маскүнемдер немесе нашақорлар болса, онда осы жағдай негізінде болған отбасылық ұрыс-керістер жасөспірімнің психикасына әсер етуі мүмкін.

Суицид жасаушы жасөспірімдердің жартысынан көбі нашақор, ал ішкіштер әдетте сыраны пайдаланады: ол арзан және қолжетімді. Нашақорлық пен маскүнемдік әсерінен суицидке баратын көптеген жасөспірімдер негізінде нашақорлар да, маскүнемдер де емес. Егер, олар ішіп алса немесе «инеді болса», онда тек қана өздерін жаман сезінгендіктен істеген болады. Алкоголь мен есірткі миды тұмандайды, «салқынқанды ойлау» мүмкіндігінен айырады.

Алкоголь мен есірткіден санасы тұмандаған суицидалды жасөспірімдер өмірден кетуге шешімді қабылдау жеңіл болады.

- Алкоголь мен есірткінің әрекетінен өзіне-өзі қол салу олар үшін жан ауруын тоқтататын жалғыс тәсіл болып көрінуі мүмкін. «Будың астында» немесе «инеді отырғанда» олардың милары айналып, ішпеген кезіне қарағанда, тәуекелге жақын болады.

Есірткі мен алкоголь, әке-шешелері маскүнем және нашақор болған жасөспірімдердің өміріне де, жаман әсерін тигізеді. Жас адамдар өздігінен есірткі мен алкогольге тәуелді болуы мүмкін емес, бірақ олардың өмірі отбасының бытыруынан бейнетке толы болады.

Суицидологтар арасында жасөспірімдердің көбінің суицид жасауға талпынуы немесе жасауы алкоголь немесе есірткімен байланысты деген пікір қалыптасқан.

Өздеріне қол салуға әрекет жасаған ересек балалар немесе отбасысында бұрын-соңды суицид болған жасөспірімдерге тоқталсақ.

Әдетте, жасөспірімдер өмірінде бірақ рет өздеріне қол салуға әрекет жасайды, бірақ та қайталанған суицидалды әрекеттердің жағдайлары да тіркелген. Бұл әдетте алдыңғы әрекеттен кейін үш айдан кейін қайталаанады. Бұл жағдайды суицидалды әрекет жасауға ұмтылған жасөспірімнің ата-аналары білу керек және сол әрекеттен үш ай өткен кезде балаға мұқият қарап, бақылауға алу керек.

Өзіне қол салған туысқаны, осылайша тығырықтан шығатын жол табатындылығын иландыратындай болады, сондықтан, суицид – дағдарыстан шығудың жалғыз ғана дұрыс жол деп шешіп, жақын адамнан айырылуды басынан өткергендер оның тәжірибесін пайдалануы таңқаларлық емес.

Дарынды жасөспірімдер. Осындай ақылды, талапты бала өмірден кетуге әрекет жасайтындай проблемалармен кездесуі мүмкін еместей болып көріне бастайды.

Кез-келген салада дарынды жасөспірім, көбінесе, тым қызымыр болып келеді; өздерінің ірбір қадамын мұқият тексеріп, ойланады; өздерінің қабылдаған шешімі жалғыз ғана дұрыс шешім болатындай көрінеді. Оларға өздерінің есептеулеріне қателескендігінен басқа жол табу күрделірек, тіпті мүмкін емес болады.

Мектепте үлгерімі төмен жасөспірімдер. Оқу қиынға соғатын және нашар үлгерімегі жасөспірімдер өзінің төмен бағалауынан жапа шегеді және ішіне депрессияға ұшырайды. Екеуі де суицидке әкелуі мүмкін.

Сыныпта осындай оқушылар, көбінесе, ерекше қиындықтармен кездесетіндіктен, олар жоғары есенгіреу қалпында болады. Олардың өзін бағалауы үнемі сыныптастарының және мұғалімдерінің жанына тиетін және шағып алатын сөздерінең бейнет шегеді, себебі, олар өздерін ақымақ санап, өмірде еш нәрсеге қол жеткізе алмайтындай сезінеді.

Барлық балалар сыныптастары мен мұғалімдерінен жақсы көргендігінен ұнатады, мұндай махаббаттың жоқтығы жасөспірімді нақты шаралар қабылдау арқылы ғана құтылатын ауыр жүктей болып көрінеді.

Жүктілік. Көптеген қыздар өз жүктілігін шешілмейтін проблемадай қабылдайды: жүктілік – жасырып қалуға мүмкін емес нәрсе, ол ата-аналары және достарымен қарым-қатынастарын мәңгіге бұзатынын түсінеді. Оларға өмірі тоқтап қалғандай болады, сондықтан, өлімге бас тігеді.

Жүктілікке байланысты қыз балалардың қабылдайтын шешімдері де (баланы қалдыру керек пе әлде жоқ па? Егер қалдырсам, кім бағады?) біркелкі емес. Және олар ата-аналар немесе өзінің досы өзі қаламайтын шешімге мәжбүрлейді деген қорқыныш болады.

Зорлық – зомбылық құрбандары болған жасөспірімдер Жасөспірімдер үйде немесе тағы басқа жерлерде эмоционалды, тәніне, жанына түскен жараны жиі жасырып қалады. Эмоционалдық жарақаттың бар болғандығы өзін-өзі төмен бағалаумен, сонымен қатар, жасөспірімдер мен ата-ананың арасындағы дөрекі келіспеушіліктерден білінеді. Эмоционалдық жарақат алған жас адамдар әдетте өздеріне назар аудартаудан қорқып, өздерін ұяң, жасық ұстайды. Оларға қолдарынан ешнәрсе келмейтін, ақымақ және есерсоқ деген ойларға үйретіп тастаған. Сондықтан, олардың өзіне деген сенімділігі болмайды, өздерін қорғау үшін әрбір сөзді айту оразан зор қиындық тудырады.

Кең тараған эмоционалдық жарақатқа мектепшілік рәкет (үлкендер және күші мықтылау жасөспірімдер тарапына мәжбүрлеу). Мұндай жарақаттарды қадағалау қиынға түседі, себебі, жазалаудан қорқады және педагогтар мен ата-аналардың көмегіне үміттенбейді.

Нәтижелер мен талқылаулар. Осындай жағдай жеңсіздік жарақаттарда да қайталаанады. Жеңсіздік жарақат алу жастарды үрейлендіреді, ұятқа қалдырып, жиіркенкіштік сезімде болады. Осы жарақатын құпияда ұстауға тырысады, себебі, оларға ешкім сенбейді деп қауіптенеді. Сонымен қатар, олар зорлаушының өзімен және отбасысының мүшелеріне тиісе ме деген қорқынышпен де жүреді.

Суицидалды әрекет жасаған жасөспірімдердің психологиялық белгілеріне тоқталып кетейік [5]:

Импульстілік	Жасөспірімдер арасында өзіне-өзі қол салудың ең жиі себебі, депрессия мен басқыншылықтың және эмоционалдық тұрақсыздықтың тіркесінен болады. Суицидалды әрекет жасаған жасөспірімдердің өз құрбыластарынан айырмашылығы – өзінің ұмтылыстарын, импульстілігін бақылай алмайтындығында. Бірақ, импульстілігі суицид жасаған барлық жасөспірімдерге тән деп санауға болмайды.
Ашушаңдық	Көптеген зерттеушілер жасөспірімдер арасындағы суицидалды әрекеттердің көбі әрекеттердің көбі ашушаңдық деп белгілейді. Суицид жасаған жасөспірімдердің көбі әрекет алдында бастарынан өткерген ашу туралы айтады.
Қауіптілік/үйрелік	Себепсіз үрейленудің ұлғайған сезімі жастар арасындағы суицидалды мінез – құлықтың тәуекелділік факторы болып табылады.
Демонстративтік (наразылық – көрсеткіштік)	Өзінің бақытсыздықтарына айналарындағылардың назарын аударуға ұмтылу, жанашағындыққа қол жеткізу (кіші сынып оқушылары мен жасөспірімдерге тән).
Аффектілік	Жағдайды бақылаудағы, зияткерлік бағалаудың эмоцияларының үстемдігі; ең соңғы жағдайы – зияткерлікті блокадалау (көбінесе жасөспірімдерге тән).
Құштарлықтың шамадан тыс деңгейі	Өзінің тұлғасын ең үлгілі ретінде қабылдауы, өзінің және басқаның өмірлік тәжірибесін пайдаланудағы жеткіліксіз дағдысы (кіші мектеп жасындағы балалар мен жасөспірімдерге тән).
Ұшқарылық (шегіне жеткізе талап қоюшылық), максимализм	Баланың тұлғасының санасында шығынның шамадан тыс мағыналы болуы және кез – келген жетістіктің құндылығының төмендеуі; тұлға тек қана сәтсіздіктерде есепке алынады және кешелегін жоспарлауды құра алмайды (кіші мектеп жасындағы балалар мен жасөспірімдерге тән).

Суицидалды мінез – құлықтың белгілеріне келер болсақ:

Өзіне қол жұмсауға тырысқан жасөспірімдердің көбі үнемі өздерінің қылығы жайлы алдын-ала ескертетіндей болады: өзінің ата-аналары мен достарына олар тура немесе жаналамай өмірден кеткісі келетіндердің түсіндіруге тырысады. Олар тығырықта қалғандығын және өлім туралы ойлайтындығын қандай-да бір ескертулер арқылы немесе бір естерімен білдіреді. Суицидалдылыққа ұмытулдың белгілері 3 топқа бөлінеді: сөздік, эмоционалдық және мінез-құлықтық.

Сөздік. Жасөспірім көмексіз қалу сезімі, сенімсіздік жайлы әңгіме қозғап, өмірмен қоштасу сөздерін («Осы партада соңғы рет отырмын», «Келесі дүйсенбіде мен тірі адам қатарында болмаймын»), өлгісі келетіні туралы қалжындарын айтады, оның сөздерінде нақты жоспары мен өлгісі келетіні туралы хабарламалар етіледі, оның сөзі ақырын, әлсіз, бірсарынды болады. Көбінесе өзін кінәлау мен басқаларды айыптаулар болады.

Суицидалдылыққа әрекет ету туралы тура айтылған сөздеріне, тіпті театрландырылған, өксікке толы болса да, өте мұқият назар аудару керек.

Өзін-өзі өлтіру туралы ойлармен жайдан-жай бөлісу үшін емес немесе біреуді алдау үшін істеу – екінші бірінің қолынан келе бермейді. Өзінің өміріне қол салған он жасөспірімнің ішінен жетеуі өз жоспарларымен алдын-ала бөліскен екен. Осыдан, суицид туралы айтқан жасөспірімдер қалжындамайтыны туралы қорытынды жасауға болады.

Жасөспірімнің сөйлеген сөзіндегі көп мағыналы ишарттарға да реакция жасау керек. Оларды бақылап, байқап қалу, әрине, қиындау. Егер қызыңыз кенеттен: « Менсіз өмірлерін жаман болмайды», немесе « Кейде осыны бәрін бір жолатта бітіріп тастағым келеді!», немесе «Құдайым-ау, өмір сүруден жалықтым!» десе, оны қалай түсінуге болады?

Ол өзіне-өзі қол салмақшы ма, әлде жай ғана бүгінгі күні ойындағыдай болмады ма? Жанама қорқытуларды әңгімеден байқау онай емес, кейде оларды қазіргі кезде әр бір адамға тән болып келетін «Өмірге наразылығын» білдірудің ең қарапайым ретінде қабылдауға болады. Соған қарамастан, оларға өте мұқият назар аудару керек: Оларға сөз ішіндегі «Сәтсіз фигура» ретінде қол сілтемей, мағынасын түсініп, нақты сұрақтар қою арқылы жасөспірімнің ойын ашу керек.

Эмоционалдылар. Өзін-өзі өлтіру идеясын ұстаушы жасөспірімдер әдетте көңілсіз, көп ойланғыш немесе тіпті ашуланғыш, наразы болып келеледі. Көбінесе, өздерін жек көреді. Олар жиі жылайды, өз сөздерінде ұзақ тоқтаулар жасайды, сөздерді бір күшпен әрең

айтады. Мұнда қайғыны, кінәлік сезімін, жеңілісті, қандай-да бір нақты немесе жалған үрейлер мен қауіптерді басынан кешірудің барлық белгілері көрініп тұр.

Мінез-құлықтық. Суицидтың алдындағы мінез-құлық баланы өзіне мағыналы адамдардан немесе істерден алшақтататын кенеттен болтын сепсіз өзгерістермен және өмірі мен денсаулығына қауіпті болатын, ойланбастан істелген, әрекеттерімен сипатталады. [8]

Жасөспірімдер бойында өмір сүруге деген төзімділікті қалыптастыру үлкен күш пен жұмыстарды талап етеді. Суицидті болдырмауда маңызды алдын- алу шарасына ерекше көңіл бөлінуі керек. Ол үшін жасөспірімдер бойында өзін-өзі құрметтеу сезімін оятып, қызығушылықтарын арттырып, дағдыларын қалыптастыру керек. Тек сонда ғана өскелең ұрпақты прагматик, өмір сүруге барынша бейім және жаңа білімге құштар етіп тәрбиелей аламыз. Жастардың бойындағы бұл қасиеттер қоғамымыздың, жалпы алғанда еліміздің одан әрі қарай дамуына септігін тигізіп, болашақта жастардан Егеменді еліміздің бетке ұстар азаматы мен азаматшасы болады деген сенімдеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі (топтама); Заңтану топтамасы. - Алматы "Мектеп" 2002 жыл".
2. Личко А. Е., Александров А. А. Суицидальное поведение подростков. // Клинико-психологические социальные и правовые проблемы суицидального поведения. - М., 1974. - С.71-79.
3. Старшенбаум Г.В. Суицидология и кризисная психотерапия
4. Пуриг – Пейаковиг И., Дуньиг Д. Й. Жасөспірімдердің өзіне қол жұмсауы. – М: Медицина, 2000.
5. Шнейдман Э.. Өзін-өзі өлтірудің ортақ он белгісі және оның психотерапияға маңызы Суицидология бойынша хрестоматия- К.: А.Л.Д., 1996.

ӘОЖ 9

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ОТАНДЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ИСЛАМ ДІНІН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Жұмаш А., 7М01601 – «Тарих» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

aigerimzhumasheva00@mail.ru

Бұл мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі отандық ғалымдардың ислам дінін зерттеулері туралы баяндалады.

Қазақстандағы ҚМДБ ғалымдарының Тәуелсіздік жылдары зерттеген ғылыми зерттеген зерттеулеріне тоқталып, олардың пікірлеріменен зерттеулерін сөзбе-сөз сіздерге дерек етелік. 2005 ж. 22 науырызында Астанада Президент Нұрсұлтан Назарбаевтің қатысуымен еліміздегі ең ірі мешіттердің бірі «Нұр-Астана» мешіті ашылды. Мешіттің салтанатты ашылуында сөз сөйлеген Елбасы: «Жаңа мешіт Қазақстанның жас астанасының нағыз рухани және діни орталығына айналады, ал оның өз сұлулығымен ерекшеленетін ғимараты қаланың сәулеттік келбетін көркемдей түсіп, оны қайталанбастай етеді... Діни ғимаратпен танысқан қала қонақтары Астана туралы қазіргі замандағы ең үлкен діндердің бірі исламды ұстанатын мемлекеттің астанасы деген ой қалыптастырады»- деді. Қазақстанның тарихы мен мәдениеті көп ғасырлар бойы ислам дінімен байланыса дамып келеді. Ислам діні қазақ халқының өзіндік руханияты мен мәдениетінің қалыптасуындағы негізгі қайнарлардың бірі. Қазақ халқының арғы тегі болып есептелетін көне түркілер исламның қалыптасуы мен көптеген жетістіктеріне өз үлестерін қосты.

Тірек сөздер: Тәуелсіздік, егемендік, ислам, Қазақстан, қазақ қоғамы

В данной статье описываются исследования религии ислама отечественными учеными в период независимости.

Литературные фильтры исследований ученых Национальной академии наук Казахстана за годы независимости и их мнения. 22 марта 2005 года Президентом Астаны Нурсултаном Назарбаевым была открыта мечеть «Нур-Астана», одна из крупнейших мечетей нашей страны. Выступая на торжественном открытии мечети, Президент сказал: «Новая мечеть станет настоящим и религиозным центром молодой столицы Казахстана, а уникальный по своей красоте духовный центр сделает прекрасным архитектурный облик города. и сделать его уникальным... «Один из них делает вид, что это столица исламского государства», — сказал Ата. История и культура Казахстана на протяжении многих веков развивалась в исламском мире. Ислам является одним из основных источников в формировании самобытной духовности и культуры казахского народа. Древние тюрки, которых считают предками казахского народа, внесли свой вклад в становление ислама и многие достижения.

Ключевые слова: Независимость, суверенитет, ислам, Казахстан, казахское общество.

This article describes the researches of the Islamic religion by domestic scientists during the period of independence.

Literary filters of the researches of the scientists of the National Academy of Sciences of Kazakhstan during the years of independence and their opinions. On March 22, 2005, the Nur-Astana mosque, one of the largest mosques in our country, was opened by Astana President Nursultan Nazarbayev. Speaking at the grand opening of the mosque, the President said: "The new mosque will become a real and religious center of the young capital of Kazakhstan, and the spiritual center, unique with its beauty, will make the architectural appearance of the city beautiful and make it unique... "One of them pretends that it is the capital of an Islamic state," said Ata. The history and culture of Kazakhstan has been developing in the Islamic world for many centuries. Islam is one of the main sources in the formation of the unique spirituality and culture of the Kazakh people. The ancient Turks, who are considered the ancestors of the Kazakh people, contributed to the formation of Islam and many achievements.

Key words: Independence, sovereignty, Islam, Kazakhstan, Kazakh society

Еліміз егемендігін алып, еңсесін тіктеп алғаннан соң, өзінің байырғы бабалар ұстанған саф дінін дәріптеуді алғы шарт ретінде жұмыстар жүргізіле бастады. Яғни сонау орта ғасырлар кезеңіндегі Атлах шайқасынан кейінгі өрлеген Ислам дінінің құндылықтары ғасырлар бойы дәстүрменен сабақтасып, бірігіп кетті десек те жалған болмас. Сондықтанда Кеңестік билік кезінде де Ислам құндылықтары ашық діни ғибадат ретінде емес, дәстүр ретінде орындалып, билік қыспағынан аман қалды. Қарапайым халық жария ғибадат-құлшылықтарын жасамаса да көпшіліктен таса, жасырын орындарда атқарып жүрді.

Ал енді Тәуелсіздік жылдарындағы Ислам дінінің Қазақстан жерінде қалай зерттеліп, ғылымға енгенді туралы бірер сөз қозғар болсақ. 1991 жылы 16-шы желтоқсан күні тәуелсіздігімізді алып, ұмыт бола бастаған ғұрыптарымыз бен діни рәсімдерімізді қайта жаңғырту мақсатында мемлекет тарапынан көптеген қолдауларменен жолдаулар жарияланып жатты.

Тәуелсіз Қазақстанның тарихына тоқтала отырып, біз Ислам институттарының ықпалының артып келе жатқанын көріп отырмыз. Соңғы жылдардағы тәжірибе исламның қоғамдағы руханилықты қолдайтынын және дамуға күшті шығармашылық әсер ететінін дәлелдейді. Зорлық-зомбылықты, сондай-ақ нәсілдік және Ұлттық төзімсіздікті жоққа шығаратын ілімдердің бейбіт мәні біздің еліміздегі тұрақтылықты сақтауға және одан әрі нығайтуға оң әсер етеді. Өзінің «Сындарлы он жыл» атты кітабында Қазақстан Республикасының Президенті былай деп жазады: «Біз, қазақтар үшін ислам – біздің дүниетанымызды анықтайтын ең алдымен жоғары идеал мен факторы, бұрындары ұмытылып кете жаздаған бай мұсылмандық мәдениеті мен ата-бабаларымыздың рухына деген тиісінше баға берудің Рәмізі іспеттес». Егеменді Қазақстанның қоғамдық өмірінде ислам өркениеті өте

қарқынды тұрғыдан дами бастады. Соның алғашқы әлқиссасында ҚР тұңғыш муфтиі Рәтбек қажы Нысанбайұлы тәуелсіздік алмастан алдын 1990 жылы 12 қаңтар, жұма күні Қазақстан Мұсылмандар діни басқармасын Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасынан тікелей бөліп алып, жеке дербес, дәстүрлі сан ғасырлық діни ахуалымызды дамытуды осылайшы бастап кетті. Рәтбек қажының тікелей бастамасыменен діни зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Яғни отандық ғалымдарды Ислам дінін зерттеуге жұмылара білді деп айтуға толықтай негіз бар деуге болады. [1, 2-4 б].

Егемендіктің алғашқы жылдарында еліне ауған көштерде аз болған жоқ. Солардың бірі түбі бір, діні бір Түркия мемлекетінен бір сыпыра қазақтан ат тізгінін еліне бағыттап, кермеге аттарын байлап жатты. Солардың бірі Халифа Алтай еді. Оның тәуелсіз Қазақстанның егемендігінің алғашқы жылдарында ата дін, Исламды зерттеуде басқа ғылым салалары ғалымдары үшін жол салып берді. Сонымен бірге ол Өзі құрастырған: «Мұсылман қорғаны» атты еңбегін тәуелсіздікке тарту етті. ҚМДБ бірінші төрағасы (1990-2000) Тұңғыш бас муфти Рәтбек қажының қажырлы еңбегінің арқасында қасиетті де қастерлі саналатын Құран Кәрім кітабын Халифа Алтайдан кейін екінші рет ана тілімізге тәржімалады. Міне осылайша Тәуелсіз Қазақстандағы ислам ықпалды қоғамдық күшке айналды. Мұсылман бірлестіктерінің саны қарқынды түрде өсуде. Егер 1991 ж. олардың саны тек 68 болса, 2000 жылдар басында 1652-ге жетті, ал 2011ж. 1-қаңтарында 2756-ға көтерілді. Елімізде жаңа мешіттер салынуда. 2011 ж. басында 2416 мұсылман ғимараттары қызмет атқаруда. [2, 5-9б].

Ал енді Қазақстандағы ҚМДБ ғалымдарының Тәуелсіздік жылдары зерттеген ғылыми зерттеген зерттеулеріне тоқталып, олардың пікірлеріменен зерттеулерін сөзбе-сөз сіздерге дерек етелік. 2005 ж. 22 науырызында Астанада Президент Н.Назарбаевтің қатысуымен еліміздегі ең ірі мешіттердің бірі «Нұр-Астана» мешіті ашылды. Мешіттің салтанатты ашылуында сөз сөйлеген Елбасы: «Жаңа мешіт Қазақстанның жас астанасының нағыз рухани және діни орталығына айналады, ал оның өз сұлулығымен ерекшеленетін ғимараты қаланың сәулеттік келбетін көркемдей түсіп, оны қайталанбастай етеді... Діни ғимаратпен танысқан қала қонақтары Астана туралы қазіргі замандағы ең үлкен діндердің бірі исламды ұстанатын мемлекеттің астанасы деген ой қалыптастырады»- деді. Қазақстанның тарихы мен мәдениеті көп ғасырлар бойы ислам дінімен байланыса дамып келеді. Ислам діні қазақ халқының өзіндік руханияты мен мәдениетінің қалыптасуындағы негізгі қайнарлардың бірі. Қазақ халқының арғы тегі болып есептелетін көне түркілер исламның қалыптасуы мен көптеген жетістіктеріне өз үлестерін қосты.

Мен осынау тақырып бойынша ізденген кезімде тек қана тәуелсіздік кезеңіндегі ислам дінінің мәселелеріне ғана тоқталуды аз санап, сонау тәуелсіздік кезеңіндегі отандық ғалымдарың Қазақстан жеріндегі ата дәстүрлі Ислам тарихына да тоқталуды жөн санадым. Орталық Азия мен Қазақстанға исламның енуі VII-VIII ғасырларға жатқызылады. Алғашқы араб-дін таратушылары 670 жылдардан бастап келе бастады. VIII ғ. басында Орталық Азияда миссионерлік қозғалыстың жандануы байқалады. Исламның түбегейлі орнығуына VIIIғ. ортасында, 751 ж. Тараз қаласының маңындағы араб әскербасы Зияд ибн Салих пен қытай қолбасшысы Гао Сяньчжи арасында бірнеше күнге созылған Атлах шайқасында арабтардың жеңіске жетуі айтарлықтай ықпалын тигізді. Қытай әскері күйрей жеңіліп, Жетісу мен Шығыс Түркістан азат етіледі. Араб әскерінің бұл жеңісі Орта Азия жерінде ислам діні мен мәдениетінің орнығуының бастуы еді. Қазіргі уақыттағы Қазақстан жеріне исламның таралуы бірнеше ғасырларға созылды. Бастапқыда жаңа дін оңтүстік өңірлерге ене бастады. X ғ. аяғына қарай ислам Жетісу мен Сырдариядағы отырықшы халықтың басты дініне айналды. X ғ. басында мұсылмандықты Қарахан әулеті билігінің негізін қалаушы Сатұқ қабылдайды, ал оның ұлы Боғра-хан Харұн Мұса 960ж. Исламды мемлекеттік дін деп жариялайды.

Әрине Тәуелсіздік кезеңінде зерттеген отандық ғалымдардың зерттеулерін сіздерге толықтай келтіріп отырмыз, әйтседе жеке пікірлерлерде мақала барысында кездесіп отырады. Бұл аймақ әр-түрлі діндердің тоғысқан жері болғандығына қарамастан ислам дінін тарату бейбіт түрде жүріп жатты. Ұлы Жібек жолы көпшілік діндер, солардың ішінде христиандық (көпшілігі несториандық пен яковшілер), буддизм, заростризм діндері үшін қолайлы аймақ болды. Далалы

өңірде тұратын түркі халқы тәңіршілдікті ұстанды. Тұрғылықты халық арасына ислам еш зорлық-зомбылықсыз бейбіт жолмен таралды. Ислам мәдениеттің дамуына айтарлықтай әсер етті. Орат Азияда ислам ілімі игі істердің жүзеге асуы арқылы нығая түсті. Аймақтың тұрғындары мұсылман қауымының ажырамас бөлшегіне айналды. Ислам құндылықтарының орнығуы халықтың әлемдік діннің гуамнисттік дәстүрлерін қабылдауына өз ықпалын тигізді.

Орта Азиялық мұсылман ғылымы мен мәдениетінің дамуына ортағасырлық шығыс мәдениеті тың серпін берді. Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фараби, Жүсіп Хас Хажиб Баласағұн, Махмұд Қашғари және Мұхаммед Хайдар Дулати атты ұлы ойшылдар ғылым мен философияның көрнекті өкілдеріне айналды. Оңтүстік Қазақстандағы көшпенді түркі халқының арасында исламды таратуда Ясауия тариқатының негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауи (1166 ж. немесе 1167ж. қайтыс болған) зор үлес қосты. Әмір Темірдің Ясауиге деген құрметінің белгісі ретінде XIV-XV ғғ. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі салынды, қазіргі таңда бұл тарихи жәдігер тек Қазақстандағы ірі мұсылмандық сәулет ескерткіші ғана емес, сонымен қатар, әлемдік озық үлгілердің бірі болып саналады. XIII-XIV ғғ. Исламның таралу ерекшеліктері. XIII ғасырда Орталық Азия мен Қазақстан жерлеріне бағытталған монғол шапқыншылықтары мен олардың дәстүрлі діни сенімдерін ұстанатын тайпаларының (монғол және түркі) қоныстана бастауы салдарынан исламның таралуы біраз уақытқа дейін бәсеңдеді. Осы шапқыншылықтар кезінде көптеген қалалар жойылды, ғылым мен мәдениет орталықтары тоналды, мешіт пен медреселер қиратылды. Ұлы Жібек жолындағы сауда-саттыққа ауқымды зиян келтірілді. Алайда, уақыт өте келе қайта өркендеу басталды. Монғол басқыншылары мен ел билеушілері ислам діні мен түркі тілін қабылдай бастайды. Бұл жағдай ортағасырларда ислам дінінің көшпелі дала өңіріне қайта таралуына кең ықпал етіп, басқа да бұқара халық топтарын өзіне тартуға мүмкіндік берді. Монғол билеушілері өздерінің діни сенімдерін мұсылмандарға күштемей, діни төзімділік танытты. Алтын Орданың ханы Берке (1255-1266) және басқа да хандардың (Өзбек, Түдеменгү) мұсылмандықты қабылдауымен исламның орны нығая түсті. Мысалға, Өзбек хан тұсында (1312-1342 жж.) Алтын орданың астанасында 13 мешіт қызмет етіп, ханның өзі күніне 5 рет намаз оқыған. [3, 10-108б]. Дін әртүрлі тайпаларды біріктіруші құралдың біріне айналды. Көшпенділер арасына исламды мақсатты түрде тарату басталды. Дін уағызшылары далалы өңірге Орталық Азиядан, Еділ өңірлері мен мұсылман әлемінің басқа да аудандарынан ағыла бастады. Сонымен қатар, сопылар мешіттер мен медреселерді өз иелігінде ұстап, барлық діни рәсімдерге қатысып отырған.

Жоғарыда келтіріліген отандық ғылым саларынада белді кесек еңбек еткен ғалымдардың егемендіктің алғашқы жылдарында зерттеген зерттеулерінде бұл деректер көптеп кездеседі. Дегенмен де қазіргі дүниенің дидары бұзылып тұрған бұл қу аяқ заманда көптеп жаңа деректемелер пайда болып, ескі деректердің қуатын әлсіретуде, бұл бір тұсынан қарастырғанда ғылымның қарыштап дауы деуге толықтай негіз болады. Себебі, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында біз Қазақ топрағында исламның дамуын біз сонау Атлахпенен байланыстырып, 751 жылдан бері қарай тарқатар болса. Рәтбек қажы Нысанбайұлының зертеудрінен аңғарғанымыз 720 – 740 жылдар аралығында қазақ сахарасына қолбастап келген әйгілі Укаша атты сахаба болған екен. Дегенменде оның қолының саны аздау, түркілер басым болып, шайқаста Укаша сахаба мерт болып, Ислам діні қабылданбай қалып, кейіннен Қарахан мемлекеті тұсында мемлеукегтік деңгейде мойындалып, мемелекеттік дін ретінде қабылданған екенін отандық тарихшы ғалым, профессорлар кеңінен зерттеп, нақтыылап жатыр. Монғол шапқыншылығы кезеңінен соң қазіргі Қазақстан жерінде пайда болған мемлекеттерде (Алтын Орда, Ақ Орда, Моғолстан) исламдану үдерісі әртүрлі өтіп жатты. Қарапайым халық арасында ескі сенімдердің (тәңіршілдік, шаманизм) қалдықтары сақталып қалды. Ислам XV ғасырда Жәнібек пен Керей негізін қалаған Қазақ хандығының ресми идеологиясы болып жарияланды. Ислам діні жоғарғы хандық биліктің нығайуы мен түрлі қазақ тайпаларының бір этникалық қауымға біргіуне ықпал еткен идеологиялық факторлардың бірі болды. Қазақ хандығының халқы исламның сүнниттік бағытының ханафи мазхабын ұстанды, алайда қоғамдық және жеке өмірде исламның тәңіршілдік пен шаманизмнің элементтерімен өзіне тән синтезі пайда болды. [4, 19-21б].

Қазақ хандығында қалыптасқан қоғамның құрылымы заңды түрде бекітілді, мұнда жүз бен руға бөлінбейтін ақсүйектерге басымдылық берілді. Ақсүйектер қатарына Шыңғыс ұрпағынан таралған төрелер мен Мұхаммед пайғамбар мен оның төрт халифасының ұрпақтарынан таралған деп есептелетін қожалар жатты. «Жеті Жарғы» заңдар жүйесінде қожалардың әлеуметтік дәрежесін ерекшелеу ислам дінінің жоғары әлеуметтік деңгейін көрсетеді.

Сонымен қатар, құқықтық нормалардың басым бөлігі дала әдет-ғұрпымен байланысты болды, немесе шарифат пен әдет-ғұрыптың синтезі күйінде болды. Ислам діні дала әдет-ғұрпының басым бөлігін қабылдауына байланысты, әдет-ғұрып пен шарифаттың ара-жігін анық айыру қиын екені белгілі. Мұндай байланысты «Жеті Жарғыдан» байқауға болады. Қазақ қоғамында ислам мен көне халық дәстүрінің арадасып кеткен тұстары кездеседі. Мысалы, ислам сәбилерді атастыру («Бесік құда») салтын ислам жоққа шығармады. Бұл салт бойынша, мұндай құдаласу арқылы туысқан болу уақыт өте келе қайта жаңғыртылады. Ислам «қалың мал» төлеу секілді көне салттарға да икемділік танытты. Аймақтардағы ислам дінінің ықпалының қалыптасуы ескі түсініктердің сақталуы және олармен синтезге түсуі арқылы да жүзеге асып отырды. Діни синкретизм қалыптасты, яғни, ислам дінін ұстануда ескі діни нанымдардағы кейбір түсініктер сақталды, әсіресе анимизм, шамандық, ата-баба рухына сыйыну элементтері сақталып қалды. Осылайша, исламға дейінгі нанымдардың элементтері сақталған дәстүрлі ислам кең жайылды. Діни басшылықтың имам, молда және өзге де ресми құрылымдары қалыптасқанымен, олар баяу дамыды. XVI-XVII ғғ. Қазақстанда исламның жайылуына қазақ халқының орта азиялық халықтары мен Еділ татарларымен тығыз экономикалық, мәдени байланыстары ықпал етті. Ислам дінінің уағыздарын Бұхар, Самарканд, Ташкент, Хиуа, Түркістаннан келген уағызшылары тарата бастады. Ол Астанамыздың сол жағалауын көркейткен Ислам мәдени орталығы құрамына енді. Мешіт күніне бес мың адамды қабылдай алады. Айналасында биіктігі 62 метр төрт мұнарасы бар ғимаратты алюминий және алтынмен қапталған 21 күмбез безендіріп тұр. Бас күмбездің биіктігі 43 метр. Егемендігіміздің 30 жылдығы қарсаңында да күмбезі көкпен таласқан алып мешіттер көптеп бой көтеруде. Қазіргі таңда елімізде жалпы саны 5 000 жуық мешіттер бар. Бір олардың ішінде намазханаларменен кішігірім ауылдық діни ғибадат орындары да кітеді. Қасиетті қара тас орын тепкен Меккеге қажылыққа баратын қазақстандық мұсылмандар саны күн санап, өсуде деуге толықтай негіз бар. Мысалы ҚМДБ-ның нақты дереккөздерін келтірер болсақ: 2001 жылы қажылыққа 228 адам аттанса, 2007 ж. желтоқсанында 4300 қажылар ұзақ жолға шықты, және бұл сандар жыл санап көбею үстінде. [5, 235-236б].

Тәуелсіздік кезеңіндегі отандық ғалымдарымыздың ислам дінін зерттеулерімен ізденістері туралы жоғарыда аздап тоқталып, деректер келтіріп, өз пікірімді сабақтыстырып отырдық. Онымен қоса қазіргі таңда елімізді діни басқарманың қырағы мандарының алуан еңбектерімен, қажырлы еңбектерінің арқасында теріс діни пиғылды топтардың мүдделері жойылуда. Сондықтанда қазіргі кезеңде елімізде діни ахуал бірқалыпты, тыныш деуге толықтай негіз бар. Жәнеде қазақ жеріндегі ислам дінінің тарихын, мәселелерін зерттеуші отандық ғалымдарымыздың саны да сапасы да күн санап артуда. Біз расында да Ислам дінін, ұлттық ғұрыптарымызбен толықтай сабақтастыра білген тарихы терең, бітімі бөлек, зердесі зерек ұлтпыз деп марқая мақтана аламыз!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ұлы дала төсіндегі Ислам. Серікбай қажы Ораз. – Астана: ҚМБД баспаханасы 320 б.
2. Бас муфти мінбері. Тәуелсіздік кезіндегі Ислам//Иман жәрналы. 2018. №1 (126) ақпан. 2-5 б.
3. Абдукамалова Э.С. / Түркі өркениеті және Тәуелсіз Қазақстан. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. I (А – И). Ш. Ибраевтің редакциясымен. – Астана, 2011. 482 бет.
4. Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4 кітаптан тұратын оқулық. Қазақстан XIII – XVIII ғасырлардың алғашқы ширегінде. 2-кітап / Т.О. Омарбеков., Б.Б. Кәрібаев., Н.Д. Нұртазина., М.С. Ноғайбаева [және т.б.].-Алматы: Қазақ университеті, 2016.-306 бет.

5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. I том. – Алматы: Атамұра, 2010. 544 бет.
6. Кейбір мағлұматтар ҚМДБ ресми сайтынан алынды.

ӘОЖ

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ИНФОГРАФИКАНЫ ҚОЛДАНУ

Забродин С., ИПК 211 білімгері,

Койшыбекова А.К., Физика –математика бағыты бойынша БББ 3-курс докторанты, жетекшісі
I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

aizhankym@inbox.ru

Мақалада инфографикаға негізделген математиканы оқыту мазмұнын визуалды түрде қолданудың әртүрлі тәсілдері қарастырылған. Мақалада шетелдік авторлардың зерттеулерін талдау негізінде инфографика туралы негізгі теориялық мәліметтер құрылымдалған. «Инфографика» ұғымын анықтаудың нұсқалары келтірілген. Инфографиканың пайда болуынан қазіргі заманға дейінгі қысқаша тарихы берілген. Инфографиканы бейнелеу сипаты, ақпараттың өзін-өзі қамтамасыз ету принципі, объект түрі, технология тұрғысынан жіктеу нұсқалары ұсынылған. Көрнекі модельдерді құруда қолданылатын инфографиканың кең таралған түрлері сипатталған. **Мақаланың мақсаты**-математикалық пәндерді оқытуда түсінудің қолданыстағы тәсілдерін инфографика негізінде құрылған визуалды модельдеудің көмегімен ұйымдастыруды математика сабақтарында қолданудың ғылыми - теориялық негіздерімен байыту.

Тірек сөздер: Инфографика, математиканы оқыту, оқу мазмұнын визуалды модельдеу.

В статье рассматриваются различные способы визуального применения содержания обучения математике на основе инфографики. В статье структурированы основные теоретические сведения об инфо графике на основе анализа исследований зарубежных авторов. Приведены варианты определения понятия "Инфографика". Представлена краткая история инфографики от ее возникновения до современности. Представлены варианты классификации инфографики с точки зрения характера изображения, принципа самоподдержки информации, типа объекта, технологии. Описаны наиболее распространенные типы инфографики, используемые при создании визуальных моделей. Цель статьи-обогащение существующих подходов к пониманию математических дисциплин при обучении с помощью визуального моделирования, построенного на основе инфографики, научно - теоретическими основами применения организации на уроках математики.

Ключевые слова: Инфографика, обучение математике, визуальное моделирование учебного содержания.

The article discusses various ways of visual application of the content of teaching mathematics based on infographics. The article structures the basic theoretical information about infographics based on the analysis of research by foreign authors. Variants of the definition of the concept of "Infographics" are given. A brief history of infographics from its origin to the present is presented. The variants of classification of infographics are presented in terms of the nature of the image, the principle of self-support of information, the type of object, technology. The most common types of infographics used in creating visual models are described. The purpose of the article is to enrich the existing approaches to understanding mathematical disciplines in teaching with the help of visual modeling based on infographics, scientific and theoretical foundations of the application of the organization in mathematics lessons.

Key words: Infographics, teaching mathematics, visual modeling of educational content.

Қазіргі білім берудің өзекті міндеттерінің бірі – «білім алушының жеке басын дамыту және тәрбиелеу, оның ойлауын қалыптастыру, оларды практикалық пайдалану үшін білім алу қажеттілігін түсіну».

Математиканы оқытудың қазіргі процесі электронды оқыту элементтерін кеңінен қолданумен сипатталады, оның форматы мұғалімдерге оқу мазмұнын білімгерлердің жеке басының танымдық аспектілерін белсендіретін, ең тиімді түрде ұсынылған сенімді, пайдалы, өзекті ақпаратты қамтитындай етіп ұсыну міндетін қояды. Бұл мәселені шешуге инфографика негізінде құрылған визуалды модельдеуді қолдану ықпал етеді. Бұл тәсіл оқу ақпаратын, соның ішінде графиктерді, диаграммаларды, карталар мен кескіндерді және олардың әртүрлі комбинацияларын ұсынудың көптеген әртүрлі стратегияларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Оқыту кезінде инфографиканы қолданудың мақсаты мен мағынасын түсінудің қалыптасқан тәсілі оны графикалық нысандар мен минималды мәтіндік кірістірулермен бейнелеу әдістері арқылы ұсынылған ақпаратты беруге бағытталған кескіндерді көрсету ретінде түсіндіреді. Алайда, біздің ойымызша, математика сабақтарында және сабақтан тыс сабақтарда инфографиканы қолданудың орындылығының негізгі критерийі-білімгерлердің ақпаратты ең аз уақыт ішінде (кескінге «бір көзқараспен») қабылдау, түсіну және есте сақтау тиімділігі, оған сәйкес мәтінді ұзақ оқымай инфографика негізінде көрнекі модельдеу элементтерін оқу процесіне енгізу-білімгерлердің когнитивтік саласының деректерді талдау және интерпретациялау қабілеті сияқты компоненттерінің қалыптасуы мен дамуында әлеуетке ие екендігін, оқушылардың математикалық ойлауын ынталандыратынын көрсетті.

Әр түрлі саладағы көптеген зерттеушілер математика мен инфографика арасындағы байланысты зерттеді. Олардың кейбіреулері:

- Дес Уильям Плейфер-статистикалық деректерді визуализациялау үшін диаграммалар мен графиктерді бірінші болып қолдана бастаған ғалым және статистик.

- Джордж Эдвард Тафти-графикалық дизайнер және деректерді визуализациялау кітаптарының авторы, ол тиімді инфографика жасау үшін көптеген графикалық әдістер мен принциптерді әзірледі.

- Диск Найджел Холмс-Торонто университетінің информатика профессоры, ол компьютерлік бейнелеу, информатика және графикалық дизайн бойынша зерттеулер жүргізеді.

- Виктор Эдвард Тьюфте-статистик және Йель университетінің саясаттану профессоры, ол деректерді визуализациялау туралы бірнеше кітап жазды және осы саладағы зерттеулермен айналысады [1,331].

Эдвард Тафтидің оқу плакаттары мен оқу құралдарын жобалау жөніндегі жұмыстарына негізделген. Оның негізгі идеясы инфографиканың минималистік сипатында жатыр, онда ақпаратты беру үшін маңызды емес нәрсенің бәрі алынып тасталуы керек және ақпараттың өзі мүмкіндігінше дәл берілуі керек.

Әдістер және материалдар. Инфографика-ақпаратты беру және күрделі деректерді түсінуді жеңілдету үшін графиктерді, диаграммаларды, кестелерді, карталарды және басқа графикалық элементтерді пайдаланатын деректерді визуализациялаудың бір түрі. Инфографиканың негізгі идеясы-адамдарға күрделі ұғымдар мен байланыстарды түсінуге көмектесу үшін деректерді қабылдауға ыңғайлы түрде ұсыну [2,99].

Н. В. Бровка бойынша математиканы оқытуда көрнекі модельдеу мыналарды білдіреді модельдеуде көрнекіліктің әртүрлі түрлерін қолдану мүмкіндігі білімгерлердің символдық-символдық іс-әрекет тәсілдерін игеру процесінде математикалық объектілердің маңызды қасиеттері, қатынастары мен байланыстары, оқушылардың оқу - танымдық және оқу-зерттеу іс-әрекетінің тұрақты нәтижесінің барабар диагностикалық мақсатын қалыптастыру үшін жекелеген математикалық білімдермен жұмыс жасау және функциялардың графиктерін зерттеуді, геометриялық объектілерді құруды, есептің шешімін көрнекі түрде ұсынуды көздейді [3]. Көрнекі модельдеуді жоғарыда келтірілген түсіндіруде, біздің ойымызша, ең маңыздысы, *біріншіден*, диагностикалық мақсаттың болуы, *екіншіден*, осы мақсаттың игерілген білімі мен қалыптасқан дағдыларының

жеткіліктілігі, үшіншіден, оқу нәтижелерінің тұрақтылығы. Символдық-символдық іс-әрекеттің әдістері дәстүрлі түрде символдық математикалық тілді және оның негізінде математикалық әрекеттерді қолдануды білдіреді (теңдеулерді, теңсіздіктерді және т.б. шешу). Жалпы орта білім беру мекемелеріндегі тәжірибе көрсеткендей, ең танымал модельдер-бұл қысқа теориялық материалмен бірге математикалық объектінің геометриялық және алгебралық интерпретациялары бар біріктірілген модельдер.

Бұл тәсіл формальды алгебралық объектілерді геометриялық немесе графикалық интерпретация арқылы көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді, ал керісінше – геометриялық объектілерді алгебралық түрде суреттеуге мүмкіндік береді, бұл типтік қателіктердің алдын алуға көмектеседі, білім жүйесін қамтамасыз етеді, білімгерлердің нақты және жалпы білімі мен дағдыларын қалыптастырады.

Инфографика (лат. informatio-ұсыну, түсіндіру, баяндау; және т.б.-грек. γραφικός-жазбаша, γραφω-жазу) - күрделі ақпаратты тез және анық көрсетуге бағытталған ақпарат пен деректерді берудің графикалық тәсілі. Графикалық және коммуникациялық дизайнның бір түрі [4, 370].

Инфографика ақпараттың үлкен көлемін ұйымдастырып қана қоймай, уақыт пен кеңістіктегі заттар мен фактілердің арақатынасын көрнекі түрде көрсете алады, сонымен қатар тенденцияларды көрсете алады.

Көрнекі модельдеу тек математикалық объектілер мен құбылыстарды суреттеуге, олардың механикалық көрінісіне дейін азаймайды, бірақ математиканы оқыту процесінің когнитивті және тұлғалық-дамытушы компоненттерінің өзара байланысын жүзеге асыру принципіне және оқу материалының оңтайлы ақпараттық қанықтылық принципіне сәйкес оған тән барлық байланыстары бар тұтас математикалық объектіні қарастыруды білдіреді. Осы қағидаттарды іске асыру математиканың пәндік саласында оқытудың даму функцияларын неғұрлым толық жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, білімгерлердің оқу ақпаратын тиімді қабылдауы мен түсінуіне ықпал ететін математиканы оқыту мазмұнын ұйымдастыруды көздейді. Бұл презентацияның математикалық қатаңдығына нұқсан келтірмей оқытуды ынталандыруға және дамытуға, білімгерлердің жеке дамуына ықпал етуге мүмкіндік береді [5,448].

Жетекші отандық және шетелдік педагогтар мен психологтардың жұмыстарына негізделген оқу материалын визуализациялаудың заманауи тенденциялары, жалпы орта білім беру мекемелерінің қазіргі оқушылары қабылдауы және игеруі қиын мәтіндердің таралуынан (бұл әлеуметтік және коммуникативтік процестердің жеделдеуіне, хабарламалардың қысқалығына, жазбаша сөйлеудің қарапайымдылығында және т. б.) біртіндеп көшуге бағытталған[6,152].

Кең мағынада инфографика-бұл ақпаратты, деректерді және білімді ұсынудың графикалық тәсілі, оның мақсаты күрделі ақпаратты жылдам, қол жетімді, қысылған және нақты жеткізу болып табылады. Оқу процесіне қатысты инфографика оқу материалын визуализациялаудың осындай түрін құруға ықпал етеді, онда оқушы қысқа мерзімде негізгі математикалық ұғымдар мен заңдылықтарды тиімді игере алады, бұл оқушының сабақтарда және сабақтан тыс сабақтарда оқудың жеке траекториясын ұтымды құруға және түзетуге мүмкіндік береді [7, 14].

Ақпаратты есте сақтау және өңдеу кезінде екі жүйе де жұмыс істейді, есте сақтаудың артықшылығы бейнелі де, ауызша да ұсынылған материалға ие, сондықтан нақты ұғымдар абстрактілі ұғымдарға қарағанда жақсы есте сақталады. Ричард Э. жүргізген бірқатар зерттеулер барысында Мейер және оның әріптестері, «Қос кодтау теориясы» сыналды: оқу процесінде қосымша мәтіндік сүйемелдеумен анимацияны қамтитын мультимедиялық ресурстарды пайдаланатын білімгерлер анимация элементтері бар медианы және бөлек оқығандарға қарағанда білімді тиімді меңгергені бірнеше рет анықталды. мәтіндік материалдар [8, 384]. Бұл нәтижелерді кейінірек басқа зерттеушілер топтары растады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Сюжеттік, баяндау тәсілі білімгер үшін тартымды образдарды, мәнерлі дизайн, иллюстрация жасауды көздейді. Оқыту оқу ақпаратын эстетикалық

толықтыруға назар аудару арқылы жүзеге асырылады. Бұл тәсіл көбінесе эстетикалық және гуманитарлық циклдің оқу пәндеріне тән, мұнда оқу ақпаратын визуалды түрде ұсыну оның ауызша сипаттамасынан гөрі маңызды. Математиканы оқыту процесі үшін бұл ұстаным көрнекі плакаттарды, «құрғақ» математикалық ақпарат оқушылар үшін жарқын, тартымды түрде ұсынылатын үлестірмелі материалды қолдануда өз көрінісін табады[9].

Мысалы,

– Сайт <https://wordart.com> мәтінді белгілі бір пішінде және бояғышта қамтитын графикалық кескіндерді жасауға мүмкіндік береді. Ең маңызды ұғымдар мен терминдерді қамтитын мұндай суреттерді тақырыпты зерттеудің басында қолдануға болады үлкен форматта және тақтаның жанында ілулі). Әр оқу сабағының соңында үйренген ұғымдар мен терминдер сызылып тасталады. Бұл тәсіл студенттерге оқу материалын зерттеудің қай кезеңінде екенін анық көруге мүмкіндік береді.

– Интернет қосымшасы <https://www.easel.ly> қол жетімді, көрнекі түрде оқу ақпаратын қамтитын әртүрлі плакаттар мен демонстрациялық материалдар жасауға мүмкіндік береді. Осы сайттың көмегімен сіз жеке тапсырмалары бар карточкалар жасай аласыз, математиканың оқу кабинетінде стендтер жасау үшін дидактикалық материал жасай аласыз.

Инфографика жасау. Инфографиканы құру тәжірибесі бұл процестің бірнеше кезеңнен өтетіндігін көрсетеді:

- 1) мақсатты анықтау;
- 2) деректерді таңдау (түсіну қиын, бірақ білім алушылардың зерделеуі үшін қажет);
- 3) көрнекі модель жасау үшін құралдарды таңдау;
- 4) инфографиканы таныстыру;
- 5) білім алушылармен бірлескен талдау және өзін-өзі талдау;
- 6) білім алушылармен қажет-модельді нақтылау.

Осылайша, оқыту үшін көрнекі модельдерді құруда қолданылатын инфографиканың келесі кең таралған түрлерін ажыратуға болады:

– **салыстыру** (белгілі бір критерийлерге сәйкес екі немесе одан да көп объектілердің арақатынасы);

– **сипаттама** (зерттелетін объектінің маңызды сипаттамаларын анықтау); деректерді визуализациялау (деректерді графиктер, диаграммалар және т. б. түрінде ұсыну); уақыт сызығы (хронологиялық нысанның өзгеру сипаттамалары);

– **схема** (объектілердің өзара байланысын блок-схемалар, ақыл-ой карталары және т. б. түрінде көрсету); карта (объектінің орналасқан жеріне, қозғалыс траекториясына және т.б. сәйкес сипаттамасы) [10,35].

Бұрын сипатталған тәсілдерді жалпылау және математиканы оқыту тәжірибесі, сондай-ақ математика мамандарына инфографиканы оқытуда қолдану ерекшеліктері бойынша дәрістер мен практикалық сабақтар өткізу инфографиканың көрнекі модельдеу кезінде математиканы оқыту мазмұнын визуалды түрде ұсынуға қойылатын талаптарының арасында мыналарды бөліп көрсетуге болатындығын көрсетеді:

– **кеңістіктік байланысты қамтамасыз ету:** сөздер мен оларға сәйкес кескіндер бір-бірінен алыс емес, бетте немесе экранда қатар көрсетілуі керек;

– **уақытша байланысты жүзеге асыру:** ауызша және соған сәйкес визуалды нысандар дәйекті емес, синхронды түрде пайда болады;

– **консистенцияны орнату:** сыртқы материал визуалды мазмұннан шығарылуы керек;

– оқушылардың жеке ерекшеліктеріне байланысты жеке айырмашылықтарды есепке алу (объектілерді қабылдаудың басым түрі, оқу мотивациясының деңгейі, оқыту және т.б.) [11].

Инфографиканы түсіндіру. Оқушылардың инфографиканы өз бетінше пайдалану дағдыларын қалыптастыру үшін математика маманы инфографика заңдылықтары негізінде құрастырылған қажетті оқу ақпаратын қамтитын көрнекі модель әзірлеуі (немесе шешілетін педагогикалық мәселеге сәйкес бар үлгілерді таңдауы) және оны талдау және білімгерлерге кейіннен талқылау үшін ұсынуы керек.

Инфографиканы сыни талдау. Инфографиканы сыни талдау дағдыларын оқытуды математикалық объектіні және оның қасиеттерін нақты визуализациялаудың оң және теріс сипаттамаларын анықтаудан бастаған жөн. Тиімді инфографиканың критерийлерін анықтап, тұжырымдау керек, содан кейін өздігінен жасалған мысалдарды анықтамалық мысалдармен салыстыру керек [12, 106].

Инфографиканың мысалдары жыл бойына ауа-райының өзгеруін көрсететін диаграммалар, өнімнің сипаттамаларын салыстыратын кестелер, ірі қалалардың орналасқан жерін көрсететін карталар және т. б.

Математика мұғалімдері үшін біліктілікті арттыру сабақтарын өткізу математиканы оқытуда инфографиканы бірнеше нұсқада қолдануға болатындығын көрсетті: инфографиканы түсіндіру, деректерді визуалды түрде ұсыну, инфографиканы сыни талдау және инфографиканы өз бетінше құру.

Көкжиекке дейінгі қашықтықты есептеу есебін қарастырайық,

Жерде тұрған бақылаушы үшін көкжиек сызығына дейінгі қашықтық қандай? Жауап-көкжиекке жақын қашықтықты Пифагор теоремасы арқылы табуға болады.

Шамамен есептеулер жүргізу үшін біз Жердің шар тәрізді екенін болжаймыз. Содан кейін тігінен тұрған адам жер радиусының жалғасы болады, ал көкжиекке бағытталған көзқарас сызығы сфераға (жер бетіне) жанама болады.

Жанасу нүктесінде жүргізілген радиусқа перпендикуляр болғандықтан, үшбұрыш(жердің центрі)—(жанасу нүктесі)—(бақылаушының көзі) тікбұрыш болып келеді.

Оның екі жағы белгілі. Катеттердің бірінің ұзындығы (тік бұрышқа іргелес жағы) жердің радиусына R , ал гипотенузаның ұзындығы (тік бұрышқа қарсы жатқан жағы) $R + h$, мұндағы h — жерден бақылаушының көзіне дейінгі қашықтық.

Пифагор теоремасы бойынша катеттердің квадраттарының қосындысы гипотенузаның квадратына тең. Демек, көкжиекке дейінгі қашықтық тең болады.

$$d^2 = (R+h)^2 - R^2 = (R^2 + 2Rh + h^2) - R^2 = 2Rh + h^2.$$

h^2 шамасы $2Rh$ салыстырғанда өте аз, сондықтан шамамен теңдік дұрыс

$$\sqrt{d^2} \approx \sqrt{2Rh}.$$

Бізге белгілі, $R \approx 6400$ км, немесе $R \approx 64 \cdot 10^5$ м. Санайтын боламыз, $h \approx 1,6$ м. Сонда

$$d \approx \sqrt{2 \cdot 64 \cdot 10^5 \cdot 1,6} = \sqrt{8 \cdot 10^3 \cdot 0,32}.$$

$$d \approx \sqrt{8 \cdot 10^3 \cdot 0,32} = 4528.$$

Алынған жауап метрмен, егер сіз табылған бақылаушыдан көкжиекке дейінгі қашықтықты километрге аударсаңыз, онда $d \approx 4,5$ км.

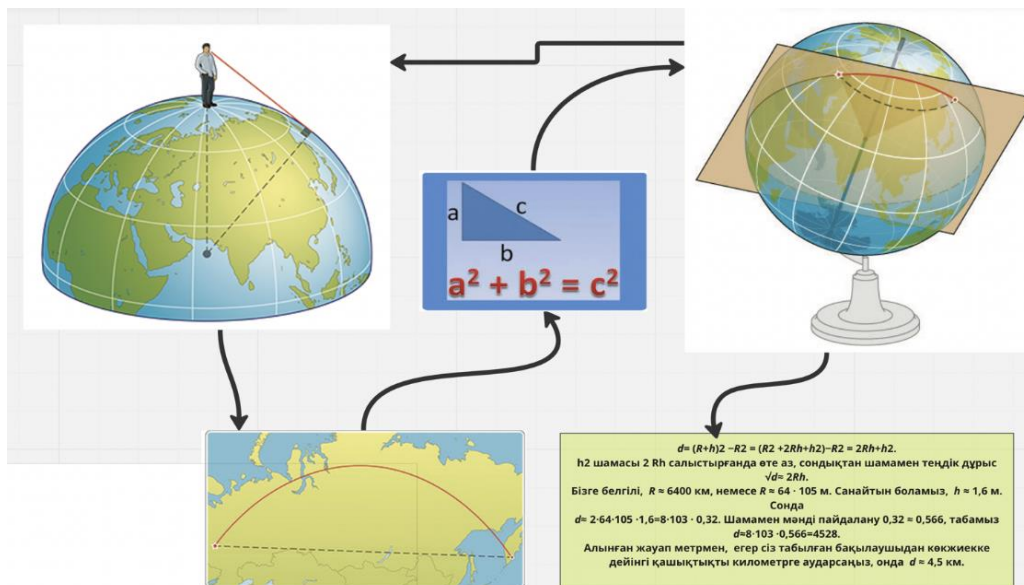
Ұшақтың ұшу траекториясы

Егер сіз Мәскеуден Петропавл-Камчатскийге ұшақтың ұшу бағытын картадан байқасаңыз, онда ұшу кезінде ұшақтың (ендік бойынша) көтерілетінін байқайсыз жоғары. Мұндай жолдың ұзындығы картада осы екі қаланы байланыстыратын "түзу" жолдың ұзындығынан үлкен сияқты (ендік бойынша координаттар жақын:

Біртүрлі, өйткені ұшақтың қосымша жүздеген шақырым. Бірақ "Яндекс. Карта" қызметі де осы қалалар арасындағы қашықтық туралы сұрауға дөңес қисық шығарады.

Мәселен, ең қысқа қашықтық ұғымы ол өлшенетін бетпен тығыз байланысты. Кез-келген тегіс карта жер бетін бұрмаланумен бейнелейді. Ал глобустағы тиісті траекторияларды қарау бәрін түсінуге мүмкіндік береді.

Екі нүкте арасындағы ең қысқа қашықтықты табу үшін сферада сфераның центрі мен таңдалған нүктелер арқылы өтетін жазықтықпен қиылысуынан пайда болған шеңбер осылай аталуы керек. Нүктелерді байланыстыратын үлкен шеңбердің екі доғасының кішісі-олардың арасындағы сферадағы ең қысқа қашықтық. Математикада қарастырылып отырған беттегі екі нүкте арасындағы ең аз қашықтықты жүзеге асыратын сызық геодезиялық деп аталады.

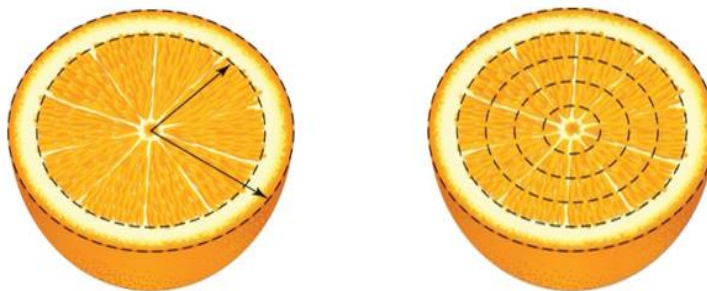
Сурет 1. Ұшақтың ұшу траекториясын анықтау есебіне инфографиканы қолдану

Барлық басқа маршруттар, Мәскеу мен Петропавлды білетін көршілер-Камчатский, соның ішінде картада, глобуста тікелей көрінді (және шын мәнінде!) бұдан ұзағырақ болады доғалар. Сонымен, ұшақтың ең қысқа ұшу траекториясы басқа үлкен шеңбермен анықталады.

Мысал 2. Берілгені: Апельсиннің қабығы мен целлюлозасының мөлшерін анықтау, дөңгелек көлемін анықтау дағдыларын күнделікті өмірде кездестіретін есептер арқылы қолдану, теңдеулер құру.

Пәні: Геометрия.

Сіз апельсин сатып алып, оны екіге бөлдіңіз. Апельсиннің жартысына қарап, оның құрамында не көп екенін — қабығы немесе целлюлозасын анықтауға бола ма? (2-сурет)

Сурет 2. Апельсин радиустарын бейнелі қарастыру

Тексерейік. R және r ($R > r$) радиустарының екі шарын қарастырыңыз. Көлемі үлкен көлемнің жартысына тең болу үшін кішірек шардың радиусы қандай болуы керек?

Енді теңдеудің формасын таңдауды түсіндірейік: табиғи $V_r = V_R - V_r$ орнына $V_r = V_R - V_r$. Сұрақ біртүрлі болып көрінеді, өйткені қабығы-жұқа қабат, апельсиннің шеті (біз апельсиннің шар тәрізді екеніне сенеміз). Доптың шекарасындағы салыстырмалы түрде жұқа қабаттың көлемі қалған бөлігімен бірдей екені белгілі болды. Мысалы, диаметрі 10 см, терісі 1 см болатын апельсиннің бүкіл көлемінің жартысына жуығы қабығында шоғырланған!

Тексерейік. Радиустардың екі шарын қарастырыңыз және $r < R$. Көлемі үлкен көлемнің жартысына тең болу үшін кішірек шардың радиусы қандай болуы керек?

R радиусының шар көлемі $V_R = \frac{4}{3} \pi R^3$ табу үшін теңдеуді жазайық,

$V_r = V_R - V_r$, немесе $\frac{4}{3} \pi r^3 = \frac{4}{3} \pi R^3 - \frac{4}{3} \pi r^3$.

Бұдан шығатыны $R3 = 2r3$,

$$r = \frac{R}{\sqrt[3]{2}} \approx 0,79 \quad R \approx \frac{4}{5}R.$$

Осылайша, шар көлемінің жартысына жуығы қалыңдығы $\frac{1}{5}$ радиусқа жақын қабатта шоғырланған.

Суретте көрсетілген апельсин қабығы мен целлюлозасы бірдей.

Күтілетін нәтиже: Бұл геометрияда жиі кездесетін және күнделікті мәселелерді шешуде пайдалы бір идеяны еске түсіру үшін жасалады — ауданы немесе көлемі үшін дайын формуласы жоқ. Фигуралардың айырмашылығы ретінде бірнеше мысал есептер құрастыру.

Осылайша, инфографика математиканы оқытудың тиімді құралы болып табылады, өйткені ол барлық студенттерге өздерінің интеллектуалды қабілеттері мен шығармашылық қабілеттерін көрсете отырып, пән бойынша білімдерін интеграциялауға мүмкіндік береді. Мұғалімдер осы заманауи құралдарды қолданған кезде бірнеше мақсаттарға қол жеткізе алады. Статикалық және динамикалық кескіндердің көмегімен практикалық сабақтар мен материалды игеру процесін қарқындатуға және оңтайландыруға қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, материалды ұсынудың бұл әдістері пәнді оқу мотивациясын қалыптастыруға және студенттердің суправитативті белсенділігін дамытуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Голышева С. П. Инфографика как средство визуальной наглядности в обучении математике студентов вуза // Актуальные вопросы инженерно-технического и технологического обеспечения АПК. – 2022. – С. 329-336.
2. Трифонова Г. В. Элементы инфографики на уроках математики // вопросы математики, ее истории и методики преподавания в учебно-исследовательских работах. – 2021. – С. 99-100.
3. Бровка Н.В. Дидактические особенности организации компьютерных средств обучения студентов математических специальностей. Информатика и образование. 2020; 1(1) : 34-41. <https://doi.org/10.32517/0234-0453-2020-35-1-34-41>.
4. Никулова Г. А., Подобных А. В. Средства визуальной коммуникации — инфографика и мета- дизайн // Образовательные технологии и общество: науч. журнал. 2010. Вып. 2. Том 13. С. 369–387.
5. Newsom D., Haynes J. Public Relations Writing: Form & Style. Cengage Learning, 2010. 448 p.
6. Смикиклас М. Инфографика. Коммуникация и влияние при помощи изображений. СПб.: Пи- тер, 2014. 152 с.
7. Бокарева Ю. С., Романовская В. Е. Инфографика как современное средство коммуникации // Вісник ХДАДМ. Теорія та історія дизайну. 2014. С. 13–16.
8. Крам Р. Инфографика: визуальное представление данных; пер. с англ. О. Сивченк. СПб.: Пи- тер, 2015. 384 с.
9. Ермолаева Ж. Е., Лапухова О. В., Герасимова И. Н. Инфографика как способ визуализации учебной информации // Концепт [Электронный ресурс]: науч.-метод. электронный журнал. 2014. № 11. Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2014/14302.htm> (дата доступа: 15.03.2023).
- 10.21. Симакова С. И. Инфографика как способ визуализации журналистского контента // Знак: проблемное поле медиаобразования: науч. журнал. 2015. № 1 (15). С. 34–40.
11. Прохоров Д. И., Прохоров Д. И. Инфографика в преподавании математики // шановні учасники. – 2018. – С. 202.
12. Высоцкая П. А. Использование инфорграфики в преподавании математики // Армия и общество. – 2015. – №. 2 (45). – С. 105-108.

ӨОЖ 00

ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ БОЙЫНША МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДА ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ

Заманбеков М.М., оқытушы ассистент,
Наурызбаева А., Қағазбай К., Жарбулова А., білімгерлер
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы
Zmarlan@mail.ru

*Мақалада еліміздегі дене тәрбиесі мен спорт бойынша мамандарын оқыту тұрғысында
жеке тұлғаны әлеуметтендірудің әдістері мен құралдарын дайындаудың рөлі қарастырылған.*

Тірек сөздер: салауатты өмір салты, дене тәрбиесі мен спорт.

*В статье рассмотрены вопросы подготовки специалистов по физической культуре и
спорту в нашей стране, методы и средства социализации личности в контексте обучения.*

Ключевые слова: здоровый образ жизни, физическая культура и спорт

*The article deals with the issues of training specialists in physical culture and sports in our
country, methods and means of socialization of the individual in the context of training.*

Key words: healthy lifestyle, physical culture and sports

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев өзінің 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында балалардың спорттық және шығармашылық әлеуетін дамытуға ерекше назар аударды.

Президентіміздің Жолдауын іске асыру жөніндегі Жалпыұлттық іс-шаралар жоспарында Мәдениет және спорт министрлігінің алдына халықты, оның ішінде ең алдымен балаларды дене шынықтырумен және бұқаралық спортпен айналысуға белсенді тарту, сондай-ақ спорт секцияларын ашу және балалар үйірмелерінің қызметін қалпына келтіру міндеті қойылды[1].

Жоғары білім беру мен педагогикалық кадрларды дайындау мәселелеріне қатысты ғылыми және әдістемелік әдебиеттерді талдау ХХІ ғасырдың басында ескі классикалық жүйені алмастыруға келе жатқан білім берудің жаңа жүйесінің қалыптасуы байқалады деп есептеуге негіз болып отыр. Үйретудің классикалық жүйесін салушы деп, «Ұлы дидактиканы» (1638 ж.) жазған чехтың гуманист-педагогы Я.А. Каменскийді есептейді[2]. Ол осы еңбекте ақпараттарды қабылдауды, есте сақтауды және алынған мәліметтерді бақылауды біріктіретін үйрету әдістемесін қисынды түрде негіздеді. Бұл жүйедегі ең бастысы – барлығын да есте сақтау керек. Қазақстандағы білім берудің қазіргі жүйесі іс жүзінде «Ұлы дидактиканың» негізгі белгілерін сақтаған, бұл оқушылардың ұзақ уақыт есте сақтау (мектепте алған ақпарат-мәліметтерді) қабілетін тексеру есебіндегі Бірыңғай Ұлттық тестілеудің енгізілуімен дәлелденіп отыр.

Біз дене тәрбиесі мен спорт бойынша мамандарды дайындауды білім берудің жаңа жүйесінің технологиясы бойынша жүргізу керек деген пікірді ұстанамыз. А.В.Морозовтың[3] пікірі бойынша «жаңа педагогикалық жүйе адам баласына ортақ тұжырымдаманың сыртқа шығатын нұсқасын білдіреді», студент мінез-құлқының бастауы – оның өзі, оның пайымдауының белсенділігі. Осы белсенділік студенттің өмірлік дұрыс мақсаттарды табуына көмектеседі.

В.А. Сластенин, Л.С. Подымованың[4] пікірлері бойынша қазіргі білім беру жүйесі үшін студенттерде ықпалдылықты (ізденісті қабілеттерді) және инновациялық (жаңарған) әрекеттерді дамыту өте маңызды. Ықпалдылық пен инновациялық әрекеттер оқытушының үлгісін (манерін) қайталау мен еліктеу арқылы дами бастайды. Жаңа педагогикалық жүйе классикалықтан едәуір айырмашылығы бар және адамның білім арқылы дамуы жөніндегі төмендегідей ұғымдардан тұрады.

Білім беру жүйелерінің сипаттамасы.

Классикалық жүйе	Жаңа, классикалық емес жүйе
Білім берудің негізгі міндеті: өсіп келе жатқан жас ұрпақты даярлау	Білім берудің негізгі міндеті: жеке адамның өзін-өзі көрсетуі мен өз тағдырын өзі шешу жағдайларын қамтамасыз ету
Адам – қарапайым жүйе	Адам – күрделі жүйе
Өткеннен білім алу	Болашақтан білім алу («есте сақтау мектебі»)
Білім алу – студентке білімнің, іскерліктің, дағдылардың белгілі үлгісін беру («үлгі тұту»)	Білім алу – пәндік әлеуметтік және рухани мәдениет әлеміне өзін белсенді түрде кірістіре отырып, адамның әлемдік өнегені өз бойына жинақтауы
Студент – үйренетін педагогикалық әсер ету нысаны	Студент – үйренуші, танымдық қызметтің нысаны
Ұстаз бен үйренушінің субъектілік-объектілік, монологиялық қатынасы	Ұстаз бен үйренушінің сұхбат жасайтын субъектілік-объектілік, қатынасы
Үйренушінің «жауап қайтару», қайталау қызметі	Үйренушінің белсенді, ізденісті қызметі

Біз дайындаған әдіс бойынша іріктеліп алынған, ең білікті сарапшы-мамандармен сауалнама жүргізу нәтижесінде, дене шынықтыру кадрларын дайындаумен шұғылданатын ЖОО-ның қазіргі оқытушылары ие болуы тиіс жеке ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді.

Дене тәрбиесі кадрларын дайындаумен шұғылданатын ЖОО-ы оқытушыларының игеруі тиіс (мәнділік ретімен) жеке тұлғалық ерекше белгілері

Қазіргі ЖОО-дағы оқытушылардың жеке ерекшеліктері (мәнділігінің ретімен)
кәсібилік және біліктілік
өзін жетілдіруге ұмтылу
іс-әрекеттердегі, ойлаудағы дербестік пен тәуелсіздік
майталмандық, дарындылық
білімге құштарлық
дарындылық қасиеттері
өзгешелігі, ойлаудың оралымдылығы
ой-өрісі және білгірлігі
ептілігі, тапқырлығы және зейінділігі
ойлап тапқыштығы
болашаққа сенімі, әзіл-оспақты түсіне білуі
маман-сарапшылардың пікірлерінің келісілген белгілері: $W=0,185$; $X^2 = 22,18$; $P < 0,05$

Үлгіні қайталау біртіндеп, нағыз шығармашылыққа алып келетін, өз жанынан да қосылатын ізденісті еліктеуге айналады. Сөйтіп, мына суретте көрсетілгендей педагогикалық дағдылар мен іскерліктерді кең көлемде меңгеру, жеке адамға тән инновациялық (жаңарған) қызметке қабілетті, болашақ мамандардың ықпал ететін (ізденісті) қабілеттерін тәрбиелеу дене шынықтыру және спорт бойынша мамандарды дайындауда жеке тұлғаны әлеуметтендіру Тұжырымдамасының Үлгісін (моделін) құрайды.

Оқытушының жаңалықты енгізу жөніндегі дайындығы, егер ЖОО-дағы білім берудің бүкіл барысы жеке адамға бағытталған болса және оқытушылар инновациялық қызметтің жетістігін анықтайтын қасиеттердің жиынтығына ие болған жағдайда ғана ақталуы мүмкін[41].

Осымен бірге, мына кестеден XXI ғасырда пайда болатын білім берудегі үрдісті де (бет алысты) есепке алу қажет.

А.В.Вербицкийдің XXI ғасырдағы білім беру үрдісі [5]

1. Мектеп, ЖОО және болашақ өндірістік қызмет арасындағы сабақтастықты қарастыратын, үздіксіз білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі есебіндегі білімнің әр деңгейін саналы түсіну.
2. Үйренушілердің дербес қызметін кең пайдаланумен, ғылыми ізденістің, келелі мәселелердің бөліктерін қоса үйретудің белсенді әдістері мен түрлеріне ақпараттық түрден ауысу.
3. Оқу-тәрбие барысын ұйымдастырудың шектелген, бақылайтын, алгоритмделген тәсілдерінен және осы процесті басқарудан дамытатын, белсенді ететін, жеделдететін, ойындық тәсілдерге ауысу. Бұл үйренушілердің ізденісті, дербес қызметін ұйымдастыруды қарастырады.
4. Студент пен ұстаздың бірлесе әрекет етуін ұйымдастыру; «оқытушының үйрететін қызметінен» «студенттің міндетті қызметіне» басымдық берілетін бірлескен қызмет.

Білім берудің аталған үрдісі әлемдік қауымдастықтың білім беру жұмысын (ЮНЕСКО) реформалаудың «Демократия мақсаттарындағы жаңарту, дамыту мақсатындағы білім берудің» жалпы бағыттарымен сәйкес келеді (1990): Осы бағыттарға: жалпы ғаламшарлық жаһандану, білімді гуманизациялау, мәдениеттануды әлеуметтендіру және үйретудің мазмұнына экологияны енгізу, білім беру технологиясына пәнаралық ықпалдастықты енгізу, білімнің үздіксіз берілетіндігі, оның дамытатын және азаматтық функциялары жатқызылған.

Алайда, әлемдік дамудың бет алысын ескере отырып, дене шынықтыру кадрларын даярлауды қоса, білім берудің жаңа технологиясына ауысу ықпалды және инновациялық қызметке себептерді қалыптастырғанда ғана мүмкін болмақ. Тұрақты, орнықты себептер міндеттерді шешуде қиындықтарға тап болған адамға, уақыт өте келе, біріншіні көзден таса етпей, өз қызметін өзге міндеттерге қосуға мүмкіндік береді. Инновациялық қызметке

орнықты себепті қалыптастыру ұстаздың жұмысын ынталандыратын, жағымды жағдайларда ғана мүмкін болады. Басты себепке қызығушылығы, жеке өзінің өсуі, қатыстылық сезімі жатады. Жағымды жағдайлар болып табылатындар: қауіпсіздікті қамтамасыз ету (сынның болмауы), қызметкерлерді моральдық тұрғыдан қолдау, ЖОО-ы басшылығы тарапынан моральдық және материалдық ынталандырудың болуы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Райымқұлова А. Мемлекет басшысының Жолдауын іске асыру жөніндегі ... <https://pr.memleket.kz/kz/news/reviews/madeni-mura-salauatty-omir-saltyn-ustanu-otandyk-kinony-koldau-memleket-basshysynyn-tapsyrmasy-kalay-iske-asyryluda-2393223>
2. Киселев Ю.А. Влияние спорта на формирование личности. – М.: Знание, 2001. – 60 с.
3. Каргаполов Е.П. Актуальные вопросы теории непрерывного физкультурного образования // Теория и практика физической культуры. – 1998. – №7. – С. 16 – 20.
4. Пономарев Н.И. Комментарий к статье В.Н. Томилова // Теория и практика физической культуры. – 2000. – №10. – С. 24 – 25.
5. Николаев Ю.М. Теоретико-методологические основы физической культуры в преддверии XXI века: монография. – СПб.: СПбГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 1998. – 217с.

ӘОЖ 372.881.1

ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА МНЕМОТЕХНИКА ӘДІСІН ПАЙДАЛАНУ

Зербай Г.Қ., магистрант

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

gulmira.zerbay@gmail.com

Ақпарат тасқынын игеру мәселесі қазіргі күнде ересектерді ғана толғандырмайды, білім бағдарламасындағы жаңа мағлұматты өңдеу, есте сақтау және жаңғырту оқушылар үшін күрделі жұмысқа айналды. Сонымен қатар қазіргі балалардың есте сақтау қабілетінің төмендегені туралы шағымды мұғалімдер мен ата-аналардан жиі естиміз. Бұл түйткілді шешудің бір жолы мнемотехниканы пайдалану. Мнемотехника есте сақтау қабілетін дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдердің жиынтығы. Оның көмегімен шет тілі сабағында жаңа ақпаратты игеруді жеңілдетіп, оқу үдерісін қызығалықты ұйымдастыруға болады.

Тірек сөздер: шет тілі, лексика, ассоциация, есте сақтау, мнемотехника.

Проблема усвоения информационного потока волнует в настоящее время не только взрослых, обработка, запоминание и воспроизведение новой информации в образовательной программе стала сложной задачей для учащихся. В то же время мы часто слышим жалобы учителей и родителей на снижение памяти современных детей. Одним из способов решения этой проблемы является использование мнемотехники. Мнемотехника представляет собой комплекс приемов, направленных на развитие памяти. С его помощью можно облегчить усвоение новой информации на уроке иностранного языка и организовать процесс обучения более творчески.

Ключевые слова: иностранный язык, лексика, ассоциация, запоминание, мнемотехника.

The problem of mastering the flood of information does not concern only adults nowadays, processing, memorizing and conveying new information in the educational program has become a difficult task for students. At the same time, we often hear complaints from teachers and parents about the decrease in memory ability of modern children. One of the ways to solve this problem is to use mnemonics. Mnemonic techniques are a set of methods aimed at developing memory. With its help, it is possible to facilitate the acquisition of new information in a foreign language lesson and organize the learning process.

Key words: foreign language, vocabulary, association, memorizing, mnemonics

Осыдан жиырма-отыз жыл бұрын шет тілін білу белгілі бір сала өкілдеріне ғана тиесілі дағды болатын, атап айтқанда, пән мұғалімдері, аудармашылар немесе дипломатиялық қызметтегі мамандар ғана шет тілін меңгеретін. Ал қазіргі ашық шекаралар мен жаһандану заманында, кәсіби біліктілік пен адал бәсекелестік жағдайында кез келген адамға шет тілін білу қажеттілікке айналып бара жатқаны жаңалық емес. Осы себептерге орай мемлекеттік білім беру бағдарламасы бойынша мектепте шет тілін оқытуға жеткілікті сағаттар бөлінеді. Алайда, екіншіше қарай, жұмсалған уақыт пен күштің қайтарымы үнемі ойдағыдай бола бермейді. Бастауыш сыныпта шет тілін үйренуге құлшынып кіріскен оқушылардың қарқыны жыл сайын саябырлайды, өйткені сөздік қордың ауқымы бірте-бірте өсіп, күрделене түседі. Оқушылар бағдарламадан қалмау үшін жаңа сөздерді сан рет қайталап, жаттау әдісін пайдаланады. Бұл әдіс механикалық есте сақтау деп аталады. Жаттау арқылы оқушы көргенін де, естігенін де қаз-қалпында есте сақтап қалады. Дегенмен бұл әдістің кемшін тұстары бар, біріншіден, ойланбай жаттаған сөздердің сыртқы формасы сақталады да, мағынасы көмескіленеді. Екіншіден, бір бірімен байланысы жоқ сөздер ұзақ мерзімді есте қалмайды, аз уақыттан соң ұмытылып кетеді, үшіншіден, механикалы түрде санаулы сөз ғана жаттауға болады, ал мида қинап шамадан тыс көп сөзді жаттағаннан жүйке тез шаршайды. Әрине біз қайталау әдісін теріске шығара алмаймыз, бірақ оқыту үдерісінің барысы мен нәтижесін жақсарту үшін ақпаратты есте сақтаудың озық үлгілері мен техникаларын қолдану орынды деп есептейміз. Үлкен көлемді ақпаратты оңай есте сақтауға көмектесетін әдістердің бірі мнемотехника.

Мнемотехника немесе мнемоника – (*mne* – есте, *techne* – өнер) – есте сақтау өнері – есте сақтаудың амалдары мен тәсілдерінің жиынтығы, ол қажетті ақпаратты ассоциациялар арқылы жеңіл есте сақтауға мүмкіндік береді. Мнемотехниканың көмегімен ауқымды мәтінді де, тарихи оқиғаларды, географиялық атауларды, сан тізбектерін, тізімдерді ұзақ мерзімге есте сақтауға болады.

Мнемоникалық өнер ерте заманнан бастау алады. Ең алғашқылардың бірі болып Ежелгі Грекияда Цицерон мен Квинтилиан өз шығармаларында мнемоникалық жүйеге түсініктеме береді. Орта ғасырларда есте сақтау тәсілдеріне деген қызығушылық қайта жанданып, мнемотехниканың дамуына Аврелий Августин, Г.В.Лейбниц, Ф.Бэкон, Р.Декарт сынды ойшылдар үлес қосты. 1582 жылы Джордано Бруно мнемоника туралы «De umbris idearum» (Идеялар көлеңкесі) кітабын жазды.

Г.И.Челпанов «О памяти и мнемонике» кітабында мнемоникаға түпкілікті талдау жасап, бұл өнердің басты міндеті қысқа мерзімде ауқымды ақпаратты есте сақтайтын тәсілдерді көрсету дейді.[1]

Мнемоникаға ғылыми негіздеме жасауға талпынған ғалымдардың бірі А.Р.Лурия болды. Ол С. Шерешевскийді ұзақ уақыт бойы бақылау арқылы синестезия әдісіне сипаттама берді. [2]

Қазіргі кезде есте сақтау механизмдерін зерттеу саласындағы ізденістер толастаған жоқ. Британдық мнемонист Доминик О’Брайн өзінің жеке тәжірибесіне негізделген «Quantum memory power» («Супержадты жаттықтыру») атты кітабын жарыққа шығарды. Адам ақылының жұмысын терең зерттеген, білікті маман Тони Бьюзан интеллект пен жады дамытуға арналған кеңейтілген мнемоникалық матрицаны жасақтады. Интернет кеңістігінде танымал супержад жаттықтырушысы Джим Квик мнемотехника әдістерін жиі пайдаланып, іс жүзінде таңқаларлық нәтиже көрсетуде. [3]

Мнемотехниканың ұтымды жағы туралы айтатын болсақ, жады тиімді жұмыс істеуі пайдаланылған тәсілдерге тікелей байланысты екені мнемотехникада ескеріледі. Қазіргі психологияда бұл жағдай кеңінен қарастырылып жатыр. Есте сақталуы тиіс ақпаратты мағыналық жағынан, логика жағынан өңдеу тәсілдерін дамыту жады жұмысын жетілдірудің, дамытудың және тәрбиелеудің негізгі жолы екенін В.П. Зинченко атап көрсеткен. [4]

М.Р. Ванягинаның пайымдауынша, «мнемотехника оқытудың алдыңғы қатарлы бағыттарының бірі, ол шет тілін үйренуге көмектесумен қатар есте сақтау және ойлау мүмкіндіктерін жандандыра түседі. Оның мәнісі мынада, әдетте жекеленген, бір бірімен байланысы жоқ мәліметтерді, құбылыстарды есте сақтау қиынға соғады. Ал бұрыннан бар

ақпарат пен жаңасының арасында белгілі бір байланыс орнатылса, сол логикалық, ассоциативті байланыстардың арқасында есте сақтау әлдеқайда жылдам әрі жеңіл тиеді»[5].

Г.В. Жерновскийдің мақаласына сүйенетін болсақ, автор «мнемотехниканы пайдаланатын адамдар мида бейнелерді елестету арқылы жасанды ассоциациялық байланыстар орнатады. Бейнелі ассоциацияларды еске түсіру оңай. Бейнелер қанық, нақты, сондықтан мнемотехниканың арқасында есте сақталатын ақпараттың сапасын да арттыруға болады. Яғни мнемотехника есте сақтау үдерісін жеңілдетеді» деп пайымдайды.[6]

Мұғалім мнемотехника тәсілдерін қолданып, сабақтарды ойын түрінде ұйымдастыруының нәтижесінде оқушылардың жүйкесіне салмақ түспейді.

Сөздердің, ұғымдардың арасында ассоциациялық байланыс орнатуға талпыныс жасаған оқушылардың қиялы, елестетуі дамиды.

Мнемотехниканың ерекшелігі – дұрыс не теріс деген жауап жоқ, яғни әр оқушы ассоциациялық байланысты өз бетінше құрады, өзіне ыңғайлы ілмектерді пайдаланады.

Мнемотехниканың тәсілдерінің бірі шет тіліндегі сөзге ана тіліндегі ұқсас сөз тауып сол сөзбен аудармасының ортасында байланыс орнату[7]. Мысалы, сөздерді шынжырдың үзбесі деп елестетейік.

towel ['tou(ə)l] – сүлгі, бұл жерде towel – бірінші үзбе, орамал – үшінші үзбе

Енді екеуін байланыстыратын екінші үзбені табу үшін қазақ тілінен дыбысталуы ұқсас сөз іздейміз. Дыбысталуы жағынан **tau** сөзі жақын келеді делік. Көз алдымызға иығына орамал іліп алған тауды елестетеміз де, іштей **«Tau il – тау орамалды ілді»** деп бірнеше рет қайталаймыз. Қазақша **tau il** деп айтқанда ағылшынша сөздің айтылуы еске түседі және іле-шала көз алдымызға орамалдың бейнесі келеді. Сөйтіп бұл ерекше байланыс ұзаққа есте қалады. Байланыстар неғұрлым ерекше, қанық, қияли болса, соғұрлым есте жақсы сақталады.

1. cake [kāk] – торт

Бірінші үзбе: **cake** (кейк)

Соңғы үзбе: **mort** (кейк)

Байланыстырушы ұқсас сөз **kuik**

Kuik mort жеді.

royal ['roi(ə)l] – король

Бірінші үзбе: **royal** (роял)

Соңғы үзбе: **король**

Байланыстырушы ұқсас сөз **рояль**.

Рояльды король көтеріп тұр.

Осындай тізбектерді әр оқушы өзіне ұнайтын және өзіне жақын бейнелермен құрастырады.

Мнемотехниканы қолдану кезінде адам ақпаратты өзінің табиғи мүмкіндіктерін пайдалану арқылы өңдейді (бейнелі елестету, шығармашылық әлеует), бұл жағдай өз бетінше оқу дағдыларын қалыптастыруға, өз күшіне сенімділігін арттыруға көмектеседі[7]. Балалардың топтық жұмысқа белсенді араласуының өзі олардың танымдық қабілеттерін дамытуға септігін тигізеді. Түрлі мақсаттар мен міндеттерді орындау барысында мнемотехникалық әдіс жеке және топтық шешім іздеуге мүмкіндік туындатады. Логикалық заңдылықтар және аналогиялар іздестіру, ассоциациялық байланыстар орнату сияқты үдерістер тұлғаның қарым-қатынас жасау және танымдық қабілеттерін жетілдіреді[8].

Жекеленген мұғалімдер мнемотехниканың есте сақтауға арналған тәсілдерін өз тәжірибелерінде пайдаланады, дегенмен ол толықтай зерттелмеген, әлі де толыққанды әдістеме ретінде жүйеге келтіруді талап етеді. Мнемотехниканың жоғарыда көрсетілген ерекшеліктерін ескере отырып, бұл әдіс оқыту үдерісіне қосары мол құрал екенін атап өту қажет. Біріншіден, мнемотехника көмегімен қабылдап, өңделген ақпарат ұзақ мерзімге сапалы сақталады және қалаған кезде оңай еске түседі; екіншіден, мнемотехника оқушының қабылдау, зейін, ес, ойлау үдерістерін жандандыру арқылы танымдық әрекетін жетілдіреді; үшіншіден, оқушылар дайын ақпаратты жаттап қана қоймай, өз бетінше, шығармашылық танытып жұмыс істеуге бейімделеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Челпанов Г.И. О памяти и мнемонике. Популярный этюд// “Мир божий” 2-е издание. С.-Петербург, 1903.
2. Лурия А.Р. Маленькая книжка о большой памяти (Ум мнемониста). М., 1994.
3. Джим Квик. Безграничье. Прокачай мозг, запоминай быстрее// Изд. АСТ. 2021.
4. Большой психологический словарь: АСТ-Москва; Прайм-Еврознак; Москва; СПб, 2008.
5. Ванягина М.Р. Применение мнемотехники для обучения иноязычной лексики// Педагогика и психология образования. 2019. №3.
6. Жерновский Г.В. Мнемотехника как обучающая технология: постановка проблемы// Материалы XII Всероссийской научно-практической конференции. 2020.
7. Г.Авшарян Тренинг памяти: как научиться сходу запоминать любую информацию. «Издательство АСТ», 2008.
8. Бура Л.В. Теоретические основы применения методов и приемов мнемотехники в современном образовании//Науки об образовании. (Материал из научной электронной библиотеки Cyberleninka).

УДК 541.124

ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО СПРАВОЧНИКА ДИКОПЛОДОВЫХ РАСТЕНИЙ ЖЕТЫСУСКОГО АЛАТАУ В ШКОЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

Ибраева А.Е., учитель биологии
Екиашинская средняя школа, Сарканский район

oblven@mail.ru

В статье рассматриваются перспективы применения электронного справочника дикоплодовых растений в школьной практике. Актуальность используемых и новых методов организации электронного контента флоры обосновывает важность в решении проблемы сохранения и рационального использования генофонда. Также рассматривается новый подход к реализации познавательного процесса, используя интерактивные экологические тропы как вовлечение школьников в изучение растений Жетысуского Алатау.

Ключевые слова: Жетысуский Алатау, эндемики, Красная книга Казахстана, дикоплодовые растения, флора, слайдотеки, экологические тропы.

Мақалада жабайы жеміс өсімдіктерінің электронды анықтамалығын мектеп тәжірибесінде пайдалану перспективалары қарастырылған. Өсімдіктер дүниесінің электрондық мазмұнын ұйымдастырудың қолданылатын және жаңа әдістерінің өзектілігі генофондты сақтау және ұтымды пайдалану мәселесін шешудегі маңыздылығын негіздейді. Жетісу Алатауының өсімдіктерін зерттеуге мектеп оқушыларын тарту ретінде интерактивті экологиялық соқпақтарды қолдану арқылы танымдық процесті жүзеге асырудың жаңа тәсілі де қарастырылады.

Тірек сөздер: Жетісу Алатауы, эндемиктер, Қазақстанның Қызыл кітабы, жабайы жеміс өсімдіктері, флора, слайд-кітапханалар, экологиялық соқпақтар.

The article discusses the prospects for the use of an electronic directory of wild fruit plants in school practice. The relevance of the used and new methods of organizing the electronic content of the flora justifies the importance in solving the problem of conservation and rational use of the gene pool. A new approach to the implementation of the cognitive process is also considered, using interactive ecological trails as the involvement of schoolchildren in the study of plants of the Zhetysu Alatau.

Key words: Zhetysu Alatau, endemics, Red Data Book of Kazakhstan, wild fruit plants, flora, slide libraries, ecological trails.

Роль растительных ресурсов плодовых культур в мире все более возрастает, и это предъявляет повышенные требования как к их использованию, так и к сохранению для будущих поколений. Современный процесс утраты видов растений и их место обитаний обусловлен, главным образом, деятельностью человека, то и ответные действия по сохранению биоразнообразия может и обязан осуществить только человек и общество в целом. С этой целью было предложено применения электронного справочника дикоплодовых растений как дополнительного материала на классных и внеклассных занятиях в школьной практике. Расширение кругозора учащихся о ценных редких и эндемичных видах растений позволит показать значимость фитоценоза и важность бережного отношения к окружающему миру.

Методика. В мире насчитывают более 350 тыс. видов растений. Каждое из них обладает неповторимыми особенностями. Знания о растениях бесценны, так как они дают полную картину для понимания растительного мира и хода его эволюции, поэтому их важно фиксировать. Одним из таких способов является метод сбора информации и создание на его основе справочника по месту произрастания.

В данном электронном справочнике приведены виды ценных и дикоплодовых растений в зоне распространения горного агробиоразнообразия. В электронный справочник включены 29 видов растений из 7 семейств. Статус эндемиков имеют: барбарис разноножковый, боярышник джунгарский, боярышник Королькова, боярышник алтайский, вишня тянь-шанская, жимолость Альтмана, шиповник Альберта, шиповник Шренка, шиповник Беггеровский и яблоня Сиверса. В Красную книгу включены: абрикос обыкновенный и барбарис илийский. Широко распространёнными видами является: ежевика сизая, земляника лесная, калина обыкновенная, костяника, крыжовник игольчатый, **крушина слабительная**, малина обыкновенная, рябина тянь-шанская, черемуха обыкновенная, шиповник иглистый, шиповник рыхлый, шиповник широкошиповый и шиповник колючейший. Редкие виды: барбарис круглоплодный, облепиха **крушиновидная** и яблоня Недзвецкого. Умеренно распространенный вид: смородина Мейера[1].

В зависимости от жизненных форм растений в электронном справочнике представлены: 6 видов деревьев, 22 вида кустарника и 1 вид трав. Большую часть составляют кустарники – многолетние деревенистые растения семейства Розоцветных.

По отношению к семействам: большинство за Розоцветными – это представители 20 видов; семейство Барбарисовые – 3 вида; семейство Крыжовниковые – 2 вида; семейство Жимолостные – 1 вид; семейство Адоксовые – 1 вид, семейство Крушиновые – 1 вид и семейство Лоховые – 1 вид.

Для более полного ознакомления с ареалом произрастания дикоплодовых растений на сайте электронного справочника предоставлены маршруты, где каждый обучающийся может насладиться красотами данного края. Жонгар Алатауский государственный национальный природный парк состоит из 11 эколого-просветительских маршрута, что позволяет возможность использования ресурсов электронного материала в образовательной практике и популяризировать метод сбора, раскрыв возможности использования информации, в том числе в практике дополнительного образования. Основные методы исследования: анализ литературных и интернет-источников, архивных документов в рамках исследуемой проблемы; анализ ресурсов фитофонда и пополнение контента электронного справочника. Внеклассные занятия направлены, прежде всего, на воспитание самостоятельности, инициативы, активности учащихся. Именно поэтому главной задачей учителя становится не передача знаний в готовом виде, а организация учебной деятельности учащихся таким образом, чтобы значительную их часть они приобрели самостоятельно, в ходе выполнения поисковых заданий и научной деятельности.

Одним из действенных видов сохранения растительного мира парка является создание разнообразных и современных форм коллекций – это фотографии и слайдотеки на сайте. Данный материал на современном этапе заменяют гербаризацию редких видов, сохраняя тем самым их местообитания. Создание сайта со справочником дикоплодовых растений показывает о ценности фиторазнообразия, его особенности, а также передача наглядной информации помогают увидеть и получить эстетическое наслаждение от общения с природой. Во время таких мероприятий происходит активизация знаний, навыков и умений для осознания актуальности проблем сохранения популяций редких растений, их местообитаний и групп. Одним из путей экологообразовательной деятельности по сохранению дикоплодовых растений является образование интерактивных экологических троп. Экотропы оснащены различными информационными данными.

Результаты. Практическая значимость исследования заключается в создании контента электронного справочника, который позволяет использовать информацию в обучении биологии школьников, знакомит с флорой Жетысуской области всех посетителей электронной образовательной среды, а также показывает возможности применения растений в жизни: в озеленение, в производстве продуктов питания с высоким содержанием витаминов и в лекарственных целях. Обсуждение результатов исследования, поставленные перед исследованием задачи определили его логику и этапы. В процессе первого этапа работы мы убедились, что создание электронного справочника помогает избежать непоправимых потерь редких растений из-за неблагоприятных воздействий человека; обеспечивает быстрый доступ к различным растениям в ходе проведения ботанических исследований. В ходе второго этапа исследования начали выполняться работы по созданию электронного справочника дикоплодовых растений Жетысуского Алатау. С помощью одного из инструментов информационной среды был создан сайт, где в настоящий момент размещены материалы справочника на трёх языках. Материалы этого сайта могут пополняться работами учащихся, выполняемыми в рамках классных и внеклассных занятий.

Обсуждение. Ресурсы электронного справочника используются в образовательном процессе учеников в профиле подготовки «Биологическое образование - Дополнительное образование». Анализ календарно – тематического плана учебного плана учащихся по предмету «Биология» позволил выявить целый ряд тем, в ходе освоения которых возможно использовать контент электронного справочника. В ходе открытой дискуссии представителей национального парка, учителей, а также молодые участники мероприятия из числа школьников обсудили перспективы сохранения уникальной яблони. Среди идей, предложенных молодежью, была организация республиканских яблочных фестивалей и ярмарок с участием различных организаций для популяризации яблони Сиверса как бренда Жетысуского Алатау, изготовление различных продуктов из диких яблок и отправка их на рынки в качестве экологически чистых товаров, а также разведение садов с яблоней, не только в национальном парке, но и на территории района.

Закключение. Исходя из вышеизложенного в исследовании назрела необходимость создать условия для учеников не только видеть флору Жетысуского Алатау, но и вносить свои идеи в познание фиторазнообразия. Таким образом, электронный справочник способствует развитию универсальной способности человека приобретать знания, преобразовывать, общаться и обмениваться опытом, передавать опыт одного поколения к другому с целью сохранения и преумножения богатств Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Карибаева К.Н., Мищенко А.Б., Родионов А.М., Вальдшмит Л.И. Основные результаты проекта ГЭФ/ ПРООН «Сохранение in situ горного агробиоразнообразия в Казахстане» В сб. Дикоплодовые леса Казахстана: вопросы сохранения и рационального использования генофонда глобального значения. – Алматы, 2012, с.37-40.

ӘОЖ 37.033; 910.1

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНЫП БЕЙНЕСАБАҚТАР МЕН ОНЛАЙН ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Исабаев А.Т., оқытушы-ассистент,

Айтмұханбет Ж.М., 7М01506-География білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты,

Садыкова Н. Т., 6В01510-География-Тарих білім беру бағдарламасының 4-курс білімгері

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Anuar_1089@mail.ru, zhuldyz.sky@mail.ru, nazym.sadykova.02@mail.ru

Бұл мақалада білім алушылардың білім сапасын арттыру мақсатында мектеп географиясын қашықтықтан оқыту жағдайында сандық технологияларды пайдаланып, бейне сабақтар мен онлайн тест тапсырмаларын дайындау жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: Бейне сабақ, оқыту құралы, Google форм, Online Test Pad, Bandicam, oCam, бағдарлама.

В этой статье рассмотрены способы подготовки видеоуроков и онлайн-тестовых заданий с использованием цифровых технологий в контексте дистанционного обучения школьной географии, с целью повышения качества образования обучающихся.

Ключевые слова: Видеоурок, инструмента обучения, Google форм, Online Test Pad, Bandicam, oCam, программа.

This article discusses the ways of preparing video tutorials and online tests using digital technologies in the context of distance learning of school geography, in order to improve the quality of students' education.

Key words: video tutorial, teaching tools, Google Forms, Online Test Pad, Bandicam, Ocam, Program

Ақпараттық қоғамның, Цифрлы Қазақстан мемлекеттік бағдарламасының, мемлекеттік жалпы міндетті білім беру бағдарламасының талаптарына сәйкес білім алушылардың өз бетімен білім алуын, оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастырушы және жиынтық бағалауда мәтін, бейне дәріс, сарамандық жұмыстары және бағалау құралдары бар электронды білім беру құралының маңызы зор [1, 55 б.].

2021-2023 жылдар аралығында жүргізілген зерттеудер барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар жеке кабинет форматында дайындалған электронды білім беру ресурсының білім алушылардың өз бетімен білім алуын, білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастырушы және жиынтық бағалауда маңызы зор екенін көрсетті.

Сондықтан біз білім алушыларды қашықтықтан оқытудың талаптарына сәйкес 11 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясынан тақырыптың мәтіні бейнесабақтар, сарамандық жұмыстар және білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін жиынтық бағалау құралдары бар электронды білім беру ресурстарын дайындадық.

Бірінші кезеңде білім алушылардың көзбен көріп шолу, есту арқылы өз беттерімен білім алуларын қамтамасыз ету үшін Bandicam, oCam бағдарламалармен бейне сабақтар дайындап YouTube арнасына енгізілді.

Екінші кезеңде білім алушылардың оқу жетістіктерінің нәтижелерін қалыптастырушы, бөлімді және тоқсандық жиынтық бағалауды қамтамасыз ету үшін Google форм, Online Test Pad бағдарламаларымен әр тақырыптың мазмұнын ашатын бір, көп және сәйкестендіру тестері дайындалды [2, 145 б.]

11 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының негізгі бөлімдерін жеке тақырыптарына дайындалатын бейнесабақтардың мазмұнын ашу үшін

интербелсенді электронды білім беру ресурстарын қолдану қажет. Білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып өз беттерімен білім алуын ұйымдастыру үшін өзекті деңгейлік және шығармашылық тапсырмалар дайындауға баса назар аудару керек.

2021-2023 жылдар аралығында 11 сыныпта оқытылатын мектеп географиясын қашықтықтан оқыту талаптарына сәйкес электронды білім беру ресурстарын құру барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар бейне сабақтар дайындау бейне сабақтарды дайындау бірінен бірі туындайтын бір-бірімен өзара байланысқа бірнеше кезеңдерден тұратынын көрсетті.

Дайындық кезеңінде әр бөлімнің жеке тақырыптарының оқу мақсаттарына сәйкес негізгі түсініктерді, тақырыптың мазмұнын ашатын интербелсенді оқыту құралдары, мұғалімнің аудиожазбасы мен тақырыптың мәтін дайындалады.

Екінші кезеңде тақырыптың мазмұнын ашу үшін 10-11 сынып білім алушыларының жас ерекшеліктері мен қабылдау және есте сақтау қабілеттерін ескеріп, бейне сабақ дайындалады. Бұл кезеңде мұғалім білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыратын төмендегі оқы-танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастыруға баса назар аудару керек:

Біріншіден, тақырыптың мазмұнын толық ашу үшін мұғалім сабақты жеке тақырыпшаларға бөлініп, деңгейлік сұрақтар мен тапсырмалар дайындап оқу материалын құрылымық бөліктерге бөлуі тиіс;

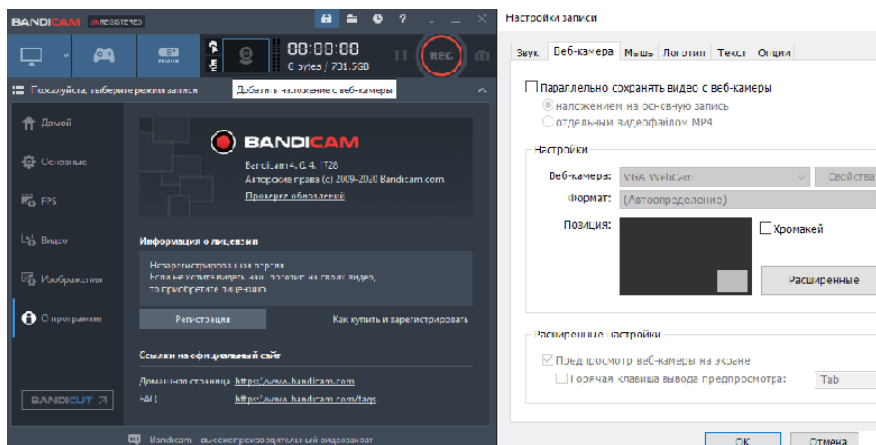
Екіншіден, білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыруға мүмкіндік беретін оқыту құралдарын, өзекті және шығармашылық тапсырмаларды немесе тақырыптың мазмұнын ашатын электронды білім беру ресурстарын көрсететін орындарды айқындайды.

- бейнесабақта тақырыпты оқу мақсаттарына сәйкес түсіндіру үшін мәтін толық немесе сөйлеу жоспарының қысқа нұсқасын жасайды.

Үшінші кезеңде бейне сабақты дайындау барысында білім алушылардың көзбен көріп шолу дағдыларын қалыптастыру үшін тақырыптың мазмұнын ашатын негізгі ақпараттарды іріктеп жүйелейді. Дайындалған электронды оқыту құралдары мен қысқартылған мәтін күрделі картографиялық, геоэкологиялық, геоэкономикалық, саяси географиялық түсіндірді білім алушылардың жетік меңгеруге және танымдық қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік беруі тиіс.

Төртінші кезеңде танымдық маңызы зор «әлеуметтік-экономикалық және үрдістер процестер мен құбылыстардың қалыптасу заңдылықтарын ашуға арналған интербелсенді электронды білім беру ресурстар. Оларды дыбыстау үшін заманауи сапалы hure SM7B және Neumann TLM 103 тұрпатты микрофондарды пайдалану қажет [3, 125 б.].

Бесінші кезеңде Bandicam, oCam бағдарламаларымен білім алушылардың қызығушылығын арттыратын 10-15 минуттан аспайтын, интербелсенді электронды білім беру ресурстарын пайдаланып, компьютер экранын толық немесе жартылай қамтитын бейнесабақ жазылады (1-сурет).

Сурет 1. Компьютер экранын толық қамтитын Bandicam, oCam бағдарламасын пайдаланып бейнесабақ жазу әдістері

Қолдануы жеңіл, дыбысы сапалы компьютер экранын толық немесе жартылай қамтып, өз бейнеңді қоса алатын бағдарламалардың бірі Bandicam. Оны компьютерге жеңіл жүктеп оқу үрдісінде тиімді пайдалануға болады.

Білім мазмұны жаңартылған 10-11 сынып географиясын оқыту барысында әр тақырыптың оқу мақсаттарына сәйкес бейнесабақтарды көрсету барысында білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттыратын өзекті сұрақтар мен шығармашылық тапсырмалар ұсынудың маңызы зор. Атап айтсақ, «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімінің «Қоршаған ортаның антропогендік өзгерістерінің мониторингі» тақырыбын өту барысында үлгілік оқу бағдарламасының 11.3.2.2 оқу мақсатына сәйкес қоршаған орта сапасының негізгі көрсеткіштерін, табиғи ортаның, атмосфера ауасының, топырақтың судың және тағамның сапасының нормаларын анықтап оларды жіктеуге мүмкіндік беретін нақты мәліметтер ұсыну қажет [4, 178 б.].

Білім алушылардың көзбен көріп шолу дағдыларын қалыптастырыпкері байланыс орнату үшін тақырыптың мазмұнын ашып төмеде көрсетілген сызба-нұсқаны ұсынуға болады (2-сурет).

Табиғи ортаның сапа нормалары			
Шаруашылық-өндірістік	Санитарлық-гигиеналық	Уақытша	Экологиялық
Рекреациялық	Гигиеналық	Уақытша-технологиялық	Экологиялық-қорғаныштық
Қала құрылысы	Санитарлық-қорғау	Гигиеналыққа жақын	Экологиялық-гигиеналық
Технологиялық	Экологиялық салмақтың жоғарғы шегі		

Сурет 2. Табиғи орта сапасының нормативтерінің негізгі түрлері

Білім алушылардың талдау жинақтау, бағалау дағдыларын қалыптастыру үшін 2-суретте көрсетілген табиғи орта сапасының нормаларын өз беттерімен анықтауды көздейтін төмендегі өзекті сұрақтар мен шығармашылық тапсырмаларды берген тиімді.

Тапсырма. 2-суретті, тақырыптың мәтінін, қосымша білім көздерін талдау табиғи орта нормаларының негізгі түрлерін, олардың табиғи ортаның тепе-теңдігін сақтаудың маңызын сипаттаңдар.

Тапсырма. 3-суретті, қосымша білім көздерін талдау негізінде атмосфералық ауаның, судың, топырақтың және тағамның сапа нормаларын анықтап оларды сақтаудың маңызын анықта (3-сурет).

Бейнесабақты тыңдау барысында берілген тапсырмаларды орындауды білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырумен қатар, өз бетімен білім алуын, қажетті ақпараттарды іздеу, оларды талдап, жинақтап өз ой қорытындыларын шығару дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Сапа нормативтері	Ауа атмосферасы	Жұмыс аймағындағы зиянды заттардың ауадағы мөлшері
	Су	Шаруашылық, ащы су және тұрмыстық пайдалануға берілетін судағы ШРК (Балық шаруашылығы дамыған су айдындарымен)
	Топырақ	Топырақтың жырту қабатындағы зиянды заттардың ШРК (нормаға сәйкес келетін)
	Тамақ өнімдері	Тамақ өнімдеріндегі ШРК (нормаға сәйкес келетін)

Сурет 3. Атмосфералық ауаның, судың, топырақтың және тағамның сапа нормалары

Жоғарыда аталған тапсырмаларды орындағаннан кейін білім алушыларға шекті рұқсат етілген концентрация түсініктерінің мәнін ашып оның негізгі түрлерін, шектен аспауын қадағалаудың табиғи ортаның тепе-теңдігі мен адамның денсаулығын сақтаудағы маңызын ашу қажет [5, 135 б.].

Жұмыс аймағындағы шекті рұқсат етілген концентрация (ШРК жо), жұмыс аймағындағы ауадағы зиянды заттардың *орташа тәуліктік* күнделікті шекті рұқсат етілетін концентрация (ШРК от), *судағы* зиянды заттардың максималды концентрациясы (ШРК с), судағы балыққа әсер ететін зиянды заттардың шекті концентрациясы (ШРК сб), адамның денсаулығына, топырақтың құнарлылығына, оның өзін-өзі тазалау қабілетіне дақылдарда зиянды заттар жиналуына кері ісер етпейтін топырақ қабатындағы зиянды заттардың шоғырлануы (ШРК т), азық-түліктегі зиянды заттардың шекті рұқсат етілген концентрациясы (ШРК ат) түсініктерінің мәнін, ШРК сақтаудың маңызын ашып, білім алушыларға экологиялық тәрбие беруге баса назар аудару қажет. Кері байланыс орнатып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін төмендегі тапсырманы берген тиімді [6; 7, 118, 127 б.б.] (1-кесте).

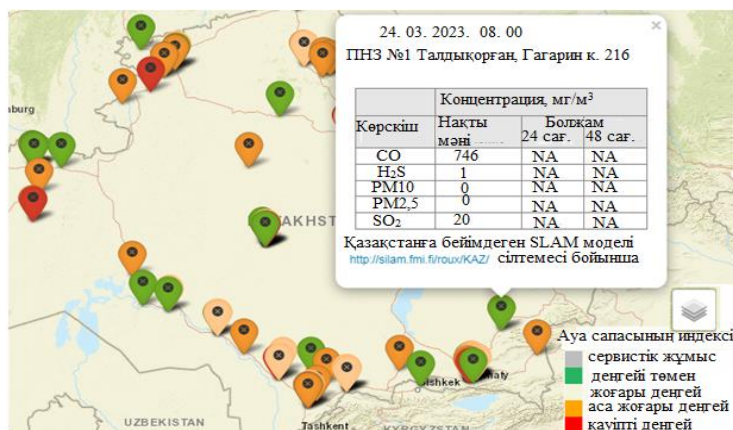
Кесте 1

Ауадағы зиянды заттардың шекті рұқсат етілген концентрациясы

Ластайтын зиянды заттар	Формуласы	Шекті рұқсат етілген концентрация, мг/м ³		Қауіптілік сыныбы
		Максималды бір реттік	Орташа тәуліктік	
Көмір қышқыл газы	CO ₂	3	1	4
Азоттың қос тотығы	NO ₂	0.085	0.085	2
Улы емес шаң	-	0.5	0.15	3
Күкіртті газ	SO ₂	0.5	0.05	3
Күкірт сутек	H ₂ S	0,008	0,008	2
Күйе	C	0,15	0,05	3
Қорғасынды қосылыстар	Pb		0.0007	1
Хлор	Cl ₂	0,1	0,3	2

Тапсырма. 1-кестедегі мәліметтерді талдау негізінде 1м³ ауадағы азоттың қос тотығының, күкірт сутектің, күкіртті газдың, хлордың, көмір қышқыл газы максималды бір реттік және орташа тәуліктік концентрациясын анықтап, сол шектен асқан жағдайдағы қоршаған ортаға, адам денсаулығына тигізетін кері әсерін дәлелде.

Бейне сабақты жазу барысында Қазақстан Республикасының ұлттық гидрометеорология қызметінің kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайтындағы ауа сапасының интербелсенді картасын пайдаланып еліміздің әр түрлі аумақтарындағы өнеркәсіпті қалаларындағы 1м³ ауа құрамындағы зиянды қосылыстардың мг/м³ есебімен алынған мөлшерін анықтайтын мәліметтеді ұсынуға болады (3 сурет).

Сурет 3. kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайтындағы ауа сапасының интербелсенді картасындағы Талдықорған қаласындағы 1м³ ауадағы мг/м³ есебімен алынған зиянды қосылыстардың көрсеткіштері.

Ескерту: NA- 1м³ ауадағы зиянды қосылыстардың үлесі қалыпты

Бейнедеріс барысында білім алушылардың ақпараттық күзiреттіліктерін қалыптастыру үшін төменде көрсетілген тапсымаларды оқушына болады.

Тапсырма. А) kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайтындағы ауа сапасының интербелсенді картасын пайдаланып 2-кестедегі қалалардағы 1м^3 ауадағы мг/м^3 есебімен алынған зиянды қосылыстардың мөлдерін анықта.

Кесте 2

Білім алушылардың kazhydromet.kz/ru/interactive_cards сайты пайдаланып ауа сапасын анықтауға арналған тапсырма

Елді мекендер	1м^3 ауадағы мг/м^3 есебімен алынған зиянды қосылыстар			
	CO ₂	NO ₂	SO	H ₂ S
Талдықорған				
Теміртау				
Атырау				

Ә) Сандық интернет картадағы ауа сапасының индекcін пайдаланып, Талдықорған, Атырау, Теміртау қалаларының ластану деңгейін бағала.

Б) Талдықорған қаласымен салыстырғанда Атырау, Теміртау қалаларының күкіртті және азотты қосылыстармен ластану деңгейі жоғары болуының себебін түсіндіріп, ауа сапасын жақсартуды көздейтін өз жобанды ұсын.

Бейнедерісте оқу барысында білім алушылардың берілген тапсырмаларды орындауы сандық метеорологиялық интернет карталармен жұмыс істеу нәтижесінде білім мазмұны жаңартылған 11 сынып географиясының оқу мақсатының талаптарына сәйкес өз беттерімен білім алу, сандық мәліметтерді талдау, жинақтау және бағалау дағдылары қалыптасады.

Bandicam немесе oCam бағдарламасымен бейнесабақ жазу толық аяқталған соң *Алтыншы кезеңде* бейне сабақты түсіруді аяқтағаннан кейін Camtasia Studio т.б. қолжетімді бейне түсірілімдерді өңдеу бағдарламаарын пайдаланып саралап, сөйлеу мақамының, ұсынылатын көрсетілімдердің сапасының білім алушылардың қабылдауына қойылатын талаптарға, көрсетілімдегі жазулардың сапасының дұрыстығын мұқат тексеру қажет [8; 9, 89, 95 б.б.].

Жетінші кезеңде толық сараланған бейнедеріс YouTube арнасына жүктеліп, сілтемесі электронды білім беру ресурсына енгізіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 205 қосымша. Орта білім беру деңгейінің 10-11 сыныптарына арналған «География» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.
2. Чалиев А.А. Видеоурок как перспективная информационная технология обучения в вузах // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5. С.87-94.
3. Бережная Г.С. Использование видеоуроков в школе // Цифровое общество в контексте развития личности: сборник статей Международной научно-практической конференции (Екатеринбург, 15 октября 2018 г.). – Уфа: Аэтерна, 2018. – С. 5–7.
4. Типовая учебная программа по учебному предмету «География» для 10-11-классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32232072#pos=6;-106.
5. Алексеенко В.А., Алексеенко А.В. Химические элементы в геохимических системах. Кларки почв селитебных ландшафтов.— Ростов н/Д.: Изд-во Южного Федерального университета, 2013.—388с.
6. https://www.kazhydromet.kz/ru/interactive_cards.
7. Гатовская Д.А. Видеоурок – новый метод обучения [Текст] // Педагогика: традиции и инновации: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2015 г.). – Челябинск: Два комсомольца, 2015. – С. 126–127.

8. Ryapolov, A.N., & Ryapolov, A.V. Primenenie video urokovv distantsionn omobrazovanii. Information Technologies in Education «ИТО-Saratov 2013». Retrieved from <http://saratov.ito.edu.ru/2013/section/210/92806/index.html>.

9. Тюрина В.А., Грушина Т.П. Использование электронных образовательных ресурсов на уроках географии// Бюллетень института естествознания и спортивных ехнологий: сб. науч. ст. Вып. I. М.: МГПУ, ИЕСТ, 2020. С. 90–98.

ӘОЖ 911 (574.25) 502.1

ТАУ КЕН ЖӘНЕ ӘРЛІК ТАС ӨНДІРУ НӘТИЖЕСІНДЕ ТЕКЕЛІ ҚАЛАСЫ МАҢЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН АНТРОПОГЕНДІК ЛАНДШАФТТАР

Исабаев А.Т., оқытушы-ассистент,

Ахметқалиев А.Е., 7M01506-География білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты,

Мұрал Қ., 7M01506 – География білім беру бағдарламасының 2-курс магистраты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Anuar_1089@mail.ru, ab1_kz@mail.ru, kazhyken_muraluly@mail.ru

Бұл мақалада Текелі өзенінің жоғарғы ағысындағы Ақтөбе тауындағы шахталардан өндірілген полиметалл кенінің жер бетіндегі үйінділері еріген қар және жаңбыр суының әсерінен бұзылып, үгілуі нәтижесінде топырақ пен өсімдік жамылғыларының ластануы қарастырылған.

Тірек сөздер: *Жер бедері, ландшафт, тау жыныстары, полиметалл, мәрмәр, әктас.*

В данной статье рассмотрено загрязнение почв и растительного покрова в результате процессов выветривания и разрушения поверхностных отвалов полиметаллической руды, добываемой из шахт на горе Актобе в верховьях реки Текели под воздействием талых и дождевых вод.

Ключевые слова: *Рельеф, ландшафт, скалы, полиметалл, мрамор, известняк.*

This article discusses the pollution of soils and vegetation cover as a result of the processes of weathering and destruction of surface dumps of polymetallic ore mined from mines on Aktobe Mountain in the upper reaches of the Tekeli River, under the influence of melt and rainwater.

Key words: *Relief, landscape, rocks, polymetal, marble, limestone.*

1944 жылдан бастап Текелі өзенінің жоғарғы ағысындағы Ақтөбе тауындағы полиметалл кенін орнын игеру нәтижесінде қорғасын-мырыш комбинатының өндіріс қалдықтарының үйінділер, қазбалар және техногендік генезистің басқа түрлерінің пайда болуымен қатар, бірқатар экологиялық проблемаларға алып келді.

Текелі полиметалл кен орнын игеру, үйінділер қазбалар және техногендік генезистің басқа түрлерінің пайда болуымен қатар, бірқатар экологиялық мәселелердің туындауына алып келді.

Үйінділердегі табиғи шаймалау үрдісі қоршаған ортаның ластануына әкеледі және үйінділер аймағында орналасқан техногендік су қоймаларында көптеген қышқыл ерітінділерін жасайды[1, 89 б.].

Қорғасын-мырыш комбинатының полиметалл кендерін байыту нәтижесінде пайда болған бос тау жыныстарының қалдықтары Қаратал өзені аңғарында ұзындығы 3-4 шақырымға созылған ашық жатқан үйінділері еріген қар мен жаңбыр суының әсерінен шайылып жел эрозиясына ұшырап ағын су мен ауаны, топрақты ластанда. Ол өз кезегінде Текелі қаласы мен Қаратал өзенінің экологиялық жағдайына теріс әсер ететіп, елдімекеннің орталық және солтүстік шығыс бөлігінің ауа алабын, топырақ жамылғысын ластанда.

Жетісу Алатауының солтүстік-батыс бөлігіндегі кенді шахталық әдіспен және габро, мәрмәр сияқты әрлік тастарды ашық әдіспен өндіру жағдайда пайда болатын жер бедері мен жер қойнауындағы өзгерістерден туындаған экологиялық мәселелер техногендік морфолитогенездің жарқын мысалы болып табылады.

Кен орыны орналасқан геологиялық құрылымына жас мөлшері кең жыныстар қатысады. Ақтөбе тауындағы Екпінді мәрмәр кен қималарының тереңдеуінен жер асты еспе суларының ластануы гидрогеологиялық жағдайды түбегейлі өзгертеді. Мәрмәр мен әрлік тастарға жататын габроны өндіру кезінде кен қимасының табанына сіңген су еспе суларды ластаумен қатар тау жыныстарының сыртқы күштер әсерінен бұзылуын күшейтті, кен өндіру барысында жиналатын тау жыныстарының үйінділерін одан ары көбейтті. Ол өз кезегінде табиғи ландшафттарды өзгертіп, антропогендік әсерден қоршаған ортаның ластануын одан ары арттырды. 50 жыл шахталық әдіспен полиметалл кенін өндіру беткі деформациялардың табиғаты басқалармен тең дамудың үздіксіз немесе бағаналы жүйесін қолдануға және кем дегенде тау жынысының өндірілген көлемін төсеу немесе жүзеге асырылмауға байланысты.

Геоморфологиялық, геологиялық және тау-кен факторларына байланысты табиғи ортаға әртүрлі әсер етуінен тау жыныстарының үйінділері, терең кен қималары сияқты жер бедерінің антропогендік пішіндерін қамтитын техногендік ландшафттар пайда болуда. Олардың қатарына ашық әдіспен өндірілетін Екпінді мәрмәр кен орынындағы кен қималары мен кен үйінділерінің үйінділерін, Ақтөбе тауындағы габро кен қимасын полиметалл кенінің шахталарын жатқызуға болады.

Полиметалл, мәрмәр, әктас кендерін қазу жарықтардың пайда болуына, су мен газдың тау-кен жұмыстарына және жер бедерінің өзгеруіне ықпал етеді.

Байытылған кен қалдықтарының үйінділерінен түзілген тау жыныстарының түсуі нәтижесінде Текелі қаласының шығыс бөлігі мен Қаратал өзенінің оң жақ жағалауындағы техногендік ландшафттар қалыптасты.

Табиғи ландшафттың бұзылуы ашық әдіспен өндірілетін Екпінді мәрмәр, Ақтөбе габро кен қималары мен оларға баратын жолдарды құру және пайдалану арқылы да жүреді. Құрылыс құмы мен қиыршық тас өндіретін кен орындары мен Текелі жылу электр орталығының күлін төгетін орындағы үйінділер мен тоспадағы су жер асты суларына техногендік әсерді күшейтіп, жер бедерінің пішінін өзгертуде (6-кесте).

Техногендік ландшафттарды зерттеу мақсатында Текелі қаласына, Екпінді мәрмәр, Ақтөбе полиметалл және габро кен орындарына ұйымдастырылған жорық барысында біз техногендік өзгеріске ұшыраған Жер бедерінің бірқатар түрлерін анықтадық (6-кесте).

Кесте 1

**Текелі қалалық әкімшілігі мен Ескелді ауданындағы жер бедерінің
техногендік пішіндерінің негізгі түрлері**

Жер бедерінің түрлері	Жер бедерінің пішіндері
Тау кен өнеркәсібі	Кен қалдықтарының үйінділері, кен қималары, орлар, құландылар, кен қалдықтарының төгінділері
Жол желілері	Тау беткейлеріне салынған автомобиль жолдары, теміржол, газ, ауыз су, кәріз және жылу құбырлары
Гидротехникалық	Гидротехникалық құрылыстар, тоғандар, шағын су қоймалары, суару жүйелері мен арықтар
Қорғаныстық	Селден қорғау бөгендері, өзен арнасының бойындағы тау жыныстарының үйінділері, судан қорғау жүйелері
Қала құрылысы	Тұрғын және өндірістік ғимараттар, саяжайлар

Текелі кен орынында шахталардың тереңдігі 700-800 метрге дейін жетуі Жер бедерінің шөгу формаларының кең таралуына, олардың пайда болуына тек техногендік шығу тегі ғана емес, сонымен қатар белгілі бір физика-химиялық қасиеттері бар тау жыныстары (конгломераттар, гравелиттер, құмтастар) қатысады. Текелі жылу электр орталығының деректері бойынша аршу жыныстарының тығыздығы 2,5-2,9 г/куб. см мәндерінің аралығында ауытқиды, ылғалдылығы 0,6-39%, аққыштығы — 12-54%, иілгіштігі — 1-33%, сүзілуі тәулігіне 2 м — ге жетеді, ал шөгуі, аса маңызды болып табылатыны-тәулігіне 0,25 м. [2, 120 б.].

Қазақстанның таулы аймағындағы тау-кен өнеркәсібі дамыған моноқала Текелінің ашық және жер асты тәсілдерімен жүргізілетін пайдалы қазбаларды өндіру алаңдарының қоршаған ортаға тигізетін техногендік әсерін күшейтуде.

Қазіргі кезеңде Текелі қаласында әрлік тастарды өңдеу, су электр энергиясын өндіретін электр станцияларының салынуы өнеркәсіптік және селитебтік құрылысқа, автомобиль жолдары құрылысына және тағы басқа әкеп соғатын кен орнының өндірістік әлеуетінің өсуі мен іріленуіне байланысты қала аумақтары өз келбетін өзгертуде. Қаланың оңтүстік батысында орғаласқан Екпінді мәрмәр кенін өндіру Ақтөбе тауының беткейлері мен төбесінің пішіндері өзгеріп техногендік ландшафттар түзлуде.

Қаладағы тұрғын үй алқаптары мен шойын зауыты, Қора және Шыжы өзендеріндегі су электр станциялар желісінің құрылыстары Мыңшұңқыр бытыраңқылығы мен шашыраңқылығымен сипатталады (мұнда Оңтүстік-Шығыс, Солтүстік-Шығыс, Батыс және солтүстік аудандар бөлінген). Көмір өнеркәсібінің шахталары мен кәсіпорындары Солтүстік ауданда; көлік және қойма шаруашылықтары батыста орналасқан.

Қаланы екіге бөліп тұрған Қаратал өзеніне қарай еңіс беткейлерде Текелі кен байыту комбинатыныңда байытылған қорғасын-мырыш кенінің қалдықтары бірнеше қабат түзген текшелерден тұрады.

Жер бедерінің техногендік үйінді мүсіндік пішіндерінен басқа, кен қималарының төменгі деңгейлерінің текшелерінде немесе одан тыс жерлерде жинақталған түзілімдер дамиды.

Жер бедерінің мұндай пішіндері, әдетте, тау жыныстарын аршу, ұсақтау нәтижесінде пайда болған материалдан тұрады. Кертпештер алаңдарында жер бедерінің шағын аккумулятивті нысандарын шашылу, құлату және сырғу есебінен жинақталған артқы жіктердің шығару конустарын көруге болады. Оларған бұрынғы Текелі кен байыту комбинатының өндіріс қалдықтары мысал болады [3, 78 б.].

Кен қимасын қазу нәтижесінде пайда болған жер бедерінің техногендік пішіндері еріген қар, жаңбыр суларының бұзушы әрекетінен жүретін көлбеу экзогендік үрдістерге ұшырап шайылады, бұзылып тегістеледі.

Жер бедерінің техногендік өзгерген сипаты, оң және теріс формалардың ұлғаюы микроклиматтың қалыптасуына жаңа жағдайлар жасайды. Техногендік әсер сызықтық эрозия, дефляция, суффозия, жартастар мен шұңқырлардың пайда болу үрдісінің белсенділіктерін арттырады.

Техногендік сипаттағы жер бедерінің осы және басқа өзгерістері химиялық және физикалық өлшемдері тау жыныстарының литологиялық құрамына байланысты болатын аймаққа тән емес жаңа топырақ түзуші үрдістердің жүруін анықтайды [4, 96 б.].

Текелі қаласының оңтүстігіндегі полиметалл кенін өндірген шахталарды суға толтыру кезінде топырақтың құнарлы қабатын су басу және жою орын алады.

Жер бедерінің өзгеруіне мәрмәр, әктас, әрлік құрылыс тастарын өндіруде ықпал етеді. Текелі қаласындағы бос тау жыныстарының үйінділері пайдаланылған кен қабаттарын тазарту кеңістігін және жабық шахталарды, шұңқырларды, арықтарды толтыру үшін автомобиль жолдарын салуда қолданылады.

Тау-кен өндірісі кәсіпорындары орналасқан ландшафттар ұсақ түйіршікті бос жыныстың ұшуы нәтижесінде атмосфера ауаның ластануының жоғарылауымен сипатталады. 2010 жылдардан басынан бастап өндірілген кен қалдықтарын кәдеге жарату бойынша шаралар қабылданды, кен қалдықтарының үйінділерін тегістеу және кейіннен жою жүргізілді.

Денудация үрдісінің жандануы тозанданудың қуатты ошақтарының пайда болуына ықпал етті. Үйінділердегі, шахталардағы, кен қималарындағы аршылған жыныстардың денудациясы және олардың құрамындағы химиялық элементтердің қайталама шашырау ареалдарын қалыптастыра отырып кейіннен көшуі де техногенездің құрамдас бөлігі болып табылады.

Шахталар мен кеніштерде тау-кен қазбаларын қазу кезінде массивтен алынған жыныстарды жинау кезінде, сондай-ақ карьерлер мен разрездерде аршу жұмыстары кезінде үйінді үйінділер пайда болады.

Үйінді үйінділері ауқымы мен пішіні бойынша әр түрлі болуы мүмкін. Карьерлік ойықтар мен үйінділер көп жағдайда жансыз аумақтарды білдіреді.

Эрозиялық үрдістер кең аумақтарды бұзады, беткейлердің етегінде материалдың жиналуына ықпал етеді. Қала аумағында бірнеше үйінділер бар, оларда аршылған жыныстар биіктігі 20 м-ден асатын бірнеше деңгейге жиналады нәтижесінде пайда болған жасанды жер бедері бұл биік қорғандар мен таяз депрессиялардың үйінділері [5,164 б.].

Аршу жұмыстары мен пайдалы қазбаларды өндіру кезінде карьерлер, кеніштер, шахталар, шұңқыр шұңқырлары, сондай-ақ үйінді алқаптар мен террикондар, кемерлер мен террасалар пайда болады

Өнеркәсіптік қалдықтар жинақтауыштарын пайдалануда жобалық шешімдерді бұзумен, оларды сақтау бойынша жаңа қуаттарды салу мен іске қосуды кешіктірумен байланысты қанағаттанғысыз жағдай қалыптасты. Күл-шлак қалдықтарын жинайтын кәсіпорындар Текелі қаласы маңында орналасқан. Олар орналасқан жер бедерінің тау-кен типіне жатады.

Мұндағы топырақ-өсімдік жамылғысы қатты тозған, Шыжы, Қора және Текелі өзендерінің аңғарларының жекелеген телімдер ластанып өзгерісерге ұшыраған.

Осылайша, пайдалы қазбалардың кен орындарын, ең алдымен тас көмірді игеру, жол салу мақсатында жер бетін жасанды тегістеу, кен қималары мен шурфтардың кейіннен рекультивациясыз болуы жер бедерін пайдаланылған шахта суларымен су басу, оларды кейіннен рекультивацияламай жабық шахталардың болуы. Бос жыныс үйінділерінің болуы көптеген дефляция ошақтарының дамуына, батпақтануға, су басуына және тау жыныстарының Қазақстанның аридті ландшафттарының едәуір бөлігін, оның ішінде Қарағанды қаласының аумағын отырғызу.

Өнімділік қалыңдығы білдіреді типтік үшін геосинклинальных полиметалл кендері түзілімдерінің бірнеше формациясы кезектестіру сазды тақтатастар, мергель, көмірленген тақтатастар кездеседі.

Өзен алаптарының солтүстік жағы тегіс, шөгінділердің қабаты жұқа. Ол Оңтүстік қапталға қарай күрт артады, онда шөгінділер төңкеріліп солтүстікке қарай бүктеледі.

Таулы алқапта минералды шикізатты шоғырланған өндірудің экологиялық және геоморфологиялық салдарларының белгілі бір ерекшелігі бар екендігі көрсетілген шахталық үйінділер мен пайдалану кен қималарының қапталдарында минералды массасының дефляциясы ауа алабының ауқымды интоксикациясын тудырады.

Тау-кен бұрмалары шегінде де, оларға жақын жерде де қорғалмаған топырақтардың су эрозиясы, суффозия, шөгу және шахта суларымен су басу процестері белсендіріледі [6, 61 б.].

Техногендік ландшафттар кенттенген аумақтарға да тарайды, олардың қатарына Текелі қаласыда да жатады. Талы далалы, таулы шалғынды ландшафттарда, атап айтқанда табиғатты пайдалануды геоморфологиялық оңтайландыру теріс экологиялық салдарларды болдырмау үшін қажет.

Таулы дала климаты жағдайында минералды шикізатты шоғырланған өндірудің экологиялық және геоморфологиялық салдарларының белгілі бір ерекшелігі бар екендігі көрсетілген:

- Текелі полиметалл кенін өндіру барысында алынған кеннің шахталық үйінділері мен кен қималарының қапталдарының минералды массасының дефляциясы ауа алабының ауқымды интоксикациясын тудырады;

- тау-кен бұрмалары шегінде де, оларға жақын жерде де қорғалмаған топырақтардың су эрозиясы, суффозия, шөгу және шахта суларымен су басу процестері белсендіріледі.

Текелі сияқты техногендік кенттенген аумақтарға өндіріс қалдықтарының шаң тозаңдарының таралуы Қора, Шығжы өзендерінің төменгі ағысының табиғи ландшафттарына кері әсер етуде. Текелі, Қора, Шығжы өзендері алаптарының топрағын ауыр металлдармен ластауда. Өзен алабының табиғи ландшафттың бұзылуының негізгі түрлері тау беткейлеріндегі жайылымдардың, орман алқаптарының өсімдіктер мен топрақ жамылғысының малды тиімсіз бағуынан, түр құрамының азаюы байқалуда [7,58 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. Выпуск 1 (26). (I Полугодие 2019г.) Алматы, 2017.- 123с.
2. Сальников В.Г. Эколого-климатический потенциал Казахстана.-Алматы: Қазақ университеті, 2014, 262 с.
3. Морозов В.П., Серов Г.П. Экологическая безопасность производств: методология исследования и направления обеспечения: Аналитический обзор. Сер. Охрана окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов. Вып. 25. -М.:ВНИИТЦ, 2013.-72 с.
4. Луканин В.П., Трофименко Ю.В. Промышленно-транспортная экология. Учебник для вузов. Под ред. В.Н. Луканина. - М.: Высшая школа, 2011. -273 с.
5. Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының экологиялық инспекторларының 2017-2018 жылдары жүргізген тексеріс жұмыстарының мәліметтері. Талдықорған: Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасы, 2019.-61б.
6. Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының экологиялық инспекторларының 2018-2019 жылдары жүргізген тексеріс жұмыстарының мәліметтері. Талдықорған: Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасы, 2018.-58б.
7. Луканин В.П., Трофименко Ю.В. Промышленно-транспортная экология. Учебник для вузов. Под ред. В.Н. Луканина. - М.: Высшая школа, 2011. -273 с.

ӘОЖ 528.71

ТАЛДЫҚОРҒАН ТАУ АРАЛЫҚ ОЙЫСЫНЫҢ ГЕОЖҮЙЕЛЕРІНІҢ АНТРОПОГЕНДІК ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫН КЕҢІСТІКТІК-УАҚЫТТЫҚ ТАЛДАУ

Исабаев А.Т., оқытушы-ассистент,

Мұрал Қ., 7М01506 – География білім беру бағдарламасының 2-курс магистраты,
Нурахметов Н.А., 6В01510-География-Тарих білім беру бағдарламасының 2-курс білімгері
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Anuar_1089@mail.ru, kazhyken_muraluly@mail.ru, nurekenurahmet@gmail.com

Мақалада Талдықорған тау аралық ойысының геожүйелерінің адамның шаруашылық әрекетінен кеңістіктік-уақыттық трансформациялануының негізгі себептері мен оларға әсер ететін орта жағдайлары қарастырылған.

Тірек сөздер: Геожүйе, ландшафт, аумақтық табиғат кешендері, антропогендік фактор, антропогендік-техногендік әсер, антропогендік бұзылу, трансформациялану.

В статье рассмотрены основные причины пространственно-временной трансформации геосистем Талдықорганской Межгорной впадины и условий окружающей среды от влияния хозяйственной деятельности человека.

Ключевые слова: Геосистемы, ландшафты, природные территориальные комплексы, антропогенный фактор, антропогенно-техногенное воздействие, антропогенные разрушения, трансформация

The article discusses the main reasons for the spatio-temporal transformation of the geosystems of the Talykorgan intermountain depression and environmental conditions from the influence of human economic activity.

Key words: *geosystems, landscapes, natural territorial complexes, anthropogenic factor, anthropogenic-technogenic effects, anthropogenic destruction, transformation*

Адамның шаруашылық қызметінің әсері ХІ ғасырдыңбасында қоршаған ортаны ластайтын заттардың ыдырау өнімдері қайтымсыз үрдістерінің деңгейіне жеткен кезде күшейе түсті. Осы табиғи-антропогендік үрдістердіңжарқын мысалы климаты аридтенген Балқаш криптодепрессиялық ойысы болып табылады.Айтарлықтай табиғи-ресурстық әлеуетке ие бола отырып, Балқаш ойысының тау алды жазықтарының шөлдену үрдісі күшейіп Қаратал, Ақсу, Лепсі өзендері аңғарының шалғынды-тоғайлы, батпақты шалғынды ландшафттарының аумағы кеміп сорлы-сортаңды алқаптардың аумағы біртіндеп артты. Оған Көксу, Быжы өзендерінің төменгі, Қараталдың орта ағысындағы суармалы егіншіліктің қарқынды дамуы, топрақтың деградацияланып, местецит, гербицидтермен ластануы, кен орындарын тиімсіз игеру салдарынан табиғи ландшафттардың деградациялануы, ғаламдық жылынутан шөлдену үрдісінің күшеюі әсер етуде.

Талдықорған ойысының геожүйелерінің қазіргі жай-күйін әр түрлі тұрғыдан, сондай-ақ ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптің қазіргі заманғы салаларының дамуын ескере отырып, геоэкологиялық бағалау болып табылады.Жазғы оқу іс-тәжірибесі барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар табиғи геожүйелердегі өзгерістер бір жағынан *антропогендік-техногендік* және табиғи факторлардың әсерімен, екінші жағынан геожүйелердің қасиеттерімен анықталады [1, 78 б.].

Антропогендік факторлар-бұл инженерлік құрылымдардың, өндіріс технологиясының, аумақты пайдалану сипатының әсері. Табиғи факторлар, әдеттетербелістердің ырғағы мен ауқымымен сипатталады, геожүйені тұрақты күйге келтіру өте сирек.

Техногендік факторлардың (техникалық құралдар, құрылымдар) қоршаған геожүйелерге баяу және белсенді әсерін ажырату.Баяу әсер «қатысу нәтижесінде» көрінеді, мұнда техникалық құрылымдар кез-келген аумақты алып, оған үлкен әсер етпейді, яғни олардың арасындағы зат пен энергия алмасу нөлге жақын. Кейбір жағдайларда баяу әсер белсенді әсер етуі мүмкін. Сонымен, беткейлердің белгілі бір гидрогеологиялық жағдайында олардағы ғимараттардың құрылысы тұрақсыз тепе-теңдікті бұзып, көшкін құбылыстарына әкелуі мүмкін.

Техникалық құралдардың геожүйелерге белсенді әсері табиғаттан тікелей алу немесе оған зат пен энергияның едәуір мөлшерін енгізу арқылы көрінеді. Мысалы, жаңбырлатқыш машиналардың топыраққа ылғал енгізуі топырақ процестері мен өсімдіктердің өсу жағдайларының айтарлықтай өзгеруіне әкеледі.

Геожүйелерге антропогендік-техногендікәсер ету ареалдарының сипаты бойынша аудандық және ошақтық болып бөлінеді. Әсер ету аймағы үлкен аумақтарда (ең алдымен топырақ пен өсімдіктер) таралған жаңартылатын ресурстарды пайдаланатын экономика салаларымен байланысты. Осы салалардың орналасуында және геожүйелерге тиісті әсерлерде табиғи зоналылық байқалады. Фокустық (нүктелік және сызықтық) әсерлер көбінесе фокустық таралуы бар азоналды ресурстарды тікелей пайдаланумен байланысты. Қаратал өзені аңғарындағы құрылыстық және әрлік тас өндіретін кен орындары ошақтары, жер үсті және жер асты суларының жергілікті көздері орайластырылған, олардың негізінде ирригация, энергетика және шаруашылықтың басқа да салалары дамитын қалпына келмейтін минералдық ресурстар жатады. Геожүйелердің техногендік әсерлерге қарсы әрекеті олардың қасиеттерімен (тұрақтылығымен, өзгергіштігімен), сондай-ақ осы әсерлердің дәрежесі мен ұзақтығымен анықталады.

Қысқа мерзімді әсерлер немесе *ұзақ мерзімді техногендік жүктемелер* кезінде, сыни мәндерден алыс, геожүйелер бастапқы күйін қалпына келтіре алады, яғни олар тұрақты болып қалады. Сонымен қатар, олардың құрылымы мен жұмыс түрі сақталады, ал шағын сандық

өзгерістер кері сипатта болады. Геожүйелердің антропогендік трансформациялану деңгейін бағалаудың бірінші кезеңінде қарқынды техногендік ластану аймақтарының геоэкожүйелері жұмыс істеуінің қарқындылық дәрежесінің сипаты талданады [2, 26 б.].

Геожүйелерінің антропогендік трансформациялануын кеңістіктік-уақыттық талдау мәселелері қазақстандық ландшафттанушы ғалымдар Г.М. Джаналееваның [1, 78 б.], Н.Н. Керімбайдың [2, 27 б.], Б.С. Керімбайдың [3, 30 б.], Ресейлік ғалымдар Б.В. Сочаваның [4], Н.А. Солнцевтің [5, 50 б.] еңбектерінде көрніс тапқан.

Материалдар мен әдістер. Талдықорған ойысының геожүйелерінің антропогендік трансформациялануын зерттеу мақсатында Ескелді, Көксу аудандарының суармалы егіс алқаптарына, Екпінді мәрмәр, Далабай алтын кен орынына, Текелі, Талдықорған қалаларының маңындағы техногендік әсерден өзгерістерге ұшыраған аумақтарға 2022 жылы экспедициялық зерттеулер ұйымдастырылып, топрақтың судың сынамалары алынды. Табиғи және антропогендік ландшафттардың таралған аумақтары анықталды. Зерттеу барысында далалық экспедициялық зерттеу, бақылау, салыстырмалы талдау, картографиялық, жинақтау, бағалау, үлгілеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Жетісу облысының ландшафтық картасы өсіп келе жатқан антропогендік жүктеменің орнын толтыруға бағытталған геожүйелердің экологиялық маңызын бағалаудың және өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығына пайдаланудың жер бөлінісінің негізі болып табылады және табиғатты қорғау мақсаттарына байланысты табиғатты пайдаланудың сараланған тәртібімен жердің әртүрлі санаттарын қамтиды [6, 40 б.].

Адамның шаруашылық әрекетінің күшеюінен Талдықорған тау аралық ойысының геожүйелері табиғидан техногендік-бұзылған немесе жанама өзгерген антропогендік қызметке жаппай айналуы орын алуы байқалуда. Өзгерістердің бағыты мен қарқындылығы, сондай-ақ масштабы геоэкожүйелерде жұмыс істейтін табиғи-антропогендік процестермен, ішкі құрылымдық өзгерістермен және бұзылулармен анықталады [7, 15 б.].

Қазіргі геоэкожүйелердің геоэкологиялық мазмұнын анықтау басқарудың жаңа жағдайларында қалыптасқан ландшафтық-геоэкологиялық ерекшеліктерді зерттеуге және техногендік факторларды күшейтуге бағытталған.

Жергілікті геожүйелерінің антропогендік трансформациялануын кеңістіктік-уақыттық талдаудың бірінші ақпараттық кезеңінің нәтижелері әсер ету нысандары мен экологиялық факторлар көрсетілген түгендеу карталарында көрсетілуі мүмкін. Мұндай картаның қатарына өңірдің табиғи ландшафттарының антропогендік бұзылулар карта-сызбасы жатады. Өйткені оған әртүрлі ауылшаруашылық жүктемелерінің тиісті белгілері қолданылады.

2021-2022 жылдар алралығында Ескелді, Көксу, Қаратал аудандарының антропогендік өзгерістерге біршама қарқынды ұшыраған аумақтарында жүргізген экспедициялық бақылаулардың нәтижелері техногендік өзгерістерге ұшыраған ландшафттардың басым бөлігі Қараталдың орта, Көксу, Быжы, Балықты өзендерінің төменгі ағысындағы суармалы егіншілік қарқынды дамыған және күзгі, қысқы, көктемгі мал жайылымы ретінде пайдаланылатын тау алды көлбеу жазықтары екенін көрсетті.

Талдықорған тау аралық ойысының геожүйелерін зерттеу нәтижесінде қарқынды экономикалық қызмет аймақтың ландшафтық құрылымын айтарлықтай қайта құруға әкелгені анықталды.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар топырақтардың механикалық құрамы олардың шайылуға бейімділігін анықтайтынын көрсетті. Жыра эрозиясы Ескелді, Көксу аудандарының теңіз деңгейінен биіктігі 700-1200 м дайінгі тәлім егістікті күңгірт қызғылт қоңыр және қара торырақ басым белесті – төбелі алқаптарында кең таралған.

Талдықорған тау аралық ойысы мен Қарата өзенінің орта ағысының антропогендік трансформацияланып өзгеріске ұшыраған геоэкожүйелерінде ылғалды жылдары өнімділік өседі, бірақ тұқымдардағы ақуыз мен азот мөлшері төмендейді.

Арнайы химиялық зертханаларда жүргізілген талдау қорытындыларына сәйкес Текелі қаласынан 48 шақырым қашықтықтағы Мойнақ ауылының маңына аралынған су құрамында кадмийдің, Mn , Cd , Pb , Zn , Cu , Cr , Na , Ca , хлоридтердің, сульфаттардың, нитраттардың бар екені анықталды. Жинақталған нақты сандық мәліметтерге жасалған талдаулардың көрсеткіштері су жоғарыда аталған металдар мен тұздардың болғанымен олардың мөлшері әр түрлі екенін көрсетті.

Жетісу облысы бойынша экология департаментінің мәліметтеріне сәйкес халық тығыз қоныстанған Талдықорған қаласының топрағында мырыштың, кадмий мен қорғасынның концентрациясының рұқсат етілген шектен жоғары деген қорытынды шығаруға болады. Қыста "Қайнар АҚБ", "Ерка БК" жауапкершілігі шектеулі серіктестігі қорғасын аккумулятор зауыттарынан бөлінген шаң-тозаң құрамында жоғарыда аталған металлдардың концентрациясы жоғары екенін және ауа арқылы қарға шөгіп олар топрақты көктемде ерігенде ластайтынын көрсетеді [8, 45 б.].

Күзде Талдықорған қаласы маңынан аумағынан алынған топрақ құрамындағы хромның мөлшері 0,75 – 2,7 мг/кг, мыстыкі 0,43-1,61; мырыштыкі 2,7 – 6,7 мг/кг, кадмийдікі 0,38 – 6,8 мг/кг, қорғасындыкі 15,74 – 251,3 мг/кг шегінде болды.

Жетісу облыстық тұтынушылар құқығын қорғау Департаменті Талдықорған қаласы мен облыс аумағындағы елді мекендерде тұрақты ауаның, су мен топрақтың ластануына белгілі дәрежеде қатты тұрмыстық қалдықтардың ыдырау өнімдері де әсер етеді. Жоғарыда аталған мекеменің мәліметтеріне сәйкес 2021 жылы шығарылған қатты қалдықтың мөлшері 441500 тонна оның 35760 тоннасы Талдықорған қаласының үлесіне тиеді. Іріктеуді қоса есептегенде 2020 жылы қатты тұрмыстық қалдықтың – 12,37% өңделді.

Жоғарыда аталған мәліметтер тыңайтқыштар, гербеци, пестециттер көп қолданылатын ауыл шаруашылығы қарқынды дамыған суармалы көкөніс-бақша, қант қызылшасы, соя, күріш өсірілетін Талдықорған тау аралық ойысы мен Қаратал, Көксу, Ескелді аудандарының тау алды жазықтарында топрақтың зиянды қосылыстармен ластануы, табиғи ландшафттардың антропогендік өзгерістерге қарқынды ұшырауда.

2022 ж. жүргізілген зерттеу нәтижелері Жетісу облысының ауыл шаруашылығы қарқынды дамыған Ескелді, Көксу, Қаратал аудандары аумағында топрақтың ластануы, табиғи ландшафттардың өсімдіктер құрамының жұтаңдануынан антропогендік өзгеріске ұшырауы жылдан-жылға артып келе жатқанын көрсетті. Жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар зерттелетін аумақтағы геожүйелерге антропогендік әсердің келесі түрлерін анықтауға мүмкіндік берді:

- аумақтың жыртылу, малдың геожүйелерге әсер ету, ирригациялық игеру дәрежелері сияқты өлшемдерді қамтитын ауыл шаруашылығы;

- пайдалы қазбалар кен орындарын, кен қималарын игеру салдарынан аумақтың бұзылу дәрежесі сияқты өлшемдерді қамтитын өнеркәсіптік-техногендік әсер ету.

- Талдықорған, Текелі қалалары, Қарабұлақ, Балпық би кенттері мен ауылдық елді мекеннің тұрмыстық қатты қалдықтарының табиғи ландшафттарына кері әсерінің өлшемдері.

Сондай-ақ геожүйелерге желілік-техногендік әсер ету (автомобиль, темір жолдар мен құбырлардың тығыздығы) және зерттелетін аумақтағы елді мекендердің тығыздығы сияқты көрсеткіштер ескерілді.

Антропогендік бұзылулардың жалпы деңгейі жоғарыда аталған антропогендік әсердің барлық түрлерінің жиынтық көрсеткіші болып табылады. Жүргізілген зерттеу нәтижелері Талдықорған тау аралық ойысының геожүйелерін антропогендік әсерден трансформациялануын *әлсіз, орташа, салыстырмалы түрде күшті, күшті өзгеріске ұшыраған* деп төрт топқа бөлуімізге мүмкіндік берді.

Әлсіз антропогендік трансформацияланған ландшафттарға антропогендік бұзылу ауданы 20% - дан кем Талдықорған тау аралық ойысмен шектесетін Лабасы, Мұқыры, Ешкіөлмес, Суықтөбе, Мыңшұңқыр тауларының мал жайылымы ретінде пайдаланылатын алқаптарын жатқыздық. Бұл тип антропогендік факторларға байланысты теріс ландшафт-экологиялық өзгерістердің мүлдем болмауымен сипатталады. Геожүйелер құрылымындағы әлсіз өзгерістер өсімдік жамылғысының қалыпты өзгеруі байқалады.

Антропогендік бұзылу ауданының үлесі 20-40% дейін жететін Талдықорған тау аралық ойысының топырақ-өсімдік жамылғысында өзгерістер байқалатын тәлім ішінара суармалы егіншілік дамыған Ескелді, Көксу аудандарының тауалды белесті жазықтарын Қаратал, Көксу, Балықты, Құсақ, Быжы өзендері аңғарын қамтитын орташа трансформацияланған геожүйелер. Аталған антропогендік трансформацияланған ландшафттарда ішкі және аралық байланыстар сақталған және антропогендік әсер тоқтаған кезде шартты түрде байырғы аумақтық табиғат кешендердің қалыптасуы байқалады.

Антропогендік бұзылу ауданы 40-60% жететін салыстырмалы түрде күшті трансформацияланған геожүйелер Талдықорған тау аралық ойысының қант қызылшасы, соя, күріш, көкөніс-бақша дақылдары өсірілетін суармалы егіс алқаптары тараған адамның шаруашылық әрекеті рұқсат етілген жүктемелерден асатын алқаптарды қамтиды. Топырақ-өсімдік жамылғысының елеулі трансформациясы, жер бедерінің қайта жоспарлануы және табиғат ресурстық әлеуеттің жұтандануы байқалады.

Антропогендік бұзылу ауданы 60% асатын күшті трансформацияланған геожүйелерде аумақтық табиғат кешеннің барлық құрамдас бөліктерінің терең, кейде қайтымсыз өзгерістері байқалады [9 35 б.]. Оған Талдықорған, Текелі қалалары аумағындағы қоқыс төгетін алаңдар, бұрынғы қорғасын-мырыш кен байыты комбинатының, Қарабұлақ, Балпық би қант зауыттары қалдықтарын төгетін орындар, Екпінді мәрмәр, Далабай алтын, Дауылбай кварцит кен қималары, Қаратал өзені аңғарындағы құрылыстық құм, қиыршық тас кендерін өндіретін алқаптар жатады. Бұл топқа жататын аумақтарда ландшафттардың ішкі морфологиялық құрылымының едәуір түбегейлі қайта құрылуы немесе жоғалуы, компоненттердің өзара байланысы тетіктерінің терең өзгеруі, әртүрлі таксономиялық дәрежедегі өзара тәуелділігі байқалады.

Геожүйелердің физикалық-географиялық ерекшеліктері және олардың антропогендік өзгеру дәрежесі зерттелетін аумақта экологиялық маңызы бар жерлер мен табиғат ресурстарының кеңістіктік бөлінуінің біркелкі еместігі анықтады. Қазіргі геоэкожүйе – бұл белгілі бір функцияларды орындайтын және адамның өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ететін күрделі ішкі құрылымы бар табиғи-антропогендік құрылым екендігі белгілі [10, 105 б.].

Жүргізілген зерттеулер Талдықорған тау аралық ойысының геожүйелерінің ауданы, көлемі, массасы және даму уақыты бойынша өте әртүрлі екенін көрсетті. Бұл әртүрлі кеңістіктік ұйымдастырылуының ерекшеліктері бейнеленген ландшафтық, антропогендік өзгеріске ұшыраған ландшафтар карталарында көрініс тапқан.

Талдықорған тау аралық ойысы геожүйелерінің антропогендік трансформациялануын кеңістіктік-уақыттық талдау Қаратал, Көксу, Быжы, Құсақ өзендері ағындыларының ауыл шаруашылығын дамыту мақсатында қарқынды игерілуі нәтижесінде топрақтың судың ауыр металдармен, әр түрлі химиялық қосылыстармен ластануы салдарынан аумақтық табиғат кешендерінің қайтарымсыз өзгеріске ұшырауы байқалуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Джаналеева Г.М. Физическая география Республики Казахстан. – Астана: ЕНУ им. Гумилева, 2010. – 592 с.
2. Керімбай Н.Н., Керімбай Б.Н. Мониторинг гидродинамических процессов водных ресурсов бассейна реки Шарын// Вестник КазНУ имени К.И. Сатпаева. №4 (134), Алматы, 2019. Стр. 20-26.
3. Керімбай Н.Н., Керімбай Б.Н. Анализ функционирования ландшафтно-биологического разнообразия верхнешарынской мезогеосистемы// Вестник КазНУ имени Аль-Фараби, Серия экологическая. 2019. №4 (62), стр. 24-33.
4. Сочава Б.В. Введение в учение о геосистемах. – Новосибирск, 1978. – 319 с.
5. Сочава Б.В. Солнцев Н.А. О некоторых фундаментальных свойствах геосистемной структуры / Методы комплексных исследований геосистем. – Иркутск: Институт географии Сибири и Дальн. Востока, 1974. – С. 56-62.

6. Кочуров Б.И., Иванов Ю.Г. Оценка эколого-хозяйственного состояния территории административного района // География и природные ресурсы. 1997. № 4. С. 49-54.

7. Мамай И. И. Проблемы ландшафтной методологии // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика. Материалы 11 Международной ландшафтной конференции М. 2006. с. 17-21.

8. Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының экологиялық инспекторларының 2020-2021 жылдары жүргізген тексеріс жұмыстарының мәліметтері. Талдықорған: Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасы, 2021.-52б.

9. Исанбаева И.О. Методика оценки антропогенных нагрузок на ландшафты (на примере лесостепи Омского Прииртышья) // Ландшафтоведение: теория, методы, региональные исследования, практика. Материалы 11 Международной ландшафтной конференции М. 2006. с. 47-50.

10. Жакупова А.А. Оценка экологической дестабилизации ландшафтов Казахского Приоболыа на основе целевой функции // Международная конф. Новые подходы и методы в изучении природных и природно-хозяйственных систем. Алматы, 2000. С. 123-128.

UDC 81'42:159.9

PEDAGOGICAL TRAINING FUTURE TEACHERS OF FOREIGN LANGUAGE

M.S. Kabylova,

D. Abjapar, 2nd year student

Zhetysu university named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

madina.3024@mail.ru, diasabzapar@gmail.com

The article deals with the problem of interaction of languages in the process of language contact, touches upon the aspect of three languages, characterize linguistic interference. The article is a review of the REFERENCES: devoted to the problem of borrowing and the appearance of borrowed words in the English and Russian languages as a result of the process of language interaction. And also named semantic properties of the entities of the language, the study of which creates the main directions of language learning: semantic significance of the units of the language system itself; categories of the objective world, originally reflected in the categories and units of language; mental categories inherent in the logic and psychology of human cognition; pragmatic factors of communicative purpose of language. The need to identify the interaction of semantic properties of different entities of the language is emphasized.

Key words: integration, extralinguistic, interference, configuration, of three languages, interaction languages, a pedagogical system.

Мақалада тілдік байланыс процесінде тілдердің өзара әрекеттесу мәселесі қарастырылады, лингвистикалық интерференцияны сипаттайтын үш тілдің аспектісі қарастырылады. Мақала лингвистикалық өзара әрекеттесу процесінің нәтижесінде ағылшын және орыс тілдеріндегі қарсы мәндес сөздер мен және олардың пайда болуына арналған әдебиеттерге шолу болып табылады. Сондай-ақ, тіл субъектілерінің семантикалық қасиеттері аталған, оларды зерттеу тілді зерттеудің негізгі бағыттарын жасайды: тіл жүйесінің бірліктерінің семантикалық мәні. Бастапқыда тілдің категориялары мен бірліктерінде көрінетін объективті әлемнің категориялары; адам танымының логикасы мен психологиясына тән психикалық категориялар; тілдің коммуникативті мақсатының прагматикалық факторлары. Олар тілдің әртүрлі субъектілерінің семантикалық қасиеттерінің өзара әрекеттесуін анықтау қажеттілігін көрсетеді.

Тірек сөздер: сөздер интеграция, экстралингвистика, интерференция, конфигурация, үш тіл, өзара әрекеттесу тілдері, педагогикалық жүйе.

В статье рассматривается проблема взаимодействия языков в процессе языкового контакта, затрагивается аспект трех языков, характеризующий лингвистическую интерференцию. Статья представляет собой обзор литературы, посвященной проблеме заимствования и появлению заимствованных слов в английском и русском языках в результате процесса языкового взаимодействия. А также названы семантические свойства сущностей языка, изучение которых создает основные направления изучения языка: семантическое значение единиц самой языковой системы.; категории объективного мира, изначально отраженные в категориях и единицах языка; ментальные категории, присущие логике и психологии человеческого познания; прагматические факторы коммуникативного назначения языка. Подчеркивается необходимость выявления взаимодействия семантических свойств различных сущностей языка.

Ключевые слова: интеграция, экстралингвистика, интерференция, конфигурация, трех языков, языки взаимодействия, педагогическая система.

Language is the bearer and custodian of culture. Since the 70th of the twentieth century and to this day in all human Sciences-such as philosophy, psychology, sociology, linguistics, there is a steady increase in interest in the problems of speech communication. In linguistics, interest in the problems of speech interaction of communicants is growing primarily under the influence of pragmatics and theory of speech activity. Many methodological schemes of analysis and ideas about speech communication are borrowed by linguistics from psychology and sociology, in connection with which most studies are interdisciplinary and performed within the framework of sociolinguistics or psycholinguistics.

The close connection of language with reality, society, civilization is recognized by Philology and philosophy almost from the moment of their origin. Interesting data are given by E. M. Vereshchagin and V. G. Kostomarov on the material of Ancient Greece. The analysis of researches of ancient philosophers Heraclitus of Ephesus (VI-V centuries BC), Plato (V-IV centuries BC), Aristotle (IV century BC) carried out by these authors is possible to define the following paradigm: "word - "word - knowledge" – "word - reality" [1, p.13-14]. Joshua Fishman cites the facts: of the 5,000 languages in the world, only a few hundred are now used for education-related tasks. But of these several hundred languages, most began to perform such tasks only in the last century [2, p. 138].

D. D. Shibakava argued that "If in previous periods the functioning of ethnic languages in education was necessary to inculcate ideology, a system of necessary concepts in their native language, now it is necessary to maintain and increase the virtuality of language and identity formation of their carriers. This is a difficult task that cannot be solved only by the efforts of departments and ministries of education. Of course, subjective factors play a role, such as lack of motivation, unwillingness to learn languages. But, undoubtedly, it is a mistake to neglect the organization of training in the native language, on the contrary, an important condition for the success of poly-lingual education is to achieve a high level of proficiency in the native language, which is not always an ethnic language. This condition is necessary for the formation of cognitive base and additional competence in other languages. History convinces of this" [3, p. 119-120].

Methods and materials. The interaction of languages is a characteristic feature of any linguistic situation, as it is multidimensional, its manifestations are diverse, and the consequences are tangible and significant. In sociolinguistics, the study of these problems is always relevant, because the consideration of any language outside its connections with other languages is possible only with a degree of conditionality. V. Rosen Zweig argued that "the problem of language contacts, and as it is logical to assume, the question of borrowing, from a purely theoretical issue has grown into a question of public and state practice" [4, p. 5-22]. The most important process in the interaction of languages is the mutual penetration of foreign elements in structural models, which is traditionally called borrowing in the REFERENCES:. The study of these phenomena in different languages has a long history, but in the understanding of the essence of borrowing and in the classification of its types, the differences are quite large. The outstanding linguist academician L. V. Shcherba repeatedly emphasized that "the Words of one language do not just correspond to the words of another language, but are in very complex and

diverse relations with them" [5, p.60-74]. In the theory of language interaction in the light of the problem of language contacts, Weinrach defines interference as "a case of deviation from the norms of any of the languages that occur in bilingual speech due to language contact» [6, p.115]. In this regard, Weinreich distinguishes three types of interference:

- Phonetic-identification of the phoneme of the secondary system with the primary phoneme and its reproduction according to the phonetic rules of the primary language;
- Grammatical-the influence of the morphological system of the native language on the morphological system of another;
- Lexical-the impact of the dictionary of one language on the dictionary of another. Practice confirms the theoretical position of domestic and foreign scientists that interference, as "harmful" (negative, negative, destructive, creative) and "useful" (positive, positive, constructive, creative), can be manifested at all levels of the language system. "If two or three languages are used alternately in the speech of the same native speaker, they will be in contact. Therefore, the place of contact should be considered the native speaker, who generates texts in one and the second language." The consequence of language contact is often interference, i.e. "cases of deviation from the norm of each language occurring in the speech of bilinguals as a result of their acquaintance with more than their native language" [7, p.35].

From the first days of learning a foreign language, students take the path of bilingualism, they are the "place» of language contact, trying to compare languages, translate from one language to another, include elements of the native language in the language being studied, and this leads to interference. "The more differences between language systems, that is, the more numerous mutually exclusive forms and models in each language, the more problems arise in its study and the more likely the occurrence of interference" [8, p.1-4] It should be noted that interference is also stimulated by interlingua similarity. Confirmation of this is three languages, it is necessary to ensure the possibility of functioning in the education system and other languages, at least the languages of large Diasporas. In Kazakhstan, such languages as Uighur, Uzbek and Turkish are used in educational institutions, but, of course, it is impossible to organize primary education in the mother tongue for all national minorities because of their large number. However, Sunday schools, educational centers under the Assembly of people of Kazakhstan create conditions for the preservation of Diaspora languages.

Results and discussion. During the study of a foreign language, in conditions of artificial bilingualism, the native language (L1,) has a strong interfering effect on the learner (L2). L.V.Shcherba noted that the acquisition of a foreign language "in the absence of a foreign environment" should be based "on a systematic comparison" of foreign phonetics and native, as well as "on the basis of conscious repulsion from the native language» [9, p.56]. Having steady skills of perception and reproduction of sounds of primary (native) language, the trained and beginning translator in the sphere of professional communication use phonetic, lexical, grammatical, perceptive standards of native language available in memory that leads to sound, phonological and phonetic deviations from norms of the studied language, or interference. Knowing the grammatical structure of the contacting languages, it is possible to predict what will be the morphological and syntactic interference and how to avoid it. It should be noted that interference manifests itself inevitably in the acquisition of a foreign language, but the phenomenon of interference persists in the study of subsequent languages, and the impact on subsequent languages studied has not only the native, but also the second language.

In the study of the second, third and subsequent languages, the latter can have an interfering effect on the mother tongue at various levels:

- Phonological (intonation),
- Phonetic (articulation),
- Grammatical (word order), etc.

L. V. Shcherba directly dependent on the nature of bilingualism put the nature of the results of the acts of transferring units of one language to another, without calling it interference. He singled out "borrowings in the proper sense of the word made by this language from foreign languages" and "changes in this or that language to which it is obliged to influence of foreign language", and also "the facts which

are result of insufficient mastering of any language" [10, p.56]. It follows that from the point of view of the theory of interaction of languages. Similar parameters can be applied to international vocabulary, which in turn also occurs during and as a result of language contacts and affects the lexical system of the recipient language. Bilingualism is also one of the most important characteristics of the emergence of international vocabulary, as it requires at least two adjacent languages.

After working with English and Kazakh, the English intonation appears in the Russian language, with UPS and downs characteristic of the English language. Of even greater interest is interference in the field of Interlingua communication. As an individual phenomenon, language actualizes the conscious and assimilated personality: knowledge, meanings, values, etc. All this information is recorded in the following aspects of language: phonology, vocabulary, grammar and graphics. Thus, in the cumulative function, language is represented as a carrier and guardian of culture for society as a whole and for the individual. No less important is the discursive-logical function of language, which is realized in its correlation with thinking. Language is the material basis of every person's thinking. It is in this function that language acts as a means of transmitting culture within the world community, a particular society and for an individual.

The process of mastering a foreign language as a carrier of another culture, another national psychology and a different mentality is a significant challenge for students, because objectively revealed the specificity of the designation of fragments of reality by different societies. When learning a foreign language, there is a secondary knowledge of reality: the same phenomena, facts are considered through the specifics of the formulation of thoughts and the generation of statements recorded by another language. A student of a foreign language has the opportunity to make the discovery of new fragments of reality that are absent in the native-speaking sphere of residence. Experience shows that in the process of learning a foreign language, a student compares information, both at the level of content and at the level of form.

At the same time, the difference in the designation of fragments of reality by other people is puzzling for many students (for example, articles in Germanic and romance languages, an extensive system of grammatical tenses in English and German, word formation in English, etc.). This can then lead to the formation of judgments about the complexity and impossibility of mastering the discipline. The task of the authors of textbooks, teachers of foreign languages to help students not only to learn foreign language material, but also to understand the culture, mentality of another people, the difference in the formulation of thoughts and statements of the generation of native speakers of another language. To neutralize this situation, we have developed a typology of interaction between native and foreign languages. The typology includes four types of interaction: *The first type* is characterized by similarity, both in the perception of reality and in its determination. For example, the category of the past can be expressed in simple past tense, both in Russian and in English. A certain parallel can be drawn in the use of the past tense suffix in both languages (el /ed).

The second type: there are no differences in the perception of reality, but the means of its determination are different (spatial, temporal relations; cultural heritage, reflected and recorded in the language in the form of phraseological units, Proverbs, sayings, etc.). Here we highlight significant discrepancies in the notation of reality at the grammatical level.

The third type of interaction of languages: there is a similarity in the perception of reality, but the means of its determination are diametrically opposite. In this context we are talking about both verbal means and their combination with nonverbal:

The fourth type of interaction between native and foreign languages is based on the difference in reality:

- The sphere of residence of a particular society;
- Difference at the level of social psychology;
- Specificity of the national character;
- Interpersonal relations of members of society living in the territory and are native speakers of the studied foreign language [11, p.123]. Accordingly, the designation of this specificity has no direct analogues in the paradigm of "native language-foreign language".

Analysis of the process of learning foreign languages, Interlingua communication, made by domestic and foreign scientists that languages influence each other, and the result of this influence can be transfer, borrowing and convergence associated with interference. Polytechnics environment is conducive to the assimilation of foreign languages. And then, depending on the goals, one of the models is approved: training according to a transitional program, i.e. with a gradual transition to a dominant non-native language, according to supporting programs, i.e. language retention, and enrichment programs that provide instruction in three languages to develop second and third languages, leading to sufficient competence in non-native languages. Mixed classes are a good environment for informal communication. In Kazakhstan, this is possible in elite schools, when there is motivation to master the Russian or Kazakh language, respectively.

REFERENCES:

1. Vereshchagin E. M. Language and culture: linguistic and cultural Studies in teaching Russian as a foreign language. / E. M. Vereshchagin, V. G. Kostomarov. 4th ed., Rev. and add., Moscow: Rus. yaz., 1990 (Library of the teacher of Russian as a foreign language). 246 PP.
2. Fishman D. Today's debate between primordialists and constructivists: the relationship between language and ethics from the point of view of scientists and everyday life //Logos. - 2005. - No. 4 (49).- pp. 132-140
3. Shaibakova D. D. Interaction of languages in the education system / / Pedagogy and psychology, №3 2017-p. 119-124
4. Rosenzweig V. Yu. Basic questions of the theory of language contacts / / New in linguistics, vol. 6. - Moscow: Progress, 1972. - Pp. 5-22.
5. Shcherba L. V. on the concept of language mixing / / Shcherba L. V. Language system and speech activity. - L., 1974.- Pp. 60-74.
6. Haugen E. Bilingualism, language contact and immigrant language in the United States. A research report / /Current trends in Linguistics in North America.P.-120
7. Weinreich Uriel. Languages ill Contact. Findings and Problems. - Paris: The Hague; Mounton, 1968.
8. Vereshchagin E. M. the Concept of "interference" in linguistic and psycholinguistic REFERENCES:, Foreign languages in higher education. Vol. 4. - 1968.
9. Shcherba L. V. Language system and speech activity: Collection of works edited by L. R. Zinder, M. I. Matusevich. - Moscow: URSS, 2004.
10. Shcherba L. V. Language system and speech activity. - L.: Science, 1974. - pp. 60-66.
11. Popova E. I. // Pedagogic education issues. Interinstitutional collection of articles Irkutsk: P.-150.

ӘОЖ 373.211.24

БОЛАШАҚ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМНЫҢ ПЕДАГОГ-ТӘРБИЕШІЛЕРІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУ

Капенова А.А., п.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент),
Бекболатқызы Д., «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының 1 курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

bekbolatova-2019@mail.ru

Бұл мақалада болашақ мектепке дейінгі ұйымның педагог-тәрбиешілерін инновациялық іс-әрекетке дайындық құрылымы қарастырылады. Болашақ педагог-тәрбиешілерді даяулаудың білім беру үрдісіндегі негізгі қызмет ретінде инновациялық қызметке дайындықты қалыптастыру негізделеді. Болашақ педагог-тәрбиешілерді оқу процесінен тыс уақытта инновациялық іс-әрекетке дайындаудың негізгі компоненттері көрсетіледі.

Тірек сөздер: мектепке дейінгі ұйым; болашақ педагог-тәрбиеші; инновациялық іс-әрекет.

В данной статье рассматривается структура подготовки педагогов-воспитателей будущей дошкольной организации к инновационной деятельности. Формирование готовности к инновационной деятельности как основной деятельности в образовательном процессе подготовки будущих педагогов-воспитателей. Отражаются основные компоненты подготовки будущих педагогов-воспитателей к инновационной деятельности вне учебного процесса.

Ключевые слова: дошкольная организация; будущий педагог-воспитатель; инновационная деятельность.

This article discusses the structure of the preparation of teachers-educators of the future preschool organization for innovation. Formation of readiness for innovative activity as the main activity in the educational process of training future teachers-educators. The main components of the preparation of future teachers-educators for innovative activities outside the educational process are reflected.

Key words: preschool organization; future teacher-educator; innovative activity.

Еліміздегі соңғы жылдағы нормативтік құжаттарда қазіргі заманғы студенттерді «инновациялық іс-әрекет» даярлау жүйесін қамтамасыз ететін ұғымдардың қолдану екінін байқап келеміз.

Болашақ педагог-тәрбиешілердің нормативтік құжаттарда Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, Қазақстан Республикасының «Ғылыми және ғылыми-техникалық саясатының» тұжырымдамасында, Қазақстан Республикасының «Ғылымын дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасында», Қазақстан Республикасының «Педагог лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту» бұйрығында, «Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту моделінде» ашылған болашақ педагог-тәрбиешілерді «инновациялық іс-әрекетке дайындық» ұғымының мәнін және оның құрылымдық компоненттерінің мазмұнын анықтау, инновациялық іс-әрекетке педагог дайындығын қалыптастыру проблемасының өзектілігін талдау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп атап көрсетілген [1]. Қазіргі кезеңде әрбір педагогтың алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі - оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру.

Қазақстан Республикасының Ғылымын дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасында (2022 жылғы 25 мамырдағы № 336 қаулысы) инновацияларды олардың мүмкіндіктері мен жағдайларымен қамтамасыз ету арқылы жасауға дайын педагогтарды даярлауға әлеуметтік тапсырыс бар [2].

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда болашақ педагогтарды сапалы, жаңа форматтағы инновациялық іс-әрекетке дайындау - Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының стратегиялық міндеттерінің бірі.

Қазақстан Республикасының Ғылыми және ғылыми-техникалық саясатының тұжырымдамасында «Жаңа ғасырға адамзат өмір салтын түбегейлі өзгерткен аса көрнекті ғылыми және технологиялық жетістіктермен бара жатыр. Іргелі және қолданбалы ғылымның нәтижелерін практикада тиімді пайдалану адамзатты тұрақты дамытудың аса маңызды факторына айналууда. Осыған байланысты, Қазақстан үшін отандық ғылымды елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының аса маңызды факторына айналдыруға арналған бағытты жасау және оны өмірге енгізу республиканың ұзақ мерзімді стратегиялық басымдықтарына сәйкес мемлекет экономикасының бәсекеге қабілеттілігін және ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін экономикалық әлеуетін арттыру өзекті міндет болып табылады» делінген [3].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының педагог лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту бұйрығында мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқытудың қазіргі заманғы әдістемелерін қолдану педагог-тәрбиешінің кәсіби құзыреттілігіне қойылатын талаптың бірі ретінде көрсетілген [4].

Мектепке дейінгі ұйымның жұмысын жандандыруда инновациялық технологиялар мен әдістердің маңызы өте зор. Өйткені, инновациялық үрдістің негізі – жаңалықтарды қалыптастыру, практикада қолдану және оны жүзеге асыру іс-әрекеті болып табылады.

Мектепке дейінгі білім беру процесінің қолданыстағы технологияларының әдістерін, құралдарын және үлгілерін әзірлеу, енгізу және жаңғырту қажеттілігі туып отыр. Болашақ педагог-тәрбиешілерді инновациялық іс-әрекетке даярлау қажеттілігі 2022 жылы қабылданған «Мектепке дейінгі білім беру моделінде» де қарастырылған. Модельді іске асыруда жоғары оқу орындары мен колледждердің қатысуымен мектепке дейінгі ұйым педагогтерінің сапалық деңгейін арттыру мәселесін шешуде кешенді тәсілдерді болжай отыра, инновациялық тәсілдерді енгізуді жүзеге асыруы тиіс делінген [5].

Бізге нормативтік құжаттарды талдау болашақ педагог-тәрбиешілердің инновациялық іс-әрекетке дайындығын қалыптастырудың өзектілігін көрсетеді. Бұл қазіргі заманғы технологиялық сын-қатерлерге жауап береді. Сондықтан болашақ педагог-тәрбиешілерді инновацияларды құруға дайындаудың бір бөлігі болатын жаңа модельдер жасау қажет.

Ғылыми білімнің саралануы, олардың үздіксіз дамуы білім беру мазмұнына көлемді теориялық және практикалық материалды қосуды талап етеді. Алайда, қазіргі таңда жоғары оқу орнында оқыту уақыты шектеулі болғандықтан, заман талабынан шығатын маманды дайындауға жеткілікті білімді саралауды таңдап алу мәселесі көтерілуде. Оқытудың инновациялық педагогикалық технологияларын меңгеру педагогтан үлкен іскерлік пен шығармашылыққа толы ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсатқа жету инновациялық технологияны меңгеруге, инновациялық жетілуге мүмкіндік береді.

Қазіргі университеттерде мемлекеттік стандарттар инновацияларды құруға дайындықты қалыптастыру қажеттілігіне назар аудара отырып, болашақ педагогтардың кәсіби дайындығының векторын көрсетеді. Осыған қарамастан, көп жағдайда бұл процесті қамтамасыз етудің нақты талаптары, алгоритмдері, шарттары жоқ. Бірақ бұл еңбек нарығында, оның ішінде инновация саласы үшін сұранысқа ие маманды даярлау бағытын қалыптастыратын әлеуметтік тапсырыс.

Студенттердің оқу процесінде инновациялық іс-әрекетке дайындығын қалыптастыруда студенттердің ғылыми бірлестіктерінің іс-әрекеті (оқу процесін толықтыратын студенттің ғылыми зерттеу жұмысының (СҒЗЖ) бірі ретінде) маңызды рөл атқарады. Себебі, олардың алдында инновациялық жобаларды құру міндеттері тұр. Осыған байланысты таланттарды тарту және ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар секторы үшін кадрлық әлеуетті арттыру, жас ғалымдарды қолдау үшін әртүрлі мүмкіндіктерге толы оқудан тыс процесс жағдайында студенттердің инновациялық іс-әрекетіне дайындықты қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр [3].

Жалпы, инновациялық іс-әрекет дегеніміз не? Инновациялық іс-әрекет - педагогтардың жаңашыл идеяларды, жаңашыл әдіс-тәсілдерді оқу-тәрбие үрдісіне өз кәсіби тәжірибесіне, балалардың білім дәрежесінде байланысты енгізу процесі.

Инновациялық іс-әрекетті жүзеге асыру алгоритмі:

1. жаңа білім беру бағдарламаларымен, әдіс-тәсілдерімен танысып, оларды талдау, өзгерістер қажеттілігін анықтау;
2. оларды өз жұмысында қолдану туралы шешім қабылдау;
3. жаңашыл әдіс-тәсілдерді өз еңбегінде қолдану мақсаттарын белгілеу;
4. эксперименталды жұмыстың кезеңдерін жоспарлау;
5. болашақ қиыншылықтарды болжау;
6. жаңашыл әдіс-тәсілдерді, идеяларды педагогикалық үрдіске енгізу;
7. инновациялық іс-әрекеттің нәтижесін қорытындылап, бағалау, талдау [6, 146 б].

Мектепке дейінгі ұйымда инновациялық технологияларды қолдану балалардың белсенді қызметін арттыруға мүмкіндік береді. Мектепке дейінгі ұйымда қолданылатын инновациялық технологияларға: ілгерінді оқыту технологиясын, ойын, мәселелі оқыту, ерте қарқынды оқыту және жалпы оқу машықтарын жетілдіру технологияларын жатқызуға болады.

Отандық ғалым Н. Нұрахметов «инновация» ұғымының терминдік мәнін ашып, алғаш анықтама берген. Ал, білім беру саласындағы инновациялық үрдістерді зерттегендердің бірі - К.Ж.Бұзаубақова болды.

Болашақ педагог-тәрбиешілердің инновациялық іс-әрекетке даярлау мәселелерімен шетелдік ғалымдар Т.Ф. Бородин, Л. С. Гавриленко, Н. С. Пономарева, А. В. Хуторская, И. А. Щеглова және т. б. айналысқан [6, 1476]. Ал, И. Ф.Исаева, И.М.Шиянова, В.С.Кукушин, А.М.Мищенконың зерттеулерінде инновациялық іс-әрекетті жаңашылдықты іздеп шешуге дайын болу қасиетімен байланыстырылған.

В.С.Кукушин нағыз педагогті дайындап, тәрбиелеп шығаруға болады деген пікірмен келіспейді. Оның ойынша, нағыз педагогті дамытып отыратын адам. Сондай-ақ, тәрбиешінің қызметіндегі жағымды және жағымсыз жақтарды аша отырып, оның шығармашылықпен жұмыс жасай алуын, сондай мүмкіндіктің болуын оң позитивтер қатарынан көрсетеді. Тәрбиешінің педагогикалық мәдениетінің жалпы құрылымында кәсіби дағдылардан кейін шығармашылықпен жұмыс жасай алу тәжірибесі орын алады. Автордың айтуынша, тәрбиешінің кәсіби дайындығы, білімі мен біліктері оқу үдерісінің дұрыс бағытта жүруі тек шығармашылық қызмет арқылы жүзеге асады.

Студенттердің инновациялық іс-әрекетке дайындығын қалыптастыру мәселесінде, зерттеушілердің көпшілігі бұл құбылысты оқу процесімен байланыстырады. Бұл ретте университеттегі сабақтан тыс жұмыстың инновациялық әлеуеті көрсетіле бермейді.

Қорыта келе, ұсынылған нормативтік құжаттарды талдау қоғам мен елді дамытудың маңызды технологиялық міндеттерін шешу мақсатында студенттердің инновациялық іс-әрекетті жүзеге асыруға дайындығын қалыптастырудың өзектілігін көрсетеді. Осы құжаттардың перспективалық бастамалары мен жобаларын іске асыру болашақ педагог-тәрбиешілерді зерттеулер мен әзірлемелер саласына тартуға бағытталған.

«Болашақ мектепке дейінгі ұйымның педагог-тәрбиешілердің сабақтан тыс үдерісте инновациялық іс-әрекетке дайындығы» ұғымының мәнін түсіну құндылықтар мен мотивация жүйесінде, білім мен түсініктерде, инновацияларды құру және енгізу бойынша практикалық тәжірибенің болуында, өзіндік инновациялық іс-әрекет рефлексиясының дағдыларында көрінетін, мақсатты түрде құрылған өнімді ортада қалыптасатын қазіргі студенттің кәсіби маңызды қасиеттерінің жиынтығы ретінде нақтыланды. Ұсынылған материал студенттердің сабақтан тыс процесте инновациялық іс-әрекетке дайындығын қалыптастырудың педагогикалық моделін жобалауға негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы» 2007 жылғы 27 шілде № 319 бұйрығы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
2. Қазақстан Республикасының «Ғылымын дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы» // 2022 жылғы 25 мамырдағы № 336 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000336>
3. Қазақстан Республикасының «Ғылыми және ғылыми-техникалық саясатының тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2000 жылғы 12 шілдедегі №1059 бұйрығы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P000001059_
4. Қазақстан Республикасы «Педагог лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы бұйрығы» 2009 13 шілдедегі № 338 бұйрығы https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V090005750_
5. «Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуды дамыту» моделі 2021 жыл 15 наурыздағы №137 қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000137>

6. Ф.Н.Жұмабекова Мектепке дейінгі кезеңде білім беру мазмұнын жаңартудың әдіснамалық негіздері. Монография – Астана, 2010. 147 бет

ӘОЖ 378.02

ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ - МҰҒАЛІМНІҢ НЕГІЗГІ ҚҰЗЫРЕТТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Кастеева Г.Д., магистр образования, оқытушы-дәріскер,
Еркін Х., «Математика-Информатика» БББ, 2 курс білімгері
Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

kasteevagd@gmail.com

Мақалада цифрлық сауаттылықтың өзектілігі мен білім беру ұйымдарында заманауи оқыту технологияларын пайдаланылуы қарастырылады. Цифрлық экономика талаптары контекстінде еңбек нарығы талданады. Білім беру үдерісі жағдайында «цифрлық сауаттылық» түсінігі мен қалыптасуы сипатталады. Оқу процесінде цифрлық технологияларды белсенді қолдану мысалдары келтіріледі. Педагогтың цифрлық сауаттылығы цифрлық технологияларды күнделікті қолдану саласындағы базалық білім, білік және дағды жүйесі ретінде талданады.

Тірек сөздер: Интернет, цифрлық сауаттылық, цифрлық құзыреттілік, ақпараттық технология, ақпараттық орта.

В статье рассматривается актуальность цифровой грамотности и использование современных технологий обучения в организациях образования. Анализируется рынок труда в контексте требований цифровой экономики. В условиях образовательного процесса характеризуется понятие и становление «цифровой грамотности». Приводятся примеры активного использования цифровых технологий в учебном процессе. Цифровая грамотность педагога анализируется как система базовых знаний, умений и навыков в области повседневного применения цифровых технологий.

Ключевые слова: Интернет, цифровая грамотность, цифровая компетентность, информационные технологии, информационная среда.

The article discusses the relevance of digital literacy and the use of modern learning technologies in educational institutions. The labor market is analyzed in the context of the requirements of the digital economy. In the conditions of the educational process, the concept and formation of "digital literacy" is characterized. Examples of the active use of digital technologies in the educational process are given. Digital literacy of a teacher is analyzed as a system of basic knowledge, skills and abilities in the field of everyday use of digital technologies.

Key words: Internet, digital literacy, digital competence, information technology, information environment.

Жаңа цифрлық шындық білім беру жүйесін түрлендіруде – білім беру үдерісіндегі мұғалімдер мен ата-аналардың рөлі өзгеруде, сол себепті IT-технологияларға қатысты жаңа пәндерді оқу қажеттілігі туындады. Бұл үрдістердің көптеген артықшылықтары бар, бірақ оларда қиындықтар жоқ емес. Адамның күн сайын қабылданатын ақпарат көлемі артуда және оған оқу, ақпарат ағынын бағдарлау және уақыттың дұрыс жоспарлау қиынға соғады.

Жаһандық цифрлық экономика инновациялардың әсерінен қалыптасуда: әлеуметтік желілер, электронды коммерция, заттар интернеті, виртуалды шындық, робототехника. Мұның барлығы адамның күнделікті өмірін өзгертіп, ақпараттық-коммуникациялық технологияларға тәуелділікті тудырады және адам өмірі мен қызметінің барлық салаларына жаңа талаптар қояды.

Цифрлық экономика талаптары негізінде еңбек нарығында үздіксіз білімін жетілдіретін, біліктілігі мен дағдыларын дамытып отыратын, жаңа өндіріс технологиясына бейімделетін, заманауи ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, өз бетінше жұмыс істей алатын мамандарға деген қажеттілік артуда. Мұндай жағдайда білім беру жүйесі де білімгерлердің құзыреттілігін қалыптастырудың заманауи тәсілдері мен әдістерін қолдану арқылы жетілдіріп, цифрлық экономиканы құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандармен қамтамасыз ету қажет. Цифрлық және желілік технологиялар біздің күнделікті өмірімізге және өмірдің барлық салаларына тығыз интеграцияланғаны сонша, оларсыз біз өзімізді ыңғайсыз сезінеміз. Прогрессивті инновациялар білім беруде, оның ішінде жоғары оқу орындарында да қолданылады.

Білімгерлерге де, олардың оқытушыларына да ортақ, оқу процесіне қажетті ақпараттық технологияларды белсенді қолданудың қарапайым мысалы- деректерге қол жеткізу болып табылады. Бұл процесс Интернеттегі тақырыптық порталдар ресурстары арқылы да, жергілікті университет ресурстарының көмегімен де жүзеге асырылады. Ресурстар ауқымы үнемі жаңартылып, кеңейтіліп отырады - статистикалық және энциклопедиялық қызметтерден бастап пайдаланушылардың өздері жасаған мазмұны бар сайттарға дейін.

Кейбір пәндерді лектордың шешендік өнері немесе бормен тақта арқылы нақты түсіндіру мүмкін емес. Цифрлық сауаттылықты дамытуда оқу үдерісінде цифрлық технологияларды жүйелі қолдану маңызды рөл атқарады. Проектор сияқты функционалдық демонстрациялық құралдардың көмегімен тақырыпқа сәйкес диаграммалары, слайдтары, бейнероликтері көрсету -білімгерлерге қажетті ақпаратты жылдам әрі тиімді жеткізуге мүмкіндік береді.

Оқыту үдерісінде технологияны қолданудың жақсы мысалы физика, биология, тарих, география пәндерін оқитын студенттермен жұмыс істеуге арналған ақпараттық ресурстар болып табылады. Заманауи технологиялар ақпаратты масштабталатын форматта көрсетуге де, нақты уақыт режимінде өзгертулер, түзетулер мен толықтырулар енгізуге де мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар деканаттар мен профессорлық-оқытушылар құрамына білімді тексеру және қажетті статистикалық мәліметтерді жинау үшін қажетті базамен қамтамасыз етуде мол көмегін бере отырып, оқу үдерісін «қашықтықта» жетілдіруге мүмкіндік береді. Үлкен көлемдегі деректермен сапалы жұмыс істеу – жан-жақты талдау жасаудың алғышарты.

Пандемия кезінде мектеп оқушыларының, білімгерлердің және мұғалімдердің өміріне енген тағы бір технология - қашықтан оқыту. Бұл бағытта оқытудың практикалық технологиялары, тапсырмалардың орындалуын бақылау, үлкен топтардағы қарым-қатынас ерекшеліктері әлі де идеалды түрде орындалмағанына қарамастан, қашықтықтан оқыту кеңінен танымал. Әсіресе белгілі бір қалада немесе университетте физикалық тұрғыда орналаса алмайтын студенттер мен мұғалімдер арасында бұл технология өте таралған.

Қазіргі таңда Қазақстанда цифрлық экономиканы құру білім беру жүйесін тиісті бағдарлауды, өз қызметінде заманауи цифрлық технологияларды пайдаланатын тұлғаны дайындауды талап етеді. Жаңа буын мұғалімінде қалыптасуы қажет құзыреттердің бірі – «цифрлық құзыреттілік».[1]

«Цифрлық сауаттылық» ұғымы әдетте американдық жазушы және журналист Пол Гилстер, Иллинойс университетінің профессоры (Чикаго), электроника саласындағы инженер, есімімен байланысты. Оның «Цифрлық сауаттылық» атты кітабы 1997 жылы жарық көрді және цифрлық сауаттылық мәселесіне арналған әлемдегі алғашқы монография болды.

«Интернет бізден оны бұқаралық ақпарат құралдарының дәстүрлі түрлерінің жиынтығы ретінде қабылдауды талап етеді». Бұл сандық сауаттылық медиа сауаттылықты, соның ішінде әртүрлі семиотикалық жүйелермен жұмыс істеу қабілетін, дамыған сыни ойлауды, т.б. ақпаратты түсіну, түсіндіру, бағалау қабілеті. Интернетте еркін қолжетімді ақпарат бар және пайдаланушы оның сенімділігі мен негізділігін анықтай алуы керек. «Цифрлық сауаттылық - бұл компьютерлерді пайдалана отырып, алуан түрлі форматтар мен көздердің кең ауқымында берілген ақпаратты түсіну және пайдалану қабілеті».

Компьютер кейбір желіге қосылған және пайдаланушы бұл желі тұжырымдамасын негізгі ретінде қабылдауы керек. Бұдан шығатыны, пайдаланушы үнемі коммуникацияда, басқа пайдаланушылармен қарым-қатынаста болу керек [2].

Цифрлық сауаттылық – шығармашылық әрекет мүмкіндіктерін кеңейту. Интернет көп мүмкіндіктерге толы. Ақпаратты әртүрлі формада – мәтіндік, графикалық, фотографиялық, аудио, аудиовизуалды түрде жасауға болатын көптеген сайттар бар. Интернетте көптеген тегін бағдарламалар, қосымшалар, мәліметтер базалары бар. Сайтты пайдаланушы оларды іздеп, оларға қол жеткізе алуы керек.

«Интернет пайдаланушысы үнемі гипермәтін өрісінде болады, ол бір ресурстан екінші ресурсқа жылдам өту мүмкіндігіне ие». Бұл адам мінез-құлқының жаңа үлгілерін, ақпаратты іздеу әдістерін, қарым-қатынас ерекшеліктерін қалыптастырады. Бұл желілік ойлаудың қалыптасуына әкеледі, оның басты ерекшелігі ақпараттық-коммуникациялық белсенділіктің жоғары дәрежесі болып табылады [3].

Цифрлық сауаттылық адам әрекетіндегі әлеуметтік-коммуникативтік аспектілерге баса назар аударады. Цифрлық сауаттылыққа жету критерийлері:

1. Медиа сауаттылыққа қол жеткізу критерийлері;
2. Қажетті ақпаратты және онымен жұмыс істеу құралдарын іздеу дағдылары, бұл құралдарды тез меңгеру (ақпараттық сауаттылық);
3. Басқа пайдаланушылармен қарым-қатынас жасау дағдылары (коммуникативтік құзыреттілік);
4. Ақпаратты оның әртүрлі формалары мен форматтарында өндіру дағдылары (шығармашылық құзыреттілік).

Цифрлық құзыреттілік деп жеке тұлғаның үздіксіз құзыреттіліктерді (білім, білік, мотивация, жауапкершілік) меңгеру негізінде инфокоммуникациялық технологияларды өмірдің әртүрлі салаларында (ақпараттық орта, коммуникация, тұтыну, техносфера) сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз таңдау және қолдану қабілетін, сондай-ақ оның мұндай әрекетке дайындығы түсінеміз.

Басқаша айтқанда, *цифрлық құзіреттілік*–ол әртүрлі АКТ үлгілерінде ұсынылатын жалпы қолданушыдық және кәсіби білім мен дағдылардың жиынтығы мен ақпараттық құзыреттілік ғана емес– бұл жауапкершілік сезіміне негізделген тиімді қызметке деген көзқарас және оған жеке қатынас.

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында педагогикалық кадрларды даярлаудың маңыздылығын М.П. Лапчик [3], сандық технологиялар саласындағы мұғалімнің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру – С.М. Гущин [4], электронды оқулық жасау дағдыларын дамыту қажеттілігі туралы - Н.П. Ячин [5] еңбектерінде сөз еткен.

Өз жұмыстарын цифрлық құзыреттілікті қалыптастыру мәселесіне көптеген ресейлік және шетелдік ғалымдар арнады. Атап айтатын болсақ, Н.В.Гафурова [6] ақпараттық технологияларды оқыту әдістемесін жасады; А.П.Шмакова [7], Е.Л.Федотова [8] болашақ мұғалімнің кәсіби қызметіндегі ақпараттық технологиялардың маңыздылығын көрсетті; К. Fross, D. Winnicka-Jasłowska, Sempruch [9] желіні және жаңа жұмыс түрлерін пайдалануға байланысты қызмет университет ғимараттарында жаңа функционалды және кеңістіктік қатынастар мен өзара әрекеттесулерді орнатады деп көрсетті.

Мұғалімнің цифрлық сауаттылығы – бұл басқа мамандық иелері сияқты цифрлық технологияларды күнделікті қолдану саласындағы базалық білім, білік және дағды жүйесі. Біріккен Ұлттар Ұйымының анықтамасына сәйкес «*Цифрлық сауаттылық* - экономикалық және әлеуметтік өмірде цифрлық құрылғылар мен желілік технологияларды пайдалана отырып, ақпаратты қауіпсіз және тиісті түрде басқару, түсіну, біріктіру, бөлісу, бағалау, құру және қол жеткізу мүмкіндігі» деп көрсетілген. Кейінірек технократиялық сипаттағы зерттеулер жарияланды, онда инфрақұрылымдық және техникалық көрсеткіштерге көп көңіл бөлінді, цифрлық сауаттылықтың әлеуметтік-мәдени аспектілері (ақпаратты сыни қабылдау, шығармашылық ойлау және т.б.) дерлік өлшенбейді.

Сонымен қатар, деректерді жинау әдістемесі, әдетте, интернет-аудиторияға бағытталған және желі қол жетімді емес азаматтардың айтарлықтай санын алып тастайды.

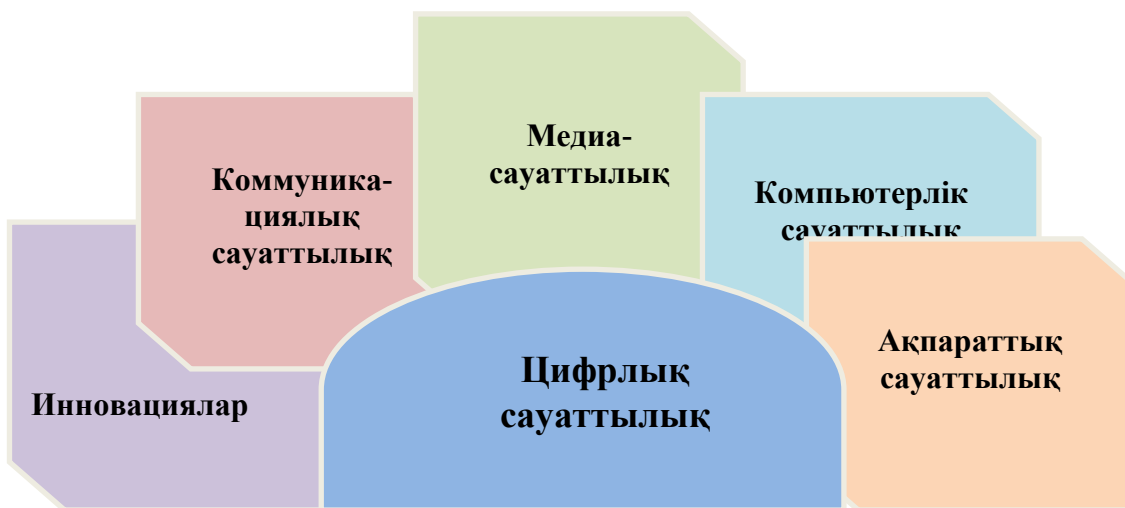
Осындай зерттеуде мұғалімдердің цифрлық сауаттылығын бағалау үшін NAFI аналитикалық орталығы (Ресей Федерациясы) 2017 жылдың сәуірінде Берлинде өткен G20 саммиті аясында бір топ мамандар ұсынған тәсілді пайдаланады. Тәсіл ақпараттық, компьютерлік, коммуникациялық сауаттылық, медиа сауаттылық және технологияға қатынас көрсеткіштерін бағалауға негізделген. Көрсетілген көрсеткіштердің әрқайсысы үш аспектіде бағаланады: когнитивтік (білім), техникалық (дағдылар) және этикалық (қарым-қатынастар):

- Когнитивтік аспект адамның ақпаратпен, компьютермен, бұқаралық ақпарат құралдарымен жұмысты қалай бағалайтынын, жасайтынын, сыни көзқараспен қарайтынын сипаттайды. Басқа пайдаланушылармен байланысады және оның технологиямен байланысы;

- Техникалық аспект қажетті ақпаратты, медиа материалды табу мүмкіндігін, сондай-ақ цифрлық құрылғылар мен жаңа технологиялардың қалай жұмыс істейтінін түсінуді көрсетеді;

- Этикалық аспект адамдардың цифрлық ортаның құралдарын пайдалану кезінде жалпы қабылданған нормаларды сақтауға деген көзқарасын бағалайды.

Мысалы, ақпараттың және оның көздерінің дұрыстығын тексеру қажеттілігін түсіну, желідегі байланыс ережелерін сақтау және т.б. Осы саладағы халықаралық тәжірибені егжей-тегжейлі зерделеу барысында бұл тәсілдің басты артықшылығы- цифрлық сауаттылықты өлшеу көрсеткіштері экономиканың объективті қажеттіліктерін талдау негізінде тұжырымдалғанында болды (1-сурет).

Сурет 1. Цифрлық сауаттылық

Цифрлық сауаттылық индексін есептеу тәсілі

Мұғалімдердің цифрлық сауаттылығының индексі – NAFI агенттігі 2017 жылғы сәуірде өткен G20 саммитінде ұсынылған тәсіл негізінде әзірлеген педагогтардың цифрлық экономикаға дайындық деңгейінің интегралды көрсеткіші және ақпараттық, компьютерлік, коммуникациялық сауаттылық, сондай-ақ медиа сауаттылық және технологиялық инновацияларға деген көзқарасы болып табылады.

Сипатталған цифрлық сауаттылық индексін есептеу әдістемесі ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің цифрлық сауаттылығын мониторингілеу шеңберінде пайдалануға қолайлы. Әңгімелесу барысында әр мұғалім 15 сұраққа жауап береді. Сұрақтар білім, дағды және негізгі бес сипаттама көзқарастары негізінде (ақпараттық сауаттылық (мазмұн), компьютерлік сауаттылық, медиасауаттылық, коммуникациялық сауаттылық, инновациялар), поляр жұптар түрінде берілген. Әңгімелесу сұрақтарына сәйкес келетін барлық 15 көрсеткішке бірдей салмақ коэффициенттері тағайындалады[10].

	Білім	Білік	Көзқарас
<i>Ақпараттық сауаттылық</i>	Ақпараттың адам өміріндегі рөлін және әсер ету дәрежесін түсіну	әртүрлі ресурстарда ақпаратты іздеу және табу мүмкіндігі	ақпараттың пайдасын және зияны түсіну
<i>Компьютерлік сауаттылық</i>	компьютер компоненттерін және олардың өзара техникалық әрекеттесу принциптерін түсіну	Платформаға/интерфейске қарамастан сандық құрылғылар пайдалану жеңілдігі	компьютердің "миссиясын" және оны пайдалану максаттарын түсіну
<i>Медиа сауаттылық</i>	ақпарат көздерінің, нысандары мен оның таралу арналарының әртүрлілігін түсіну	әр түрлі көздерде жаңалықтарды іздей білу, олардың толықтығын және сенімділігін тексере алу	ақпараттық хабарламалар, жаңалықтарға сыни көзқарас
<i>Коммуникациялық сауаттылық</i>	тікелей байланыстан цифрлық байланыстың айырмашылықтарын түсіну	қазіргі заманғы коммуникациялық құралдарды (әлеуметтік желілер, мессенджерлер) пайдалана алу	цифрлық ортада ерекше этика мен нормалар болатынын түсіну
<i>Инновациялар</i>	технологиялық трендтерді түсіну	жаңа және заманауи технологиялармен (қолданбалар, гаджеттер) жұмыс істеуге дайын болу	технологиялық инновациялардың пайдалылығын қоғам мен жеке адамның дамуына қажеттілігін түсіну

Цифрлық сауаттылықтың 5 өлшемінің әрқайсысына 6 пайымдаудан (үш дұрыс және үш дұрыс емес) ұсынылады, барлығы $6 * 5 = 30$ пайымдау (15 жұп). 5 өлшемнің әрқайсысы үшін дұрыс пайымдауларды таңдаған респонденттердің үлесі есептеледі. Цифрлық сауаттылықты өлшеудің 5 бағыты дұрыс жауап берген респонденттердің үлесі Индекс мәні арасындағы арифметикалық орташа мән ретінде есептеледі.

$$\text{Индекс} = \frac{(\text{Inf}, \% + \text{Comp}, \% + \text{Media}, \% + \text{Comm}, \% + \text{Innov}, \%)}{5}$$

Индекс 0-ден (егер бірде бір адам өлшемдердің ешқайсысында дұрыс тұжырымдарды таңдай алмаса) бастап 100-ге дейін мәндерді қабылдайды (барлық зерттеуге қатысушылар бесеуінде де дұрыс тұжырымдарды таңдаған болса).

Осылайша, қазіргі уақытта оқу орындары оқытушы мен мұғалімнің кәсіби функциялар мен әлеуметтік рөлдерді орындаудағы дайындығына сәйкес оқыту процесін жоспарлауы, ұйымдастыруы және бағыттауы, ақпараттық орталар мен алынған базалық білімдердің әртүрлілігін көрсете отырып, өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларда өмірге дайындалу үшін жағдайларды қамтамасыз етуі қажет. Жаңа ақпараттық ортаны зерттеу, болашақ маманға осы бағдарламалардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтауға және сол арқылы оларды практикалық қызметте тиімді пайдалану дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жумашева С.С. Цифровая грамотность как одна из ключевых компетенций современного педагога. Текст научной статьи по специальности «Науки об образовании» [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-gramotnost-kak-odna-iz-klyuchevykh-kompetentsiy-sovremennogo-pedagoga>

2. Шариков А.В. Цифрлық сауаттылық түсінігін анықтаудағы теориялық тәсілдер. «Интернет және әлеуметтік-мәдени трансформациялар» Бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференция. Мәскеу, 21–22 сәуір 2015 жыл [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <http://www.ifapcom.ru/files/2015/isct/presentations/sharikov.pdf/> (қол жеткізу күні: 18.05.2021).

3. Лапчик М.П. Білім беруді ақпараттандыру жағдайында педагогикалық кадрларды даярлау: оқу құралы. жәрдемақы / М.П. Лапчик. М: БИНОМ, 2013. 182 б.
4. Гущина С.М. Сандық білім беру ресурстарын дамыту саласында мұғалімнің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру / С.М. Гущин. [Электрондық ресурс]. Қол жеткізу режимі: <http://znanium.com/catalog.php?bookinfo=485601/> (кіру күні: 18.05.2021).
5. Ячина Н.П. Электрондық оқу материалдары білім беруді ақпараттандыру контекстінде гуманитарлық пәндерді оқытудың біліктілігін арттыру құралы ретінде / Н.П. Ячина, Л.А. Валеева, А.Ф. Сиразеева // Қоршаған орта және ғылыми білім беру халықаралық журналы, 2016. Т. 11. Бұл. 4. 433–442-беттер.
6. Гафурова Н.В. Ақпараттық технологияны оқыту әдістемесі. Семинар: оқулық. жәрдемақы / Н.В. Гафурова, Е.Ю. Чурилова. Красноярск: Сібір федералды университеті, 2011. 181 б. [Электрондық ресурс]. Қол жеткізу режимі: <http://znanium.com/catalog.php?bookinfo=441409/> (қолданылған күні 18.05.2021).
7. Шмакова А.П. Ақпараттық технологиялар арқылы болашақ мұғалімнің педагогикалық шығармашылыққа дайындығын қалыптастыру / А.П. Шмаков. М.: ФЛИНТА, 2013. 184 б. [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: <http://znanium.com/catalog.php?bookinfo=462991/> (кіру күні: 18.05.2021).
8. Федотова Е.Л. Кәсіби қызметтегі ақпараттық технологиялар: оқу құралы. жәрдемақы / Е.Л. Федотов. М.: ID FORUM: NITs INFRA-M, 2015. 368 б.
9. Фросс К. «Студенттік аймақ» оқу кеңістігінің жаңа өлшемі ретінде / К.Фросс, Д.Винника Ясловска, А.Семпруч // Поляк жағдайындағы кейс-стади (конференциялық мақала). Интеллектуалды жүйелердегі жетістіктер мен есептеулер көлемі, 2018. Т. 600.
10. Цифровая грамотность российских педагогов. Готовность к использованию цифровых технологий в учебном процессе./ Авторы: Т.А. Аймалетдинов, Л.Р. Баймуратова, О.А. Зайцева, Г.Р. Имаева, Л.В. Спиридонова. Аналитический центр НАФИ. – М.: Издательство НАФИ, 2019. – 84 с.

ӘОЖ 541.124

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Касымбекова М.М.: ПП БББ 1 курс магистранты,

Наубаева Х.Т.: пс.ғ.д., ғылыми жетекші

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

hapiza_58@mail.ru

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларының психологиялық және танымдық үдерістердің ерекшеліктері туралы мәселелер қарастырылады.

Тірек сөздер: коммуникативтік дағдылар, танымдық процестер, әлеуметтік мінез-құлық

В данной статье рассматриваются вопросы психологических особенностей коммуникативных навыков и познавательных процессов младших школьников.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, познавательные процессы, социальное поведение

This article discusses the psychological features of communication skills and cognitive processes of younger schoolchildren.

Key words: communication skills, cognitive processes, social behavior

Әрбір дағды іс-әрекетте қалыптасады және оны бірнеше рет қолдану үдерісінде дамиды. Қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру және дамыту қарым-қатынас үдерісінде жүреді. Нәтижесінде, зерттеу мақсатына жетудің әрі қарайғы жолы үшін біз «коммуникативтік дағдылар» ұғымын, атап айтқанда, бастауыш сынып оқушыларына қатысты ашуымыз керек.

Л.С. Выготский [1] өзінің психологиялық жас тұжырымдамасында әр жас кезеңін ғана емес, сонымен бірге дамудың әлеуметтік жағдайларын (баланың өзіне жақын адамдармен, әлеуметтік институттармен, жалпы қоғаммен қарым-қатынасының жиынтығы), сондай-ақ типтік іс-әрекеттерді негізгі психологиялық ісіктердің қатарына жатқызды.

Бастауыш сынып оқушыларындағы танымдық процестердің ерекшеліктерін қарастырайық.

1. Бастауыш мектеп жасындағы сенсорлық функциялардың жасқа байланысты өзгерістері сезімталдықтың әртүрлі түрлерінің қарқынды динамикасымен және гетерогенді көрсеткіштерімен сипатталады: көру, есту, тактильді және т.б. неғұрлым нәзік ажыратылатын сенсорлық қабілеттер әлемді неғұрлым толық және сонымен бірге сараланған қабылдауға көшуді қамтамасыз етеді.

2. Бастауыш мектеп жасының басында қабылдау оқушының практикалық іс-әрекетімен тығыз байланысты. Бастауыш сынып оқушысының затты қабылдау дегеніміз-онымен бірдеңе жасау, ондағы нәрсені өзгерту, алу, оған қол тигізу. Оқушыларға тән қасиет-қабылдаудың айқын эмоционалдылығы.

Көрнекі қабылдау қоршаған ортамен танысу кезінде жетекші болады, жүйелілік, басқарушылық, зейін, қабылдау жоғарылайды, қабылдаудың сөйлеу мен ойлаумен байланысы орнатылады, нәтижесінде қабылдаудың интеллектуалдылығы пайда болады. Оқушыларды қабылдаудың ең тән ерекшелігі-оның кішігірім дифференциациясы, онда балалар ұқсас объектілерді қабылдау кезінде дифференциацияда дәлсіздіктер мен қателіктер жібереді. Оқыту үдерісінде қабылдаудың қайта құрылуы жүреді, ол дамудың жоғары деңгейіне көтеріледі, тереңдей түседі, аналитикалық, сараланған болады, мақсатты және ұйымдастырылған бақылау сипатына ие болады.

3. Жадымен байланысты психологиялық үдерістерде айтарлықтай өзгерістер орын алады. Бастауыш сынып оқушыларында көрнекі-бейнелі есте сақтау қабілеті дамыған, олар оқиғалар, тұлғалар, объектілер, фактілер анықтамалар мен түсіндірулерге қарағанда нақты ақпаратты жақсы есте сақтайды. Бастауыш сынып оқушысы өзі үшін ең қызықтысын жақсы есте сақтайды және семантикалық байланыстарды білмей, механикалық қайталау арқылы есте сақтауға бейім. Бірақ бірте-бірте ауызша-логикалық, семантикалық естің рөлі мен үлесі күшейеді, оның жадын саналы түрде басқару және оның көріністерін реттеу қабілеті дамиды.

4. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай ырықты зейіннің салыстырмалы әлсіздігі және оның төмен тұрақтылығы жатады. Бірінші сынып оқушылары мен ішінара екінші сынып оқушылары жұмысқа қанша уақыт көңіл бөлу керектігін білмейді, әсіресе егер ол қызықсыз және монотонды болса, олардың назарын аудару оңай. Бастауыш мектеп жасының басында зейінді басқаруды ерікті түрде реттеу мүмкіндігі өте шектеулі. Бастауыш сынып оқушыларының ырықсыз зейіні әлдеқайда жақсы дамыған. Барлық жаңа, күтпеген, жарқын, қызықты нәрселер оқушылардың назарын олардың күш-жігерінсіз аударады. Балалар оқу материалындағы маңызды сәттерді жіберіп алып, онша маңызды емес нәрселерге назар аударуы мүмкін, өйткені олар қызықты бөлшектерге тартылады.

5. Бастауыш мектеп жасында қиялды дамытудың негізгі тенденциясы-қайта құру қиялын жетілдіру. Бұл бұрын қабылданған кескінді ұсынуға немесе берілген сипаттамаға, схемаға және т.б. сәйкес кескіндер жасауға байланысты, сонымен қатар шығармашылық қиял өткен тәжірибенің эффекттерін түрлендіруге, қайта өңдеуге, оларды жаңа комбинацияларға біріктіруге байланысты жаңа бейнелер жасау ретінде дамиды. Бала кескіннің әдістері мен құралдарын үйренеді: қиял ішкі жоспарға енеді, кескіндерді жасау үшін визуалды қолдау қажет емес. Бала жоспар құруға, жоспарлауға және жүзеге асыруға қабілетті.

6. Бастауыш мектеп жасындағы басым функция-ойлау. Бастауыш сынып оқушысы өз дамуында жеке пәнді, құбылысты талдаудан пәндер мен құбылыстар арасындағы байланыстар мен қатынастарды талдауға көшеді. Оқытудың әсерінен заттар мен құбылыстардың сыртқы қасиеттерін білуден олардың маңызды қасиеттері мен ерекшеліктерін білуге біртіндеп көшу жүреді, бұл алғашқы жалпылау, алғашқы тұжырымдар жасауға, алғашқы ұқсастықтар жасауға, құбылыстардың себептілігін түсінуге, қарапайым тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Бала ойлау мәселелерін шешеді, өз шарттарын ұсынады, ойлау ситуациялық шеңберден шығады. Осы негізде бастауыш сынып оқушысында біртіндеп қарапайым ғылыми ұғымдар қалыптаса бастайды.

Мінез-құлық осы жаста қалыптасатын моральдық мотивтерге негізделген. Бала тәуелсіз болады, белгілі бір жағдайларда қалай әрекет ету керектігін өзі тандайды, белгілі бір ережелер мен заңдарды сақтауға тырысады. Бұл көбінесе өзімшілдік мотивтермен және ересек адамды мақұлдауға немесе құрдастар тобындағы жеке позицияны нығайтуға деген ұмтылыспен байланысты.

Егер оларды орындау нәтижесі белгілі бір нормаларға сәйкес келмесе немесе мақсатқа жетпесе және осылайша оның мінез-құлқын өзгертіп, соған сәйкес жоспарласа, оқушы өз қалауын жеңе алады. Бұл мұғалімге және мектептегі «қажетті» пәнге қажет «тілек» сәттерін бағындыруға мүмкіндік береді және психикалық үдерістердің ерекше, жаңа сапасы ретінде ерік-жігердің қалыптасуына ықпал етеді.

Нәтижесінде ерікті мінез-құлық бастауыш сынып оқушыларын сәтті оқытудың ғана емес, сонымен қатар бастауыш сынып оқушыларының мектептегі әлеуметтік маңызды өмірге және жалпы қоғамдағы өмірге әлеуметтік бейімделуіне бағытталған коммуникативті дағдыларды қалыптастырудың негізі болып табылады.

Дәл осы жаста бастауыш сынып оқушысы өзінің бірегейлігін сезінеді, өзін жеке тұлға ретінде таниды, кемелдікке ұмтылады. Бұл баланың өмірінің барлық салаларында, соның ішінде құрдастарымен қарым-қатынаста көрінеді. Оқу іс-әрекеті ұжымдық сипатқа ие, сондықтан мектепке түсу кезінде бала басқа адамдармен қарым-қатынас жасай білуі керек, қажетті қарым-қатынас дағдыларына ие болуы керек, соның арқасында ол құрдастар тобына тез қосыла алады.

Егер мектеп жасына дейінгі кезеңнің соңында балада құрдастарымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі тек қалыптасса, онда бастауыш сынып оқушысы үшін ол қазірдің өзінде басты мәселелердің біріне айналуға. Құрдастар тобымен әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын игеру және достық қарым-қатынас орнату-осы жас кезеңіндегі дамудың маңызды міндеттерінің бірі.

5-7 жастағы балалар үшін достар, ең алдымен, бала ойнайтын, басқаларға қарағанда жиі көретін адамдар. Бастауыш сынып оқушыларының көпшілігі достық қарым-қатынасты оңай бастайды, бұл әдетте осы жаста сыртқы өмірлік жағдайлар мен кездейсоқ қызығушылықтардың ортақтығына негізделген (балалар бір партада отырады, бір үйде тұрады және т.б.).

Балалар жеке қасиеттерге емес, мінез-құлыққа көбірек көңіл бөледі. Достық нәзік және қысқа мерзімді, ол оңай пайда болады және тез аяқталуы мүмкін. 8 жастан 11 жасқа дейін балалар өздерін көмектесетіндердің досы деп санайды, олардың өтініштеріне жауап береді және олардың мүдделерімен бөліседі. Өзара жанашырлық пен достықтың пайда болуы үшін мейірімділік пен зейін, еркіндік, өзіне деген сенімділік, адалдық сияқты жеке қасиеттер маңызды.

Бірте-бірте, бала мектеп шындығын игерген сайын, ол сыныптағы жеке қатынастар жүйесін дамытады. Егер 9-10 жасқа дейінгі бала кез келген сыныптастарымен достық қарым-қатынас орнатса, бұл баланың құрдастарымен тығыз әлеуметтік байланысы бар екенін, қарым-қатынасты ұзақ уақыт сақтайтынын, олармен қарым-қатынас жасау маңызды және қызықты екенін аңғартады.

Бұл ретте олар белгілі бір дәрежеде сенімділік пен бастамашылық танытады (мысалы, сұрақтар қойып, қиындықтар туындаған жағдайда қолдау сұрайды). Жасы ұлғайған сайын балалар құрдастар тобындағы өз позицияларын білудің толықтығы мен жеткіліктілігін арттырады.

Кейбір оқушыларда достық қарым-қатынас орнатудың бұл үдерісі әдеттегіден ұзағырақ жүреді: мұндай балалар жаңа ортада жоғалады, құрдастарымен ұзақ уақыт сөйлесе алмайды, өздерін жалғыз сезінеді. Сыныптағы жеке қатынастар жүйесінде қолайсыз жағдайға тап болған мұндай оқушылар сипаттамалардың кейбір ұқсастықтарын табады: мұндай балалар құрбыларымен қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады, олар жанқиярлық, ашуланшақтық, дөрекілік және оқшаулану ретінде көрінуі мүмкін; көбінесе олар ұялшақтықпен ерекшеленеді.

Бастауыш мектеп жасындағы қарым-қатынас қажеттілігі бірінші орынға шығады және осылайша сөйлеудің дамуын анықтайды. Мектепке барған кезде баланың сөздік қоры соншалықты артады, ол күнделікті өмірге және оның мүдделеріне қатысты кез келген мәселе бойынша басқа адаммен еркін түсіндіре алады. Бірақ мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардағы өтініштер әдетте тікелей болады. Көбінесе сөйлеу-қайталау, сөйлеу-атау; қысылған, еріксіз, диалогтық сөйлеу басым болады.

Бастауыш мектеп жасында балалар біреудің сөзін тыңдап, түсіне алады, сондай-ақ серіктес үшін түсінікті мәлімдемелерді сауатты құрастыра алады, берілетін ақпараттың логикасын сақтай алады, олардың көмегімен серіктестен қажетті ақпарат алу үшін сұрақтар қоя алады, жоспарлы және реттеуші сөйлеу функцияларын меңгеруі жеткілікті деңгейде болады.

Оларда сәлемдесу, қоштасу, ризашылық білдіру, кешірім сұрау, өз сезімдерін білдіру (негізгі эмоциялар) және басқаның, құрдастың сезімдерін түсіну, ересек адамды эмоционалды қолдаудың қарапайым тәсілдерін игеру сияқты қарым-қатынас мәдениетінің элементтері бар.

Ғалымдар М.В. Корепанова[2], Е.В. Харлампова[3] бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасында басқа адамдардың өзіндік құндылығы туралы түсінік қалыптасады, жанашырлық пен төзімділік көріністері пайда болады (). Бірнеше жыл бойы бастауыш сынып оқушысы дұрыс тәрбиемен ұжымдық іс - әрекеттің-ұжымдағы және ұжымдағы іс-әрекеттің одан әрі дамуы үшін маңызды тәжірибеге ие болады. Әлеуметтік және ұжымдық істерге қатыса отырып, бала ұжымдық әлеуметтік қызметтің негізгі тәжірибесін алады.

Оқушының әлеуметтік жағдайы оған жауапкершілік сезімін жүктейді. Бала үлгермеуден, кешігіп қалудан, дұрыс емес нәрсе жасаудан, жазаланудан қорқады. Бастауыш мектеп жасында мұндай болмау қорқынышы максималды дамуға жетеді, өйткені балалар жаңа білімге ұмтылады, өз міндеттеріне байыпты қарайды және қатты алаңдайды.

Мектепке дейін ересектермен және құрдастарымен қажетті тәжірибе алмаған балалар өздеріне сенімді емес, ересектердің үміттерін қанағаттандырудан қорқады, ұжымда бейімделуде қиындықтарға тап болады және мұғалімдерден қорқады. Бастауыш сынып оқушылары соңында мектеп оқушылары болуға деген тұрақты ниеті бар. Баланың жетекші қажеттіліктері, білім алуға, жаңа білік, дағдыларды игеруге деген ұмтылыспен көрінетін танымдық қажеттілік және маңызды әлеуметтік маңызды іс-әрекеттерді орындауға деген ұмтылыс формасын қабылдай отырып, қарым-қатынас қажеттілігі іске асады. Оқушының ілімі мен жағдайына байланысты барлық талаптар өте тиімді және осы жастағы бастауыш сынып оқушыларының оларға жауап беруге деген ұмтылысын тудырады.

Мотивациялық саланың қалыптасуы, бағыну, танымдық мотивацияның дамуы, мектепке деген белгілі бір көзқарас баланың дамуымен, оның өзін-өзі тануымен, жаңа деңгейге өтуімен, өзіне деген көзқарасының өзгеруімен, баланың әлеуметтік өзін-өзі тануымен тығыз байланысты. Бұл жаңа формацияның пайда болуы көбінесе баланың мінез-құлқын, оның іс-әрекетін және оның шындықпен қарым-қатынасының бүкіл жүйесін, соның ішінде мектепті, ересектерді және т.б. дұрыс өзін-өзі бағалау қабілетін дамыту көбінесе осы кезеңде пайда болатын орталықсыздандыруға, баланың өзіне және жағдайға басқаша қарау қабілетіне байланысты.

Мектептің басындағы үлгерімді бағалау, шын мәнінде, жеке тұлғаны бағалау болып табылады және баланың әлеуметтік мәртебесін анықтайды және өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Е.Е. Сапогова [4] бастауыш сынып оқушыларының білім беру қызметінің ерекшеліктері олардың коммуникативті дағдыларын қалыптастыруға жағдай жасайтынын

дұрыс атап өтті. Басқаша айтқанда, оқу әрекеті баланы өзіне бейімдейді, рефлексияны, «мен кім болдым» деген өзіндік бағалауды талап етеді.

Өзін-өзі өзгерту, өзін-өзі түсіну үдерісі субъектінің өзі үшін жаңа тақырып ретінде ерекшеленеді. Сондықтан әрбір оқу сабағы баланы бағалаудан басталады. Бастауыш мектептің жасы-бұл дамудың барлық интеллект, тұлға, әлеуметтік қатынастар салаларында пайда болатын ең маңызды кезең. Іс-әрекеттің өзгеруі барлық ойлау, қабылдау, есте сақтау, қиял сияқты психикалық үдерістердің қайта құрылуына ықпал етеді. Олар ерікті, яғни басқарылатын болады. Белсенді сөйлеу дамиды, ерік-жігер өседі, бүкіл өмірді ерікті реттеу жүреді.

Осылайша, бастауыш мектептің жасы-бұл әлеуметтік мінез-құлықты белсенді оқытудың оңтайлы кезеңі, бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас өнері, коммуникативті және сөйлеу дағдыларын игеру, әлеуметтік жағдайларды ажырату тәсілдері. Осы кезеңде сапалы жаңа деңгейде баланы әлемді және өзін танытын, осы әлемдегі іс-әрекеттің өзіндік тәжірибесін игеретін белсенді субъект ретінде дамыту әлеуеті іске асырылады.

Өзіндік мінез-құлық танымдық мотивтер мен қызығушылықтардың қалыптасқан саласының, ішкі іс-қимыл жоспарының болуымен, өз іс-әрекеттерін әлеуметтік мінез-құлық нормаларымен реттей отырып, өз іс-әрекеттерін құрдастарымен үйлестіру қабілетімен, өз қызметінің нәтижелері мен өз мүмкіндіктерін барабар бағалау қабілетімен сипатталады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Л.С.Выготский. Вопросы детской психологии. Издательство: Перспектива, 2022.
2. М.В. Корепанова.Познаю себя. Образовательная система «Школа 2100». М., 2015.
3. Е.В. Харламова.Это-я. Издательство: Баласс, 2019.
4. Е.Е. Сапогова.Психология развития человека.М.,2005.

ӘОЖ 378:371.13

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кененбаева М.А., педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,

Жапарова Б.М. п.ғ.к., доцент,

Абиддинова Н.С., магистрант,

Бейсембаева Г.А., магистрант

Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қаласы

*m-kenenbaeva@mail.ru, baglan_kaz@mail.ru, nodira.abiddinova_2000@mail.ru,
gulshat.bejsembaeva@mail.ru*

Бұл мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдері, яғни ЖОО-ның студенттерін кәсіби шеберлігін арттыру мәселелері қарастырылды. Студенттерді шығармашылық және креативті ойлауға дағдыландыруға арналған әдістемелер зерттелді.

Тірек сөздер: *Бастауыш сынып, кәсіби шеберлік, шығармашылық қабілет.*

В данной статье рассмотрены вопросы повышения квалификации будущих учителей начальных классов, то есть студентов вузов. Были изучены методики, призванные научить студентов творческому и креативному мышлению.

Ключевые слова: *Начальный класс, профессиональное мастерство, творческие способности.*

This article discusses the issues of improving the skills of future primary school teachers, that is, students of universities. Methodologies designed to accustom students to creative and creative thinking were studied.

Key words: *Primary School, professional skills, creative abilities.*

Мемлекет басшысы Қасым - Жомарт Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты биылғы халыққа Жолдауында кәсіби білім берудің маңызына да тоқталып, «кәсіби білім берудің бүкіл жүйесін еңбек нарығында сұранысқа ие білікті мамандар қалыптастыруға бағыттағанмыз жөн» екенін баса айтты.[1]

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі - талантты қажет ететін ерекше бір өнер емес, ол басқа да мамандарды шеберлікке үйретуде қажет болатын мамандық. Жас ұрпақ тәрбиесінде бүкіл ғұмырымен қажыр қайратын және бойындағы асыл сезімдерін бағыттаған мұғалімдерді айтуға болады.

Қазіргі кезеңнің талабына сай өскелең ұрпақты білімді, мәдениетті, ұшқыр ойлы, халқының салт-дәстүрін дәстүрлей білетін, туған Отанын, жан - тәнімен сүйетін азамат дәрежесіне тәрбиелеу және осыған жетелеудің өзі педагогикалық шеберлік болып саналады.

Мұғалім сөзімен, ісімен, мәдениетімен, білікті білімімен, ұйымдастырушылық қабілетімен, балалармен тіл табысудағы қасиетімен асқақ, өз кәсібін қадірлеген ұстаз ғана педагогтік мәртебесін биік ұстай алады. Қазіргі қоғамда қажетті де осындай ұстаздар.[2]

Жалпы бала жаны жаңалыққа құмар, білмегенін білгісі келіп, белгісіз нәрсені ашуға тырысатын болғандықтан, бастауыш сыныптан бастап мектеп мұғалімдері олардың осы талпынысын дамытуға көңіл бөлуі тиіс. Оқушылардың сүйіспеншілігін арттыру мақсатында сабақ барысында тиімді әдіс-тәсілдерді енгізіп, күнделікті өтілетін әрбір сабақты ұтымды ұйымдастыра білу - мұғалімнің басты міндеті екені белгілі. Мұндай жағдайда мұғалімнің шеберлігі, ұйымдастырушылық қабілеті үлкен рөл атқарады.[3]

Біз болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби шеберлігін қалыптастыруда педагогикалық практика үлкен рөл атқарады деп тұжырымдадық.

Өйткені педагогикалық практиканы өту кезінде студенттің педагогикалық іскерлігі мен дағдылары жылдам қалыптасады. Оның шығармашылық және педагогикалық құбылыстарды зерттеуге деген қабілеті дамиды, педагогикалық шеберліктің негіздері қаланады және оқушыларды тәрбиелеу жұмыстарын кешенді жүргізуге, оқу мен тәрбие жұмыстарының бірлігін іске асыруға, сонымен қатар оқушыларды адамгершілікке, имандылыққа, еңбек сүйгіштікке баулуға, оларға эстетикалық, экологиялық және дене тәрбиесін беруге бірден бір ерекше көңіл бөлінеді.

Мұғалім кадрларын кәсіби оқыту жүйесінде педагогикалық практика өте маңызды орын алады. Ол жоғары оқу орнындағы оқу - тәрбие үрдісінің басты бір бөлігі болып табылады да, болашақ мұғалімдердің теориялық дайындығы мен практикалық іс-әрекетін біріктіруін қамтамасыз етеді. Педагогикалық практика үрдісінде келесі міндеттер шешімін табады: студенттерді мұғалім мамандығына деген қызығушылық пен сүйіспеншіліктің тұрақтылығына тәрбиелеу; нақты педагогикалық міндеттерді шешу барысында психологиялық - педагогикалық және арнайы білімдерді пайдалану үрдісін тереңдету, бекіту; болашақ мұғалімдердің кәсіби іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру және дамыту: педагогикалық қызметке шығармашылық, зерттеушілік ыңғайға бейімдеу ж.т.б. [4].

Сол себепті біз тәжірибеміз барысында ЖОО студенттерін педагогикалық практикаға жібергенде «Мұғалімінің кәсіби шеберлігін арттыру» мәселесін зерттеуді мақсат етіп қойдық.

Студенттер үшін бұл мәселені зерттеу аса қиындықтар тұғызбады. Өйткені олар жаңа технологияларды пайдалана алғандықтан және ізденімпаздықтары арқылы алға қойған мақсатына тез әрі тиімді жолмен жете алды.

Олар практика соңында «Іс-тәжірибе есебі» яғни өз жұмыстары партфолиосын дайындады.

Дайындаған зерттеу жұмыстарының есебін қорғау үшін Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі тобының студенттері қатысты. Әр студентке 7-10 минут уақыт берілді және әрбір студенттің жауабы тыңдалып, талқыланды.

Студенттердің бірі Хафиз Гүлбек өз презентациясын ұсынды:

«Қазіргі заман мұғалімі – рухани дамыған әрі әлеуметтік тұрғыдан есейген, педагогикалық құралдардың барлық түрлерін шебер меңгерген білікті маман, өзін-өзі әрдайым жетілдіруге ұмтылатын шығармашыл тұлға» [5]. Осы презентацияны және Муканова Н.Е. еңбегін басшылыққа ала отырып, студент өз ой қорытындысын төмендегідей шығарды.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі бұл - мұғалімнің өмірге көзқарасы, оның идеялық наным және пәнді жетік білуі, ойын оқушыларға жеткізу үшін жан – жақты, терең дайындықпен баруы, оқушылар бойына әдеп, әдет, дағды сияқты жақсы қасиеттерді сіңіруі, моральдық нормаларды білуі, сонымен қатар оқыту мен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін табысты қолдана білуі деп ойлаймын.

Ал заманауи мұғалім болса: теорияны жақсы меңгерген, үнемі ізденісте болып, өзінің пәндік, психологиялық, педагогикалық және әдістемелік білімін, мәдениет дәрежесін жоғары көтеруші адам болып өз мамандығын жақсы көретін, біліктілігі жоғары, кәсіптік шеберлігін ұдайы ғылымға негіздей отырып дамытатын адам болуы және педагогикалық технологияның толық әдістемесін меңгерген, ғылымның әр саласынан хабардар, жан – жақты білімді болып, өзінің әрбір оқушысының ерекшелігі мен зейінін жақсы білетін қамқор, психолог болуы керек деген қорытындыға келіп:

Ұлы ағылшын ағартушысы Уильям Уорд: «Жай мұғалім хабарлайды, Жақсы мұғалім түсіндіреді, Керемет мұғалім көрсетеді, Ұлы мұғалім шабыттандырады», - деген пікірімен аяқтады [6].

Ал мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру мәселелеріне Сыздықбекова Арнауль тоқталып өтті. Оның пікірі бойынша:

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі, білім мен біліктері оқу үрдісінің дұрыс бағытта жүруі тек шығармашылық қызмет арқылы жүзеге асады, яғни мұғалім өз бетімен педагогикалық міндеттерді шеше білуі, өзінің кәсіби қабілеттерін дамыта алуы және оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асыруда оқытудың әдістерін кеңнен пайдалана алуы керек.

Ал мұғалім өз кәсіби шеберлігін арттыру үшін:

- ✓ Шығармашылық ізденіс.
- ✓ Озық іс-тәжірибе алмасу.
- ✓ Өз еңбегінің нәтижесін көру
- ✓ Оқушыларды байқауларға, сайыстарға қатыстыру керек.

Сонымен қатар мұғалім АКТ технологиясын, арнайы өз бетімен орындауға арналған тапсырмалар жүйесін, жобалау технологиясын, топтық технология мен проблемалық оқыту технологиясы және дамыта оқыту технологиясы мен оқытудың модульдік технологияларын терең меңгеруі тиіс.

Жас ұрпаққа саналы тәрбие мен сапалы білім беру, ең алдымен мұғалімнің кәсіби шеберлігіне, әрдайым өзінің білімін жетілдіріп, шығармашылық ізденісте жүруі маңызды - деп қорытындылады.

Әрине, мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру да, оның шығармашылық қабілетінің дамуының кепілі. Мұғалімнің кәсіби шеберлігінің негізі мұғалімнің өмірге көзқарасы, ойын оқушыларға толық жеткізу, оқыту мен тәрбиеленудің әдіс-тәсілдерін міндетті түрде меңгеруі тиіс. Мұғалім оқушының білім алуға деген құлшынысын тудыра алмаса, оның ынтасы, пәнге қызығуы қалыптаспайды. Ол үшін мұғалім оқушымен дұрыс қарым-қатынаста болу керек. [7].

Сол сияқты басқа студенттерде мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру мәселесі бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында ізденістері арқылы қарастырған өз идеяларын, ой-тұжырымдамаларын дайындап, аудитория ішінде талқылап, өз ойларының дұрыстығын дәлелдеп шықты.

Бұл тәжірибеміз бізге педагогикалық практика арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін креативтілігін арттыру және кәсіби шеберлігін қалыптастырудың ең тиімдісі екенін көрсетті.

Қорыта айтқанда, біз болашақ мұғалімнің кәсіби шеберлігін қалыптастыруда практиканың алатын орны ерекше деген тұжырымға келдік. Себебі педагогикалық практика жоғары оқу орнымен мектеп арасындағы тығыз байланыстың нәтижесінде жүзеге асырылғандықтан, жоғары оқу орындарының студенттері аптаның бір күнінде толығымен мектепте болып, алдына қойған міндеттерге жетуге, өз зерттеу жұмыстарын жүргізуге және оқушылармен жұмыс жасай алу қабілеттерін дамытуға құқылы. Өйткені, қазіргі 1,2-курс

студенттері практикаға сабақтан шыққан уақытта барады, бұл кезде студенттердің қандай да бір нәрсеге үйренуге деген қызығушылығы төмен болады деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тоқаев Қ.К. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2020 жыл 1 қыркүйек <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslihatli-sakovsk/documents/237974>
2. Бабаев С.Б. Кемел адам-тұлға қалыптасуы. «Педагогикалық теория негіздері) Монография. Түркістан 2011 жыл.
3. Тілеубергенқызы П., Мұғалімнің педагогикалық шеберлігі. //Білім әлемі - журналы, Алматы., 2004 ж.
4. Қазақстан Республикасында 2025 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2017.
5. Жунусова А.Е. эссе «Қазіргі заман педагогы қандай болу керек?» 2018 жыл 15 ақпан, <https://bilinger.kz/24260/>
6. Интернет желісі: Қанатты сөздер, 22 қыркүйек 2019 жылғы басылым <https://www.zharar.ru/kz/quote/4695-mugalim.html> сайтынан.
7. Күзембаева Л.Д., Әріптестер – педагогикалық журналы, 26 ақпан 2012 жыл, Қазақстан.

ӘОЖ 373

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДАҒЫ ОҚУ ҮЛГЕРІМІН ДИАГНОСТИКАЛАУ

Кененбаева М.А., п.ғ.к., профессор,

Жапарова Б.М., п.ғ.к., доцент

Каржаспаева З.М., студент магистрант

Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қаласы

m-kenenbaeva@mai.ru, baglan_kaz@mail.ru, zarinakarzhaspaeva@mail.ru

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының математика сабағындағы оқу үлгерімін диагностикалаудың маңыздылығы қарастырылды. Жұмыстың мақсаты оқушылардың оқу үлгерімін тексеру арқылы бастауыш сынып математикасын оқытуды тиімді етіп ұйымдастыру болып айқындалды. Мектептегі диагностиканың негізгі міндеттері негізделді. Тәжірибе арқылы біз оқушылардың сабақ үлгеріміне талдау жүргіздік.

Тірек сөздер: диагностика, педагогикалық диагностика.

В данной статье рассмотрена важность диагностики успеваемости учащихся начальной школы по математике. Цель работы – эффективно организовать преподавание математики в начальной школе путем проверки успеваемости учащихся. Обоснованы основные задачи школьной диагностики. В ходе эксперимента мы проанализировали успеваемость учащихся.

Ключевые слова: диагностика, педагогическая диагностика.

This article discusses the importance of diagnosing the performance of elementary school students in mathematics. The purpose of the work is to effectively organize the teaching of mathematics in elementary school by checking the progress of students. The main tasks of school diagnostics are substantiated. During the experiment, we analyzed student performance.

Key words: diagnostics, pedagogical diagnostics.

"Математика және информатика" білім беру саласының мазмұны білім алушыларда қоршаған болмыстың алуан түрлі объектілері мен құбылыстарын сипаттау үшін бастапқы математикалық білімді қалыптастыруға; ауызша және жазбаша есептеу алгоритмдерін игеруге; есептер шығарудың жалпы амалдарын, өлшем және есептеу дағдылары негізінде логикалық пайымдаулар түзе білу машықтарын дамытуға; ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарапайым құралдарын қолдану дағдыларын, ақпаратты іздеу, таңдау, жеткізу, объектілер мен процестерді жобалау, кестелермен, схемалармен, графикалармен және диаграммалармен жұмыс істеуде ең қарапайым әдістерді қолдану, интерпретациялау және деректерді беру машықтарын қалыптастыруға бағытталған" – деп жалпыға міндетті білім беру стандартында ұсынылғандай біз оқушылардың математикалық білімдерін қалыптастыруда оларға барынша қажет, нақты ақпаратты сіңіртіп, дамыған, үйлесімді тұлға етіп тәрбиелеуіміз керек. Сондықтан біз оқытудағы барлық әдістерді тиімді қолданып, оқушылардың оқу үлгеріміне септігін тигізетіндей етіп пайдалануымыз тиіс [1].

Оқушылардың оқу үлгерімінің қалай және қандай бағытта өзгеріп отырғанын біліп отыру үшін диагностика қажет. Диагностика (грек тілінен diagnostikos – тануға қабілетті) – белгілі бір объектінің жағдайын арнайы зерттеу процесі, жүйесі және нәтижесі (педагогикалық жүйе, тұлға, оқу процесі, білім беру процесі және т.б.) [2].

Диагностикалық ақпарат объектінің жай-күйі, оның нормаға сәйкестік дәрежесі, оның даму үрдістері туралы мәліметтерді қамтиды. Ол объектіні тежеу немесе жеделдету, жетілдіру немесе түзету мақсатында оның даму процестеріне тиімді ықпал етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта педагогикалық диагностика мұғалімнің кәсіби қызметінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Диагностикуаны тиімді етіп өткізу үшін әр мұғалім белгіленген міндеттерді сақтау қажет. Мектептегі диагностиканың негізгі міндеттері:

1. Баланың даму деңгейін анықтау.
2. Жеке тұлғаның негізгі сипаттамалары мен белгілерінің жақсы немесе нашар жағына өзгеруін анықтау.
3. Норманы және ауытқуды көру (эталонға бағдарлай отырып).
4. Алынған фактілерді талдау.
5. Өзгерту себептерін анықтау.
6. Диагностика нәтижелері бойынша одан әрі түзету жұмыстарының жоспарын әзірлеу [3].

Бұл міндеттерге сүйеніп мұғалімнің өзіне қажетті ақпарат алып алып, оқушылармен керек жерде, қандай бағдарда жұмыс жасауы туралы түсінігі қалыптасады.

Диагностикада дәстүрлі түрде білімі мен біліктілігін тексеруден гөрі анағұрлым кеңірек әрі тереңірек үңіле қарау басым. Оқытып-үйретуді, оқуды меңгерудегі табыстарын, білім нәтижесін сараптауды айырып көрсетеді. Диагностика жүргізу нәтижелерді оған қол жеткізудің жолдары және тәсілдерімен байланыстыра отырып қарастырады әрі сол саладағы үрдістерді, оқушыларды қалыптастырудың динамикасын анықтайды [4].

Оқушылардың өз еліне, қоғамға пайдасы келетін, адамгершілік қасиеттері жақсы дамыған, үйлесімді тұлға болып өсуі үшін, алдымен, тәрбие, содан кейін заманға сай сапалы білім беру қажет. Сондықтан білім сапасының деңгейін зерттеу үшін біз тәжірибемізді №2 Чернорецк ОЖББ мектебіндегі 2 А сынып оқушыларының математика сабағындағы оқу үлгеріміне диагностика жасадық. Сыныпта 16 оқушы білім алады. Оқушылардың бөлім бойынша алған білімдерін анықтау мақсатында диагностика жасадық.

5-сабақ. Өзіңді тексер! Оқу бағдарламасына сүйеніп оқу мақсаттарын негіздедік: 2.1.1.5 50-ге дейін 3, 4, 5-тен топтап тура және кері санау; жұп/тақ сандарды ажырату; заттар тобын 6, 7, 8, 9-дан тең бөліктерге бөлуді көрсету. Бөлім мақсаты: 21-ден 100-ге дейінгі сандарды оқуды, жазуды, салыстыруды; санның моделін құруды; разрядтық қосылғыштардың қосындысын құрастыруды үйрету [5].

1 тапсырма. Білу. «Сандарды ата және жаз».

10 онд. (Он ондық, 100)

2 онд. 3 бірл. (Екі ондық үш бірлік, 23)

4 онд. 5 бірл. (Төрт ондық, 5 бірлік, 45)

Білу деңгейіне берілген тапсырмаларды оқушылардың барлығы толықтай дұрыс орындап шықты.

2 тапсырма. Түсіну. Салыстыр.

3 онд. 4 бірл. * 3 онд. 4 бірл

70 бірл. * 7 онд. 4 бірл

8 бірл. * 7 бірл. 8 онд

99 бірл. * 90 онд.

2 тапсырманы орындау нәтижелері бойынша 16 баладан 14 оқушы дұрыс орындады, ал 2 оқушы разрядтық қосылғыштардың қосындысын салыстырғанда қате жіберді.

3 тапсырма. Қолдану. Есепте:

$50+2$ (52)

$99-9$ (90)

$5+80$ (85)

$56-50$ (6)

Бұл тапсырманы оқушылардың 12 қатесіз орындаса, қалған 4 бала азайту амалында қате жіберді.

4 тапсырма. Талдау. Бірінші бағанға бірліктерінің саны бірдей, ал екінші бағанға ондықтарының саны бірдей сандарды жаз.

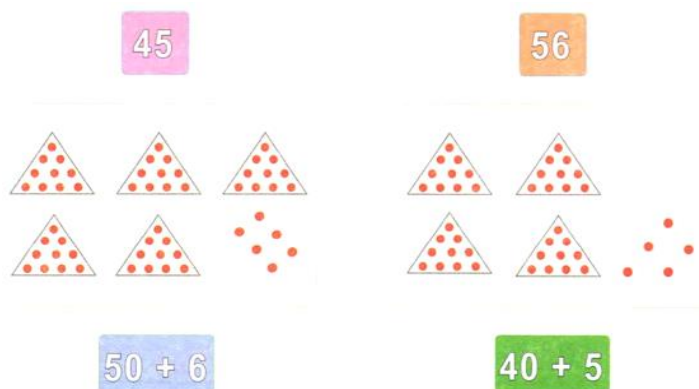
40, 23, 44, 53, 42, 13, 63, 93, 41, 49

(Ондықтары бірдей: 40, 44, 42, 41, 49)

(Бірліктері бірдей: 23, 53, 13, 63, 93)

Алынған нәтижелер бойынша 10 оқушы тапсырманы дұрыс орындап шықты. Қалған 6 оқушының 3-еуі ондық пен бірліктерді шатастырып алды, ал тағы 3 оқушы мүлдем қате жасады.

5 тапсырма. Жинақтау. Санды моделімен және разрядтық қосылғыштарының қосындысымен сызып қос.

Осы тапсырманы орындау кезінде оқушылардың 6 қатесіз істесе, 7 оқушы санның разрядтық қосындысынан қате жіберді, ал қалған 3 оқушы тапсырманы түсінбей тек қосындыны ғана орындады.

6 тапсырма. Бағалау. Қатесін тап.

4 онд. 5 бірл.=45 (45)

66=6 онд. (66 бірл.)

77=1 онд. 7 бірл. (7 онд. 7 бірл)

18=1 онд. 8 бірл. (1 онд. 8 бірл)

90=9 бірл. (9 онд.)

16 оқушы ішінде бұл тапсырманы толықтай дұрыс орындаған 4 оқушы ғана болды. Тағы 5 оқушы тапсырманың үшеуін дұрыс орындады. Ал 4 оқушы тапсырманың үшеуінен қате жіберсе, 3 оқушы бір ғана тапсырманы қатесіз жасады.

Қорыта келе, 2 А сынып оқушыларының оқу үлгерімін тексерген кезде оқушылардың кейбіреуі бөлімді игерген кезде санның разрядтық қосындыларынан, азайту амалын орындаған кезде көбіне қате жібергенін байқадық. Оқушылардың 100%-ы сандарды атап және жаза алады, 90%-ы тақырыпты түсінеді, 75%-ы қолдана алады, 50%-ы талдай алады, 37%-ы жинақтай алады және 25%-ы бағалай алатынын анықтадық. Алынған нәтижелерді сараптап болған сон оқушылармен "Екі таңбалы сандар" бөліміне қайта шолу жасап, көбінесе қате болған жерлерді талқылап, оқушылармен жұмыс жүргіздік. Диагностика арқылы біз әр оқушының тақырыпты жақсы меңгеруі үшін қандай бағытта жұмыс істеу керектігін білдік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. "Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы". - Астана, 2018. 2-тарау, 15 бап.
2. Ингенкамп К. "Педагогикалық диагностика"/неміс тілінен ауд. – М.: Педагогика, 1991 – 240 б.
3. Абдигожина К.С., Мурзалиева А.Б. «Педагогикалық диагностика әдістемесі»: Оқу құралы. Жезқазған, 2020 – 112 бет.
4. Маханова П. "Педагогикалық диагностиканың теориялық негіздері" // "Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының Хабаршысы", №1(28), 2009 – 40-45 бб.
5. Акпаева А.Б., Лебедева Л.А., Мыңжасарова М.Ж. // Математика. 1-бөлім: Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық - Алматы: Алматыкітап баспасы, 2018.-72 б.

ӘОЖ 9.433.94

ИМАМ ШӘМІЛ БАСШЫЛЫҒЫМЕН КАВКАЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РЕСЕЙ ОТАРШЫЛДАРЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСІ

Кенжебеков А., 7M01601-Тарих мамандығының 1-курс магистранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ. (Қазақстан Республикасы)
zizz90@mail.ru

Мақалада XIX ғасырда Ресей патшалығының Кавказ өлкесін отарлауды қарқынды жүргізуі баяндалған. Таяу Шығыс пен Үндістанға жол ашатын Кавказ өлкесі Ресей үшін маңызды стратегиялық аймақ саналды. Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы ұлт-азаттық көтеріліс имам Шәмілдің басшылығымен жүргізілді. Ресей империясына Шәміл ишрек ғасыр бойы Кавказды толық бағындыруына жол бермеді.

Тірек сөздер: *Имам Шәміл, Кавказ, имамат, мюрид, империя, авар, казак.*

В статье рассказывается об интенсивном проведении колонизации Российской империей Кавказского края в XIX веке. Кавказский край, открывавший путь на Ближний Восток и Индию, считался важным стратегическим регионом для России. Национально-освободительное восстание против колониальной политики России велось под руководством имама Шамиля. Российской империи Шамиль практически целый век не позволял полностью подчинить Кавказ.

Ключевые слова: *Имам Шамиль, Кавказ, имамат, мюрид, империя, авар, казак.*

The article describes the intensive colonization of the Caucasus Region by the Russian Empire in the XIX century. The Caucasus Region, which opened the way to the Middle East and India, was considered an important strategic region for Russia. The national liberation uprising against the colonial policy of Russia was led by Imam Shamil. Shamil did not allow the Russian Empire to completely subjugate the Caucasus for almost a century.

Key words: *Imam Shamil, Caucasus, imamat, murid, empire, avar, cossack.*

Андалал қоғамының авар Гимра ауылында (қазіргі Дағыстанның Унцукул ауданы) 1797 жылы 26 Маусымда (7 шілдеде) Мухаррам айының бірінші күніндегі мұсылман күнтізбесі бойынша, яғни Жаңа жылдың бірінші күнінде дүниеге келген. Ресейлік есептеулер бойынша ол 1798 жылы дүниеге келген.

Бала алдымен Әли деп аталды, бірақ ол қатты ауырып қалды және жергілікті әдет бойынша оған жаңа есім Шәміл берілді. Шәміл ауыруды тоқтатып, физикалық сау және мықты бала болды. Жергілікті мектепте көп оқыды. [1, 505 б.]

Бірінші имам Қазі-Мулла Дағыстанда айтарлықтай танымалдылыққа ие болды, бірақ соғыс қимылдарында үлкен жетістіктерге жете алмады және 1832 жылы қайтыс болды. Екі жылдан кейін оның мұрагері Гамзат аварлардың қолынан Хунзах хандарының отбасыларын өлтіргені үшін мешітте бөлшектеп өлтірілді. Үшінші имам Шәміл ерекше әскери қолбасшы мен басшы талантын көрсетті. Ол 1797 немесе 1799 жылдары (әр түрлі дереккөздерге сәйкес) Гимра ауылында дүниеге келген. Ол жақсы білім алды, жас кезінде ол шынайы діндарлығымен ерекшеленді. Имам Қазі-Мулланың жақтастарына қосылып, Шәміл олардың қатарында тез көтерілді. Содан кейін ол Гамзаттың ең жақын серіктестерінің бірі болды және 1834 жылы Имам мәртебесін алып, діндарлардың рухани және зайырлы басшысы, жиһад армиясының қолбасшысы атанды. 1834 жылы Гамзат бек қайтыс болғаннан кейін Шәміл имам болды. Шәмілде әскери талант, үлкен ұйымдастырушылық қабілет, төзімділік, табандылық, шабуылға нақты уақыт таңдау және өз міндеттерін орындауға көмекшілерді таңдауда жетік болды. Ол өзінің берік және табанды ерік-жігерімен ерекшеленіп, таулы жерлердегі батырларды жігерлендіре білді, оларды жанқиярлыққа және оның билігіне мойынсұнуға шақыра алды [2, 123-129 б.].

Ерте жастан бері шымыр өскен, рухани тәрбие алған Шәміл қоғамдағы болып жатқан оқиғаларға байланысты билікті дереу қолына алуға тырысты.

«Шәміл Гамзат-бектің өлімі туралы біліп, өзін: Иммамул-Аззам деп жариялады. Газеттер бұл қате жаңалықтарды қайта басып шығарды. Қазі-Мұхаммед, Гамзат-бек халықтың таңдауы болды. Шәміл, біріншісінің сүйіктісі және адал досы, онымен бірге өліммен бірге жүрді, Гамзат-бектің қажетті кеңесшісі және көмекшісі болып танылды. Шамиль Калугада өзінің жоғары мақсатына жету үшін күтіп тұрған кедергілерді түсініп, имамдық биліктен аулақ болғысы келетінін айтты. Шәміл біздің әскери тұтқынымыз болған кезде оған өтірік айтудың қажеті жоқ еді». [3, 207 б.]

Ресей тарихындағы Кавказ соғысы – өте үлкен тарихи құбылыс. Бұл көбінесе оның күрделі ішкі құрылымына, мінезіне және ауқымды салдарына байланысты. Енді Солтүстік Кавказдағы саяси жағдайдың тағы бір шиеленісуі орын алған кезде, көптеген тарихшылар мен публицистер бұған XIX ғасырдағы Кавказ соғысында түсініктеме табуға тырысуда. Осыған байланысты отандық тарихнама үшін Кавказ соғысының басты кейіпкері – Имам Шәмілдің бейнесі үлкен маңызға ие болды. [4, 5 б.]

Оңтүстік территорияларды игере отырып, Ресей билігі өздеріне адал казактарға құнарлы жерлерді жомарттықпен таратып, жол бойында жергілікті халықты қоныстандырды, бұл белгілі себептермен жергілікті тұрғындарға ұнамады. Сонымен қатар, Кавказ соғысының тағы бір себебі таулы аймақтардың орыс елді мекендеріне шабуыл жасаумен белсенді айналысуы болды, ал олар жолдар мен қалалардың құрылысына қатысады, сондай-ақ салықтар мен алымдарды төлейді деп болжанған. Ресей билігі мен таулы аймақтардың мүдделері айтарлықтай өзгерді, бұл ашық қақтығысқа әкелді.

Қандай жағдай болмасын, Ресей империясы, әсіресе оңтүстікке қарай, Дағыстанның, Шешенстанның, Кубанның және Қара теңіз жағалауының Солтүстік Кавказ территорияларын қосып, кеңейе берді. Әрине, бұл Ресейге бағынғысы келмейтін жергілікті тұрғындардың алаңдаушылығын тудырды. Кавказ соғысы жылдарында Николай I-дің сыртқы саясаты шекараларды кеңейтуге ғана емес, сонымен бірге жаулап алынған аумақтарды сақтауға да бағытталған. Императордың мүдделері тек оңтүстік бағытта ғана шектелмеді, ол сонымен бірге Польша, Финляндия және Балтық жағалауын бағындыруға тырысты. Николай I-дің сыртқы саясатына Еуропа елдеріндегі революциялық көңіл-күй де айтарлықтай әсер етті, өйткені монарх

олар Ресейге таралуы мүмкін деп қорықты. Бұл оның сыртқы саясатының негізгі «өзегі» болған «революциялық инфекциямен» күрес болды. Ресейдің оңтүстікке және оңтүстік-шығысқа қарай кеңеюіне келетін болсақ, бұл жерде көптеген таулы адамдар Николай I-ге тек сөзбен ант беріп, іс жүзінде толығымен тәуелсіз болып қалуымен сипатталды.

Кавказ соғысы кезінде әртүрлі жергілікті халықтар бір-бірімен соғысты, өйткені олардың кейбіреулері императордың саясатын қолдады. Қазіргі Грузияның аумақтары XIX ғасырдың басында Ресей империясының құрамына кірді, бірақ олар мен Ресей арасында бүлікшіл таулы жерлердің жерлері болды. Ресей билігі кейде бейбіт және дипломатиялық, кейде қатал және аяусыз әрекет ете отырып, осы аймақтағы ықпалын нығайтуға тырысты. Шын мәнінде, Кавказ соғысы тәуелсіз таулы аймақтардың (негізінен қазіргі Осетия, Дағыстан және Шешенстан халқы) және орыс әскерлерінің ұзаққа созылған қақтығысына айналды. Таулы жерлер бағынғысы келмеді, сонымен қатар оларды Осман империясы мен Персия қолдап, осылайша Ресейді әлсіретеміз деп үміттенді.

Олар белгілі бір дәрежеде сәтті болды, өйткені Солтүстік Кавказдағы оқиғалардың қайнаған қазаны үнемі назар аударуды қажет етті. Кавказ соғысының мәні туралы көптеген тарихи жазбаларыңыз жазылған, бірақ тарихшылардың көпшілігі оның жаңа әлемдегі отарлау қақтығыстары сияқты сипатқа ие екендігімен келіседі: жаңа жерлерге келген жаулап алушылар оларға қарсы күрескен байырғы халықты бағындыруға тырысты. Алайда, Солтүстік Кавказ жағдайында Ресейден таңдау қажет емес еді, оларды кім басып алғанға дейін бұл жерлерді бақылауға алу үшін басқа жер болды, сонымен қатар тұрақты рейдтер болды. Бекіністер салынып жатқанына қарамастан, орыс қоныстарына таулы адамдар проблемаға айналды. Бірінші онжылдықта Солтүстік Кавказдағы орыс әскерлерін генерал-лейтенант Алексей Ермолов басқарды, Наполеон соғыстарының ардагерінің бірі болған. Ол айтарлықтай жетістіктерге жетті, бірақ сонымен қатар өте қатал әдістерімен белгілі болды және оның басты ережесі таулы жерлердің бірде-бір шабуылы жазасыз қалмауы керек еді. Ермолов ығыстырылғаннан кейін оны әр түрлі генералдар бірінен соң бірі алмастырды, бірақ олардың көпшілігі тұрақты жетістіктерге жете алмады. Кавказ соғысының соңғы жылдарында генерал Евдокимов пен Николай I-дің ұлы князь Михаил Николаевич табысты шабуылды дамытып, нәтижелерінде олар: Шешенстанды, Дағыстанды және Черкесияны жаулап алуды аяқтады.

Қарама-қарсы жақта Кавказ соғысының қатысушылары көбінесе бір-бірімен араздасатын, бірақ Ресей империясының ортақ жауы алдында көптеген таулы аймақ тайпалары біріккен болатын. Солтүстік Кавказ имаматын ондаған жылдар бойы басқарған, Қарсыласудың ең маңызды көшбасшысы ондаған жылдар бойы Солтүстік Кавказ имаматын басқарған Шәміл болды. Ол темір қолмен билік жүргізді, бірақ оның кесірінен таулы аймақтағы тайпалар соғыста жеңіліп қалды: көбісі Шәмілге махаббаттан емес, қорқыныштан бағынады, ал орыс әскерлері жеңіске жете бастағанда, бірқатар таулы тайпалар олардың жағына өтті. Кавказ соғысының соңында Шәміл тұтқынға алынып, Ресейге жеткізілді, содан кейін ол адал ант беріп, мұрагерлік дворяндыққа ие болды. Көптеген Солтүстік Кавказ халықтары үшін Шәміл бүгінгі күнге дейін ұлттық қаһарман болып табылады. Соғыс басталғаннан бастап 1827 жылға дейін орыс әскерлерін генерал лейтенант Алексей Ермолов басқарды. Ол белгілі бір жетістіктерге қол жеткізді, бірақ Николай I оны декабристермен байланысы бар деп күдіктеніп, отставкаға жіберді. Оның орнына генерал-адъютант Паскевич командир болып тағайындалған кезде, ол Кавказ мәселесімен ғана емес, сонымен қатар орыс-парсы соғыстарымен айналысуға мәжбүр болды: екі соғыс та XIX ғасырдағы орыс-түрік қарым-қатынас жылдарында басталды және екі соғыста да Ресей жеңіске жетті.

Алайда, 20-шы жылдардан бастап Солтүстік Кавказдағы шиеленіс муридизмнің енуімен күшейе бастады, ол жаңа жағдайда өте жауынгерлік сипатқа ие болды. Газават (яғни кәпірлерге қарсы қасиетті соғыс) жарияланды және осы кейіпте 1829 жылдан 1859 жылға дейін созылған Солтүстік Кавказ имаматы пайда болды. Осы уақытта, дәлірек айтқанда 1834 жылдан 1859 жылға дейін имаматты Шәміл басқарды. 1837 жылы аймаққа Николай I келіп, Кавказ соғысы оқиғалары кезінде үлкен шығындардың болғанын айтып, сонымен қатар сонау елеулі

шығындарға қарамастан бірнеше онжылдықтар ішінде айтарлықтай прогреске қол жеткізе алмағанына наразылығын білдірді. Шәмілдің билік еткен жылдары Кавказ соғысының ең шиеленісті кезеңі болды. Айлакер және ақылды имам жаңа одақтастарды өз жағына тартты, бүліктер мен көтерілістерді көтерді, орыс бекіністерін басып алды және өзінің бекіністерін тұрғызып, соғыс өнерінде көптеген жетістіктерге қол жеткізді. 1840 жылдың күзіне қарай шешендер имаматқа қарамай, өзіндік шабуылдарға көшті. Шабуыл нәтижесінде, стратегиялық маңызы зор Моздок бекінісін басып алды. Алайда, 50-ші жылдардың басында сәттілік қайтадан патша әскерлерінің жағына өтіп, тау халықтарының рухы төмендеп, Шәмілдің оларға жүргізген қатал жазалары барысында тәртіпті сақтай алды. 1859 жылы барлық күштерін жоғалтқан Шәміл, императордың Солтүстік Кавказ имаматының өмір сүруін тоқтатуға мәжбүрлік танытқан, құрметті шарттарымен және қауіпсіздік кепілдіктерімен берілу туралы ұсынысын қабылдауға мәжбүр болды. Алайда, Кавказ соғысының оқиғалары мұнымен аяқталған жоқ, өйткені Черкесияны жаулап алу 1864 жылға дейін тағы бес жылға созылды. Соғыстың соңғы кезеңінде генерал Евдокимов айтарлықтай үлес қосты, ол өмірінің көп бөлігін осы ұзаққа созылған жанжалға арнады және әскери талантпен үйлескен үлкен тәжірибесімен ерекшеленді. Ол Дағыстанды, Шешенстанды және Черкесияны түпкілікті жаулап алуға тікелей қатысты. Нәтижесінде Шәміл Кавказ соғысының соңында тапсырылды. Жаппай репрессиядан кейін жаппай қоныс аудару басталды. Тау тұрғындарының көп бөлігі Ресей империясының қол астында болғысы келмей, Осман империясы мен Таяу Шығыс елдеріне қоныс аударды. Қоныс аударушылардың саны жүздеген мың адамға жетті. [5, 638 б.]

Кавказ соғысы халықтық шығармаларды тудырды. Тау халықтарының батылдығы, бостандыққа деген сүйіспеншілігі және халық-азаттық күрес жетекшілерінің әскери таланты атап өтіледі. Тіпті «идеологиялық тыйым салу» жылдарына да қарамастан Кавказ соғысы туралы ауызша халық шығармашылығы халық жадында мәңгіге сақталды.

Кенес дәуірінде тарихшылар Кавказ соғысы мен имамның қызметін марксистік идеология бағытында қарастыруға мәжбүр болды. Соғысқа дейін Шәміл патшалыққа қарсы бағытталған революциялық және ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшісі ретінде қарастырылды (Н.И.Покровский). Бұл оймен келіспеу мүмкін емес, себебі біздің де Қазақстан тарихымыз маркстік-лениндік көзқараста жазылып келгені бәрімізге айдан анық. Сол идеологиялық қарқыннан аспай қазақтардың жері, тарихы болмаған, оларды қазақтар тек Тәуелсіздік жылдары алған деп есептейтін мемлекет қайраткерлері шамалы емес.

Тарихшылар діни білім беруді таратуда, Дағыстандағы ислам мен шарифатты нығайтуда имам Шәмілдің орасан зор рөлін атап өтті. Шәміл өзінің билігі мен беделін Ислам туының астында соғысып жатқан Кавказ тайпаларын біріктіруге деген асыл ұмтылысына қатысу арқылы нығайтты. Имам Шәміл тайпалардың жүректерін жаулап алып қана қоймай, оларды шарифатты қолдануда әділдік пен тақуалыққа жетелейтін бірден-бір жол екендігін дәлелдеді. Имам Шәміл тек Дағыстан мен Шешенстан тұрғындары үшін ғана емес, бүкіл мұсылман әлемі үшін көрнекті көшбасшы және үлгі болып саналады. Ол отарлық езгіге қарсы орасан зор батылдық пен табандылық танытып қана қоймай, сонымен бірге ілімдері мен принциптері реформаланған қоғамның негізін қалаған рухани және діни реформатор болды, оны исламдық емес әдет-ғұрыптардан құтқарды. [6, 2 б.]

XIX ғасырдың бірінші ширегінде, Наполеон Франциясымен, Шах Иранымен және Сұлтан Түркиясымен соғыстар барысында жеңіске жеткеннен кейін, Ресей империясы Солтүстік Кавказ бен Дағыстанның таулы аймақтарын түпкілікті «бағындыруға» кірісті. Осы мақсатта отаршыл империя алдыңғы қатарлы әскери бекіністер мен ең маңызды стратегиялық пункттерді иемденіп, негізгі ауылдардың маңында бекіністер ұйымдастыра бастады. [7, 680 б.]

Кавказ соғысы кезінде Ресей аумағы едәуір ұлғайтылды және оған Солтүстік Кавказдың кең жерлері қосылды. Жергілікті тәуелсіз халық Ресейдің ықпалының күшеюін қатты наразылықтармен қабылдады, сайып келгенде соның барлығы ұрыс қимылдарына әкелді. Кавказ соғысының басталған жылы 1817, ал аяқталуы 1864 болып саналады. Осы жылдар ішінде соғыс үздіксіз жүргізілмеді, жағдай бірде тынышталып, бірде қайта басталып тұрды. Солтүстік Кавказ

халықтарының Ресей империясына қарсы тұруы олардың Солтүстік Кавказ имаматына – небәрі 30 жыл өмір сүрген мемлекетке бірігуіне әкелді.

Кавказ соғысының негізгі себебі Кавказда исламның таралуы болды. Қақтығыс басталғанға дейін таулы аймақтардың көпшілігі пұтқа табынушылар болды, бірақ исламдағы жаңа ағым мүридизм пайда болғаннан кейін ол ізбасарларының санын тез арттыра бастады. Бұл Кавказ соғысының негізгі себептерінің біріне айналды және осы жылдары Шешенстан мен Дағыстан аумағында Ресей империясына қарсы тұруға тырысқан Солтүстік Кавказ имаматының әскери-теократиялық мемлекеті пайда болды. [8, 592 б.]

Ресей империясы аумағын найзаның ұшымен ұлғайтты, оңтүстік шекараларды ретке келтіріп, Солтүстік және Солтүстік-Батыс Кавказ аумағында мәлімделген құқықтарын растады. Империя үшін бұл Кавказ соғысының ең маңызды нәтижесі болды. Оңтүстік шекараларда тыныштық орнады. Қақтығыстар мен тау халықтарының орыс елді мекендеріне шабуылдары тоқтады. Бұл ұзақ әскери қақтығыс, 1812 жылғы Отан соғысы сияқты бір «үлкен, әрі маңызды соғыс» болған емес, жергілікті қақтығыстар болды.

Орыс әскерлерінің қарсыластары тау тайпалары болғанын ескерсек, соңғыларының партизандық тактиканы белсенді қолданғаны таңқаларлық емес. Олар барлық таулар мен барлық соқпақтарды білетін, сондықтан ауқымды шайқастардың орнына негізінен қысқа қақтығыстар мен шабуылдар орын алды. Сондай-ақ, Кавказ соғысының ерекшеліктеріне оның көптеген таулықтар үшін діни негізге ие болғандығын, әсіресе әскери теократиялық Солтүстік Кавказ Имаматы құрылғаннан бері діни және қасиетті соғыс маңызында болғандығын жатқызуға болады.

Өздеріңіз білетіндей, Кавказ соғысының оқиғалары ондаған жылдарға созылды және Ресей олар үшін жоғары бағаны тек ақшамен ғана емес, сонымен бірге өз халқының өмірімен де төледі. Алайда, таңдау болмады, Солтүстік Кавказды жаулап алу Ресей империясы үшін өте қажет және тиімді мәселенің бірі болды. Бұл аумақтар, әрине, өз алдына маңызды, бірақ олар арқылы Закавказье мен Оңтүстік Кавказға жол ашылды, оған Ресейдің ерекше мүдделері болатын. Дәл осы себепті Персия мен Осман империясы таулы жерлерді қолдауға тырысты. Ресей империясына қарсы тұрудың себептері: олар оның оңтүстікке және шығысқа, өз мүдделері саласына одан әрі ілгерілеуіне жол бермеуге тырысты. Кез-келген соғыс, кез-келген геосаяси шешім саяси және экономикалық қажеттілікке байланысты. Ресей империясы өзінің оңтүстік шекараларын нығайтуға мұқтаж болды, ал «кавказдық түйін» және тарихта қайталанбас қайраткер, мықты әскери қолбасшы имам Шәміл қайталанбас батылдығымен, халықтары ешкімге бағынбайтын тәуелсіздігімен мен өздеріне қымбат бостандығын сақтап қалуға, үлкен рухани мақсатқа жеткені анық. Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық күрестердің арыстандары Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы мен Кенесары Қасымұлы секілді, имам Шәмілді де тәуелсіз тұрғыда зерттеу қажеттілігі әлі де бар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дадаев Ю. У. Государство Шамиля. Социально-экономическое положение, политико-правовая и военно-административная система управления / отв. ред. Алиев Б. Г.. - Махачкала: Ихлас, 2006. - 505 с.
2. Халидова М. Р. Образ наиба Ахбердил Мухаммеда как идеального героя в фольклоре о Кавказской войне // Вестник ДНЦ РАН. - Махачкала: ДНЦ РАН, 2014. - № 52. - С. 123-129
3. Чичагова. М.Н., 1889. С. 43. Чичагова М.Н. Шамиль на Кавказе и в России. СПб., 1889. – 207 с.
4. Гатагова Л.С., Исмаил-Заде Д.И. и др. Россия и Кавказ: 400 лет войны? // Отечественная история. 1998. № 5.
5. Васильев Д. В. Бремя империи. Административная политика России в Центральной Азии. Вторая половина XIX в. - М.: Политическая энциклопедия, 2018. - 638 с.
6. Дадаев Ю.У. Имам Шамиль: Книга в его жизни // Вестник института ИАЭ. – 2012. – № 2.
7. Военный сборник. 1859. №42. С. 680
8. Блиев М.М., Дегоев В.В. Кавказская война. - М.: Росет, 1994. - 592 с.

ӘОЖ 378.24

КӨРНЕКІ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ СӨЙЛЕУДІҢ ЖАЛПЫ ДАМУЫ БАР БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Керимбекова Ж., 6М01902 «Арнайы педагогика» БББ 2-курс магистранты,
Талдықорған қ.

zhanelkerimbekova@mail.ru

Мақалада көрнекі модельдеу әдістері арқылы сөйлеудің жалпы дамуы бар бастауыш сынып оқушыларында байланыстырып сөйлеу тілін қалыптастыру қарастырылады. Зерттеудің мақсаты көрнекі модельдеу әдістерімен сөйлеудің жалпы дамуы бар бастауыш сынып оқушыларында байланыстырып сөйлеуді қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмыстың мазмұнын жүйелеу және сынақтан өткізу. Зерттеу нәтижесі ретінде ЖТК бар бастауыш сынып оқушыларының байланыстырып сөйлеу тілін қалыптастыруға арналған әдістемелік ұсыныстар даярланған.

Тірек сөздер: көрнекі модельдеу әдістері, логопед маман, жалпы тіл кемістігі, әдістеме, бастауыш сынып.

В статье рассматривается формирование связной речи у младших школьников с общим недоразвитием речи с помощью методов наглядного моделирования. Цель исследования систематизация и апробация содержания логопедической работы по формированию связной речи у младших школьников с общим недоразвитием речи методами визуального моделирования. В результате исследования подготовлены методические рекомендации по формированию связной речи учащихся начальных классов с ОНР.

Ключевые слова: методы наглядного моделирования, специалист-логопед, общее недоразвитие речи, методика, начальный класс.

The article discusses the formation of coherent speech in younger schoolchildren with general speech underdevelopment using visual modeling methods. The purpose of the study is to systematize and test the content of speech therapy work on the formation of coherent speech in younger schoolchildren with general speech underdevelopment by visual modeling methods. As a result of the study, methodological recommendations were prepared for the formation of coherent speech of primary school students with ONR.

Key words: methods of visual modeling, speech therapist, general underdevelopment of speech, methodology, elementary class.

Жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған балаларда дыбыстың айтылуы жиі бұзылады, бұл жеткіліксіз қалыптасқан фонемалық есту қабілетіне байланысты. Нәтижесінде бала акустикалық ұқсас фонемаларды есту арқылы ажырата алмайды және оларды дұрыс айта алмайды. Фонематикалық процестердің бұзылуы оқу мен жазуды меңгеру қиындықтарына әкеледі. Сөйлеудің жалпы дамымаған балалары көбінесе мәтіндегі интонацияның мағынасын түсінбейді, олардың сөйлеуі әдетте экспрессивті емес, монотонды, баяу немесе керісінше жеделдетілген.

Сондай-ақ, сөйлеудің жалпы дамымаған балаларында сөйлеу және сөйлеу процесін қамтамасыз ететін сөйлеу дағдыларын өздігінен қалыптастыру мүмкіндіктерін айтарлықтай шектейтін тұрақты лексика-грамматикалық және фонетикалық-фонематикалық бұзылыстар бар.

Балаларды мектепте оқытудың сәттілігі көбінесе олардың байланыстырып сөйлеуді меңгеру деңгейіне байланысты. Жақсы дамыған байланыстырып сөйлеу арқылы ғана бала мектеп бағдарламасының күрделі сұрақтарына толық жауап бере алады, дәлелді және логикалық түрде өз пікірін айта алады.

Процестің тиімділігі, ең алдымен, оның уақтылы басталуына және анықталған бұзулыстар мен балалардың осы тобының ерекшеліктерін ескере отырып, таңдалған түзету әдісінің тиімділігіне байланысты.

Модельдеу ұзақ уақыт бойы, ойлау сияқты, ілім процестерімен бірге жүрді. Бірақ оқыту құралы ретінде модельдеу салыстырмалы түрде жақында жүзеге асырыла бастады, модельдеу мен модельдеудің ғылыми тұжырымдамасы оқыту әдістемесіне әлі жете енбеді.

Модельдеу ұғымы көп мағыналы. Таным әдісі ретінде модельдеу зерттеу объектісінің моделін құрумен және зерттеумен байланысты. Біз модельдеу құралдарын осы зерттеу процесінде түпнұсқа объект туралы білім беруге және алуға көмектесетін құралдар ретінде анықтаймыз. Модельдеу құралдарының жіктелуін білу оларды кез келген қызметте негізделген және тиімді пайдалануға ықпал етеді [1,2].

Бір жағынан, модельдеу әдістері әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін тиімді, өйткені оларда көру арқылы ойлау дамыған, есте сақтау еріксіз, ал ойлау міндеттері сыртқы құралдардың басым рөлімен шешіледі, көрнекі материал ауызша материалға қарағанда жақсы сіңеді. Көрнекі модельдеу әдісі балаға дерексіз ұғымдарды (дыбыс, сөз, сөйлем, мәтін) көрнекі түрде ұсынуға, олармен жұмыс істеуді үйренуге көмектеседі. Көрнекі модельдеуді қолдану балалардың білімін нақтылайды, ақпаратты игеру мен беруде белсенділік пен тәуелсіздікті дамытады; қызығушылық тудырады және сабаққа көбірек көңіл бөлуге ықпал етеді; материалды есте сақтау және игеру процесін жылдамдатады. Графикалық ұқсастықты қолдана отырып, бала ең бастысы көруді, алған білімдерін жүйелеуді үйренеді.

Әдістер мен материалдар. Модельдеу - оқытудың көрнекі және практикалық әдісі. Модель - модельденетін объектінің маңызды қасиеттерінің жалпыланған бейнесі.

Д.Б.Элконин, Л.А.Венгер, Н.А. Ветлугина, Н.Н. Подьяков әзірлеген модельдеу әдісі баланың ойлауы белгілі бір объектінің жасырын қасиеттері мен байланыстарын көрнекі және қол жетімді түрде жаңғыртатын арнайы модельдердің көмегімен дамиды. Модельдеу әдісі алмастыру принципіне негізделген: Бала нақты затты басқа затпен, оның бейнесімен, қандай да бір шартты белгімен алмастырады .

Қазіргі ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде модельдеу көрнекі модельдерді қолдану процесі ретінде қарастырылады [3,4]. Ғылыми зерттеулер мен практика бұл көрнекі модельдер мектеп жасына дейінгі балаларға қол жетімді қарым-қатынасты бөлектеу мен белгілеудің бір түрі екенін растайды . Бірқатар авторлар қалыпты дамыған сөйлеуі бар мектеп жасына дейінгі балалардың және сөйлеу бұзылысы бар балалардың өнімді іс-әрекеттерінде модельдеуді қалыптастыруға үлкен мән береді [5]. Көрнекі модельдерді қолдану балалардың ақыл-ой қабілеттерін дамытады. Модельдер нақты объектілердің стильдендірілген бейнелерін, сипатталған заттардың жекелеген түрлерінің негізгі белгілерін, "кілт сөздердің" стильдендірілген белгілерін, сипаттамалық оқиғаның негізгі бөліктерін және т. б. қамтуы мүмкін. алмастыру мен визуалды модельдеудің сыртқы формаларын білетін баланың ойында орынбасарлар мен көрнекі модельдерді қолдануға, олардың көмегімен елестетуге мүмкіндігі бар., ересектер не туралы айтады, өз әрекеттерінің ықтимал нәтижелерін болжау.

Логопедия теориясы мен практикасында сөйлеудің жалпы дамымауы (қалыпты есту қабілеті бар және бастапқы сақталған интеллектісі бар балаларда) сөйлеу жүйесінің компоненттерінің әрқайсысының қалыптасуы бұзылатын сөйлеу патологиясының түрі ретінде түсініледі: сөздік, грамматикалық жүйе, дыбыстық айтылым. Бұл жағдайда сөйлеудің семантикалық және айтылу жақтарының қалыптасуының бұзылуы байқалады.

Модельдеу ауыстыру принципіне негізделген нақты затты балалардың іс-әрекетінде басқа белгімен, затпен, кескінмен алмастыруға болады. Бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеуін дамыту жұмысында модельдеуді қолданудың өзектілігі мынада: біріншіден, бастауыш сынып оқушысы өте икемді және оңай оқытылады, бірақ бастауыш сынып оқушысының көпшілігі тез шаршаумен және сабаққа деген қызығушылықтың жоғалуымен сипатталады, олар көрнекі модельдеуді қолдану арқылы қызығушылықтың артуымен оңай

жеңіледі; екіншіден, символдық ұқсастықты қолдану материалды есте сақтау және игеру процесін жеңілдетеді және жеделдетеді, сонымен қатар жадымен жұмыс істеу әдістерін практикалық қолдану дағдысын қалыптастырады; үшіншіден, графикалық ұқсастықты қолдана отырып, біз балаларға негізгі нәрсені бөліп көрсетуге, алған білімдерін жүйелеуге, талдауға және синтездеуге үйретеміз.

Педагогикада балаларды сөздердің дыбыстық талдауына (Л. Е. Журова), конструкцияға (Л. А. Парамонова), табиғаттану білімін (Н. И. Ветров, Е. Ф. Терентьев), ересектердің жұмысы туралы идеяларды (В. И. Логинова, Н. М. Крылова) және т. б. оқытуға арналған модельдер жасалды. Баланың танымын жеңілдету, жасырын, тікелей қабылданбайтын қасиеттерге, заттардың қасиеттеріне, олардың байланыстарына қол жетімділікті ашуға көңіл бөлінді. Бұл жасырын қасиеттер мен байланыстар белгілі объект үшін өте маңызды. Нәтижесінде баланың білімі жалпылаудың жоғары деңгейіне көтеріліп, ұғымдарға жақындайды.

Модельдерді қолдану бастауыш сынып оқушыларының пәнді тану кезінде маңызды емес белгілерден талдау, салыстыру, жалпылау, абстракциялау қабілеттерін қалыптастырған жағдайда мүмкін болатындығын ескеру қажет. Модельді игеру белсенді танымдық зерттеу әрекеттерімен, заттарды шартты белгілер, белгілер арқылы алмастыру қабілетімен байланысты.

О. А. Шорохованың айтуынша, модельдеу әдісі — балаларға ертегі жазуды үйретудің ең тиімді әдістерінің бірі, бұл ертегі жазудың әртүрлі дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді (объектіні, сюжетті таңдау, композицияны құрылымдау). Балаларды көрнекі модельдерді қолдануға үйрету мектеп жасына дейінгі жаста мүмкін. Бастауыш мектеп жасында ең қарқынды қолданылады. Ертегілерді құрастыруды үйрету кезінде балаларды модельдерді қолдануға дәйекті, кезең-кезеңмен оқыту қажет. Модельдеуді үйренуді кейіпкерлерді бөлектеу үшін орынбасарларды қолдана отырып, дайын ертегілерді талдаудан бастаған жөн. Балаларды ертегілер жазуға үйретуде әртүрлі модельдерді қолдану қажет, оқытудың алғашқы кезеңдерінде пәндік және пәндік-схемалық модельдерді қолданған жөн. Балаларға ертегі жазуды үйретуде модельдермен жұмыс істеудің әртүрлі әдістері мен әдістерін қолданған жөн. Балаларды модельдеу әдісіне негізделген ертегілер жазуға үйретуде жұмыстың жеке және ұжымдық формаларын қолдану қажет [6].

Бастауыш мектепте ойлау мен қиялдың дамуына ықпал ететін іс-шаралар күрделене түседі. Бұл балаларда таныс ертегіні қайталау кезінде дайын кеңістіктік модельді қолдану қабілетін дамыту (модель-ертегінің көрнекі жоспары). Бұл модельдеудің неғұрлым күрделі түрі, ол арқылы уақытша оқиғалар модель ретінде ұсынылуы мүмкін. Алдымен балалар дайын кеңістіктік модельді пайдаланады, содан кейін кеңістіктік модельдерді қайта құру кезінде өз бетінше құруды және қолдануды үйренеді.

Көрнекі модельдеу техникасын қолдану мүмкіндік береді:

- жағдайды немесе объектіні өз бетінше талдауға;
- болашақ өнімнің идеяларын дамытуға.

Біртұтас сипаттамалық сөйлеуді оқыту процесінде модельдеу сөйлеуді жоспарлау құралы ретінде қызмет етеді.

Көрнекі модельдеу әдісін біртұтас монологиялық мәлімдеменің барлық түрлерінде қолдануға болады:

- қайталау;
- сурет бойынша әңгімелер мен картиналар сериясын құрастыру;
- сипаттамалық әңгіме;
- шығармашылық әңгіме.

Нәтижелер мен талқылаулар. Белгіленген мақсатқа қол жеткізу мына міндеттерді шешу арқылы жүзеге асырылды:

- балалардың сөйлеу дағдыларын бекіту және дамыту;
- біртұтас мәлімдеме жасау дағдыларын қалыптастыру;

- біртұтас сөздердің құрылысын және өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту;
- біртұтас сөйлеуді қалыптастыру дағдысымен тығыз байланысты бірқатар психикалық процестердің (зейін, есте сақтау, ойлау) белсенділігі мен дамуына мақсатты әсер ету;
- балаларда байланысқан тұжырымдарды құру дағдыларын қалыптастыру мыналарды қамтиды:

- біртұтас мәлімдеме құру нормаларын игеру;
- ана тілінің нормаларына сәйкес келісілген мәлімдемелерді лексикалық-грамматикалық ресімдеуге үйрету;
- егжей-тегжейлі мәлімдемелерді жоспарлау дағдыларын қалыптастыру.

Біртұтас мәлімдемені қалыптастыру бойынша жұмыс отандық түзету педагогикасында әзірленген логопедиялық әсердің жалпы принциптеріне негізделген, олардың жетекшілері мыналар:

1. Сөйлеу бұзылыстарын талдауға және жеңуге дифференциалды көзқарас принципі
2. Бастауыш мектеп жасында сөйлеу жүйесінің әртүрлі компоненттерінің қалыптасуының жалпы заңдылықтарын ескере отырып онтогенездегі сөйлеуді дамытуға сүйену
3. Сөйлеудің әртүрлі аспектілері бойынша түзету жұмыстарын жүргізу – грамматикалық құрылым, дыбыстық айтылым, сөздік және басқалар.
4. Балалардың үйлесімді мәлімдемесін қалыптастыруға коммуникативті көзқарас принципі.

Біртұтас сөйлеуді қалыптастыру бойынша жұмыс жалпы дидактикалық принциптерге сәйкес жасалды:

- оқытудағы жүйелілік пен жүйелілік;
- балалардың жас және жеке психологиялық ерекшеліктерін ескеру;
- оқытудың олардың белсенділігі мен тәуелсіздігін дамытуға бағытталуы.

Анықтаушы эксперименттің деректері ЖТК бар бастауыш сынып оқушылары байланыстырып фразалық сөйлеуді аз қолданатындығын және кеңейтілген синтаксистік конструкцияларды құрастыруда қиындықтарға тап болатындығын көрсетті.

Негізгі жалпы білім беру бағдарламасын жүзеге асыратын білім беру ұйымында сабақтарын ұйымдастырудың ерекшелігіне байланысты байланыстырып сөйлеуді дамыту бойынша жұмыс ұсыныстарды қалыптастыру аясында жүргізілді. Ата-аналардың келісімін ала алмауына байланысты балалар бақылау және эксперименттік топқа бөлінбеді.

Бастауыш сынып оқушыларының сабақ құрылымында байланыстырып сөйлеу бойынша жұмыс ұйымдастырушылық сәт, бір минуттық жазу, сөздік жұмыс шеңберінде, сондай-ақ жаңа тақырыпты зерттеуге дайындық кезінде, жаңа материалды зерттеу кезінде және жаңа материалды бекіту кезеңінде жүзеге асырылды. Жұмыстың барлық мазмұны бірнеше кезеңдерде жүзеге асырылды.

Көрнекі модельдеу әдістері (диаграммалар, кадрлар, гештальт және көрнекі бейнелер) ақпаратты ұсынудың ауызша әдісін толығымен алмастыра алады деп ойламаймыз. Алайда, ақпараттық мазмұнды модельдеу (жеке мағынасы мен семантикалық бейнесімен бірге) ойлауды ақпаратты ұсынудың көру және вербалды әдістерін ең маңызды интеграциялауға бағыттайды, осылайша бастауыш сынып оқушыларына қоршаған ортаның шындығын түсінуге және «бейнесін» құруға көмектеседі.

Оқыту мен оқытуда көрнекі әдістер мен технологияларды енгізу кезінде танымдық іс-әрекет механизмдерінің психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет. Көрнекі оқу материалдарындағы сөздер мен суреттердің арақатынасы туралы білу маңызды. Көрнекі оқыту әдістері әртүрлі білім беру мәселелерін шешуге көмектеседі: байқауды, визуалды есте сақтауды, шығармашылық ойлауды және т.б. дамыту. Ақпаратты беру тәсілі ретінде бейнелеу жалпы оқушылардың дамуына және белгілі бір ойлау процесіне алғышарттар жасайды.

Көрнекі материалға деген қызығушылықтың артуына байланысты қабылдаудың ерекшеліктерін зерттеу, бейнелерді түсіну ерекшеліктерін зерттеу және мұғалім мен оқушы арасындағы сындарлы қарым-қатынасты құру үшін оларды санаға айналдыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лира Т.Л. Речевое развитие дошкольников с использованием моделей / Т.Л.Лира, Е.И. Мельник. – М.: Содействие, 2008. – 100 с.
2. Малетина, Н. Моделирование в описательной речи детей с ОНР / Н. Малетина, Л. Пономарева // Дошкольное воспитание. 2006. № 8. – С.64-68.
3. Венгер Л.А. Психологическое консультирование и диагностика. Практическое руководство. Часть 1. — М.: Генезис, 2001. — 160 с.
4. Дьяченко О.М. Развитие воображения дошкольника. М., Мозаика-Синтез, 2008. 129 с.
5. Малетина Н., Пономарева Л. Моделирование в описательной речи детей с ОНР // Дошкольное воспитание, 2004, №6, с.64-68
6. Шорохова О.А. Речевое развитие ребёнка: Анализ программ дошкольного образования. - М.: ТЦ Сфера, 2009 - 128 с.

УДК 00

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Клинчук А.К., студентка 3 курса ОП русского языка и литературы,
Научный руководитель: магистр, преподаватель-лектор **М.К. Абайдельданова**
Жетысуский университет имени Ильаса Жансугурова, г.Талдыкорган

alena200797@mail.ru

Статья посвящена анализу инновационных методов обучения для интеллектуального развития учащихся 5-10 классов. В статье рассмотрены методы и технологии, которые способствуют учащимся лучше погружаться в процесс изучения русского языка и литературы. Приведены примеры уроков с использованием инновационных методов обучения. Актуальность представленного материала состоит в выявлении преимуществ определенных методик и технологий, которые были применены во время прохождения педагогической практики в школе. Материал данной статьи может быть полезен учителям школ и колледжей, а также студентам, обучающимся по образовательной программе «Русский язык и литература».

Ключевые слова: инновационные методы, технология, критическое мышление, современный урок, русский язык, русская литература.

Мақала 5-10 сынып оқушыларының интеллектуалдық дамуын оқытудың инновациялық әдістерін талдауға арналған. Мақалада оқушылардың орыс тілі мен әдебиетін оқу процесіне терең меңгеруіне көмектесетін әдістер мен технологиялар талқыланады. Оқытудың инновациялық әдістерін қолданатын сабақ үлгілері келтірілген. Ұсынылған материалдың өзектілігі мектептегі педагогикалық тәжірибе барысында қолданылған кейбір әдістер мен технологиялардың артықшылықтарын анықтау болып табылады. Бұл мақаланың материалы мектептер мен колледждердің мұғалімдеріне, сондай-ақ «Орыс тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасына түсетін студенттерге пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: инновациялық әдістер, технология, сыни тұрғыдан ойлау, заманауи сабақ, орыс тілі, орыс әдебиеті.

The article is devoted to the analysis of innovative teaching methods for the intellectual development of students in grades 5-10. The article discusses the methods and technologies that help students to better immerse themselves in the process of learning the Russian language and literature. Examples of lessons using innovative teaching methods are given. The relevance of the presented material is to identify the advantages of certain methods and technologies that

were applied during the teaching practice at school. The material of this article may be useful to teachers of schools and colleges, as well as students enrolled in the educational program «Russian Language and REFERENCES:».

Key words: innovative methods, technology, critical thinking, modern lesson, Russian language, Russian REFERENCES:.

Современная система среднего образования сильно отличается от старой, причиной изменений являются обновленные программы обучения, инновационные технологии, ИКТ и т.д. Процесс цифровой трансформации влечет за собой изменения во всех сферах жизнедеятельности, в том числе и в образовании. Современным детям сложно долгое время удерживать внимание на решении определенной учебной задачи, поэтому учителю недостаточно знать материал, нужно уметь преподносить его, удовлетворять потребности и интересы обучающихся. Задача учителей научить критическому мышлению и способности фильтровать информацию, которую учащиеся получают ежедневно, развивать их интеллект.

Интеллект ребенка (от лат. Intellectus - понимание, рассудок) – это ум, мыслительная способность человек [1]. П. Гилфорд рассматривает интеллект как способность обрабатывать информацию, причем под информацией он понимает весь спектр восприятия человека. П. Штерн дает следующее определение: «Интеллект – это общая способность индивидуума осознанно настраивать свое мышление на возникшие требования. Это общая умственная приспособляемость к новым задачам и условиям действительности» [2, с. 278-280].

Из этих определений следует, что интеллект – это совокупность качеств индивида, которая обеспечивает мыслительную деятельность человека. В свою очередь, учителя, должны обратить особое внимание на развитие таких качеств как:

1. умение познавать и обучаться;
2. умение анализировать информацию для ее систематизации и качественного усвоения;
3. способность мыслить логически;
4. находить закономерности и отличия в получаемой информации, выстраивать ассоциации с усвоенными ранее фактами;
5. способность к логическому мышлению;
6. внимание, память, наблюдательность, сообразительность и т.д.

Для того, чтобы развить все вышеперечисленные качества, необходимо разрабатывать уроки так, чтобы они были интересными, с применением инновационных технологий; учителя во время урока должны не только объяснять новый материал, но показать и научить, тому, что ученики могут находить необходимую информацию самостоятельно, интерпретировать ее и использовать в жизненных ситуациях; нужно научить правильно использовать времяпровождение учеников в интернете, показать полезные контенты, чтобы они ежедневно получали «подпитку» в интеллектуальном плане.

Цель данной статьи – анализ инновационных методов, используемых в образовательном процессе, для интеллектуального развития учащихся. Для достижения поставленной цели предпринята попытка классификации инновационных методов обучения, которые были апробированы в период прохождения педагогической практики.

Материалы и методы. В ходе изучения основных инновационных методов обучения в практике преподавания русского языка и литературы нами были использованы теоретические методы исследования: анализ методических, лингвистических и педагогических научных публикаций, методы наблюдения, сравнения и обобщения. Мы классифицировали методы и приемы, которые были применены на педагогической практике.

Результаты и обсуждения. Правильное применение инновационных технологий – залог успешного урока. Слово «инновация» имеет латинское происхождение «Novatio» и означает «обновление», «изменение», а «in» переводится как «в направлении». Буквально «innovatio» - «в направлении изменений». Причем это не любое новшество, а после применения которого

происходят значительные улучшения эффективности, качества деятельности [3]. Под технологией (греч. *Technē* «искусство», «мастерство», *logos* «слово», «знание» - наука об искусстве) понимается совокупность методов и процессов, применяемых в каком-либо деле или в производстве чего-либо [Там же]. Таким образом, инновационная технология – это методика и процесс создания чего-либо нового или усовершенствования уже существующего с целью обеспечения прогресса и повышения эффективности в различных сферах деятельности человечества. Существует множество уже разработанных методик и технологий, наша цель – научиться правильно применять их в образовательном процессе.

Одной из фундаментальных технологий является **таксономия Блума**, благодаря которой разрабатываются учебные программы и производится оценивание, насколько хорошо был усвоен материал. Таксономия Блума – это последовательный процесс, состоящий из 6 взаимосвязанных уровней: запоминание, понимание, применение, анализ, синтез и оценка [4]. Уникальность данной технологии в том, что невозможен переход на более продвинутый уровень, пока не будет освоен первый, таким образом, знания учащихся систематизируются и закрепляются.

В учебном процессе не менее результативной и гибкой в применении является **технология развития критического мышления**, которая требует строить урок по трёхфазной модели: стадия вызова – стадия осмысления содержания – стадия рефлексии. Каждую из них можно организовать по-разному. **Технология критического мышления** – технология обучения, которая ставит задачу научить критически мыслить: обсуждать, оценивать, выявлять и решать проблемы. Данная технология может рассматриваться как разновидность проблемного обучения, которая способствует развитию мыслительных навыков учащихся, необходимых не только в учебе, но и в обычной жизни; умению принимать взвешенные решения, работать с информацией, анализировать различные стороны явлений и т.п. Благодаря этой технологии в КСП урока учитель может включать самые разнообразные методы и приемы. В качестве примера рассмотрим **ассоциативный метод**. Данный метод позволяет структурировать процесс запоминания, развивает уровень концентрации и переключаемости внимания. Он может применяться на любом этапе урока. **На стадии вызова** можно предложить обучающимся составить ассоциации к определенному понятию. **Например**, на уроке русского языка в 7-ом классе при изучении темы «Современная молодежная культура и интернет» в начале урока можно предложить ученикам подобрать ассоциации к словам «культура» и «интернет». После изучения темы педагог с учениками возвращаются к ассоциациям, выделив из них субъективные и объективные. Применение данной техники вызывает интерес учащихся, усиливает механизмы памяти.

В стадии осмысления содержания учебного материала одна из наиболее известных и широкоприменяемых технологий на уроках русского языка и литературы – технология **проблемного обучения**. На уроке учитель предлагает проблемную ситуацию, а учащиеся самостоятельно ее разрешают. Эту технологию мы использовали в 6-ом классе при изучении рассказа *И. Тургенева «Муму»*. Детям можно предложить следующие творческие задания: «Письмо Герою» (Герасиму, Барыне). «Правила по уходу за щенком», «Письмо от героя», «Встать, суд идёт!», «Цветопись настроений героя», «Установи правильную последовательность» и др. Задания такого рода развивают у детей интеллектуальные способности в полном спектре.

Еще один из инновационных методов – **интерактивные уроки**. Как известно у современных детей развита фотографическая память и преобладает клиповое мышление, поэтому нужно включать в содержание урока презентации, отрывки из видео, фильмов, мультфильмов. На уроках литературы можно проводить сравнительный анализ на основе произведения и фильма. Например, при изучении поэмы Гоголя «Мертвые души» можно провести сравнительный анализ отрывка из сериала и произведения. Это позволяет учащимся выявить различия и сходства, также развивает внимание и наблюдательность.

Презентации должны содержать не только текст, но и схемы, кластеры, картинки. Существует множество программ для создания современных ярких презентаций, например, <http://canva.com/>, <http://powtoom.com/> и др.

На уроках закрепления материала эффективны **ментальные карты**. Их используют в процессе выработки новых идей и их фиксации, анализа и упорядочения информации. Так же эта технология позволяет:

1. Быстро схватывать суть сказанного, прочитанного, увиденного.
2. Более четкое планирование – не от логики, а от важности.
3. Выигрыш во времени.
4. Лучшую фокусировку на изучаемом материале.
5. Применение креативности, творчества.

Например, при завершении анализа комедии «Ревизор» Н.В. Гоголя в 8-ом классе можно предложить создать ментальные карты на онлайн-сервисах (MindMeister; Xmind; Coggle и т.д.). Данный метод позволяет развить у учеников не только умение извлекать и синтезировать необходимую информацию, но и идеально подходит для наглядной схематизации и запоминания простых и сложных идей.

Кейс-метод позволяет максимально задействовать коммуникативные и творческие способности учащихся на уроке русской литературы при изучении произведений. Идейным содержанием метода является анализ внутреннего мира героев, поиск морально-этических поступков героев, их тайна. Суть *кейс-метода* состоит в том, что усвоение знаний и формирование умений есть результат активной самостоятельной деятельности обучающихся по разрешению противоречий, в результате чего и происходит творческое овладение знаниями, навыками, умениями и развитие мыслительных способностей. Главным условием *использования кейс-метода* в обучении является наличие противоречий, на основе которых формулируются проблемные ситуации, задачи, практические задания для обсуждения и нахождения оптимального решения учениками. Например, на уроке литературы при изучении драмы А. Н. Островского «Бесприданница» в 10-ом классе после прочтения произведения можно предложить ученикам придумать свой вариант развития событий, свой вариант финала произведения. Учащиеся эмоционально вовлечены и поглощены процессом, что приводит к более эффективному усвоению знаний и навыков. Данный метод позволяет совершенствовать навыки, которые крайне необходимы в реальной жизни.

Таким образом, мы пришли к выводу, что применение данных технологий и методик на уроках русского языка и литературы делает учебный процесс для учащихся более интересным: повышает их интеллектуальную активность, развивает навыки самостоятельного поиска и интерпретации информации, учит работать в команде, формирует коммуникативные и лидерские качества личности. Однако при выборе методов обучения необходимо учитывать индивидуальные особенности каждого ученика, так как главная ценность отношений между педагогом и учащимися – их сотрудничество, которое предполагает совместный поиск, совместный анализ успехов и просчетов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Тютюкова И.А. Педагогический тезаурус/ И.А. Тютюкова. -М.: изд. В.Секачев. 2016. -160 с.
2. Психолого-педагогический словарь / Сост. Рапацевич Е.С. – Минск. – 2006. – 980 с.
3. Словари и энциклопедии на академике. URL: <https://academic.ru/>
4. Материалы свободной энциклопедии «Википедия». - URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

УДК 00

ИННОВАЦИИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ. КОРРЕКЦИОННО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ С ОВЗ

Коломиец Д.А.,
Мулкибаева М.Т.

Научный руководитель: магистр гуманитарных наук, **Оспан А.Қ.**
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Ospsanaidana@gmail.com

Данная статья рассматривает вопросы инклюзивного образования, а именно, инновации, внедренные в коррекционно-воспитательную работу с детьми с ОВЗ. Данная тема актуальна, так как система образования РК подвержена большим изменениям и реформам. В статье перечислены несколько конкретных инновационных методов работы с детьми с ООП. Также в статье отмечается необходимость подготовки учителей к внедрению инклюзивного образования в общеобразовательный процесс.

Ключевые слова: инклюзивное образование, коррекционно-воспитательная работа, инновации, педагогика, педагогические технологии, воспитательный процесс.

Бұл мақалада инклюзивті білім беру мәселелері қарастырылады, атап айтқанда мүмкіндігі шектеулі балалармен түзету-тәрбие жұмысына енгізілген инновациялар. Бұл тақырып өзекті, өйткені Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі үлкен өзгерістер мен реформаларға ұшырайды. Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеудің бірнеше нақты инновациялық әдістері келтірілген. Мақалада жалпы білім беру үдерісіне инклюзивті білім беруді енгізуге мұғалімдерді дайындау қажеттігі де айтылған.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, түзету-тәрбие жұмысы, инновациялар, педагогика, педагогикалық технологиялар, оқу-тәрбие процесі.

This article considers the issues of inclusive education, namely, innovations introduced in correctional and educational work with children with disabilities. This topic is relevant, since the education system of the Republic of Kazakhstan is subject to major changes and reforms. The article lists several specific innovative methods of working with children with Specific Educational Need. The article also notes the need to prepare teachers for the introduction of inclusive education in the general educational process.

Key words: inclusive education, correctional and educational work, innovations, pedagogy, pedagogical technologies, educational process

Содержание доклада соответствует направлению педагогических течений. Актуальность темы связана с современным внедрением инновационных подходов к обучению, воспитанию и социализации детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях средней школы в контексте реформы образования в Казахстане. Структура доклада соответствует шаблону. Материал изложен правильно, логично и последовательно. Изложение носит научный характер. Исследованы теоретические и практические условия инклюзивного образования.

Главный принцип инклюзивного образования - «Не ребенок подгоняется под существующие условия и нормы, а наоборот, вся система образования подстраивается под потребности и возможности конкретного ребенка»[1, 52 с.].

Преимущества получают все дети, а не какие-то особые группы, часто используются новые подходы к обучению, применяются вариативные образовательные формы и методы обучения и воспитания. Технологии инклюзивного образования – это те технологии, которые ведут к созданию условий для качественного доступного образования всех без исключения детей.

Идея инклюзивного образования действительно займет свое место в образовательном процессе только в том случае, если она овладеет умами учителей, станет составной частью их профессионального мышления.

Многие ученики с особыми образовательными потребностями испытывают большие трудности во время включения в общеобразовательную среду, коррекционно-воспитательный процесс помогает достичь успешной интеграции в общество детей с особыми образовательными потребностями.

Это достигается посредством социально-трудовой адаптации, которая направлена на подготовку детей к самостоятельной жизни, на успешную профессионально-трудовую самореализацию в доступных видах деятельности.

Перед коррекционно-воспитательным процессом стоят такие задачи: развитие психомоторики, укрепление общего физического состояния, формирование базовых сенсорных процессов, исправление недостатков познавательной деятельности, развитие речи и коррекция речевых дефектов, совершенствование социального опыта, формирование социально-бытовых знаний и умений детей с ООП.

Мы живём в активно-развивающемся технократическом мире, где прогресс и модернизация не стоят на месте. За последнее столетие было изобретено большое количество технологий, которые применяются в абсолютно разных сферах. Изменения не избежали и сфер образования, и коррекционно-воспитательных процессов в инклюзивном образовании, помимо нового оборудования были введены новые технологии и различные инновационные методики.

Инновации помогают педагогам творчески подходить к коррекционно-воспитательной работе, не идти по готовой системе, а нацелиться на самостоятельный поиск методических решений, на разработку творческих новшеств в работе.

Если учителя, работающие в традиционной системе, обладают достаточным педагогическим мастерством, т.е. системой педагогических умений, позволяющих им осуществлять свою педагогическую деятельность на профессиональном уровне и добиваться более или менее успешного обучения, то для перехода к инновационному режиму решающее значение имеет их готовность к инновационной деятельности.

В педагогике под инновационной деятельностью понимается целенаправленная педагогическая деятельность, основанная на осмыслении собственного практического опыта (рефлексии) путем сравнения, исследования, изменения и развития педагогических процессов с целью достижения лучших результатов, приобретения новых знаний и внедрения качественно иной педагогической практики [2, с.16].

К основным функциям инновационной деятельности относится изменение компонентов педагогического процесса (целей, содержания образования, форм, методов, приемов, средств обучения, систем управления и т.д.).

Образование детей с ограниченными возможностями здоровья в школе- интернате предусматривает создание для них специальной коррекционно-развивающей среды, обеспечивающей адекватные условия и равные с обычными детьми возможности для получения образования в пределах специальных образовательных стандартов, лечение и оздоровление, воспитание, коррекцию нарушений развития, социальную адаптацию.

Одним из условий правильной организации учебного процесса в специальных школах является знание сложной структуры дефектов и понимание того, что отклонения в развитии, называемые первичными дефектами, поддаются коррекции и исправлению. Поэтому необходимо глубоко изучить особенности учащихся. Знание их позволяет выявить общие воспитательные и коррекционные задачи воспитания, которые решаются в органическом единстве. Это главная особенность воспитания детей-инвалидов.

Само по себе знание закономерностей методов воспитания и обучения не обеспечивает успеха воспитательной и образовательной деятельности. Разделяя эту мысль, выдающийся педагог и мыслитель А.С. Макаренко определяет метод воспитания как «инструмент прикосновения к личности» [3, с.6].

Профессиональная деятельность учителя будет неполной, если она является лишь воспроизведением когда-то преподаваемых методов работы, если она не использует объективно существующие возможности высшего образования и если она не способствует развитию личности учителя. Без творчества не может быть великих учителей.

Инновационное преподавание подразумевает использование различных видов педагогических технологий: проектные технологии, кейс технологии, развивающие технологии, технологии критического мышления, проблемное обучение, технологии педагогических мастерских.

Также инновационные технологии помогают не только разнообразить и упростить коррекционно-педагогические процессы, но и внести творчество во внеурочную деятельность.

Применение на внеклассных занятиях, видах деятельности, самоподготовке инновационных технологий позволяет оптимизировать педагогический процесс, индивидуализировать обучение и воспитание детей с ОВЗ, а также способствует положительному состоянию детей в процессе занятий и значительно повышает эффективность работы.

Конечно, характер инновационной деятельности учителя зависит и от условий, сложившихся в конкретном учебном заведении, но главным образом от уровня личной готовности учителя к этой деятельности.

Под готовностью к инновационной деятельности понимается совокупность качеств учителя, направленных на совершенствование педагогической деятельности самого учителя и всего коллектива и определяющих способность выявлять реальные проблемы в преподавании, находить и реализовывать эффективные пути их решения.

На учителя влияют неожиданные события (успех или неудача, развитие или расширение деятельности, возникновение проблем), различные несоответствия (между реальными мотивами деятельности, требованиями и ожиданиями детей и практическими действиями учителя), потребности образовательного процесса (слабость методов, поиск новых идей), появление новых образовательных моделей, демографические факторы, ценности и установки детей (отношение к ценностям и отношение к образованию, методики и технологии)

На данный момент в коррекционно-воспитательном процессе применяются такие инновации как [4, с.12-13]:

Игровая технология. Каждый ребёнок любит играть, включая игры в образовательный процесс, педагог показывает как легко и интересно можно учиться. Во время игры ребёнок не только развлекается, но и в расслабленной обстановке получает знания. Также игровая технология повышает интерес к учёбе, что необходимо детям с нарушением психофизических функций и детям с ООП в целом.

Здоровьесберегающая технология. В коррекционно-воспитательном процессе данная технология позволяет не нанести ещё больший вред здоровью ребёнка.

Компьютерные технологии. Компьютерные программы, видео, аудио используются в современном подходе к коррекционной работе, так как в настоящее время существует огромное множество развивающих компьютерных программ, с возможностью выбора индивидуального темпа обучения.

Обучение в сотрудничестве. Данная технология помогает выстроить с ребёнком эмоциональный контакт, расположить его и показать, что в любой ситуации у него есть поддержка и помощь.

Развитие детей с нарушением интеллекта без коррекции их мышления и нарушения психофизических функций не может быть достаточно успешным. Одной из задач учебной работы школы является продолжение обеспечения качественного образования за счет внедрения новых технологий, **использования ИКТ.**

Культура информации тесно связана с культурой коммуникации, которая в широком смысле является культурой диалога. Существует диалог между людьми разных народностей, межличностный диалог, между людьми и компьютерами, внутренний диалог, между читателями и писателями, между актерами и аудиторией, между студентами и учащимися.

Поэтому такая инновация как ИКТ в коррекционно-воспитательном процессе играет также вспомогательную роль. Использование ИКТ в учебном процессе - один из способов стимулирования обучения: ИКТ способствуют развитию творческой личности, как учителя, так и ученика и помогают реализовать первичные потребности человека в общении, образовании и самореализации.

Использование ИКТ открывает образовательные возможности, связанные с визуализацией учебного материала, "живым" представлением учебного материала, возможностью визуальных путешествий и визуального представления явлений, которые невозможно представить другим способом.

Для детей с ограниченными возможностями здоровья ИКТ - помощник в освоении нового, развитии мотивации, один из способов социализации.

Также ИКТ модернизировал этап оценки результатов, который облегчает процесс обработки данных

Таким образом, для всех детей с нарушением интеллекта характерны сниженная активность мыслительных процессов и слабая регулирующая роль мышления. Они обычно начинают выполнять работу, не дослушав инструкции, не поняв цели задания, без внутреннего плана действия, при слабом самоконтроле. Особенности восприятия и осмысливания детьми учебного материала неразрывно связаны с особенностями их памяти. Основные процессы памяти – запоминание, сохранение и воспроизведение имеют специфические особенности, так как формируются в условиях аномального развития. Поэтому в работе с такими детьми необходимо применять инновационный подход, так как он помогает детям заинтересоваться обучением, увлечься процессом получения знаний и коррекции дефекта и сконцентрировать на нём своё внимание.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Инклюзивное образование: результаты, опыт и перспективы: сборник материалов III Международной научно-практической конференции [Текст] / под ред. С.В. Алехиной. – М.: МГППУ, 2015. – 52 с.
2. Борисова Н.Я. Сопровождение инновационной деятельности педагогов. Приложение к журналу «Среднее профессиональное образование», № 8, 2010, - 16 с.
3. Загвязинский В.И. Педагогическое творчество учителя - Москва, 2011. – 6 с.
4. Солодухина О.А. Классификация инновационных процессов в образовании. Среднее профессиональное образование - № 10, 2011. - . 12 – 13 с.

УДК 343.352

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОГЛАСОВАНИЯ НОРМ О КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ И ПРОСТУПКАХ

Кәпбосын Ә.Н., магистрант 2-курса по ОП Юриспруденция

Сериев Б.А.: к.ю.н., профессор, научный руководитель

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

kadiog20@gmail.com

Актуальность темы данной научной статьи определяется тем, что одним из приоритетных направлений современной государственной политики является активное противодействие коррупции в различных сферах общественной жизни, а также определение четкой проблемы согласования норм о коррупционных преступлениях и проступках. В рамках легализации практику коррупции можно рассматривать, прежде всего, как специфическую форму социального взаимодействия, возникающую на основе легальности в инверсии

индивидуальных и коллективных ценностей и девиантных установок в массовом сознании, что связано с альтернативными возможностями самоорганизации в условиях неопределенности и многомерности политических дисфункциональных изменений. Научная новизна исследования является в том, что тема вопросы согласования норм о коррупционных преступлениях и проступках не изучены на достаточном уровне в Казахстане. Соответственно, в данной статье мы попытались подробно объяснить исследовательскую работу.

Ключевые слова. Норма, преступление, проступок, согласование, коррупция.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі қоғам өмірінің әртүрлі салаларында сыбайлас жемқорлық практикасына Белсенді қарсы тұру болып табылатындығымен анықталады. Құқықтану аясында сыбайлас жемқорлық тәжірибесін, ең алдымен, жеке және ұжымдық құндылықтардың инверсиясы және девиантты көзқарастардың жаппай санасында заңдылық негізінде пайда болатын әлеуметтік өзара әрекеттесудің нақты формасы ретінде қарастыруға болады, бұл белгісіздік пен саяси дисфункционалды өзгерістердің көп өлшемділігі жағдайында өзін-өзі ұйымдастырудың балама мүмкіндіктерімен байланысты. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстанда сыбайлас жемқорлық қылмыстар мен теріс қылықтар бойынша нормаларды үйлестіру тақырыбының жеткілікті деңгейде зерттелмегендігінде. Осыған сәйкес, біз бұл мақалада зерттеу жұмысының қорытындысын түсіндіруге тырыстық.

Тірек сөздер. Норма, қылмыс, теріс қылық, келісу, сыбайлас жемқорлық.

The relevance of the topic of this scientific article is determined by the fact that one of the priority areas of modern state policy is the active opposition to corruption in various spheres of public life, as well as the definition of a clear problem of harmonizing the norms on corruption crimes and misdemeanors. Within the framework of legalization, the practice of corruption can be considered, first of all, as a specific form of social interaction that arises on the basis of legality in the inversion of individual and collective values and deviant attitudes in the mass consciousness, which is associated with alternative possibilities of self-organization in conditions of uncertainty and multidimensionality of political dysfunctional changes. The scientific novelty of the study lies in the fact that the topic of harmonization of norms on corruption crimes and misdemeanors has not been studied at a sufficient level in Kazakhstan. Accordingly, in this article we have tried to explain the research work in detail.

Key words. Norm, crime, wrongdoing, agreement, corruption.

Реализация политико-административных реформ, направленных на обеспечение эффективности и транспарентности государственного управления, консолидацию демократии, сталкивается со многими препятствиями, включая коррупцию. Коррупция государственных чиновников связана с тем, что они принимают политические решения, которые часто обесценивают демократическую политическую практику, что в конечном итоге может привести к делегитимности политической власти. Политический анализ опыта противодействия коррупции государства в целях выработки и минимизации оптимальных решений в сфере противодействия коррупции в системе государственной власти делает тему диссертации актуальной.

В настоящее время политико-идеологические, политико-нормативные, политико-управленческие механизмы противодействия коррупционной практике находятся под пристальным вниманием как научного сообщества, так и государственных органов. Необходимость рассмотрения мер противодействия девиантным политическим практикам, обусловленных кризисными тенденциями в государстве, обусловлена политическим анализом противодействия коррупции в государственных органах современного Казахстана. Актуализирует тему исследования выявление закономерностей функционирования механизмов противодействия коррупционной практике в государственных органах для выявления путей снижения коррупционной активности в современной стране.

Таким образом, на основе этих факторов актуальным является изучение механизмов противодействия коррупции в государственных органах современного российского государства.

Президент К-Ж. К. Токаев держит в постоянном внимании ход борьбы с коррупцией. Глава государства отметил, что бескомпромиссная борьба с коррупцией является одним из основных приоритетов государственной политики. По его мнению, для того, чтобы установить верховенство закона и создать настоящее правовое государство, необходимо, прежде всего, косить топором корни коррупции [1].

Коррупция - сложное криминальное явление, детерминированное множеством факторов самой различной природы (культурно-исторических, экономических, политических, организационно-управленческих, социально-психологических, идеологических и др.). Соответственно, антикоррупционная политика должна носить комплексный характер и реализовываться с помощью разнообразных общественных механизмов и правовых средств различной отраслевой принадлежности. При этом приоритет следует отдать первым, ибо основные детерминанты коррупции находятся в области функционирования экономических и политических институтов, в социальной и культурной сферах. Антикоррупционная стратегия должна строиться на применении упреждающих мер и отдавать первостепенное значение общепреентивным подходам.

Цель исследования - важность мирового опыта в борьбе с коррупцией актуальна и интересна, поэтому я выбрал эту тему и поставил перед собой цель написания этой работы: рассмотреть некоторые моменты в проведении политики укрепления антикоррупционного правосознания, проанализировать принятые антикоррупционные законы, поднять вопрос о применении мер по ее предотвращению. Для достижения этой цели поставлены следующие задачи:

- раскрыть понятие и особенности правосознания и правовой культуры;
- правосознание-определение понятия как фактора, способствующего формированию правовой культуры;
- анализ информации о мерах по борьбе с коррупцией и современном состоянии;
- изучить общую характеристику криминологических аспектов коррупции.

Объектом исследования признаются лица, ответственные за правосознание и правоотношения, возникающие при мировой практике в борьбе с коррупцией, происходящей во всех сферах общественных отношений.

Методической основой научной статьи являются общие теоретические выводы криминологии, диалектические закономерности как общая основа познания реальной действительности, положения социальной, психологической и формальной логики, сравнительно-правовые подходы, а также методы, закономерности и положения других областей науки (основы права, философия, уголовное право и др.) [2, 439].

В силу криминологической природы феномена коррупции, а также недостаточной формальной определенности отражающей его категории, ее оценочного характера и многовариантного выражения ее содержания, понятие «коррупция» нецелесообразно закреплять в уголовном и смежном с ним законодательстве. В УК РК и других охранительных законах должны получить отражение только такие коррупционные формы, которые нуждаются и поддаются правовой регламентации, - коррупционные правонарушения. Категория «коррупционное правонарушение» имеет межотраслевой характер и включает коррупционное административное правонарушение, коррупционное дисциплинарное нарушение, коррупционное гражданское правонарушение, коррупционное неэтическое нарушение, влекущее дисциплинарную ответственность, и коррупционное преступление. Коррупционное преступление - это предусмотренное уголовным законом умышленное общественно-опасное деяние, заключающееся в предоставлении и (или) получении денег, ценных бумаг, иного имущества или других выгод имущественного характера за действия (бездействие) в интересах корруптера или лица, представляемого им.

В целях реализации принципов справедливости и неотвратимости ответственности, усиления правового противодействия коррупционным нарушениям предложено на основе

административной преюдиции возложить уголовную ответственность на государственных и муниципальных служащих, не относящихся к числу должностных лиц, за получение незаконной выгоды имущественного характера.

Для обеспечения комплексного правового противодействия коррупционным правонарушениям и его оптимизации разработан и обоснован ряд предложений о внесении дополнений и изменений в смежное законодательство (административное, трудовое, гражданское, комплексное законодательство о противодействии коррупции).

С установлением рыночных отношений в государстве может возникнуть угроза экономическим интересам государства, в первую очередь от противоправных действий национальных товаропроизводителей, коррупционных чиновников, в результате которых увеличивается число коррупционных и организованных преступлений. Однако эти сделки не являются глобальной проблемой, не угрожают стабильности государства, верховенству закона [3, 51].

Однако одной из актуальных проблем является отсутствие тактической стратегии борьбы с этими преступлениями.

Сегодня общепринятое мышление, коррупция-это очень сложное явление, которое можно рассматривать с нескольких точек зрения, историческое, социально – политическое, правовое и т. д. Ни одно государство не застраховано от коррупции, ни одно государство не одержало абсолютной победы в борьбе с ней. Поэтому борьба с коррупцией должна проводиться всегда и в обязательном порядке на местах. Коррупция-это не новое явление в Казахстане, это социальный процесс в государстве. Это явление усилилось после того, как государство вступило в рыночные отношения.

Коррупционные преступления тесно связаны с организованной преступностью.

Все это было тесно связано с созданием теневой экономики в конце 60 – х – начале 70-х годов. В то время лица, ставшие «цеховиками», в целях усиления своего предпринимательства создавали незаконные организации, систематически брали взятки и принимали на работу на государственную службу, в правоохранительные органы. Таким образом, наряду с созданием теневой экономики, он завоевал формы государственной власти.

В казахском обществе появилось понятие коррупции, которая угрожала системе стабильности государства, экономике, национальной безопасности.

История коррупции как сложного, сложного явления не уступает человеческой цивилизации по продолжительности своей жизни. Его появление ведет к временам, когда формировались первые классовые общества и государственные структуры. Первые письменные сведения о коррупции в системе государственной службы можно увидеть в архивах Древнего Вавилона XXIV века до нашей эры. Царь Лагаша Урукагина реформировал дело государственного управления с целью наложить запрет на необузданные действия чиновников и судов [4].

Завершая научное исследование, посвященное проблемам согласования уголовно-правовых и иных нормативных положений, действующих в области предупреждения коррупционных преступлений и других коррупционных правонарушений, подведем основные итоги и наметим пути и перспективы продолжения, научного поиска в указанной сфере.

Посвящая на установленный порядок управления социальными делами, превращая его в систему недопустимых способов решения разнообразных личных и иных частных проблем посредством реализации низменных побуждений отдельных должностных лиц, государственных и муниципальных служащих, представителей управленческого персонала коммерческих и некоммерческих организаций, а также граждан, коррупция «разъедает» основы здоровых взаимоотношений между государством и гражданским обществом.

Особое внимание в рамках настоящего исследования обращено на объект коррупционных преступлений и коррупционных проступков. При этом сделан вывод о том, что коррупционные правонарушения посягают на различные по своему характеру объекты: конституционные права и свободы человека и гражданина, экономический порядок, качество управления, интересы государственной службы, службы в органах местного

самоуправления, коммерческих и иных организациях. Предметом коррупционного правонарушения могут охватываться как имущественные, так и неимущественные выгоды.

Что касается объективной стороны коррупционных правонарушений, последняя состоит в активной форме поведения, заключающейся в передаче или (и) получении соответствующих выгод участниками властеотношений. Субъективная сторона коррупционного правонарушения характеризуется прямым умыслом, а также корыстной и (или) иной личной заинтересованностью. Субъекты коррупционного правонарушения (физические и юридические лица) имеют различную правовую характеристику и облакаются в «общие» и «специальные» юридические конструкции.

ЛИТЕРАТУРА:

1 Қасым-Жомарт Тоқаев Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңес өткізді. 01.02.2022 // <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-sybaylas-zhemkorlykka-karsy-is-kimyl-maseleleri-zhoninde-kenes-otkizdi-112014>

2 European Journal On Criminal Policy And Research. - Volume: 22. - Special Issue: Si. - P: 439-475. Published: Sep 2018.

3 Шайкенова А.Т. Отношение казахстанцев к реформам в условиях современной политической обстановки // Журнал Саясат январь 2021. - №3(27). - С.51

4 Савинов Л.В. Коррупция как ментальность нации и этноса. <http://www.justicemaker.ru/view-artide.php?id=15&art=2247>,

ӘОЖ 9.433

КЕҢЕСҮКІМЕТІНІҢ 1920-1930 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ

Кудайберген А.С., 7М01601 – «Тарих» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Aslan1725@mail.ru

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті аласапыран заманға қарамастан қарқынды дамыды. Кез-келген жанрда жазылған шығарма ұлтшылдық көзқарастағы шығарма болып танылды. Оны жазған тұлғалардың барлығы дерлік ұлтшыл, реакцияшыл деген айыппен саяси қуғын-сүргін құрбандарына айналған заман болды. Мақалада осы жылдары халқына аянбай еңбек еткен Алаш азаматтарының еңбектері талқыланды. Өткен ғасырда бой көтерген білім ордалары мен мәдениет ошақтарының құрылуы мен қызметіне тоқталдық.

Тірек сөздер: мәдениет, қуғын-сүргін, ұлтшылдық, қазақ білімі мен ғылымы.

Культура Казахстана в 1920-30-е годы XX века развивалась бурно, несмотря на суровые времена. Написанная в любом жанре, вершина была признана произведением с националистическими взглядами. Были времена, когда почти все его писатели становились жертвами политических репрессий по обвинению в национализме. В статье обсуждались труды граждан Алаша, которые в эти годы самоотверженно трудились над своим народом. Мы остановились на создании и деятельности учебных заведений и очагов культуры, возведенных в прошлом веке.

Ключевые слова: культура, репрессии, национализм, казахское образование и наука.

The culture of Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century developed rapidly, despite the harsh times. Written in any genre, the top was recognized as a work with nationalistic views. There were times when almost all of his writers became victims of political repression on charges of nationalism. The article discussed the works of the citizens of Alash, who in these years selflessly

worked on their people. We have focused on the creation and activities of educational institutions and cultural centers built in the last century.

Key words: culture, repression, nationalism, Kazakh education and science.

Аласапыран кезеңде дамыған Қазақстанның білімі мен ғылымы, мәдениеті ортағасырлардағы дін мен ғылымның арасында дау-дамайдан да зорғысын көрсетті.

Кеңес үкіметі орнаған тұстағы қазақ мәдениеті шайқалып, қайта жаңғыртуды қажет етті.

Алғашқы уақыттарда ұлттық әдебиет пен мәдениетті дамыту сияқты, насихаттау ісімен Түркістан өлкесіндегі «Талап» қоғамы айналысты. Бұл басқарманың құрылтайшылары және жетекшісі ретінде Мұхтар Әуезов тағайындалады, құрамында этнограф Ә.Диваев, профессорлар Х.Досмұхамедов, А.Шмидт, Н.Архангельский, М.Тынышпаев, М. Есболов секілді тұлғалар болды. Қоғамның Жарғысының жобасын Түркістан ағарту ісі жөніндегі ХК мемлекеттік ғалымдар кеңесі бекітеді. 1923 жылдың 4 желтоқсанындағы «Талап» қоғамының мақсаты мен қызметінің аясында қазақ әдеби тілінің, терминология мен орфографиясын қарастыру; ұлттық өнерді зерттеу; қазақ халқының тарихы мен тұрмысын зерттеу; қазақ мектептерінде оқыту мәселелері сияқты, қазақ ғылыми қызметкерлері мен қазақ өнері қайраткерлеріне көмек көрсету сияқты мәселелерді қарастыруды мақсат етеді. Кейіннен қоғам құрамына А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М. Дулатұлы, Қ.Кемеңгерұлы [1] қосылады.

Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов секілді қазақ әдебиетінің өкілдері қалыптаса бастайды.

1925 жылғы 18 мамырда Қазақстанда пролетар-шаруа жазушылардың Қазақ ассоциациясы (ҚазАПП) құрылады. Ассоциация жаңа социалистік әдебиет жасау ісін қолға алады.

Өткен ғасырдың болмысына тән мәдениеттегі кез-келген құбылысты таптық, пролетарлық күрес тұрғысынан бағалау әдеті болды. Халық шығармашылығының көптеген түрлері реакцияшыл, ұлтшылдық көзқарастағы шығарма деп танылатын болды. Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев сияқты қазақ зиялыларының шығармалары қуғынға ұшырады. Абай шығармалары талқылауға түсті.

Ассоциацияның арқасында қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті дәстүрлерін жоққа шығару көзқарасы барған сайын белең ала бастады.

1922-1923 жылдар немесе 1926-1928 жылдар аралығындағы қазақ көркем әдебиетінде елеулі өзгерістер байқалады. Ғ.Мұстафин, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов секілді тұлғалар келіп, кеңес адамдарының, ауыл және қала еңбеккерлерінің бейнесін қалыптастырды. В.И. Лениннің бейнесі жеке тақырыпқа айналды.

1934 жылдың 12-18 маусым күндері өткізілген Қазақстан жазушыларының I съезі осыған дәлел болды [2, 407 б.]. Съездің барысында идеялық тәрбие жүргізудегі қуатты құрал кеңестік әдебиет болуы керектігі баса айтылады.

Кеңес үкіметі тарапынан құпталған тақырып тек кеңестік қоғамның құрылуы және дамуы, қазақтардың туған өлкесін түлетуге қосқан үлесі, жергілікті халықтың кеңестік еңбектегі ерлігі сияқты тақырыптар ғана өз орнын тапты. 1934 жылы республикада Қазақ әдебиеті баспасы өз жұмысын бастайды.

Коммунистік партия тарапынан идеологиялық бақылаудың күшеюіне байланысты 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін қазақ әдебиеті мен тарихын қалыптастырушы бетке ұстар өкілдерінен айырылды.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары Қазақстан мәдениеті толығымен өзгерістерден өтті. 1920 жылы Верныйда басты міндеті – саяси плакаттар шығаруға арналған көркемөнер шеберханалары ашыла бастайды. 1928 жылы Қазақ АКСР Ағарту халкомы Қазақстан, Сібір және Орал суретшілерінің жылжымалы көрмесін ұйымдастырды. Суретшілер одағы құрылды. XX ғасырдың 20-жылдарының соңына қарай Әбілхан Қастеевтің шығармашылық жолы басталады. Бейнелеу өнері бойынша маман кадрларды даярлау ісі қолға алынып, Алматыда театр-көркемөнер училищесі ашылады [3].

Музыка өнерінде революцияшыл қазақ әндері туындайды. Ақындар мен әншілер Кеңес өкіметі идеяларын насихаттауда маңызды рөл атқарады. 1919 жылы Ақмолада музыкалық мектеп, театр, музыка және би үйірмелері бар Халық үйі ашылады. Верныйда жергілікті гарнизонның мәдени ағарту коллегиясы жанынан П.М. Виноградовтың бастамасымен Қызыл әскерлер хоры ұйымдастырылады. Осылайша парктерде ойнайтын симфониялық оркестр жұмыс істей бастайды. Ә.Қашаубаев, И.Байзаков, Е.Өмірзақов секілді қазақ әншілері мен музыканттарының мектебі қалыптасады.

Қазақ музыка мәдениетін зерттеу және насихаттау ісінде қазақ музыка фольклорына сазгер А.В.Затаевичтің рөлі үлкен. 3 жыл ішінде 1500-ден астам қазақ әндері мен күйлерін қағаз бетіне түсіреді. Еңбегін бағалап 1923 жылы 9 тамызда Қазақ АКСР-нің Халық әртісі атағын береді [4, 59 б.].

1926 жылы Қызылордада қазақ театры ашылып, Қазақстанның музыкалық орталығына айналды. Радио тарату, ғылыми-зерттеу кабинеті мен музыкалық драмалық техникумның ашылуы, музыка мамандарын дайындау ісі қолға алынып, өз мектептерінің іргетасы қаланады.

XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзін қалыптастыру қазақ интеллигенциясының арасында қарқынды дамыды. Газет беті арқылы ақпарат таратуды жөн санаған ұлт зиялылары А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы секілді тұлғалардың еңбектері бүгін таптырмас құнды деректерге айналды.

Тоталитарлық жүйеде ұлттық негіздерді жойып жіберуге бағытталған большевиктік шаралар, қазақты бір-біріне жау етуге шамасы жетті. «Тағдыры ортақ жаңа қауым», «тарихта бұрын болмаған адамдардың жоғары бірлестігі – кеңес халқы», «мазмұны пролетарлық және түрі ұлттық социалистік мәдениет» [5, 184 б.] ұрандарын басшылыққа алған идеологтар мен саясатшылар рухани мәдениеттің тамырына балта шапты. Аристотель мазмұн мен форманың бірлігін дәлелдеген болса, марксистер мәдениеттегі ұлттық мазмұнды мәнін кетірді.

Кеңес Одағында бұл үдеріс өктемділікпен жүргізіліп, империядағы басқа халықтарды орыстандыру саясатына ұласты. Саяси-идеологиялы ұрандардың желеуімен 200-ден астам этностар араластырылып, миграцияға, депортацияға ұшырады. «Нәтижесінде жүзге тарта төлтума мәдениет мәңгілік жоқ болып, жұмыр жердің мәдени-рухани болмысы солғын тартты. Осынау жойқын да орны толмас қасіреттің орнында мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан төлтума мәдениетін әбден таптап, химералық күйге жеткен 300 миллион тобыр қалды; 60 мың тірі жетім балалар қалды (тіркеуге алынғаны балалардың ғана саны); абақтының тұрақты тұрғындарының саны 20 миллионға жетті» [6, 31-47 бб.], - делінген.

20-жылдардан бастап мешіт пен медресе мүліктерін тәркілеп, діни өкілдерді қуғынға ұшыратты. 1927-1928 жылдары билер соты жойылып, дәстүрлік заңдар жарамсыз деп танылды. Социализм идеяларына сәйкес келмейтін шығармаларға тыйым салынып, қатаң бақылауда ұсталынды.

Большевиктік «Мәдени революция» жер шарының 76 бөлігінде «кеңестік адам» атты, бұрын-соңды болмаған, адамдардың айрықша түрін қалыптастыруға тырысқан іспеттес. Ш.Айтматовтың еңбегіндегі «мәңгірт» бейнесін алуға болады. Дегенмен де, Кеңес өкіметі жылдары қазақ мәдениеті алшаққа кетпеді. Қазақтың дәстүрлі ән-күйінің сақталып қалуы, тіптен қазақ ауыз әдебиетінің орыс зерттеушілері тарапынан қызығушылық танытып, қағаз бетіне түсіріп қалдыруы, еуропалық мәдениет пен білімге қол жеткізуі, баспасөз, газеттер мен журналдар шығару, радио хабарларын таратуы, «Амангелді» фильмінің өзі қазақ мәдениетінің болғандығын дәлелдейді.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап, тарихтың ақтаңдақ беттері ашылып, шамалы болса да, қазақ халқы Ахмет пен Әлиханов тани бастады. Кеңестік идеологияның буынан арылу үшін тіл мәртебесі көтерілді. Тарих қайтадан жазылды. XXI ғасырдың 20-жылдарында Қазақстан «Қайта жаңару» дәуіріне бастау алды деген ұғымға сәйкес мемлекет қалыптастыруға шамасы жететін мемлекет қалыптастырдық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.1920-30 жылдарындағы Қазақстан әдебиеті мен өнері/https://kk.wikipedia.org/wiki/192030BC%D0%B5%D0%BD_%D3%A9%D0%BD%D0%B5%D1%80%D1%96
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. - Алматы: «Атамұра», 2010, 752 бет, суретті, карталы. – 407 б.
3. XX ғасырдың басындағы қазақ жеріндегі мерзімді баспа ісі/https://el.kz/news/archive/khkh_-asyrdy-_basynda-y_-aza-_zherindegi_merzimdi_baspa_isi/ - 12.08.2014
4. Культурное строительство в Казахстане (1918-1932 гг.). Т. 1, 108 б. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР. М., 1962, 59 б.
5. Цыбульский В.В. Научные экспедиции по Казахстану. Алма-Ата: Гылым, 1988. - 184 с.
6. Сейдімбеков А., Тарақты А. Ауызша тарихнама/Қазақ. – Алматы: «Білім», 1994. – 31-47 бб.

ӘОЖ 378.147.34

«ФИЗИКА» ПӘНІН ЖОҒАРҒЫ СЫНЫПТАРДА ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ STEM ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

Кулжанов А.Е., магистрант физика-математика факультеті,

Орманова Г.К.: пед.ғ.к., доцент м.а., ғылыми жетекші

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан

kulzhanov20@mail.ru

Бұл мақалада орта мектепте физика пәнін оқыту сапасын STEM технологиясы арқылы арттыру мәселелері қарастырылған.

Физика сабағы адамдардың өміріне жақындығымен ерекшеленеді, басқа ғылымдар сияқты тікелей практикалық бағытқа ие. Дегенмен, оқытудың әртүрлі тәсілдерін қолдана отырып, бүгінгі оқушыны оқуға қызықтыру және ынталандыру өте қиын. Қазіргі уақытта Қазақстанда оқыту жаңартылған мазмұн бағдарламасы бойынша жүргізіледі, онда негізгі рөлді бағалау емес, балаларды оқуға ынталандыру ойнайды.

STEM (science, technology, engineering, math) – жаратылыстану, технология, инженерия және математика сабақтарын біріктіретін оқу бағдарламасы. STEM білім беру пәндер арасында жүйелі логикалық байланыстар құру арқылы жоғарыдағы мәселемен күреседі. Бұл білім алушыларға дүниені жаһандық тұрғыдан қарауға, әртүрлі салаларындағы заңдылықтар мен ұқсастықтарды байқауға көмектеседі.

STEM оқыту алты кезеңнен тұрады: сұрақ (тапсырма), талқылау, дизайн, құрылым, тестілеу және әзірлеу. Бұл кезеңдер жүйелік жобалық тәсілдің негізі болып табылады. Өз кезегінде, әртүрлі мүмкіндіктерді бірге өмір сүру немесе бөлісу шығармашылық пен инновацияның негізі болып табылады. Осылайша, ғылым мен технологияны бір уақытта зерттеу және қолдану көптеген жаңа инновациялық жобаларды жасай алады.

Тірек сөздер: Шығармашылық қабілет қалыптастыру, ойлау, STEAM технологиясы, білім беру жүйесі, физика пәнін оқыту процесі, жаһандану.

В данной статье рассматриваются вопросы повышения качества преподавания физики в средней школе с помощью технологии STEM.

Урок физики отличается близостью к жизни людей, имеет непосредственную практическую направленность, как и другие науки. Однако, используя различные подходы к обучению, сегодняшнему ученику очень трудно заинтересовать и мотивировать учиться. В настоящее время обучение в Казахстане проводится по программе обновленного содержания, в которой основную роль играет не оценка, а мотивация детей к обучению.

STEM (science, technology, engineering, math) – это учебная программа, сочетающая уроки естественных наук, технологий, инженерии и математики. STEM-образование борется с вышеуказанной проблемой, создавая систематические логические связи между дисциплинами. Это помогает обучающимся смотреть на мир с глобальной точки зрения, замечать закономерности и сходства в разных сферах.

Ключевые слова: *Формирование творческих способностей, мышление, технология STEAM, система образования, процесс преподавания физики, глобализация.*

This article discusses the issues of improving the quality of teaching physics in secondary school using STEM technology.

The physics lesson is distinguished by its proximity to people's lives, has a direct practical orientation, like other sciences. However, using different approaches to learning, it is very difficult for today's student to be interested and motivated to learn. Currently, education in Kazakhstan is conducted according to the updated content program, in which the main role is played not by evaluation, but by the motivation of children to learn.

STEM (science, technology, engineering, math) is a curriculum combining lessons in natural sciences, technology, engineering and mathematics. STEM education struggles with the above problem by creating systematic logical connections between disciplines. This helps students to look at the world from a global point of view, to notice patterns and similarities in different areas.

Key words: *Formation of creative abilities, thinking, STEAM technology, education system, the process of teaching physics, globalization.*

Жаңа ғасырдың басында әлемге ғылым саласында жұмыс істей алатын, жаңа технологияларды меңгерген ғалымдар қажет екені белгілі болды. Пәндерге негізделген ескі мектеп бағдарламасы қазіргі оқушының қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Физика, тарих, биология, математика және басқа да пәндер бір-бірімен қиылыспай, оқушының басында көбіне шашыраңқы ақпараттар қалдырады.

Жақын арада әлемде және, әрине, Қазақстанда: IT мамандары, бағдарламашылар, инженерлер және жоғары технологиялық мамандар тапшылығы жоғары болады. STEM білім беру жоғары технологиялық білім берудің негізі болып табылады. Сондықтан Австралия, Қытай, Ұлыбритания, Израиль, Корея, Сингапур және Америка Құрама Штаттары сияқты көптеген елдер STEM бойынша мемлекеттік білім беру бағдарламаларын жүргізуді.

STEM мамандарына сұраныс артуда. Мысалы, ЕО елдерінде бұл салада жұмыс істейтін мамандардың үлесі 2000 жылдан 2013 жылға дейін өсті. 12%-ға. Сондай-ақ Еуропа елдерінде STEM мамандарына деген сұраныс 2025 жылға қарай 8%-ға, ал басқа мамандықтарға 3%-ға ғана өседі деген болжам бар. 2011 жылы сауалнама жүргізілген ЭЫДҰ-ның 16 елінің ішінде STEM түлектерінің ең көп саны Финляндияда болды: 20-39 жас аралығындағы 100 000 халыққа шаққанда 1109. Бұл көрсеткіш Канада мен Швейцариядан екі есе көп[1].

Қазіргі әлемде креативті маманды "алу" - жақсы шығармашылық білімді қажет етеді! Дәл осы шығармашылық білім бүгінгі жастарға XXI ғасырдың дағдыларын жан-жақты дамытуға нақты мүмкіндік береді. Шығармашылық экономика мен қоғам дамуының негізгі факторына айналды, бұл барлық процестердің қозғаушы күші.

Физика сабағы адамдардың өміріне жақындығымен ерекшеленеді, басқа ғылымдар сияқты тікелей практикалық бағытқа ие. Дегенмен, оқытудың әртүрлі тәсілдерін қолдана отырып, бүгінгі оқушыны оқуға қызықтыру және ынталандыру өте қиын. Қазіргі уақытта Қазақстанда оқыту жаңартылған мазмұн бағдарламасы бойынша жүргізіледі, онда негізгі рөлді бағалау емес, балаларды оқуға ынталандыру ойнайды. Мұнда әрбір жеке білім алушының жауабын ескеру маңызды, сондықтан әр тапсырмаға дескрипторлар қоса беріледі, онда білім алушы орындауы қажет бірқатар талаптар келтіріледі. Осы дескрипторлар бойынша білім алушы тапсырмаларды орындайды және орындалған алгоритм бойынша білім алушы не үшін және қалай баға алатынын түсінеді[2].

STEM оқыту алты кезеңнен тұрады: сұрақ (тапсырма), талқылау, дизайн, құрылым, тестілеу және әзірлеу. Бұл кезеңдер жүйелік жобалық тәсілдің негізі болып табылады. Өз кезегінде, әртүрлі мүмкіндіктерді бірге өмір сүру немесе бөлісу шығармашылық пен инновацияның негізі болып табылады. Осылайша, ғылым мен технологияны бір уақытта зерттеу және қолдану көптеген жаңа инновациялық жобаларды жасай алады. [3].

Бүгінгі таңда интерактивті жабдықты қолдана отырып, физика сабағының мазмұнын өзгерту жүріп жатыр, сабақ процесі танымды және қызықты болуда, өйткені бейнелер мен презентациялардан басқа біз электронды кітаптарды, тақырыптардың флипчарттарын қолданамыз және виртуалды зертханаларды көрсетеміз. Жаңа буын басқа тәсілді және басқа әдістерді қажет етеді, тәжірибе көрсеткендей, дәстүрлі сабақтар қазіргі білім алушының қажеттіліктерін қанағаттандырмайды[4].

STEM білім берудің артықшылықтарын тұжырымдайық:

1. Тақырыптар бойынша интеграцияланған пәнаралық оқыту-бұл бір мәселені мүлдем басқа пәндер тұрғысынан қарастыруды білдіреді.

2. Білімді нақты өмірде қолдану. Мәселеге сыни көзқарас.

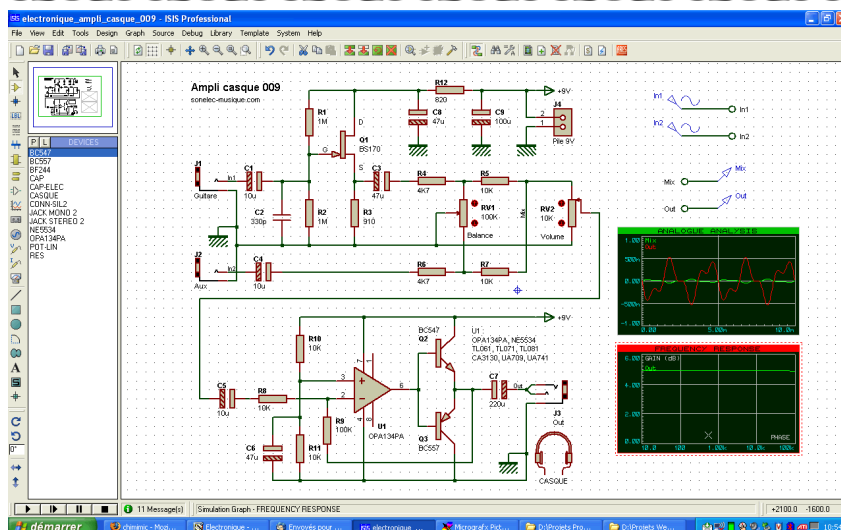
3. Топтық жұмыстың артықшылықтары. Командада жұмыс істеу оқушыларды: өз идеяларын еркін ұсыну, қателесуден қорықпау, басқалардың идеяларын тыңдай білу, түсініксіз болса сұрау. Оқу процесіне белсенді қатысу зерттелетін құбылыстар мен ұғымдарды берік түсінуге әкеледі.

4. Инженерлік мамандықтарға деген қызығушылықты ояту.

Физика сабақтарында оқушылар тек теориялар мен формулаларды жаттап қана қоймай, мысалы, диодтар, транзисторлар моделін құра білуі керек, осылайша олар өз көздерімен бірдей жартылай өткізгіштер қалай жұмыс істейтінін көре алады. Осылайша, олар мектеп партасында отырып, прототиптер мен эксперименттерді сынауға жүздеген сағат жұмсай отырып, әрқашан өз дағдыларын шындайтын инженер, технолог, экспериментатор, ғалым мамандықтарын сынап көре алады[5].

Қазіргі әлемде оқытудың перспективалы бағыттарының бірі, оқытуды дамытудың жаңа кезеңі болып табылатын компьютерлік технологияларды қолдану болып табылады. Электрлік және электронды тізбектерді жобалау және модельдеу сияқты технологиялық мақсаттарды жүзеге асыру үшін әртүрлі техникалық және бағдарламалық құралдар қолданылады. National Instruments компаниясының Electronics Workbench Group бөлімшесінің Multisim бағдарламасы электрлік, электрондық схемалар мен цифрлық, логикалық құрылғыларды модельдеуге арналған бақылау, өлшеу құралдары бар өте қарапайым және үйренуге оңай бағдарламалардың бірі болып табылады. Бұл бағдарламаның ерекшелігі-оның ішінде бақылау-өлшеу құралдарының болуы, олар басқаруды ұйымдастыру, сипаттамалары, жұмыс жасауы мен сыртқы түрлері бойынша олардың өнеркәсіптік шын негізгі аналогтарына барынша ұқсас.

«Multisim» бағдарламасының мүмкіндіктерін пайдалану негізінде оқу процесін ұйымдастыру дербес тапсырмаларды орындау кезінде оқушылардың танымдық белсенділік деңгейін арттыруға, оның мүмкіндіктеріне қарай әрбір оқушының білім беру жолын жоспарлауын жүзеге асыруға, әрбір жеке оқушының пәнді, құбылысты түсіну сапасын жоғалтпай керісінше арттырып, осы пән бойынша ақпараттың санын және тапсырмалардың күрделілік деңгейін оқушыларға саралауға мүмкіндік берді.

Сурет 1. «Multisim» бағдарламасында схема құру

«Multisim» бағдарламасын қолдана отырып жоғары сыныптарда физика пәнін оқытуда оқушылардың радиоэлектроникаға қызығушылықтарын арттыруға болады. Сонымен қатар осы бағдарлама бойынша тапсырмаларды құрастыру барысында пәнаралық байланыстарды ұйымдастыруға болады. Мысалы “10” сынып оқушыларына “Электродинамика” тарауында, “Жартылай өткізгіштер. Диодтың ВАС алу” тақырыптарында төмендегідей:

Жартылай өткізгіштердегі токтың жүруінің физикалық заңдылықтарын зеттейді;

Химия пәні бойынша жартылай өткізгіш элементтердің қоспалары туралы білімді ескереді;

Информатика пәні бойынша олардың электроникада қолданылуы немес алынған нәтижелерді “MS EXCEL”, “Pascal.ABC.NET” қосымшаларды өңдейді.

Айта кету керек, STEM тәсілін барлық жерде қолдануға болады, өйткені бұл әрқашан қымбат зертханалар мен жабдықтарды қажет етпейді. Негізгі инженерлік дағдылары оқушылар сол радиоэлектроника элементтерін бағдарламада схемасын құрастырған кезде қалыптасады.

Қорыта айтқанда, физика сабақтарында STEAM технологияларын қолдану олардың білім сапасын жақсартудағы, сондай-ақ оқушыларды ғылым әлеміне тарту ісіндегі жарамдылығын дәлелдейді. Осылайша біз іздемпаз және жаңа дүниелер жасауға қабілетті жаңа талантты және креативті оқушылардың дүниеге келуіне ықпал етеміз. STEM білім - бұл білім берудегі сән ғана емес. Қазір бұл жаһандық әлемдік проблемаларды шешудің ең нақты және тиімді тәсілі.

Мектептер бұл тәсілді мүмкіндігінше тезірек енгізуі керек, өйткені болашақты креативті ойлауға және дұрыс шешім қабылдауға қабілетті жоғары білікті мамандарсыз елестету қиын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ногайбаева Г. Развитие STEM образования в мире и Казахстане. //Білімді ел - Образованная страна №20 (57), 2016. –52 б. bilimdi_el@mail.ru
2. Методические рекомендации по внедрению STEM образования. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2017. – 162 б. www.nao.kz
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, STEM-ТЕХНОЛОГИЯ НЕГІЗІНДЕ ОРТА БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ҚАЙТА ҚҰРЫЛЫМДАУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР Нұр-Сұлтан 2022, 36
4. Л.У. Жадраева, Д.Е. Куатбаева Преподавание школьной физики в условиях STEM образования//ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Физико-математические науки», №1(69), 2020 г.
5. The impact of the virtual laboratory on the physics learning process. Loreta Juškaite Proceedings of the International Scientific Conference. Riga Technical University, Latvia 2019, 5-76.

UDC 581.19

MEASURING THE AMOUNT OF FLAVONOIDS IN MEDIUM AND APICAL POTATO REGENERANTS

S.R. Kulzhebayeva, Master student of higher school of natural sciences,

A.E. Orazov, scientific supervisor
of Astana international university

sabinakulzhebayeva@gmail.com

The article analyzes the content of the sum of flavonoids in the regenerated potato plants. Flavonoids are involved in many important processes associated with plant germination, growth, pollination and reproduction. The growth rate of the plant as a whole and its individual organs is controlled by auxin (indolyl-3-acetic acid), and flavonoids are regulators of auxin metabolism. In this regard, the quantitative determination of the amount of flavonoids in the regenerated potato plants was carried out. The results of the study showed that in apical regenerants, where IAA is mainly localized, there is a decrease in the content of flavonoids, which is expressed in a decrease in their content.

Key words: Flavonoids, auxin, plant, regenerants.

Мақалада регенерацияланған картоп өсімдіктеріндегі флавоноидтар қосындысының мазмұны талданады. Флавоноидтар өсімдіктердің өнуіне, өсуіне, тозаңдануына және көбеюіне байланысты көптеген маңызды процестерге қатысады. Жалпы өсімдіктің және оның жеке мүшелерінің өсу қарқыны ауксинмен (индоліл-3-сірке қышқылы) бақыланады, ал флавоноидтар ауксин алмасуының реттеушісі болып табылады. Осыған байланысты регенерацияланған картоп өсімдіктеріндегі флавоноидтардың мөлшерін сандық анықтау жүргізілді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, IAA негізінен локализацияланған апикальды регенеранттарда флавоноидтар мөлшерінің төмендеуі байқалады, бұл олардың мазмұнының төмендеуімен көрінеді.

Тірек сөздер: Флавоноидтар, ауксин, өсімдік, регенеранттар.

В статье проанализировано содержание суммы флавоноидов в растениях-регенерантах картофеля. Флавоноиды участвуют во многих важных процессах, связанных с прорастанием, ростом, опылением и размножением растений. Скорость роста растения в целом и его отдельных органов контролируется ауксином (индоліл-3-уксусной кислотой), а флавоноиды являются регуляторами ауксинового обмена. В связи с этим было проведено количественное определение количества флавоноидов в растениях-регенерантах картофеля. Результаты исследования показали, что в апикальных регенерантах, где преимущественно локализована ИУК, наблюдается снижение содержания флавоноидов, что выражается в снижении их содержания.

Ключевые слова: флавоноиды, ауксин, растения, регенеранты.

Flavonoids are one of the most common biologically active compounds in the plant, representing an extensive group (more than 5000) of polyphenolic compounds of the C6–C3–C6 series. Flavonoids affect the distribution of auxin and its local concentrations, ion transport, and organ differentiation. Evidence for the involvement of flavonoids in auxin transport is provided by Murphy et al. with labeled IAA on seedlings of the tt4 *Arabidopsis* hybrid with a low level of flavonoids, who found that auxin does not accumulate in the roots of the hybrid due to its significant leakage through the roots into the soil [1]. Treatment of plants with naringenin restored the normal distribution of auxin and its accumulation in the roots. A review by Andersen and Markham describes studies by Brown et al. that confirmed that auxin transport in inflorescences and cotyledons of two different tt4 hybrids is blocked by flavonoid synthesis. The results obtained are proof of their role in the accumulation of

auxin in plant cells[2]. Flavonoids are involved in many important processes associated with plant germination, growth, pollination and reproduction. The growth rate of the plant as a whole and its individual organs is controlled by auxin (indolyl-3-acetic acid - IAA), and flavonoids are regulators of auxin metabolism [3]. Comparing the amount of flavonoids in apical and middle regenerants, we can assume where all these processes will go more intensively or vice versa. We can trace the relationship between the amount of flavonoids and the level of IAA.

Materials and methods. We took a sample of 0.1 g of crushed dry raw material was placed in a flat-bottomed flask of 50 ml and added 7.5 ml of 50% ethanol. Then, extraction was carried out on a water bath under reflux at a temperature of 60°C for two hours. The extract was filtered into a 25 ml flask. The cotton wool was transferred with a glass rod into the flask with raw materials and 5 ml of 50% ethanol was added. The flask was again placed in a water bath for 30 minutes at a temperature of 80 °C and filtered again. For the third time, the flask with raw materials and cotton wool was added with 5 ml of 50% ethyl alcohol and kept in a boiling water bath for 5 minutes. The warm extract was filtered again in the same mode, and after cooling to room temperature, the volume was adjusted with 50% ethanol to the mark of 25 ml.

0.1 ml of the extract was transferred into 10 ml measuring tubes, 0.2 ml of 2% AlCl_3 in 96% alcohol was added. The volume was adjusted to 3 ml with 96% alcohol. The tubes were left in the dark for 40 minutes, after which the extinction was determined on a spectrophotometer at a wavelength of 415 nm.

At the same time, a control solution was prepared for each sample separately. 0.1 ml of the extract was transferred into a measuring tube, 1 drop of 30% CH_3COOH was added. The volume was adjusted to 3 ml with 96% alcohol.

For the calculation, rutin was used, the solution of which was prepared according to the following scheme: 5 ml of rutin was dissolved in 96% ethanol in a 10 ml volumetric flask and placed in a water bath until complete dissolution. Cool, dilute to 10 ml with 96% ethanol and stir. 0.1 ml of rutin solution was transferred into a measuring tube and the volume was adjusted to 3 ml with 96% alcohol.

Results and discussion. Flavonoids affect the distribution of auxin and its local concentrations, ion transport, and organ differentiation. Various flavonols and flavones act as pigments for anthocyanins, leading in color formation. Subtly colored flavonoids can provide a "base" for cream and ivory petals, giving them a translucent appearance[4]. Forming the color, they determine the type of insects that pollinate the flowers. One of their most important functions is participation in redox processes. Oxidized by atmospheric oxygen, with the participation of polyphenol oxidase, they are converted into the corresponding quinones, which are reduced by the hydrogen atoms of the respiratory substrate and again become available for the action of polyphenol oxidase. Thus, the flavonoid–polyphenol oxidase system serves as a carrier of hydrogen atoms at the final stages of the respiration process[5].

An analysis of the content of the sum of flavonoids in the middle and apical regenerants showed that in the apical regenerants, where IAA is mainly localized, there is a decrease in the content of flavonoids, which is expressed in a decrease in their content by 49%.

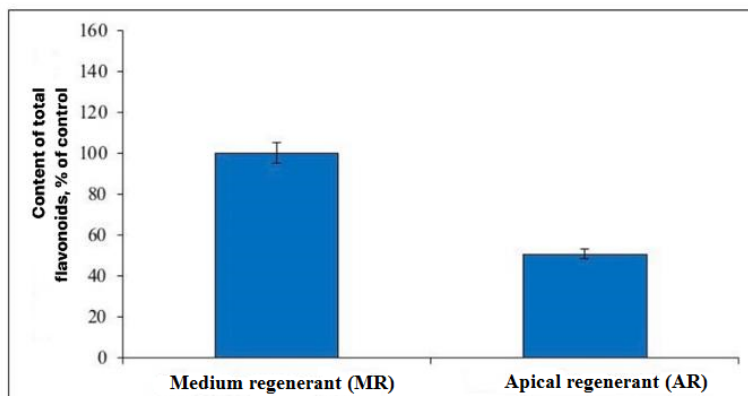

Figure 1. Comparative analysis of the content of the sum of flavonoids in medium and apical regenerants

At the physiological level, the content of flavonoids in apical regenerants is lower than in the average ones, however, the level of lipid peroxidation of leaf lipids in the average regenerants is higher, as our previous study showed, which clearly shows the development of oxidative stress. And this may indicate that in apical regenerants, due to the primary high content of auxins, the accumulation of organic antioxidant compounds other than free proline is stimulated.

REFERENCES:

1. Parr, A.J. and Bolwell, G.P. (2000), Phenols in the plant and in man. The potential for possible nutritional enhancement of the diet by modifying the phenols content or profile. J.Sci.Food Agric.,80:985-1012.
2. Oyvind M. Andersen, Kenneth R. Markham. Flavonoids Chemistry, Biochemistry and Applications. 2006
3. Burbulis I.E., Iacobucci M., Shirley B.W. A null mutation in the first enzyme of flavonoid biosynthesis does not affect male fertility in Arabidopsis // Plant Cell. – 1996. – 8. – P. 1013 – 1028.
4. Coberly L.C., Rausher M.D. Analysis of a chalcone synthase mutant in Ipomoea purpurea reveals a novel function for flavonoids: amelioration of heat stress // Mol. Ecol. – 2003. – 12. – P. 1113 – 1126.
5. Cuadra P., Harborne J.B. Changes in epicuticular flavonoids and photosynthetic pigments as plant response to UV-B radiation // Z. Naturforsch. – 1996. – 51c. – P. 671 – 684.

ӘОЖ 372.8

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ДАМУ

Кумарбекова Г.Д., «Дене шынықтыру және спорт» БББ 2 курс магистрант
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Kgulzhan00@mail.ru

Тәуелсіз Қазақстан Республикасы қазақ халқының ежелгі тарихи мәдениетін, қазақ дәстүрлерінің бірегейлігі мен бірегейлігін - жасырлар тереңдігінде тамыр жайған өзін-өзі қамтамасыз ететін өркениетті қалпына келтіре отырып, өзінің белгіленген мақсаттарына мақтанышпен және сенімді қарқынмен жүруде. Бүгінгі таңда Қазақстанды бір-бірімен өзара әрекеттесетін мәдениеттердің күрделі жүйесі түрінде көрсетуге болады, мұнда қауымдастық әртүрлілікпен тоғысады, мұнда барлық мәдениеттер бірдей құқықтарда, бір жүйенің ішінде еркін өзара әрекеттесуде болады. Халық мәдениеті-ұлт мәдениетінің құрамдас және маңызды негізі. Аға ұрпақтан жас ұрпаққа ұлт қоғамда, қоғамда өмір сүру тәжірибесін, адамгершілік ізденіс тәжірибесін, рухтың байлығын, дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды аға ұрпақтың мұрасы ретінде жинақтайды, осылайша ұлттың материалдық-құндылық және рухани-адамгершілік ерекшелігінің тарихын жасайды.

Тірек сөздер: ұлттық ойын, мектеп, білім беру, процесс, даму

Независимая Республика Казахстан гордо и уверенно идет к своим намеченным целям, восстанавливая древнюю историческую культуру казахского народа, уникальность и неповторимость казахских традиций - самодостаточную цивилизацию, укоренившуюся в глубинах веков. Сегодня Казахстан можно представить в виде сложной системы культур, взаимодействующих друг с другом, где сообщество переплетается с разнообразием, где все культуры находятся на равных правах, в свободном взаимодействии внутри одной системы. Народная культура-составная и важная основа национальной культуры. От старшего поколения к молодому поколению нация обобщает опыт жизни в обществе, в обществе, опыт нравственного поиска, богатство духа, традиции, обычаи как наследие старшего поколения, тем самым создавая историю материально-ценностной и духовно-нравственной специфики нации.

Ключевые слова: национальные игры, школа, образование, процесс, развитие

The Independent Republic of Kazakhstan is proudly and confidently moving towards its intended goals, restoring the ancient historical culture of the Kazakh people, the uniqueness and uniqueness of Kazakh traditions - a self-sufficient civilization rooted in the depths of centuries. Today Kazakhstan can be represented as a complex system of cultures interacting with each other, where the community is intertwined with diversity, where all cultures are on equal rights, in free interaction within one system. Folk culture is an integral and important basis of national culture. From the older generation to the younger generation, the nation generalizes the experience of life in society, in society, the experience of moral search, the wealth of the spirit, traditions, customs as the legacy of the older generation, thereby creating a history of the material-value and spiritual-moral specifics of the nation.

Key words: national games, school, education, process, development

Тәуелсіз Қазақстан Республикасы қазақ халқының ежелгі тарихи мәдениетін, қазақ дәстүрлерінің бірегейлігі мен бірегейлігін - ғасырлар тереңдігінде тамыр жайған өзін-өзі қамтамасыз ететін өркениетті қалпына келтіре отырып, өзінің белгіленген мақсаттарына мақтанышпен және сенімді қарқынмен жүруде. Бүгінгі таңда Қазақстанды бір-бірімен өзара әрекеттесетін мәдениеттердің күрделі жүйесі түрінде көрсетуге болады, мұнда қауымдастық әртүрлілікпен тоғысады, мұнда барлық мәдениеттер бірдей құқықтарда, бір жүйенің ішінде еркін өзара әрекеттесуде болады.

Халық мәдениеті-ұлт мәдениетінің құрамдас және маңызды негізі. Аға ұрпақтан жас ұрпаққа ұлт қоғамда, қоғамда өмір сүру тәжірибесін, адамгершілік ізденіс тәжірибесін, рухтың байлығын, дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды аға ұрпақтың мұрасы ретінде жинақтайды, осылайша ұлттың материалдық-құндылық және рухани-адамгершілік ерекшелігінің тарихын жасайды.

Өскелең ұрпақ алдыңғы ұрпақ құрған ең жақсысын таңдайды және дамытады, ұлттың бұрынғы тарихы. Халық-материалдық, рухани байлықты жасаушы, құндылықтардың жалғыз және сарқылмас көзі, алғашқы мұғалім және тәрбиеші ретінде әрекет ететін күш. Тәрбие процесі ұлттың өзінде бар, бала кезінен адамды дәстүр, әдет-ғұрып және мәдениет ретінде таныстырады.

Халық мәдениеті Ежелгі дәуірде пайда болды, ол ғылымнан бұрын пайда болды педагогика және оның бастапқы формаларына әсер етті. Халық мәдениеті - бұл халықтың ойлары мен армандары, үлгілері, дүниетанымы, жеке тұлға, қоғам, жас ұрпақ, өскелең ұрпақтың тәрбиесі мен білімі туралы идеялар. К. Д. Ушинский жазды, «... бірінші тәрбиеші-халық, ал халық ертегілері - халық педагогикасын құрудың тамаша әрекеттері». Халықтың салт-дәстүрлері әр ұлттың өмірі үшін тарихи-социологиялық, әлеуметтік, экономикалық, көркемдік-эстетикалық және мәдени алғышарттардың әсерінен қалыптасты.

Халық дәстүрлерінің ескерткіштері - бұл халықтың тәрбиелік шындықтары жүйесі, онда ол өзінің идеалдары мен маңызды әдіснамалық - дидактикалық принциптерін көрсетті.

Халықтық дәстүрлер жүйесі жас ұрпаққа әсер ету әдістеріне бай: өзіндік мысал, сендіру, оқыту, талап ету, сұрау, кеңес, кеңес, сөгіс, мақұлдау, айыптау, көтермелеу, жазалау және т. б.

Халықтың дәстүрлері, ғылыми педагогикаға енгенге дейін, жас ұрпаққа әсер етудің алғашқы көзі, педагогикасы-әдіснамалық құралы болды. Осыдан халықтың дәстүрлері мен педагогика ғылымының идеялары мен принциптерінің ортақтығы, өзара әрекеттестігі пайда болды.

Халықтық дәстүрлер ғылымның негізгі объектісі болып табылады этнопедагогика, бұл құбылысқа ғылыми тұрғыдан қарау. Этнопедагогикада әлеуметтік-экономикалық, педагогикалық - әдістемелік процестер, педагогика мен халықтың білім беру, тәрбие дәстүрлерінің өзара әрекеттесуі талданады.

Ұлттық мәдениеттің өскелең ұрпақты тәрбиелеуге әсер ету мәселелері әртүрлі кезеңдегі педагогтардың ғылыми зерттеулерінде қамтылды, бұл жұмыстар: Н.А.Константинова, В. З. Смирнова, М. Ф. Шабаев, Е. М. Медынский және басқалар. Этнопедагогика мәселелеріне М. Гарипов, В.Х. Арутюнян, А. Ф. Кантибидзе, Г. Н. Волкова, Я. И. Ханбикова, П. М. Пошаеваның ғылыми зерттеулері арналды. Қазақстанда

Ә.Мұқамбаева, И. Оршабеков, Т. Тәжібаев, Ж. Нұрмаханов, С. Ұзақбаева және басқалардың жұмыстары ерекше назар аударуға лайық.

Қазақ халқының педагогикалық мұрасын жан-жақты және мұқият зерделеу белгілі бір ғылыми-практикалық қызығушылықты білдіреді. Қазақ педагогикалық ойының бастауында Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин сияқты көрнекті ағартушылар, ғалымдар, ақындар бар, олар қазақ халқының өзіндік санасын қалыптастыруға, оның дәстүрлерін, тарихын, ұлттық мәдениетін, өмір салтын және т. б. танымал етуге баға жетпес үлес қосты. адамдардың тамырына, ұлттық шығу тегіне оралу процесі жүріп жатыр. Олардың ұлттық сана-сезімі артып келеді.

Халық мәдениеті-әр халықтың баға жетпес қазынасы: дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, музыкалық және ауызша халық шығармашылығы, халық өкілдерінің әдет-ғұрыптары. Халық шығармашылығының құрамдас бөлігі ғасырлар бойы қалыптасқан, қалыптасқан, тексерілген және жетілдірілген жас ұрпақтың ұлттық дене тәрбиесі жүйесі болып табылады-бұл ұлттық спорт түрлері, халық ойындары.

Қазақ халық мәдениеті ескерткіштерін жалпы талдау тәрбие мен оқыту мәселелері, дәстүрлер, Отан және оның байлығын арттыру туралы көптеген ақпараттарды қамтиды. Халықтық педагогиканың артықшылығы-ол "үйде" иесі бола отырып, күн сайын жас ұрпақтың білімі мен тәрбиесіне әсер етеді, сонымен бірге делдал, халықтың даналығы, тәжірибесі, дәстүрлері мен қоғам арасындағы байланыс қызметін атқарады. Адамзат тарихында адам білім мен тәрбиенің пәні және орталығы болған және болып қала береді. Ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибе, тәжірибе жылдарында жиналған жалпы біліммен, әдет-ғұрыптармен және дәстүрлермен өзара әрекеттесу халықтық педагогиканың жүрегі болып табылады. Білім беру мен тәрбиелеудің дәстүрлі ережелері мен әдістері - бұл отбасында қайта туылатын өмір бойы адамзатпен бірге жүретін ережелер. Қазақ халқының әдет-ғұрыптарының, салт-дәстүрлерінің көпшілігі Қазақстан Республикасындағы білім беру мен тәрбиелеудің заңдарына, моральдық кодекске, отбасы, қоғам ережелеріне айналды, өйткені оларда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен тәрбиелеудің мың жылдық тәжірибесі кристалданған.

Әр ата-ана, мұғалім, тәрбиеші және тәрбие ісіне қатысқандардың бәрі әртүрлі білім беру жағдайларында ғасырлық халық даналығын қолдануы керек. Халық даналығы өскелең ұрпақты тәрбиелеу, баланың жеке басын қалыптастыру, жас ұрпаққа асыл адамгершілік қасиеттерге, жарқын идеяларға, көзқарастарға, сенімдерге, эстетикалық талғамға деген сүйіспеншілікті ояту туралы құнды ойларды қамтиды, осы асыл адами қасиеттерді тәрбиелеуде қолданылатын дидактика элементтерін, әдістері мен әдістерін ұсынады. Мұның бәрі халықтық педагогиканың тәрбиелік әлеуеті әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, ойындар, мақал-мәтелдер, мақал-мәтелдер, ертегілер ата-аналардың жеке үлгісімен оларда көрсетілген принциптер мен ережелерді сақтаған, сақтаған жағдайда тәрбиелік әсер етеді.

Азаматтығы мен білімінің белгілі деңгейіне жеткен кездегі әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер тәрбие мен өмірде тәжірибеде дәлелденген әртүрлі ережелермен ауыстырылады. Тәрбиеге қолданылатын бұл ережелердің үш мақсаты бар: біріншісі - дене күшін тәрбиелейді, екіншісі - адамгершілік қасиеттерді тәрбиелейді, үшіншісі-жас ұрпақтың ақыл-ой және танымдық қабілеттерін тәрбиелейді.

Тәрбие ережелерінің барлық жүйелері бір - бірімен келісілген және біртұтас бағытты құрайды: ол бір мақсатты көздейді-жеке тұлғаның қабілеттерін үйлесімді және жан-жақты дамыту. Тәрбие бірнеше бағытқа бөлінеді: физикалық, моральдық және психикалық. Ғасырлар бойы дала мен аңғарлардың тұрғындары жас ұрпақты тәрбиелеудің бай тәжірибесін жасады, халықтың тәжірибесі, қоғамдағы адамның мінез-құлық принциптері біріктірілген жинақталған тәжірибені жаңғыртады. Әлеуметтік, экономикалық, мәдени, тарихи, табиғи, климаттық жағдайлардың ерекшеліктеріне сәйкес қазақ халқында жас ұрпақты оқыту және тәрбиелеу қағидалары қалыптасты, онда моральдық және психологиялық мысал әзірленді: «нағыз жігітке сапаның сегіз қыры бар ...» бұл дегеніміз, адамда жеке тұлғаның бірнеше жағымды - адамгершілік қасиеттері болуы керек, мысалы:

қиыншылыққа төзімділік, еңбекқорлық, шежірені білу, шайқаста батылдық, поэтикалық дарындылық, тапқырлық, тапқырлық, атқа міну техникасына ие болу және т. б."

Шетелдік психологтар мен педагогтар Н.К. Крупская, С. А. Шмаков, Е.А.Покровский, К. Д. Ушинский, В. М. Григорьев, к. Грооса, А. Б. Запорожец, А.Б.Кенеман, Э. Клапареда, Д.Колозца, ж. Пиаже, Й. Хейзингер, Ф. Фребель және басқалар ойынның білім беру құралы ретіндегі маңыздылығы туралы мәселені зерттеді, оның мақсатын, мазмұнын, функцияларын ашты, ойын түрлерінің жүйелерін жасады және т.б. ойын арқылы бала өзінің жеке басын және айналасындағы әлемді таниды, жаңа тәжірибе, әсер алады, белсенділігін жүзеге асырады. В.А. Сухомлинский, Л.Х. Толстой, Д.Локк, И. Г. Песталоцци, Д. Дьюи, Я. Л. Каменский, Платон, Ф. Рабле, Ф. Фребель, Т.Шацкий, Дж.ж. Руссо және басқалары өз жазбаларында ойындардың трансформациялық мақсатын ашты.

Ойынды тарихи және ұлттық тұрғыдан қарастыра отырып, ғалымдар ойын халықтық мәдениеттен басталады және ғасырлар бойғы халық даналығын сақтай отырып, халық құрған, өскен, өзгерген, дамыған және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ойындар бар деген қорытындыға келді. Педагогтар, психологтар мен ғалымдар педагогикалық үдерістегі дәстүрлі халық ойындарын оқушының дамуына түрткі ретінде қарастырды (Н.С.Александрова, В.Ф. Афанасьев, С. В. Григорьев, А. Г. Козлова, Г. Н. Волков, Ю. А. Рудь, В. М. Григорьев және т. б.).

Қазіргі уақытта ұлттық ойындардың әртүрлі түрлерін және олардың жас ағзаның дамуына әсерін зерттеу бойынша зерттеулер жүргізілді: халықтық дидактикалық ойындар (Е.А.Барасханова, А. К. Бондаренко және т. б.), халықтық ашық ойындар (Т. И. Осокина, А.В.Кенемани және т. б.), халықтық музыкалық ойындар (Л.Н. Комиссарова, Н. А. Ветлугина және т. б.) және т. б. зерттеулер ойын барысында оқушылардың қоршаған әлем туралы білімдерін, дағдыларын, дағдыларын және т. б. қалыптастыруды зерттеуге дейін азаяды.

Халықтық ойындардың тәрбиелік мәні осы қызмет бағытының әр түрлі функционалды мақсаты мен әмбебаптығынан тұрады, онда ұлттың әлеуметтік тәжірибесі қайта құрылады және игеріледі, ол өскелең ұрпақтың қоршаған әлем туралы идеяларын кеңейтеді, қоршаған адамдарға эмоционалды, құндылық қатынасын қалыптастырады, адамның отбасына, табиғатына, дәстүрлеріне қатысты мінез-құлық бағытын жетілдіреді.

Халықтық ойын-бұл әлеуметтік құбылыс, тарихи қалыптасқан тәрбие құралы.

Қазақ халқының ойын мұрасы бай және алуан түрлі. Оның қозғалыс мазмұны жағынан да баға жетпес: жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, лақтыру, аулау және басқа да қозғалыс түрлері - мұның бәрін қазақ халық ойындарынан табуға болады. Олардың барлығы дерлік өмірлік маңызды дағдыларды қалыптастыруға, физикалық дамуды жақсартуға, қажетті моральдық, моральдық, ерік-жігерді, қасиеттерді тәрбиелеуге азды-көпті ықпал етеді.

Қазақ халық ойындарының өзіне тән ерекшеліктері-бәсекелестік, ынтымақтастық, ұжымдық, дербестік, қатысушылардың іс-әрекеттерінің өзара үйлесімділігі, жоғары эмоционалдылық және т. б.

Ойынның формалары әртүрлі. Адамзат қоғамының дамуымен бірге олар үнемі жетілдіріліп, күрделене түседі. Халықтық ойындардағы тәрбиелік және тәрбиелік маңызы зор, олардың көмегімен әртүрлі физикалық қасиеттер, ең алдымен жылдамдық пен ептілік дамиды. Сонымен бірге моториканы жетілдіру. Ойын әрекетіндегі күрделі және әртүрлі қозғалыстар. Оларға, әдетте, барлық бұлшықет топтары қатысуы мүмкін. Бұл тірек-қимыл аппаратының гармоникалық дамуына ықпал етеді.

Ойын жас ұрпақтың денесін нығайтады және денсаулықтың кепілі ретінде қызмет етеді. Әсердің тереңдігі, әртүрлілігі, жан-жақтылығы халық ойындарын жас ұрпақты тәрбиелеудің таптырмас құралына айналдырады. Ойындарды белгілі бір дене шынықтыру жүйесі бойынша және басқа дене жаттығуларымен бірге пайдалану қажетті жеке қасиеттерді тәрбиелеудің жоғары тиімділігін қамтамасыз етеді.

Қазақ халық ойындарын зерделеу оның шығу тегі мен мазмұны бойынша әртүрлі формалар мен ойын түрлері бар екенін көрсетті. Ғасырлар бойы қалыптасқан ойындар бар.

Белгілі филолог-ғалым Махмұт Қашқари ойындарды сипаттайды, олардың бірі «Менкез-менкер». Бұл ойынды әлі күнге дейін «Ұшты-ұшты» деп аталатын балалар ойнайды.

Қазақ халқы «Көкпар», «Қыз-қуу», «Байге» және т.б. спорттық ойындар ұйымдастырылатын дәстүрлі ұлттық мерекелерді көптен бері атап өтіп келеді. Ойындар, билер, әндер ересектер мен балаларды біріктіреді және біріктіреді.

Халық ойындары ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтады, туған өлкеге деген сүйіспеншілікті тәрбиелейді, басқа ұлттардың ойындарын зерттеуге қызығушылықты қалыптастырады.

Оқушылардың дене шынықтыру жүйесін дамытуда халықтық ойындарды қолданудың артықшылығы - олар қарапайым және қол жетімді, арнайы жабдықты қажет етпейді. Оларда әзіл, әзіл, бәсекелестік көп. Халық ойындарында халықтың қозғалыстарға деген шынайы сүйіспеншілігі көрініс табады.

Қазақ халқының ойын фольклоры бай және алуан түрлі. Ол мотор мазмұны бойынша да баға жетпес. Жаяу жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, лақтыру, аулау және басқа да қозғалыс түрлерін татар халық ойындарынан табуға болады. Олардың барлығы дерлік өмірлік маңызды дағдыларды қалыптастыруға, физикалық дамуды жақсартуға, қажетті моральдық - еріктік қасиеттерді тәрбиелеуге азды-көпті ықпал етеді.

Халық ойындары ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтады, туған өлкеге деген сүйіспеншілікті тәрбиелейді, басқа ұлттардың ойындарын зерттеуге қызығушылықты қалыптастырады.

Қазақтың ұлттық спорт түрлері туралы айта отырып, ұлттық бағыт ата-бабалары қазақ және басқа түркі халықтарына ортақ халықтың, тайпаның мәдени жетістіктері негізінде дамығанын білу қажет.

Қазақстанның табиғаты бай: дала, орманды дала, жартылай шөлдер, құнарлы оазистер мен биік таулардың кең кеңістігі. Бұл аумақты мекендеген адамдар қатал табиғатқа қарсы тұрды, өз жерлерін, тәуелсіздігін, мәдениетін, әдет-ғұрыптарын жаулармен Тарихи соғыстарда қорғады; қанды рулық-тайпалық қақтығыстар жауды тойтаруға немесе оған шабуыл жасауға дайын болу қажеттілігіне әкелді. Көшпелі малшылардың қиын өмірі мен күнделікті өмірі күш, ептілік, батылдық, батылдық, тапқырлық, соғыс жағдайына бейімделу немесе қатал ауа-райы дағдыларын дамытуды талап етті, бұл малдың жаппай қырылуына әкелді.

Жоғарыда аталған барлық өмір сүру жағдайлары халықты күш жаттығулары мен ұлттық ойындардың негізі болған экономикалық, әскери, дене шынықтырумен айналысуға мәжбүр етті. Дала еңбеккерінің қызметі негізінде пайда болған ұлттық ойындар-бұл халықтық педагогиканың құралы, моральдық, ерік-жігерді, адамгершілік және физикалық қасиеттерді тәрбиелеуге, қажетті моторика мен еңбек дағдыларын қалыптастыруға, білімді кеңейтуге, бастаманы, көшбасшылықты, серіктестік сезімін, өзара көмек, ұжымдағы өзара іс-қимыл, көшбасшылық қабілеттер және т. б.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Абай. Энциклопедия. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.
- 2.Абатаев Е.Б. Народные игры казахов Южного Алтая. <http://www.kyrgyz.ru/?page=232>
- 3.Бельчиков Я. М., Бернштейн М. М.Деловые игры. - Рига:АВОТС, 1989.
- 4.Бердибаев Р., «Қазақские эпосы», Алматы, 1982.
- 5.Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5 т., т.1. - А.: Каз. сов.энциклопедия, 1984. - 431 с.
- 6.ВербицкийА.А. Активное обучение в высшей школе:компетентностный подход. - М.:Высшаяшкола, 1991.
- 7.Доскараев Б.М. История физической культуры в Казахстане: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. -Алматы .2009.-226с.

ӘОЖ 9(571) 333.16)

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН «БИОЛОГИЯ» ПӘНІНЕН ҒЫЛЫМИ- ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ӘЗІРЛЕУ

Қалижан М., 1 курс магистрі

Акмуллаева А.С.: б.ғ.к., ғылыми жетекші

I. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ-сы

m.alizhan@gmail.ru

Мақалада оқушыларды ғылымға баулу үшін білім берудегі ғылыми зерттеулердің нәтижелерін пайдаланудың негізгі кезеңдері келтірілген. Жобалау технологиясын қолдана отырып, білім беру процесінде ғылыми және жобалық қызметті жүзеге асыру жолдары талданады. Қызметтің бұл түрі адамның әртүрлі жағдайларды шешу және іскерлік дағдыларды дамыту дағдыларын меңгеруі үшін маңызды.

Зерттеу барысында ғылыми зерттеулердің ерекшеліктері туралы жалпы түсінік қалыптастыру мақсатында білім беру қызметкерлерінің жетекші мектептердің зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру әдістемесі әзірленеді. Зерттеу және жобалау қызметінің сипаты оқушылардың ғылыми білімін дамытуға, зерттеу әдістерін игеруге және оқу процесі мен ғылыми зерттеулердің үйлесімі арқылы білім сапасын арттыруға негізделген.

Тірек сөздер: биологиялық білім, жоба технологиясы, әдіс, жобалық қызмет, зерттеу жұмысы, оқытудың белсенді әдістері, танымдық процесс.

В статье представлены основные этапы использования результатов научных исследований в образовании для приобщения учащихся к науке. Анализируются пути осуществления научной и проектной деятельности в образовательном процессе с использованием технологии проектирования. Этот вид деятельности важен для того, чтобы человек приобрел навыки разрешения различных ситуаций и развития деловых навыков.

В ходе исследования будет разработана методика организации исследовательской работы ведущих школ работников образования с целью формирования общего представления об особенностях научных исследований. Характер исследовательской и проектной деятельности основан на развитии научных знаний учащихся, освоении методов исследования и повышении качества знаний посредством сочетания учебного процесса и научных исследований.

Ключевые слова: биологические знания, технология проекта, метод, проектная деятельность, исследовательская работа, активные методы обучения, познавательный процесс.

The article presents the main stages of using the results of scientific research in education to introduce students to science. The ways of carrying out scientific and project activities in the educational process using design technology are analyzed. This type of activity is important for a person to acquire the skills to resolve various situations and develop business skills.

In the course of the study, a methodology for organizing the research work of leading schools of educators will be developed in order to form a general idea about the features of scientific research. The nature of research and project activities is based on the development of scientific knowledge of students, the development of research methods and improving the quality of knowledge through a combination of the educational process and scientific research.

Key words: biological education, project technology, methods, project activities, research, active teaching methods, cognitive process.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында жеке тұлғаны қалыптастыру, дамыту және біліктілігін арттыруға бағытталған білім беру жүйесінің рөлі ерекше көрсетілген. «Педагогикалық ұжымның міндеті – оқушылардың білімі, біліктілігі, жеке қабілеті төмен емес, жалпыхалықтық білім алуын қамтамасыз ету» делінген. [1]

Д.Петер Кляйн: «Бала өз бетімен неғұрлым көп білім алса, соғұрлым ол жақсы оқиды» деген. Білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру парадигмасы өзгеріп отырғаны бұрын айтылған болатын. Мұғалімнің алдындағы жаңаша міндеттердің бірі оқушының өз бетімен білім алуына жағдай туғызу, ізденушілік қабілеттерін дамыту болып отыр. Осы міндеттердің орындалуына мүмкіндік туғызатын білім беру формасының бірі – жобамен айналысу. Жобаның мақсаты оқушының терең білім алып, ой-өрісін дамытып, шығармашылықпен жұмыс атқара алуына жағдай жасау, әрбір оқушының өзін-өзі дамытып, қызығушылығын арттыруға ынталандыру, бойындағы қабілетіне сай білімін ұштауына ықпал жасау болып табылады.

Жаһандық білім беру кеңістігіне деген ұмтылысқа байланысты білім беру саласындағы өзгерістер оқушылардан дербестігін, ізденімпаздығын, белсенділік пен шығармашылық қабілеттерді дамытуды талап етеді. Демек, оқушыларға мектепте оқып жүрген уақыт ішінде өздерінің ақыл-ой әрекеттерін жетілдіруге және өз білімдері мен дағдыларын өмірде қолдануға мүмкіндік беру қажеттілігі туындайды. Бұл тапсырмаларды орындау студенттердің шығармашылық іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыруға тікелей байланысты. Мектеп оқушысын жаңа талаптарға жауап беретіндей өмір сүріп қоймай, қоғамның әлеуметтік, құқықтық, экономикалық нормаларын меңгере отырып, қоғаммен өзара байланыста болуын дамыту.

Жүсіпбек Аймауытов "Баланың ынтасын арттыру үшін оқытуда жаңа нәрсе болуы керек" деп атап өтті. Осы маңызды мақсатқа жетудегі міндеттерге студенттердің теориялық білімдерін жетілдіру; оқушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкестік; шығармашылық тұлғаны қалыптастыру жатады. Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру бойынша зерттеу нәтижелері оқушылардың танымдық қызығушылығының критерийлері ретінде ұсынылған: танымдық процестегі белсенділік, білімге деген қызығушылық; өзін-өзі іздеуге ынталандыру; білім беру процесінде негізгі түйінді анықтай білу; алған білімдерін бере білу; өз іс-әрекеттерін бақылау, бағалау жатады"

Білім беру жүйесін оқыту әдістемелерімен жаңғырту үдерісі елімізде қарқынды жүріп жатыр деуге болады Әдіс грек тілінен *methodos* – деген мағына береді, яғни тәсілдер жиынтығы. Әдіс ақиқатқа, шыныдыққа жетудің жолдары деген анықтама берілсе [2], оқыту әдістері оқутәрбие жұмысының міндеттерін ойдағыдай шешуге бағытталған, жаңа педагогикалық технологияны оқыту үдерісінде тиімді енгізе отырып, мақсатқа жетуге байланысты іс-әрекет тәсілдері [3]. Оқыту әдісіне түрліше анықтамалар көп. Педагогикалық категорияның бұл түріне И.Ф.Харламов [4] оқу материалын меңгеруге бағытталған әр түрлі дидактикалық міндеттерді шешуде оқу-танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастырудың тәсілдері екендігін, К.Д.Ушинский [5] оқу үдерісін сапалы ұйымдастырудың басты шарты – әдістемелік шеберлікке, ал әдістемелік шеберлік түрлі оқыту әдістерінің іске асуы екендігін, Н.В.Савин [6] оқыту әдістері оқытушы мен білім алушының бірлескен әрекеті екендігін көрсетті.

Мектептегі «Биология» пәнінде білімді типологизациялаудың бірнеше тәсілдері бар. Сонымен, Б. В. Всесвятскийдің пайымдауынша танымның мазмұны мен түп мағынасына байланысты биологиялық білім әртүрлі формаларға ие болуы мүмкін, оны жүйелі тәсіл негізінде ғалым осындай топтарға біріктірген болатын:

1. Биологиялық идеяларды қалыптастыру кезінде бұл жеке заттар мен құбылыстардың сыртқы жақтарын көрсететін және жануарлар әлемінің сезімталдығын ақтайтын тікелей таным формасы ретінде қарастырылады. Ол бұл жеке объектілер мен процестердің мәнін ашатын пәндік білім екенін көрсетті.

2. Биологиялық тұжырымдама объектілер мен құбылыстардың ішкі мағынасын ашатын логикалық танымның бір түрі ретінде. Бұл жүйелік элементтер арасындағы өзара әрекеттесуді және тұтастай алғанда жүйедегі элементтердің өзара байланысын көрсететін объект-жүйені (объектілер мен құбылыстар арасындағы қатынастарды орнататын) және жүйелік ұғымдарды қамтитын теориялық білім.

3. Биологиялық категориялар-бұл курстың барлық бөлімдерін қамтитын ең көп таралған биологиялық ұғымдар: жасуша, организм, популяция, түр, биоценоз, биосфера.

4. Табиғатты одан әрі танудың мақсаттарын, бағыттары мен перспективаларын ашатын ғылыми идеялар. [7].

Л.П. Анастасова орта мектепте биологиялық тұрғыда теориялық білімді қалыптастыру жағдайларын зерттей отырып, негізгі биологиялық ұғымдарды қарастыруға ықпал ететін және оқушылардың білімінің беріктігін қамтамасыз ететін екі әдіске назар аударады: а) логикалық; б) әдістемелік. Зерттеуші алдымен проблемаларды қою, белгілерді анықтау, салыстыру, қорытынды және жалпылау деп санайды. Екіншісіне мыналар жатады:

а) білім құрамы бойынша негізгі ұғымдарды анықтау және талдау, биологиялық ұғымдар мен химиялық ұғымдар арасындағы байланысты орнату, яғни пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру;

б) ұғымдарды дамыту процесінде оқытудың әртүрлі көрнекі құралдарын қолдану арасындағы байланысты орнату;

в) сабақтың әртүрлі кезеңдерінде және ұғымдардың даму кезеңдерінде жалпы биологияны зерттеуде қолданылатын көрнекі құралдар жүйесіндегі оқу құралының орнын анықтау;

г) дәстүрлі статистикалық кестелерден ерекшеленетін динамикалық оқу құралдарын жасау, олар көрсету үшін де, оқушылардың өзіндік жұмысы үшін де қолданылады [8]

Жобаға негізделген оқыту технологиясының дұрыс түрлерін таңдау арқылы оқу процесін дұрыс ұйымдастыруға болады.

Қазіргі уақытта технологияны дұрыс жан-жақты қарастыру үшін әртүрлі талдаулар жүргізілуде. Әзірлеуге кететін уақытқа байланысты оқу жобасы үш түрге бөлінеді: қысқа мерзімді (2-6 сағат); орта мерзімді (12-15 сағат); ұзақ мерзімді.

Жоба қатысушылар санына байланысты жеке және ұжымдық болып бөлінеді. Зерттеу қызметінің сипатына байланысты зерттеу, пәнаралық, шығармашылық, рөлдік ойындар; олар практикалық және танымдық болып бөлінеді. Мазмұны бойынша жобалар зерттеу және қолданбалы болып бөлінеді. Зерттеу жұмысында студенттердің танымдық әлеуетін жақсартуға, теориялық тұжырымдамалар мен ережелерді дұрыс қолдану қабілетін дамытуға басымдық беріледі.

Тақырыптың өзектілігі, мақсаты, міндеттері, объектіле және зерттеу нәтижелерін талқылау, қортындылау өте маңызды. Бұл жобаны оқу процесінде де, одан тыс уақытта да жүзеге асыруға болады. Зерттеу жобасын құру кезінде оқушылардың шығармашылық және танымдық қабілеттері жақсарады.

Жобалармен жұмыс істеу кезеңдері. Қазіргі уақытта жобаны келесі кезеңдерден құрастыру әдеттегідей: жоба тапсырмасын дайындау; жобаның өзін құру; нәтиже алу; көпшілік алдында таныстыру; рефлексия. Жобалық қызметті ұйымдастыру мұғалімнен үлкен дайындықты талап етеді. Біріншіден, сіз жобаны құруға әкелетін әрекеттің негізінде жатқан мәселені анықтауыңыз керек. Мұнда тапсырма оқушыларға дайын түрде берілмейді. Осыған байланысты ол проблемалық әдістен ерекшеленеді. Олар проблемалық жағдайларға сүйене отырып, өз қорытындыларын жасайды. Жобалау қызметін ұйымдастыру келесі тізбек бойынша жүзеге асырылады: жағдай→мәселе→ мәселені шешудің мақсаты. Мұндағы проблемалық жағдай негізінен оқулықтан алынбағаны жақсы. Зерттелетін мәселе маманның кәсіби қызметінде кездесетін мәселелерден туындауы керек.

Дидактикада проблемалық жағдайдың әртүрлі деңгейлері бар. Бірінші деңгейде мұғалім оқу материалын проблемалық түрде ұсынады. Екінші деңгейде мұғалім проблемалық жағдай туғызады және оны оқушылармен бірге шешеді. Үшінші деңгейде мұғалім тапсырма қояды, ал оқушылар оны өз бетінше шешеді. Төртінші деңгейде оқушылар проблеманы тудырады және оны өздері шешеді. Яғни, осы төртінші деңгейде жобалық қызмет көрінеді. И.А.Зимняя оқу жағдаятында оқушылардың проблеманы өздері тауып, оны өздері шешуі және оның дұрыстығын өздері тексеруі жобалау әдісіндегі ең жоғары әрекет деп бағалайды.

Жоспарлы оқыту технологиясы жүйелілік, зейінділік, білім мен күрделілік, міндеттер қоя білу, субъектінің өз іс-әрекеттерін жоспарлау және интеграциялау принциптеріне негізделген. Технологияларды енгізудің белсенді тәсілдері бар. Әдісті таңдағанда, оның тәрбие жұмысына байланысты мақсатты нәтижеге сәйкес қолданылуы өте маңызды. Бұл оларға нәтижеге бағытталған оқу процесіне сәйкес топтарда қандай әдістерді қолдануға болатынын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл туралы Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты" атты Қазақстан халқына жолдауында айтылған. "Біз ұлттық білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді, шешімдер мен құралдарды қарқынды енгізуіміз керек." [9].

Болашақ биология мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын оқытуда жеке және әдістемелік қасиеттері бар функционалды және құрылымдық компоненттер жиынтығынан тұратын білім беру жүйесі ретінде қарастыруға болады. Әдістемелік даярлық жүйесінің функционалды компоненттеріне оқушылардың оқу-әдістемелік қызметін бақылауды жүзеге асыратын нысаналы, мотивациялық, жедел, бақылау-түзету қызметтері жатады. Жүйенің құрылымдық компоненттеріне оқытудың мақсатын, тәсілін, технологиясын, нәтижесін жатқызамыз.

Оқыту процесіне қатысушылардың тиімді қарым-қатынасына негізделген интерактивті әдістер оқу/оқыту процесі төмендегідей ұйымдастырылады:

- Оқушылардың оқу-тәрбие процесіне белсенді қатысу;
- Әр оқушы өзінің оқуы мен түсінігін талқылау және алмасу үшін басқа оқушылармен топтастырады;
- оқушылардың өз білімдерін қалыптастыратын орта құру;
- білімді меңгеруді практикалық іс-әрекетке негіздеу, тақырыпты күнделікті өмірдегі мәселелердің шешімі ретінде қарастыру;
- оқушылардың өз әрекеттерінің нәтижесін көре білу және т.б.

Ғылыми-жобалық іс-әрекеттерді ұйымдастыру барысында оқу жобасының ойдағыдай жүзеге асырылуын шешуші шарттардың бірі мұғалім көмегі, кеңесі, жұмыс барысының дұрыс жүзеге асырылып отырғанын бақылауы, бағыт беріп отыруы арқылы нәтижелі жүргізіледі. Осы іс-әрекеттердің жүзеге асырылуы үшін зертханалық, практикалық сабақтарда қолданылатын демонстрациялы тәжірибелер, проблемалық әдіс, миға шабуыл, т.б. әдістерді қолдану тиімді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Алматы, 2010. – 6 б.
2. Сулейменова З.Е., Қошанова М.Т. Психолого-педагогикалық терминдер сөздігі. – Көкшетау, 2014. – 31 б.
3. Педагогика көрнегі. Дәрістер жинағы / Редакциясын басқарған профессор Ш.К.Беркімбаева, профессор А.Қ.Құсайынов. Қаз.Мем. Қыз.ПУ. – Алматы, 2009.
4. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Гардарика, 1999. – 520 с.
5. Ушинский К.Д. Научно-проектические значение педагогики // Методы обучения как компонент учебного процесса // Проблемы педагогической мысли России второй половины XIX–начало XX в. – М., 1990. – С. 44-45.
6. Савин Н.В. Педагогика. – М.: Просвещение, 1978. – С.124.
7. Всесвятский Б.В. Системный подход к биологическому образованию в средней школе. – М.: Просвещение, 1985. – 143 с
8. Анастасова Л.П. Методика исследования роли изобразительной наглядности в развитии биологических знаний // Организация и методика экспериментальных педагогических исследований. – М.: НИИ школ, 1983. – С. 75-81
9. Қазақстан жолы 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2014 жылғы 17 қаңтар // <http://akorda.kz>.

ӘОЖ 94.100

ҚАЗАҚ ӘСКЕРИ РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ КОМИТЕТІНІҢ ҚАЗАҚ КЕҢЕСТІК АВТОНОМИЯСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Қасымбай К.Е., Аманжол А.Қ., Техникалық ғылымдар жоғары мектебі Экология білім
беру бағдарламасының 1 курс білімгерлері

Қаратаева Д.Ғ., Әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойыша білім беру бағдарламасының
оқытушы - дәріскері, тарих магистрі ғылыми жетекшісі
І.Жансүгіров атындағы ЖУ, Талдықорған қаласы

dkarataeva@bk.ru

Мақалада Қазақ әскери революциялық комитеті өлкеде жаңадан құрылуға тиісті биліктің баламасы болды. Бұл кезде қазақ өлкесі азамат соғысының құрсауында еді. Біршама жерлерде халық аштыққа ұшырап, сүзек ауруы жайлаған болатын. Осындай жағдайда елде қазақ ұлттық мемлекеттігін орнату үшін қазақ зиялылары да күресті.

1919 - жылы шілдеде РКП(б) Орталық Комитеті мен РКФСР Халық комиссарлар кеңесі эскадрлар кеңесінің шешімі бойынша Қазақ әскери революциялық комитетін құрды. Қазақ әскери революциялық комитетінде ұлт зиялыларыда қызмет еткені жайлы қарастырылған.

Тірек сөздер: ұлтшылдық, әскери революция, партия, большевик, ұлт.

В статье Казахский военно-революционный комитет был альтернативой вновь созданному правительству в регионе. В то время Казахстан был охвачен гражданской войной. Кое-где люди голодали и распространялся сыпной тиф. В такой ситуации за установление казахской национальной государственности в стране боролась и казахская интеллигенция. В июле 1919 г. решением Совета эсеров ЦК РКП(б) и СНК РКФСР учредили Казахский военно-революционный комитет. Упоминается, что национальная интеллигенция служила в Казахском военно-революционном комитете.

Ключевые слова: национализм, военная революция, партия, большевик, нация.

In the article, the Kazakh Military Revolutionary Committee was an alternative to the newly established government in the region. At that time, Kazakhstan was engulfed in civil war. In some places people were starving and typhus was spreading. In such a situation, the Kazakh intelligentsia also fought for the establishment of Kazakh national statehood in the country. In July 1919, by the decision of the Council of Social Revolutionaries, the Central Committee of the RCP (b) and the Council of People's Commissars of the RKFSR established the Kazakh Military Revolutionary Committee. It is mentioned that the national intelligentsia served in the Kazakh military revolutionary committee.

Key words: nationalism, military revolution, party, Bolshevik, nation.

Кеңес басшылығы өкімет саясатын нығайтудың тиімді жолдарының бірі ұлт аймақтарында ұлттық - мемлекеттік құрылысты тереңдету қажет деп санады. Ол үшін Қазақстанның автономиялық мемлекеттігін тез арада құру большевиктердің ұлт саясаты саласындағы маңызды міндеттерінің бірі деп анықталды. Бұл бағыт большевиктер партиясының VIII съезінде (1919-жылғы наурыз айында) бекітілді.

Қазақ халқының қолын ұлттық территориялық автономияға жеткізу үшін Алашорданың белгілі қайраткері Ахмет Байтұрсынов басқарған топ әрекет етті.

Әлихан Бөкейхановтың бағыт беруімен Ахмет Байтұрсынұлының басшылығымен, Міржақып Дулатовтың қосшылығымен, озық ойлы, халық қамын ойлаған жекелеген дәулетті адамдардың демеушілігімен 1913 жылдан бастап Орынборда жалпы ұлттық бейресми «Қазақ» газеті шыға бастады. Оның бірінші санында жарияланған оқырмандарға арнаған мақаласында Ахмет Байтұрсынұлы газетті «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп анықтай келіп, оның «жұртым

деп халықтың арын арлап, зарын зарлап, халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады», - деген тұжырымы арқылы газеттің қоғамда алатын орнын, оның саяси маңызын барынша айқындап берді. Газет 1917 жылы шілде айында дүниеге келген ұлттық-демократиялық партияны дайындауда сан қырлы, салиқалы жұмыстар атқарды. Партия Россияда 1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жеткеннен кейінгі елде орын алған саяси хал-ахуал берген мүмкіндіктер жағдайында 1917 жылы 12-26 шілдеде Орынбор қаласында өткен бірінші бүкілқазақтық съезде құрылды. Бұл партияға «Алаш» деген ат беріледі. Съезді шақыру мен оны өткізуде Ахмет Байтұрсынұлы үлкен белсенділік көрсетті. Ол съездің хатшылар тобын (құрамында М. Дулатов, Ә. Көтібаров, А. Сейітов бар) басқарып, оның маңызды құжаттарын жасауға жетекшілік етті. Съезд өткеннен кейінгі екі-үш ай бойы оның шешімдеріне сәйкес Ахмет Байтұрсынұлы «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасын жасау ісіне қатынасты. Партия бағдарламасының жобасын жасауға, Ахаңмен бірге Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Елдес Ғұмаров, Есенғали Тұрмұхамбетов, Ғабдулхамит Жүндібаев, Ғазымбек Бірімжанов қатынасты. Петроградта қазан революциясы жеңіске жетіп, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнау процесі жүріп жатқан кезде Ахмет Байтұрсынұлының белсенді араласуымен дайындалған «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы «Қазақ» газетінің 1917 жылы 21-қарашадағы санында жарияланды [1].

Ахмет Байтұрсынұлы 1917 жылы 5-17-желтоқсанда Орынбор қаласында өткен Бүкілқазақтық екінші съез жұмысына да белсенді түрде атсалысты. Съез күн тәртібі Алаш партиясы бағдарламасы жобасының талаптарынан және орталықта социалистік революцияның жеңіске жетуіне байланысты орын алған қоғамдық-саяси өзгерістерден туындады. Съез талқылап, шешім қабылдаған 10 мәселенің ішіндегі ең маңыздылары бүкіл қазақ жерлерін біріктіретін Алаш автономиясын (қазақ мемлекеттігін) құру оны басқаратын үкімет - Әлихан Бөкейханов басқарған - Алаштың Ордасы (Алашорданы сайлау) және «халықтық милиция» аталған Алаш автономиясының қарулы күштерін жасақтау жөнінде қабылданған шешімдер болды.

Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуын қазан төңкерісі мен большевиктік билік әкелген анархияға қарсы тосқауыл ретінде түсінген А. Байтұрсынұлы большевиктік үстемдіктің Қазақстандағы алғашқы адамдарына мынандай баға берді; «Россияның орталық аудандарында большевиктік қозғалыстың қалай өткендігі қазақтарға белгісіз, шет аймақтарда ол барлық жерде зорлау, қиянат жасау және ерекше диктаторлық үкімет билігімен қатар жүргізіледі. Егер бұрын патша чиновниктері аталған адамдар тобы халақтарды ешбір шектеусіз езіп-жаншыған болса, енді мұндай әрекеттерді большевиктер - коммунистердің тобы жүргізіп отыр» [2, 106 б.].

Сондықтан да Алашорда Кеңес өкіметін мойындамай, 1918 жылы жазда басталған азамат соғысы жағдайында оған қарсы ашық күреске шыққан күштермен (атаман Дутов басқарған Орынбор казачествосымен, адмирал Колчак басқарған Сібір үкіметімен, Орал казачествосымен, т.б.) одақтасты.

1919 жылы сәуір айында Торғай қаласында азамат соғысы жағдайында қоғамның бір-біріне қарсы екіге бөлінуінің нәтижесінде Аманкелді Имановтың опат болуы Алашорданың торғайлық тобының Кеңес өкіметімен ымыраға келіп жақындасуын күрделілендіріп жіберді. Саяси хал-ахуалдың дамуындағы осындай өзгерістер келіспей жүргізу үшін Москваға барған А. Байтұрсынұлының жағдайын айтарлықтай қиындатты. Осыған қарамастан А. Байтұрсынұлы большевиктердің Алашордамен байланысқа барып, қазақ халқының тағдыры жөнінде келіссөздер жүргізу қажеттігін дәлелдеуге көп күш жұмсады. А. Байтұрсынұлының табандылығы аяқсыз қалған жоқ. Кеңес үкіметі қазақ халқының Ресей Федерациясы құрамындағы автономиялық мемлекеттік ұйымдастыру ісін басқаратын орган құру туралы шешімге келді. 1919 жылы шілденің 10-ы күні В.И. Ленин «Қырғыз (қазақ-Н. К.) өлкесін басқаратын революциялық комитет жөніндегі уақытша ережеге» қол қойды. Казревкомның мүшелігіне алғашында А. Байтұрсынов, С. Меңдешев, С. Пестковский (төраға) енгізіліп, кейін әр кезде оның құрамында Б. Қаратаев, М. Тұңғаншин, Б. Каралдин, Т. Седельников Т. Әлібеков, т.б. болды [3].

Ахмет Байтұрсынұлының Кеңес өкіметі жағына шығуын және оның Қазревкомның мүшелігіне тағайындалуын большевиктер айтарлықтай саяси науқанға айналдырып жіберді. Көп кешікпей (1920 жылғы сәуірде) ол Кеңес мемлекетінің сол кездегі белгілі әскери және саяси қызметкері М. Фрунзенің ұсынысымен Ресей коммунистік (большевиктер) партиясының мүшелігіне қабылданды. Осыған орай Орынборда шығып тұрған «Известия Киргизского (Казахского - Н. К.) края» атты большевиктік газеттің сол жылы сәуірдің 15-і күнгі санында арнайы мақала жарияланып, Ахмет Байтұрсынұлы сияқты аса ірі «қайраткер және әдебиетшінің бейбіт ұлттық либерализмнен Казан революциясын және Совет өкіметін тануға дейін кезеңдерден өтіп халықаралық коммунизмге келуін партияның ірі жеңісі және оның қазақтар арасындағы ықпалының өсуінің жақсы көрінісі» - деп бағалады. Ал Ахмет Байтұрсынұлы болса коммунистік партияға бір жылдан ғана мүше болған болатын.

ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінде сақталған Ахмет Байтұрсынұлының 1929 жылы маусымның 2-і күні ОГПУ тергеушісіне берген жауабында осы жөнінде былай делінген: «Мен, -дейді ол, - партиядан 1921 жылғы тазалау барысында енжарлығым (пассивность) үшін шығып қалдым. Менің енжарлығым ғылыми жұмысқа тереңдей берілгендіктен және жалпы алғанда саясатқа аз көңіл аударғандығымнан көрінді» (ҚР ҰҚК-нің архиві, іс-124, том-2, парақ-159) [4,79 б.]

Ахмет Байтұрсынұлының бастамасымен 1919 жылы жаз бен күзде Қазревкомның мәжілістерінде Алашорданың Кеңес өкіметі жағына шықпаған басқа топтарымен, ең алдымен, оның Батыс бөлімімен байланыс жасау және оларға белгілі шарттармен кешірім (амнистия) жасау мәселелері сан рет көтерілді.

1919 жылы қазанның 27-сі Қазревкомның кеңейтілген мәжілісі болып (оған РКП(б) Орталық Комитетінің Бүкіл россиялық Орталық Атқару комитетінің осы екі орталық органының Түркістан істері жөніндегі Комиссиясының Түркістан майданының революциялық соғыс кеңесінің мүшелері қатысты), онда «қазақ халқын біріктіру және оны кеңес өкіметі жағына шығару» туралы мәселе талқыланды. Мәжілісте А. Байтұрсынұлы мынадан ұсыныстар жасады: «1) Кеңес өкіметі қазақ халқына жалған емес, іс жүзіндегі өзін-өзі билейтін автономия беретіндігіне оның көзін жеткізсін. 2) ...Ақтардың жағында қызылдарға күресіп жатқан Алашорданың Торғайлық және Оралдық тобына олардың кеңес өкіметі жағына шығатын жағдайда кешіріп жасалатындығы жариялансын». (Протоколы Казревкома (1919-1920 гг.) Сб. документов А., 1993. с. 32-33.) Осы мәселелердегі А. Байтұрсынұлының табандылығы көп кешікпей өз нәтижесін берді. 1919 ж. қарашаның 4-інде Түркістан майданының революциялық соғыс Кеңесі «Совет өкіметіне тікелей және жанама түрде күрес жүргізіп келген барлық қазақтарға (алашордашыларға - авт.) толық кешірім жасау туралы қаулы қабылдады [40].

Ахмет Байтұрсынұлы Қазревком төрағасының орынбасары әрі оның ішкі істер бөлімінің меңгерушісі ретінде 1920 жылы 4-12-қараша күндері Орынбор қаласында өткен Кеңестердің бүкілқазақстандық құрылтай сиезін шақыру және оның басты саяси құжаты «Қазақ АССР еңбекшілері праволарының Декларациясын» дайындауға үлкен үлес қосты. Бұл съезде Ресей Федерациясының құрамындағы Қазақ Кеңестік социалистік автономиялық республикасы құрылғаны белгілі. А. Байтұрсынұлы осы республиканың үкіметі - Халық комиссарлар Кеңесінің құрамына өтіп, оқу-ағарту комиссары (министрі) болып сайланды, ол 1922 жылдан оқу-ағарту комиссараты жанындағы ғылыми орталықты басқарды. Сонымен қатар ол Бүкіл россиялық Орталық Атқару комитеті мен Қазақ Республикасы Орталық Атқару комитетіне мүше болды [5].

20-жылдардың басында (1920-1923 жж.) А. Байтұрсынұлы жоғарыда айтылғандай, Қазақстанның оқу-ағарту комиссары, Мухтар Әуезов Қазақ автономиялы Республикасының Орталық Атқару комитетінің саяси хатшысы, жекелеген алашшыл азаматтар Қазақстан мен Түркістан АССР-нің мемлекеттік басқару жүйелерінде жауапты қызметтер атқарды. Осындай адамдардың ықпалымен Алаш қозғалысының мүшелері баспасөз, оқу-ағарту, ғылым, өнер жүйелерінде басшылық етіп, айтарлықтай лауазым иелері болды. Сонымен қатар олар ғылым, әдебиет, өнер салаларында шығармашылық жұмыспен шұғылданды.

1918-1919-жылдар аралығында кеңестердің жалпықазақ съезін шақыруға біраз дайындық жұмыстары жүргізілді [6, 100-105 б.].

Бүкілодақтық орталық Атқару комитеті, Халық Комиссарлар Кеңесі және Ұлттар Халық комиссариаты съезд шақыру және онда қазақ кеңестік автономиясын жариялау бағытын ұстанды.

1919-жылғы шілденің 10-ында РКФСР халық комитеті кеңесінің Декретінде Жалпықазақ съезін тез арада шақыру қажет деп көрсетілді.

1919-жылы қыркүйектің 15-інде Қазақ революциялық комитетінің алғашқы мәжілістерінің бірінде Жалпықазақ съезін шақыруға дайындық үшін С. Меңдешев, Тұңғаншин, В. Лукашев, А. Байтұрсынов, Петров және т.б. мүшелерден құралған комиссия ұйымдастырылды. Оларға съезді шақыруға байланысты заң жобасын құру тапсырылды. Комиссия бірінші кезекте Жалпықазақ съезіне депутат сайлау тәртібі туралы жобаны талқылаумен айналысты. Мәселені талқылауда әсіресе, жалпықазақ съезіне халықтың қандай топтары сайлау құқына ие бола алмайды деген мәселеге келіп тірелгенде комиссия мүшелерінің арасында келіспеушіліктер пайда болады [7].

Комиссия қолында сайлау жобасының негізінде құрастырылған екі құжат бар еді. Оның біреуі 1919-жылғы маусымның 10-ында РКФСР халком кеңесінің II Декретінің бабына сәйкес баяндалған: Қырғыз (қазақ) ауылы мен болыстарында барлық азаматтар сайлау құқына ие. Сайлауға сол ауылдың тізіміне тіркелген және тіркелмеген, бірақ сол ауылдың тұрақты тұрғыны немесе бір жылдан аса уақыт тұрақты тұрып қалған 18 жасқа толған барлық азаматтар құқылы болды.

Екінші құжат 1919-жылы сәуірдің 29-ында қабылданған Бүкілқазақ съезіне делегат сайлау тәртібі туралы заң жобасы еді. Онда: бұрынғы патша өкіметіне қызмет еткен басқармалар мен ауыл старшындары, халық соттары, бұрынғы қоныс аудару бастығының орынбасарлары, облыстық, уездік полицей меңгерушілері, болыс старшиналары, ауыл жетекшілері, болыстық соттар, облыстық және болыстық жер басқармаларының төрағалары мен барлық мүшелері, алыпсатарлар, есі ауысқандар, сотталған өсімқорлар, қылмыс жасағаны үшін сотталғандар, пара алғандар, қанағатсыздықпен адам өлтіргендер сайлауға және сайлануға құқысыз деп көрсетілді.

Қырғыз (қазақ) революциялық комитетінің Қырғыз (қазақ) Кеңестік Автономиясын құрудағы және оның территориялық аймағын құрудағы бір үлесі, ол 1920 жылы маусым айының 4-і күні шығарған үкімі болып табылады. Міне мұнда, Қырғыз (қазақ) Кеңестік Автономиясының болашақ астанасын бекіту болды. Болашақ астана Орынбор қаласы болды да, оның өлкесі түгелімен Қырғыз (қазақ) Кеңестік Автономиясына қосылу керек делінді. Бұл мәселені мынадай баяндамадан дәлелдейміз: «Орынбор - бұл шығыстағы үлкен пролетариат орталығы саналды, онда өте күшті партия істері жүрді, мықты кеңес мамандары жұмыс атқарды, бұрыннан қазақ еңбекшілерімен бірігіп еңбек етуде. Орынбор арқылы өтетін үлкен магистраль Қазақстан мен Оралды, Волга бойын, Ресейдің орталық бөліктерін байланыстырушы, оның экономикалық және мәдени өміріне әсер етуші қала», - Қырғыз (қазақ) революциялық комитетінің және Орынбор губернаторлығының атқарушы органдары арасында келісім болды. Онда Орынбор губерниясы мен Торғай губерниясының бірігуі туралы және олардың ҚазАССР - нің құрамына ендірілгені туралы мәлімденген [25, 132 б.].

1919-жылы қазанның 11-інде өлкелік революциялық комитет отырысында сайлау комиссиясында екі кереғар көзқарас пайда болды:

Комиссияның кейбір мүшелері 1919-жылы шілденің 10-ындағы РКФСР Халық комиссарлар кеңесінің Декретін тұжырымдай отырып, сайлау құқығынан азаматтардың аз ғана бөлігін шектеу керек деген пікір айтса, екінші бір тобы сайлау құқығынан айырған азаматтар тобын толығымен, нақтылы түрде жете тексеру керек деп есептеді.

Алайда, мәселені талқылау мұнымен біткен жоқ. Сайлау құқығынан айырылған азаматтар тобын анықтау саяси мәселе болды. Осы кезде қазақ қоғамының ұлттық ерекшелігін, әлеуметтік қатынастарын, қоғамдық өмірін ескермеске болмас еді. 1920-жылы

ақпанның 3-інде сайлау комиссиясының баяндамасы тыңдалды. Онда: молдалардың сайлау құқығы бар патшалық тәртіп кезіндегі басқарма чиновниктері және губернатор бекіткен басқарламалар сайлауға құқысыз деп көрсетілді.

Азамат соғысы кезінде Алашорданың батыс бөлімі ақтармен одақтас болғаны көпке мәлім. Яғни осы мәселеге байланысты дәлелдейтін құжаттар 1.10.1919 жылғы Қазақ революциялық комитетінің Алаш Орда үкіметінің батыс бөлімінің басшылары Досмұхамедовтармен келіссөз жүргізуі: «Көңіліңізді тағы бір мәселе аударуыңызды сұраймыз. Мәселен: Орал казактары қазіргі кезде сондай әлсіз, біздің мәліметіміз бойынша оларда Орынбор казактарындай соғысты тоқтату мәселесінде қозғалыстар жүргізілуде. Либценск түбіндегі жеңіс оларға түк пайда әкелмеді, олар біршама кеңістік жаулап алғанымен, ыңғайсыз жағдайда қалып отыр, аймақтарында жағдай төмендеуде. Өзіңізге белгілі олардың қазіргі жағдайы өте төмен, сыртқы байланыспен үзілген, көмек күтуге еш мүмкіндік жоқ. Соңғы апталарда олардан шығыс көбейіп кетті. Бұл сіздің одақтастарыңызды мәз қылар емес, сол үшін сіздер біздің жаққа өтулеріңіз дұрыс болады. Міне осындай жағдайда беделіңізді көтеру, біздің жақтан сізге қолдау көрсетіп, одақтастарыңыздың кеңес үкіметіне өту жолдарын жеделдетуге сөз береміз. Бірінші кезекте басшыларды өткізіп, сосын халқын тартуымыз керек», - деп жазған Қазақ революциялық комитетінің өкілі Мюраттың жіберген хаттамасы [7].

1919-жылдың қарашасына дейін сол үшін кешірім сұрап, Кеңес үкіметі жағына шыққан немесе шығуға бет бұрған Алашорда және оның жетекшілеріне сайлауға құқылы деп шешілді. Яғни бұны дәлелдейтін құжат Алаш Орда үкіметінің батыс бөліміне Қазақ революциялық комитетінің совет үкіметіне қарсы күрескен қазақтарға амнистия жариялауы: «Құрметті мырзалар! Сіздердің Совет үкіметіне өту арқылы казактармен байланысты үзулеріңіз дұрыс шешім болып табылады. Біз тағыда жариялаймыз сіздерді ешқандай кедергісіз қабылдауымызға және де үкімет басшыларымен бірге қабылдаймыз. Сонымен қатар үкімет басындағылар мен басқада азаматтарға амнистия жариялаймыз. Бұл амнистия совет үкіметіне қарсы күрескен қырғыздардың (қазақтардың) бәріне жариялансын! Сонымен бірге бәріне кепіл береміз, оларға еркіндік пен бостандық береміз!.

Біздің ойымызша, бұл істің ұзаққа созылмауы көп қиындыққа соқтырады. Сонымен қатар біздің жаққа өтуге кедергілер көбейе түседі. Совет үкіметіне қосылу тездетіп жүргізілсін және өздеріне ыңғайлы жақтарымен өтсін. Оларға біздің жақтанда көмек көрсетіледі. Алаш Орданың меншігіндегі барлық мүліктер түгелімен сақталсын, Совет үкіметі жағына өтілсін.

Сіздердің өтулеріңіз – жаппай бәріңіз немесе жеке-жеке бөлініп өту ол адам өлімінің азаюына әкеледі», - деді Қазақ революциялық комитетінің өкілі Сейтқали Мендешов [1].

Қазақ революциялық комитетінің (А.Байтұрсынов және Тұнғаншин) 1919 жылғы 15 қыркүйектегі Алаш Ордалық Досмұхамедовтермен келісімге келуі: «Қырғыздардың (қазақтардың) Совет үкіметі жағына өтуіне байланысты А. Байтұрсыновтың, Эльяваның, Бройдоның ұсыныстары:

А. Байтұрсыновтың ұсынысы бойынша –

1) Қазақ революциялық комитетінің өз еркімен жұмыс атқаруы, қазақтардың оны көруі, совет үкіметінің қазақтарға автономиялық еркіндік берілуін білдіру;

2) Торғай және Орал тобындағы алашорда қазақтарының Совет үкіметіне өту барысында амнистия жарияланды;

3) Бұл іс жүргізілгенде совет үкіметі тарапынан оң көзқарастар қалыптастыру, халықтың үмітін ақтау.

Эльяваның ұсынысы –

1) Жалпы Қырғыз съезін шақыруға асығу;

2) Азаматтық тыңшылар ұйымдастыру;

3) Ақ казактармен байланыс орнатып Совет үкіметіне өтуге үгіттеу.

Бройдоның ұсынысы –

1) 15 қарашада қырғыз конференциясын шақыру;

2) Торғай аймағынан казактарды ығыстыру және жою.

Нәтижесінде: Қазақ халқының бірігуіне байланысты 1-ші желтоқсанға дейін қырғыз конференциясын шақыру бекітілді [2].

1920-жылғы тамыздың 23-індегі Қазақ революциялық комитеті өзінің мәжілісінде Бүкілқазақ съезіне ұсынатын сайлау жобасын біржолата бекітті. Онда Орал, Торғай, Семей, Ақмола, Астрахань губерниясының қырғыздар (қазақтар) мекендеген бөлігі Бүкілқазақ съезінде сайлауға және сайлануға құқылы деп көрсетілді.

Қырғыз өлкелік басқармасына кіретін қазақ облыстары: Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд, Каспий сыртындағы қазақ облыстары съезге өз өкілдерін ортақ негізде сайлай алады. Жобада діни нанымына, ұлтына, отырықшылығына қарамай, 18 жасқа толған екі жыныстағы азаматтар сайлауға және сайлануға құқылы болды.

1920-жылы тамыз - қыркүйек айларында Қазақ революциялық комитеті өңдеп, құрастырған жоба бойынша облыстарда, губерниялар мен уездерде Бүкілқазақ съезі делегаттар сайлады.

Азамат соғысы басталып ол кең өріс алған жағдайда Әлихан Бөкейханов Қазақ автономиясын құру жөніндегі Бүкілқазақтық съездің шешімін жүзеге асыруды ұлттық зиялылардың басты міндеті деп білді.

Бұдан бұрын болған съездерде көтерілгендей бұл идеяға кеңестік саяси күштер бірден қарсылық көрсетпегендерімен, оны жүзеге асыруды Бүкілресейлік құрылтай съезінің еркімен байланыстырды, басқа сөзбен айтқанда, Қазақ автономиясы туралы мәселені шешуді Құрылтай жиналысының үлесіне қалдырды. Ал құрылтай жиналысын большевиктер басқарған кеңестер күштеп таратып жіберді. Азамат соғысы өріс алып, елдегі хал-ахуалдың күрт өзгеріске ұшырауын және соған байланысты саяси күштердің арасалмағының басқаша сипат алғанын айта кету қажет. Ең алдымен, ұлт зиялылары Қазақстанды іс жүзінде конфедерациялық принциптерге негізделген мемлекеттің құрамдас бөлігі ретінде көргілері келді. Ал, екіншіден, бұл талаптар ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселесін шешу жолы ретінде қалыптасқан кез болатын, өара уақытқа дәл келген еді; екі мемлекет ыдырап, күйреп жатты, жаңа өкімет әлі орныға қойған жоқ еді. Елді анархия билеген болатын. Ал қазақ автономиясы идеясын жалау етіп көтерген Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Сейітқали Меңдешев, Бақытжан Қаратаев және т.б. ұлт зиялылары анархияны большевизммен бас бұзарлықпен бірдей деп санады. Олардың пайымдауынша анархиядан, жаппай бөлінуден шығудың жолы большевизмге қарсы тұратын дәл - автономия құру еді.

Азамат соғысы басталысымен қазақ зиялылары өз билігін орнату мақсатымен автономияны басқару, жер пайдалану тәртібі, салық, сот, дін, әскер істері жөнінде көптеген қаулы -қаралар қабылдады. Алайда, ұлттық зиялылар сенген Сібір үкіметі тарапынан да, Орынбор мен Орал қалаларындағы «әскери үкіметтер» тарапынан да оларды қолдау туралы ешбір әрекеттер жасалмады. Сібір үкіметінің «Сибирская речь» газетінің 1918 жылғы тамыздың 5-індегі санында жарияланған «Қырғыз» (қазақ) автономиясына көзқарас ешқандай бұлтарыссыз айтылды. Қырғыз (қазақ) өкілдері талап еткен формадағы – автономия», - делінді мақалада, Ресейден түгелдей бөлініл, жеке тәуелсіз қырғыз (қазақ) мемлекетін құрумен бірдей [4].

Бұл мақаланың жариялануына Алашорданың төрағасы Әлихан Бөкейхановтың Сібір үкіметінің премьер-министрінің атына келіссөздер жүргізу үшін жазған хаты түрткі болды: «... қазіргі кезде - деп жазды өз хатында Ә.Бөкейханов, - біртұтас Ресей жоқ. Біртұтас мемлекеттік өкімет те жоқ...» Сондықтан да тарихи оқиғалардың күшімен большевиктер билігінен құтылған автономиялы облыстар мен халықтар мемлекеттік тәуелсіздік жолына түсулері керек.... Сібір мен Алаштың өзара ортақ мақсат-мүдделері екі автономияның тығыз одағы болуын талап етеді.

Әлихан Бөкейхановтың әңгіме болып отырған Сібір үкіметімен келіссөз жүргізу принциптерін анықтаған осы хатында назар аударатын бірнеше жәйттер бар. Ең алдымен, ол Қазақстан үкіметін Сібір үкіметімен терезесі тең үкімет екендігін дәлелдеуге ұмтылған. Екіншіден Қазақстанға ортақ елді басқаратын үкімет жүйесін құруға құқылы екендігін дәлелдеу. Үшіншіден, қазақ автономиясын мойындау қажет екендігін баса көрсетті.

Қазақ революциялық комитеті қазақ кеңестік автономиясын құру туралы заң жобасын 1920-жылдың маусымында «Қазақ өлкесінің шекарасы мен территориясы жайында» деп аталатын құжатты Ұлттар халық комиссариатына ұсынды. Онда былай делінді:

1. Қырғыз (қазақ) автономиялық республикасы өзінің ұлттық мәселелерін шешу үшін ғана емес, республиканың географиялық және шаруашылық жағдайының өзгешелігі өлкелік басқаруды қажет етеді. Біз қырғыз (қазақ) ұлтының мәселелерін өзімізге пайдалы жағына қарай шешу үшін емес, экономикалық тұтастық пен республика және пролетариат мүддесінің бір мақсатта шығу принципін көздей отырып қырғыз (қазақ) автономиялы республикасын РКФСР-дың бір құрамдас бөлігі деп танимыз.

2. Қырғыз (қазақ) республикасының шекарасын анықтауда ең алдымен мына жағдайларды ескеру қажет:

а) өлкеде қырғыздардан (қазақтардан) басқа көптеген орыс шаруалары мен жұмысшылары орналасқан;

ә) өлке ішінде өзіндік экономикалық өндіріс саласы мен мәдени орталықтар жоқ, ал онсыз өлке әдеттегідей дұрыс даму жолына түсе алмайды.

3. Қырғыз (қазақ) өлкесінің барлық саяси және өндіріс орталықтары (Астрахань, Орал, Орынбор, Қостанай, Омбы, Семей, Ташкент) шетте орналасқан және даулы немесе өлке құрамына мүлдем кірмейді. (Астрахань, Орынбор, Омбы, Ташкент және т.б.). Даланың осы көрсетілген орталықтарымен тамыры терең, күрделі тарихи байланысы болғандықтан ішкі және жаңа шекараларды жүргізу дұрыс жағдайға әкелмейді. Шеткі орталықтар өзінің экономикалық негізінен шет қалады және бұл өлке үшін де, қырғыз (қазақ) халқы үшін де өндіріс және мәдени орталықтарынан байланысы үзілуіне алып келеді.

4. Шекараны анықтауда және даулы уездер туралы мәселені шешуде (Қостанай, Көкшетау, Петропавл және т.б.) көрсетілген уездер мен дала арасындағы тығыз байланысты ескеру қажет. Солтүстік бөлік жартылай көшпенділердің және көшпенді тұрғындардың тірегі. Олар жаз айларында солтүстік уездерден азық-түлігін өндіріп алады. Сонымен қатар, Қырғызстандағы күрделенген жер мәселесін шешумен қатар тез арада көшпелі тұрғындарды қажеті жоқ артық жер үлесімен қамтамасыз ету және шаруа переселендер мен отырықшы қырғыздар қатынасын реттеу қажет. Аталмыш облыстардың қосылуына қырғыздар (қазақтар) ғана емес, өлкенің оңтүстік орыс-татар тұрғындары да мүдделі.

5. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе қырғыз (қазақ) өлкесінің территориясына шеткі орталықтардың бірқатарын атап айтқанда: Орал, Орынбор, Семей және т.б. облыстарын сөзсіз кіргізу және өлкенің дәл белгіленген шекарасын жоғарыда айтылған негіз бойынша белгілеу [6].

1920-жылы тамыздың 9-ында Мәскеуде қазақ өлкесінің мәселесін талқылау үшін жауапты жұмысшылар қатысқан мекеме аралық кеңес өтті. Яғни Қазақ революциялық комитеті және Түркістан майданының әскери төңкеріс кеңесі, РКП(б) Түркістан өлкелік комитетінің партия және кеңестік ұйымдардың өкілдері қатысқан Қазақ АКСР-н құру туралы бірнеше мәжілістер өткізілді. Ақырғы мәжіліске В.И.Лениннің өзі төрағалық етті. Нәтижесінде 1920 жылы 17 тамызда РКФСР Халық Комиссарлары кеңесі Қазақ Кеңес Республикасы жөніндегі Декреттің қарап қолдады. Оған: Қазақ революциялық комитетінен Пестовский, Ә. Жангельдин, А. Кулаков, А. Мырзағалиев, Т. Әлібеков, П. Петровский; Қазақстанның басқа облыстарынан - С.П. Милютин, Д.Темірәлиев, Оразаев және т.б қатысты. Кеңесте Ұлттар Халық Комиссариатының орынбасарлары, РКФСР Халық Комиссарлар кеңесі, жер халық комитеті қатынасты. Екі күн ішінде қазақ автономиялық республикасының болашақ территориясын анықтауға байланысты мәселе талқыға салынды. Кейбір мәселелерді шешуде бірауыздылық болмады. 1920-жылы тамыздың 24-і күні Халық Комиссарлар Кеңесінің жиналысында қазақ автономиясын құру туралы заң жобасы екінші рет талқыланды. Қабылданған құжат тек тамыздың 26-сы күні ғана күшіне енді. Қырғыз (қазақ) Кеңестік автономиясын құру туралы Декрет.

1920-сыншы жылы қазанның 4-і күні Кеңестердің жалпықазақ төтенше съезінде жария етілді.

Қазақ ұлты рухани парасаттың даму баспалдағына неғұрлым биіктеп көтерілген сайын, өзі үшін құрбан болған алаш ғұламаларын соғұрлым құрметтеп, тағзым етуі тиіс. Өйткені, ұлттың рухани тәуелсіздігін сақтап қалғандар да, мәңгірттіктен құтқарып кеткендерде, болашақтағы тәуелсіздіктің қасиетті ұлы жолын анықтап берген де солар.

Таланттың тағдырын талқыға салған, тұлғаларды тұқыртқан жазалау науқанының кезекті бір науқаны былай аяқталды: «Қазақстандағы біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарманың» төтенше өкілеттігінің жанындағы үштіктің мәжілісінің № III/к мәжіліс-хатының көшірмесі. 1932 жыл, 20 сәуір [6].

Тыңдалды: № 2370-іс бойынша: Тынышбаев Мұхамеджанды, Досмұхамедов Халелді, Досмұхамедов Жаһаншаны қылмыс кодексінің 58/10, 57/7, 58/11 және 58/3-статьялары бойынша; 2. Үмбетбаев Алдабергенді, Мурзин Мұхтарды ҚК 58/7, 58/11-статьялары бойынша; 3. Мұңайтпасов Әбдірахманды ҚК 58/4, 58/11-статьялары бойынша; Кемеңгеров Қошмұхамедті, Бұралқиев Мұстафаны ҚК 58/10, 11-статьялары бойынша; Күдерин Жұмақанды, Қожамқұлов Нашимді ҚК 58/11-статьялары бойынша; Ақбаев Әбдұлхамитті ҚК 58/11 және 16-статья бойынша; Ақбаев Жақыпты ҚК 58/10, 59/3-статьялары бойынша; Қадырбаев Сейтазымды ҚК 58/7, 11-ст. бойынша; Омаров Әшімді ҚК 58/10, 7, 11-ст. бойынша; Тілеулин Жұмағалиды ҚК 58/2-ст. бойынша; Ермеков Әлімханды, Әуезов Мұхтарды ҚК 58/7, 10, 11-ст. бойынша Омаров Уәлиханды, Сүлеев Біләлді 58/2-статьясы бойынша; Ысқақов Даниалды ҚК 58/10, 11-статьялары бойынша жауапқа тартты. Шешім:

1. Тынышбаев Мұхамеджанды. 2. Досмұхамедов Халелді. 3. Досмұхамедов Жаһаншаны. 4. Үмбетбаев Алдабергенді. 5. Мурзин Мұхтарды. 6. Мұңайтпасов Әбдірахманды. 7. Бұралқиев Мұстафаны. 8. Кемеңгеров Қошмұхамедті. 9. Күдерин Жұмақанды. 10. Қожамқұлов Нашимді. 11. Ақбаев Әбдұлхамитті. 12. Ақбаев Жақыпты. 13. Қадырбаев Сейтазымды. 14. Омаров Әшімді. 15. Тілеулин Жұмағалиды - бес жыл мерзімге концлагерде жіберуге, оны сонша мерзімге жер аударумен ауыстыруға... шешім қабылдады. 16. Ермеков Әлімхан. 17. Әуезов Мұхтар - үш жыл концлагерге қамалсын, уақыттары 8/Х - 30 ж. бастап есептелсін. Ермеков пен Әуезовтің үкімі шартты түрде есептелсін. 18. Омаров Уәлиханды. 19. Сүлеев Біләлді. 20. Ысқақов Даниалды қамаудан босатсын, тергеу кезіндегі отырғаны еске алынсын» [2].

Қазақ ұлтшылдарының контрреволюциялық астыртын ұйымын әшкерелеуге арналған бес жылға созылған тергеу ісінің нәтижесі осындай үкіммен тәмамдалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Ақаңа келгенде Ақтөбе тым-тырыс». //Жас Алаш №15, 21 ақпан 2008 ж. – Б.15.
2. Қозыбаев М. «Ақтаңдақтар ақиқаты». Алматы: Қазақ университеті. 1992.-220 б.
3. Нүрпейісов К. Алаштың күрескер ұлы. //Саясат. 1998. №1. – 120 б.
4. Қойгелдиев М. Алашты бұғаудан қашан босатамыз?. // Арай. 1990. № 8. – Б.20-24.
5. Жұртбай Т. Алаш идеясы және Ораз Жандосов. //Саясат. 1999. №10. – Б. 8-10.
6. Зиманов С., Даулетова С., Исагулов М. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. - Алматы, 1975. – С.100-105.
7. Телебаев Ғ. Алаш партиясы - Қазақстандағы алғашқы либералдық партия. //Егемен Қазақстан. 2001. 7-желтоқсан.
8. Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат. 1995. – 303 б.
9. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры. Алматы: Жалын. 2004. – 400 б.

ӘОЖ 34.01.45

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қатарбаева А.Н., Алдиярова А.Б.

Атаева Г.М.: б.ғ.к., доцент, ғылыми жетекшісі
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

amina.aldiyarova.02@mail.ru

Мақалада биология сабақтарын оқытудағы интерактивті оқыту әдістерінің тиімділігі жайлы айтылады. Оқытудың интерактивті әдістерін сабақта қолдану нәтижесінде оқушылардың оқуға ынтасы артып қана қоймай, танымдық қабілеті артып, құзыреттілік қалыптастыруға, сөйлеу шеберліктерін арттыруға септігі тиеді. Мақалада тәжірибеде мектепте қолданылып жүрген әдіс-тәсілдерден мысалдар келтірілген.

Тірек сөздер: биология, интерактивті әдіс, оқыту, құзыреттілік, пікірталас, жобалау әдісі.

В статье рассказывается об эффективности интерактивных методов обучения на уроках биологии. В результате применения интерактивных методов обучения на уроке у учащихся не только повышается мотивация к обучению, но и повышаются познавательные способности, формируется компетентность, повышается речевое мастерство. В статье приводятся примеры методов, применяемых в школе на практике.

Ключевые слова: биология, интерактивный метод, обучение, компетентность, дебаты, проектный метод обучения.

The article describes the effectiveness of interactive teaching methods in biology lessons. As a result of the use of interactive teaching methods in the classroom, students not only increase their motivation to learn, but also increase their cognitive abilities, develop competence, and improve their speech skills. The article provides examples of methods used in school in practice.

Key words: biology, interactive method, teaching, competence, debate, project method of teaching.

Қазіргі әлеуметтік орта жағдайында оқушы белгілі бір пәндер бойынша білім жиынтығына ие болып қана қоймай, үнемі өзгеріп отыратын жағдайларда бағдарлануы, шешім қабылдауы, стандартты емес сұрақтарға жауап іздеуі, алға қойылған мақсаттарға жетудің жаңа жолдарын іздеуі және ақпараттық кеңістікті бағдарлай алуы қажет. Құзыреттілікті қалыптастыру оқушылардың бойында осындай қасиеттерді дамытуға мүмкіндік береді.

Мұндай жағдайларды жасау мүмкіндіктерінің бірі – интерактивті оқыту әдістерін қолдану, бұл оқушыға оқу процесінде белсенді ұстанымға ие болу, жауаптарды іздеу, пікірталасқа қатысу және өз қызметінің нәтижесіне баға беру қабілеттерін арттырады.

Интерактивті әдістер – топтық өзара іс-қимыл, ынтымақтастық, білім беру міндеттерін шешу бойынша бірлескен қызметке сүйенумен байланысты белсенді оқытудың коммуникативтік және диалогтық әдістері. Олар ойлау мен қиялдауға сүйене отырып белсенділік арқылы оқытуға бағытталған.

Биология пәнін оқытудың басталуы – үлкен әлеуметтік белсенділік кезеңі. Бұл жерде басты орында оқу іс-әрекеті емес, бір-бірімен қарым-қатынас. Олар айналасындағы әлеуметтік кеңістікті белсенді түрде игереді, топтар мен жұптарда тапсырмаларды ықыласпен орындайды. Оқытудың жаңа формалары мен әдістерін оңай қабылдайды, оқу міндеттерін қызығушылықпен шешеді. Бірақ қызығушылық әдетте тұрақты емес және тез ауысып отырады. Оқу бағдарламасын сәтті игеру үшін танымдық қызығушылықты нығайту және дамыту маңызды.

Әдетте орта мектеп кезеңінде оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты оқу үлгерімінің төмендеуі байқалады. Оқушылардың зерттелетін құбылыстардың мәні мен заңдылығын түсіну маңызды. Сондай-ақ, жасөспірім кезінде ойлау сипаты өзгереді.

Оқытудың интерактивті әдістерін қолдануға құзыреттілік тұрғысынан қарау оқушының жеке білім мен шеберлікті игеруін емес, ақпараттық кеңістікті өз бетінше меңгеріп, оқу міндеттерін белсенді шеше алатын тұлғаны тәрбиелеуді көздейді. Сондықтан мұғалім мен оқушылардың сабақтағы және үй тапсырмасын орындаудағы рөлі мен негізгі іс-әрекеттері өзгереді.

Биология сабақтарында келесі құзыреттерді қалыптастыруға назар аударылады:

1. Зияткерлік сала: оқушылардың ғылымға деген қызығушылығын және оның практикалық маңыздылығын қалыптастыру, қойылған міндеттерді шешуде белсенділік пен тәуелсіздікті дамыту.

2. Коммуникативтік сала: диалогтар мен пікірталастарға белсенді қатысу, өз көзқарасын білдіре білу, басқаларды тыңдай және бағалай білу, топта жұмыс істей білу, басқа оқушылармен тиімді қарым-қатынас жасай білу.

3. Эстетикалық сала: биологиялық объектілерге құндылық қатынасын қалыптастыру, салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыру [1,2].

Интерактивті оқыту әдістерін қолданудың артықшылықтары:

- қарым-қатынас диалогы;
- кері байланыстың болуы;
- ойлау белсенділігі;
- эмоционалдылықтың жоғарылауы;
- оқытудың жоғары тиімділігі;
- рефлексия.

Оқытудың интерактивті түрлерін қолданатын сабақтар оқушылардың жас ерекшеліктерін және осы сынып ұжымының ерекшеліктерін ескере отырып, мәселені шешудің бірнеше әдістерін біріктіруге мүмкіндік береді, бұл сабақтың тиімділігін арттырады.

Интерактивті сабақты өткізу және дайындау кезінде келесі принциптерге назар аудару қажет:

- сабақ – жалпы жұмыс;
- әрбір қатысушы осы мәселе бойынша өз пікірін айтуға құқылы;
- жеке тұлғаны сынай алмайсыз (тек идея сынға ұшырауы мүмкін);
- сабақта айтылғандардың бәрі іс-әрекетке арналған нұсқаулық емес, рефлексияға арналған ақпарат [3].

Интерактивті оқытудың пікірталас, жобалау әдісін және ойын түріндегі әдіс-тәсілдерін қолдану оңтайлы әрі нәтижелі болып табылады. 10- сыныпта өткен пікірталас сабағынан мысал келтірер болсақ оқушылар бір-біріне қарама-қарсы отырды. Әр оқушы сөйлеуге және тыңдауға құқылы. Оқушылар гипотезалар жасап, сабақтың соңында дәлелденуі немесе жоққа шығарылуы керек бір гипотезаға тоқтайды. Оқытушы міндеті – талқылаудың монологиясын болдырмау, мәлімдемелердің дұрыстығын бағалау және оқушылардың талқылауын сабақтың басында қойылған сұраққа жауап іздеуге бағыттау. Оқушылардың белсенділігі келесі сұрақтармен ынталандырылып отырды: «Сіз бұл ойды толығырақ дамыта аласыз ба?», «Сіз өз көзқарасыңызды қалай дәлелдей аласыз?», «Мен сізді дұрыс түсіндім бе?» және т.б.

Мұндай сабақтың нәтижесі сұраққа бірлесіп табылған жауап болады. Пікірталас барысында оқушылар тек мұғаліммен ғана емес, сонымен бірге бір-бірімен де белсенді қарым-қатынас жасайды, әртүрлі көзқарастарды тыңдауға, өз көзқарастарын дәлелдеуге және тұжырымдауға, естігендеріне дұрыс баға беруге үйренеді.

Сабақтың тиімділігін бағалау үшін келесі жоспар тапсырмалары қолданылды:

1. Мәтінді оқыңыз. Сіз А.Швейцердің көзқарасымен келісесіз бе?

Көзқарас келесідей: «XX ғасырдың әйгілі гуманисті А.Швейцер өмірге деген құрмет принципін алға тартты. Ол өмірге табыну адамзаттың моральдық жаңаруының негізі деп

санады. Адам жердегі барлық тіршілікке жауапты болуы керек. Тек абсолютті әмбебаптық этикалық және өмірді сақтау мен дамытудың әмбебап орындылығы... кез келген басқа қажеттілік немесе орындылық этикалық емес».

2. «Сіздің ойыңызша А.И.Опариннің жердегі тіршіліктің пайда болу теориялары қандай артықшылықтар мен кемшіліктерге ие?», «Жердегі биоалуантүрлілікті сақтау үшін қандай шараларды сақтау керек?» деген сұраққа толық жауап беріңіз.

3. «Жердің барлық климаттық аймақтарында өмір сүре алатын қандай ағза және оны сипаттаңыз».

Жобалау әдісін 9-11 сыныптарда тиімді және орынды қолдануға болады, олардың оқу материалы табиғат пен оның даму заңдылықтары туралы білімді жалпылауға бағытталған. Жоғары мектеп жасындағы оқушылар ұсынылған тақырыптар бойынша диалог жүргізуге мүмкіндік беретін табиғи процестер туралы жеткілікті білім қорына ие.

7-8 сыныптарда биологиялық ойындарды қолдану ең тиімді тәсіл болып табылады. Ойын табиғаттағы нақты қатынастарды модельдейді. Бұл оқушылардың ғылыми білімге деген қызығушылығын қалыптастырады және ерекше формада іздеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ойын маңызды жеке қасиеттерді дамытады: мақсат қою, өзін-өзі ұйымдастыру, рефлексия, шығармашылық өзін-өзі көрсету қабілеті.

Мысалы, биологиялық омонимдерді қолдануға болады:

- Теңіз кемелерінің жылдамдық бірлігі ғана емес, сонымен қатар сабақтың бөлігі. (түйін)
- Жапырақтың қоректік затты тасымалдайтын бөлігі ғана емес, нейрология ғылымы зерттейтін жүйе. (жүйке)
- Өсімдіктің қоректену мүшесі ғана емес, қан айналым мүшесі. (тамыр)

Сондай-ақ викториналық ойыны түріндегі сабақта: «10 өсімдіктің сипаттамасын оқып, олардың қандай иллюстрацияларға сәйкес келетінін анықтаңыз» деген тапсырма беруге болады.

Жобалау әдісі оқушыларды қарапайым зерттеуге емес, ұсынылған тақырып бойынша шығармашылық жұмыстар атқаруға бағыттайды. Жобаларды құру ақпараттық кеңістікте бағдарлау қабілетін дамытуға, сондай-ақ ақпаратты сыни тұрғыдан бағалауға мүмкіндік береді. Алынған ақпаратты өз бетінше құрастыру мүмкіндігі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытады. Сонымен қатар, жұмыстың бұл түрі оқушылардың зерттелетін тақырыпқа үлкен қызығушылығын тудырады және өткен тақырып туралы білімді жалпылауға және кеңейтуге мүмкіндік береді.

Жоба зерттеу қызметіне бағытталуы мүмкін немесе өткен тақырып бойынша материалды жалпылау әдісі болуы мүмкін.

Шығармашылық жобаларды құру үшін сабақта оқушыларды 3-4 адамнан тұратын топтарға бөлу керек. Әр топ ұсынылған нұсқалардан жоба тақырыбын таңдайды. Топтардағы оқушылар өз жобаларын орындаудың мақсаты мен міндеттерін дербес тұжырымдайды, материалды көрнекі түрде ұсыну нұсқасын, сондай-ақ тапсырманы орындаудағы топ мүшелерінің рөлін анықтайды. Әр топ ұсынылған тақырып бойынша өз бетінше қорытынды жасайды.

Оқушылардың дұрыс жұмыс істеуі үшін жобалық жұмысты бағалау критерийлерін нақты тұжырымдау қажет. Шығармашылық тапсырмаларды бағалаудың қиындығы осындай критерийлерді бөлуден тұрады, өйткені әр адамның шығармашылық қабілеттерін дамытудың өзіндік деңгейі бар. Мұндай жұмыстарды бағалау критерийлері ретінде келесі параметрлерді бөлуге болады:

- тұжырымдалған мақсаттың дұрыстығы;
- жұмыс мазмұнының қойылған мақсатқа сәйкестігі;
- көрнекі материалдың жұмыс мазмұнына сәйкестігі;
- қорытындылардың жұмыс мақсатына сәйкестігі;
- жұмыстың барлық компоненттерінің болуы (мақсаты, міндеттері, жоспары, негізгі бөлігі, қорытындылары) [4].

Сыныпта әртүрлі себептермен орындалмайтын көптеген зерттеулерді үй тапсырмасы ретінде ұсынуға болады. Мысалы, өсімдіктің сабағындағы судың қозғалысы, жапырақтағы судың булануы т.б.

Оқушылардың сабақтан тыс қызметі білімді дамытумен қатар, егер ол жетекші оқу-танымдық қызметпен тығыз байланысты болса, оқушылардың жеке құзыреттіліктерінің дамуына әсер етеді. Сондықтан оқуға деген ынтасы жоғары оқушыларға мұғалім жеке объектілерді немесе құбылыстарды зерттеуге көмектесіп отыру қажет. Мұндай әрекеттің нәтижесі ғылыми-практикалық конференциялар мен конкурстарда ұсынылған оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстары.

Оқытудың интерактивті әдістері оқушылардың мұғаліммен ғана емес, сыныптастарымен қарым-қатынас орнатуына, сонымен бірге оқушылардың ойлауын белсендіруге және оқу мәселелерін шешуде тәуелсіз болуына мүмкіндік береді. Бұл әдістер білім беру жүйесінде тұжырымдалған негізгі идея – оқушыны оқуға, білім беру кеңістігін шарлауға, сыни ойлауды дамытуға, маңызды қорытынды жасауға және өз шешімін дәлелді негіздей білуге үйретуге баулиды.

Әрбір сабақ — мұғалімнің шығармашылық жұмысы. Сондықтан да әр сабақты оқушының есінде қалатындай етіп түрлендіріп отырған жөн. Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында оқушылардың білім деңгейін тереңдету, ғылыми тұрғыда дамыту, өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыру, ойлау қабілетін дамыту, сөйлеу шеберліктерін арттыру, өз беттерімен ізденушіліктерін, ақпараттық құралдарды іздестіру және оны пайдалана білу мақсатында жаңа технология әдістерін тиімді пайдалану – ұстаз шеберлігінің белгісі.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. — Казань, 1998. — 238 с.
2. Кулев А.В. Биологические задачи исследовательского характера // Биология в школе. — 2009. — № 6. — С. 5-46
3. Купарадзе Н. Познавательный интерес как эффект развивающего обучения / Н.Купарадзе // Педагогика. – 2004. – N 8. – С. 104-106.
4. Жайлауова М.К. Мектепте интербелсенді оқытудың формалары мен әдістері / М.К.Жайлауова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 8.2 (88.2). — С. 25-27. — URL: <https://moluch.ru/archive/88/17452/> (дата обращения: 20.12.2022).

ӘОЖ 811.512.122'367

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ «ҰШҚАН ҰЯ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мадет Е., 4-курс студенті

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

ernrmadet@gmail.com

Автор кәсіби жазушы болмағандықтан да, оның шығармасы көркем сөздерге бай емес деген кереғар пікірлер қалыптасып жатады. Пікірге қарсы мәндес болып саналатын Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» кітабындағы көркемдеуіш сөздер мен тілдік байлығын талдау арқылы шығарма тілінің табиғатымен таныстыру жазылған. Шығарманың халық өміріндегі маңызы оның ішкі мазмұны арқылы талданған. Әңгіменің ұлттық танымдағы маңызы айқындалған.

Тірек сөздер: «Ұшқан ұя», туыстық қатынас, тіл, таным, ұлттық код, салт-дәстүр, тілдік талдау.

Складывается противоречивое мнение, что Автор не является профессиональным писателем, но его творчество не богато художественными высказываниями. В книге «летающее гнездо» Бауыржана Момышулы написано знакомство с природой языка произведения путем анализа литературных слов и языковых богатств. Значение произведения в жизни народа анализируется его внутренним содержанием. Значение рассказа в Национальном познании определено.

Ключевые слова: «Летающее гнездо», родство, язык, познание, национальный код, обычаи, языковой анализ.

There is a contradictory opinion that the Author is not a professional writer, but his work is not rich in artistic statements. In the book "the flying nest" by Bauyrzhan Momyshuly, an acquaintance with the nature of the language of the work is written by analyzing literary words and linguistic riches. The significance of the work in the life of the people is analyzed by its internal content. The meaning of the story in National knowledge is determined.

Key words: "flying nest", kinship, language, cognition, national code, customs, language analysis.

Қазіргі таңда тілдік талдау үлгілері, тілдік талдауды жасау жолдары – жан-жақты қарастырылмаған, көлеңкеде қалып қойған мәселе. Өйткені тілдік талдаудың маңыздылығы, қажеттілігі мен оны дамыту жолдары, өз мәнінде толық шешімін таппай келеді.

Тілдік талдау немесе лингвистикалық талдау – тіл бірліктерінің сипаттамаларын, заңдылықтарын, ерекшеліктерін, бөліну жолдарын, бір-бірімен байланысу амалдарын ажыратып саралау. Бұл мәселенің күрделілігі – оны оқыту, үйрету әдістемесін, технологиясын қалыптастыруда.

«Талдау» ұғымына энциклопедиялық сөздікте мынадай түсініктеме беріледі: «Талдау термині» күрделі мәселені жекелерге, аса қарапайым кіші мәселелерге бөлуден тұратын зерттеу рәсімін сипаттау үшін, содан кейін жалпы мәселені құруға, жинақтауға мүмкіндік беретін, оларды шешу үшін сәйкес келетін арнайы әдістерді пайдаланғанда қолданылады» [1, 23-б.]. Тілдік талдау жасау анализ бен синтездік ойлау қабілетін қажет етеді. Күрделі мәселелерді жекелерге бөлуден тұратын бұл зерттеу тәсілі жаңаны қалыптастыруға немесе мәселеге жаңаша қырынан қарауға әрекеттеседі. Тілдік талдаудың тарихы мен қазақ тіл білімінде ұсынылған тілдік талдау үлгілері жай ғана үлгі немесе сызба ретінде қабылданбауы тиіс. Сол себепті, тілдік талдаудың қажеттілігі мен маңызын анықтауға көмектесетін қағидалар мен шарттарды назарға алу керекпіз.

Тілдік талдаудың маңызды шарттарының бірі – жеңілден күрделіге қарай бағытталуы. Дүниетанымына жақын ұғым-түсініктерден бастап оны күрделендіру ғылыми ақпаратты қабылдауды мейілінше оңайлатады.

Тілдік талдау жүйелілікті қажет етеді. Мәселен, морфологиялық талдауды өтпес бұрын синтаксистік талдауға көше алмаймыз, себебі арадағы логикалық байланыс үзіледі. Ө.Байжоловтың «Грамматикалық талдау жұмыстарының кейбір мәселелері» атты мақаласында атап көрсетілгендей: «Тілге байланысты талдау жұмыстары неғұрлым дәйекті және жүйелі түрде жүргізіліп отырса, оқушылардың грамматикадан алған мағлұматы солғұрлым айқын, тиянақты және берік болатыны да белгілі» [2, 58-б.]. Осы жүйелілік принципін ұстана отырып, білімнің шағын көлемінен бастап едәуір мол көлеміне дейін қамтуға болады.

Ғалым Н.Құрманова атап көрсеткендей: «... жүйе дегеніміз – үйлесімді орналасқан бөлшектердің тұтастығы» [3, 55-б.] десе, Н.А.Оразахынова жүйелілікті білімнің мазмұнына жағынан тығыз байланыстылығы ретінде атап, «...әуелі бір мазмұн-мағына туралы айтып түсіндіріп, келесісінде екінші бір мазмұн-мағынаға ауысып кетпей бұрынғы мен соңғының іштей бірлестігін сақтай отырып, жалғастыра айту» [4, 60-б.] деп түсіндіреді. Ал, «Морфологияны оқытудың методикасы» деген еңбекте:

«...бөліп оқытылған объектілер баспалдақты жүйемен үнемі еске түсіріліп, жаңадан түсіндіріліп жатқан материалдармен қабаттаса жүрген дұрыс» [5, 8-б.] деп топшылайды. Ж.Н.Сүлейменова жүйелеу жөнінде: «игерген білімнің ішкі механизмі арасында логикалық байланыстар, жеке элементтер арасында ішкі шартты байланыстар орнату, білім, іскерлік, дағдылардың бірізділігі, сабақтастығы, жиынтығы» [6, 27-б.] дейді.

Тілдік талдау ұғымымен таныс болсақ, шығарманы талдауға кіріссек.

«Ұшқан ұя» - жазушының қзіне ең жақын, әрі қымбат шығармаларының бірі. Өйткені бұл туындыда оның тәлім алған, қанат қаққан ортасы, жанашыр жандары жайлы шынайы сезімдері жазылған. Отбасы жайлы мұндай эмоциялық кітапты кез келген адам жаза алмайды.

«Ұшқан ұя» әңгімесін оқыған адам бала бойына ізгі қасиеттер, әдет пен әдеп қалай дарытылып, патриоттық тәрбиенің қайтіп берілетіндігін түсіне алады. Бұл кітап қай кезеңде де, адам өмірінде балаларды, отбасын, немерелерін тәрбиелеуге арналған нұсқаулық, қазақи азамат үшін ерекше кітап болды.

Ұлы тұлғадағы патриотизм, туысқа деген құрмет пен махаббат, әділеттілік және шынайылық сезімдерінің бәрі ата-аналасы және ата-әжесінің тәрбиесі арқылы қалыптасқан. Өкеден үйренген «жеті ата», жыл қайыру, әже айтқан Қазығұрт, қарлығаш, жарқанат, жылбасы жайлы ертегілер бала Бауыржанның қиялын тербеп, ұғымын кеңейтіп, таным шеңберін аша түсті.

Бұл туынды арқылы жазушы қазақ халқының болмысын, салт-дәстүрі мен ұлттық танымының мәнін ашты. Жоғалып бара жатқан ұлттық код, ұлттық құндылықтардың жанашыры бола білді. Бауыржан бір әңгімесінде: «Тарихты білу керек. Дәстүр, әдет-ғұрып, аспаннан түскен жоқ. Біз олар жөнінде үлкен қате істедік. Сол қатені осы күйге дейін түзей алмай келе жатыр» – деп, қоғамға ащы сын айтқан.

Шығармада автордың өмір кезеңдері, ата-әжелер, бауырлар, туыстар арасындағы қарым-қатынас, тұрмыс-тіршілік, кәсіп табу, Отаны, өз еліндегі жаңа дәуірдің басталуына, уақыттың тынысына байланысты көзқарастар көрсетілген. Бұл шығармаға арқау болып тұрған басты қасиеттер – бауырмалдық пен құрмет. Бұл отбасы жайлы естелік шығарма ретінде көрінгенімен, әңгімеде сол заманғы қазақ ауылдарының өмірі мен тарихы, қарапайым халықтың ішкі тебіренісі, адам тағдыры, тәрбиенің берілуі мен көптеген маңызды, күрделі мәселелер жайлы сөз қозғайды. Осы оқиғалар мен көтерілген, назар аудартуға тырысқан жайттарды жазушы көркем сөздермен жеткізе білген.

Әңгімеде тұрақты тіркестер мен салт-дәстүрге байланысты архаизмдер, метафоралар мен ұлттық кодымызға айналған «ат тергеу», яғни табу сөз сияқты көптеген көркемдік тәсілдер қолданылады. Соның бірнешеуін талдап, тізбектеп көрсете кетсек.

«Ұшқан ұя» шығармасындағы тұрақты тіркестер:

1. Менің бабам Имаш мың да тоғыз жүз он бірінші жылы тоқсан екі жасында **дүние салған**.

2. Орта бойлы, **орақ мұрын**, от жанарлы сол шымыр шалдың төртінші перзенті - менің әкем Момыналы екен.

3. Соның кесірінен менің әкем Момыш отыз үш жасына дейін **салт басты, сабау қамшылы** жүріпті.

4. **Тәңір айдап** өзіңмен **бас қосыппыз**.

5. Ол кісі мен үш жасқа толар-толмаста **қайтыс болған**.

6. **Жарық дүниеге келгеніме** екі-үш ай болғанда, шешем мені күн көзіне шығарып, Имаш атамның алдына әкеліпті.

7. Әкем өз бетінше талпынып жүріп ескіше **сауатын ашып алыпты**. Мақұл, апа, **сазайын тарттырайын**.

8. Ол кезде біздің елде хат жазып, **қара танитын** адам некен-саяқ.

9. Жаңадан билік құра бастаған орыс әкімдері алым-салық қағаздарын шығарып, **қол қою, бармақ басу** деген әдетке айналды, т.б.

Сонымен қатар, «Орта бойлы, орақ мұрын, **от жанарлы** сол шымыр шалдың төртінші перзенті - менің әкем Момыналы екен» деген сөйлемде метафора қолданылса, «Ұл біткеннің бәрі **қазанның түп күйесіндей** әкесіне тартып кара болды, қыз жағы өзіме тартып аққұбаша ажарлы шықты» деп отыратын еді, жарықтық» деген жерде эпитетті, «Ұзын бойлы, **сұлу, сымбатты**, дөңгелек кара көзді, кертпе мұрындау, астыңғы ерні дүрдіктеу, аққұба жігіт болатын» дей келе синонимді пайдаланған.

Көнерген сөздер, соның ішінде архаизм сөздер жиі кездеседі. Олар:

1. Бұл кара **құлдың** түрі маған тартпаса да, ақылдылығы тартты, соған да құдайға шүкір, деп отырар еді.

2. Байтоққа **сүйіншісін** беріп аттандырыпты!

3. **Жаратушы тәңірінің** жар құлағы жастыққа тимей күндіз- түні ойға батыпты, т.б.

Шығармада «ат тергеу» жиі кездеседі. Соған байланысты мынандай табу сөздер қолданылған:

1. Әжем оны «**Тарамыс**» деп те атайтын.

2. Жас кезінде әкемді әйелдер жағы «**Молда бала**» дейді екен, кейін «**Ұста бала**» дейтін болыпты.

3. Ал, әжем оны «**Қара қатпа**» деуші еді және т.б.

Эвфемизмнен: «Әкемнің айтуына қарағанда, тілмаш дегенің **пара жегіш**, дауласкер, екі жақты бірдей сорушы жемқор болған» дегенді қолданса, дисфемизм сөздерден: «Сен қайдан шықтың, **иттің күшігі!**», «Тілмаш дегенің - елді билеп-төстеген **сұмпайының** өзі», «Әкемнің айтуына қарағанда, тілмаш дегенің пара жегіш, дауласкер, екі жақты бірдей сорушы **жемқор** болған» [7] дегендерді пайдаланған.

Шығарманың негізгі аудиториясы қазақтар емес, қазақтар жайлы білгісі келетін өзге ұлттар жайлы екенін автор өз естеліктерінде де айта кетеді. Сол себепті де әңгіме жеңіл көркем тілде, қазақтың ұлттық ерекшеліктерін көрсететін тұрақты тіркестер мен мақал – мәтелдерді жиі пайдалана отыра жазылған. Отбасы мүшелері мен тауыстық атаулар жиі ұшырасады. Қос сөздер, антонимдер, омоним мен полисемия сонымен қатар одағай, шылаулар көп кездеседі.

Қорыта келе, шығарма – ұлттық танымнан хабар беретін көркем сөздер мен тілдік жағынан сөздерге өте бай. Қарапайым жазылса да, көркемдеуіш тәсілдер жиі қолданылып, ауыс мағыналы сөздер көп кездескен. Тұрақты тіркестер, синоним, эвфемизм мен дисфемизм, антоним, омоним және тағы басқалары пайдаланылған. Шығармаша жайлы таным көкжиегін кеңейтіп, ондағы бірнеше тілдік байлықты теріп жазу арқылы, шығарманың тілдік табиғатынан хабар бере алдық деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Білім және Ғылым. Энциклопедиялық сөздік/ ред. басқ. Ж.Қ.Түймебаев. – Алматы, 2009. – 400 бет.

2. Байжолов Ә. Грамматикалық талдау жұмыстарының кейбір мәселелері. – Алматы. //Қазақстан мектебі. – 1960. №3.

3. Құрманова Н.Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркесінің жүйелік-құрылымдық сипаты және оны талдау жолдары. – Алматы, 2001. – 70 бет.

4. Оразахынова Н.А. Жалпы білім беретін орта мектепте қазақ тілін сатылай кешенді талдау технологиясымен оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Пед. ғылым. д-ры ғылыми дәреж. алу үшін дайындал. дисс. – Алматы, 2007.

5. Кәтенбаева Б., Нұрғалиева М. Морфологияны оқытудың методикасы. – Алматы: Мектеп, 1975. – 160 бет.

6. Сүлейменова Ж.Н. Қазіргі қазақ тілі морфологиясын жоғары мектепте оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Пед. ғылым. д-ры ғылыми дәреж. алу үшін дайындал. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 50 бет.

7. Момышұлы, Бауыржан. Ұшқан ұя : повесть / Б. Момышұлы ; ақылдастар алқасы: Е. Әшім, Б. Есқараұлы, А. Әлменбет. – 3-бас. – Қарағанды : Qasym, 2021. – 302 б.

ӘОЖ 37.373

АРТ-ТЕРАПИЯ - МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

Майлыбай М., «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру бағдарламасы 1 курс білімгері,
Жексембаева Ж.Р.: п.ғ.к., ғылыми жетекші

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

sunny_zhadra@bk.ru

Бұл мақалада арт-терапияның мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу үдерісінде қолданылу барысы, мектеп жасына дейінгі балалардың креативті ойлауын дамытудың кезеңдері мен сипаттамалары және зерттелу барысы берілген. Креативтілік пен шығармашылық тұлға потенциалын көтерумен қатар, креативтілік адамның қоршаған әлемді тану, қызығушылық таныту, өз тәжірибесін түсіну, кез-келген тығырықтан шығу қабілеті жөнінде қарастырылған. Сонымен қатар, арт-терапияның негізгі принциптерін пайдаланып, баланың қызығушылығы креативті ойлауын дамытудың әдістері ұсынылған.

Тірек сөздер: арт-терапия, терапия түрлері, мектеп жасына дейінгі балалар, креативті ойлау, креативті ойлау әдістері, интеллектінің дамуы.

В данной статье представлен ход применения арт-терапии в процессе дошкольного обучения и воспитания, этапы и характеристика развития креативного мышления дошкольников и ход исследования. Помимо повышения креативности и потенциала творческой личности, креативность рассматривается как способность человека познавать окружающий мир, проявлять интерес, понимать свой опыт, выходить из любого тупика. Кроме того, предложены методы развития любознательного творческого мышления ребенка с использованием основных принципов арт-терапии.

Ключевые слова: арт-терапия, виды терапии, дошкольники, креативное мышление, методы креативного мышления, развитие интеллекта.

This article presents the course of application of art therapy in the process of preschool education and upbringing, the stages and characteristics of the development of creative thinking of preschoolers and the course of research. In addition to increasing creativity and the potential of a creative person, creativity is considered as a person's ability to know the world around them, show interest, understand their experience, and get out of any impasse. In addition, methods of developing a child's inquisitive creative thinking using the basic principles of art therapy are proposed.

Key words: art therapy, types of therapy, preschoolers, creative thinking, methods of creative thinking, development of intelligence.

Мектепке дейінгі кезең – бала өміріндегі өте маңызды кезең. Дәл осы жаста әрбір бала айналасындағы бейтаныс және таңғажайып әлемді ашуға ерекше ниетті, олардың әрқайсысы кішкентай зерттеуші. Баланың іс-әрекеті неғұрлым жан-жақты болса, баланың жан-жақты дамуы соғұрлым табысты болады, оның мүмкіндіктері мен шығармашылықтың, креативті ойлаудың алғашқы көріністері жүзеге асады. Сондықтан мектепке дейінгі мекемедегі балалармен жұмыстың ең жақын және қол жетімді түрлерінің бірі - көркемдік әрекет, ол баланы өз шығармашылығына тартуға жағдай жасайды, оның барысында әдемі, әдеттен тыс нәрсе жасалады. Мұны қарапайымнан күрделіге қарай кезең-кезеңімен үйрету қажет.

Баланың психикасы өте әлжуаз және ерекше аялы қатынасты талап етеді, өйткені нәресте өзін және айналасындағы әлемді енді ғана тани бастайды. Ал осы жолда балалар отбасында, балабақшада, мектепте, қарым-қатынаста және өздерімен қарым-қатынаста біраз қиындықтарға тап болады. Үлкендер балаларға көмектескісі келгенмен, қалай көмектесуді білмейді. Осы ретте арт-терапия көмектеседі.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізін мектепке дейінгі жастағы балалар психологиясында қалыптасқан Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, А.В.Запорожец, Ж. Пиаже, Д.Б. Эльконин, В.С. Мухина, Г.А. Урунтаева т.б. және отандық психолог ғалымдар Ж. Аймауытов, Ә. Алдамұратов, Қ. Жарықбаев, Н. Құлжанова, М.Мұқанов, Т. Тәжібаев, Х. Шериязданова т.б еңбектерінің теориясы басшылыққа алынды.

Әдістер мен материалдар. Арт-терапевттер, арт-терапияның гуманистік бағытының өкілдері Э. Крамер, Э. Виршоп, М. Бетенский, Р. Сильвер; психологтар А.И.Копытин, Е.Р. Кузьмин және оқытушылар Л.Д. Лебедева, Ю. Красный және т.б., құрайды. Арт-терапия мидың оң жақ жарты шарының дамуына ықпал етеді, оның қызметі шығармашылық ойлаудың негізін құрайтыны белгілі (Э. Виршоп, 1978); арт-терапияның тәрбиелік мәні бар, өйткені ол қатысушылардың танымдық және шығармашылық дағдыларын дамытуға ықпал етеді (Р.Сильвер, 1978), И.Л. Бим, В.Н. Шацких, Н.Д.Галскова, Е.А. Глухарева, Л.В. Куликова, З.Н. Никитенко және т.б. бейнелеу әрекетіне негізделген шығармашылық тапсырмаларды оқу-тәрбие үрдісіне енгізу мектеп оқушыларының шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал ететінін айтты.

Креативтілікті зерттеумен З. Фрейд, К. Роджерс, Дж. Гилфорд, Э. Торренс, Р.Стернберг, Т. Амабайл, А. Маслоу, Ф. Баррон, Д. Харрингтон, Р. Мэй және т.б. шетелдік ғалымдар айналысқан. Орыс ғалымдарының ішінен креативтілік қабілетін В.Н. Дружинин, А.В. Брушлинский, Д.Б. Богоявленская, С.Л. Рубинштейн, Н.С. Лейтес, Б.Г. Ананьев, Б.Г.Теплов, К.К. Платонов және тағы басқа көптеген ғалымдар зерттеген. Қазақстандық ғалымдар ішінен К.М. Нағымжанова, Н.С. Нұрғазиева, А.Ж. Аяғанова, А.С. Мұстояпова, Р.С. Омарова, Ш.Т. Таубаева және т.б. ат салысты.

Нәтижелер мен талқылаулар. 1950 жылы Дж. Гилфорд өзінің лекциясын интеллектпен қатар креативтілікті зерттеудің маңыздылығына арнады. Дж. Гилфорд креативтілік пен шығармашылық потенциалды «...табысты шығармашылық ойлауға ықпал ететін қабілеттер мен басқа ерекшеліктерінің жиынтығы тәрізді анықталуы мүмкін» деп есептейді [1].

Мысалы, неміс психологы және философы Эрих Фромм креативтілікті адамның қоршаған әлемді тану, көргені мен естігеніне таң қалу, қызығушылық таныту, өз тәжірибесін түсіну, кез-келген тығырықтан шығу қабілеті ретінде қарастырған [2].

Ф. Баррон креативтілікті өз тәжірибесіне жаңа рең беру қабілеті деп түсінеді. Дж. Родари креативтілікті жаңа мәселерді шешуде тың, жаңаша идеяларды тудыру қабілеті ретінде ұсынады. Т. Любарт креативтілікті жаңашылдығы бар өнімді жасау мүмкіндігі ретінде қарастырады. Психологиялық зерттеулерде креативтілік қабілет ұғымымен тікелей байланысты. Ол Б.М. Теплов, С.Л. Рубинштейн, В. Н. Дружинин, М. Мұқанов, Т. Тәжібаев, Қ. Жарықбаев және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Қабілетті зерттеуде Б.М. Теплов қабілеттер тек үнемі даму процесінде ғана көрінеді деп ойлауға бейім болды. Ғалымның айтуынша, егер қабілетті тәжірибеде дамытпаса, ол жоғалады. Өртүрлі іс-әрекеттердің барысында (математика, спорт, музыка, көркем шығармашылық т.б.) жүйелі жаттығулардың көмегімен ғана сәйкес қабілеттерді дамытуға болады [3]. Біздің зерттеу жұмысымыз үшін Б.М. Тепловтың тұжырымдарының маңызы ерекше зор болды.

Қабілеттің әр түрлі іс-әрекетте көріну процесін басқа ғалымдар да өз зерттеулерінде жалғастырды. Мысалы, С.Л. Рубинштейннің айтуы бойынша қабілеттілік – жаңа бір іс-әрекетті жеңіл меңгеруі, сонымен қатар индивидтің бір іс-әрекеттен екінші іс-әрекетке көшуі мен қабылдау тәсілдерін терең меңгере алуы», сонымен қатар «қабілет нышандарының негізінде дами отырып, нышанның өз бетінше дамуы емес, тек дамудың негізгі кезеңі, алғы шарты» деп жазды [4].

М.А. Холодная қабілеттерді зерттеуде В.Н. Дружинин ұсынған классификацияны кеңейтуді ұсынады [5]. Онда ол қабілеттердің төрт түрін ұсынады: конвергентті қабілеттер, дивергентті қабілеттер (креативтілік), оқу және когнитивтік стильдер. С.И. Макшанова мен Н.Ю. Хрящева бойынша креативтілік үдерістің бес кезеңдерін ұсынады. (1 Кесте)

С.И. Макшанова мен Н.Ю. Хрящева бойынша креативтілік үдеріс кезендері

№	кезеңі	сипаттамасы
1	«дайындық»	проблеманы анықтау, материал жинау
2	«фрустрация»	тығырыққа тірелу, мәселенің шешімі жоқ
3	«инкубация»	логикалық процестермен байланысты ақылдың саналы бөлігі жұмысын тоқтатады және стандартты емес шешімдерді іздеу басталады
4	«инсайт»	мәселе шешілген сәттің келуі
5	«дамыту»	ұсынылған шешімнің оны жүзеге асыру үшін шынайылығын алынған шешімді логикалық процестер арқылы тексеру

Біз зерттеу барысында Ж. Мейір, Б. Игенбаева авторлығымен жарық көрген «Креативті тәрбие» оқулығына біраз тоқталып, сипаттауды жөн көрдік. Ол жерде қарастырастын мәселері мол, қызығушылық тудыратын. Ең бірінші креативтілікке қарай бейімделу үшін қазақтың ақын-жазушыларының жазған өлең шумақтарын, ой саларлық жазбаларын, әңгімелерін оқу ұсынылады. Сонымен қатар жақсы мінез қалыптастырып өзін-өзі тәрбиелеу қажеттігі туралы да мәселе қозғалады. Одан кейін ұстаздармен, жанындағы араласып отырған ортаңмен үйлесімді қатынаста болу маңызына тоқтала келе, жеке және топтық жұмыстар, бір-біріңе және өзіңе баға беру, сол істеген ісіңе ең бірінші мақсаты мен жоспарын айқындап алу, әр-түрлі ойындар, пікірталас, дебат, сұхбаттасу, ойталасу және әр-түрлі ой саларлық шығармалар айтылған. Білімді терең ұғынып, зейінге шоғырландырып алу үшін түрлі техникалар қарастырылған. Бір сәт болсын тек талқылау емес адам өзімен-өзі рухани жағынан тыныштықта отырып, өзінің жүрек қалауы, өне бойын тыныштыққа қарай шақыруда маңызды. Адам күніне бір сәт болсын тыныштықта отыруға үйретуге де шақырған [6]. Біздің ойымызша, бұл оқулықтың оқушылардың бойында креативті ойлауды қалыптастыруда таптырмас еңбек.

Арт-терапияның бағыттары күннен күнге өсіп отыр, қазіргі таңда мынадай арттерапияның бағыттары көрсетілген:

- Музыка терапиясы;
- Би терапиясы;
- Драматерапия;
- Библиотерапия;
- Маскотерапия;
- Эротерапия;
- Ойын терапиясы;
- Фототерапия;
- Изотерапия;
- Видеотерапия;
- Құм терапиясы;
- Мандала терапия;
- Оригами;
- Ойын терапиясы;
- Қуыршақ терапиясы және т.б.

Балаларға арналған арт-терапияны жүргізу төмендегі жағдайларда тиімді:

- қыңырлық;
- агрессия;
- қорқыныш, кекештену;
- көңіл-күйдің жиі өзгеруі;
- сөйлеу және психикалық дамудың кешігуі;
- дағдарыс жағдайлары;
- құрдастарымен немесе ересектермен қарым-қатынас жасаудағы қиындықтар;
- тұрғылықты жерін өзгерту;

- балабақшаға/мектепке дайындық және бейімделу кезеңі;
- ұялшақтық және өзіне сенімсіздік;
- агрессивтілік;
- гиперактивтілік және т.б.

Арт-терапия:

- жағымды эмоционалды көңіл-күй қалыптастырады.
- қандай да бір себепке байланысты ауызша айтуға, талқылауға қиын болатын нақты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді;
- шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетуге, қиялды дамытуға, эстетикалық тәжірибеге, бейнелеу әрекетіндегі практикалық дағдыларға, жалпы көркемдік қабілеттерге ықпал етеді;
- баланың күнделікті өмірге бейімделу қабілетін арттырады. Шаршауды, жағымсыз эмоционалдық күйлерді және олардың оқумен байланысты көріністерін азайтады;
- тұлға дамуының әртүрлі ауытқулары мен бұзылыстарын түзетуде тиімді. Ол жеке тұлғаның сау әлеуетіне, өзін-өзі реттеу мен емдеудің ішкі механизмдеріне сүйенеді.

Арт-терапияның негізгі принциптері:

1. Баланың қызығушылығы мен ниетінің болуы.
 2. Баланы мадақтау, оған алғыс айту.
 3. Педагог диалог кезінде баланың өзі немесе сурет туралы жалпы сұрақтарға кейде «білмеймін» деп жауап беретінін алдын-ала болжап оған жауап нұсқаларын ұсыну керек екеніне дайын болуы керек.
 4. Педагог балаға берілген тапсырманың бәрін өзі де бірге жасап отыруы керек
 5. Сабақта жұмыс материалдары қанық түсті, әдемі, сапалы материалдардан жасалуы керек. Бояулар, қарындаштар, пластилин, қағаздың сыртқы түрі ұқыпты болғаны абзал, өйткені бала жұмыс істеуге ұсынылған материал арқылы өзіне деген қатынасты сезінеді.
 6. Ең бастысы, шимай-шатпақ сурет салынса да, бала ол процесінен ләззат алуы керек!
- Терең ізденістің нәтижесінде «Тапқыр бала» мектеп жасына дейінгі балалардың креативті ойлауын арт-терапия әдістері арқылы дамыту бағдарлама кешені әзірленді.

Кесте 2

**«Тапқыр бала» мектеп жасына дейінгі балалардың креативті ойлауын
арт-терапия әдістері арқылы дамыту бағдарлама кешені**

№	Іс шараның атауы	Түрі	Мазмұны
1	«Табиғат ақ парак беттерінде»	Арт терапия	Табиғат аясында сурет салу, демалу, релаксация, қиялды дамыту, қалыптастыру.
2	«Love Yourself: Map for the musical soul»	Музыка терапия	Табиғат аясында музыка тыңдау немесе ән салу.
3	«Менімен биле»	Би терапиясы	Физиологиялық дене қимылдарын жасау.
4	«Спорт менің серігім»	жаттығулар	Әр түрлі спорттық жарыстар, арнайы жүзу бассейніне бару.
5	«Театр калейдоскопы»	Драма терапия	Театрға бару жеке тұлғаның әлеуметтік дамуы мен интеграциясының деңгейін арттырады.
6	«Бала креативтілігінің ерекшелігі»	Ата аналарға арналған дәріс	Ата-аналарға бала креативтілігін дамыту ерекшелігі, оны дамытудың оңтайлы жолдарын ұсыну
7	«Ат үстіндегі серуен»	Иппотерапия	Негізгі мақсаты- денені жан-жақты белсендіру.
8	«Хош иіс- жағымды көңіл күй кепілі»	Ароматерапия	Балалардың психологиялық және эмоционалдық жағдайына хош иістердің көмегімен әсер ету.
9	«Акварель сиқыры»	Монотипия	Әйнекке акварель көмегімен сурет салу
10	«Құмдағы өрнектер»	Sandplay (құм терапиясы)	Өздігінен шығармашылық өрнек арқылы өзін-өзі реттеу әсеріне қол жеткізу.
11	«Дөңгелек үстел»	(Ұжымның психологпен кездесуі)	Педагогикалық ұжыммен және сынып жетекшілермен түсіндірме жұмыстар

Диагностика нәтижелері ата-аналар мен мұғалімдердің айтуынша, «Тапқыр бала» мектеке дейінгі жастағы балалардың арт-терапия негізінде креативті ойлауын дамыту бағдарламасы енгізілгеннен кейін балалардың шығармашылық деңгейінің жоғарылағанын көрсетеді. Шығармашылық қабілеті жоғары балалардың үлесі 25%-дан 55%-ға дейін өсті, шығармашылық деңгейі орташа балалардың үлесі 50%-дан 45%-ға дейін төмендеді, шығармашылық қабілеті төмен балалар жоқ.

Қайта диагностикалау нәтижесінде оң өзгерістер анықталды: бейнелеу және сөздік әрекетте шығармашылық қиялының жоғары деңгейі бар балалардың саны артты, шығармашылық ойлаудың шығармашылық қабілеті артты, шығармашылық қиялының дамуы төмен балалар іс жүзінде жоқ. Сонымен, егер, мектепке дейінгі ұйымдарда мектеп жасына дейінгі балалардың креативті ойлауын дамытуда арт-терапия әдістері кеңінен қолданылса, онда мектепке дейінгі жастағы балалар терең, креативті ойлайтын тұлға болып қалыптасар еді, себебі, арт-терапия түрлеріне бала ерекше қызығушылық танытады деген зерттеу жұмысымыздың ғылыми гипотезасы дәлелденді.

Қорыта келгенде мектеп жасына дейінгі балалардың креативті ойлауын арт-терапия әдістері арқылы дамытудың маңызды сипатына жеке бастық және интеллектуалды қасиеттердің ерекшеліктері жатады.

Интеллектінің дамуы – креативтіліктің дамуына негіз бола алады, жеке адамның интеллектуалды және шығармашылық қабілеттері өзара байланысты және өзара тәуелді болады. Бала бақша тәжірибелерінде оқыту шарттарын шығармашылық сипатқа бағыттап отыру керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дж. Гилфорд. Проблема креативности и явления подражания. - М., 1994.
2. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. -М.: Республика, 1992. — 434 с.
3. Теплов Б. М. Способности и одаренность / Б. М. Теплов // Собрание трудов. В 2-х т. Т.1. — М.: Педагогика, 1985. — 328 с.
4. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. — М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. — 356с.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин — СПб.: Питер, 2007. — 368 с.
6. Мейір Ж., Игенбаева Б. Креативтілік тәрбие. Фолиант: Астана 2009

УДК 581.5:631.535

ОСОБЕННОСТИ АНАТОМИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ ГОДИЧНЫХ ПОБЕГОВ ШЕЛКОВИЦЫ ЧЕРНОЙ (*MORUS NIGRA* L.)

Мақсұтханова Ы.У.

Научный руководитель: Бахтаулова А.С.

Жетысуский университет им.И.Жансугурова

bahtaulova@mail.ru

*В результате исследований установлены значительные различия по степени укореняемости зеленых черенков и черенков, заготовленных в осенний период вегетации шелковицы черной (*Morus nigra* L.), перспективного культурного вида для выращивания в условиях Жетысуского региона. Эти различия связаны с анатомическими изменениями в строении стебля годичного побега и сердцевинных лучей, гистоструктура которых влияет на корнеобразовательную способность придаточных корней. Впервые получен экспериментальный материал по анатомическому строению годичных побегов шелковицы черной. По мере нарастания стебля годичного побега шелковицы черной наблюдаются изменения в анатомическом строении лучевой паренхимы.*

Ключевые слова: годичный побег, шелковица черная, лучевая паренхима, укореняемость, черенок.

Зерттеу нәтижесінде қара тұттың (*Morus nigra* L.) күзгі және жазда вегетациялық кезеңінде қалемшелердың тамырлану дәрежесінде айтарлықтай айырмашылықтар анықталады. Қара тұт Жетісу аймағында өсіру үшін перспективалы мәдени түрлерге жатады. Бұл айырмашылықтар гистоструктурасында бір жылдық өркеннің сабағы мен өзек сәулелерінің құрылымындағы анатомиялық өзгерістермен байланысады. Алғаш рет қара тұттың жылдық өсінділерінің анатомиялық құрылымы бойынша эксперименттік материал алынды. Қара тұттың бір жылдық өсіндісі өсіп келе жатқанда, сәулелі паренхиманың анатомиялық құрылымында өзгерістер байқалады.

Тірек сөздер: бір жылдық қашу, қара тұт, радиалды паренхима, тамырлану, қалемше.

As a result of the research, significant differences were found in the degree of rooting of green cuttings and cuttings harvested during the autumn growing season of black mulberry (*Morus nigra* L.), a promising cultural species for cultivation in the conditions of the Zhetysu region. These differences are associated with anatomical changes in the structure of the stem of the annual shoot and core rays, the histostructure of which affects the root-forming ability of adventitious roots. Experimental material on the anatomical structure of annual shoots of black mulberry was obtained for the first time. As the stem of the annual shoot of the black mulberry grows, changes in the anatomical structure of the radial parenchyma are observed.

Key words: annual shoot, black mulberry, radial parenchyma, rootability, stalk.

Актуальность. В последние десятилетия многие традиционно южные культуры, такие как черешня, абрикос, довольно успешно растут, зимуют и плодоносят в условиях юго-восточной части Казахстана. Большой интерес представляет такая ценная плодовая порода как шелковица (*Morus*). На юге республики выводятся новые сорта и акклиматизированные клоны. Многолетняя интродукция различных форм шелковицы (*Morus*) показала, что некоторые их виды и сорта могут успешно расти и плодоносить в условиях Жетісу. При этом очень перспективным является вегетативное их размножение зелёными (летними) черенками. Их укореняемость у белоплодной формы составила 79,5, а у черноплодной 98,5 процентов при хорошем качестве укоренения.[1]

Ценность шелковицы как плодовой культуры характеризуется диетическими свойствами её плодов и прежде всего, содержащимися в них легкоусвояемыми сахарами, органическими кислотами, витаминами (С, В₁, В₂, Р-активными соединениями), макро- и микроэлементами, пектинами, арбутином и другими полезными веществами. Причем, использование плодов в пищу возможно как в свежем, так и в переработанном виде [2,3].

Шелковица (*Morus*) - семейство деревьев, относящееся к семейству шелковица, плодовое дерево, в Узбекистане выращивают 5 видов, в Казахстане 2 вида. В основном употребляются плоды шелковицы белой (*M. alba*) и черной шелковицы (*M. nigra*). Виды и сорта шелковицы широко распространены в мире, в основном в регионах Восточной и Юго-Восточной Азии, Индии, умеренных и субтропических регионах Африки и Северной Америки, которые в основном делят шелковицу на белую и чёрную (шотут). В Китае выращивается большое количество видов и разновидностей шелковицы. Родиной белой шелковицы является Китай, а родиной чёрной шелковицы - Иран и Афганистан [4].

Шелковица быстро разрастается, устойчива к засухе и морозам. Кора плотная, ветки широко округлые, овально-пирамидальной формы. Высота 15-18, иногда 20-25 м, диаметр коры доходит до 1,5 м. От взрослых высокорослых тутовых деревьев получают до 20-40 кг листьев и 50-60 кг плодов.

Исследование направлено на изучение особенностей анатомического строения лучевой паренхимы по мере нарастания годичного побега шелковицы черной (*Morus nigra* L.) как перспективного культурного вида для выращивания в условиях Жетісуского региона.

Методы исследования. При проведении исследований использованы методы проведения микроскопического изучения ботанических объектов: изготовление микропрепаратов, окрашивание, определение биометрических показателей клеток, статистическая обработка данных, анатомическое описание, сравнение и анализ полученных результатов.

Результаты. По степени укоренения зеленых черенков выделяют три группы растений: легкоукореняемые, средне-и трудноукореняемые, выражающие в процентах количество укорененных черенков от общего числа высаженных для укоренения. Количество укоренившихся зеленых черенков в группе легкоукореняемых растений составляет 85-95%, среднеукореняемых 55-65% и трудноукореняемых от 0 до 35%[5].

Культурные сорта видов шелковица черная и шелковица белая характеризуются высокой и устойчивой укореняемостью зеленых черенков, достигающей в благоприятные для укоренения годы 90%, и слабой укореняемостью одревесневших черенков в осенний период[5].

Многолетняя интродукция различных форм шелковицы (*Morus*) показала, что некоторые их экземпляры могут успешно расти и плодоносить в более северных условиях. При этом очень перспективным является вегетативное их размножение зелеными (летними) черенками. Их укореняемость у белоплодной формы составила 79,5, а у черноплодной 98,5% при хорошем качестве укоренения[1].

По результатам исследований [6] для вегетативного размножения черенки брали с полуодревесневших однолетних побегов. Черенки шелковицы обрабатывали раствором ИУК (100мг/л) в течение 14 часов. Для шелковицы черной (*Morus nigra*) оптимальными сроками заготовки черенков были 23 июля, появление корней наблюдалось со 2 августа, процент укоренившихся черенков составил 90%.

При изучении влияния сроков заготовки зеленых черенков шелковицы белой, было установлено, что для данного вида наиболее благоприятными сроками являются 19-25 июля в фазы развития маточного растения - отрастание побегов и окончание отрастания побегов. Так укореняемость зеленых черенков шелковицы белой составила 61.5% и 49.6% соответственно, Сохранность черенков на начало октября, - 40-50 % [7].

Учитывая, что существует зависимость степени укореняемости зеленых черенков от анатомического строения стебля [8-10] и разной укореняемости зеленых черенков и черенков, заготовленных в осенний период, нами было выполнено сравнительное изучение анатомического строения стебля годовичных побегов и цитоморфологии сердцевинных лучей древесины данного вида.

На поперечном срезе стебля шелковицы черной при определении соотношения основных растительных комплексов тканей преобладает сердцевина и составляет 28,9%, древесина 37,5% флоэма – 22,1% (Табл. 1).

Таблица 1

Размеры и соотношение комплексов тканей на поперечном анатомическом срезе 2-х годовичного побега шелковицы черной

Сердцевина		Ксилема 1-го года		Ксилема 2-го года		Камбий		Флоэма		Первичная кора		Перидерма		Всего	
мкм	%	мкм	%	мкм	%	мкм	%	мкм	%	мкм	%	мкм	%	мкм	%
255	28,9	135	15,3	195	22,2	1,5	0,2	195	22,1	71,75	8,2	26,75	3,1	880	100

Для зеленого черенкования заготавливаются только годовичные побеги, поэтому в дальнейшем более детально была изучена лучевая паренхима, расположенная в ксилеме первого года нарастания стебля. На поперечном анатомическом срезе лучевая паренхима древесины 1-го года шелковицы черной состоит только из первичных сердцевинных лучей (табл.2). По рядности (ширине) первичные лучи преимущественно однорядные – 85,7%.

На второй год жизни побега в древесине формируются вторичные однорядные сердцевинные лучи, часть однорядных первичных лучей утолщаются и становятся двурядными (Табл.2).

Таблица 2

Число сердцевинных лучей в древесине стебля шелковицы черной на поперечном анатомическом срезе 2-х годовичного побега

Показатели лучевой паренхимы	Ксилема 1-го года		Ксилема 2-го года	
	Шт.	%	Шт.	%
Всего сердцевинных лучей на срезе	84,0±3,5	100	112	100
Число первичных лучей	84,0±1,9	100	84	75,0
Из них однорядных	72,0±0,5	85,7	44	39,3
Двурядных	12,0±1,7	14,3	40	35,7
Вторичные однорядные лучи	-	-	28	25,0

На продольных тангентальных срезах древесины стебля шелковицы черной лучевая паренхима также представлена одно-, двухрядными лучами.

Таблица 3

Число сердцевинных лучей на тангентальном срезе древесины стебля шелковицы черной (в поле зрения микроскопа x200)

Показатели лучевой паренхимы	Шт.	%
Всего сердцевинных лучей	13,9±1,3	100,0
Из них однорядных	12,2±0,7	87,9
Двурядных	1,7±0,5	12,1

По рядности на тангентальном срезе преобладают однорядные сердцевинные лучи и составляют 87,9%, двурядных лучей – 12,1%.

На основании полученных данных по анатомическому строению годовичного побега и анализа литературных сведений исследованного вида можно сделать следующие выводы:

- На поперечном срезе стебля побега шелковицы черной преобладает сердцевина, четко различаются древесина, флоэма, первичная кора. В структуре побега радиус сердцевины составляет 28,9%, древесины - 37,5%, флоэмы – 22,1%.

- На поперечном срезе лучевая паренхима древесины 1-го года шелковицы черной состоит только из первичных сердцевинных лучей. По рядности (ширине) первичные лучи преимущественно однорядные – 85,7%.

- На тангентальном срезе преобладают однорядные сердцевинные лучи и составляют 87,9%, двурядных лучей – 12,1%

Знание особенностей анатомического строения сердцевинных лучей у изученного вида может служить теоретическим основанием для вегетативного размножения зелеными черенками и дальнейшего совершенствования технологического процесса зеленого черенкования путем применения различных сроков заготовки черенков и регуляторов роста.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Сохибова, Н. С. Особенность вегетативного размножения шелковицы зелёными черенками // Молодой ученый. — 2019. — № 49 (287). — С. 33-37.
- 2 <https://plodovie.ru/derevya/shelkovitsa/chernaya-shelkovitsa-20209>
- 3 <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%B0>
- 4 Грудзинская И. А. Широколиственные леса предгорий Северо-Западного Кавказа // Широколиственные леса Северо-Западного Кавказа / отв. ред. В. Н. Сукачев, С. В. Зонн. — М. : Изд-во АН СССР, 1953. — С. 5—186. — 384 с.
- 5 Скалий Л. П., Самощенко Е. Г. Размножение растений зелеными черенками. Уч. пособие. М.: Изд- во МСХА, 2002. — 7.
- 6 Барышникова С.В., Науменко Г.И., Францева О.В., Неловко Л.А. Опыт размножения некоторых декоративных деревьев и кустарников зелеными черенками // Бюл. Бот. сада СГУ. 2003. №2. С. 138-143

7 Хайлова О.В., Денисов Н.И. Влияние сроков черенкования на укореняемость зеленых черенков древесных растений//Научные ведомости. Серия Естественные науки. 2012.№9(128). Выпуск 19. С.79-54 Тарасенко М. Т. Зеленое черенкование садовых и лесных культур. – М.: Издательство ТСХА, 1991.-272с.

8 Орлов П.Н. Морфогенез придаточных корней у зеленых черенков двудольных: Автореферат дис. ...доктора биол.наук: 03.00.05.- М., 1993. – 36 с.

9 Бахтаулова А. С., Орлов П.Н. Цитоморфология сердцевинных лучей разноукореняющихся плодовых растений. Журнал Известия ТСХА», Москва, В.2, 1995, с.118-136

10 Орлов П.Н. Эволюция морфогенеза придаточных корней//Известия ТСХА.-1992.- Выпуск 5.- С. 82-99.

ӘОЖ 159.9

ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫНДАҒЫ БАЛА ТҮЛҒАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мамекова А.Т., Көксу ауданының М.Құрманов атындағы №2 ОМ бастауыш сынып мұғалімі
Суниятова А.А., Көксу ауданының «Т. Исабаев атындағы мектеп жанындағы шағын орталығы бар мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің педагог –психологы

Бұл мақалада отбасы жағдайының ерекшелігіне байланысты тұлғаның қалыптасуы қарастырылады. Отбасы жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызды әлеуметтік ортасы және психологиялық қолдау мен тәрбиенің негізі болып табылады, сонымен қатар толық емес отбасылардағы жасөспірімдерде эксперимент барысында анықталған невротикалық қақтығыстардың, эмоционалдық және невротикалық бұзылулардың болуын, сондай-ақ олардың психосоматикалық аурулардың пайда болуына себеп болатындығын көрсетеді.

Тірек сөздер: отбасы, толық емес отбасы, жеке тұлға, мінез-құлық, агрессия, ашу.

В данной статье рассматривается формирование личности в зависимости от специфики положения семьи. Отмечается, что семья является важной социальной средой формирования личности и основой психологической поддержки и воспитания, а также свидетельствует о наличии у подростков из неполной семьи невротических конфликтов, эмоциональных и невротических расстройств, выявленных в ходе проведения эксперимента, а также о том, что они провоцируют возникновение психосоматических заболеваний.

Ключевые слова: семья, неполная семья, личность, поведение, агрессия, гнев.

This article discusses the formation of personality depending on the specifics of the family situation. It is noted that the family is an important social environment for personality formation and the basis of psychological support and education, and also indicates the presence of neurotic conflicts, emotional and neurotic disorders in adolescents from an incomplete family, identified during the experiment, as well as that they provoke the occurrence of psychosomatic diseases.

Key words: family, incomplete family, personality, behavior, aggression, anger.

Қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістер, біздің ойымызша, отбасындағы дағдарысты тек деструктивті өзгерістерге ғана емес, оң өзгерістерге де әкеледі: ол адамдардың өмір сүруінің осы саласындағы дәстүрлі емес формаларының, стильдерінің, отбасылық-некелік мінез-құлық үлгілерінің, жаңа рөлдік құрылымның және құндылықтық бағдарлардың қалыптасуына түрткі болады. Еліміздің күрделі демографиялық жағдайында отбасының осындай жаңа нысандарының бірі - моно ата-аналық немесе балалардан және ата-аналардың бірінен (көбінесе анадан) тұратын толық емес, отбасы болып табылады.

Қандай қоғамдық құрылыста болса да отбасы мен неке адам баласының дүниеге келуімен, оның өсіп, қалыптасуына қамтамасыз етіп отыратындықтан, ол адамзат тарихының даму кезеңдеріндегі шешуші факторлардың бірі болып табылады.

Г.Исаеваның зерттеулері отбасындағы жағдай баланың келешектегі дамуын, мінез-құлқын, білім алуын және т.б. анықтайтынын көрсетеді. Бүгінгі кезде ең басты мәселенің бірі отбасы жағдайының ерекшеліктерін ескере отырып, толық емес отбасы және онда тәрбиеленетін балалармен жұмыстарға бағытталған оптималды және психологиялық дәйектелген көмек көрсету тәсілдерін жетілдіру болып келеді [1].

Өскелең ұрпақты әлеуметтендірудің маңызды институты ата-аналар отбасы болып табылады. Дәл осы отбасында адам сипатының негізі, оның еңбекке, моральдық және мәдени құндылықтарға қатынасы қалыптасады. Отбасы тұлғаның қалыптасуының маңызды әлеуметтік ортасы және психологиялық қолдау мен тәрбиелеуде негіз болды және болып қала береді.

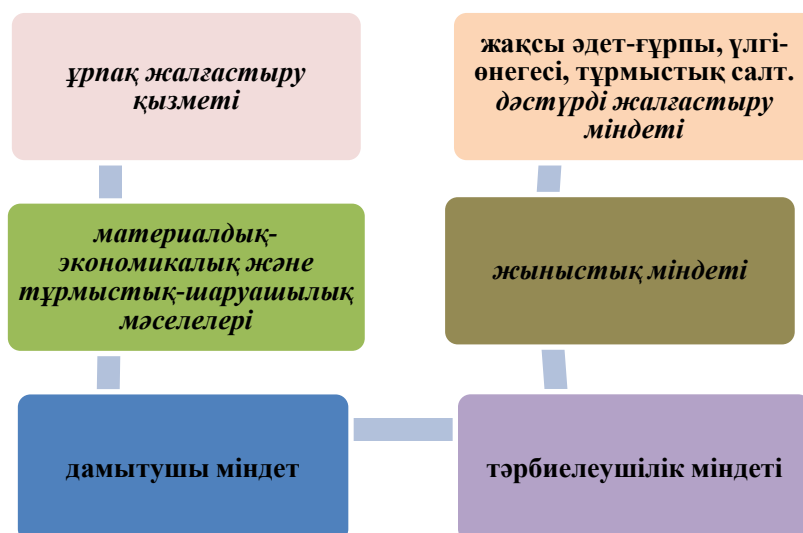
Отбасы – адамның өте маңызды, өте жауапты ұясы, себебі отбасы адамға бақыт, толық сәнді тыныс-тіршілік әкеледі. Отбасы қоғамдық құрылымның кіші тобы, алғашқы ұясы. Қоғамның негізгі мақсаты – адамдарды бақытты ету, мұның өзі терезесі тең, берік отбасына байланысты. Отбасы қалыптасуы үшін неке қалыптасуы қажет.

Бүгінгі таңда педагогика мен психология ғылымдары жеке тұлғаның барлық психологиялық қасиеттері мен сипаттары оның тіршілік әрекет үрдісіне, айналасындағы адамдар мен қоршаған ортамен өзара қарым-қатынас жасау кезінде дамып, қалыптасады деп дәлелдейді. Өмірге келген нәрестенің тұлғалану үрдісінде әлеуметтік ортаның маңызы өте ерекше. Себебі ол әлеуметтік ортаның жемісі. Ал нәрестенің алғашқы әлеуметтік ортасына оның өз отбасы жатады. Нәресте отбасында ғана бақытты болып, жан-жақты дами алады. Ерлі-зайыптылардың отбасы тіршілігіндегі дөрекі әрекеттері, ұрыс-керіс қылықтары, бейберекет сөздері әлі толығымен қалыптасып бітпеген бала психикасына кері әсерін тигізеді.

Әке қамқорлық жасай отырып, қатаң талап қоюды естен шығармаған жөн. Алайда, тым қатаң талап, бұйрық беру мен нұсқаудың еш талдаусыз орындауына негізделгені дұрыс емес. Ол отбасындағы дау-дамайға әкеледі. Талаптың анық болмауы немесе шектен тыс қатаңдығы агрессияны тудырса, түсіністік пен шектеулі талап қою және орындату өмірдің оқыс бұрылыстары мен тосын оқиғаларында жол табуға негіз болады. Анасы мен бала арасындағы дау-жанжал жиі туындағанымен, тез шешіледі де, әке мен бала арасындағы қақтығыс сирек болғанымен, бала жүрегіне терең із қалдырып, жанына ауыр тиетіні анықталған. Нәтижесінде оларды шешуге көп рухани күш қуат пен уақыт қажет етілетіндіктен, олардың туындауына жол бермеу керек.

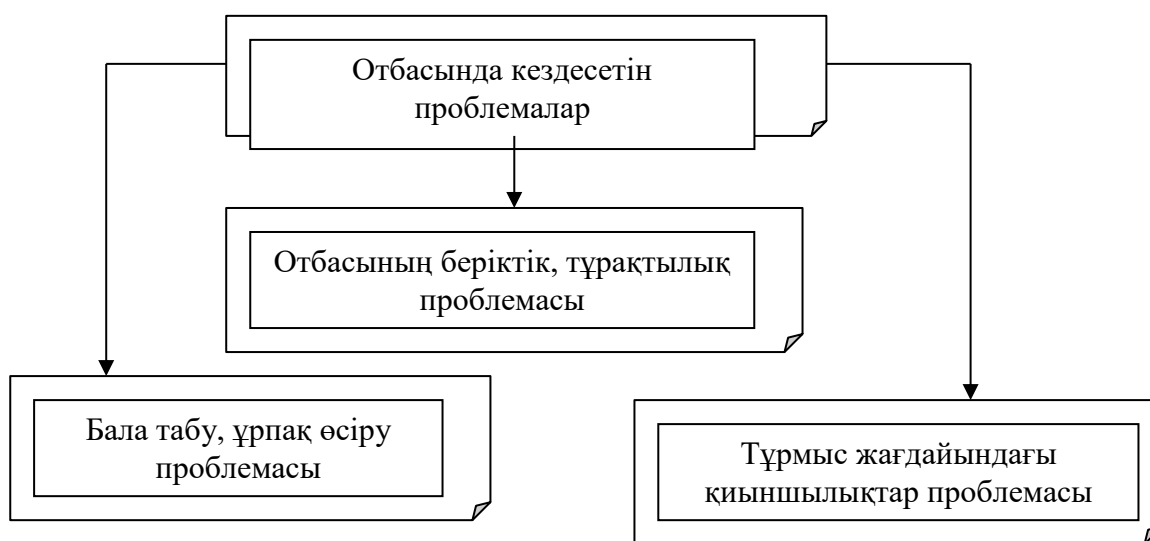
Ана жүрегінің жұмсақтығы, нәзіктігі мен төзімділігі, әкенің қаталдығы, кең жүрекшілігі, талап қойғыштығы мен әкелік қамқорлығы, әрі қолдауы-адамдар арасындағы есейгенде де ескірмейтін рухани өзара байланыс шынжырының үзілмейтін, тот баспайтын алтын дінгегі.

Отбасының өмір сүріп, дамуының ерекше жағдайлары да бар. Олар: әлеуметтік, таптық, ұлттық сипаты, өмір сүру ортасы, материалдық жағдайы, отбасы мүшелерінің білім дәрежесі, олар сақтайтын әдет-ғұрыптар, әрбір жаңа отбасының адамдық экономикалық негізі. Бұлар отбасы мүшелерінің қабілетін, адамгершілігін, жауапкершілігін сезінуіне байланысты. Отбасының маңызы оның атқаратын қызметі арқылы анықталады. Екінші сөзбен айтқанда, отбасының мазмұны мен қатынасы тікелей байланысты.

Сурет 1. Қазіргі отбасының негізгі қызметтері

Отбасында қайшылықтардың тууының негізгі екі себебі бар: ішкі және сыртқы себептер. Сыртқы себептерге - тұрғын үй, табыс, әдет-ғұрып, ұлттық ерекшеліктер тағы басқа жатса, ішкі себептерге – махаббат, эмоциялық-сезімдік, қамқорлық, ауызбірлік, тағы басқа. Себептердің екеуі де жас отбасы үшін дағдарыс жағдайын тудыруы мүмкін (2-сурет).

Сурет 2. Отбасында кездесетін проблемалар

А.С.Баланов зерттеулерінде некенің бұзылу себептері некеге тұрғанға дейінгі жағдайларға да байланысты. Олар әлеуметтік-экономикалық жағдай, қыз бен жігіттің білім ерекшеліктері, мәдени дәрежесі, жас ерекшеліктері, күйеудің, қыздың ата-аналарының теріс әсерлері тағы басқа [2].

Қорыта айтқанда, осы күнгі неке – отбасы мәселесінде үш негізгі, басты проблеманы атап көрсетуге болады:

1. Отбасының беріктік, тұрақтылық проблемасы;
2. Бала табу, ұрпақ өсіру проблемасы;
3. Отбасының тұрмыс жағдайындағы қиыншылықтар проблемасы.

Елдің бірлігі отбасы берекесінен басталады. Азаматқа адал жар, балаға аяулы ана, бола білсе қыз баланың бағы артады, елдің мерейін өсіреді.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде отбасы мен қоғамдық тәрбие орындарының мақсаты- жан-жақты үйлесімді дамыған азамат тәрбиелеу, сондықтан бірлесе отырып тәрбие жұмысын жүргізу бүгінгі күннің қажеттілігі. Бұл тәрбие ісінің негізгі принциптерінің бірі ретінде халыққа білім беру заңдылықтарының жобасынан басты орын алған. Еліміздің өмір салтын дамытып, орнықтырудың заңдылығына, отбасы тәрбиесін үздіксіз берудің негізіне айналған, тәрбиелеудің мақсат-міндеттерінің бірлігімен сипатталады. Бұл отбасы тәрбиелік қызметін жүзеге асырудың бірінші заңдылығы.

Екінші заңдылығы отбасының тәрбиелік белсенділігін ұдайы жүзеге асырып отыру, әлеуметтік-экономикалық прогрестің жалпы заңдылығы мен жан-жақты дамыған жеке басты қалыптастыруға арналған жұмысты жақсартудың мүмкіндіктерін арттыру отыру болып табылады.

Кез-келген толық отбасы баланы толық тәрбиелеу үшін қалыпты орта емес. Бірақ отбасында екі ата-ананың да болуы оның жеке тұлғасының үйлесімді дамуына байланысты көптеген міндеттерді табысты шешуге көмектеседі. Өйткені, ата-аналар-табиғи түрде балалар тәрбиешілері. Толық отбасында балалар толық тәрбие алады, оны "біріккен күш-жігер" деп атайды [3].

Толық емес отбасы-бұл қазіргі отбасының негізгі әлеуметтік - демографиялық түрлерінің бірі.

Толық емес отбасы – әке-ана - бала қарым-қатынасының дәстүрлі жүйесі жоқ ішінара толық емес байланысы бар шағын топ.

Толық емес отбасылары қалыптасуының бірнеше көздері бар екендігін өз зерттеулерінде А.Я.Варга атап өтеді. Олардың көпшілігі ерлі-зайыптылардың ажырасуы салдарынан отбасының ыдырауына байланысты болып келеді [4].

Әкесі мен баласынан тұратын толық емес отбасындағы проблемалар тіпті өзгеше. Бұл дәстүрлік моделдерден айрықша, сондықтан да, олардың өмір сүру жағдайлары, қоғамдық қабылдаудағы әдет-дағдылары да өзгешелікті талап етеді. Сондай-ақ, «бала + әкеден» тұратын отбасылар «ана + бала» отбасымен салыстырғанда екінші рет некеге тұруға бейім болады,- дейді А.С.Спиваковская. Сол себептен, мұндай отбасындағы басты проблема әкесінің жаңа әйелімен қарым-қатынасты орнатудағы қиыншылықтар болып табылады. Анасымен тұратын балаға қарағанда әкесімен тұратын толық емес отбасылар аз болғанымен жыныстық бағдарлануға байланысты проблемалар екеуіне де тән [5].

Осылайша, түрлі зерттеулерге жасалынған талдаулар көрсеткеніндей, қоғамның басқа институттары сияқты, толық емес отбасы қоғам үшін белгілі бір маңызды функцияларды жүзеге асыру үшін қабылданған нормалар мен рәсімдер жүйесін білдіреді, олардың ішінде ең бастысы: қоғамдық қатынастарды жаңғырту функциясы, реттеушілік, интегративті, трансляциялау, коммуникативтік және басқа да қызметтері бар болып табылады.

Сондықтан да, ана мен әкенің, ата мен әженің, отбасының барлық мүшелерінің өзара сыйластығы, олардың ой-тілектерінің, мақсат-мұраттарының үнемі бір арнаға тоғысуы, бір-біріне деген жылы ықыласы, қамқорлығы, түптеп келгенде, жүйелі ұйымдастырылған тұрмыс дағдысының барлығы – баланың тұлғалық қалыптасуына ықпал ететін алғы шарттар. Бұл алғы шарттардың бұзылуы нәтижесінде туындайтын психикалық сәтсіздік бүгінгі күні біздің өмірімізде кең құлашын жайып келе жатқан өзекті өртер мәселелердің бірі.

Зерттеу Алматы облысы, Көксу ауданында жүргізілді. Зерттеуге толық емес 11-13 жас аралығындағы 20 бала және толық емес отбасынан 11-13 жас аралығындағы 20 бала қатысты. Зерттеуге байланысты бірнеше кезеңдер бойынша әдістемелер қарастырдық. Соны бірі *Әдістеме*. «Агрессия формалары мен көрсеткіштерін диагностикалау». Авторлары: А.Басс, А. Дарк.

Мақсаты: агрессивті және жауласу реакцияларын диагностикалау .

Әдістеме сипаттамасы. Американдық психолог А. Басс және А. Дарк 1957 жылы құрған бір аттас сауалнама – агрессивтілік деңгейін зерттеу үшін жиі қолданылатын әдістемелердің бірі.

Тест "иә" немесе "жоқ" деп жауап беруі тиіс 75 тұжырымнан тұрады. Өз сауалнамасын жасай отырып, агрессия мен жауласу көріністерін саралап, А.Басс пен А. Дарк келесі реакция түрлерін көрсетті:

1. Физикалық агрессия-басқа адамға қарсы күш қолдану.
2. Басқа адамға немесе ешкімге бағытталмаған жолмен жіберілген жанама агрессия.
3. Ашулану-аздаған қозғалу кезінде жағымсыз сезімдердің көрінуіне дайындық (ісіну, дөрекілік).
4. Негативизм-пассивті қарсылықтан бастап қалыптасқан дәстүрлер мен заңдарға қарсы белсенді күреске дейінгі мінез-құлықтағы оппозициялық мәнер.
5. Реніш-шынайы және ойдан шығарылған іс-әрекеттер үшін айналасындағыларға қызғаныш және жек көру.
6. Күдіктілік - адамдарға деген қарым-қатынасы бойынша сенімсіздік пен сақтықтан бастап басқа адамдар жоспарланады және зиян келтіреді деген сенімге дейінгі ауқымды қамтиды
7. Вербалды агрессия-теріс сезімдерді айқайлау, шыңғыру арқылы, сондай-ақ ауызша жауаптардың мазмұны (қарғыс, қорқыту) арқылы білдіру.
8. Кінәнің сезімі-субъектінің жаман адам болып табылатынына, ол зұлымдық, сондай-ақ ар-ожданға сезілетін нәрсеге деген сенімді білдіреді.

Сауалнама жасау кезінде авторлар келесі қағидаттарды пайдаланды:

1. Сұрақ агрессияның бір түріне ғана қатысты болуы мүмкін.
2. Сұрақтар жауаптардың әлеуметтік қалауының әсерін барынша әлсірететіндей етіп тұжырымдалады.

Авторлардың пікірінше, агрессивтілік деп негізінен субъект-субъект қатынастар саласында деструктивті үрдістердің болуымен сипатталатын жеке тұлғаның қасиетін түсінуге болады. Адам белсенділігінің деструктивті компоненті жасампаздық іс-әрекетте қажет болуы мүмкін, өйткені жеке даму қажеттілігі адамдардың кедергілерді жою және жою, бұл процеске қарсы әрекет ету қабілетін қалыптастырады.

Агрессивтіліктің өзі субъектіні саналы түрде қауіпті етпейді, себебі бір жағынан агрессиялық пен агрессияның арасындағы байланыс қатаң емес, ал екінші жағынан агрессия актісінің өзі саналы қауіпті және қолдау таппаған формаларды қабылдамауы мүмкін. Тұрмыстық санада агрессивтілік "зұлымдық белсенділіктің" синонимі болып табылады. Алайда, "зұлымдықтың" өзі деструктивті тәртіпке ие емес, ондай сапаға іс-әрекет мотиві, құндылықтар, жетістіктер мен ие болғысы келетін белсенділігі үшін түрінде дамиды. Сыртқы практикалық әрекеттер ұқсас болуы мүмкін, бірақ олардың мотивациялық компоненттері бір-біріне қарама-қарсы.

Осыған орай, агрессивті көріністерді негізгі екі түрге бөлуге болады: біріншісі - мотивациялық агрессия, өзін - өзі бағалау, екіншісі-құрал ретінде құрал (бұл ретте, сол сияқты және басқалары сананың бақылауымен де, одан тыс да көрінуі мүмкін және эмоциялық күйзелістермен де (ашуланулар, жек көрумен) байланысты болып келеді.

Диагностикалық құралдарды әзірлеу кезінде А. Басс агрессия және ызақорлық ұғымдарын бөліп, соңғысын былай деп анықтады: "...адамдар мен оқиғалардың жағымсыз сезімдері мен теріс бағалауларын дамытатын реакция".

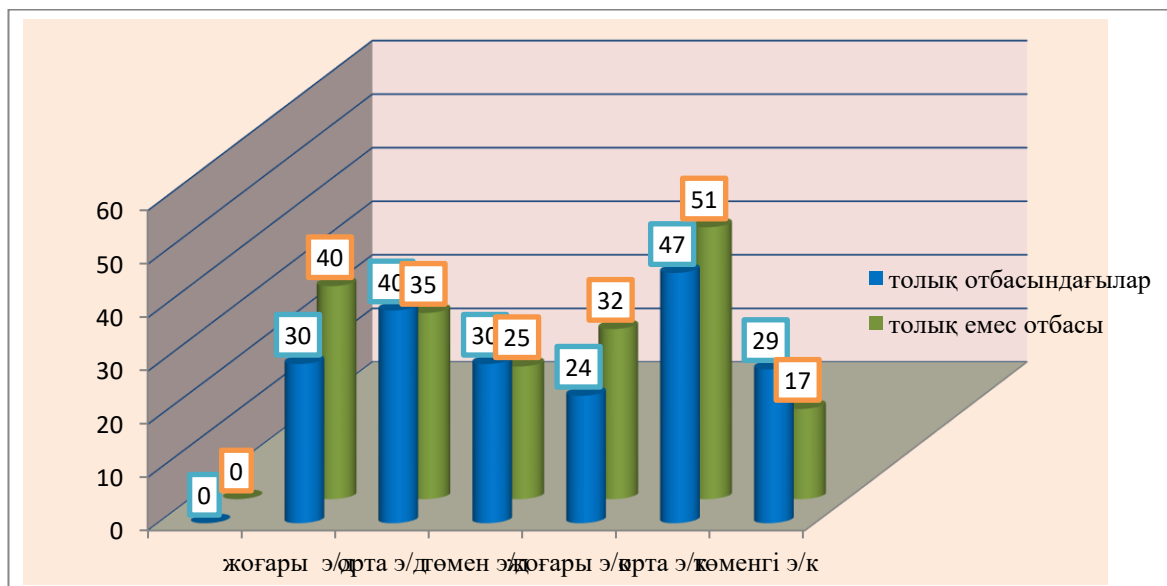
Нұсқаулық: Тұжырымдарды мұқият тыңдаңыз. Егер сіз тұжырыммен келіссеңіз, онда "+" белгісін қойыңыз, егер жоқ болса, "-" белгісін қойыңыз.

Нәтижелерді өңдеу. Жауаптар кілтке сәйкес сегіз шкала бойынша бағаланады.

Агрессивтілік нормасы оның индексі 21 ± 4 , ал ызақорлық, ашулану $6,5-7 \pm 3$ тең. Бұл ретте агрессивтілік көрінісінің дәрежесін көрсететін белгілі бір шамаға қол жеткізу мүмкіндігіне назар аударылады.

Толық және толық емес отбасыларындағы жасөспірімдердің агрессивтілік деңгейі.

Отбасы типі	Агрессия деңгейлері					
	жоғары		орта		төменгі	
	Э/д	Э/к	Э/д	Э/к	Э/д	Э/к
Толық емес отбасы	40%	32%	35%	51%	25%	17%
Толық отбасы	30%	24%	40%	47%	30%	29%

Сурет 3. Толық емес және толық емес отбасынан шыққан жасөспірімдердің агрессивтілік деңгейі

Зерттеу нәтижелерін талдау жасөспірімдерде агрессивтіліктің жоғары деңгейлері төмендеп, орта деңгейлерінің артқанын, ал төменгі деңгейлерінің азайғанын байқадық. Бұл біздің жүргізген бағдарламаларымыздың оң нәтижелерінің көрсеткіші болып табылады. Вербалды агрессивтілік толық емес отбасында да, толық отбасында да тәрбиеленетін жасөспірімдерде де басым.

Қортындылай келе эксперименталды зерттеу жүргізілгеннен кейін, біз ата-аналар мен толық емес отбасыларындағы балалардың өзара қарым-қатынастарындағы үйлесімсіздікті жою бойынша түзету бағдарламасын жасап, апробациядан өткіздік, онда түзету жұмысында ерекше орын жас өспірімдік жастағы баланың қызығушылықтарының шеңберін қалыптастыруға, сондай-ақ оның сипаты мен қабілеттерінің ерекшеліктері негізінде бөлінді. Бос уақыт кезеңін барынша қысқартуға ұмтылу қажеттілігін ескеріп, "Бос уақытты мерекеге айналдыру" үшін оқу, өзіңнен білім алу, музыкамен, спортпен айналысу және т. б. бағытында оң тұлға қалыптастырушы іс шаралар ұйымдастыру қажеттігін айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Исаева Г. Шаңырақ шаттығы. Алматы 2002ж.
2. Ковалев С.В. Психология современной семьи.-М.,1988-208с
3. Дивицина Н.Ф. Семейное воспитание. –М., 2016,-206с.
4. Варга А.Я. Структуры и типы родительского отношения: Автореф. дисс.канд.пед.наук. М.,1986г.
5. Спиваковская А.С. Как быть родителями. –М., 2016.-156с.

ӘОЖ 94 (574)

ҚҰМ АСТЫНДА ҚАЛҒАН ҚАЛАЛАР: СИПАТТАЛУЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Маратқызы А., Түргүмбек Г., 6B01601-«Тарих» білім беру бағдарламасының 1-курс студенттері,
Б.Т. Калиева, Әлеуметтік-гуманитарлық бағыт бойынша БББ магистр, оқытушы-дәріскер
I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

arailymgulim@mail.ru

Мақалада Жетісу аймағында орналасқан қалашықтар және қала тектес орындар қарастырылды. Аймақта жүргізілген сол кезеңдегі экспедициялар негізінде қалашықтардың тарихы талданып, оларға зерттеу жұмыстары жүргізілді. Сонымен қатар, аталған қалашықтар негізінде экспедиция құрамының берген тарихи сипаты, олардың маңыздылығы ашылып, талданды.

Тірек сөздер: қала, Жетісу, аймақ, археология, экспедиция

В статье рассмотрены города и места городского происхождения, расположенные в Жетісуском регионе. На основе экспедиций, проведенных в регионе на тот момент, была проанализирована история городов и проведены исследования. Кроме того, на базе этих городов выявлен и проанализирован исторический характер состава экспедиций, их значение.

Ключевые слова: город, Жетісу, регион, археология, экспедиция

The article considers cities and places of urban origin located in the Zhetysu region. Based on the expeditions carried out in the region at that time, the history of cities was analyzed and research was carried out. In addition, on the basis of these cities, the historical nature of the composition of the expeditions and their significance were identified and analyzed.

Key words: city, Zhetysu, region, archeology, expedition

Құм астында қалған қалалар, олардың сипатталуы мен тарихи маңызын атай отырып, оларға зерттеу жұмысы барысында жан-жақты талдау жүргізілді. Бүгінгі таңда ежелгі қалалардың зерттелуі ғана емес, сонымен қатар олардың өзіміздің ортамызға, білімгерлерімізге қалашықтардың өзектілігі түсіндірілуде. Қазақ еліне XVIII-XIX ғасырларда Ресей үкіметі тарабынан көптеген саяхатшылар, тарихшылар, есептеу бөлімдері және шенеуніктер зерттеу жұмыстарын жүргізіп, орталық басқармаға есептерін жіберіп отырған. Қазақ халқына, даласына келген орыс саяхатшылары, тарихшылары әр түрлі мақсатпен келген еді. XVIII ғасырдың I-ші ширегінен бастап қазақ даласына әр қилы бағытта экспедициялар жүргізіле бастады. Бұл экспедициялар басшылары қазақ халқын әр түрде сипаттап, жазып қалдыра бастады.

Ешқандай тіршілік белгісі жоқ, төбеден күні күйдіріп, ми қайнатар, тақыр шөл, құлазыған қу далада атам заманнан мәдени өмір болмаған десек қателеседі екенбіз. XIX ғасырдың 1884 жылы Ресей географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің жазбаларында полковник В.А Фишердің [1, 25-27 б] Іле өзеніндегі кеме қатынасына арнап жазылған мақаласы жарық көрді. Бұл мақалада сол маңдағы қурап қалған бақанастар бойынан елді мекен орындарымен егіс суғару болатын құрылыс ар көруге болады деп жазған еді.

Кейінен осы белгісіз, құпия бақанастарға көптеген зерттеушілер қызығып жаза бастады. Оларды бұл жерлерге алып келген өткен күнге үңіліп, жаңалық ашуға деген ұмтылыстары еді. Біз бұл мақаламызда Жетісу жеріндегі Құм астында қалған қалалар жайында айтатын боламыз.

Жетісу жері табиғаты тамаша аймақтардың бірі. Орман, орманды дала мен жазық тіпті шөлейт жерлерге дейін кездестіре аламыз. Біздің мақаламызда қарастырылатын қалалар дәл осы шөлде орналасқан. Яғни, Бақанас және Іле өзендері маңайымен Балқаш көліне жақын жерлер.

Ақтам қалашығы. Ақтам қалашығын 1961 жылы Кемел Ақышев жетекшілік еткен Жетісу археологиялық экспедициясы, 1964 жылы Кемел Ақышев пен Карл Байпақов

зерттеген болса, 1997 жылы Карл Байпақов өзі жетекшілік еткен Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы зерттеген болатын [2, 75-86 б].

Күздің бір күнінде археологтар Алматы қаласынан Сарыесік-Атырау шөліне сапарға шықты. Сол заманғы көрнекті географ Л.С Бергтің «Бақанастан-Іле өзенінің құрғап қалған тармақтары» екендігі жайлы пікір басым еді. Сондықтан өзен арнасын осы жерге қайта бұрып, су жүргізуге жоспар құрып жатты. Алайда археологтар үшін бұл алап әлі де болса құпияға толы, жұмбақ жер еді. Оның үстіне археологиялық әдебиеттерде «Іле өзені алқабында ежелден қалған ешқандай ескерткіш жоқ» деген пікір қалыптасып қалған болатын. Осылайша алғашқы археологиялық экспедиция шөл дала шекарасына жетті.

Шөл дала жануарлар мен өсімдік әлеміне онша бай емес. Анда-санда көзге тек сексеуіл мен шенгел ғана ілігеді. Дала тып-тыныш. Ілуде бір сексеуіл түбінен қоян шыға қалады, орғи қашып, шенгелдер арасына еніп жоқ болады. Арасында бұта түбінен бұлдырықтар пыр етіп ұшады. Артынан далада, тағы тыныштық орнайды. Көз тартар ештеңе болмаған соң дала жалықтыра түседі. Қайда қараса да бір ғана сурет, бір бірінен аумайтын төбелер ғана.

Кенет құм төбелер арасынан сағымдай болып ежелгі қаланың орны көрінді. Ертегі қаласындай күмістей ағарған қабырғалар, шөгіп кеткен мұналар көрінді.

Археологтарға көрінген бұл қала, құпиясын ішіне бүккен Ақ-Там қаласы еді. Ақ-Там деп осы маңайда көшіп жүрген шопандар қойған. Себебі, сортаң жердің бетіне шығып жатқан тұздан, қаланың тұрған орны ағарып көрінеді [3, 115 б].

Қалашықтың қазіргі көрінісі тегіс алаң. Ақ-Тамның батысынан археологтар ірі канал арнасының орнын тапқан. Ол ұзын Бақанастан бастау алады, ұзындығы 20 км. Арнасын құм, бетін сексеуіл басып кетсе де, көрген адамға қатты әсер етеді. Ені 5 м-ге жуық, тереңдігі 2-м. Каналдың бас жағында үйілген жал ұзындығы 20-м, биіктігі 3-м дамбаның орны сақталған. Ертедегі қала тұрғындары осы дамбаның көмегімен Орта Бақанастың суын көтерген. Тек су деңгейін көбейтуге емес, сондай-ақ азайтып немесе бірқалыпта ұстап тұрған.

Археологтар Ақ-Там қалашығынан кейін келесі қаланы зерттеуге шығады.

«Қара мерген» қалашығы [4]

Қарамерген қаласы Орта-су мен Шет Бақанас өзендерінің біріккен тұсынан солтүстікке қарай 3-км жерден табылды. Бақанас ауылынан 200-км жерде орналасқан.

Қарамерген қаласының пішіні ұзын жағы 120-м, қысқа жағы 110-м төртбұрыш түрінде жасалған.

Қала территориясын қоршап тұрған қамал қабырғалары қазір шөгіп, үйінділерге айналған. Соған қарамастан қаланың қазіргі биіктігі 3-м-ге жетеді.

Қамал сыртында, қабырғалардың түбінде бір кездері сумен толтырылған терең орлардың ізі жатыр. Қазір оларды топырақ басып қалған.

Өкінішке орай, бұл жерлерде ірі көлемдегі қазба жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік болмады. Ауыз су үлкен қиыншылық тудырды. Сондықтан археологтар зерттеліп жатқан жерде стратиграфиялық шурфтар қазумен, яғни өткен күннің мәдени ескерткіштері жатқан қабатты тіке бойына аршумен ғана шектелді. Зерттеліп жатқан ең төменгі қабат-ең ежелгі де, жоғарғы қабат-кейінгі дәуір жәдігері. Егер белгілі бір қабаттан, керамика, қыш ыдыстар, құрылыс орындары көптеп табылса онда бұл кезеңде қала тұрғызылып, өркендеу кезеңін бастан өткізген. Ал жер қыртысында өрттен қалған күл, қирандылардың ізі көп болса, онда бұл кезеңде қала жау шапқыншылығына ұшырап, оны дұшпандар қиратып, өртеп жіберген деген қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты Ақ-Тамда үш, Қарамергенде екі шурф қазылды. Мәдени қабаттың қалыңдығы 0,8-1,3 м. Егер мыңдаған жылдар бойы тіршілік еткен қалалардың мәдени қабаттары ондаған метрге жетеді десек, олардың қасында бақанастық қалалардың жасы онша ұзақ емес. Бұл мекендерден табылған қыш ыдыстарға қарап, оларды X ғасырға жатқызуға болады, ал қала өз өмірін XIII ғасырда тоқтатқан деген болжамға келген. Бұл қаланың тарихы туралы сұрақтарға жауапты мәңгілікке үнсіз қалған қираған қаланың орны мен орта ғасырлық жазба шығармалардан іздеу керек. Мүмкін сол шығармалардың авторлары осы өлкенің өткен күнінің құпия шымылдығын аздап болса да ашуға көмектесер.

Қорыта келгенде, қарастырылып отырған мәселемәз негізінде Жетісу аймағында орналасқан қалашықтар және қала тектес орындар қарастырылды. Аймақта жүргізілген сол кезеңдегі экспедициялар негізінде қалашықтардың тарихы талданып, оларға зерттеу жұмыстары жүргізілді. Сонымен қатар, аталған қалашықтар негізінде экспедиция құрамының берген тарихи сипаты, олардың маңыздылығы ашылып, талданды. Ал бұл мәселені қарастырудағы өзектілігі, қазіргі таңда қалашықтарды тек қана атап өтпей, оларға зерттеу жұмыстарын жүргізіп, сол қалашықтар негізінде олардың маңыздылығын атап өту.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. К. Байпақов. Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы, Аруна Ltd., 2005. – 316 б.
2. Қазақстан балалар энциклопедиясы // 75-86 бет;
3. Жетісу. Энциклопедия. – Алматы, Арыс баспасы, 2004. – 712 б.
4. Қарамерген қалашығы Qazaqstan 3D сайтында

ӘОЖ616.2-08

ТЫНЫС АЛУ ЖҮЙЕСІНІҢ АУРУЛАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЕМДІК ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ

Маханова Ж.А., Сағынаева Г.С., 314 білімгерлері,
Галиева Г.Б., м.ғ.к., оқытушы-дәріскер, ғылыми жетекшісі
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

maakhanovaa@bk.ru

Тыныс алу жүйесі ауруларындағы емдік дене шынықтырудың міндеттері: ағзаның барлық мүшелері мен жүйелеріне жалпы күшейтетін әсер ету; тыныс алуды бақылау әдісін меңгеруге ықпал ете отырып, сыртқы тыныс алу қызметін жақсарту; интоксикацияны азайту, иммундық процестерді ынталандыру; қабыну процестерінде резорбцияны жеделдету; бронхоспазмның көрінісін азайту; қақырықтың бөлінуін және оның шығарылуын қамтамасыз ету; экстракардиальды қан айналымы факторларын ынталандыру. және желдету бұзылыстарын диагностикалаудың жоғары ақпараттық әдісі.

Тірек сөздер: емдік жаттығулары, сыртқы тыныс, қабыну, тыныс алу

Задачи лечебной физкультуры при заболеваниях дыхательной системы: общеукрепляющее воздействие на все органы и системы организма; улучшение функции внешнего дыхания, способствуя овладению методом контроля дыхания; уменьшение интоксикации, стимулирование иммунных процессов; ускорение рассасывания при воспалительных процессах; уменьшение проявления бронхоспазма; обеспечение выделения мокроты и ее выведения; экстракардиальная кровь стимулирование факторов циркуляции. и высокоинформативный метод диагностики нарушений вентиляции.

Ключевые слова: лечебная физкультура, внешнее дыхание, воспаление, дыхание

The tasks of physiotherapy exercises for diseases of the respiratory system: general strengthening effect on all organs and systems of the body; improvement of the function of external respiration, contributing to the mastery of the method of breath control; reduction of intoxication, stimulation of immune processes; acceleration of resorption in inflammatory processes; reduction in the manifestation of bronchospasm; ensuring sputum production and its excretion; extracardiac blood stimulation of circulation factors. and a highly informative method for diagnosing ventilation disorders.

Key words: physical therapy, external respiration, inflammation, respiration

Қазақстанда, әлемдік тәжірибедегідей, тыныс алу жүйесінің жұқпалы, аллергиялық, экологиялық тудыратын аурулары, трахея, кенірдек және өкпенің қатерлі ауруларының тұрақты

өсуі байқалады. Соңғы жылдары өкпенің созылмалы обструктивті ауруы, бронх демікпесі және пневмония сияқты кең таралған ауруларды емдеуде прогреске қол жеткізілді. 2022 жылдың 11 айында Қазақстанда өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда халықтың жалпы өлім-жітімінің көрсеткіші 30% - ға (29,7%) төмендеді. Сондай – ақ, қан айналымы жүйесі ауруларынан болатын өлім – жітім көрсеткіштерінің шамамен 34% - ға (33,7%), қатерлі ісік-8% - ға (8,3%), тыныс алу органдары ауруларынан болатын өлім-жітім-1,7 есе, ал туберкулезден болатын өлім-жітім 12,5% - ға төмендегенін атап өтуге болады.

Қазақстандықтардың ауруларының ішінде ең «танымал» - тыныс алу жүйесі аурулары. Олар өмірінде алғаш рет диагноз қойылған есепте тұрған науқастардың 43,5%-ын құрайды. Дегенмен, тыныс алу мүшелерінің пайда болу жиілігі жоғары болып қала береді, бұл қазіргі заманғы денсаулық сақтаудың күрделі проблемасы болып табылады. Жыл сайын респираторлық аурулар Қазақстан халқының 45%-на дейін зардап шегеді, сырқаттанушылық құрылымында жетекші орындардың бірін алады. Бұл міндеттер тыныс алу қызметін спирография және пневмотахография әдістерімен зерттеуде де, өкпедегі тыныс алу мен газ алмасу механикасының параметрлерін зерттеуге мүмкіндік беретін күрделірек әдістерді қолдануда да шешіледі. Спирометрия - желдету бұзылыстарын диагностикалаудың ең қарапайым, қол жетімді және өте ақпараттылық әдісі. Спирография – тыныс алудың әртүрлі режимдерінде өкпе көлемінің өзгерістерін графикалық тіркеу әдісі, оның көмегімен өкпенің желдету көрсеткіштері, өкпенің көлемі мен сыйымдылығы анықталады (сыйымдылығы бірнеше көлемнің қосындысы). Пневмотахография – тыныш және күшейген тыныс алу кезінде ағынды (ауа қозғалысының көлемдік жылдамдығы) графикалық тіркеу әдісі [1, 576.].

Өкпе ауруларында сыртқы тыныс алу функциясының бұзылуы әртүрлі механизмдерге ие болуы мүмкін. Кез келген нозологиялық формада клиникалық және патогенетикалық синдромдардың үйлесімі байқалатынын түсіну маңызды. Сондықтан оңтайлы әсерге жету үшін - терапияның ұзақтығын қысқарту және тұрақты ремиссияны сақтау - аурудың патогенезінің негізгі механизмдеріне әсер ететін жаттығу терапиясының күрделі құралдары мен әдістерін қолдану қажет. Тыныс алу механикасының бұзылуы өкпе тінінің икемділігінің нашарлауымен байланысты шектеуші бұзылулардан туындауы мүмкін. Тыныс алу фазаларының арақатынасы өзгереді, кеуде қуысының қозғалғыштығы төмендейді, өзіндік және қосалқы тыныс бұлшықеттерінің тонусы төмендейді. Жаттығу терапиясы өкпе тінінің серпімділігіне тікелей әсер етпей, кеуде қуысының қозғалғыштығын арттырады, тыныс алу бұлшықеттерін күшейтеді және диафрагманың экскурсиясын ынталандырады. Тыныс алу механикасының бұзылуы бронх түйілуіне байланысты бронхтың өткізгіштігінің төмендеуіне, бронх қабырғаларының қалыңдатылуына, секрецияның жоғарылауына және қақырықтың көп мөлшерімен бронхтардың механикалық бітелуіне байланысты болуы мүмкін. Шырышты қабаттың атрофиясы кезінде шағын бронхтардың қабырғаларының жабылуы байқалуы мүмкін. Қақырықтың көп мөлшерімен, тіпті жеңіл жаттығулар және дене қалпын өзгерту ынталандырушы әсерге ие, жөтел мен қақырықтың бөлінуін тудырады. Өкпенің диффузиялық қабілеті төмендегенде қан мен альвеолярлы ауа арасындағы қалыпты газ алмасудың бұзылуына әкелетін перфузиялық-вентиляциялық бұзылыстар пайда болады. Мұндай бұзылулар морфологиялық өзгерістермен кездеседі - альвеолярлы-капиллярлық мембраналардың қалыңдауы, бронхтар мен өкпе паренхимасында атрофиялық және склеротикалық процестер. Дене белсенділігі сыртқы тыныс алу қызметін ынталандырады, сондықтан динамикалық сипаттағы жалпы сергітетін жаттығулар тыныс алу жаттығуларымен бірге тыныс алу жүйесінің шартты рефлекторлық тітіркендіргіштері және тыныс алу рефлексінің проприоцептивтік реттегіштері болып табылады. Өкпе патологиясы бар науқастар мотор белсенділігін төмендетеді, бұл олардың функционалдық жағдайын одан әрі нашарлатады. Сондықтан жаттығу терапиясы патогенетикалық әсерлерден басқа, жалпы физикалық өнімділіктің жоғарылауына ықпал етуі керек.

Тыныс алу мүшелері ауруларында жаттығу терапиясының міндеттері: ағзаның барлық мүшелері мен жүйелеріне жалпы күшейтетін әсер ету; тыныс алуды бақылау әдісін меңгеруге ықпал ете отырып, сыртқы тыныс алу қызметін жақсарту; интоксикацияны азайту, иммундық процестерді ынталандыру; қабыну процестерінде резорбцияны жеделдету; бронхоспазмның көрінісін азайту; қақырықтың бөлінуін және оның шығарылуын қамтамасыз ету; экстракардиальды қан айналымы факторларын ынталандыру. Әрбір пациент үшін жаттығу терапиясының құралдары, әдістері мен формалары қатаң түрде жеке таңдалады, бұл терапевтік әсерге жету үшін қойылған міндеттерді шешуге көмектеседі. Емдеумен қатар жалпы және профилактикалық міндеттер шешіледі.

Жаттығу терапиясына қарсы көрсетімдер: III дәрежелі тыныс жеткіліксіздігі, бронхтың саңылауына дейін өкпе абсцесі, қан кету немесе оның қаупі, астматикалық статус, өкпенің толық ателектазы, плевра қуысында сұйықтықтың көп жиналуы.

Емдеу дене тәрбиесінен сабақтардың формалары: Таңертеңгілік гигиеналық гимнастика.

Өртүрлі бұлшықет топтарына арналған қарапайым динамикалық жаттығулар, тыныс алу жаттығулары қолданылады. Ол стандартталған ұзындықтағы және жүктеме дәрежесіндегі маршруттарда жүзеге асырылады. Міндет – жүрек-қан тамыр және тыныс алу жүйелерін жаттықтыру. Ол денсаулық сақтау мекемелерінде, жиі санаторийлерде қолданылады. Серуендер, экскурсиялар, жақын туризм – сауықтыру жолындағыдай жүктеме мөлшерленген. Ландшафттық-климаттық жағдайларды толық пайдалана отырып, науқастардың қозғалыс режимін кеңейту міндеті тұр. Ол негізінен шипажайларда қолданылады. Емдік гимнастика. Емдеу курсының ағымдағы кезеңін ескере отырып, емдік жаттығулардың барлық құралдары мен әдістері қолданылады. Міндет – аурудың нәтижесінде науқастың ағзасында қалыптасқан функционалдық бұзылыстарды түзету. Ол кез келген емдеу-профилактикалық мекеме жағдайында қолданылады. Емдік гимнастика процедурасы үш бөлімнен тұрады: кіріспе, негізгі және қорытынды. Пациенттермен сабақтарды жаттығу терапиясының әдіскері жүргізеді, ал болашақта - өздігінен оқу [2, 80 б.].

Тыныс алу мүшелері ауруларындағы лфк әдісінің негіздері

Тыныс алу мүшелерінің ауруларына емдік дене шынықтыруда жалпы сергіту және арнайы жаттығулар қолданылады, олардың ішінде тыныс алу жаттығулары ерекше маңызға ие.

Арнайы жаттығулар тыныс алу бұлшықеттерін күшейтеді, кеуде қуысы мен диафрагманың қозғалыштығын арттырады.

Жоғарғы аяқтардың белдеуіне арналған жаттығулар өкпедегі қан айналымын белсендіреді; қабыну процесін жоюға, өкпедегі тоқырауды азайтуға және пневмосклероздың дамуын болдырмауға көмектесетін «жұмыс гиперемиясы» деп аталатын пайда болады. Тыныс алу жаттығулары ерекше. Олар тыныс алу механизмін және тыныс алу мен қозғалысты үйлестіруді жақсартады. Ингаляция кезінде тыныс алу бұлшықеттерінің әсерінен кеуде алдыңғы, фронтальды және тік бағытта кеңейеді.

Дегенмен, бұл жағдайда өкпені желдету біркелкі емес жүзеге асырылады: ауаның көп бөлігі кеуде қуысының және диафрагманың ең қозғалмалы бөліктеріне іргелес жатқан өкпе бөліктеріне енеді; өкпенің төбелері мен өкпе түбіріне жақын бөлімдері нашар желдетіледі.

Өкпенің біркелкі емес вентиляциясы тыныс алу жүйесінің ауруларында одан да көп дәрежеде көрінеді. Өкпенің әртүрлі бөліктеріндегі желдетуді жақсарту үшін бастапқы позицияны таңдау өте маңызды. Өкпенің жоғарғы бөліктері нашар желдетілсе, белдіктегі қолдың бастапқы қалпында статикалық тыныс алу жаттығулары (қолдар мен дененің қосымша қозғалысыз тыныс алу) қолданылады. Өкпенің артқы бөлімдерінің вентиляциясының жоғарылауы диафрагмалық тыныс алудың жоғарылауымен қамтамасыз етіледі. Өкпенің бүйір бөлімдерінде тыныс алуды белсендіру үшін қарама-қарсы жағында жатқан бастапқы қалып қолданылады. Бастапқы позицияны таңдау емдеудің белгілі бір кезеңінде физикалық жаттығулардың қандай әсері қажет екеніне байланысты. Компенсаторлық реакциялардың қалыптасуын жеңілдету үшін өкпенің сау бөліктерінің желдетуі жақсаратын бастапқы позиция қолданылады (мысалы, ауырған жағында жатып).

Функцияны қалыпқа келтіру процестерін жеделдету үшін өкпенің ауру бөліктерінде тыныс алу жеңілдетілген бастапқы позиция қолданылады. Тыныс алу жаттығуларын терапевтік қолдануда ингаляцияның белсенді процесс екенін есте ұстаған жөн.

Тыныс алу бұлшықеттерінің жиырылуына байланысты пайда болады. Тыныш дем шығару кеуденің ауырлық күшінің әсерінен тыныс алу бұлшықеттерінің босаңсуымен, дем шығарудың күшеюімен - тыныс алу бұлшықеттерінің белсенді жиырылуымен және өкпе тінінің серпімді қасиеттеріне байланысты жүзеге асырылады. Ингаляцияны немесе дем шығаруды арттыру немесе өкпенің белгілі бір аймағында желдетуді арттыру үшін тыныс алу жаттығулары аяқ-қолдың немесе дененің қозғалысымен біріктіріледі (динамикалық тыныс алу жаттығулары). Тыныс алу жүйесінің ауруларында дем шығару жиі бұзылады. Осыған байланысты тыныс алу жаттығуларын дем шығару фазасын ұзарта отырып, баяу қарқынмен орындау керек. Осы мақсатта негізінен тыныс алуды ерікті түрде төмендету жаттығулары қолданылады. Дем шығаруды күшейту басты алға еңкейту, иықты біріктіру, қолды түсіру, денені алға еңкейту, аяқты алға көтеру және т.б.

Тыныс алу жаттығулары денені бүйірге еңкейтумен үйлесімде плевра адгезиясының деламинациясына немесе созылуына ықпал етеді [3,78 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Белая Н.А. Емдік массажға нұсқау.- М.: Медицина, 1996.- 256с.
2. Васечкин В.И. Емдік массаж анықтамалығы.-Л.:Дәрі. 1990.-314 б.
3. Готовцев П.И., Субботин А.Д., Селиванов В.П. Емдік дене шынықтыру және массаж.М.: Медицина, 1987.-301 б.

ӘОЖ: 378.016:911.2

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА САНДЫҚ МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ ИНТЕРНЕТ КАРТАЛАРДЫ ОҚУ ЖӘНЕ БІЛІМ КӨЗІ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ

Меліс М.С., 7M01506 - География білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты,
Булегенова А.К., 6B01509 - География білім беру бағдарламасының 2-курс білімгері
I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

melismerej11@gmail.com, ayana.bulegenova@mail.ru

Бұл мақалада сандық метеорологиялық интернет карталарды оқу үшін білім алушыларға атқаратын қызметі және ауа райы, атмосфералық қысым, салыстырмалы ылғалдылық, жергілікті және тұрақты желдер, муссон, тайфун, циклон, антициклон, атмосфералық шеп сияқты күрделі метеорологиялық интернет карталары көрсетілген.

Тірек сөздер: Сандық карта, метеорологиялық түсініктер, ауа райы, атмосфералық қысым, салыстырмалы ылғалдылық, жергілікті желдер, муссон.

В данной статье рассмотрены функции чтения обучающимися метеорологические интернет карты и такие сложные метеорологические интернет карты как погода, атмосферное давление, относительная влажность, местные и постоянные ветры, муссон, тайфун, циклон, антициклон, атмосферный фронт.

Ключевые слова: Цифровая карта, метеорологические термины, погода, атмосферное давление, относительная влажность, местные ветры, муссон.

This article discusses the functions of reading meteorological Internet of maps and such complex meteorological Internet maps as weather, atmospheric pressure, relative humidity, local and constant winds, monsoon, typhoon, cyclone, anticyclone, atmospheric front.

Key words: Digital map, meteorological terms, weather, atmospheric pressure, relative humidity, local winds, monsoon.

Білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының негізгі бөлімдерінің оқу мақсаттары табиғи және әлеуметтік-экономикадық нысандар мен құбылыстарды өту барысында ГАЖ технологияларды пайдаланып білім алушылардың теориялық білімді өз беттерімен терең меңгерулеріне баса назар аударған жөн.

Білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып сандық карталарды тиімді пайдалану арқылы табиғатта жүретін үрдістер мен құбылыстардың түзілу заңдылықтарын ашу үшін мектеп географиясының негізгі бөлімдерін оқыту барысында төменде көрсетілген картографиялық білім, білік дағдыларды қалыптастыруға баса назар аудару қажет:

1. Білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Картография және географиялық деректер базасы» бөлімінде google.kz/maps және yandex.kz/maps сандық Интернет картаны пайдалану негізінде масштаб, горизонталь, географиялық координат, географиялық ендік, географиялық бойлық, абсолют биіктік, сызықтық шартты белгілер, ара-қашықтықты өлшеу жердің ғарыштық түсірілімі т.б. күрделі картографиялық түсініктерді, сонымен қатар, географиялық дерек қорларын құру әдістерін меңгерту;

2. Физикалық география бөлімінің «Литосфера» бөлім тармағын оқыту барысында google.kz/maps сандық Интернет картаны пайдаланып, 7-9 сыныптың білім алушыларына синиклиза, антиклиза, өркеш тау, опырымалы ойыс, қатпарлы тау, жақпарлы тау, тектоникалық жарықтар аймағы сияқты күрделі геологиялық-геоморфологиялық түсініктерді меңгертудің тиімді әдістерін анықтау;

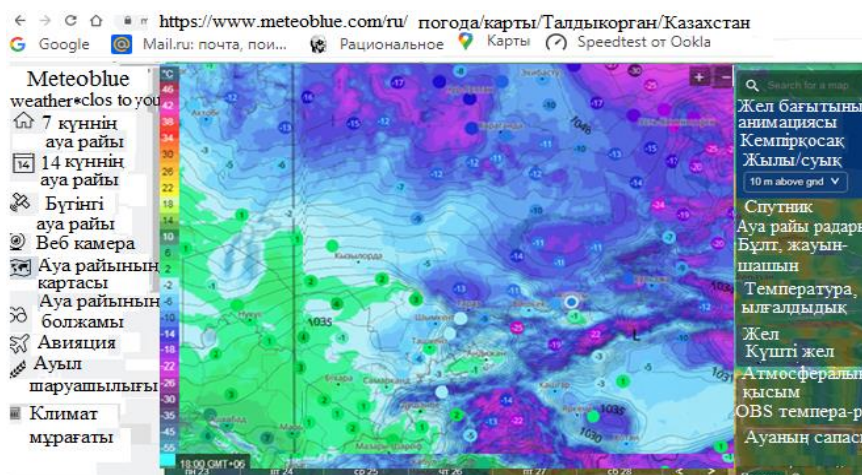
3. «Гидросфера» бөлім тармағының негізгі тақырыптарының оқу мақсаттарына сәйкес google.kz/maps және yandex.kz/maps сандық Интернет карталарын пайдаланып өзеннің су жинайтын алабы, суайрық жота, құлама, еңістік, саға, сала өзен аңғары, атырау, мұздық сияқты басқада күрделі гидрологиялық түсініктерді меңгертудің тиімді тәсілдерін ашып көрсету [1, 28 б.].

Сандық карталарды оқу географиялық картаны білу, түсіну оқу мүмкіндігі білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының оқу мақсаттарының бірі болып табылады. Сондықтан геоақпараттық технологиялардың көмегімен оқытушы ең бірінші орындай алатын және оқушы меңгеруі тиісті міндеттердің бірі – сандық картадағы географиялық ақпаратты оқи білу.

Географиялық ақпарат шартты белгілермен бейнеленген картада не кескінделгенін түсіну үшін оның шартты белгілерімен танысу жеткілікті. Сандық картаның түсіндірмелері жіктемелерінде берілген.

Цифрлық карта шартты белгілерде көрсетілген нысандар туралы көбірек ақпаратты береді. Бұл ақпарат картада белгіленген объектілердің семантикасы қамтылған. Объекті туралы қосымша ақпаратты алу үшін курсорды оған жылжытып, тінтуірдің сол жақ батырмасымен шертіңіз Нәтижесінде объектіні таңдау терезесі ашылады, онда таңдалған объектінің барлық семантикалық сипаттамаларымен танысуға болады. Семантикалық сипаттамалар сапалық және сандық болуы мүмкін (1-сурет) [2].

Білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының 7-9 сыныптарының «Атмосфера» бөлімін оқыту үрдісінде ауа райының негізгі элементтері мен температурасының, атмосфералық қысымның, ауаның салыстырмалы ылғалдылығының, сонымен қатар, жел, бұлттылық, жауын-шашын сияқты атмосфералық құбылыстарды зерделеуде бірнеше қабаттан тұратын, белгілі бір мерзімдегі ауа райының ерекшеліктерін, ауа массаларының бағытын, желдің жылдамдығын, атмосфералық шептердің, жер бетіндегі қысым орталықтарының, бұлттылық пен жауын-шашынның таралу ерекшеліктерін анықтауға r5.ru/, Meteoblue.com/ru, ventusky.com, сияқты интербелсенді жағдайда жұмыс істейтін сандық карталар мүмкіндік береді (1-сурет).

Сурет 1. Meteoblue.com/ru сандық метеорологиялық картасының түсіндірмелерінің негізгі түрлері

Жоғарыда аталған сандық карталармен жұмыс істеу үшін 7-8 сыныпта «Картография және географиялық деректер базасы» бөлімінің 7.2.1.1 және 7.2.1.2, сонымен қатар, 8.2.1.2 *оқу мақсаттарына* сәйкес тақырыптық және жалпы географиялық карталардың түсіндірмелерінің атқаратын қызметтерін, шартты белгілерінің негізгі түрлерін анықтайды [3].

«Картография және географиялық деректер базасы» бөлімінде алған білім, білік дағдыларының негізінде «Атмосфера» бөлім тармағын оқыту барысында *изотерма, изобар, изоанемона, изогие*та қозғалыс белгілері сияқты ауа райының негізгі элементтері мен атмосфералық құбылыстарды айқындайтын шартты белгілерді меңгеруді одан ары жетілдіреді.

Сондықтан 7 сыныпта «Атмосфера» бөлім тармағының негізгі тақырыптарын өту барысында 7.3.2.4 оқу мақсаты метеорологиялық элементтер мен құбылыстарды сипаттап, оларды зерттеудің маңызын анықтау, ауа райы, *атмосфералық қысым, салыстырмалы ылғалдылық, жергілікті және тұрақты желдер, муссон, тайфун циклон, антициклон, атмосфералық шеп* сияқты күрделі метеорологиялық түсініктерді меңгерту үшін интербелсенді сандық карталарды (meteoblue.com/ru, ventusky.com, rp5.ru/) білім көзі ретінде пайдаланудың маңызы зор[4, 75 б.].

Meteoblue.com/ru, ventusky.com, rp5.ru/ сияқты ауа массаларының, желдің, бұлттың қозғалу бағыттарын, желдің жылдамдығын изобардың, изотерманың таралу ерекшеліктерін, изосызықтармен, сапалық түс әдісімен бейнеленген сандық метеорологиялық карталарды пайдалану үшін түсіндірмесін пайдаланып төмендегі қабаттарға ауысуға болады (2-сурет).

Сурет 2. Сандық метеорологиялық картаның атмосфералық қысым қабаты

Бір айлық бақылау мәліметтері берілген *ауа райының күнделігінен* білімалушылар ауа райының негізгі элементтері ауа температурасының, атмосфералық қысымның, салыстырмалы ылғалдылықты әр үш сағаттағы және бір тәуліктің орташа сандық көрсеткіштерімен, өлшем бірліктерімен таныса алады. Онда желдің соғатын *бағыттары, бұлттылық, жауын-шашын* т.б. *атмосфералық құбылыстар* бейнелі әдісімен берілген (1-кесте).

7-8 сынып білімгерлерінің зерттеу дағдыларын қалыптастыру үшін ventusky.com немесе rp5.ru/ сандық метеорологиялық картасының іздеу терезесінен білім алушылар өздері тұратын елдімекенді тауып тәуліктік орташа көрсеткіштерді ауа райының күнделігіне тіркеп, әр айдың соңында климатограмма, бұлттылықтың диаграммасын, жел өрнегін жасауға болады [5, 45 б.].

Кесте 1

Бір тәулік ішінде әр үш сағат сайын жүргізетін ауа райының бақылау күнделігі

Елді мекен: айы: күні:

Метеорологиялық көрсеткіштер	Күндер:								Орта ша көрсеткіш
	06 ⁰⁰	09 ⁰⁰	12 ⁰⁰	15 ⁰⁰	18 ⁰⁰	21 ⁰⁰	00 ⁰⁰	03 ⁰⁰	
Ауа температурасы, °С									
Салыстырмалы ылғалдылық, %									
Атмосфералық қысым, Р мм. с.б.									
Желдің жылдамдығы, м/с									
Бұлттылық									
Жауын-шашын, мм									
Желдің бағыты									

Ескерту: Эксперименттік зерттеу және <https://www.ventusky.com/ru> сандық метеорологиялық картасының мәліметтерін талдау негізінде автор құрастырған.

2. Ауа райының картасы қабаты 7-сыныпта «Атмосфера» бөлім тармағын өту барысында ауа райының негізгі элементтері мен атмосфераның төменгі қабатында жүретін құбылыстардың түзілу заңдылықтарын ашуға мүмкіндік береді. Білім алушылар сандық картамен жұмыс істеп өз беттерімен білім алуын ұйымдастыру үшін meteoblue.com/ru, ventusky.com, rp5.ru/ т.б. сандық метеорологиялық Интернет карталардың түсіндірмелерімен жұмыс істеу, бір қабаттан екінші қабатқа өту әдістерін меңгерту қажет [6, 98 б.].

Сандық метеорологиялық картаның шығыс бұрыштамасында іздеу терезесі, жел бағыттарының анимациясы, Жердің жасанды серігі, ауа райының бұлттылық, жауын-шашын, температура, салыстырмалы ылғалдылық, атмосфералық қысым, жел, желдің жылдамдығы, ауаның сапасы т.б. терезелері бар. Олардың әрқайсын басып ауа райының белгілі бір уақыттағы белгілі бір метеорологиялық элементтері мен атмосфераның төменгі қабатындағы құбылыстармен танысуға болады (2-сурет).

Сандық метеорологиялық карталарды оқу үшін білім алушыларға түсіндірмелерінің атқаратын қызметін түсіндіріп, желдің бағытын, ауа температурасының, атмосфералық қысымның, бұлттың Қазақстан мен өзі тұратын аумақтағы таралу ерекшеліктерін анықтап төменде көрсетілген тапсымаларды орындату қажет (2-кесте).

Тапсырма: ventusky.com сандық картасының түсіндірмелерін, іздеу және ауа райының негізгі метеорологиялық элементтері мен атмосфералық құбылыстарды айқындайтын терезелерді басып төмендегі кестедегі елді мекендердегі ауа температурасын, желдің жылдамдығын, атмосфералық қысымды анықтап 2-кестені толтыру.

**Білім алушылардың ventusky.com метеорологиялық сандық картасын оқу дағдыларын
қалыптастыруға арналған тапсырмалар [7, 65 б.]**

Елді мекендер	Бұлттылық, %	ауа температурасы, °	Желдің жылдамдығы, м/с	Атмосфералық қысым, мм с.б.
Талдықорған				
Қапал				
Сарқан				
Көктұма				
Достық				
Жаркент				

Ескерту: <https://www.ventusky.com/> метеорологиялық сандық картасын талдау негізінде автор құрастырған

2-кестеге жасалған талдаулар ventusky.com метеорологиялық сандық картасының іздеу және оның негізгі қабаттарының терезелерін басу арқылы білім алушылардың жергілікті жердегі ауа райының негізгі элементтері мен атмосфералық құбылыстарды өз беттерімен зерделеп ой қорытындыларын шығару дағдылары, ақпараттық құзіреттіліктері қалыптасатынын көрсетті.

Жоғарыла аталған зерделенетін елдімекендердегі ауа райының әрбір элементі мен атмосфералық құбылыстарының көрсеткіштерін анықтау үшін тінтуірді сол елдімекенге қойып алынған сандық мәліметтерді кестеге жау қажет (2-кесте).

2022-2023 жылдар аралығында Кербұдақ ауданындағы Талдыбұлақ орта мектебінің 7-9 сыныптар арасында жүргізген эксперименттік зерттеу нәтижелеріне жасалған талдаулар meteoblue.com/ru, ventusky.com gr5.ru/ т.б. сандық метеорологиялық Интернет карталарды оқу және ауа райының күнтізбесін құру мақсатында тиімді пайдалану ауа температурасының, атмосфералық қысымның, салыстырмалы ылғалдылық пен желдің жылдамдығының ауа массаларының қозғалысының арасында бірізді себеп-салдарлы корреляциялық байланысты анықтауға мүмкіндік беретінін көрсетті [8, 98 б.].

Аталған мәселені оңтайлы шешу үшін бір жыл бойы gismeteo.kz/, meteoblue.com/ru, ventusky.com, gr5.ru/ т.б. сандық метеорологиялық Интернет карталарды талдау негізінде ауа райының күнделігін жасап әр айдың соңында климатограмма, жел өрнегін, бұлттылық диаграммасын жасау керек. Басқа жолмен салыстыру үшін meteoblue.com/ru, ventusky.com климаттық мұраларынан қазетті жылдардағы айлардың ауа райының метеорологиялық элементтері мен атмосфераның төменгі қабатындағы құбылыстардың көрсеткіштерін күнделікке тіркеп бірнеше жылдың бір айының және бір жылдың климатограммасын жасауға болады. Ол өз кезегінде соңғы үш жылдағы ауа температурасының, салыстырмалы ылғалдылықтың, атмосфералық қысымы, жауын-шашынның, желдің таралуындағы өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді.

meteoblue.com/ru, ventusky.com метеорологиялық сандық картасының климаттық мұрағат қабатынан соңғы бірнеше 10 жылдағы ауа температурасының, атмосфералық қысымның, жауын-шашынның және т.б. көрсеткіштерінің графиктік сызбасын алып климаттағы өзгерістердің туу себептерін анықтап бағалауға болады.

Қорытынды. Жоғарыда аталған сандық метеорологиялық карталарды пайдаланып жергілікті жердің ауа райын бақылау нәтижелерін талдау негізінде бір айдың, климатограммасын, бұлттылықтың диаграммасын, жел өрнегін құру 7-сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының 7.3.2.6 оқу мақсатында көзделген жергілікті жерде жүргізілген бақылау нәтижелері бойынша ауа райының метеорологиялық элементтері мен атмосфераның төменгі қабатындағы құбылыстардың синоптикалық графиктерін, жел өрнегі мен бұлттылық диаграммаларын жасау әдістерін білім алушылардың толық меңгеруіне мүмкіндік береді [9].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Каймулдинова К.Д., Әбдіманапов Б.Ш., Әбілмәжінова С.А. География. 11-сынып.- – Алматы: «Мектеп», 2019. – 256 б.
2. <https://www.meteoblue.com/ru/>.
3. <https://www.ventusky.com/ru/>.
4. Әбілмәжінова С. Ә. Ә Жалпы жертану: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012 ж. - 408 б.
5. Киямова И. Б. Основные направления использования результатов дистанционного зондирования Земли в школьных курсах географии // Материалы Международной молодежной Интеллектуальной Ассамблеи: сб. науч.-исслед. -работ. – Чебоксары: НИИ педагогики и психологии, 2010.-С. 120-127.
6. . Финаров Д.П. ГИС: отбор содержания и методика их изучения в школьном курсе Географии России // География в школе, 2005. -№5. -С. 56-58.
7. Гуторова, Л. Е. Основы геоинформатики и геоинформационных технологий учебник для студентов педагогических вузов / Л.Е. Гуторова. – Нижний Тагил: НТГСПА, 2014.- 350с.
8. <https://www.google.kz/maps/>.
9. <https://yandex.kz/maps/10303/taldikorgan/>.

ӘОЖ: 818

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Молбаева Ж.М., 2-курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Molbaeva1991@mail.ru

Мақалада функционалды сауаттылық ұғымы, белгілері және әдіскер-ғалымдар зерттеулері, сондай-ақ қазақ тілі сабағында мәтін арқылы оқушылардың функционалды сауаттылығын қалыптастыру, дамыту жолдары мен тапсырмалар реті талданған.

Тірек сөздер: *функционалдық сауаттылық, қазақ тілі пәні, әдіс-тәсілдер, мәтін, қабілет, технология*

В статье проанализированы понятие, признаки функциональной грамотности и исследования ученых-методистов, а также пути формирования, развития функциональной грамотности учащихся через текст на уроках казахского языка и последовательность заданий.

Ключевые слова: *функциональная грамотность, предмет казахского языка, методы, текст, способности, технологии.*

The article analyzes the concept, signs of functional literacy and research of methodologists, as well as the ways of formation and development of functional literacy of students through the text in the Kazakh language lessons and the sequence of tasks.

Key words: *functional literacy, the subject of the Kazakh language, methods, text, abilities, technologies.*

XXI ғасыр – білім мен бәсеке дәуірі. Осы дәуірде білімді, жан-жақты, дарынды, бәсекеге қабілетті, талантты ұрпақ қалыптастыруда білім жүйесінің маңызы зор. Оқыту жүйесінің дамуы, сабақ форматының өзгеруі жаңа заман ағымының басты талабы. Осыған орай, ұстаздардың алдында тұрған басты міндет – саналы, білімді, кез келген мәселеде шешім қабылдай алатын, қабілетті, құзырлы тұлға қалыптастыру.

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында «өмір бойы үздіксіз білім алу» яғни «функционалдық сауаттылық» ұғымының қолданысқа енуі – жаңашылдықты, үнемі дамуды, оқушылардың мектеп қабырғасында алған білімдерін өмірлік тәжірибеде қолдана білуіне мүмкіндік деп білеміз. Еліміздегі білім саласындағы өзекті мәселенің бірі – оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту. Бұл тұста функционалдық сауаттылықты дамытуда оқу бағдарламасындағы әрбір пәннің маңызы зор. Соның ішінде қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің алатын орны ерекше. Оқушыға халықтың тұрмыс-тіршілігі, мінезі, мәдениеті, рухани-адамгершілігі көркем шығарма арқылы «Қазақ әдебиеті» пәнінде таныстырылса, ал «Қазақ тілі» пәні арқылы ана тілінің ерекшелігін, қалыптасу кезеңдерін, тілдік нормаларын меңгереді.

Функционалды сауаттылық, оны дамыту, қалыптастыру жолдары туралы өзекті мәселелер, туындаған сұрақтар жауабын орыс, қазақ әдістемеші ғалымдардың зерттеулерінен таптық. Атап өтсек, В.В. Сериков, В.А. Сластенин, Д.Б. Эльконин, В.А. Болотов, В.В. Давыдов, А.А. Леонтьев, О.Е.Лебедев, И.А. Зимняя, А.К. Маркова, С.Г. Молчанов, Г.К. Селевко, А.В.Хуторской, М.Ж.Жадрина, В.Л.Ляховицкий, С.Д.Мұқанова, И.И.Бим, С.Кеңесбаев, С.Жиенбаев, Ф.Ш.Оразбаева, Е.И.Пассов, Т.Ахметов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев, А.Айдаров, Ж.Д.Адамбаева, М.М.Артықова, Б.Б.Құлмағамбетова, К.Ы.Сариева т.б.

«Функционалды сауаттылық» ұғымының бар екендігін біз, көп жағдайда, оның жоқтығын аңғарған кезде білеміз. Функционалды сауатсыздық жағдайды, өмір сүру салтын, үйреншікті қалыпты не кәсіби әрекет түрін өзгерткен кезде байқалып, адам ол үшін жаңа болып табылатын технологиялар, құбылыстар мен жағдаяттарға тап болған кезде анықталады. Мысал үшін адамның берілген сызбаны түсінбеуі, нұсқаулықта жазылған ережелері бола тұра, қандай да бір жабдықты іске қоса алмауы, іс қағаздарды арнайы үлгісіз толтыра алмауы сияқты жағдайлар – осы функционалды сауатсыздықтың бірден-бір көрсеткіші.

Функционалды оқу сауаттылығының дағдылары қалыптасқан оқушы «мәтіннен қажеті ақпаратты алу, оны түсіну, кішірейту, түрлендіру және т.б. үшін оқу және жазу дағдыларын емін-еркін қолдана алады» [1, 137 б.].

Расында, функционалдық сауаттылығы қалыптасқан жеке тұлға мектеп қабырғасында алған білімін өмірдің кез келген саласында қолданып қана қоймай, өз білімін жүзеге асыра алатын тұлға.

Жалпы, қазақ тілі пәнін оқыту барысында қалыптасуға міндетті «функционалдық сауаттылық» белгілері төмендегідей:

Сурет 1.

Ғылым мен білім қарыштап дамыған заманда барлық пәннен оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру – әрбір ұстаздың кәсіби міндеті. Осы тұста білім ошақтарында әрбір педагог сауаттылықтың артуына мүмкіндік жасап, түрлі әдістер қолдануда. Ал білім алушылардың «Қазақ тілі» пәні арқылы оқу сауаттылығының қалыптасып, дамуы үшін ұстаздың әдістемелік қоржыны түрлі әдіс-тәсілдерге толы болуы шарт. Бүгінгі ақпарат ғасырында әрбір педагог жаңа технологиялар арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру үшін жаңа әдістерді, технологияларды меңгеріп, түрлі сандық білім беру ресурстарын сабақ барысында қолдана білуі қажет. Яғни, әр ұстаз оқыту жүйесінде сабақ формасын, сабақ түрін, сабақ жоспарын түрлендірген жөн. Өйткені, мұғалім – бағыт беруші, ұйымдастырушы, ал мақсатқа жетіп, нәтижеге қол жеткізу – оқушының өзінің әрекеттері арқылы жүзеге асады.

Мектеп қабырғасында «Қазақ тілі» пәні арқылы функционалдық сауаттылығын арттыру мәтін бойынша берілген тапсырмалар арқылы жүзеге асады. Мәтінді түсіну, талдау – оқу сауаттылығының негізгі нысаны. Өйткені, оқу сауаттылығы – оқушылардың мәтін мазмұнын толық түсінуі, мәтінде берілген негізгі идеяны анықтай алуы. Ал оқу сауаттылығын арттыруға арналған мәтін үлгілерін дайындау үшін көркем шығарма, ғылыми мәтіндер, мақалалар, хат, ресми құжаттар, толық емес мәтіндер қолданамыз. Оқушылардың функционалдық оқу сауаттылығын арттыру үшін берілген мәтіндегі ақпаратты толық түсініп, сұрақтарға жауап беріп, мәтіндегі мәселенің күнделікті өмірге қатысын және байланысын дәлелмен жауап беруін, өзіндік пікірді айта білуін, қорытынды жасай білуі үшін саралау тапсырмаларын ұсынамыз. Мысалы: «Қазақ тілі» пәнінен 5-сыныпта оқулығында «Отбасылық дәстүрлер мен мерекелер» бөлімінде «Отбасылық ғұрыптар» тақырыбы берілген:

Мәтін

Қазақ халқының бала бағуға байланысты ғұрыптар кешеніндегі бастап кіндік кесу, баланың қарын шашын алу, бесікке салу, қырқынан шығару, тоқым қағу, тұсау кесу сияқты толып жатқан салттар отбасылық мерекеге айналады.

Отбасылық ғұрып фольклорының ішіндегі жұртты ынтықтыра тәнті ететін көркем де күрделі саласы – үйлену ғұрпына қатысты жырлар. Бұған «Той бастар», «Жар-Жар», «Сыңсу», «Беташар», «Неке қияр» сияқты танымал жанрлық түрлері жатады. Дәстүрлі ұғымда үйлену тойы тек қыз бен жігіттің немесе ата-ананың ғана қуанышы емес, ол бүкіл ауылдың, аяқ жетер ағайынның, ұлыстың, қала берді, бүкіл елдің тойы болған [2, 40 б.].

Оқушылар берілген мәтінді оқи отырып, мәтінді сыни тұрғыдан талдайды. Сынып оқушылары «Не үшін?», «Қандай?», «Неліктен?» деген топтарға бөлініп, әр топ берілген мәтін бойынша қазақ халқының басқа халықтан артықшылығын, дәстүрін топ атауы бойынша сұрақтар қою арқылы көрсетеді. Мысалы:

Қазақ халқының басқа ұлттардан артықшылығы қандай?

Неліктен бұл дәстүрлер қазір түрлі өзгеріске ұшырауда?

Аталғандардың ішінен қай дәстүрді білесіз?

Әр топ мәтін мазмұны бойынша 3 сұрақ құрастырып, топтар өзара талқылайды. Бұл оқушылардың қазақ халқының сәби дүниеге келгеннен бастап, ер-жігіт болып, шаңырақ құрғанға дейінгі салт-дәстүріне шолу жасауға мүмкіндік береді. Өзгеріске ұшыраған салт-дәстүрлердің келешегі туралы өз ойларын ортаға салып, бүгінгі жас ұрпаққа ой салады.

Келесі кезеңде оқушылар жеке тапсырма ретінде «ПОПС формуласы» бойынша мәтінге қорытынды жасайды.

Менің ойымша,.....

Себебі,.....

Мысалы,.....

Қорытынды.....

Оқушылардың ойлау қабілеттерін қалыптастыру үшін шығармашылық тапсырма ұсынылады. Бұл мәтінге қатысты берілген үшінші тапсырма. «Буриме» әдісі арқылы берілген етістіктерден оқушылар шағын өлең құрастырады.

.....болыпты,
.....тұрыпты.
.....жүріпті,
.....таныпты,
.....алыпты.

Осы тапсырма бойынша оқушылардың ықтимал жауаптары төмендегідей:

1-оқушы:

Ертеде қазақ дейтін бір ел болыпты,
Ұлы дала елінде көп ұлтты ұлыс тұрыпты.
Барша ел бір-бірін сыйлап жүріпті,
Бүкіл әлем бұл елді бейбіт ел деп таныпты,
Жер жүзі бұл елден үлгі-өнеге алыпты.

2-оқушы:

Ертеде бір аңшы болыпты,
Ол тауда жалғыз тұрыпты.
Тау-тасты кезіп, аң аулап жүріпті,
Күндердің күнінде бүкіл ел оны таныпты.

3-оқушы:

Бір күні екі дос болыпты,
Екеуі шаһарда бақытты тұрыпты.
Қайырымдылық жасап жүріпті,
Бұларды барлық ел таныпты.
Әр тұрғын олардан үлгі алыпты.

Осындай шығармашылық тапсырмаларды орындау арқылы оқушыларда мынадай дағдылар қалыптасады:

- сын тұрғысынан ойлау дағдылары;
- оқу дағдылары;
- шығармашылық дағдылары;
- сауатты жазу дағдылары;

Ал мәтін арқылы оқушыларда мынадай функционалды сауаттылық белгілері дамиды:

- Өмірде салт-дәстүрге құрметпен қарау.
- Жауапкершілікті сезіну.
- Рухани адамгершілік.
- Бауырмалдық қарым-қатынас.

Қорыта келе, оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – бүгінгі заман талабы. Қазақ тілі пәні бойынша сауаттылықты арттырудың негізі пәнді оқу барысында оқушылардың жүйелі ойлауын, өз ойын еркін жеткізуін, мектеп қабырғасында алған білімін өмірдің қай саласы болсын қолдануға мүмкіндік береді. Себебі, білім – халық пен халықты, адамдарды теңестіріп қана қоймайды, мемлекеттің өсіп-өнуін, әлемде өз орнын нық алуына мүмкіндік береді. Білімді, функционалдық сауаттылыққа қол жеткізген оқушы өмірдегі түрлі жағдаяттардың шешімдерін таба алатын қабілетке ие болған, өзі ғана дамытып қоймай, өзгенің дамуына мүмкіндік беретін жеке тұлға. Білім алушыларға оқытудың жаңа әдістері мен технологияларды сабақта тиімді пайдалану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырып, сыни тұрғыдан ойлауды арттырады. Өз мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Асанбаева Е.Б. Оқу сауаттылығы – оқушылардың функционалды сауаттылығының негізі// Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 4 (137), 2018. -137-141 бб.

2. Қазақ тілі оқулығы 5-сынып. – Атамұра, 2017. -191 б.

3. Әдіскер анықтамалы// Құрастырған: Б.Қапалбек., А.Кеңесова., А.Жұмағұлова. – Астана, 2016. -195 б.

ӘОЖ 372.857

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП КУРСЫНДА БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ЭКСКУРСИЯЛАР

Мұхаметхан А.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

aknar22@icloud.com

Оқу-тәрбие процесінің жоспарына экскурсияларды қосу олардың мазмұны мен алдыңғы сабақтарда өткен материалдар арасындағы байланысты орнатуға мүмкіндік береді. Экскурсия барысында алынған түсініктер мен білімдер, бақылау нәтижелері көптеген кейінгі сабақтарда, сондай-ақ сабақтан тыс жұмыстарда және сыныптан тыс жұмыстарда қолданылуы мүмкін. Осылайша, биологиялық экскурсиялар-бұл тірі табиғатты зерттеудің негізгі формасы, мұнда оқушылар сыныпта емес, тікелей табиғатта тірі заттарды, өмір процестерін бақылайды және зерттейді.

Тірек сөздер: Оқыту, биология, экскурсия, табиғат, зерттеу нысандары.

Включение экскурсий в план учебно-воспитательного процесса позволяет установить взаимосвязь между их содержанием и материалом, пройденным на предшествующих уроках. Полученные в ходе экскурсии представления и знания, результаты наблюдений могут быть использованы на многих последующих уроках, а также во внеурочной работе и на внеклассных занятиях. Таким образом, биологические экскурсии – основная форма изучения живой природы, когда учащиеся не в классе, а непосредственно в природе наблюдают и исследуют живые объекты, процессы жизни.

Ключевые слова: Преподавание, биология, экскурсия, природа, объекты исследования.

The inclusion of excursions in the plan of the educational process makes it possible to establish a relationship between their content and the material passed in previous lessons. The ideas and knowledge gained during the excursion, the results of observations can be used in many subsequent lessons, as well as in extracurricular work and extracurricular activities. Thus, biological excursions are the main form of studying wildlife, when students are not in the classroom, but directly in nature observe and explore living objects, life processes.

Key words: Teaching, biology, excursion, nature, objects of research.

Өзектілігі. "Экскурсия" сөзі латын тілінің сөзі "экскурсиодан" шыққан. Орыс тілінде бұл сөз XIX ғ. еніп, бастапқыда "қашып кету, әскери шабуыл", содан кейін "сапарға шығу, сапар" дегенді білдіреді. Кейінірек "ия" сөзі қосылып, (экскурсия) атауы пайда болды [1].

Егер оқыту тек мектеп оқулықтарымен шектелсе, тұлғаны тәрбиелеу мен дамытуды жүзеге асыру мүмкін емес. Мұғалімнің әңгімесі қаншалықты қызықты және қызықты болса да, әлем оның барлық алуан түрлілігінде оқушының көз алдында оны көрнекі түрде сезінгенде ғана ашылады [2].

Биология пән ретінде оқушыларды жабайы табиғаттың әртүрлі көріністері туралы жүйелі біліммен қаруландыруға арналған. Сондықтан экскурсиясыз Биологияны оқыту мүмкін емес. Мұғалімнің жетекшілігімен табиғат құбылыстарын тікелей бақылау әлемнің маңыздылығы, кез-келген табиғи кешеннің компоненттерінің өзара байланысы мен дамуы, табиғаттың байлығы мен әртүрлілігі туралы алғашқы идеяларды қалыптастыруға ықпал етеді.

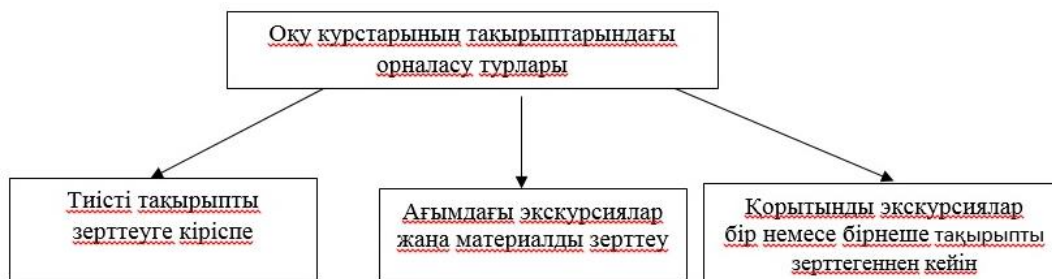
Экскурсиялардың басты мақсаты-табиғат өмірін көруге, биологиялық процестерді түсінуге, жеке құбылыстар мен организмдерге ғана емес, олардың өзара және қоршаған орта факторларымен байланысын қарастыруға үйрету. Дегенмен, экскурсиялардың өнімділігі әлі де аз. Биологиялық экскурсиялар жүйесі әзірленбеген (олардың мектеп бағдарламасындағы саны үнемі азаяды), сондықтан олар үзінді түрінде қолданылады. Экскурсияларда мұғалімнің өсімдіктер мен жануарлардың систематикасы мен морфологиясын сипаттауы басым, бұл оқушылардың білім деңгейін және олардың биологиялық білімге деген қызығушылығын арттыруға ықпал етпейді. Экскурсияларда оқушыларға қарағанда мұғалім белсендірек, сондықтан экскурсиялардың дамушы әсері аз. Оқушының табиғи ортадағы тірі табиғат объектілерімен және құбылыстарымен тікелей байланысының рөлі оқушылардың жабайы табиғатқа, экологиялық мәдениетке құндылық қатынасын дамытуда, шығармашылық қызмет тәжірибесін алуда шамалы.

Осыған байланысты жалпы білім беретін мектептердің биологиясы пәні бойынша Үлгілік бағдарлама мен оқулықтардың мазмұнын зерделеу және гибриді форматта ботаникалық экскурсиялар жүргізуді әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу өзекті болып отыр. Биология сабақтарында оқушылармен жұмыс істеудің қол жетімді түрлерінің бірі-табиғатқа экскурсиялар[3].

Экскурсиялар балаларды жалпы білім беру мекемесінен тыс табиғатпен таныстырудың ерекше түрі болып табылады. Мазмұны бойынша олар (шартты түрде) екі түрге бөлінеді. Біріншісіне – орманға, саябаққа, шалғынға, су қоймасына экскурсиялар; екіншісіне-ауылшаруашылық объектілеріне: бақшаға, бақшаға, жылыжайға, өріске. Табиғатқа экскурсиялардың мазмұны биология сабақтарында мектепте білім беру және оқыту бағдарламасымен анықталады. Тақырып бойынша барлық экскурсияларды келесі топтарға біріктіруге болады:

- а) жылдың әр мезгілінде жансыз және тірі табиғаттағы құбылыстарды бақылау, органикалық әлемнің алуан түрлілігімен танысу (табиғатқа маусымдық экскурсиялар);
- б) жер бетінің формаларымен, топонимикасымен, өз жерінің пайдалы қазбаларымен танысу;
- в) организмдердің тіршілік ету ортасына, табиғи қауымдастықтардың әртүрлі түрлеріне бейімделуін зерттеу, өз өлкесінің табиғи байлықтарымен және қоршаған ортаны қорғау мәселелерімен танысу бойынша экологиялық экскурсиялар;
- г) мұражайларға, хайуанаттар бағына, өндіріске экскурсиялар және т. б.

Әдістеме. Экскурсияларды дайындау және өткізу әдістемесі ұйымдастырылған экскурсия түріне байланысты әр түрлі болады. Әдіскер ғалымдар мектептегі биологиялық экскурсияларды жіктеудің бірнеше нұсқаларын ұсынды. Бұл мәселемен әр уақытта А.Я.Герд, Б.Е. Райков, н. М. Верзилин, В. М. Корсунская, а. н. Мягкова, Б. Д. Комисаров және басқалар айналысқан. мектептегі биологиялық экскурсиялардың барлық алуан түрлілігін жіктеуге бірнеше түрлі критерийлер негіз бола алады: оқу мақсаттары бойынша, оқу процесінде орналасқан жері бойынша, мазмұны бойынша, зерттелетін объектілердің сипаты бойынша, өткізілетін орны бойынша, ұзақтығы бойынша, жыл уақыты бойынша, қатысушылар саны бойынша және т. б.

Сурет 1. Оқу курстарының тақырыптарындағы орналасу түрлары

Оқу курстарының тақырыптарындағы орналасу бойынша экскурсиялар кіріспе (курс бойынша немесе тақырып бойынша, күзде өткізіледі), ағымдағы (оқу жылы ішінде), қорытынды (өткен материалды жалпылау және қайталау, көктемде) болып бөлінеді [4].

1. Тиісті тақырыпты зерттеуге кіріспе, жаңа тақырыпқа қызығушылықты ояту және кейіннен сыныптағы күрделі мәселелерді зерттеу үшін бейнелі тірек жасайды.

Кіріспе экскурсиялар оқушыларды қойылған сұрақтармен және жиналған материалдармен қызықтыруды көздейді;

2. Экскурсия барысында ашылатын жаңа материалды зерттеу барысында жүргізілетін ағымдағы, содан кейін сыныптағы басқа сабақтарға жүйелеу және бекіту;

3. Қорытынды-бір немесе бірнеше тақырыпты оқығаннан кейін-сыныпта оқылған материалды бекіту және жалпылау. Қорытынды экскурсиялар табиғатта оқулық пен сыныпта оқығанын тауып, мұғалім қойған немесе қойған сұрақтарды нақты мысалдармен шешетіндей етіп жасалады.

Табиғат объектілеріне экскурсиялар– мысалы, " орман " - тірі (өсімдіктер, саңырауқұлақтар, жануарлар, жәндіктер) және тірі емес (топырақ) заттарды зерттеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Ғылыми зертханалар мен институттарға экскурсияларды әдетте мұғалімдер факультативті сабақтарда оқитын студенттермен ұйымдастырады, бірақ оларды әдеттегі сыныппен өткізу өте пайдалы. Бұл экскурсиялар ғылыми зерттеу әдістерімен, зертханалық жабдықтармен таныстырады. Мұндай экскурсияларды дайындау кезінде курстың тақырыптарымен байланысты қызықты, танымдық, құнды мазмұнды қамтамасыз ету және ғылыми қызметкерден қол жетімді түрде түсініктеме алу өте маңызды. Мектептердің тәжірибесі көрсеткендей, сабақта тиісті бағдарламалық материалды оқығаннан кейін зертханада экскурсиялар жүргізу орынды; содан кейін оқушылар экскурсияда кездесетін күрделі мәселелерді қабылдауға дайын.

Мұражайға экскурсияларды экскурсия жетекшісі немесе ғылыми қызметкер жүргізеді, ал мұғалімнің рөлі келесі оқу жұмысында экскурсия материалдарын дайындауға, ұйымдастыруға және пайдалануға байланысты. Мұндай экскурсиялардың әдеттегі кемшілігі-оқушыларға түсіндірусіз қиын терминдерді қолдану, сонымен қатар гидтер студенттердің оқу пәні бойынша нақты дайындығын ескермейді.

Нәтижелер. Мектепте экскурсиялар өткізу айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

Мектеп қатаң кесте бойынша жұмыс істейді. Әр пән бойынша сабаққа 45 минут беріледі. Осы уақыт ішінде экскурсия әрдайым сәтті бола бермейді. Бұл екі сағат немесе одан да көп уақытты алуы мүмкін, бұл басқа пәндер бойынша кейінгі сабақтарды бұзады. Бұл қиындықты жеңу үшін күнтізбелік жоспарға екі сағаттық экскурсияларды алдын-ала енгізу керек, оларды кесте құрған кезде ескеріп, мүмкін болса, сабақтың соңғы сағаттарында экскурсия жүргізу керек.

Жақсы экскурсия жасау әдеттегі сабаққа қарағанда қиынырақ. Көптеген мұғалімдердің экскурсиялық дағдылары жоқ. Іс жүзінде экскурсия жүргізуді үйрену, тәжірибе жинақтау қажет. Алғашқы экскурсиялар қиын. Содан кейін өз өлкесінің білімі мен әдістемелік экскурсиялық шеберлігі алынады; экскурсиялардың сапасы мен тиімділігі артады. Сіз экскурсия әдісі бойынша әдебиеттерді оқып, өзіңізді қажетті анықтамалықтармен қамтамасыз етуіңіз керек [5].

Кейбір мектептерде қажетті жабдықтардың болмауы. Мұғалім оқушылармен бірге қолдан жасалған аспаптар жасауды жолға қоюы керек.

Экскурсияда сабаққа қарағанда балалардың сабақтарын ұйымдастыру және тәртіпті сақтау қиынырақ. Жұмыс күйін құру тәртіпті сақтаудың ең жақсы құралы бар. Сіз экскурсия жоспарын жақсы ойластырып, барлық оқушылардың оқу жұмысына қатысуын қамтамасыз етуіңіз керек.

Экскурсия үшін ауа-райы жақсы күнді таңдау керек. Кейде ауа-райының қолайсыздығына байланысты тағайындалған экскурсия бұзылады.

Ұзақ сапарларға арналған көлік құралының болмауына байланысты мәселе.

Көптеген қиындықтарды шешу үшін оқу процесі немесе сыныптан тыс жұмыстар кезінде онлайн турларды ұйымдастыру және өткізу ұсынылады. Виртуалды экскурсия-бұл нақты әлем объектілері бар нақты сахнаның көшірмесі. Экскурсия тек Пайдаланушының шолғышында виртуалды болып қалады. Виртуалды экскурсия 3D кеңістігіндегі барлық мәліметтермен қашықтағы әлемді көрсетуге мүмкіндік береді. Пайдаланушы тақырыптық жерде болады. Виртуалды экскурсияға сфералық панорамалар, фотосуреттер, бейнелер, навигация, музыка, дауыс, мәтін, интерактивті, анимация, қозғалыс кіруі мүмкін. Google Maps және Яндекс карталарының картографиялық қызметтерінде көптеген виртуалды экскурсиялар бар.

Қорытындылар. Биологияны оқыту формалары жүйесінде экскурсиялар маңызды рөл атқарады. Биология процесіне экскурсияларды енгізу маңызды оқыту, дамыту және тәрбиелеу міндеттерін шешеді: тұтастай алғанда ағзаның және ағзалардың сыртқы және ішкі құрылымы туралы дұрыс идеяларды қалыптастыру, физиологиялық процестер туралы идеяларды дамыту, салыстыру, ортақ нәрсені табу, материал бойынша ұжымдық жұмыс дағдыларын дамыту, танымдық қызығушылықты дамыту, оқушылардың кәсіби бағдарларын қалыптастыру, және сондай-ақ гигиеналық, жыныстық, этикалық тәрбиені жүзеге асыру, ағарту жұмыстарын жүзеге асыру.

Оқу-тәрбие процесінің жоспарына экскурсияларды қосу олардың мазмұны мен алдыңғы сабақтарда өткен материалдар арасындағы байланысты орнатуға мүмкіндік береді. Экскурсия барысында алынған түсініктер мен білімдер, бақылау нәтижелері көптеген кейінгі сабақтарда, сондай-ақ сабақтан тыс жұмыстарда қолданылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Қоршаған әлемді оқыту әдістемесі: оқу-әдістемелік құралы/ Алипбаева Г. А., Нурова А. К. – Қостанай: ҚМПУ баспасы, 2019. – 49-56 бет.
- 2 Аймағанбетова Қ. Аз комплектілі бастауыш мектептерде табиғат тануды оқыту. – Алматы: «Мектеп», 1983 ж.
- 3 Сихимбаева С.М. Дүниетану теориясы мен технологиясы. Оқу құралы. – Шымкент: Нұрлы бейне, 2008. – 148 б.
- 4 Лютерович О. г., Оразымбетова Б. К. Алматы туристік аймағы бойынша экскурсиялардың технологиялық карталары // Халықаралық эксперименттік білім журналы. – 2016. – № 12-1. - 69-70 б.; URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=10783> (өтініш берген күні: 07.04.2023).
- 5 Конюшко, В.С., Павлюченко, С. Е., Чубаро, С. в. Биологияны оқыту әдістемесі: [Мәтін] – Минск: кітап үйі, 2004. – 256 б.

UDC 81-139

RESEARCH PROBLEMS OF REFLECTION

Мырзахан С.Қ.,

Токтанова А.К., пед.ғыл.магистрі

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

sezimkuanysovna@gmail.com

The article deals with the problem of studying reflection in philosophy, psychology, pedagogy and philology. Reflection is understood as one of the forms of self-knowledge of the individual which determines the level of development of the culture of thinking, contributes to successful socialization and communication skills.

Key words: *thinking, reflection, socialization, language, speech.*

Мақалада философия, психология, педагогика және филология салаларындағы рефлексияны зерттеу мәселесі қарастырылған. Рефлексия ойлау мәдениетінің даму деңгейін анықтайтын, әлеуметтену мен қарым-қатынас дағдыларына ықпал ететін тұлғаның өзін-өзі тану нысандарының бірі ретінде түсініледі.

Тірек сөздер: ойлау, рефлексия, әлеуметтану, тіл, сөйлеу.

В статье рассматривается проблема изучения рефлексии в философии, психологии, педагогике и филологии. Рефлексия понимается как одна из форм самопознания личности, которая определяет уровень развития культуры мышления, способствует успешной социализации и коммуникативным навыкам.

Ключевые слова: мышление, рефлексия, социализация, язык, речь.

Reflection involves self-assessment, analysis and introspection. Reflection accompanies intellectual activity, which is inextricably linked with language, the linguistic picture of the world. Linguistic aspect of reflection was and remains the object of study for philosophy and linguistics. It is indicated that in the word "reflection" the stress is placed on the syllable [le]. Reflection is a reflection on one's mental state, a tendency to analyze one's experiences [1].

Reflection is the ability of a person to comprehend his own experience in order to come to a new understanding, evaluate and justify his own beliefs and value relations. Includes the construction of inferences, generalizations, analogies, comparisons and estimates [2].

The nature of reflection was already of interest to ancient thinkers: Socrates,

Plato, Aristotle - who considered reflection a form of spiritual self-realization of a person. Socrates paid great attention to the epistemological, psychological, ethical and pedagogical aspects of reflection.

The ancient philosopher pointed out that it is reflection that serves as the basis for self-knowledge of a person and adjustment of one's own attitude to the world and to people around [3].

In the view of medieval theologians, reflection is the comprehension one's own thoughts and actions through the power of God [4]. Reflection in this era is comprehended in the context of religious epistemology and ethics, leading to the understanding of reflection becomes the category of "fear of God."

The concept of reflection was introduced by R. Descartes, who made a great contribution contribution to understanding the problems of epistemology. According to the philosopher, based on constructing a worldview system lies constructive doubt. For Decatrus, the starting point is the assertion of a substantial nature mental activity. Comprehension of the nature of thinking, spiritual substance in Cartesianism led to an appeal to the study of the process reflection [5].

In the XVII century. English educator John Locke defined reflection as "reflected knowledge". By clearly delimiting the spheres of intellectual and sensory activity of the individual, the English philosopher included reflection in the first sphere [2].

The nature of reflection began to be systematically comprehended in German classical philosophy, in particular, in the works of G. Hegel, who perceived it not only as an epistemological, but also as a value category. Reflection performs corrective and prognostic functions [3].

According to P. Teilhard de Chardin, reflection is the ability acquired by consciousness to focus on itself and master itself. As an object with its own specific stability and its own specific knowledge, the ability not only to know, but to study yourself, not just to know, but to know what you know. This is what distinguishes man from animals: as a result of reflection, man learns not only to know, but also to generalize what he knew. Reflection is the basis of self-knowledge [6].

In modern foreign studies, the term "reflection" is used in works devoted to the problems of psycholinguistics. Reflexive processes are described in many terms, for example, "recursive thinking" – recursive thinking, "self-referent thought" – self-referential thought. In a number of studies, the concept of "reflection" is considered in context of the "I-phenomenon" problem. W. James conducted an experimental the study of reflection, correlating it with the social ideas of the individual about himself [3].

S. L. Rubinshtein made a significant contribution to the understanding of reflection. In his understanding, reflection is a certain level of development of human consciousness, at which a person is aware of his experience from the standpoint of society and culture, this is a significant indicator of the development of a culture of thinking [7].

Under the leadership of G.P. Shchedrovitsky, a systematic study of reflection as a significant component of the thought process and activities of the individual. Moscow scientists have developed their own reflection model and methodology for studying it [8].

Modern science proceeds from the fact that reflection, including linguistic reflection, is formed in the course of upbringing and education, in the process of socialization. The formation of reflection is an actual problem of developmental psychology. According to psychologists, reflection in a person occurs from about 1.5 years. Formed reflection skills give a person self-confidence, help him set life goals and achieve them, create conditions for effective interaction with other people, for adaptation in a changing society.

I. N. Semenov argues that reflexivity helps a person to control his activity. Reflection is the effectiveness of thinking, without which it is impossible to find a solution to problem situations. Reflection is associated with a critical approach to reality, to the very yourself [9].

Reflexivity plays a key role in understanding not only oneself, but and other people. Reflection as a social phenomenon manifests itself in a group environment: "Reflection is a mental activity. To evaluate your activity, first of all, you need to understand the inner intuition, knowledge, mood. In the future, the results of these emotions. Only then the process of reflection is carried out completely" [10].

Thus, students of higher educational institutions join new social groups, in connection with which language reflection helps them create a comfortable communication environment. Often students from dysfunctional families experience difficulties in communicating with classmates. psychological barriers, the lack of skills in extended monologue and dialogic speech makes it difficult to form such a communicative environment. Without the skills of reflection, it is impossible to develop the skills of public speaking and discussion.

M. M. Bakhtin considered reflection in the context of the philosophy of dialogue. In the works of the literary critic, the concept of "value boundary" occupies a significant place [3].

Reflection is a mirror of the spiritual world, a form of its self-knowledge. Reflection, including linguistic, is carried out through critical thinking.

The great Kazakh poet Abai Kunanbaev believed that reflection characterizes a "full-fledged person" ("tolyk adam"). Figurative ideas about such personality are reflected in his poem "Gylym tappay maktanba". The great Kazakh poet Abay Kunanbayev urged a person to reasonably "look back", to give account for every day lived [11].

Reflection is a difficult job that requires time, effort, certain abilities. Much attention is paid to the development of reflection in the implementation of the competence-based approach in modern higher education school [12].

In establishing the nature of reflection, an important role is played by such a concept as identification. Identification (from Lat. identification) identity, harmonization, balance. In the process of identification, a person masters social roles. This process, initially unconscious, then

becomes purposeful. In the process of identification with another person, the "copycat" seeks first to copy the traits sample, and then form customized. imitation, aspiration being like someone helps build reflection skills.

Linguistic reflection is explained in close connection with linguistic consciousness, meta-linguistic consciousness. Linguistic consciousness appears from birth and is fully formed until the end of life. Russian scientist T.N. Ushakova says that language consciousness begins with the first cries and sounds of a young baby. According to the scientist, a young children express their mental state (hunger or pain, fear) by making different sounds, i.e. crying, and when they see people and image memorized in their mind, they begin to roar and laugh to express ideas and information in their mind. This is the most primitive non-verbal form of linguistic consciousness [14]. According to the scientist, consciousness

appears in the human brain from the moment of birth. Therefore, we conclude that linguistic reflection is formed from the moment a person starts speaking. This is because the phenomena taken into consciousness must necessarily be represented by language. The definition of the concept of consciousness opened the way for the study of meta-linguistic consciousness.

Metalingual consciousness is associated with ordinary language. Because an individual tries to convey the news and information that he has read, seen, and heard through meta-linguistic consciousness, without relying on any scientific basis, and tries to convey it independently.

In linguistics, interest in the metalinguistic aspect was first shown by R.O. It started with Jacobson. Along with the communicative, appellative, poetic, expressive, phatic functions of the language, he emphasized the meta-linguistic function [15].

R. Berry defined the meta-linguistic function of language as follows: "... meta-language is not only a necessary research tool used by logicians and linguists, it plays an important role in our everyday language." In his research, the scientist called metalanguage "language about language" [16]. In our opinion, metalanguage is specific to a certain group. Although the group does not understand and study the intricacies of the language, they have a simple means of communication that is understandable to each other. We conclude that scientists who study linguistic consciousness and linguistic reflection first of all study meta-linguistic consciousness, and only as a result of this they can understand the features of linguistic consciousness.

So, in conclusion, the problem of reflection has been and remains relevant for studying in within the framework of philosophy, psychology, cultural studies, philology. Reflection performs regulatory, prognostic, mobilization functions. Reflection skills, including language skills, reveal the level of development of the culture of thinking, self-knowledge of the individual.

REFERENCES:

1. Ozhegov, S. I. Explanatory dictionary of the Russian language [Text] / S. I. Ozhegov; ed. prof. L. I. Skvortsova. – 28th ed. revised – M. : Mir i obrazovanie, 2014. – 1376 p.
2. Polonsky, V. M. Dictionary of education and pedagogy [Text] / V. M. Polonsky. - M.: Higher School, 2004 - 512 p.
3. History of philosophy. Encyclopedia [Text] / comp. A. A. Gritsanov. – Minsk: Interpressservice : Book house. 2002 - 1376 p.
4. Metaeva, V. A. Methodological and methodological foundations of reflection [Text]: textbook allowance / V. A. Metaeva; Ros. state professional ped. un-t. - Yekaterinburg, 2006. - 99 p.
5. Descartes, R. Selected works [Text] / R. Descartes. – M.: Gosizdat. Politizdat, 1950. - 712p.
6. Teilhard de Chardin, P. The phenomenon of man [Text] / Pierre Teilhard de Chardin; pre disl. Roger Garaudy: [trans. from fr. N. A. Sadovsky]. - M. : Progress, 1965. - 296 p.
7. Rubinshtein, S. L. Fundamentals of general psychology [Text] / S. L. Rubinshtein. - SPb. : Peter, 2000. - 712 p.
8. Shchedrovitsky, G. P. Communication, activity, reflection [Text] / G. P. Shchedrovitsky // Research of speech-thinking activity. - Issue. III - Alma-Ata, 1974.
9. Semenov, I. N. Reflexive psychology and pedagogy of creative thinking [Text] / I. N. Semenov, S. Yu. Stepanov - Zaporozhye: ZGU, 1992.
10. Shnyukova, E. A. Language reflection as a component in teaching discussion speech [Electronic resource] / E. A. Shnyukova, O. N. Antsiferova // Young scientist. – Kazan, 2015. – No. 10. – URL: <https://moluch.ru/archive/90/18138/>
11. Abay. Encyclopedia [Text]. - Almaty: "Kazakh encyclopediasynyn" Basseditions, "Atamura" baspasy, 1995.
12. Sangilbaev, O. S. ozin-özi tanu [Text] / O. S. Sangilbaev, Zh. A. Abisheva, M. A. Kuanalieva. - Almaty : Mektep, 2010. - P. 75.
13. Kosyakov, G. V. Modern problems of science and education [Text] / G. V. Kosyakov. - Omsk: Publishing House of OmGPU, 2010. - S. 13–15

14. Ushakova T.N. The concepts of linguistic consciousness and the structure of the speech-thought-language system // Language consciousness: theoretical and applied aspects. - Moscow-Barnaul. 2004

15. Jakobson R. Metalanguage as a linguistic problem. S. Rudy (ed.), //selected Writings. VII Contributions to comparative mythology, 1972-1982. Mouton Publishers. – Berlin, New York, Amsterdam 1985.-p113-121.

16. Berry R. Terminology in English language teaching: nature and use//Linguistic insights: studies in language and communication. – Bern, 2010. – Vol.93.275p.

УДК 541.124

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Нұрғожаев Ш.Б., PhD

Талдықорганский высший политехнический колледж, г.Талдықорган

shingo_nur@mail.ru

В статье исследуются особенности формирования профессиональных компетенций студентов колледжей на примере Талдықорганского высшего политехнического колледжа. Автор обобщает и дополняет такие ключевые понятия, как «профессиональная компетенция», «модульное обучение».

Ключевые слова: компетенция, техническое и профессиональное образование, модульное обучение, колледж.

Мақалада Талдықорган жоғары политехникалық колледжінің мысалында колледж студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері зерттелді. Автор "Кәсіби құзыреттілік", "модульдік оқыту" сияқты негізгі ұғымдарға талдау жүргізіп, толықтырды.

Тірек сөздер: құзыреттілік, техникалық және кәсіптік білім беру, модульдік оқыту, колледж.

The article examines the features of the formation of professional competencies of college students on the example of Taldykorgan Higher Polytechnic College. The author summarizes and supplements such key concepts as "professional competence", "modular training".

Key words: competence, technical and vocational education, modular training, college.

Сегодня мы видим, как быстро меняется мир и человеку также нужно отвечать на вызовы новой эпохи.

В этой связи основной нашей задачей является подготовка необходимых, конкурентоспособных специалистов с техническим и профессиональным образованием в соответствии с требованиями работодателей.

Глава государства отметил, что необходимо привить молодому поколению общечеловеческие ценности: патриотизм, стремление к знаниям, трудолюбие, а также цифровые технологии и инновации которые являются ключом к будущему [1].

Эти ценности в системе ТиПО отражены в государственном стандарте и реализуются через образовательные программы. В следствие этого есть много изменений в системе ТиПО. Академическая самостоятельность колледжей позволяет разработать образовательные программы ТиПО, которые соответствуют требованиям рынка труда, изменение содержания образовательных программ и определение продолжительности обучения.

Обучение, основанное на компетенциях, наиболее эффективно реализуется в форме модульных программ (практикуется в нашем колледже). В соответствии с современными

представлениями под термином «модульное обучение» понимают технологию обучения студентов, основными средствами которого являются модуль и модульная программа. Основопологающим понятием является образовательный модуль. Именно модуль как новая структурная единица занимает ведущее место в образовательном пространстве, т.к. требования к результатам обучения формулируются как перечень видов профессиональной деятельности и соответствующих профессиональных компетенций. Эффективным и необходимым инструментом для приобретения студентами профессиональных компетенций является хорошо спланированная организация процесса прохождения практики. Выпускник в ходе обучения должен, прежде всего, приобрести практический опыт, который опирается на комплексно осваиваемые умения и знания [2].

Формирование компетенций студентов колледжей – это ответ системы технического и профессионального образования на запрос общества, работодателей и самих студентов, для которых важно знать те критерии, по которым их будут оценивать, как по отношению к профессии в целом, так и в условиях конкретного рабочего места.

Главной задачей сегодняшнего образования является обучение таких компетентных специалистов, которые способны применять свои знания в изменившихся условиях и чья основная компетенция заключалась бы в умении включаться в постоянное самообучение на протяжении всей жизни. Профессиональная подготовка должна обеспечить возможность диверсификации трудовой деятельности, возможности переподготовки, а также продолжение образования в системе непрерывной или многоуровневой подготовки специалистов. Следовательно, профессиональная компетентность – это интегративная характеристика, степень готовности специалиста выполнять профессиональную деятельность результативно и обеспечивать достижение качественного выполнения работ.

Например, в этом году в Талдыкорганском высшем политехническом колледже по 13 специальностям разработаны и внесены в реестр 25 образовательных программ с участием работодателей. Мы надеемся, что это будет гарантией 100% трудоустройства выпускников нашего колледжа.

В настоящее время в рамках проекта «Жас Маман» во многих колледжах открыты центры компетенций, оснащены современным, соответствующим нынешним требованиям оборудованием, созданы все возможности для развития навыков как преподавателей, так и для студентов [3].

Мы открыли центры компетенций по таким направлениям как IT, сетевые технологии, электроника и коммуникации, а также строительство. Прошли международную отраслевую аккредитацию через Американскую ассоциацию строителей и наладили контакты с крупными предприятиями в сфере строительства. Кроме того, мы планируем реализацию трехязычного образования. В августе месяце наших преподавателей центра IT компетенций будет обучать старший эксперт SES из Германии мистер Маттиас Гайнинг (Matthias Geining). Также мы активно поддерживаем стартап-проекты наших студентов, для примера мы подписали меморандум с Astana Hub и внедряем их программу Startup Academy в рамках академической самостоятельности.

Важным моментом является внедрение в систему ТиПО механизма «деньги за студентами» – размещение госзаказа в колледже определяется только выбором студента.

Поэтому повышены требования к колледжам, получающим госзаказы, и соответственно, повысились требования и к преподавателям, осуществляющим подготовку качественных кадров для рынка труда.

Уважаемые коллеги, позвольте мне внести следующие предложения педагогическому сообществу:

Во-первых, пройти курсовую подготовку по основам педагогики и психологии, формирование soft skills для личностного развития студентов, а также развитие hard skills путем продвижения движения worldskills;

Во-вторых, участие в крупных проектах с целью получения опыта управления проектами и научно-исследовательской деятельности;

В-третьих, необходимо постоянно ознакамливаться с новыми технологиями и изменениями на предприятиях, проходить стажировку на базе работодателей по их профилю/специальности.

В-четвертых, специалисту для поддержания и повышения квалификации требуется периодическое подтверждение углубленной технологической специализации.

Преподаватели нашего колледжа, кроме обучения профессиональным компетенциям студентов, проводят большую работу по привитию у них чувства трудолюбия и патриотизма.

Когда молодой специалист не равнодушен к своей работе, он растет профессионально, всегда стремится к достижению новых достижений, повышает имидж своей профессии – это показатель профессионального патриотизма.

Думаю, что духовно-нравственное, социально-экономическое развитие страны зависит от степени профессионального патриотизма студентов и преподавателей. Патриотическое отношение ведет специалиста к самосовершенствованию, а самосовершенствование как раз таки является гарантом высококвалифицированного специалиста.

Только образованная, квалифицированная, трудолюбивая, патриотичная молодежь может достичь высоких целей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны». <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

2. Геворкянц Ж. А. Модульный подход к конструированию учебного процесса современного колледжа. – 2009.

3. <https://thpc.edu.kz>

ӘОЖ: 551. (551.4)

САЛҚЫНБЕЛ КРИПТОДЕПРЕССИЯЛЫҚ ОЙЫСЫНДА ЖҮРЕТІН ЖЕР БЕДЕРІНІҢ ШАҒЫН ПІШІНДЕРІ ЖЫЛЫСУЛАРДЫҢ ТҮЗІЛУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚАРСЫ КҮРЕС ШАРАЛАРЫ

Нұрланбек Ж., 7М01506-География білім беру бағдарламасының 1-курс магистранты,
Жолдасқан Ә.Е., 6В01510-География-Тарих білім беру бағдарламасының 2-курс білімгері
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

zhainara.nurlanbek.2000@gmail.com, zh.adilet04@mail.ru

Мақалада табиғаттың сан түрлі құпияларының ішіндегі жер бедерінің шағын пішіндерінің түзілуіне әсер ететін жылысу үрдістерінің қазіргі кезде жүріп жатқан құбылыстары қарастырылған.

Тірек сөздер: *Өлкетану, жылысу үрдісі, жер бедері, тау жыныстары, эрозия, ойыс, өзен аңғары, көл.*

В статье рассмотрены явления процессов потепления происходящие в настоящее время среди множества загадок природы, которые влияют на формирование малых форм рельефа.

Ключевые слова: *Краеведение, процесс потепления, рельеф, горные породы, эрозия, впадина, речная долина, озеро.*

The article discusses the phenomena of warming processes that are currently taking place among many mysteries of nature, which affect the formation of small forms of relief.

Key words: *Local history, process of warming, relief, rocks, erosion, depression, river valley, lake.*

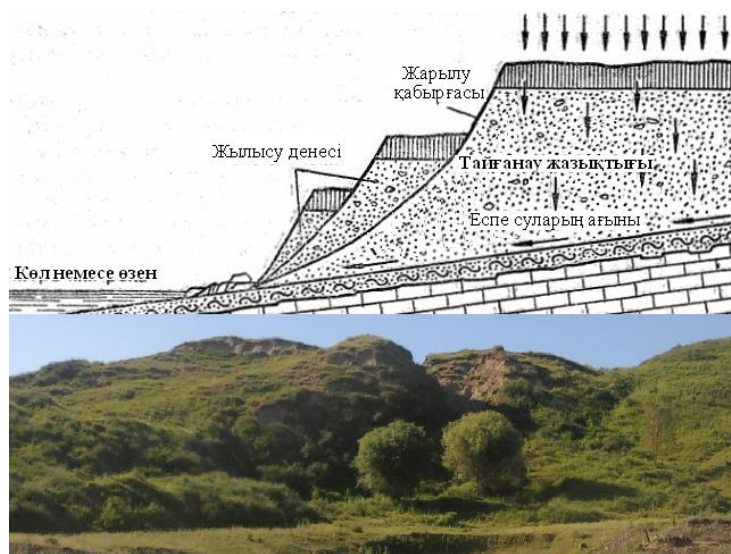
Табиғаттың сан түрлі құпияларының ішіндегі жер бедерінің шағын пішіндерінің түзілуіне әсер ететін үрдістердің бірі өзен аңғарлары мен тау беткейлеріндегі қатты кристаллды және моренналы жыныстардың бетіне шөккен борпылдақ лесті және бентонитті-монтморинолитті шөгінділердің, жер асты еспе сулары ағынының немесе борпылдақ сазды жыныстарға сіңген жауын-шашынның көлбеу беткейлерді бойлай қозғалуынан пайда болатын жылысуларды немесе сырғымаларды оқып үйренудің маңызы зор.

Жылысу дегеніміз тау-төбе беткейлерінен, өзен аңғарлары мен жыра жарқабаттардан, теңіз, көл жиектерінен таужыныстарының беткі бөліктерінің өздерінің салмақ күші әсерінен етекке қарай сырғып орын ауыстыруы.

Жылысу құбылыстары әдетте әр түрлі топырақ массаларының тұтастығы кеміген және бөлшектер байланысының үзілген жағдайларында ғана басталады. Жылжымалар гравитациялық құбылыстар түріне жатады. Жылысу үрдісі әрдайым геологиялық және гидрогеологиялық жағдайларына тікелей байланысты, мысалы, су өткізгіш және су өткізбейтін таужыныстарының қабаттары кезектесіп және көлбеу орналасқан жағдайларда жүзеге асады. Мұнда су өткізбейтін қабат сырғанау бетінің ролін атқарады.

Дербестелген таужыныстары осы сырғанау бетімен баурайлар бойымен төмен қарай сырғиды. Еркін сырғанау нәтижесінде беткей етегінде жиналған таужыныстардың үйінділері ысырындылар түзіледі [1, 135 б.].

Жылысудың көлемі әр түрлі, жүздеген мың кубометрден өлшенетіндері де, ондаған кубометрмен аспайтындары да бар. Жылжымалар қалыптасқан кезде таужыныстардың жарым-жартысы уатылып, кейде опрылымсыз массаларға айналады. Жылжыма құбылыстары көбінесе еңістігі 15° -қа тең, немесе одан да көлбеулеу беткейлерде пайда болады (1-сурет).

Сурет 1. Салқынбел тау аралық ойысындағы Тентек өзені аңғарында жүретін жылысудың құрылысы

Жылысудың өздеріне тән ерекше пішіндері болады, олар: а) жоғарғы құлама қабырға және осы қабырғамен шектелген сырғыма циркі; б) сырғыма блоктары және алаңша тәрізді сырғыма терассалары. Кейбір жағдайларда сырғыма блоктарының ілгері жылжу салдарынан оның алдыңғы шегінде деформацияланған белес тәрізді үйінділер қалыптасады. Мұндай алға итеру әрекетінен пайда болған жылжыма денелердің алдыңғы бөлігін детрузивтік, яғни итермелік жылысулар дейді. Жылысуденелері негізінен екі бөліктен тұрады: өз салмағымен беткей бойымен сырғанап түскен үстіңгі, деляпсивтік бөлігі және итеру әрекетінен қалыптасқан төменгі, детрузивтік бөлігі.

Сырғанау бетінің орналасу тереңдігіне байланысты олар беткі (1 метрдей), тайыз (5 метрге дейін), терең (20 метр) және өте терең (20 метрден астам) сырғымаларға бөлінеді. Жылжыма құбылыстары әдетте ылғалы мол, саз-балшықты таужыныстарда қалыптасады. Су олардың табан шегін сабын жаққандай жұмсартып, төмен сырғуына себепкер болады. Әсіресе беткей етегіндегі тіректен айрылса, таужыныстардың жылжыма процесі одан әрі қарқындала түседі.

Жер бетінде жоғарыда суреттелген топырақ блоктарының төмен қарай құлап күйреуінен басқа қалқымалы жылжымалар да жиі тараған. Қалқымалы жылжымалар әдетте беткі немесе тайыз жылжымаларға жатады, олардың тереңдігі 0,3 м-ден 1,5 м-ге дейінгі аралықта. Қалқыма жылжымалардың пайда болуы баурайлық қабаттардағы борпылдақ топырақтың шамадан тыс ылғалдануы және су өткізгіш топырақ қабаттарының жылжыма табанында жақсы жетілуіне байланысты [2. 123 б.].

Жылжыма беткейлерді анықтау үшін олардың морфологиясын мұқият зерттеу керек. Жылжыма процестер дамуының белгісі ретінде баурайлар шетіндегі әр түрлі дөңестердің немесе үйінділердің ретсіз орналасуын және жылжымалардың құлама қабырғасына қарай көлбеу жатқан көптеген терраса тәрізді алаңшалардың пайда болуын алуға болады. Кейбір жағдайларда жылжымалардың сыртқы бейнесі өзендердің, көлдердің немесе мұхиттардың террасаларына ұқсайды. Мұндай жылжымаларды жалғантерраса (псевдотерраса) деп атайды.

Жылжымалар Тянь-Шань және Алтай тауларының бөктерлерінде, Қырым түбегінің оңтүстігінде, Кавказ тауының Қара теңіз жағалауларында және Қазақстанның Үстірт жазығын көмкерген құламалы кертпештер етегінде дамыған. Жылжымалар гидротехникалық және үй құрылыстарына, егістіктерге, бау-бақшаларға, тас және темір жол құрылысына және тағы басқа едәуір зиян тигізеді.

Солтүстік Тянь-Шань мен Жоңғар Алатауындағы жылжыма деформацияларын зерттеу барысында Қазақстан ғалымдары А.Медеуов пен Б.Найзабеков (1992) олардың негізгі түрлерін белгілеп, алдын-ала болжау және олардан қорғану жолдарын көрсетті. Мысалы, күйреу сырғымаларының (оползни-обрушения) пайда болуының негізгі себептері сейсмогендік факторлардың әсерінен немесе сел мен су тасқыны кездеріндегі арна ағынының шайқалмалы тербелісінің ықпалынан қалыптасады. Ал мұндай зиянды табиғат құбылыстарын алдын-ала болжау және олардан қорғану шараларының жолдары фитоорман мелиорация жұмыстарын жүргізу, қауіпті орындарда эрозияға қарсы құрылыстарды салу және т.б. әрекеттер жасау.

Сырғымаларды зерттеп зерделеу жер бедерінің шағын пішінлерінің пайда болу заңдылықтары мен оларға әсер ететін орта жағдайларын, жылысу үрдісін тоқтату шаралары мен адамның шаруашылық әрекетіне тигізетін зиянды әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

Жылысу үрдісінің нәтижесінде пайда болған сырғымалар Көксу ауданындағы Мұқыры тауының шығыс бөлігіндегі Ащыбұлақ аңғарының солтүстік-батыс беткейінде кең таралған. Біз оқып-үйреніп өлкетану ізденіс жұмыстарын жүргізген сырғымалар Қабанбай-Үшбұлақ тас жолының бойында, Бибақан, Айпара ауылдарының маңындағы Төменгі Тентек, Орта Тентек, Шет Тентек өзендері аңғарында малта тасты жыныстардың бетіне шөккен бентонитті және сазды жыныстар сырғитын аумақтарда шоғырланған. Танымал геоморфолог ғалым С.А. Құсайыновтың пікіріне сай жылысу үрдісі қалың моренналы жыныстардың бетіндегі суға қаныққан лесті және ежелгі теңіз табанына шөккен бентонитті-монтморинолитті саздардың ауырлық күшінің әсерінен сырғуынан түзілген [3. 98 б.].

Шамамен 3000-5000 шаршы метр аумақты алып жатқан шағын алапқа жер бедері белесті, жар қабақты болып келген конус тәрізді болуымен ерекшеленеді.

Жер бедерінің ірі және шағын пішіндерінің түзілу заңдылықтары мен оларға әсер ететін орта жағдайларын зерттейтін ғалым геоморфологтардың еңбектеріне жасалған талдаулар нәтижесі мен біз көрген сырғымалар жылжысу үрдісінің әдетте әр түрлі тау жыныстары массаларының тұтастығы кеміген және бір-бірімен байланысы үзілген жағдайларында ғана басталады деген қорытынды шығаруға мүмкіндік берді. Жылжысулар (сырғымалар) гравитациялық құбылыстар түріне жатады. Жылжысу үрдісі әрдайым тау жыныстарының жатыс

бағытына, литологиялық құрамы мен гидрогеологиялық жағдайларына тікелей байланысты болады. Атап айтсақ жылысу үрдісі ылғалды маусымдарында жауған нөсерлі жаңбыр суы көлбей орналасқан су өткізбейтін кристаллды жыныстарға тіреліп лесті және бентонитті монтморинолитті жыныстарғасіңіп оларды ылғалмен қанықтырған жағдайларда жүреді. Ғылыми жазба деректер мен ғалымдардың тұжырымдарына сүйенсек су өткізбейтін қабат сырғанау бетінің рөлін атқарады. Суланған борпылдақ лесті немесе бентонитті саздар ауырлық күшінің әсерінен сырғанау бетін бойлай төмен қарай сырғиды.

Өлкетану-ізденіс жұмыстарын жүргізу барысында суға қаныққан бос жыныстар сырғанайтын сырғу беті қызыметін екі түрлі тау жыныстары атқаратынын анықтадық. Олардың бірінші тобына Мұқыры тауының етегіне шөккен моренналы жыныстар, ал екіншісіне таудың бір шама биік бөлігіндегі лесті жыныстардың астындағы қатты кристаллды жыныстар жататынына көз жеткіздік.

Еркін сырғанау нәтижесінде лесті саздар таудың етегіне жиналып ысырылу конусын түзеді. Біз жүргізген ізденіс жұмыстарының нәтижесінде жылсулардың көлемі әр түрлі, жүздеген мың текше метрмен өлшенетін ірілері де, ондаған текше метрмен өлшенетін ауқымы шағындары да болатынын анықтадық. Жазба деректерге сүйенсек жылысулар (сырғымалар) қалыптасқан кезде таужыныстардың жарым-жартысы уатылып, кейде құрылымсыз массаларға айналады. Жылысу құбылыстары жүрген аумақтарда жүргізген өлшеу жұмыстары көбінесе еңістігі 15° - 20° -қа тең, немесе одан да көлбеулеу беткейлерде пайда болады деген қорытынды шығаруға мүмкіндік берді.

Жүргізген бақылау жұмыстарына жасалған талдау қорытындылары қатты кристаллды немесе моренналы жыныстардың бетіне шөккен жыныстардан тұратын жылысулардың өздеріне тән ерекше пішіндері мен бірнеше құрамдас бөліктен тұрады деген ой қорытындыларын шығаруға мүмкіндік берді. Олардың қатарына жоғарғы құлама қабырға және осы қабырғамен шектелген сырғыма (ойысы); Кейбір жағдайларда сырғыма блоктарының ілгері жылжу салдарынан оның алдыңғы шегінде бұзылған белес тәрізді үйінділер қалыптасады. Мұндай алға итеру әрекетінен пайда болған жылысу денелерінің алдыңғы бөлігін итермел жылысулар дейді. Жүргізген өлкетану ізденіс жұмыстары нәтижесінде жинақталған материалдар мен ғалымдардың тұжырымдарына жасалған талдаулар жылысу денелері негізінен өз салмағымен беткей бойымен сырғанап түскетін суға қаныққан үстіңгі және және итеру әрекетінен қалыптасқан толқын тәрізді белесті төбелі болып келетін төменгі бөлігінен тұратынын анықтадық[4. 68 б.].

Қазақстанның таулы алқаптарындағы жылысу үрдістерін ұзақ жылдар зерттеген М.Ж. Жандаевтың, К.М., Акпамбетова мен Л.К. Веселованың еңбектеріне негізделіп Жетісу Алатауының сілемі болып табылатын Жүнжүрек, Жабық тауларын бір-бірінен бөліп жатқан Салқынбел ойысындағы жылысуларды сырғанау бетінің орналасу тереңдігіне қарай олар беткі (1 метрдей), тайыз (5 метрге дейін), терең (20 метр) және өте терең (20 метрден астам) сырғымаларға бөліуге болатынына көз жеткіздік.

2014-2016 жылдар аралығында өлкетану ізденіс жұмыстарын жүргізген Ащыбұлақ аңғарындағы сырғымаларды сырғанау бетінің орналасу тереңдігіне қарай беткі және таяз сырғымалардың қатарына жатады деген қорытынды шығаруға мүмкіндік берді. Себебі, ашық жатқан жар қабақтардағы тау жыныстарының құрамы мен жатыс бағытына жасалған талдаулар суға қаныққан борпылдақ бос жыныстардың сырғу беті қызыметін атқаратын моренналы малтатасты жыныстар жер бетінен небары 1-3 метр тереңдікте жатыр.

Жылысу құбылыстары әдетте ылғалы мол, саз-балшықты таужыныстарда қалыптасады. Су олардың табан шегін сабын жаққандай жұмсартып, төмен сырғуына себепкер болады. Әсіресе беткей етегіндегі тіректен айрылса, таужыныстардың жылысу үрдісінің қарқынын одан әрі арттыра түседі [5. 68 б.].

Жер бетінде жоғарыда сипатталған тау жыныстары жеке бөліктерге бөлініп төмен қарай құлап бұзылуынан басқа қалқымалы жылжымалы сырғымалар да жиі кездеседі. Қалқымалы жылжысулар әдетте беткі немесе тайыз сырғымаларға жатады, олардың

терендігі 0,3 м-ден 1,5 м-ге дейінгі аралықта ауытқиды. Қалқымалы жылысулардың пайда өзен аңғарларындағы моренналы немесе кристаллды жыныстардың бетіне шөккен қабаттардағы борпылдақ жыныстар шамадан тыс ылғалдануы және су өткізгіш тау жыныстары қабаттарының жылысу табанында жақсы жетілуіне байланысты түзіледі.

Жоғарыда аталған ғалымдардың тұжырымдарына сүйенсек біз өлкетану жұмыстарын жүргізу барысында танысқан Жүнжүрек тауының етегіндегі Төменгі Тентек, Шет Тентек аңғарындағы жылысу үрдісінен түзілген сырғымалар аридті климат жағдайында көктем мен күзде байқалатын ұзаққа созылатын нөсерлі жаңбырлар мен еріген қар суының борпылдақ жыныстарға сіңіп олардың суға қанығуының нәтижесінде түзілген деген қорытынды шығаруға болады [6. 85 б.].

Жылысу беткейлерін анықтау үшін олардың морфологиясын мұқият зерттеу керек. Жылжысу үрдісі дамуының белгісі ретінде беткейлер шегіндегі әр түрлі дөңестердің немесе үйінділердің ретсіз орналасуын және жылжысулардың құлама қабырғасына қарай көлбеу жатқан көптеген текше тәрізді алаңшалардың пайда болуын алуға болады. Кейбір жағдайларда жылжысулардың сыртқы бейнесі өзендердің бұрын жайылма болған текшелеріне ұқсайды. Мұндай жылысуларды өзен аңғарының жалған жайылма үсті текшесі деп атайды.

Екі жыл ішінде жүргізген өлкетану ізденіс жұмыстары нәтижесінде жылысу үрдістері негізінен аласа таулы алқаптар мен тау аралық ойыстардағы моренналы-малта тасты және кристаллды жыныстардың бетіне шөккен қалың лесті саздар таралған жер асты еспе сулары ағысын бойлай қозғалатын өзен аңғарлары мен сай-салаларда таралатынына көз жеткіздік[7. 94 б.].

Жылысу үрдістері жол тораптарына, гидротехникалық және үй құрылыстарына, егістіктерге, бау-бақшаларға, едәуір зиянын тигізетін жер бедерінің шағын пішіндерін түзетін үрдіс болып табылады.

Қазіргі кезде жүріп жатқан жылысу үрдісі Алматы қаласындағы Көктөбе телехабарлар тарататын мұнараға да қауіп төндіруде. Осыған орай лесті жыныстардың жылжуын тоқтату үшін Көктөбенің баурайында терең бұрғылау жұмыстарын жүргізіп арнайы темір бетон кедергілер салу ісін қолға алды. Қазақстан ғалымдары А. Медеу мен Б.Найзабеков жүргізген зерттеулерінің тұжырымына сәйкес жылысулардың негізгі түрлерін анықтап олардың салдарын алдын-ала болжау арқылы қауіпті үрдістерден қорғау шараларын жүзеге асыруға болады. Атап айтсақ, алапат жылысулардың пайдаболуына сейсмогендік факторлардың әсерінен немесе сел мен су тасқыны кездеріндегі арна ағынының шайқалмалы тербелісінен калыптасады[8. 62 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Құсайынов С.А. Жалпы геоморфология Алматы: Қазақ университеті, 2014.-350б.
2. Акпамбетова К.М., Веселова Л.К. Жалпы геоморфологияның терминологиялық түсіндірме сөздігі. Алматы, РБК. 2014.- 175 б.
- 3.Диденко-Кислицина Л.К.. Кайназой Юго-Восточного Казахстана.-Алматы: Ғылым, 2001.-150с.
- 4.Петров Н.П. Оползневые системы. Простые оползни: Аспекты классификации. Кишинев: Штиинца, 2007. - 161 с.
5. Петров Н.П. Оползневые системы. Сложные оползни: Аспекты классификации. Кишинев: Штиинца, 2008. - 226 с.
- 6.Диденко-Кисмидина Л.К. Геоморфология, стратиграфия и новейшая тектоника северо-восточной части Джунгарского АлатауАлматы, Ғылым, 2003.-183с.
7. Акпамбетова К.М., Жандаев М.Ж. Краткий курс геоморфологии. Қарағанды:2014. – 137 с.
8. Ә. Б. Жалпы геология: оқу құралы / Ә. Б. Байбатша. Қ. И. Сәтбаев атын. Қазақ ұлттық техникалық ун-ті - Алматы : ҚазҰТУ, 2015 . - 497 б., суретті . Библиогр.: 492 б. - 300 дана . – 978-601-228-715-8.

УДК 94(100)

ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ

Омарбеков А.С.

Европейский союз был создан в результате послевоенного сотрудничества в Европе для обеспечения мира, процветания и стабильности на континенте.

Вторая мировая война оставила Европу с миллионами жертв среди гражданского населения, разрушенной экономикой и слабой безопасностью. Единственным способом достижения мира между странами была экономическая и политическая интеграция. Уинстон Черчилль, премьер-министр Соединенного Королевства, был первым, кто предложил европейскую интеграцию в форме Соединенных Штатов Европы. Однако идея не материализовалась до Плана Шумана. В 1951 году интеграция Европы началась, когда было сформировано Европейское объединение угля и стали с наднациональным органом регулирования производства и продажи тяжелых материалов. Экономическая интеграция постепенно переросла в политическую. В настоящее время Европейский Союз состоит из 27 демократических государств, которые вместе работают над созданием мира, процветания и свободы для своих граждан.

Ключевые слова: Европейский Союз, План Шумана, Римский договор, Маастрихтский договор.

Еуропалық Одақ континентте бейбітшілікті, өркендеуді және тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін Еуропадағы соғыстан кейінгі ынтымақтастықтың нәтижесінде құрылды.

Екінші дүниежүзілік соғыс миллиондаған бейбіт тұрғындардың құрбандарымен, күйреген экономикамен және әлсіз қауіпсіздікпен Еуропаны тастап кетті. Елдер арасындағы бейбітшілікке жетудің бірден-бір жолы экономикалық және саяси интеграция болды. Біріккен Корольдіктің Премьер-министрі Уинстон Черчилль Еуропа Құрама Штаттары түрінде еуропалық интеграцияны алғаш ұсынған. Алайда бұл идея Шуман жоспарына дейін жүзеге аспады. 1951 жылы еуропалық интеграция Еуропалық көмір және болат қауымдастығы құрылған кезде басталды, ауыр материалдарды өндіру және сату бойынша ұлттықтан жоғары реттеуші орган бар. Экономикалық интеграция біртіндеп саяси сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта Еуропалық Одақ өз азаматтары үшін бейбітшілік, өркендеу және бостандық құру үшін бірлесіп жұмыс істейтін 27 демократиядан тұрады.

Тірек сөздер: Еуропалық Одақ, Шуман жоспары, Рим шарты, Маастрихт шарты.

The European Union was created as a result of post-war cooperation in Europe to ensure peace, prosperity and stability on the continent.

World War II left Europe with millions of civilian casualties, a devastated economy and weak security. The only way to achieve peace between countries was economic and political integration. Winston Churchill, Prime Minister of the United Kingdom, was the first to propose European integration in the form of the United States of Europe. However, the idea did not materialize until the Schumann Plan. In 1951, European integration began when the European Coal and Steel Community was formed, with a supranational regulatory body for the production and sale of heavy materials. Economic integration gradually developed into a political one. The European Union is currently made up of 27 democracies working together to create peace, prosperity and freedom for their citizens.

Key words: European Union, Schuman Plan, Treaty of Rome, Maastricht Treaty.

Предпосылки создания Европейского Союза

История Европейского Союза началась после окончания Второй мировой войны, когда европейские политические лидеры осознали, что единственный способ сохранить мир – это экономическая и политическая интеграция стран.

Запуск Плана Шумана, разработанного министром иностранных дел Франции Робертом Шуманом в 1950 году, был первым шагом к установлению прочного мира [1]. Однако франко-германское примирение казалось необходимым для восстановления мира на европейском континенте, поскольку соперничество и вражда между обоими националистическими государствами к двум мировым войнам. Одним из основных препятствий на пути к примирению оставался вопрос производства угля и стали. Уголь был ведущим источником энергии в Европе, а сталь была важнейшим товаром для промышленности, и для ее производства требовалось значительное количество угля. Оба ресурса также требовались для производства оружия. Рурская долина Западной Германии и Саар имели самую высокую концентрацию угольных шахт и производства стали.

После Второй мировой войны союзники отделили Саар от Западной Германии и предоставили ему полуавтономию [2]. Союзники ввели ограничения на добычу, владение и продажу угля и стали в Рурской долине, чтобы ограничить экономический рост Германии. Добыча угля и стали в Рурской долине также была ограничена, поскольку соседям Германии (Франции, Люксембургу, Бельгии и Нидерландам) было обещано, что Германия не будет использовать эти жизненно важные ресурсы для восстановления вооруженных сил. В дополнение к возможному отделению Саара от Западной Германии Франция хотела владеть Рурской долиной и иметь доступ к ней.

Особое беспокойство вызывало то, что Западная Германия могла бы начать новую войну против Франции, используя свои большие запасы угля и стали. Западные немцы во главе с канцлером Конрадом Аденауэром, избранным в 1949 году, стремились вернуть Саар Германии и протестовали против строгих правил, наложенных на тяжелую промышленность. Франко-германский конфликт из-за угля и стали продолжался. Сближение двух бывших противников казалось маловероятным.

Решение проблемы угля и стали появилось в Плате Шумана. На пресс-конференции 9 мая 1950 года Роберт Шуман озвучил план, предложенный французским экономистом и идеологом европейской интеграции Жаном Монне. План состоял в том, чтобы создать совместное учреждение для коллективного производства и управления углем и сталью, которое также было бы доступно для других европейских стран. Можно было бы возродить немецкую промышленность, не нарушая интересов безопасности Франции.

С другой стороны, план Роберта Шумана был приемлем и для Германии. Поскольку у него все еще был ограниченный суверенитет, канцлер Конрад Аденауэр считал, что присоединение к такому союзу постепенно проложит путь к полному восстановлению суверенитета Германии и международному признанию государства. Предложение поддержали Италия и страны Бенлюкса (Бельгия, Нидерланды и Люксембург).

В качестве практического развития идеи Роберта Шумана в 1951 году было создано Сообщество угля и стали, объединившее ресурсы угля и стали шести европейских стран: Франции, Германии, Италии, Бельгии, Нидерландов и Люксембурга [3]. Создание новой межправительственной организации официально положило начало европейской интеграции, которая позже трансформируется в Европейский Союз.

Период экономического роста

Стабильный и поступательный характер отношений между шестью странами Европейского объединения угля и стали привел к решению о создании Европейского экономического сообщества (ЕЭС) на основе Римского договора [4]. Договор был подписан 25 марта 1957 г. Бельгией, Нидерландами, Люксембургом, Германией, Францией и Италией с основной целью – поддержать интеграцию посредством экономического роста и создать общий рынок со свободным перемещением товаров, людей, услуг и капитала. Эти цели требовали согласования экономической политики подписантов и создания единого экономического пространства с менее ограничительными мерами. Был создан Таможенный союз, который отменил квоты и таможенные пошлины и ввел общий внешний тариф на импорт за пределы Европейского экономического сообщества.

ЕЭС с его преобразующей экономической политикой общего рынка и уникальными торговыми условиями стремился к более тесной политической интеграции стран, а Римский договор заложил основы институтов современного Европейского Союза. Совет министров, Комиссия, Парламентская ассамблея (позже Европейский парламент) и Суд поддерживали государства-члены в реализации их национальных и общеевропейских интересов посредством совместной политики в области сельского хозяйства, торговли и транспорта.

Европейское сообщество по атомной энергии (Евратом) было создано теми же странами в тот же день, что и Римский договор. Его основной целью было снижение зависимости от внешнего рынка нефти и поддержка строительства атомных электростанций в качестве безопасной альтернативы.

Политическая интеграция 1970-х годов

Экономическая интеграция оказала влияние на политическое измерение. Следовательно, развитие межгосударственного сотрудничества между европейскими странами в области внешней политики началось в 1970-е годы. 1 января 1973 года к Европейскому сообществу присоединились три новых члена: Дания, Ирландия и Соединенное Королевство [3]. Регулярные встречи глав государств не менее двух раз в год были формализованы в 1974 году, и был создан Европейский совет, укрепивший межправительственный элемент европейской интеграции.

Однако, помимо интенсивных экономических и политических интеграционных процессов, 1970-е годы были отмечены и международными вызовами. Арабо-израильская война 1973 года породила нефтяной кризис, негативно затронувший всю Европу. Лидеры ЕЭК запустили Европейскую региональную политику и Европейский фонд регионального развития для преодоления кризисов. Большие суммы денег были перенаправлены в более бедные регионы европейского континента для поддержки развития инфраструктуры, экономики и окружающей среды в целом.

В то же время в Европе начала процветать демократия. В 1974 году Греция, Португалия и Испания свергли свои диктатуры, установили демократии и приготовились интегрироваться в европейскую демократическую семью [3]. В 1979 году члены Европейского парламента впервые были избраны гражданами прямым голосованием, что усилило межправительственный характер нового Союза.

Маастрихтский договор и образование Европейского Союза

Конец 1980-х годов ознаменовался крахом коммунистических режимов в Центральной и Восточной Европе. Следовательно, на повестке дня стояла большая политическая и экономическая интеграция. В 1985 году Шенгенское соглашение подписали Бельгия, Германия, Франция, Люксембург и Нидерланды [5]. Члены договорились постепенно отменять пограничный контроль и обеспечивать свободу передвижения для своих граждан, граждан государств-членов Шенгенского соглашения и других европейских стран.

В следующем году, 28 февраля 1986 года, государства-члены подписали Единый европейский акт [6]. Этот акт стал первым комплексным пересмотренным актом по институционализации европейского политического сотрудничества, а именно: был создан Европейский совет как один из институтов Союза, учрежден суд первой инстанции, а Парламентская ассамблея была официально переименована в Европейский парламент. Полномочия Комиссии расширились. Во многих других областях применялась процедура принятия решений большинством голосов (ранее решение принималось только единогласно). В 1980-х годах к Сообществу присоединились Греция, Испания и Португалия [3].

7 февраля 1992 года был подписан Договор о Европейском Союзе, известный как Маастрихтский договор. Подписанием этого соглашения ЕС был официально создан и приобрел более широкий политический аспект наряду со своим экономическим авторитетом.

Маастрихтский договор предусматривал, что ЕС должен основываться на трех основных столпах:

1. Первый столп объединил существующие европейские сообщества (Европейское сообщество, Европейское сообщество угля и стали и Европейское сообщество по атомной энергии). На наднациональном уровне Европейская комиссия и Европейский парламент вместе с Советом играли ключевую роль в процессе принятия решений;

2. Второй столп включал общую внешнюю политику и политику безопасности.

3. Третий столп включал сотрудничество в сфере юстиции и внутренних дел [7].

По последним двум столпам решения принимались на национальном уровне лидерами и министрами государств-членов и требовали согласия всех государств-членов. Причина различия заключалась в том, что штаты не хотели доверять вопросы стратегической важности – безопасность, внешнюю политику, внутренние дела и правосудие – Комиссии и парламенту. Учитывая, что обязанностью этих органов было действовать в общеевропейских интересах, а не защищать национальные интересы, представители государств-членов не могли в своих интересах влиять на процессы принятия решений.

Маастрихтский договор учредил Экономический и валютный союз с тесной координацией экономической политики и ввел единую валюту – евро [8]. Для этого был создан Европейский центральный банк. В 1993 году был запущен единый рынок с «4 свободами» свободного передвижения (люди, товары, услуги и деньги). Австрия, Финляндия и Швеция присоединились к ЕС в 1995 году. Для решения проблем растущего сообщества в 1997 году было подписано соглашение, известное как Амстердамский договор [9]. Целью межправительственной конференции было создание институциональной системы, которая обеспечила бы будущее расширение ЕС. Европейский союз и плавная интеграция восточноевропейских стран в европейские институты.

Современность

Начало 21 века и страх перед усилением международного терроризма после терактов 11 сентября 2001 г. подтолкнули европейские страны к большей экономической и политической интеграции. Следовательно, когда в 2010 году к Евросоюзу присоединились десять новых стран (Кипр, Мальта, Чехия, Эстония, Венгрия, Латвия, Литва, Польша, Словакия и Словения), раскол между Восточной и Западной Европой был окончательно упразднен. Ранее, в 2007 году, Болгария и Румыния были единственными двумя странами Восточной Европы, присоединившимися к команде. В 2013 году Хорватия стала 28-м членом ЕС [3].

Когда глобальная рецессия 2008 года поразила мир, Лиссабонский договор попытался обеспечить современные институты и более эффективные методы работы для государств-членов Союза [10]. С подписанием Лиссабонского договора в 2008 году ЕС, наконец, достиг конституционного урегулирования после 15 лет обширных дискуссий между государствами-членами и временами упорного сопротивления со стороны различных частей европейского общества. В европейское строительство в соответствии с новым Договором внесено значительное количество изменений, в том числе расширение общей политики и установление сильной позиции Президента Европейского Совета, расширенные рамки внешней политики, а также более прозрачная и эффективный процесс принятия решений.

Европейский Союз до сих пор оказался успешным построением наднациональной системы управления. За относительно короткий период он превратился из сообщества из 6 в 27 государств-членов (Великобритания вышла из ЕС в 2020 г.), из экономического союза в политический [11]. В отличие от ЕС, ни одна из предыдущих организаций не возникла в результате свободного и равноправного союза государств, в отличие от структуры, которая развивалась вокруг понятия национального государства.

Таким образом, страны-члены разделяют компетенцию принимать законы в рамках Союза. Можно констатировать, что правовая система ЕС основана на ряде договоров. Договоры сыграли важную роль в постановке широких политических целей в странах-членах Союза. Установление широких целей законодательства имеет возможность введения в действие законодательства, которое затрагивает людей в странах-членах. Таким образом, это означает, что ЕС сохраняет правосубъектность отдельно от стран-членов. Что касается обеспечения соблюдения договоров, ожидается, что национальные правительства ратифицируют договоры, принятые под их опекой.

С точки зрения функционирования экономики ЕС, Союз создал единый рынок в своих границах. Государства-члены имеют единый репрезентативный рынок, признанный зоной евро. Затем на рынке используется одна валюта – евро. Хотя необходимо отметить, что Европейский Союз, вероятно, имеет одну из самых богатых экономик в мире, ему принадлежит большинство корпораций. Также важно отметить, что рынок работает в рамках политики конкуренции.

ЛИТЕРАТУРА:

1. The Schuman Declaration // <https://www.strasbourg-europe.eu/the-schuman-declaration/>
2. В.А. Левицкий. Тема Саара в отношениях между Францией и Германией // Вестник дипломатической академии МИД России. Россия и мир. 2017, №3(13). с. 111-123
3. Р.А. Солиев. История формирования Европейского Союза // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2018, №1(54). с. 65-73
4. Treaty of Rome // <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome>
5. Schengen Agreement // <https://www.britannica.com/topic/Schengen-Agreement>
6. The Single European Act // <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-single-european-act.html>
7. Treaty on European Union (TEU) / Maastricht Treaty // <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty>
8. В.М. Пищулов. Единая валюта и проблемы евро//Финансы и кредит. 2010, № 45(429).с.6-16
9. Treaty of Amsterdam // <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-amsterdam>
10. The Treaty of Lisbon // <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon>
11. Brexit: What you need to know about the UK leaving the EU // <https://www.bbc.com/news/uk-politics-32810887>

ӘОЖ 9(571) 333.16

ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ ТАРИХТАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Омаров А.Е., 1 курс магистранты

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., Сантаева К.Т.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қаласы

ansagan.erkinyuly@gmail.com

Бұл мақалада 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің басталу себебі, намысты жастардың саяси пікірлерін ашық білдіруі, шеруге шыққаны үшін аяусыз басып жанышылуы, қудаланып жазалануы баяндалады.

Тірек сөздер: Көтеріліс, жазалау, КОКП Орталық Комитеті, бұзақылар, сатқындар.

В этой статье излагается причина начала Декабрьского восстания 1986 года, откровенное выражение политических мнений молодежи, жестокое подавление за мари, преследование и наказание.

Ключевые слова: восстание, наказание, ЦК КПСС, хулиганы, предатели.

This article describes the reason for the beginning of the December 1986 uprising, the frank expression of political opinions of young people, the brutal suppression of the march, persecution and punishment.

Key words: uprising, punishment, Central Committee of the CPSU, hooligans, traitors.

1986 жылғы желтоқсандағы ұлт-азаттық оқиғалар, қысқы суыққа және қайғыдан қатып қалған көздерге толы болды. Желтоқсан-1986 тек Қазақстан үшін ғана емес, сонымен бірге өзге де кеңестік жүйенің құрамында болған мемлекеттердің тәуелсәздәк алуына бастауы бола білді.

Желтоқсандағы алаңда болған жағдай оқиға немесе толқу дегенге келмейді! Бұл нағыз халық көтерілісі болды! Қазақ жастарының Мәскеу билігіне қойған талабы экономикалық немесе әлеуметтік сипатта емес, нағыз саяси талап еді. “Әр ұлттың өз тағдыры өз қолында, әр республика қаласа одақтан өз еркімен бөлініп шыға алады!” - деген Лениннің қағидасын Мәскеудің есіне селк еткізіп түсірген КӨТЕРІЛІС болды.

1986 жылы 16 желтоқсанда Алматыда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің V пленумы өтті, ол небәрі 18 минутқа созылды. Оның мүшелері үш онжылдық ішінде Қазақстанды басқарған Республика КП ОК 1-хатшысы Д. А. Қонаевтың қызметінен алынуын бірауыздан шешім шығарып, Саяси Бюроның ұсынысы бойынша жіберілген Политяновск партор-ұйымының жетекшісі Г. В. Колбинді сайлады.

1986 жылы 17 желтоқсанда таң сәріден бастап, шешімге қарсы жастардың демонстрациясы басталды. 17 желтоқсан күні түстен кейін Л. Брежнев атындағы алаңда демонстранттар саны шамамен 5 мың болды. Сол күннен бастап алаңды ПМ күштері қоршап, бақылауға алды, 14:00 кейін полиция мектебі мен өрт-техникалық училищесінің курсанттары сол сапты толықтыра түсті. Жиналғандар халық алдына басу айту үшін ОК хатшысы З. Камалиденов, Жоғарғы Кеңес төрағасы С. Мұқашев, Министрлер Кеңесінің Төрағасы Н. Назарбаев, ҚКП Алматы облыстық комитетінің бірінші хатшысы М. Меңдібаев, республика прокуроры Ғ. Елемісов және т.б басқалары сөз сөйледі. Алайда, олардың ойлағандары жүзеге аспады...

Сондай-ақ, Жезқазған, Павлодар, Қарағанды, Талдықорған, Арқалық, Көкшетау, Шымкент және басқа қалаларда митингілер мен наразылық демонстрациялары өтті.

Демонстрацияны таратқаннан кейін билік қуғын-сүргінге кірісті. Жалпы алғанда 900 – ге жуық адам әкімшілік тәртіппен жазаланды, 300 – ден астам адам жоғары оқу орындарынан шығарылды, 319 көтеріліске қатысушы жұмыстан шығарылды. Ұсталғандардың жалпы саны 8500 адамды құрады, соның ішінде 99 адам әртүрлі мерзімге бас бостандығынан айырылды.

Орталық басқару комитетінің келтірген мәліметтері бойынша, Алматыдағы жаппай тәртіпсіздіктер барысында 2 адам қаза тапты, 11 адам өртенді, 24 көлік құралы зақымданды, 29 автобус, 33 такси істен шығарылды, 13 жатақханаға, 5 оқу орнына, 6 сауда кәсіпорнына, 4 әкімшілік ғимаратқа материалдық залал келтірілді.

1986 жылғы 19 желтоқсанда басылым газеттер 18 желтоқсандағы қысқаша хабарламасын жариялады, болған көтерілістің алғашқы ресми бағасымен: "кеше кеше және бүгін түстен кейін Алматыда ұлтшылдық элементтермен қозғалған оқушы жастар тобы көшеге шығып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің пленумында өткен шешімнің мақұлданбағанын білдірді. Бұл жағдайды бұзақылар, паразиттік және басқа да қоғамға жат адамдар пайдаланып, құқық қорғау органдарының өкілдеріне қатысты заңсыз әрекеттерге жол беріп, сондай-ақ азық-түлік дүкенін, жеке автокөліктерді өртеп, ҰБТ азаматтарына қарсы қорлау әрекеттерін жасады"- деп тараған болатын.

Шынтуайтында, жастардың бейбіт шеруін осылайша заңсыз басып – жаншуға кінәлі болған кейбір лауазымды адамдарға сөз тигізбеу мақсаттарында, зұлмат күндерді сол сәттен бастап барша жұртқа бұрмаланып қате жеткізілген болатын.

1986 жылғы 25 желтоқсанда КОКП ОК Саяси Бюросының отырысында "ұлтшылдықтың көріну фактілері" деп бағаланды, ал 1987 жылғы шілдеде КОКП ОК "еңбекшілерді интернационалдық және патриоттық тәрбиелеу жөніндегі Қазақ республикалық партия ұйымының жұмысы туралы" қаулы қабылдады, онда Желтоқсан көтерілісі "қазақ ұлтшылдығының көрінісі" деп танылды.

Бейбіт шерудің жаппай тәртіпсіздікке ұласуына - Республика басшыларының саяси осалдығы, күрделі ахуалдан шығудың тиімді жолдарын таба алмауы, тіпті, табуға тырыспауы, сонымен қатар, саналы да ұстамды саясатқа емес, күшке сүйенуі басты себеп болды.

Сол ызғарлы желтоқсан күндерін М. Шаханов 1989 жылдың көктемінде КСРО Халық депутаттарының бірінші съезінде желтоқсан оқиғаларын объективті қарауды талап етіп, үнсіздік пердесін жыртуға алғашқы әрекетін жасады. Осындай ерліктің арқасында, 1989 жылдың шілдесінде Қазақ КСР Жоғарғы Совет Президиумының желтоқсан көтерілісіне байланысты мән-жайларды қарау жөніндегі Комиссиясы құрылды. Алайда, 1989 жылдың қарашасында Жоғарғы Кеңес Комиссияның төрағасы М. Шахановтың есебін тыңдап, оны "декабристердің" шағымдарын қарау жөніндегі жұмыс тобына айналдыруға шешім қабылдады.

1990 жылы мамырда КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросы қаулы қабылдады, онда КОКП Орталық Комитетінің 1987 жылғы "Қазақ ұлтшылдығының көрінісі ретінде 1986 жылғы Алматы қаласындағы қоғамдық тәртіпті жаппай бұзушылықтарды бағалау қате болып табылады" деп баға берілген болатын.

1990 жылдың қыркүйегінде ҚазКСР Жоғарғы іс-шара төралқасы комиссиясының қорытындылары жарияланды. Олар: «қазақ жастарының 1986 жылғы желтоқсанда Алматы қаласында және Қазақстанның бірқатар облыстарында сөйлеген сөздері ұлтшыл емес еді, бұл Конституциямен кепілдендірілген және қайта құру арқылы азаматтардың саяси ұстанымын еркін білдіру құқығын пайдаланудың алғашқы әрекеті болды», – деп толыққанды жарияланған болатын.

Жастардың наразылығының туындау себептері олардың тамырынан бастау алды, күнкөрістің төмен деңгейі, әлеуметтік әділетсіздік, және командалық-әкімшілік жүйенің шығындары. Бұл жағдай Г. Колбиннің ҚКП ОК бірінші хатшысы болып тағайындалуы жастардың сөз сөйлеуіне, саяси пікірлерін тайсалмай білдірулеріне тікелей түрткі болды, ол республика халқының өмірлік маңызды мүдделерін қозғайтын мәселелерді шешу кезінде Орталықтың өрескел диктаты ретінде қабылданды. Орталықтың дәстүрлі командалық әрекеттері мен қайта құрудың демократиялық белгілері арасында айқын қарама - қайшылық ерекше үлкен наразылық тудырды.

Орталық Комитет Пленумының шешіміне наразылық білдіріп, жұмысшылардың шағын тобы және Алматы қаласының жастары, бейбіт саяси шеру ұйымдастырған еді, мемлекеттік жүйені құлатуға және басқа халықтарға қарсы шабуылдарға, насихаттауға шақырылмаған еді. Республика Компартиясы ОК ғимаратының алдына жиналған жастар заңдар мен қоғамдық тәртіпті бұзбады, олар Пленум шешімдеріне қатысты түсіндіруді ғана талап етті және бұл шешіммен келіспейтіндіктерін ашық, толыққанды пікірлерін білдірді.

Республика басшылығы ең басында жастармен тең құқықты диалогқа түсіп, оның пікірін тыңдағысы келмеді. Саяси наразылықты биліктің негізіне қауіп ретінде қарастыра отырып, олар оған Алматы гарнизонының дайындығына және демонстранттар санынан әлдеқайда асып түсетін алаңды қоршауға алу арқылы жауап берді.

Желтоқсанның 17-сі күні сағат 18:00-де шеруге қатысушыларды күшпенен тарату жайлы алғашқы шешімді Орталықтың мақұлдауымен жергілікті басшылық қабылдады. Күшпенен қуып тарату жөніндегі тікелей бұйрықты Қазақ ССР Ішкі істер министрі Г. Н. Князев берді. Сол сәттен бастап Алматыда жаппай тәртіпсіздік белең ала бастады.

Алматыға арнайы жіберілген СОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының, бұрынғы мүшесі М. С. Соломенцев те желтоқсан оқиғасының шын мәнін бұрмалауға барынша тырысып бақты. ССРО-ның барлық бұқаралық құралдары арқылы маскүнемдер мен нашақорлардың бұзақылық, ұлтшылдық әрекеттері туралы хабарлар, оның тікелей қатысуыменен берілді.

Қазақ ССР Жоғарғы Советі Комиссиясының жұмысы барысында ресми хабарларға мүлдем кереғар құбылыстар ашылды. Медициналық сараптау актілері негізінде жасалынған “Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметтері бойынша ұсталғандардың арасында бірде-бір нашақор, бірде-бір маскүнем болмай шықты”.

Бейбіт және аздаған наразылық демонстрациясының жаппай тәртіпсіздіктерге ұласуы республика басшыларының саяси дәрменсіздігінен, олардың өткір жағдайдан бейбіт жолмен шығуға қабілетсіздігі мен құлықсыздығынан, олардың ақыл мен ізгі ниетке емес, күшке сүйенуінен туындады.

Жастар қозғалысын басу үшін «Метель-1986» атты жойқын оперативті жоспар болғаны, және бұл жоспардың Совет одағында бірінші рет Алматы желтоқсанында сынақтан өткені анықталды. Әскери прокуратура оқиғадан кейін, пулемет оқтарын, белгі беру ракеталарын және де басқа да арнайы құралдарды алаңға алып келу фактісі бойынша, 700-ден астам әскери қызметшілерден жауап алған. Бұл 29 томдық іс, республика Прокуратурасында үш жылдан астам уақыт қозғаусыз жатқан. Комиссия нақ осы материалдардан шеруді басып-жаншуға қызметтік арнайы иттер мен сапер күректері қолданылғанын анықтады. Кезінде Қазақ ССР Прокуратурасы бұл фактінің болғанын мойындамай келген-ді. Тәртіпсіздіктерді басу кезінде тәртіп сақшылары бірнеше рет және өрескел заң бұзушылықтар жасады – ұсталғандарды ұрып-соғу, оларды қыста, қаған аязда қала сыртында жартылай киінген, прокурордың санкциясынсыз үй-жай тергеу изоляторлары мен уақытша ұстау изоляторлары бірнеше тәулікке, көбінесе тамақ пен медициналық көмексіз.

Занды өрескел бұзушы бұзақылар деп танып, жастарды жазалау үшін қылмыстық істерк дереу басталған болатын. Желтоқсан батырларын тергеу, өте қысқа мерзімде және де үстіртін негізсіз қарап, айқын жала айыптауымен жүргізілді.

1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі жөніндегі, қаралған істер кәдімгі анекдоттық оқиғаларға таптырмас материал болғандай...

- Мәселен, «Ленин идеясы жасасын!» деген плакатты алып жүргені үшін қалалық сот А. Бекбосыновты 2 жылға бас бостандығынан айырған.

- «Әрбір ұлттың өз көсемі болсын» деген плакатты жалау еткені үшін Ж. Әуезовты 5 жылға соттаған.

- «Ешбір ұлтқа артықшылық берілмесін!» деген ұранды көтергені үшін Е. Бисенбаев 7 жылға темір торға тоғытылған еді...

Уақыт өте келе, жастар көтерілісін басу үшін «Метель - 1986» атты жойқын оперативті жоспар болғаны, және бұл жоспардың Совет одағында алғаш рет Алматы желтоқсанында сынақтан өткені анықталды. Әскери прокуратура оқиғадан кейін, пулемет оқтарын, белгі беру ракеталарын және басқа да арнайы құралдарды алаңға алып келу фактісі бойынша, 700-ден астам әскери қызметкерлерден жауап алынған. Бұл 29 томдық іс республика Прокуратурасында үш жылдан астам уақыт қозғаусыз жатқан. Комиссия нақ осы материалдардан шеруді басып-жаншуға қызмет иттері мен сапер күректері шолданылғанын дәлелдей алды. Незінде Қазақ ССР Прокуратурасы бұл фактінің болғанын мойындамай келген-ді...

Өрмен қаратай Қазақ ССР Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің қызметкерлері 17-18 желтоқсан күні телекамераға түсірілген материалдар бойынша, шеруге қатысқандардың суретін тауып, тәркілеп алды. Дәл сол фотосуреттер арқылы Алматының барлық оқу орындарында, еңбек коллективтерінде нақ бір 1937 жылдардағыдай «қылмыстыларды» іздеу басталды. Бұл әділетсіз науқан бірнеше айға дейін жалғасып жатты. Қолға түскендерге әр түрлі дәрежедегі шара қолданылды. Тіпті кейбірінің ата-анасы қудаланып, қызметтерінен босатылды, жазықсыз жапа шекті. Дәл сол мезетте бүкіл республикада, желтоқсан көтерілісіне қатысушыларға нақ бір Отанына опасыздық, сатқындық жасаған озбыр адамдай көзқарас қалыптасты.

Қызыл идеологияның әсіреқызыл саясатынан ой-санасы сансырап, ұлттық тамырынан ажырауға сәл қалқан Қазақ халқының сана-сезімін оятқан Желтоқсан көтерілісі - сол шынжыр болып шырмалған, бұғау боп күрмелген ұлттық езгіге қарсы үздіксіз күрестердің, Алаш идеясының занды жалғасы болып табылады. Кейбір деректер бойынша 1930-1937 жылдардағы репрессия салдарынан Қазақстан аумағындағы саяси құрбандардың саны жүз мыңнан асып жығылады. Ұлттың қаймағы саналатын 25 мыңдай зиялы азаматтар жазықсыз жала жабылып атылды. Ал, өз дүмпуімен Мәскеуді шошытқан Желтоқсанда да қаны қазақ, жаны қазақ 25 мың боздақ алаңға шықты.

Қанды Желтоқсан көтерілісінен кейін іле-шала Балтық жағалауы елдеріндегі, Әзірбайжан, Грузия, Армения, Ресейдегі Шешенстан, Абхазия, Осетия, Молдова, Татарстан, Саха республикаларындағы бодан ұлттар рух алып, Мәскеу билігіне қарсылықтарын ашық білдіріп, тоталитарлық іріп-шіріген жүйені ыдырату процесі қарқын алды. Нәтижесінде жетпіс жылдан аса жарты әлемді уысында ұстап, «халықтар түрмесі» атанған кеңес үкіметі бес жылдың ішінде күйреді.

Желтоқсан көтерілісі – тоталитарлық режим мен саяси алауыздықтың құрбаны болған жазықсыз зардап шеккен жастарға ортақ аза тұтуымыз. Қазақ халқы өзінің оянған санасын көрсеткен күн. Желтоқсан 1986 - Қазақстан тарихындағы өте екі ұшты және даулы, толыққанды ақиқаты ашылмаған ұлттық рухтың шынай бет-бейнесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алматы. 1986. Желтоқсан. Алматы аударма алқасы; Алтын орда, 1991. 192 бет. Құрастырушылар Т. Өтегенов, Т. Зейнәбілов, 1991.

2. Желтоқсан көтерілісі: Көп томдық айғақ-кітаптар. 1/2/3 бөлім. Құрастырған Т. Айтбайұлы. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2021.

Мақалалар:

1) "1986 жылғы Алматы Желтоқсан оқиғалары: сабақ және шындық". Н.Савицкая, 1990ж. қазан.

2) 1986 жылғы желтоқсандағы оқиғалар бойынша баспасөз конференциясының қысқаша мазмұны. У. А. Батталұлы.

3) "Желтоқсан оқиғалары Қазақстанның тәуелсіздікке дайындығын алдын ала анықтады" медиа-провинциясы. Ж. Исмағұлов.

4) 1986 жылғы 17-18 желтоқсандағы Алматы қаласындағы оқиғаларға байланысты мән-жайларды түпкілікті бағалау бойынша Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасы комиссиясының қорытындылары мен ұсыныстары.

5) "86-шы желтоқсанды Есте сақта " Қайрат Қазақпаев.

6) "Декабристер көтерілісі". Әлмира Әлішбаева, Ольга Данилевская.

ӘОЖ 37.1

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТІЛІН ДАМЫТА ОТЫРЫП ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ

Онгарбаева А.Е., магистрант

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Gulnara71@mail.ru

Шығармашылық ақыл-ойы бар адамға мамандықты өзгерту ғана емес, сонымен қатар кез-келген бизнесте шығармашылық "бұрылыс" табу, кез-келген жұмысқа қызығушылық таныту және жоғары еңбек өнімділігіне қол жеткізу оңайырақ. Біздің мемлекетіміздің, мектептің, педагогтар мен ата – аналардың алдында аса маңызды міндет туындайды: қазір балабақшаға баратындардың және әлі де туылуы тиіс адамдардың әрқайсысының дені сау және мықты адам ғана емес, сонымен қатар – міндетті түрде-бастамашыл, ойлайтын қызметкер болып өсуін қамтамасыз ету, ол қабылдаған кез-келген бизнеске шығармашылықпен қарауға қабілетті. Егер адам шығармашылықты ойласа, белсенді өмірлік ұстанымның негізі болуы мүмкін

Тірек сөздер: креативтілік, белсенділік, әлеуметтік жауапкершілік, ой-өрісінің кеңдігі, танымдық әрекет.

Человеку с творческим умом легче не только сменить профессию, но и найти подход в любом деле, заинтересоваться любой работой и добиться больших успехов. Перед нашим государством, школой, педагогами и родителями встает очень важная задача – воспитать наше молодое поколение не только здоровыми и сильными, но и обязательно чтобы они были инициативными, мыслящими работниками, способными творчески подходить к любому вопросу, были креативными, коммуникабельными, критически мыслящими, могли работать командой.

Ключевые слова: креативность, активность, социальная ответственность, широта мышления, познавательная деятельность.

It is easier for a person with a creative mind not only to change his profession, but also to find an approach in any business, become interested in any job and achieve great success. Our state, school, teachers and parents face a very important task – to educate our young generation not only healthy and strong, but also to make sure that they are proactive, thinking workers, able to creatively approach any issue, be creative, sociable, think critically, and be able to work as a team.

Key words: creativity, activity, social responsibility, breadth of thinking, cognitive activity.

Бұл мәселенің өзектілігі мынада: біздің тез өзгертін уақытымызда ақпараттық бум құбылыстары жоғары қарқынмен байланысты, ойлау құрылымында адамның білім көлемінің өсуі байқалады, бірақ логикалық заңдылықтарды игеру тұрғысынан процесс, әдетте, өздігінен жүреді. Сондықтан, оқушылардың ақыл-ой және әсіресе шығармашылық іс-әрекетінің өнімділігі, өкінішке орай, олардың әлеуетті мүмкіндіктерінің артында қалады және қазіргі қоғамның міндеттеріне толық жауап бермейді. Нәтижесінде оқу процесінде оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту жолдарын табу мәселесі туындайды [1].

Зерттеудің мақсаты - мұғалімге оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің мәні мен мазмұнын анықтауға және шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға көмектесу.

Міндеттері:

- оқушылардың қабілеттерін анықтау және оларды мақсатты дамыту;
- қиял мен шығармашылық қабілеттерді дамыту.

Оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту мектептегі оқытудың барлық кезеңдерінде маңызды, бірақ бастауыш мектеп жасында шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру ерекше маңызға ие. Бұл бастауыш сыныптарда оқу жұмысының тәсілдері енді ғана қалыптаса бастағандығына, оқушылар болашақта қолданатын оқу міндеттерін шешудің тәсілдері қаланғанына байланысты.

"Шығармашылық" - бұл жаңа, әдемі жасау, ол шаблонға қарсы тұрады, ол өмірді қуанышқа толтырады, білімге, ой жұмысына деген қажеттілікті оятады, адамды мәңгілік ізденіс атмосферасына енгізеді. Шығармашылыққа қабілеттілік пен дайындық адамның жеке қасиетіне, шығармашылығына айналады (латын тілінен – "жаратылыс"). Сондықтан тәрбие, білім беру саласында "шығармашылық" ұғымы әдетте "қабілет", "даму", "дарындылық" ұғымдарымен байланысты.

"Қабілетті" немесе "қабілетті" термині мынаны білдіреді:

- 1) табиғи дарындылық;
- 2) шеберлік, яғни қандай да бір әрекет жасау мүмкіндігі.

Шығармашылық - бұл психикалық белсенділіктің, тәуелсіздіктің, жаңа, ерекше нәрсе жасау қабілетінің ең жоғарғы түрі. Шығармашылық пен шығармашылық іс-әрекет адамды анықтайды, сондықтан шығармашылық тұлғаны қалыптастыру бүгінде теориялық қана емес, практикалық мағынаға ие болады [2].

Шығармашылық пен шығармашылық іс-әрекет адамды анықтайды, сондықтан шығармашылық тұлғаны қалыптастыру бүгінде теориялық қана емес, практикалық мағынаға ие болады. Әліппе, ана тілі мен әдеби оқу – бұл баланың рухани өмірінде шешуші рөл атқаратын пәндер. Бұл таным, ойлау, даму құралдары. Олар шығармашылық байыту

мүмкіндіктеріне бай. Танымның бүкіл ағымы тіл арналары арқылы жүреді: сөздер арқылы ұғымдар игеріледі, ой мен сөйлеу тіл формаларында құрылады. Сөйлеу, өз кезегінде, интеллектті дамыту арнасы болып табылады [3].

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту қиын міндет. Оқушыларымда шығармашылық бастаманы дамытуға тырысамын. Сабақтарда мен балаларға өз шешімдерін табуға мүмкіндік беретін проблемалық жағдайларды қоямын. Шығармашылық белгілері:

- ақыл-ойдың икемділігі;
- шығармашылық;
- зияткерлік;
- идеяларды түрлендіру және қалыптастыру қабілеті;
- қиялдың дамуы.

Қазақ тілі сабақтарындағы шығармашылық тапсырмалардың түрлері:

1. Дидактикалық ойындар;
2. Жұмбақтар мен кроссвордтар;
3. Ертегілер мен өлеңдер жазу;
4. Схемаларды құру;
5. Шығармалардың әртүрлі формалары;
6. Досыңызға осы немесе басқа әрекетке деген көзқарасы бар хаттар.

Жұмбақтар үлкен мәнге ие. Олар балаларды жарқын, бейнелі, қарапайым сөйлеуге үйретеді. Жұмбақтармен жұмыс - бұл ойлауды, ақылдылықты, қиялды тәуелсіз дамытудағы жаттығу. Жұмбақтар балалардың жадын байытады. Жұмбақтарды қолданатын сабақтар қызықты өтеді және оқушыларды шаршатпайды, оларға ақыл-ойға пайдалы жаттығулар береді [4].

Бастауыш сынып оқушыларының ойлауы нақты, олардың әлемге деген көзқарасы маңызды. Жұмбақ құрастыра отырып, олар өз назарын нақты, нақты қабылданған немесе қиялда қайта жасалған тақырыпқа аударуға мүмкіндік алады. Бұл жағдайда жас студенттердің объектілерді қабылдауда әлі жеткілікті тәжірибесі жоқ екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан бақылау жүргізу белгілердің бүкіл кешеніне емес, олардың ішіндегі ең жарқын, осы тақырып немесе құбылыс үшін ең маңызды, сонымен қатар оңай қабылданатын адамдарға назар аударуды қамтиды.

Жұмбақтың пайдасына тағы бір дәлел оның құрылымының ерекшеліктерімен байланысты. Жұмбақ әдетте бір затты басқа жақын немесе ұқсас белгілермен немесе әрекеттермен ауыстыруды немесе жасырын заттың белгілерін, әрекеттерін сипаттауды қамтиды. Жұмбақтардың бұл ерекшелігі олармен жұмыс жасау барысында балаларда әлемнің бейнелі көзқарасын, демек, сөйлеу бейнесін дамытуға мүмкіндік береді [5].

Бұл жанрдың тағы бір ерекшелігі: жұмбақ – бұл поэтикалық шығармашылықтың бір түрі, ол әрдайым қысқа шығарма болып табылады, бұл бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды, әсіресе бірінші сыныпта шағын мәтін жазуға қол жетімді болған кезде.

Сабақта жұмыс бірнеше кезеңде жүргізіледі:

Бірінші кезең-жұмбақтарды болжау. Балалардың назары жұмбақтардың екі ерекшелігіне аударылады:

- а) заттың өзі емес, оған ұқсас басқа зат деп аталад;
- б) заттың ең айқын айрықша белгілері көрсетіледі.

Болжау және талдау үшін осы жанрдың ерекшеліктері айқын көрінетін жұмбақтар қолданылады.

Екінші кезең-бақылау. Мұнда объектіні оның ең маңызды белгілерін анықтау, сондай-ақ аллегория үшін қолдануға болатын ұқсас затты табу мақсатында қарау жүргізіледі. Үшінші кезең – жұмбақтардың нақты құрамы, алдымен ұжымдық, содан кейін тәуелсіз. Балалардан рифмалық жұмбақтарға міндетті түрде қол жеткізуге болмайды. Кіші мектеп оқушылары өз жұмбақтарын рифмалық формада айтады.

Жұмбақтарды құрастыру.

Дайындық жұмыстары балаларға жұмбақтар жасау кезінде ең дәл және мәнерлі сөздерді таңдауға көмектесетін бірнеше ойындарды қамтиды.

1. "Жұмбақты шешу" ойыны.

Әр желінің асты толған көк қоян,

Жаз болғанда көк қоянды жеп қоям.

(қияр)

Бұтағында азығы

Ортасында азығы.

(алма)

2. «Жаңылташты айт» ойыны

Күш, күш, күшігім,

Қарда жатсаң үсідің.

Кір, кір, үйге, күшігім,

Ки көкемнің ішігін!

Балалар өлең оқығанды ұнатады, өздері жазуға тырысады. Мен өз жұмысымда «Мен бастаймын, ал сен жалғастырасың» ойынын қолданамын. 1-сыныпта сауаттылықты үйрену кезінде әр сабақты буынды біріктірулер арқылы мәтінді оқуды бастауға болады, оқушылар соңын ойлап табады:

1. Үлкендердің алдын -

2. Кішкене баланы -

3. Құстарды -

4. Қыз баланы -

2 сыныптан бастап балаларға өлеңдерді аяқтауды ұсынуға болады. Балалар өлеңдердің жалғасын жазғаннан кейін әртүрлі тапсырмаларды ойластыруға болады:

- зат есімдерді атаңыз, жынысын, санын, септігін анықтаңыз;

- етістікті таңдаңыз, санды, шақты анықтаңыз;

- екпінмен тексерілетін түбірде екпінсіз дауысты дыбысы бар сөздерді табыңыз, тексеруді таңдаңыз. Қазақ тіліндегі сабақтарға қызығушылық тудыратын, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыратын ең тиімді құралдардың бірі - дидактикалық ойын.

Ойын - бұл оқу процесінің бөлігі, ешкімге құпия емес. Ойын сөзді фонематикалық қабылдауды қалыптастыруға көмектеседі, баланы жаңа ақпаратпен байытады, ақыл-ой белсенділігін, зейінін белсендіреді, ең бастысы сөйлеуді ынталандырады. Нәтижесінде балалар орыс тіліне қызығушылық танытады.

Ойынның мақсаты - білімге, ғылымға, кітапқа, ілімге деген қызығушылықты ояту. Бастауыш мектеп жасында ойын іліммен бірге баланың дамуында маңызды орын алады. Балаларды дидактикалық ойын жағдайына қосқан кезде оқу іс-әрекетіне деген қызығушылық күрт артады, зерттелетін материал олар үшін қол жетімді болады, өнімділік айтарлықтай артады.

Қазақ тілі сабақтарында мен осы немесе басқа тақырыпты ойын түрінде үйренуге көмектесетін жаттығулар мен дидактикалық ойындарды жиі қолданамын, оқушылар оны түсінбестен есте сақтайды. Балаларға дидактикалық ойындар өте ұнайды. Мысалы:

«Сөз тіркестерін бір сөзбен ауыстырыңыз», «Сөйлемдерді аяқтаңыз», «Тірек сөздер бойынша әңгіме жасаңыз».

"Ұсыныс тұрғындары" қиял ойыны. Рөлдер бөлінеді:

1 – бастауыш;

2 – баяндауыш;

3 – анықтауыш,

4 - пысықтауыш.

Сонымен қатар, тыныс белгілері мен сөйлеу бөліктері болуы мүмкін. Әр қатысушыға оның рөлі бекітіледі. Жүргізуші фразаны оқығаннан кейін, қатысушылар берілген рөлді нақты орындай отырып, оны құрастырады. Осыдан кейін әркім өз сөзін кезекпен айтады. Жұмысқа қатыспайтын балалар тапсырманың дұрыстығын тексереді.

"Эстафета-әңгіме" белгілі бір уақыт ішінде ұжымдық оқиғаны кім сәтті жазады (топтарда жұмыс істеу). Әрбір қатысушы жазылғанға тек бір-екі сөйлем қосуға құқылы. Әңгіме тақырыбын мұғалім анықтайды. Ойынның мақсаты - балалардың сөйлеуін белсендіру.

«Лингвистикалық ойындар» біз қандай сөз туралы айтып отырмыз?

Онда «әлем тұр», ол «күннен гөрі жарқырайды», «отта жанбайды», «суда батпайды», «өтірікпен дос емес». (Шындық)

«Шындық» сөзін түсіндіруге тырысыңыз (оқушылар түсіндірме сөздіктермен жұмыс істейді және сөздің мағынасын дәптерге жазады). «Шындық» сөзінің достары мен жауларын табыңыз (синонимдер, түбір сөздер - достар, антонимдер -жаулар). Сөзбен мүмкіндігінше көп мақал - мәтелдер жазыңыз.

Әдеби оқу және әдебиет сабақтарында шығарманы оқығаннан кейін оқушыларға пікір жазу ұсынылады. Кері байланыс - бұл оқылған ауызша немесе жазбаша мәлімдемеге баға беру. Пікір жазуда кейіпкерлер, олардың ойлары мен әрекеттері, шығарманың тақырыбы мен идеясы туралы айтылады: автор не туралы айтқысы келді, ол нені қорғайды, немен күреседі. Пікірдегі ойлар, пайымдаулар, мәлімдемелер мәтіндегі мысалдармен расталады.

Пікір жазудың жоспары:

1. Автор, шығарманың атауы.
2. Тақырып (жұмыста не туралы айтылады).
3. Шығарманың негізгі кейіпкерлері. Олар қандай? Олардың қайсысы ұнады, кім жоқ?

Неліктен?

4. Ең күшті Эпизод әсері.
5. Шығарманың басты ойы неде?

Тірек сөз тіркестері:

1. Мен оқиғаны оқыдым ...
2. Ол туралы айтады ...
3. Негізгі кейіпкерлер ...
4. Маған ең үлкен әсер эпизод болды, жылы қайсысы... (Маған эпизод ерекше ұнады, қайсысы...)
5. Әңгіменің басты ойы-бұл ... (Автор оқырманға айтқысы келді...).

Мен бастауыш мектептегі сабақтарда сыни ойлауды дамытудың кейбір танымал әдістерін қолдану бойынша өз тәжірибеммен бөліскім келеді, Мен оны қолданамын және менің ойымша жақсы нәтиже береді.

"Кластер құру"

Бұл материалды графикалық түрде ұйымдастырудың тәсілі, бұл белгілі бір тақырыпқа шынайы берілген кезде пайда болатын ойлау процестерін көрнекі етуге мүмкіндік береді. Кластер - ойлаудың ең жоғары формасының көрінісі.

Әрекеттер тізбегі қарапайым және қисынды:

1. Бос парақтың (тақта) ортасында идеяның, тақырыптың "жүрегі" болып табылатын кілт сөзді немесе сөйлемді жазыңыз;
2. Осы тақырыпқа сәйкес келетін идеяларды, фактілерді, бейнелерді білдіретін сөздерді немесе сөйлемдерді "жазыңыз" (Ы. Алтынсарин);
3. Жазу кезінде пайда болған сөздер Негізгі ұғыммен түзу сызықтармен байланысады. Нәтижесінде біздің ойларымызды графикалық түрде көрсететін, осы тақырыптың ақпараттық өрісін анықтайтын құрылым пайда болады.

"Синквейн".

Француз тілінен шыққан "sing" – бес. Бұл бес жолдан тұратын өлең. Материалды синтездеу әдісі ретінде қолданылады. Форманың нақтылығы ақпаратты қорытындылау, ойды бірнеше мағыналы сөздермен, сыйымды және қысқа өрнектермен жеткізу қабілетін дамытады.

Тәжірибенің мәні: оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және әркімнің шығармашылық қабілеттерін дамыту және қалыптастыру үшін ең қолайлы жағдайлар жасау негізінде белсенді шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу, оқу іс-әрекетінде оқушылардың жеке ерекшеліктерін анықтау және пайдалану [6].

Шығармашылықты дамыту бойынша жұмыстың мақсаттылығы, жүйелілігі оң нәтижелерді қамтамасыз етеді және қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1. Балалардың сөйлеуі жаңа сөздермен байытылған, олардың лексикасы кеңейген;
2. Қазақ тілін үйренуге деген қызығушылық артып келеді;
3. Орфографиялық қырағылық артады, қазақ тіліндегі, әдеби оқудағы үлгерім жақсарады.
4. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қабілеттері, байқау, ойлау, балалардың қиялы дамиды.
5. Балалар шығармашылық байқауларға қуана қатысады. Еңбек сыйымдылығы-оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту тұрғысынан өзінің педагогикалық тәжірибесін қайта қарастыру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 2015. - 25 б.
- 2 Нұғыманов И., Қашқынбаева З., Сөйлеу мәдениетінің теориялық негіздері. // Қазақстан мектебі. №3 2002. - 41-43б.
- 3 Абраева Б. Шығармашылыққа баулу. // Бастауыш мектеп. №12 2006. - 28-29 б.
- 4 Утепова Р. Қазақ тілін дамытудың кейбір мәселелері//Бастауыш мектеп №6, 2015, -17-19 б.
- 5 Несіп Д. Бастауыш мектепте оқушылардың оқырмандық мәдениетін қалыптастыру мәселелері. // Бастауыш білім. №4,2018. - 3-4 б.
- 6 Қарабалина Ж. Тіл дыбыстарын дұрыс айту. // Бастауыш мектеп. №3-4, 2016, 21-23 б

ӘОЖ 9(571) 333.16

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ БАСТЫ СИПАТЫ ЖӘНЕ ЖАҢАША БАҒЫТТАРЫ

Орынбасаров Ш.А., 1 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., **Сантаева К.Т.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ-сы

Chizo_01@mail.ru

Мақалада еліміздің білім беру жүйесіндегі соңғы жылдарда енгізілген өзгерістер туралы және де ол өзгерістердің балаларға тигізер әсері және мұғалімдер нені ескеруі керек екендігі туралы қарастырылды

Тірек сөздер: *Оқушы, мұғалім, критериялды бағалау, сыни тұрғыдан ойлау, АКТ*

В статье рассматриваются об изменениях, внесенных в последние годы в системе образования страны, а также о влиянии этих изменений на детей и о том, что учителя должны учитывать

Ключевые слова: *Ученик, учитель, критерияльное оценивание, критерияльное мышление, ИКТ*

The article discusses the changes made in recent years in the country's education system, as well as the impact of these changes on children and what teachers should take into account

Key words: *Student, teacher, criterion assessment, criterion thinking, ICT*

Білім беру мазмұнын жаңарту – ең алдымен, орта білім беру моделінің өзін, оның құрылымын, оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдері мен әдістерін қайта қарау, оқушылардың жетістіктерін бағалаудың түбегейлі жаңа жүйесін енгізу. Аталған бағдарламаның басты мақсаты – бәсекеге қабілеттілікті, функционалдық сауаттылықты арттыру, балаларды тиісті біліммен қамтамасыз ету және оларға қажетті қасиеттер мен құндылықтарды сіңіру[1].

Қоғамның жаһандануы, адам ресурстарын жұмылдыру, акт-дағы үлкен өзгерістер, интернеттегі ақпараттың қол жетімділігі, БАҚ пен технологиялардың өсіп келе жатқан әсері, білім берудегі жаңа инновациялар отандық білім беруде де өзгеріс қажеттілігін тудырды. Қазіргі уақытта мектептен оқушылардың сыни ойлау және проблемаларды шешу қабілеті, командалық жұмыс және көшбасшылық қасиеттері, икемділік және жаңа жағдайларға бейімделу қабілеті, бастамашылдық және кәсіпкерлік дағдылар, ауызша және жазбаша ойларды сауатты және нақты жеткізе білу, ақпаратты іздеу және табу қабілеті, қызығушылық пен қиял сияқты дағдыларына баулып келеміз. Бүгінгі таңда біздің қоғам алдында тұрған ең өзекті және әлеуметтік маңызды міндеттердің бірі – білім беру мазмұнын жаңарту жолдарын іздеу. Соңғы жылдары отандық білім беру тәжірибесінде болған өзгерістер мектеп жұмысын өзгеріссіз қалдырмады. Жаңа бағдарлама бойынша оқушының жетістіктерін критериялды бағалау енгізіледі. Ол екі бөліктен тұрады: қалыптастырушы және жиынтық бағалау. Жалпы білім беру жүйесі бойынша классикалық бағалаудың орнына мұғалім оқушының жұмысын орындау туралы пікір жазады, яғни оның жетістіктерін көрсетеді, оқушының сабақта не білгенін және нені іздеу керек екенін түсіндіреді. Мұндай жазбалар ата-аналармен кері байланысты сақтау үшін қажет, осылайша оқу процесін уақтылы реттей алуға болады.

Теориялық тұрғыдан алғанда, әр сабақта бағалардың болмауы өз пікірін еркін айтуға, тіпті қателесуге, оқушыларды бірге жұмыс істеуден қорқудан қорғауға, оларды жақсы баға алу үшін емес, жеке қызығушылық үшін білімнің құндылығына бағыттауға мүмкіндік беруі керек. Бірақ іс жүзінде оқушылар, әсіресе әр үй тапсырмасы үшін баға алуға дағдыланғандар мұғалім белгілеген тапсырманы орындағысы келмейді. Мектепте бағалаудың болмауы тақырыбы бүгінде әлеуметтік желілерде және ата-аналарда белсенді талқыланып, дүрбелең тудырады. Алайда, бастауыш сынып оқушылары, жаңартылған бағдарлама бойынша бірден оқи бастаған және дәстүрлі бағаларды білмейтіндер мұндай проблемаға тап болмайтынын атап өткен жөн. Жаңартылған жүйе жағдайындағы мұғалімнің басты міндеті оқушылардың оқуға деген ішкі ынтасын дамыту, олардың табысты нәтижеге бағытталу болып табылады.

Сонымен қатар, жаңартылған бағдарламаның жаңалығы күтілетін нәтижелерді нақты анықтау. Бағалау жүргізілетін критерийлерді (дескрипторлар) барлық 3 тарап - мұғалім, оқушы және ата-ана алдын ала біледі, бұл оқушыларды объективті емес бағалау мәселелерін де жоққа шығарады. Білім берудегі ең маңызды компонент – мұғалім, сондықтан білім беру сапасын арттырудың басты факторы – мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастыру. Жаңа стандарт – бұл мұғалімнің өз тәжірибесіне, оқыту стилі мен тәсілдеріне деген көзқарасындағы өзгерістер. Табысқа жетудің кілті – оқытудың жаңа тиімді және сапалы әдістерін іздеу.

Педагогикалық тәжірибемен алмасу, мұғалімдердің құзыреттілігін арттыру бойынша жұмыстың табысты нысаны «Жыл мұғалімі», «Педагогикалық идеялар панорамасы», «Үздік сабақ» сынды іс-шаралар. Технологияның қарқынды даму ғасырында тәрбиеленген қазіргі бала мұғалімдерден жаңа тәсілдерді және тіпті оқыту жүйесіндегі түбегейлі өзгерістерді талап етеді. Жоғары оқу орындарының түлектері тағылымдамашы-мұғалімдерде туындаған проблемаларға тап болмауы үшін, біріншіден, білім беру мамандықтарының студенттерін жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламасы бойынша пәндерді оқу жоспарларына енгізу; екіншіден, ЖОО-да практикалық сабақтар өткізу үшін жаңашыл мұғалімдерді шақыру; үшіншіден, студенттердің тілдік дайындығын күшейту; төртіншіден, оқушыларды бағалау мен оқытудың жаңа технологиялары мен әдістері бойынша практикаға бағытталған тренингтер мен семинарлар өткізу шараларын қабылдаған дұрыс. Барлық басқа тәуелсіз республикалар сияқты Қазақстан да посткеңестік кезеңнен жақсы білім беру жүйесін мұра етті. Халықтың білім деңгейі мен біліктілігі, оқу процесінің тиімділігі, ғылыми әлеуеті бойынша ол көптеген дамыған елдерден асып түсті. Қазіргі кезеңде Қазақстандағы білім беру жүйесінің құрылымы мынадай деңгейлерді қамтиды:

- 1) мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту;
- 2) бастауыш білім беру;
- 3) негізгі орта білім беру;
- 4) орта білім беру;
- 5) орта білімнен кейінгі білім беру;
- 6) жоғары білім беру;
- 7) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру [5, 5-10б.].

Бүгінгі таңда мектеп келбетін қарқынды түрде өзгертуде. Бұл, ең алдымен, білім берудегі елеулі өзгерістерге байланысты. Мұғалімдердің алдында: «Ақпараттандыру дәуірінде қалай оқыту керек?»

«Білім сапасын қалай арттыруға болады, сабақта алған білім оқушының бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуына қалай көмектеседі?» деген сұрақтар қояды.

Бағдарламаның күтілетін нәтижелері оқушылардың қалай оқуға болатындығын үйрету дағдыларын қалыптастыру және соның салдарынан күзіндеттілігін көрсететін, соның ішінде цифрлық технологияларда дамыған сыни ойлау қабілеті бар тәуелсіз, ынталы, сенімді, жауапты тұлғаларды қалыптастыру болып табылады.

Бағдарламаның барлық 7 модулін зерттеп, мен өзіме жоспар құрдым:

- жақсы бірлескен орта құру сабақта жақсы көңіл-күйге ықпал етеді, сондықтан балалар өздерін жайлы сезінетін ынтымақтастық атмосферасын құру керек;
- олардың алдында туындаған проблеманы шешу жолдарын өздері табуына көз жеткізу;
- оқушылардың барлық жеке қабілеттері ескерілетіндей оқу үдерісін жүргізу және дайындау;
- топта, жұпта жұмыс істеу үшін тапсырмаларды көбірек пайдалану;
- сұрақтарды неғұрлым тереңірек жақындататындай етіп құрастыру;
- оқушылардың сыни ойлауын дамытуға аса байыпты қарау;
- жан-жақты үйлесімді дамыған, функционалды сауатты тұлғаға ықпал ету.

Білім беру мазмұнын жаңарту аясында оқыту мен тәрбие бағыттары құндылық пен дағдыны дамытуға, оқушыны жеке тұлға ретінде жетілдіруге, оқушының өзіндік іс әрекетін қалыптастыруға, пәндердің бір-бірімен байланысын күшейтуге ықпал жасайды. Яғни, оқушының өзін-өзі тұлға ретінде жүзеге асыруына мүмкіндік беру мен қолайлы оқу ортасын құру қажеттілігі туындайды. Ұлы философ әл-Фараби “Адамға ең бірінші білім емес, рухани тәрбие берілу керек, тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі” – деп айтқандай, баланың тұлғалық дамуы тікелей тәрбиеге байланысты.

Жаңартылған оқу бағдарламаларында оқушылардың бойында құндылықтары мен дағдылары анықталды. Жаңартылған білім беру бағдарламасы мазмұнындағы құндылықтары

Құндылықтар	Дағдылар
ағылшын Шығармашылық сабақтың және және сын аяқтайтын тұрғысынан оқиғаны ойлау	оқыту Сын сырттай тұрғысынан сауаттылығына ойлау
Қарым-қатынас мүмкіндік жасау қабілеті	ретінде Білімді отырып шығармашылық пайдалануы тұрғысынан қолдана мүмкіндіктерімен білу қабілеті
Өзгелердің түрлер мәдениетіне сезімі және тарихи көзқарастарына құрметпен қарау	мүмкіндік Проблемаларды жаңа шешу қабілеті
жылы Жауапкершілік	Ғылыми-мүмкіндігі зерттеу алады дағдылары
жетілдірудегі Денсаулық, оқыту достық білім және етеді басқаларға қамқорлық тәрбиенің көрсету	Қарым-қатынас плагиат дағдылары (мазмұны тілдік арналған дағдыларды қоса күндерді алғанда)
Өмір технологияның бойы медициналық оқуға білім дайын ағылшын болу	кеңейтілген Жеке оқушылардың және түлектері топпен гранттарды жұмыс істей сағат білу қабілеті
	күтілетін АКТ мәңгілік саласындағы және дағдылар

Құндылықтар жүйесін қалыптастыруда оқу мен тәрбие негізінде жаңаша оқыту формаларын тұлғаның өзін-өзі танытуы үшін саралап таңдалғаны жөн. Көрнекті психолог Л.С.Выготский: – Жақсы оқыту деп, ол баланың дамуына ілгері жүретін, оны жетекке алатын оқытуды айтады, – деп тұжырымдайды. Выготскийдің айтуы бойынша, жақын арадағы даму аймағы – оқушының өз бетінше шешкен міндеттердің көмегімен анықталған өзекті даму деңгейі мен үлкендердің басшылығымен және анағұрлым қабілетті жолдастарымен бірігіп шешілген міндеттер арқылы анықталатын болжамды даму деңгейі арасындағы қашықтық.

Заманауи сабақта АКТ-ны пайдалана отырып, мұғалім бір мақсатты көздеуі керек: сабақты өз оқушылары үшін нәтижелі ету. Ал мұны мектеп оқушыларының өзара ақпарат алмасуына жағдай жасау, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін интерактивті әдістерді қолдану, тарихи анықтамалықтармен, тапсырмалар кітаптарымен, дүниежүзілік желі материалдарымен жұмыс жасау, мультимедиялық құрылғыларды, электронды оқулықтарды пайдалану арқылы жүзеге асыруға болады. Отандық және шетелдік ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау әлемдік ғылымда АКТ-мен жұмыс істеуде айтарлықтай тәжірибе жинақталғанын көрсетті

Оқу процесінде заманауи ақпараттық-компьютерлік технологияларды қолданумен байланысты проблемаларды қамту ғалымдардың іргелі еңбектерінде бастау алып, дамыды: П.Кирштейн, В.Каффенбергер, Х.Фрез, В.Йенсен, Р.Уильямс Б. Гершунский, В.Глушков, А.Ершова, К.Маклин, Ю.Машбица, С.Паперта, Е.Полат. Бұл авторлардың еңбектері компьютерлік технологияларды оқыту тәжірибесіне енгізу оқу үрдісінің тиімділігін арттырудың бір түрі екенін көрсетеді.

Өскелең ұрпақты тәрбиелеудің тиімділігін арттыруға байланысты мәселелердің ішінде балалардың тарихи санасын қалыптастыру маңызды орын алады. Бұл тақырып соңғы онжылдықтарда болып жатқан өзгерістер аясында әсіресе өзекті болып табылады: демократиялық Қазақстанның қоғамдық-саяси, экономикалық өміріндегі жаңа құбылыстар, ұрпақтар арасындағы байланыстың жоғалуы да бар. Жасөспірім әртүрлі өмірлік жағдайларға тап бола отырып, оны талдай білуі, белгілі бір оқиғаға дұрыс қорытынды жасай білуі керек.

Қазақ халқының аса көрнекті ғалымы, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «Әрбір мұғалімнің негізгі мақсаты – сабақ сапасын көтеру, түрін жетілдіру», «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек» деп айтқандай қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Сондықтан мұғалім заман талабына сай өзгеруі қажет деген ойы қазіргі заманымыздағы білім беріу үрдісіне өте сай айтылған.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Оқушылардың бойына XXI ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Б.Момышұлы «Ұстаздық – ұлы құрмет. Себебі ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді», [9] – дегендей, сапалы білім, саналы тәрбие берген қоғамдағы ұстаз қауымының орны ерекше екенін ұмытпай, қоғамның әр мүшесі жан-жақты қолдау көрсетуі қажет деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции // Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана, 10 қаңтар 2018 г. [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.akorda.kz>.

2 Материалы Встречи Н.А.Назарбаева с министром образования и науки Е.Сагадиевым 9 сәуір 2018 жыл // [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.akorda.kz>.

3 Н. Горохова Плюсы и минусы обновленного содержания // Газета Приуралье, - 2017. - №27.

4 И.П.Заминава О трудностях и задачах обновления содержания образования // Газета Білімді Ел - Образовательная страна (Республиканская образовательная общественно-политическая газета). 3-5 б.

5 Б.Абдыкаримов Некоторые вопросы модернизации профессионального образования в Казахстане// Вестн. Караганд. ун-та. Сер.пед.2005 № 3. 5–10 б.

6 С.А.Абдыманапов Элитарный образовательный сектор – путь к интеграции и мировое академическое пространство // Социально-гуманитарные знания, - 2006№ 1. 223–238 б.

7 М.Айсина Образование - приоритет социальной политики государства // Успех, 2005.- № 4. 4–5 б.

8 К. К.Актаева История школьного образования в Казахстане в работах советских исследователей (1917г. Первая половина 80-х годов 20в.), Дис. Канд.пед.наук-Астана,2000 23-27

9 Білім айнасы газеті // [Электрондық ресурс]- <https://bilimainasy.kz/ұстаздық-қызмет-ұлы-құрмет/>

ӘОЖ: 37:372.8

ҚР ЖОО-ДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Оспанова Б.К., «Педагогика және психология» кафедрасының доцент м.а., PhD доктор
«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей қ., Қазақстан,

sandorik84bk@mail.ru

Инклюзивті білім беруді дамыту білім беру жүйесіндегі мемлекеттік саясаттың басым міндеттерінің бірі болып табылады, сонымен қатар, инклюзивті білім беруді дамыту қажеттілігі күн сайын артып келеді. Ерекше қажеттілігі бар балалар өз құрдастарымен қатар толыққанды оқып, білім алуды, білім беру ортасына бейімделуді және интеграцияны, қоғамда әлеуметтенуді қажет етеді. Болашақ педагогтарды инклюзивті білім беру ортасына кәсіби іс-әрекетке даярлау мәселесі қазіргі таңда өзекті. Осы орайда, ЖОО-дағы инклюзивті білім беруді модернизациялау және дамыту аймағындағы кәсіби құзыреттіліктерді дамыту бүгінгі таңда өзекті мәселе. Сондықтан, мақалада «Alikhan Bokeikhan University» ББМ мысалында инклюзивті білім беру тәжірибесі туралы баяндалады.

Тірек сөздер: жоғары оқу орны, инклюзивті білім беру, кәсіби құзыреттілік, инклюзивті білім беру ортасы

Развитие инклюзивного образования является одной из приоритетных задач государственной политики в системе образования. Потребность в развитии инклюзивного образования растет с каждым днем. Дети с ООП наряду со сверстниками нуждаются в полноценном обучении, адаптации и интеграции в образовательную среду, социализации в обществе. Сегодня проблема подготовки будущих педагогов к профессиональной деятельности в инклюзивной образовательной среде актуальна. В этой связи развитие профессиональных компетенций в области модернизации и развития инклюзивного образования в вузе является актуальным вопросом на сегодняшний день. В статье будет рассказано об опыте инклюзивного образования на примере УО «Alikhan Bokeikhan University».

Ключевые слова: высшее учебное заведение, инклюзивное образование, профессиональная компетентность, инклюзивная образовательная среда.

The development of inclusive education is one of the priorities of state policy in the education system. The need for the development of inclusive education is growing every day. Children with OOP, along with their peers, need full-fledged education, adaptation and integration into the educational environment, socialization in society. Today, the problem of preparing future teachers for professional

activity in an inclusive educational environment is relevant. In this regard, the development of professional competencies in the field of modernization and development of inclusive education at the university is an urgent issue today. The article will tell about the experience of inclusive education on the example of the educational institution "Alikhan Bokeikhan University".

Key words: higher education institution, inclusive education, professional competence, inclusive educational environment.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында ерекше қажеттілігі бар балаларды қолдауға бағытталған көлемді іс-шаралар іске асуда. Осы жағдайда халықаралық тәжірибеде және білім берудің барлық деңгейінде инклюзивті білім беруді іске асыруға жасалған арнайы және инклюзивті білім беру саласындағы қолданыстағы заңнаманы талдау өте маңызды болып отыр. Өйткені, еліміздегі инклюзивті білім беру жүйесінің дамуы туралы ресми дерек Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында [1] оқытудың қауіпсіз және жайлы ортасын қамтамасыз ету міндетінде инклюзивті ортада ерекше қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу үшін мамандардың тапшылығы, Кәсіби стандарт негізінде [2] инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істейтін педагогтар үшін біліктілік талаптары жаңартылуы қажет екендігі атап көрсетілген. Болашақ педагогтарды инклюзивті білім беру ортасына кәсіби іс-әрекетке даярлауда тұлғалық қалыптасуы Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысына ҚР Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысымен бекітілген «Білімді ұлт» сапалы білім беру» [3] ұлттық жобасына негізделеді.

Әдістер мен материалдар. Білім беру саласы бойынша тұжырымдамалар негізінде ғылыми жұмыстардың мазмұны инклюзивті білім беру, ондағы мәселелерді психологиялық-педагогикалық қолдау жөніндегі бірнеше еңбектерде зерттелген. Отандық ғылыми-педагогикалық зерттеулерде: Қазақстан Республикасында инклюзивті білім берудің нормативтік-құқықтық негіздерін зерттеген: Р.А. Сүлейменова [4], инклюзивті білім беру жағдайында педагог кадрларды даярлау мәселесімен З.А. Мовкебаева [5], жалпы білім беретін мектептің оқу үдерісіне мүмкіндігі шектеулі балаларды қосудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайының ғылыми-әдіснамалық аспектілерін А.А. Байтұрсынова [6], ересектердің инклюзивті білім беру аймағында кәсіби оқытуын ұйымдастырудың ғылыми-әдістемелік негіздерін А.Қ.Құсайынов, А.Х. Арғынов, Р.А. Жумаканова [7], мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық негіздері, ерекшеліктері мен инклюзивті білім беру жағдайында мұғалімдердің кәсіби даярлық негіздерін И.А. Оралканова [8], А.К. Оралбекова [9], «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стрессті жеңуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу мәселесін А.К. Махадиева [10], «Инклюзивті білім берудің негіздері» оқу құралының авторлары А.Т. Искакова, Г.З. Закаева, З.А. Мовкебаева, А.Б.Айтбаева, А.А. Байтұрсынова [11], «Инклюзивное образование: учебное пособие для ВУЗов» оқу құралының авторлары З.А.Мовкебаева, И.А. Денисова, И.А.Оралканова, Д.С.Жакупова [12], «Инклюзивное образование» оқу әдістемелік құрал авторлары С.С.Жубакова, Б.С. Байменова [13] қарастырған. Бұл зерттеу еңбектерінде инклюзивті білім беруді дамытудың әдіснамалық негіздері, мүмкіндіктері, ұйымдастыру, жүзеге асыру шарттары, болашақ мамандарды кәсіби бейімделуге даярлаудың негіздері мазмұндық көрініс алған.

Нәтижелер мен талқылаулар. Инклюзивті білім беруді дамыту білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басым міндеттерінің бірі болып табылады, сонымен қатар, инклюзивті білім беруді дамыту қажеттілігі күн сайын артып келеді. Ерекше қажеттілігі бар балалар өз құрдастарымен қатар толыққанды оқып, білім алуды, білім беру ортасына бейімделуді және интеграцияны, қоғамда әлеуметтенуді қажет етеді. Болашақ педагогтарды инклюзивті білім беру ортасына кәсіби іс-әрекетке даярлау мәселесі қазіргі таңда өзекті. Осы орайда, ЖОО-дағы инклюзивті білім беруді модернизациялау және

дамыту аймағындағы кәсіби құзыреттіліктерді жетілдіруде «Alikhan Bokeikhan University» ББМ жұмыстар жүргізілуде. Атап айтсақ, инклюзивті білім беру мәселесі бойынша зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдар, докторанттар, практик мамандар – психологтар, дефектологтар, әлеуметтік қызметкерлер, тьюторлар және инклюзивті сыныптарда сабақ беретін мұғалімдер бар. Алайда, барлық осы мамандар мен мекемелердің жұмысы оқшауланған, тығыз байланыс, бірлескен жұмыс, тәжірибе алмасуды қажет етеді. Осы орайда «Alikhan Bokeikhan University» ББМ Израиль мемлекетінің Қазақстандағы төтенше және уәкілетті елшісі Лиат Вексельман ханымның Шығыс Қазақстан облысына ресми сапары барысында Қазақстан-Израиль инклюзивті білім беру бағдарламаларын дамыту орталығы ашылды. Орталық университет басшылығының бастамасымен ашылды.

Мақсаты: білім беру мекемелерінің барлық деңгейлерінде (мектепке дейінгі және жоғары оқу орнынан кейінгі) инклюзивті білім беруді жүзеге асыруда мамандарға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету.

Міндеттері: орталық инклюзивті білім беру міндеттерін іске асырып жүрген мамандар мен мекемелердің жұмысын өзара үйлестіруге, әдістемелік нұсқаулықтар мен бағдарламаларды әзірлеуге, біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастырып, әлеуметтік жобаларды іске асыруға және инклюзивті білім берумен айналысатын тараптардың диалог алаңы әрі ресурстық орталығы ретінде қызмет атқаруға бағытталған.

Инклюзивті білім беру орталығы неліктен ABU-да?

1. Біздің Университет толыққанды әлеуметтік бағдарланған жоғары оқу орны ретінде дамудың жаңа стратегиялық пайымын айқындайды, ол өңірдің әлеуметтік маңызы бар проблемаларын шешуге үлес қосады, әлеуметтік бағдарланған бағдарламалар мен жобаларды іске асырады. Инклюзивті білім беру бағдарламаларын дамыту орталығының ашылуы ЖОО-ның әлеуметтік университет ретіндегі имиджін нығайтуға елеулі демеу болады.

2. Біз өңірдегі жалғыз педагог - психолог мамандарды барлық деңгейде даярлайтын (бакалавр-магистратура – докторантура) жоғары оқу орны болып табыламыз. Инклюзивті білім беру мәселесімен байланысты диссертациялық зерттеулері бар докторанттар білім алуда. Кафедраның профессорлық-оқытушылық құрамы орталықтың міндеттерін жүзеге асыру үшін жақсы әлеуетке ие.

3. Орталықтың қызметі «Педагогика және психология» кафедрасының ПОҚ, сондай-ақ гуманитарлық факультеттің білім алушыларының ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамытуға оң ықпал етеді.

4. Орталықтың қызметі арқылы орнатылған тұрақты байланыстардың арқасында университет педагогикалық және әлеуметтік білім беру бағдарламалары бойынша оқитын студенттердің практикадан өтуі үшін мекемелер базасын кеңейтуге жақсы мүмкіндіктерге ие.

Неге Қазақстан-Израиль орталығы?

Қазақстанның инклюзивтік оқытуды іс жүзінде жүзеге асыру бойынша бай тәжірибесі жоқ. Орталықтың жұмысы алдыңғы қатарлы шетелдік тәжірибеге негізделуі керек.

Израиль-білім берудің барлық деңгейлерінде инклюзивті оқытуды толық іске асырған әлемдегі жетекші ел. Израиль мамандары біліктілікті арттыру курстары, өзара зерттеу жобалары, әдістемелік ұсынымдар әзірлеу және өзге де қызмет түрлері арқылы инклюзияны енгізу тәжірибесімен бөлісуге дайын. Израиль елшілігі өз кезегінде мамандарды тартуға, әдістемелік көмек көрсетуге, Израильдің жетекші оқу орындарымен және мамандандырылған орталықтарымен байланыс орнатуға дайын болғандықтан, бұл, әсіресе, көптеген ондаған жылдар бойы бұрынғы Семей ядролық сынақ полигоны аумағындағы жарылыстардың салдарын бастан кешіріп келе жатқан Семей өңірі үшін өзекті.

Сонымен қоса, университетіміздің педагогика және психология кафедрасының жанынан «Тілдік дамуына тежелуі бар балалармен жұмыс жасауға арналған Психологиялық-педагогикалық коррекция кабинеті» жұмыс істейді. Кабинеттің негізгі мақсаты – балалардың тиімді дамуына қажетті психологиялық-педагогикалық қызметтер көрсету, оның ішінде:

- сөйлеудегі ауытқуларды ерте жастан анықтау және түзеу;
- тілдік даму деңгейі мен динамикасын зерттеу;
- бүлдіршіндерге сөйлеу нормаларын толық игерту: туған тілінің барлық дыбыстарын жас ерекшелігіне сәйкес, толыққанды қолдануына қол жеткізу;
- дыбыстарды артикуляциялық және акустикалық белгілеріне қарай ажырата білуін, көп буынды сөздерді өз бетімен құрап айтуын қамтамасыз ету;
- балаларды ересектермен және өз құрдастарымен еркін қарым-қатынасқа түсуге үйрету, баланы дұрыс әлеуметтенуіне жол ашу: өз ойын еркін әрі түсінікті етіп жеткізуге, түрлі құрылымдық бірліктерді пайдалануға үйрету.

Кабинет соңғы үлгідегі құралдармен жабдықталған, түзету, дамыту компоненттерінен құралған оқыту ортасы жасақталған, білім беру процесін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамсыздандыру жүйесі жолға қойылған.

Жалпы, инклюзивті білім берудегі педагог-психолог қызметін ұйымдастыруда инклюзивті білім беруді енгізуді қамтамасыз ететін педагогикалық шарттарды, инклюзивті білім беруді психологиялық қолдауды қарастырамыз.

Инклюзивті білім беруді енгізуді қамтамасыз ететін педагогикалық шарттар қатарына:

- ✓ бейімделу білім беру ортасын құрастыру;
- ✓ психологиялық-медициналық-педагогикалық қолдау жүйесін ұйымдастыру;
- ✓ ерекше мұқтаждықтары бар балаларды оқытуды ұйымдастырудың әдістері мен формаларын өзгерту;
- ✓ мектеп педагогтарының ғылыми-әдістемелік жұмыстарына қолдау;
- ✓ ерекше мұқтаждықтары бар тұлғаларға қоғамның қатынасын өзгерту;
- ✓ ерекше мұқтаждықтары бар тұлғалардың өзін-өзі жетілдіру және өзіндік дамыту бағдарламаларын әзірлеу болса, ал психологиялық қолдауға:
- ✓ балалармен жұмыс (Консилиум, түзету-дамыту сабақтары);
- ✓ педагогтермен жұмыс (Психологиялық күзіреттіліктерін жетілдіру: Қалай психологиялық ахуал құруға болады? Қалай қоршаған ортаға белсенділік танытуға болады? Мақсатты қою жолдары);
- ✓ ата-аналармен жұмыс (Қорқынышты төмендету және ішкі ресурстарды өзгерту мақсатында өзара әрекеттестікті қалыптастыру);
- ✓ әкімшілікпен жұмыс (Мониторинг бойынша нақты міндеттерді орындайды, ата-аналармен психологиялық жұмыстардың нақты формалары мен ұсыныстарын енгізеді) жатқызамыз.

Осы мәселеге орай, университетіміздің «Педагогика және психология» кафедрасының профессорлық-оқытушылық құрамы 2014 жылдан әріптестік серіктестікте жанында интернаты бар № 42 жалпы орта білім беретін мектебімен жұмыс жасап келеді. Жұмыс мазмұны инклюзивті сыныптарда жұмыс жасайтын мамандарға, оның ішінде педагог-психолог, логопед, дефектолог, бастауыш сынып мұғалімдеріне оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға байланысты әдістемелік көмектер көрсетіліп, психологиялық-педагогикалық қолдау үйлесімді тиімді қызметтің жүзеге асуын қамтамасыз етеді. Жұмыс жасау бағыттары тек мамандарды ғана емес, оқушы-ата-ана жүйесі бойынша да жүзеге асырылады. Атап айтсақ, мамандарға сабақ, коррекциялық, кеңес беру бағдарламалары мен тәрбие жұмыстарының жүйелі ұйымдастырылу мәселесі және білім алушыларға дуалды оқыту жүйесі бойынша жұмыстар атқарылуда. Мектеп мамандары мен кафедраның ПОҚ бірлесе атқарған жұмыстарының нәтижесінде жыл сайын жүргізілетін іс-шараның мазмұны жылдық жоспарда нақтыланып, талқыланады. Аталған мәселенің шешімі қорытынды семинар-тренинг және дөңгелек үстел барысында шешіледі. Шешімін тапқан жұмыстар ғылыми басылымдарда жариялануда. Осы ретте білім алушылардың оның ішінде студент, магистранттардың, докторанттардың зерттеу тақырыптары бойынша эксперименттік алаңда тәжірибелік жұмыстар жүргізілуде. Инклюзивті білім берудің тәжірибесін салыстыру, талдау, зерттеулердің жетістіктерін зерделеу және жүйелеу негізінде білім алушылардың

мақалалары халықаралық конференцияларда баяндалып, жүлделі І,ІІ орындарды иеленді. Сонымен қатар, инклюзивті білім берудегі психологиялық-педагогикалық қолдау жұмыстарын халықаралық деңгейде тәжірибе алмасу мақсатында РФ Барнаул қаласындағы Алтай мемлекеттік университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының ПОҚ бірге дөңгелек үстел өткізіліп, практикалық жұмыстардың педагогикалық шарттары мен психологиялық қолдаудың мазмұны талқыланды.

Үздіксіз жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде жанындағы интернаты бар №42 жалпы орта білім беретін мектебі КММ қабырғасында университеттің «Педагогика және психология» кафедрасының филиалы ашылды.

Қорыта келгенде, ҚР ЖОО-дағы инклюзивті білім беру мәселелері жақсы жолға қойылып жүзеге асырылуда. Кафедра филиалының ашылуы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды нығайтылу, өзара тәжірибе алмасу, білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша диалогтық-эксперименттік алаң орнату жұмыстары жалғастырылуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы.
2. Педагогтің кәсіби стандарты. Атамекен» Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасының Басқарма төрағасының 2017 жылғы 8 маусымдағы № 133 бұйрығы.
3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысына ҚР Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысымен бекітілген «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасы.
4. Сулейменова Р.А. Организационно-технологические основы ранней коррекционно-педагогической помощи детям с ограниченными возможностями (на материале Республики Казахстан): дис. ... док. пед. наук: 13.00.01. – М., 2001. – 460 с.
5. Мовкебаева З.А., Денисова И.А., Оралканова И.А. и др. Методические рекомендации по подготовке педагогов к внедрению инклюзивного образования. – Алматы, 2013. – 165 с.
6. Байтурсынова А.А. Организационно-педагогические условия включения детей с ограниченными возможностями в учебный процесс общеобразовательной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. – Алматы, 2010. – 190 с.
7. Кусаинов А.К., Аргынов А.Х., Жумаханова Р.А. Профессиональная подготовка взрослого населения в области инклюзивного образования: метод. пос. – Алматы: RONDA&A, 2008 – 120 с.
8. Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис. ... док. PhD: 6D010300. – Алматы: 2014. – 210 с.
9. Оралбекова А.К. Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға даярлау: 6D010200: док. PhD ... дис. – Алматы, 2017. – 205 б.
10. Махадиева А.К. Ата-ана мен аутист бала қарым-қатынас жүйесіндегі стрессті жеңуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу: 6D010300: док. PhD .. дис. – Павлодар, 2019. – 181 б.
11. Искакова А.Т., Закаева Г.З., Мовкебаева З.А. и др. Основы инклюзивного образования: учеб. пос. – Алматы, 2013. – 342 с.
12. Мовкебаева З.А., Денисова И.А., Оралканова И.А. и др. Инклюзивное образование: учеб. пос. – Алматы, 2014. – 199 с.
13. Жубакова С.С., Байменова Б.С. Инклюзивное образование: учеб.-метод. пос. – Алматы: Эверо, 2018. – 100 с.

ӘОЖ 621.31

ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКАНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

Рахымбеков А.Ж., ф-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент),
Сантерханқызы Ж., Тоқмырза С.М., Шакарим А.Б., студенттер,
I. Жансүгіров атындағы университет, Талдықорған қ.

rahim_tal@mail.ru

Мақалада заманауи электр энергетикалық табиғи көздері - толық түрде және пайдасы мен кемшіліктерін салыстырма түрінде сипаттаушы ғылыми деректер келтірілген. Сонымен қатар, мақала авторлары адамзаттың күнделікті тұрмысында пайдаланатын электр энергиясы көздерінің айналаға, қоршаған орта мен жан-жануарлар тіршілігіне қауіпті жағдайларын нақты деректермен негіздеген. Электр энергетикасының болашақта экономикалық, экологиялық даму мүмкіндіктері көрсетілген.

Тірек сөздер: Жылу, электрлік, станция, конденсациялық, жабдықтау, атомдық, су, энергия, ток, жел, күн, геотермалды, газдар.

В статье приводятся научные данные, описывающие современные природные источники электроэнергии - в полной форме и в сопоставлении преимуществ и недостатков. Кроме того, авторы статьи обосновали фактическими данными опасные условия источников электроэнергии, используемых человечеством в повседневной жизни - для жизни животных и окружающей среды. Показаны перспективные возможности экономического, экологического развития электроэнергетики в Казахстане.

Ключевые слова: тепло, электричество, станция, конденсация, снабжение, атомная, вода, энергия, ток, ветер, солнце, геотермальный, газы

The article presents scientific data describing modern natural sources of electricity - in full form and in comparison of advantages and disadvantages. In addition, the authors of the article substantiated with factual data the dangerous conditions of electricity sources used by mankind in everyday life - for the life of animals and the environment. Promising opportunities for economic and environmental development of the electric power industry in Kazakhstan are shown.

Key words: heat, electricity, station, condensation, supply, nuclear, water, energy, current, wind, sun, geothermal, gases

Ең алдымен, біз оқырмандарға – электр энергиясының элементарлық анықтамасын еске салуды жөн көрдік. Электр энергиясы дегеніміз, электрлік токтың адамзат тұрмысында кеңінен пайдаланатын – механикалық, жылулық, сәулелік құбылысын айтамыз. Яғни электр энергиясы, E потенциалдық $= q \cdot U$ тең (1), мұнда q – электр заряды, U – потенциалдар айырмасы. Толық түрде E потенциалдық $= I \cdot t \cdot U$ (2), мұнда I – электр тоғы, t – уақыт. Электр энергиясы энергияның бір түрі болғандықтан, оның өлшем бірлігі бар-Джоуль, қысқартылғанда [Дж], ретінде белгіленеді. Сондай-ақ, электр энергиясы ватт-секунда [Вт·сек] бірлігімен өлшенеді. Яғни, $1 \text{ Дж} = 1 \text{ Вт} \cdot \text{сек}$. Сонымен, 1 Дж электр энергиясының қанша екендігі туралы түсінік беру үшін мына шағын мысалды қарастырайық: 1 Вт жарық диодты шам бір секунд ішінде жанып тұруы үшін сізге 1 Дж электр энергиясы қажет [3].

Тарихи тұрғыдан алғанда, энергияны тұтынудың өсуі дамушы елдерде халықтың өсуі, урбанизация және тұтынушылық таптың қалыптасуы сияқты жаһандық тенденциялармен тығыз байланысты болды. Бұл тенденциялар әліде жалғасады деп күтеміз. Біріккен Ұлттар ұйымының (БҰҰ) есептеулері бойынша әлем халқы 2050 жылға қарай 2 миллиард адамға артады. Бұл жағдайда тұтынушы класы одан да жоғары қарқынмен өседі. Біздің бағалауымыз бойынша, 2020-2050 жылдар аралығында тұтынушылық сыныптың өсуі шамамен 3 миллиард адамды құрайды. Бұл адамдардың барлығы энергияға қосымша

сұранысқа ие болады. Энергияға қол жеткізу әлемдік экономиканың өсуі үшін қажетті шарт болып табылады. Әдетте, елдің экономикалық даму деңгейі неғұрлым жоғары болса, аймақтық ерекшеліктерге, климатқа және ресурстармен қамтамасыз етілуіне байланысты бір адамға энергияны тұтыну деңгейі соғұрлым жоғары болады.

Біз жаһандық энергетикалық теңсіздік дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Дамыған елдер халқының үлесіне бастапқы энергияны әлемдік тұтынудың үштен бірінен астамы тиесілі. Сонымен қатар, планетада бір миллиардқа жуық адам электр қуатына қол жеткізе алмайды. Халықаралық энергетикалық агенттіктің (ХЭА) бағалауы бойынша, 2020 жылы пандемияға байланысты шамамен 90 миллион адам электр энергиясын қажетті көлемде төлеу мүмкіндігінен айырылды. Соңғы онжылдықта біршама қысқарғанына қарамастан, дамыған және дамушы елдер арасындағы бір адамға шаққандағы энергия тұтынудағы алшақтық жоғары болып қала береді. Қазба отындарын жағуға негізделген дәстүрлі технологияларды қолдана отырып, дамушы елдерде энергияны тұтынудың артуы парниктік газдар шығарындыларының өсуіне әкеледі. Сонымен қатар, Париж келісіміне қол қойылғаннан кейін көптеген дамушы елдер парниктік газдар шығарындыларын көміртегі бейтараптығына дейін азайтуға дайын екендіктерін мәлімдеді. "ЛУКОЙЛ" компаниясынан алынған энергетикалық нарықтарды модельдеу нәтижелері дамушы елдерде энергияға қолжетімділікті арттыру және парниктік газдар шығарындыларын азайту бір мезгілде серпінді технологиялық шешімдерді талап ететін өте күрделі міндет екенін көрсетеді.

Күн жүйесіндегі ең қуатты ядролық реактор, оның энергиясы секунд сайын жарылатын жүздеген миллион сутегі бомбаларының энергиясына тең. Күн электр станциялары жартылай өткізгіштерден жасалған күн батареяларымен жұмыс істейді. N және p типті жартылай өткізгіштер бар. Электрондардың артық мөлшері n типті жартылай өткізгіште шоғырланған, ал p типті жартылай өткізгіштерде оның кемшілігі болған кезде. Қысқаша айтқанда, бірінші қабат түріндегі электрондар атомдарын қалдырады, ал екінші қабат оларды сіңіреді. Электрондарды нокаутқа түсіру әсері іске қосылады, нәтижесінде n-қабатың бос орындары толтырылады. Осылайша электр тогы пайда болады және сәйкесінше күн энергиясы электр энергиясына айналады. Бұл құбылыс фотоэффект деп аталады. Оны Герц 1887 жылы ашқан. Бірақ теорияның өзі Эйнштейннің арқасында дамыды.

Жел энергиясының қоры бүкіл планета өзендерінің гидроэнергиясынан 100 есе асып түседі. Ылғи да және барлық жерде жел соғып тұрады. Жаздың қоңыр салқын самал желін, апат, зардап шығын әкелетін керемет дауылдарды атап өтуге болады.

Жер энергетикасы – геотермалдық энергетика. Жердің табиғи жылулық энергиясын қолдануды өзінің базалық нүкте ретінде алады. Бір километр тереңдікті есепке алып Жер қыртысының үстіңгі қабатының температуралық градиенті $20-30^{\circ}\text{C}$, және, Уайттың мәліметтері бойынша (1965 ж.), тереңдігі 10 км жер қыртысының жылу мөлшері $12 \cdot 10^{26}$ Дж. Бұл жылулық ресурстар $4,6 \cdot 10^{16}$ т көмірдің жылулық ресурсына эквивалентті. Бұл техникалық және экономикалық әлемдегі көмір ресурстарының жылулық ресурстарынан 70 мыңнан астам рет көп [1].

ЖЭС станцияларынан шығатын негізгі зиянды заттар, олар газдар. Ондай газдар көміртек, азот, күкірт қосылыстарын, сонымен қатар аэрозольдер және канцорогенді заттар жатады. Қауіптілердің бірі СО және СО₂ болып табылады. Токсикалық қасиетке ие газ тектес ЖЭС-тан шығатын шығарынды күкірт ангидриді SO₂ болып табылады. Ол шығарындылардың 99%-ын құрайды. Ауада смог тудыруға себепші болады. Таза ауада 15-20 тәулік сақталады. Оттектің қатысымен SO₂–ден SO₃-ке дейін тотығып сумен реакцияға түседі. Ол ауада қышқыл жаңбыр туындауға себепші. SO₂ жауын түрінде литосфераға 43% және гидросфераға 13% -ы түседі. N₂O₃ – өте күшті тотықтырғыш сумен әрекеттесе күкірт қышқылын туынатады. Аэрозольдер 1 минуттан көптеген айларға дейін сақталады. Ол канцорогенді қасиетке ие. Тағы бір ЖЭС-тің қоршаған ортаға әсері – ол, суды қайтымсыз пайдалануы. Негізгі судың көп мөлшері турбинадағы булы конденсаторды суытуы үшін кетеді. Қалғаны техникалық тұрғыда шлактарды тазарту, химиялық сулар, суыту және шыйуға 7%-ын пайдаланады. Қауіпі оның су

экожүйесінің жылулық ластануына әкеледі. Сулы ортаға 8-12⁰C –дан асатны сулар төгіледі. Үлкен ЖЭС-ры 90 м³/с-қа дейін жылы су ағызады.

АЭС – ЖЭС секілді көп зиянды шығарындылар шығармайды. Бірақ аздап радиоактивті изотоптар (көміртек, стронций, криптон) шығарады. Авария орын алмаған жағдайда. Сонымен қатар су бассейніне жылулық шығарындылар ЖЭС-қа қарағанда 3 есе көп мөлшерде шығарады. АЭС-тің тағы бір әсері ол әр түрлі радиоактивті шығарындылар. Оның 3 түрі бар: газтекес, сұйық, қатты. Қоршаған ортаны газтекес вентиляциялық труба арқылы радиоактивті шығарындылар ЖЭС-қа қарағанда ШРК-дан аздаған мөлшерде ғана асады. АЭС-та пайдаланылған төмен активті радиоактивті ластанған слуар дезактивацияланып екінші рет пайдаланылады. Шығарылатын инертті газдардың негізгісі криптон-85 болып табылады. АЭС-тің әсерінен ол атомферада 5%-ға өседі. Тағы бір осындай шығарындыға көміртек-14 жатады. АЭС суды көп пайдаланады.

Ең көп суды қажет ететін гидроэнергетика болып табылады. Ол экологиялық тұрғыда аса көп зиянын тигізбейді. Улы заттарды шығармайды. Бірақ үлкен су тоғандарына ГЭС-ті салу табиғат шартына, халық шаруашылығына, үлкен территорияға әсерін тигізеді. ГЭС қоршаған ортаға тікелей және жанама түрде әсер етеді. Тікелей әсері тұрақты және уақытша жерді су басуға әкеледі. Ондай жерлердің көбісі жоғарғы өнімді ауыл шаруашылықтарына тиесілі және орман алқаптарына. Жанама әсері толық зерттелмеген, бірақ кейбір формалары толық анықталмаған. Мысалы, сол аймақтағы ылғалдылықтың өзгеруі, күндіз акваториядағы бұлттанудың төмендеуі, жел бағытының өзгеруі, сонымен қатар, сол аймақтағы жерлердің ауыл шаруашылығына жарамсыз болуы, балық шаруашылығына әсер етуі[4].

Жел энергетикасының негізгі экологиялық факторлары:

- Жер территорияларын бұзаттаушы;
- Жоғарғы шулы әсерлер;
- Жоғарғы күштегі жел двигателдері;
- Жоғарғы металды жел қондырғылары;
- Биосфераға вибрациялы әсері;
- Виброқозғалтқышта құстардың қырылуы.

Жел энергетикасына жақын жердегі шу әсері 50/80 Дб-ге жетеді. Ол адам құлағының қабылдайтын шудың шекті мөлшері. Сонымен қатар, биологиялық субъектілерге инфразвук әсер етеді. Ерекше орынды жел энергетикасын соғуда жоғарғы сапалы көп материалдар керек.

Геотермальді энергетиканың қоршаған ортаға әсері:

- геотермальді энергетиканы пайдалануда қоршаған ортаның химиялық және жылулық ластануы болады. Сонымен қатар, табиғатты қорғау мақсатында термальді суларды пайдаланған соң өнімді пластарға қайта жібереді. Судың коррозиялық әсерімен күресу үшін құрылғыға жылуысығышта химиялық реагенттердің қосындысымен жүреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Мажренова, Ж.Торегожина, «Экологические проблемы использования возобновляемых и нетрадиционных источников энергии», Алматы, Қазақ Университеті, 2012ж, 21-85 беттер.

2. <http://mgudt.com/articles/1049.html/2>

3. <https://www.asutpp.ru/elektroenergiya.html>

4. Концепция развития электроэнергетической отрасли Республики Казахстан до 2035 года, <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/documents/details/349883?lang=ru>

УДК 371.37.03

КОНЦЕПЦИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Рахымбеков А. Ж., к.ф-м.н., профессор, научный руководитель,
Сивак Ю.О., Алферов В.Е., студенты
НАО Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган,
rahim_tal@mail.ru

В статье обсуждены научные методологические взгляды на развитие концепции науки, сделан вывод о том, что наиболее сформулированным, фундаментальным образом изученным является концепция эволюции. Обобщен вывод о том, что взаимосвязь и соотношения процессов между обществом и природой. основывается на этой концепции.

Ключевые слова: образование, концепция, технология, трансляция культуры, системное мышление, парадигма, интеграция.

Мақалада ғылым тұжырымдамасын дамытуға қатысты ғылыми әдіснамалық көзқарастар талқыланып, эволюция тұжырымдамасы ең тұжырымдалған, түбегейлі зерттелген деген қорытынды жасалды. Қоғам мен табиғат арасындағы процестердің өзара байланысы осы тұжырымдамаға негізделген.

Тірек сөздер: білім беру, тұжырымдама, технология, мәдениетті тарату, жүйелі ойлау, парадигма, интеграция.

The article discusses scientific methodological views on the development of the concept of science, concludes that the most formulated, fundamentally studied is the concept of evolution. The conclusion is summarized that the relationship and correlation of processes between society and nature. it is based on this concept.

Key words: education, concept, technology, culture translation, system thinking, paradigm, integration.

Окружающая среда человека состоит из искусственной технической среды и общества. Все, что человек делает своими руками - это техническая среда (например: домашние животные, лекарства, одежда, механизмы, дома и т. д.). При этом необходимо учитывать, что он соответствует требованиям Закона РК "Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности в Республике Казахстан" (далее-Закон О градостроительстве), а также законодательству Республики Казахстан Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности в Республике Казахстан. Техническая среда возникла благодаря физическому и умственному труду человека, другими словами, образованию и науке. Техническая среда формируется (моделируется) путем долгосрочного окончательного изучения природы человечества. А психосоциальная среда (общество) формируется и развивается на основе социально-политических институтов, принадлежащих этому обществу[1].

В качестве таких институтов выступают правовые и идеологические основы государства, характер и уровень социально-экономического развития общества, семейное, групповое, организационное, родовое, национальное, религиозное, научное и др. можно выделить различные обычаи и традиции. Кроме того, нетрудно заметить, что техническая и психосоциальная среда сильно влияет на человека. Поэтому, не зная закономерностей развития природы, науки, техники и общества, жизнь в современном мире, безусловно, создает определенные трудности для современного человека.

В результате развития науки наша жизнь претерпела огромные изменения всего за одно поколение. Поток информации об окружающей среде увеличивается в несколько раз в течение нескольких лет. Если у человека нет времени адекватно воспринимать этот поток

информации, то он не будет в состоянии. В процессе развития общества возникают совершенно новые научные дисциплины, а также их ветвление и разделение на сферы. В результате разделения науки на отрасли в настоящее время в науке насчитывается более 15 тысяч научных дисциплин. Конечно, в связи с этим значительно возросла глубина и точность знаний человечества об окружающей природе и обществе. Кроме того, следует признать ослабление связей и взаимопонимания между различными областями науки и учеными. Даже в некоторых случаях ученые, работающие в разных областях одной и той же науки, совершенно не знают методов и результатов исследований в другой области.

В настоящее время наука создает мир только объективного характера и производит методы и инструменты исследования. Этот новый способ связи между областью науки получил название интегративного или междисциплинарного. В настоящее время развитые капиталистические страны тратят на науку 2-3% валового национального дохода. Без этих затрат невозможно поддерживать высокий уровень оборонной и производственной сферы страны. Наука развивается по экспоненте, то есть объем научной информации и научной работы удваивается каждые 10-15 лет. В результате распространения наук число ученых растет. Если в 1900 году число ученых составляло 100 000 человек, то в настоящее время их число достигло 5000 000 (т. е. один из тысячи человек, живущих на земном шаре) [2].

В нашу новую капиталистическую эпоху многие явления формируются в соответствии с научной методологией. Конечно, даже если человечество еще не достигло научной организации труда, научные принципы применяются в труде. В соответствии с этим, чтобы применить эти принципы, необходимо, прежде всего, знать их, поскольку развивающееся капиталистическое производство требует внедрения новых природных ресурсов, технологий и машин.

Резкий рост численности человечества с 1 миллиарда в 1900 году до 6 миллиардов в 2000 году, массовая грамотность, научная революция, научно-технический прогресс, к сожалению, не привели к такому развитию культуры и мировоззрения человечества. Как правило, становление науки сопровождается появлением различных псевдонаучных и учений, сходных с истинными науками. Например, наряду с астрономией астрология с большим успехом, парапсихология используется рядом с психологией. Наряду с научными достижениями распространяются новые формы религии, мистицизма, оккультизма и лженауки, а также невежества и престола. В соответствии с этим незнание общих принципов развития природы и общества, концепций мировоззрения в соответствии с научной картиной мира нередко приводит к религиозному и национальному экстремизму [3].

Общий уровень знаний, культура мышления и формирование научного мировоззрения студента, обучающегося в гуманитарной сфере, определяются его развитием и знакомством с важными понятиями, возникшими на протяжении всей истории науки. Кроме того, данная дисциплина способствует формированию концептуального подхода к окружающей среде, повышению уровня эрудиции, возникновению общей культуры и ответственности.

Среди научных методологических подходов наиболее сформулирована и фундаментально изучена концепция эволюции. Я не ошибаюсь, полагая, что эволюционная концепция составляет основу всей науки в современном мире. Основываясь на этой концепции, мы можем правильно понять и объяснить все другие концепции естествознания, которые определяют взаимосвязь и взаимосвязь процессов между обществом и природой.

Концепции науки также включают проблему классификации наук. О. Конт был одним из первых, кто попытался разработать научную классификацию. Он предложил классификацию, называемую линейной классификацией, которая объединяет науку от общих к отдельным видам, от простых к сложным и конкретным видам. В свою очередь Б. Кедров предложил классифицировать науку с соблюдением принципов гармонизации и субординации научного знания. По его мнению, наука должна быть разделена на три части-естественные, гуманитарные и технические науки. Но в обществе используется деление науки на сложившиеся гуманитарные и естественные науки. Даже в Англии система образования строго гуманитарная и естественно-техническая [4-6].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Горелов А.А. Концепции современного общества. Москва: Центр, 2015, 208 с.
2. Концепции современного общества: Учебник для вузов, Под ред. проф. В. Н. Лавриненко, проф. П. Ратникова. - М.: Культура и спорт, Юнити, 2018, -271 С.
3. Мукашев З. А. Концепции современного развития: курс лекций. Алматы: ВШП юстиция, 2019, 150 С.
4. Потеев М.И. Концепции современного общества, СПб.: изд-во "Питер2010"-352 С.
5. Рузавин Г. И. Концепции современного искусства: Учебник для вузов. - М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 2017, -288 С.
6. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. М.: Высш школа.: 2019

УДК 620.91

СОВРЕМЕННЫЕ АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ

Рахымбеков А. Ж., к. ф-м. н., ассоциированный профессор (доцент),
Хамит А.Ж., Алтынбеков А.Б., студенты
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

rahim_tal@mail.ru

В данной статье показано, что привлекательность возобновляемых источников энергии (ВИЭ) связана с неисчерпаемостью этих ресурсов, независимостью от ценовой конъюнктуры на мировых рынках энергоносителей и экологической чистотой. Этот факт актуален, так как традиционная энергетика оказывает негативное влияние на окружающую среду как на местном, так и на глобальном уровне.

Ключевые слова: энергия, альтернатива, топливо, энергетика, ресурсы, традиционные

Бұл мақалада жаңартылатын энергия көздерінің (ЖЭК) тартымдылығы осы ресурстардың сарқылмайтындығымен, энергия тасымалдаушылардың әлемдік нарықтарындағы баға конъюнктурасынан тәуелсіздікпен және экологиялық тазалықпен байланысты екендігі көрсетілген. Бұл факт өзекті, өйткені дәстүрлі энергетика қоршаған ортаға Жергілікті деңгейде де, жаһандық деңгейде де теріс әсер етеді.

Тірек сөздер: энергия, балама, отын, энергетика, ресурстар, дәстүрлі

This article shows that the attractiveness of renewable energy sources (RES) is associated with the inexhaustibility of these resources, regardless of the price situation on the world energy markets and environmental cleanliness. This fact is relevant, since traditional energy has a negative impact on the environment both locally and globally.

Key words: energy, alternative, fuel, energy, resources, traditional

В настоящее время истощение или уменьшение существующих источников энергии, таких как уголь, нефть, природный газ, ежедневный рост вредного воздействия на окружающую среду заставляют людей избавляться от энергодефицита путем доступа к альтернативным источникам энергии, которые не загрязняют окружающую среду. Ясно, что будущее страны зависит от уровня развития электроэнергетики и инфраструктуры производств и предприятий[1].

Программы ООН утверждают, что доля традиционной энергетики (нефти, газа и угля) в мировом энергетическом балансе достигает около 74% [2].

Потребность открытых запасов нефти на сегодня составляет около 40 лет, газа - на 56 лет, угля - на 197 лет. Такие, как возобновляемые источники энергии (ВИЭ) (например,

как биомасса и гидроэнергия) составляют 19,5%, ядерная энергия - 6,3%. ВИЭ – самая динамичное производство энергии в мире. Темпы его роста превышают 10% и, по прогнозам, будут сохраняться и в будущем. Нынешние лидеры производства альтернативной электроэнергии это- ЕС, США, Китай и Индия.

Мировой спрос на ВИЭ постоянно растет, приблизительно в глобальном энергетическом балансе увеличение их доли прогнозируется до 35%. ВИЭ по существу неисчерпаемы, не зависят от ценовой конъюнктуры на мировых рынках энергоносителей. Актуальна их экологичность, так как традиционная энергетика негативно влияет на окружающую среду как на местном, так и на глобальном уровне.

Энергетический сектор всех производств и предприятий Казахстана - это крупнейший источник загрязнения атмосферы. По данным (МЭА) более миллиона тонн вредных веществ и около 70 миллионов тонн углекислого газа выбрасываются в атмосферу. В мире по удельным выбросам парниковых газов, Казахстан занял третье место относительно ВВП (6,11 кг на 1 ВВП).

Экономический ущерб от загрязнения окружающей среды только угольной энергетикой в Казахстане составляет порядка 3,4 млрд. Таким образом, игнорирование использования альтернативной энергетики и централизация энергоснабжения приводят к нерациональному использованию энергоресурсов, снижению экономичности и надежности энергоснабжения, а также наносят серьезный ущерб экологии и здоровью человека [3].

Огромная территория (2,7 млн. км²) и низкая плотность населения Казахстана (5,5 чел./км²) идут в пользу использования ВИЭ, так как централизация электроснабжения неэффективна и приводит к значительной потере энергии при ее транспортировке удаленным потребителям. Использование ВИЭ однозначно снижает затраты на энергоснабжение отдаленных населенных пунктов и строительство линий электропередач.

Но надо еще учесть, что основные генерирующие источники в энергетике страны сидят на минеральном топливе. Тепловые электростанции, работающие на угле, производят порядка 58 млрд. долл. электроэнергии, на станциях Казахстана при этом киловатт-час имеет 80 процентов.

Современная гидроэнергетика составляет 15 процентов в общей котельной. Прочие небольшие проценты поступают на газовые электростанции (которые, учитывая объем попутного газа на нефтяных предприятиях, сжигаются в факелах без прибыли). Оставшиеся - ветровая и солнечная энергетика вообще не присутствуют в энергетическом балансе страны [4].

По оценкам специалистов, в настоящее время потенциал ветроэнергетики, экономически обоснованный для использования, составляет около 3 млрд. долл. в год. На виду, большие возможности, связанные с географическим положением Казахстана, который находится в ветровом поясе Северного полушария Земли.

Здесь, известны потенциальные возможности Джунгарских ворот Алматинской области на границе с Китаем, и Шелекского коридора, расположенного в этом регионе. Использование возможности воздушных потоков в производстве электроэнергии актуальны для нас. В Казахстане повсеместно имеется хороший ветровой практически потенциал еще на ряде регионов юга и юго - запада. У нас в РК выбрано не менее пятнадцати перспективных площадок для строительства крупных ветроэлектростанций (ВЭС) плотность, которой составляет 10 мегаватт на квадратный километр - это уникальный ветровой потенциал, не имеющий аналогов в мире [5].

Доля ВВП Казахстан значительно опережает развитые страны, обогащая энергоемкость своей экономики. Итак, удельная энергоемкость ВВП в республике составила 2 тонны нефтяного эквивалента на \$1000, в то время, как в странах Организации экономического сотрудничества и развития этот показатель равен 0,19 т.

В настоящее время, Япония увеличила запасы альтернативной энергии на 833 МВт, США - на 153 МВт и Германия –на 353 МВт [6]. Мы можем модернизировать отечественный источник альтернативной энергии на их видя, как они используются в этих

странах, путем привлечения в эту отрасль профессионалов, заинтересовывая ведущие энергетические компаний страны к альтернативной энергии и создавая благоприятные условия для привлечения иностранных и отечественных инвестиций. Это, было бы очень выгодно государству, и нашим отечественным энергетическим компаниям также простому населению, так как Казахстан по-прежнему зависит от электроэнергетики[7].

Элементарно, что современная жизнь трудно представляется без таких вещей, как использование электроэнергии, ежедневные телефонные переговоры, езда на транспорте и заправка, перелеты между городами мира на самолете. Ведь ни одна из этих операций не может обойтись без электричества и полностью удовлетворить наши потребности. Так как этот вопрос –самый насущный на сегодняшний день !!!

Известно, что в южных областях солнечно 180-250 раз в течение года, средняя температура составляет 37°C [4]. Это говорит о том , что самым простым, дешевым, неисчерпаемым источником энергии для нас будет энергия солнечного света. Кремниевые батареи, в которых концентрируется и направляется солнечные лучи, преобразовываются в электрическую энергию. Роль солнечной энергии велика в энергетике РК, она может быть использована в отраслях народного хозяйства, металлургии, сельского хозяйства. Известно, что в Китае здание, состоящее из 18 этажей, отапливается только от солнечных батарей, которые недавно были задействованы их инженерами.

Факт, что группа ученых из Стэнфордского университета США изобрела народу современный тип устройства, преобразующее солнечную энергию в электричество. Принцип работы нового солнечного преобразователя состоит в следующем: солнечный свет, богатый квантами, возбуждает электроны, а тепловая энергия заставляет эти электроны перемещаться через вакуум на противоположенный электрод, где таким образом, возникает электропроводность. При это данная конструкция солнечной энергии успешно передает лишнее тепло внешнему паровому двигателю , который преобразовывает до 50% солнечной энергии на электроэнергию. Показатели таких устройств в два раза больше, чем стрелок солнечных батарей, которые мы сейчас используем[8].

Альтернативная энергия биомассы состоит из энергии, используемая при сжигании органического материала, а также при использовании биомассы для производства этанола, топлива, получаемого из биомассы сахарного тростника, из которого получают большое количество сахара, ферментируют микроорганизмами и образуют спирт. Биомассы включают в себя животные жиры и растительные масла, такие как касторовое масло, смешанное с этанолом для получения биодизеля. Иные способы использования энергии биомассы- это сжигание органических веществ, остатков и выделений животных. Тепловая энергия, получаемая этим горением, превращают в другие виды энергии.

Различают много источников биомассы, таких как древесина, пищевые отходы, бага из сахарного тростника, отходы резки, бумага и многое другое. Однако , несмотря на то, что он является возобновляемым источником, позволяющим использовать отходы, в результате превращения электроэнергии из биомассы загрязняющие газы выбрасываются в атмосферу и влияют на экосистемы и организмы. Тем не менее, энергия, получаемая из биомассы, менее загрязнена, чем ископаемое топливо.

Другим альтернативным источником является энергия движения волн для выработки электроэнергии, которая использует разницу уровней воды между низкой и высокой волнами. При высоких волнах вода накапливается в водоемах, а при малых волнах гидротурбины движутся так же, как и в гидроэлектростанциях. Но хотя он является возобновляемым и чистым источником энергии, его установки и обслуживания требует огромных затрат. Причем, турбины должны быть установлены в определенных местах, неравномерно распределены между волнами, а это ограничивает распределение энергии.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Р. Б. Ахмедов, И. В. Баум, В. А. Пожарнов, В. М. Чаховский. Солнечные электрические станции. М.: ВИНТИ, 1986. Т. 1., 120 С.
2. В. И. Виссарионов, Г. В. Дерюгина, В. А. Кузнецова, Н.К. Малинин. Солнечная энергетика: Учебное пособие для вузов. М.: Издательский дом МЭИ, 2008. 276 С.
3. Михаил Березкин. Укрощение Солнца // Наука и жизнь : журнал. 2013. № 12. С. 19-25.
4. Алексей Михайлов. Солнце вместо нефти // Профиль : М., 2016. 30 мая (№19 (953)). С. 18-24.
5. <http://ru.wikipedia.org>
6. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/235803>
7. http://www.neonomad.kz/neonomadika/econom/index.php?ELEMENT_ID=2994
8. www.kazpravda.kz

ӘОЖ 9(571) 333.16

ЖЕТИСУ ОБЛЫСЫНЫҢ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Сағындык Г., 1 курс магистранты,

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., **Сантаева К.Т.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ-сы

gulzhaukhar.sagindykkyzy@mail.ru

Бұл мақалада Жетісу облысының тарихи ескерткіштері туралы қарастырылған. Жетісу жеріндегі тарихи ескерткіштерді оның ішінде қоныстар, қорымдар, қорғандар және сақ ескерткіштері туралы жан-жақты баяндалды.

Тірек сөздер : Жетісу, қоныс, қорым, тарихи ескерткіш, қорған.

В данной статье рассматриваются исторические памятники Жетысуской области. Подробно рассказано об исторических памятниках Жетысу, в том числе о поселениях, могильниках, курганах и сакских памятниках

Ключевые слова: Жетысу, поселение, некрополь, исторический памятник, курган

This article discusses the historical monuments of the Zhetysu region. Detailed information is given about the historical monuments of Zhetysu, including settlements, burial grounds, burial mounds and Saka monuments

Key words: Zhetysu, settlement, necropolis, historical monument, kurgan

Жетісу – жер жаннаты. Киелі мекен талай жанның қасиетті жеріне айналды. Тарихи жерді мекен еткен кешегі ата-бабамыздан қалған асыл мұраны зерделеп, зерттеп, кейінгі буынға насихаттау бәріміздің ар алдындағы жауапкершілігіміз болуы тиіс. Жалпы алғанда жер жаннаты Жетісу өңірі ерте темір кезеңінде өмір сүрген адамдардан қалған археологиялық ескерткіштерінің көптігімен ерекшеленетін өңір. Сондықтан да туған жердің тарихи ескерткішін еңбектеген баладан, еңкейген қарияға дейін білуі тиіс.

Жетісу жерінде темір дәуірінің тұсында мәдени-шаруашылықтың жүйеленгенін археологиялық материалдардан көріп жүрміз. Әсіресе, қорғандардың архитектуралық құрылысы мен құрылымына терең мән берсек, қорғандардан табылған бұйымдарды зерттей келе, біз мәдени-тарихи кезеңдерді анықтап, сол тұста сақ тайпаларының даму жолын, кезеңін саралай аламыз. Алайда бұл археологиялық ескерткіштердің барлығы дерлік өз қалпында дәл бүгінге дейін сақталып қалмағаны ақиқат. Алайда Жетісу жеріндегі тарихи ескерткіштер әлі де талай ғылыми жаңалыққа тұнып жатыр. [1].

Қазақ даласының әр жері тұнып тұрған тарих. Оған XX ғасырдың екінші жартысында киелі қазақ даласының оның ішінде Түркістан генерал-губернаторлығының құрамындағы

Сырдария мен Жетісу облыстарындағы тарихи ескерткіштерге Ресей ғалымдарының көзі түскенін тарих беттерінен оқуға болады. Киелі Жетісу жерінің тарихи ескерткіштері жайлы ең алғаш рет Шоқан Уәлиханов пен Н. Пантусов құнды мәліметтер мен деректерді жарыққа шығарды[2]. Міне, осы тұстан бастап Жетісу өңірінің тарихи ескерткішін зерттейтін тарихшылар саны артты. Жағымды жаңалық күн өткен сайын төрткүл дүниеге тарады. Бұл қасиетті де қастерлі қазақ даласының тұнып тұрған тарихи шежіре екенінің айқын дәлелі

Жетісу жеріндегі тарихи ескерткіштерді оның ішінде сақ ескерткіштерінің зерттелуін өз алдына негізгі үш кезеңге бөлеміз:

I кезең	II кезең	III кезең
Өткен ғасырдың 30 жылдарынан бастап еліміздің шекарасында археологиялық зерттеулер өз жұмысын бастады. Ғылым академиясының Қазақ филиалы мен Материалдық мәдениет тарихы институты ұйымдастырған А. Н. Бернштам басшы болған Жетісудағы экспедициялар белсенді әрекет етті. Олар Жетісудағы отырықшы, көшпелі тайпалардың мәдениетіндегі ерекшеліктерге баса назар аударды. Тарихи ескерткіштердің даму кезеңдерін анықтады. (Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. 1992, с.73-75). [3].	Жетісу жеріндегі ерте көшпелі тайпалардың археологиясын зерттеуге білікті мамандар жұмылдырылды. К.А.Ақышев, Е.И.Агеева, Г.А.Кушаев, И.И.Копылов, А.Г.Максимова, А.К.Акишев, Б.Н.Нұрмұхамбетов бастаған ғалымдар қазақтың тарихына аса қажетті құнды дүниелерді тапты. 1954 жылдан бастап Тарих, археология, этнография институты Қапшағай ГЭС-інің құрылысына байланысты К. А. Ақышев бастап Іле археологиялық экспедиция жұмысын бастады. Жүйелі әрі нәтижелі еңбек еткен олар Жетісудың сақ-үйсін ескерткіштерін тапты. Оны талдаған ғалым К. А. Ақышев пен Г. А. Кушаев. Тұнған тарихты зерттеуде нәтижеге жеткен ғалымдар 1957-1960 жылдары Іле аңғарында жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде сақ-үйсін қоғамының тіршілігін, шаруашылығын, діни наным-сенімдерін, даму тарихын жинақтап, ғылыми еңбек етіп жарыққа шығарды. (Акишев К. А. , Кушаев Г. А. 1963). [3].	Егемендік алып, барымызды бағал, жоғымызды түгендеп жүрген жылдарды зерттеуді үшінші кезеңіне жатқыздық.дәл осы кезден бастап біздің қазақ тарихы ұлттық мүдде тұрғысынан бастап жазылуымен ерекшеленеді. Зерттеу жұмыстарына заманауи технологиялар кіргізіліп, ғылыми жұмыстардың маңызды әрі қажеті айқын байқалды. Бұрын соңды зерттелген нысандар заман ағымына қарай жаңаша зерттелді. К. М. Байпақов, Б. Н. Нұрмұхамбетов, Ф. П. Григорьев, Ю. А. Мотов, З. С. Самашев сынды ғалымдар археологиялық зерттеудің жаңа техникасын игерді. Есік, Алматы, Талғар, Новоалексеевка, Қоғалы, Боралдай, Ұлжан, Түрген, Шелек, Кеген, Жеті-төбе, Үштөбе, Берікқара қорымдарына зерттеу жұмыстары қайта жүргізілді. (Самашев З. С., Нурпеисов М. М., Бесетаев Б. Б. 2007, с.5-6). [3].

Қасиетті Жетісу өлкесін пана тұтқан сақ дәуірінің тарихи ескерткіштерін хронологиялық кезеңдерге бөлінген тарихи ескерткіштерді зерттеу, зерделеу жұмыстары өз күшін жойған емес. Мысалы, Қарғалы I, Алтынемел II, Жуантөбе қорымдары біздің заманымыздан бұрын VII-VIII ғасырларды сипаттайды. Бұл тарихи ескерткіштер қола дәуірінен сақ дәуіріне жататын өтпелі кезеңге ұласқанын әлі де нақтылауды қажет етеді. Сонымен қатар, Біже, Жалаулы көмбелерінен табылған жәдігерлерді ғылыми тұрғыда өз орнын анықтау жұмыстары болашақтың еншісіне қалдырылған болатын. Ендігі біздің мақсат – осы аталған жұмысты бірізге түсіріп, жақсы нәтиже шығару [5].

Жетісу жерінде андронов мәдениетінің табы қалған. Ол Жоңғар және Іле Алатауының шығыс бөктері мен Күнгей Алатауында анық байқалады. Аталған қорымдардан көбіне әйел адамның әшекей бұйымдары табылған. Әсіресе, кең ауызды сырғалар көптеп ұшырасқан. Андронов мәдениетінде дүниеден өткен адамды өртеу салты

да жүзеге асқан. Мұндағы табылған тарихи ескерткіштердің бірқатар өзгешеліктері де бар. Мәселен, Жетісудың табиғатына ерекше сән берген Көлсай мен шелек өзендерінің жоғарғы ағысындағы Ұзынбұлақ, Алғабас қорымдарынан ерекше дүниелер табылған. Олар ағаштан жасалынған жерлеу камералары. Міне, қызық дерсіз?! Бұл тарихи ескерткіштердің әрбірі құнды әрі бағалы. Ал Жетісудың оңтүстік-батысында аталған белгілер өте сирек кездескен. Бұдан біз әр өңірде орналасқан тайпалардың ұстанымдары мен діни наным-сенімдерінің, мәдениетінің, тұрмыс шаруашылығының сан алуан екендігіне көз жеткіземіз. Жетісудың батысындағы андроновтар біздің заманымыздан бұрын II мыңжылдықта пайда боғлан деген деректер бар. Себебі Жетісудағы Тамғалы шатқалында, Аңырақай мен Кіндіктас тауларында табылған ең ежелгі тарихи ескерткіштердің шығу тегі дәл осы уақытпен мерзімдеп болып тұр. Демек, Жетісу өлкесін мекен еткен ежелгі тайпалардан қалған тарихи ескерткіш қазақтың сар даласын бірнеше ғасыр бойына әлдилеп келген.

Біздің қолға түскен деректер бойынша шамамен II мыңжылдықта Жетісу өңірін мекендеген тайпа өкілдерінің бір бөлігі арнасынан күндіз күміс, түнде алтын аққан Көксу өзенінің бойын жағалай қоныс тепкен [7].

Тарих беттерін парақтасақ, кейінгі қола дәуірінде Көксу өзенін жағалай қоныстаған Талапты ауылындағы тау-тастарда нағыз тарихи ескерткіштердің молдығына көз жеткіземіз. Қазіргі Алматы қаласының аумағындағы Баянжүрек, тереңқара таулары мен Тасбас қоныстарында сол тұста адам баласы тіршілік етіп, сол жайлы мекенді мекен еткен. Олар қолданған тұрмыстық құрал-жабдықтар Жетісу жеріндегі қола дәуірі жайлы мол ақпарат береді. Сонымен қатар, Жетісу жерінде қола дәуірі тұсында қорым, қоныс, жартас суреттерінен табылған тарихи ескерткіштер құнды тарихымызға алтын әріппен жазылды.

Құлжабасы мен Шу-Іле тауларының аралығындағы Ой-Жайлау мен Аңырақай тауларындағы қорымдар да зерттеушілердің назарынан тыс қалмаған. Бұл қорымдар Жетісу өлкесінің оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Бұл жерде мал шаруашылығы мен баспаналар өте сирек кездеседі. ал тас плиталарынан тұрғызылған құрылыстар тіпті бой көрсетпейді. Есесіне дөңгелек жәні тікбұрышты пішіндегі жартылай жертөлелер көптеп ұшырасқан. Бұл сол замандағы баспана болып саналған. Баспана шұңқырларының орналасуына қарап, бөренелер мен қамыстардың қалдығына қарап баспана шатыры екі құламалы болғандығын анық көруге болады. Ал үлкен үйлер керісінше, төрт құламалы болып жасалынған. Көп баспана құрылысы біртіндеп үйдің ішіне енетін дәліз секілді ойластырылған. Бүйірінен жерге қазылып қойылған плиталардан соғылған ошақ үйдің дәл ортасына қойылған. Тіпті, от жаққаннан қалған күлді қырнап алатын ойық да ойластырылған. Келесі қоныстан саз балшықтан соғылған сопақ пішінді ошақтар да табылған. Бір баспананың өзінде бірнеше ошақ та қойылғанын зерттеушілер анықтаған. Демек, бұл баспана бірнеше мәрте жабыдықталып, қайта ретке келтірілгенін аңғаруға болады. [6].

Жер жаннаты жетісуда Асы деген өзен болған. Теңіз деңгейінен 2400 м биікте орналасқан. Дәл осы жердегі Асы қонысын ғалым А. Н. Марьяшев зерттеген. Қазба жұмысына дейін Асы қонысын айналдыра таспен қоршалған ас қаландылар болған. Қазба жұмыстары кезінде үлкен үш баспананың негізі табылған. Оның қалыңдығы 0,5 метрдей. Талай жанның берекелі баспанасына айналған бұл қорымның құрылысы да ерекше. Баспана дерге 1,2-1,3 метр кіріп тұрған. Қабырғаларын кілең таспен қалаған. Былай қарасаңыз кәдімгі жертөле дерсіз. Шатыры екіқұламалы етіп жабылған шатырға тіреуіш ретінде мықты ағаштарды бағана етіп тіреген. Еденін арнайы саз балшықтан жасаған. Дәл осы баспанадан қыш құмыраның түрлері көптеп табылған. Зерттеу нәтижесінде ол қола дәуіріне жатқызылған. Аталған қорымнан табылған жануар сүйектеріне арнайы радиокөміртекті талдау нәтижесі ескерткіштің бұдан 3040 жыл бұрын игерілгенін көрсеткен. Демек қорымның орташа жас мөлшері біздің заманымыздан бұрын XI ғасырға жатқылыды. Бұдан шығатын қорытынды осыдан 3 мың жылдай уақыт бұрын андроновтықтар Жетісудың биік аймақтарын мекен етіп, сол тұрста өмір сүргендігін дәлелдеп тұр.

Жоғарыда атаған Көксу өзенінің жағасындағы Талапты қонысы теңіз деңгейінен 800 метр биіктікте Ешкіөлмес тауының төменгі жағында орналасқан. Аталған қорымға А.Н.Марьяшев пен А. А. Горячев зерттеу жұмыстарын жүргізген. Ғалымдардың айтуынша, бұл аймақ ежелден өмір сүруге нағыз қолайлы болған. Тау жотасы аңғарды солтүстіктен келетін суық желден қорғап тұрғандықтан қысы жылы болып келген. Таудың оңтүстігінде қар көп болмаған. Бұл қысты күні мал жайылымының қолайлылығын туғызған. Өзен жағасын түгелдей қалың тоғай алып жатқан. Өзіннің оң жағалауынан зерттеушілер көптеген қоныстар мен қорымдар, ғибадатханалар тапқан. Бұл біздің заманымыздан бұрын II мыңжылдықтың соңғы ширегіндегі адамзат тығыз қоныстанған экологиялық аймақ деп танылды. Қоныс үстінен тікбұрышты тұрпаттағы тас қаландылап анықталған. Дәнүккіш пен тас келсеп сынықтары көптеп ұшырасқан. Қоныс өзен жағалауына жақын орналасқандықтан негізгі бөлігін өзен суы шайып кеткен. Қоныстың сақталған бірнеше бөлігінде тастан қаланған жертөлелер кездескен. Жерге шамамен 1 метр кіріп тұрған үлкен үйдің орны табылған. Ол үйдің кірер есігі «Г» әрпі пішіндес келген. Баспана ортасында күлге толы ошақ табылған. Ошақтың шығыс бөлігіндегі бірнеше шұңқыр анықталған. Олар толықтай таспен қаланған. Бұл ас сақтау қоймасы болғандығын мамандар анықтаған. Табылған екінші шұңқыр мал сүйектеріне, сынған қыш ыдыстарға толы болған. Еденнен қайрақ, пышақ тәрізді тастың тілігі, жонғы, кетпен, ыдыс қақпағы, ұршықбас секілді тұрмыста күнделікті қолданатын бұйымдар табылған. Бұл ыдыстардың барлығы үлкен құмыры ішіне салынып, жасырылған. Сонымен қатар бұл үлкен баспанадан екі бүтін құмыра табылған. Оның ішінде көптеген заттар салынған. Ғалымдардың зерттеуінше, бұл дүниелер үйді бәле-жаладан қорғайтын бұйымдар іспеттес. Осылайша Талапты қонысында адамдар бірнеше уақыт өмір сүрген. Ғалымдардың зерттеуі бойынша бұл біздің заманымыздан бұрын II мыңжылдықтың соңы мен біздің заманымыздан бұрын I мыңжылдықтың бас кезі. Талапты қонысын паналаған адамдардың басым көпшілігі мал шаруашылығымен, егіншілікпен айналысқан. Көксу өзені жағасында орналасқан талапты ауылы бүгінге бірлігі мен берекесі жарасқан берекелі ауыл [7].

Ой-жайлау Жетісу өңіріндегі ең үлкен ескерткіштердің бірі. Ол жыра шетіне орналасан. Бұл қорымды белгілі ғалым А.Н.Марьяшев зерттеген. Трапедия пішінді тас қоршаулармен қоршалған қорым 2500 шаршы метрді құрайды. Қоршау ішінде бүйірінен қойылған тас плиталармен жабылған жәшіктер көп болған. Бұл жәшікте өмірден өткен ер адамдар жерленген. Осындай молалаларда қосарланп жерленген мәйіттер де табылған. Сонымен қатар Жетісу өңіріне кеңінен танылған Қарақұдық қорымын да ғалым А.Г.Максимова зерттеген. Қарақұдық қорымы Шу-Іле тауларының солтүстік-шығыс беткейлерінде орналасқан. Бұл қорымда жерлеу ғұрпы мен өзгеше конструкциялар кеңінен табылған екен. Ал Шелек өзенінің алқабында тас плиталардан құралған тікбұрышты үлкен қоршаулар табылған. Қоршау ортасында тереңдігі 2 метр болатындай шұңқырдан ағаш жәшіктер табылған. Бұл әрине, сол заманда өмірден өткен адамдардың мүрделері, қыш құмыралар, әйел затының әшекей бұйымдары анықталған. Дәл осындай типтегі қорымдар жетісу жерінің бірнеше аумағынан табылған. Атап айтар бослақ, Көлсай, Алғабас, Жылысай, Ұзынбұлақ ауылдарының маңында орналасқан таихи ескерткіштер.

Жер жаннаты жетісудың әрбір аумағынан табылған археологиялық ескерткіштердің басым көпшілігі қатты қираған. Ал Жетісу өңіріндегі жарқын ескерткіштер санатына жататын жартас суреттері күні бүгінге дейін өз қалпын бұзбаған. Тасқа қашалынып салынған мұндай дүниелер сол кездегі адамдардың дүниетанымын, жосын-жоралғыларын, діни наным-сенімдерін, шаруашылық әрекеттерінен мол хабар беріп тұрады. Жетісу жерін мекен еткен андронов мәдениетінің өкілдерінің ашық аспан астындағы ғибадатханалары сонау Ешкіөлмес, Құлжабасы, Баянжүрек, Таңбалытас тауларында күні бүгінге дейін сақтаулы. Сонымен қатар, қол дәуірі кезеңінен сақталған Көксу өзені алқабындағы петроглифтердің шоғыры биігі саналған Ешкіөлмес тауын ерекше атап өткеніміз жөн. ешкіөлмес тауындағы петроглиф 15 шатқалда орналасқан. Батыстан шығысқа қарай 10 шақырым соңылып жатқан құнды әрі

бағалы тарихи ескерткішіміз. Осы жерден түрлі тарихи-мәдени тасқа қашалынып салынған суреттерді көптеп кездестіруге болады. Бұл суреттердің өзі сан алуан. Мысалы, соғыс сахнасы, арбалардың суреттері, адамдардың алыптармен, жан-жануарлармен күресі, босанып жатқан әйел, күн, ай, жұлдыз бейнеленген кейіпкерлер, аңшылық сәттердегі оқиғалар, мал айдау сынды сәттер жарқын бейнеленген[8].

Талай жанға бақ мекен болған Жетісудың әр аумағы тұнып тұрған тарихи ескерткіштерге бай. Жетісу өлкесіндегі археологиялық ескерткіштер әлі де зерттеу жұмыстарын талап ететіні анық. Ақпарат пен жаңа технологияның дамыған заманында жүргізіліп жатқан жүйелі жұмыстың нәтижесі өскелең ұрпақ үшін аса маңызды. Себебі біз ұрпақ сабақтастығының жібін үзіп алмауымыз керек.

Жер жаннаты жетісудың жері, тарихи, табиғи, көне мәдениеті әлемге танылған. Іле өзені бойындағы Дегерес, Матай тұсындағы «патша қорғаны», 31 қорғаннан тұратын тарихи «Бесшатыр» қорғаны, мыңнан астам жартастағы «Таңбалы тас суреттері» тарихи ескерткіштің барлығы әлемдік деңгейдегі құнды жәдігеріміз. Бұл аталған тарихи ескерткіштің барлығы дерлік ЮНЕСКО тізіміне алтын әріппен жазылған. Сан ғасырлық сыр шертер алтын тариыхымыздың тарихи ескерткіштерін ұлықтап, құлдыратпау, кейінгі ұрпаққа аманаттап жеткізу – бәріміздің азаматтық парызымыз деп білемін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ақышев.А Қазақстан тарихы мен мәдениетінің ескерткіштері. Алматы 1990
2. Акишев.К.А, Кушаев. Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алматы,1963
3. Акишев К.А Курган Иссык. Москва, 1978.
4. Бернштам А.Н. Основные этапы истории культуры Семречья и Тянь-Шаня. Москва, 1949.
5. Жетісу энциклопедиясы. Алматы. 2004.
6. Хайрулдаева А.М Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ және Ғылым ордасы.

УДК 504

КАЧЕСТВО ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ КАК ГЛОБАЛЬНАЯ ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Самбетбаева Т.А.

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

tolkyn.sambetbaeva@bk.ru

В данной статье рассмотрены проблемы качества питьевой воды, описаны основные последствия от загрязнения пресной воды, проведен анализ экспертных исследований, посвященных болезням, которые вызывают проблемы со здоровьем. Целью исследования было изучение качества питьевой воды и экологических катастроф, которые загрязняют водные ресурсы.

Ключевые слова: *качество, вода, глобальная катастрофа, пресная вода, питьевая вода, экология, здоровье населения.*

This article attempts to study the problems of drinking water quality, describes the main consequences of freshwater pollution, analyzes expert studies on diseases that cause health problems. The purpose of the study was to study the quality of drinking water and environmental disasters that pollute water resources.

Key words: *quality, water, global catastrophe, fresh water, drinking water, ecology, public health.*

В конце 19 века Савенков Захар Петрович (1868 г.р.) - купец второй гильдии села Гороховка, со своим помощником и родственником Никоновым Павлом Васильевичем выкопали на своем луговом участке родниковый колодец для нужд своей пекарни. . Источником могли пользоваться все желающие, вода также использовалась для нужд церкви.

Каждую весну, после паводка, Захар Петрович нанимал рабочих для уборки весной и руководил его усовершенствованием. После его смерти сельчане какое-то время поддерживали порядок и улучшали родник, а с появлением водопровода он пришел в негодность.

Позже над родником взял шефство один из бывших председателей колхоза. Установив на камень бетонное кольцо, удерживавшее жилу родника, она была нарушена. После этого место стало непроходимым.

И большие наводнения покрыли его илом. В результате вокруг образовалось болотистое место.

Более пятнадцати лет родник был заброшен. История о том, как вода из источника считалась священной, началась практически с самого начала существования источника.

Никонов Павел Васильевич (помощник Захара Петровича) отличался высоким ростом, силой, добротой и трезвостью духа. Оставшись вдовцом с шестью малолетними детьми, он часто ходил к роднику за водой и любил посидеть в одиночестве.

Однажды на рассвете, возвращаясь к источнику, Павлу Васильевичу было видение: он увидел над источником двух ангелов, а небо было распахнуто, как двери...

Будучи верующим, он упал на колени и стал молиться.

С этого момента люди стали замечать целебную силу родниковой воды.

Актуальность исследования обусловлена тем, что на сегодняшний день существует глобальная проблема обеспечения качественной водой. Эта проблема давно волнует человечество, так как любая экологическая катастрофа наносит непоправимый вред окружающей среде и в результате уменьшаются запасы качественной пресной воды. Недостаток пресной воды оказывает негативное влияние на здоровье населения планеты.

Целью работы является изучение проблем, связанных с качеством питьевой воды и обоснование путей их решения.

Задачи:

1. Изучить источники загрязнения пресной воды в мире и РК.
2. Дать характеристику состояния питьевой воды в мире.
3. Провести анализ качественных показателей питьевой воды в результате экологических катастроф.
4. Исследовать мероприятия по улучшению качества питьевой воды в мире и РК.

Качество питьевой воды является глобальной экологической проблемой современного человечества. Вода является одним из ключевых факторов здоровья человека. Практически все его источники подвержены антропогенным и техногенным воздействиям различной интенсивности. Вопрос качества питьевой воды актуален как в глобальном масштабе, так и в пределах отдельного региона или местности.

В настоящее время питьевая вода представляет собой социальную, политическую, медицинскую, географическую, экологическую, техническую и экономическую проблему.

Питьевой водой признается вода, которая по своему качеству в естественном состоянии или после обработки (очистки, обеззараживания) соответствует установленным официальным требованиям и предназначена для питьевых и хозяйственно-бытовых нужд человека или для производства пищевых продуктов. Речь идет о требованиях к сочетанию свойств и составу воды, при которых она не будет наносить вреда здоровью человека, как для потребления или санитарно-гигиенических целей, так и для производства пищевых продуктов.

В ежегодном докладе The Global Risks Reports 2022 Всемирного экономического форума (ВЭФ), нехватка пресной воды названа одной из главных угроз, с которыми человечество столкнется уже в самом ближайшем будущем. Проблемы, связанные с обеспечением населения пресной водой, по прогнозам ученых, к 2030 году станут самыми важными для человечества [5].

Статистика ОЭСР констатирует тот факт, что почти половина населения планеты к 2030 году будут испытывать дефицит водных ресурсов. А в 2040 году возможна и тотальная нехватка питьевой воды для многих стран мира [5]. О значимости воды для мирового сообщества свидетельствует тот факт, что из всех питьевых запасов на Земле питьевая вода составляет менее 1 %, а общий объем на планете с каждым годом уменьшается.

Большой объем водных ресурсов расходуется человечеством на удовлетворение своих потребностей в пресной воде, сельское хозяйство и промышленность.

На современном этапе участились проблемы загрязнения почвы, разных слоев литосферы, морских глубин. На мировом уровне предпринимаются разнообразные методы борьбы с загрязнениями морских и речных водоемов, которые заключаются в том, что воду опресняют, добывают с еще больших глубин, используют разнообразные методы очистки. Но данные меры не всегда помогают избежать катастрофы, которые наносят непоправимый вред окружающей действительности. Также огромный урон качеству пресной воды наносят разные экологические катастрофы.

Приведем примеры экологических катастроф, произошедших за последние несколько лет (табл. 1.)

Таблица 1

Крупные экологические катастрофы [1]

Место происшествия	Дата	Масштабность катастрофы
Иреляхское водохранилище (западная часть Якутии)	Август 2018 год	произошло загрязнение якутских рек, в том числе Вилюя. Эта река снабжает водой жителей четырех районов республики Саха (Якутия). Ущерб от экологической катастрофы составил порядка 27 миллиардов рублей. Причина экологического бедствия – аномальные ливневые дожди.
Село Збаржевка Винницкой области в бассейн реки Рось (приток Днепра)	Июнь 2019 г.	В результате крупного ДТП были сброшены сотни литров химических средств для защиты растений. Огромная площадь была заражена ядохимикатами. Специфика катастрофы еще и в том, что река Рось течет через пять областей Украины и питает водой как минимум полмиллиона людей.
Норильск	Май 2020 г.	Экологическая катастрофа общероссийского и мирового масштаба, произошедшая во время разгерметизации бака, в котором находилось дизельное топливо на ТЭЦ. В результате утечки 6 тыс. тонн топлива попали в почву, а около 15 тыс. тонн – в реку Далдыкан, впадающей в реку Амбарную, а затем – в оз. Пясино.

Подводя итог, можно сделать вывод о том, что экологические катастрофы влияют на водные ресурсы и качество пресной воды. Многие ученые планеты работают над изобретением способов по очистке воды и недопущения глобальных экологических проблем.

Казахстан республика с малым количеством водных источников, большая часть территории занята пустынными, полупустынными зонами. В подавляющем большинстве регионов страны водообеспечение не достигает и одной четвертой части от нормативной потребности.

В целом по республике почти 70% водопроводов из-за нерегулярной подачи электроэнергии функционируют с перебоями, большинство из них эксплуатируется на износ, ремонтно-восстановительные работы практически не проводятся, строительство новых объектов ведется крайне недостаточно, а число действующих в республике сокращается. Таким образом, сложившаяся ситуация усугубляет эпидемиологическое неблагополучие с водоснабжением, и более того, такая ситуация не могла не отразиться на качестве водопроводной воды

Качество воды является одной из важнейших характеристик вод. В результате качество питьевой воды снижается. На высоком уровне сохраняется показатель коли-фагов, косвенно указывающий на вирусное загрязнение питьевой воды.

В целом по республике этот показатель достигает 3.3% , в Кустанайской области - 13.9% , Западно- Казахстанской и Алматинской областях - 6.5%.

В Алматинской, Кызылординской, Карагандинской областях из водопроводной воды выделяется патогенная микрофлора.

Наиболее неудовлетворительные показатели не стандартных проб питьевой воды регистрируется именно в тех регионах, где наблюдается рост заболеваемости кишечными инфекциями и вирусным гепатитом.

Ухудшение качества воды по химическим показателям, в целом по республике 9.7% проб не соответствуют по гигиеническим нормативам, в основном, по органолептике и общей минерализации. Ведущими факторами загрязнения водоемов, несмотря на прекращение эксплуатации промышленных производств, продолжают оставаться производственные, сельскохозяйственные и бытовые сточные воды. В последние годы растет приоритет таких загрязнителей водоемов, как ливневые и талые воды во время весенних паводков, мойка машин в не установленных местах, застройка водо-охраных территорий объектами общепита, АЗС, а так же не качественная работа канализационных очистных сооружений, эффективность которых в отдельных населенных пунктах Алматинской, Восточно-Казахстанской, Павлодарской областей составляет 10-48% [6].

Также качество и недостаток пресной воды обостряют другую мировую проблему - нехватку продовольствия, вследствие чего нарастает угроза глобальных конфликтов и войн. Особенно сильно данный кризис сказывается в засушливых регионах, в странах Африки, где наблюдается острый дефицит пресной воды [3].

За доступ к воде многие регионы вынуждены воевать, чтобы обеспечить свое население доступом к ресурсам.

В данной связи целесообразно выделить потенциальные «горячие точки», представленные на рисунке (рис. 1)

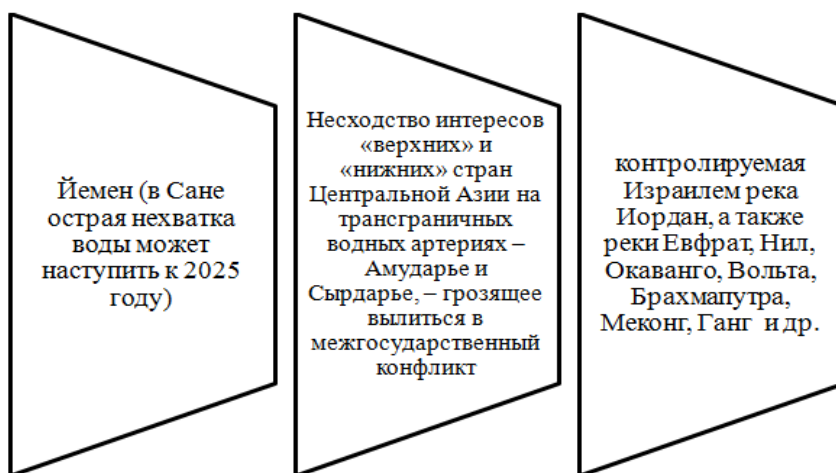

Рисунок 1. Потенциальные «горячие точки» среди экологических войн [4].

Приведенные данные на рисунке позволяют сделать вывод о том, что проблема с пресной водой на протяжении многих лет является актуальной для мирового сообщества.

Особенно после «пандемии коронавируса», данные проблемы только возросли. Одним из решений является использование жидкости в грунте, которая синтезируется за счет талой воды, впитываясь в почву, поглощает в себя кислород, растворяющий органические компоненты в почве. Более низкие слои (песок, глина, известняк) выступают фильтрами.

На грунтовые воды также большое влияние оказывает дождевой состав, кислотность и загрязнение одного из слоев воды.

Качественная пресная вода обогащена кальцием, магнием, натрием, железом, катионами марганца и оказывает благотворное влияние на организм [2].

Виды мероприятий: очистка

План мероприятий по качеству воды, а вернее приведению качества питьевой жидкости в надлежащее состояние, в первую очередь подразумевает очистку воды от различных вредных микроорганизмов, а также улучшение вкусовых качеств водной среды, её цвета, запаха и прозрачности.

При этом мероприятия по очистке воды проводятся в три этапа:

Коагуляция. Эта процедура позволяет очистить воду от различных мелких примесей, которые долго не выпадают в осадок. Для этого жидкость подвергается коагуляции – процессу укрупнения частиц, растворённых в жидкости. Более крупные частицы легче и быстрее выпадают в осадок, после чего их легко удалить. Для этого в жидкость добавляются вещества (коагулянты). Это вещество вступает в реакцию с другими растворёнными веществами, в результате чего образуются хлопья, в которых соединены частицы гидроксида алюминия и различные примеси, а также некоторые бактерии. Доза коагулянта напрямую связана с особенностями состава жидкости. Как правило, она находится в пределах от 40 до 60 мг/л.

Стадия отстаивания. Этот этап жидкость проходит в специальных отстойниках. В этих ёмкостях водная среда находится в постоянном движении, но с небольшой скоростью. Этот процесс позволяет осадить крупные частицы и хлопья из примесей, которые были получены на предыдущем этапе.

Последний этап очистки жидкости – это её фильтрация. Для этого применяются специальные скоростные фильтры. Они позволяют быстро отфильтровать воду. Обычно в роли фильтра используется песчаный слой заданной толщины или комбинированные фильтры из гравия с песком. Помимо этого эффективно и быстро можно отфильтровать водную среду с помощью фильтров АКХ или контактных осветителей [7].

Решение проблемы загрязнения питьевой воды – это комплексная борьба, которая заключается в:

- 1) В повышении общей культуры водопользования и бережного отношения к окружающей среде среди населения.
- 2) При очистке пресной воды от бытовых отходов.
- 3) При установке фильтров в городских стоках.
- 4) В снижении выбросов промышленных и химических предприятий.
- 5) При обеззараживании воды с помощью химических реагентов.
- 6) В откачивании воды, не поддающейся очистке, и хранении ее в специальных резервуарах.
- 7) В совершенствовании системы экологического мониторинга пресных вод.
- 8) В усилении контроля над промышленными и химическими предприятиями.
- 9) В увеличении штрафов за загрязнение окружающей среды.

Возможно, в будущем за счет внедрения новых технологий обращения с отходами производства и жизнедеятельности, а также более рационального использования природных ресурсов будет решена большая часть проблем, связанных с загрязнением питьевой воды.

В заключение, целесообразно сделать вывод о том, что качество воды имеет огромное значение для обеспечения жизнедеятельности населения. Эффективным выходом в данной ситуации является выработка определенных мер, направленных на повышение качества питьевой воды. Основной задачей является соблюдение экологических нормативов потребления водных ресурсов на всех уровнях, начиная с глобального водопотребления, государственного уровня, а также развитие экологической культуры

граждан. В основе экологической культуры лежит бережное отношение к водным ресурсам, экологическая грамотность населения и применение инновационных решений в сфере водопотребления и водопользования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Крупнейшие техногенные катастрофы, повлекшие загрязнение воды // Справочник водных ресурсов [Электронный ресурс] <https://waterresources.ru> (дата обращения 06.02.2023)
2. Малышев В. Мир ожидает кризис водных ресурсов // Столетие, № 5, 2022 // [Электронный ресурс] <https://news-front.info> (дата обращения 06.02.2023).
3. Семенов И.Е. Проблема нехватки пресной воды и пути ее решения // Сантехника, отопление, кондиционирование № 12, 2015 – С. 36-41.
4. Сотникова Е. Проблема дефицита воды и пути ее решения// Научный журнал [Электронный ресурс] <https://geekometr.ru> (дата обращения 06.02.2023).
5. The Global Risks Reports 2022: 11 January 2022 [https:// https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2022/](https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2022/) (дата обращения 06.02.2023).
6. https://studbooks.net/1239923/ekologiya/zagryaznenie_kazahstana.
7. <https://oskada.ru/analiz-i-kontrol-kachestva-vody/plan-meropriyatij-po-kachestvu-vody-privedenie-kachestva-pitevoj-vody-v-normu.html>.

UDC 378.4

STUDYING THE PEDAGOGICAL POTENTIAL OF DISCUSSION-BASED INSTRUCTION IN DEVELOPING COMMUNICATIVE SKILLS IN A SECOND LANGUAGE

A.Sartova, master of humanitarian sciences,
Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

ainur.sartova@gmail.com

The article focuses on the use of discussion as a means of activating students' communicative competence in language teaching. The authors argue that in modern methodology, teaching a foreign language for communication remains a crucial objective. However, there is now a growing emphasis on types of learning that promote the development of students' personalities and potential. The article asserts that foreign-language communication involves the ability to listen, understand, express opinions, provide logical arguments, solve problems, and navigate conflicts. The authors highlight the linguodidactic value of discussion in building foreign language communicative competence, identifying the key skills required for effective participation. They describe the structural elements of the discussion method and its principles and approaches in promoting communicative competence. The article argues that discussion as a method encourages speech interaction and increases motivation to learn a foreign language. The authors provide recommendations for successfully organizing discussions. The article aims to determine the effectiveness of using discussion in forming students' foreign-language communicative competence, and the results suggest that it can indeed increase communicative competence among learners.

Key words: discussion-based instruction, discussion, pedagogical potential, communicative skills, teaching English.

Мақалада тіл үйретуде студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін белсендендіру құралы ретінде дискуссия тәсілінің қолданылуына назар аударылады. Қазіргі әдістемеде, коммуникативті мақсатта шет тілін оқыту ең маңызды міндет болып қала береді. Дегенмен,

қазіргі кезде оқушылардың әжеке тұлғасы мен әлеуетін дамытуға ықпал ететін оқыту түрлеріне көбірек көңіл бөлінуде. Мақалада шет тіліндегі қарым-қатынастың тыңдау, түсіну, пікір білдіру, логикалық дәлелдер келтіру, мәселелерді шешу және қақтығыстарды шешу қабілеттерін қамтитыны айтылады. Авторлар тиімді оқытуға қажетті негізгі дағдыларды анықтай отырып, шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудағы пікірталастың лингводидактикалық құндылығын атап көрсетеді. Пікірталас әдісінің құрылымдық элементтері, оның ұстанымдары мен коммуникативтік құзыреттілікті дамыту тәсілдері сипатталған. Мақалада пікірталас әдіс ретінде ауызша өзара әрекеттесуді ынталандыратыны және білімгерлердің шет тілін үйренуге деген ынтасын арттыратыны айтылған. Сондай-ақ пікірталастарды сәтті ұйымдастыру бойынша ұсыныстар берілген. Мақалада студенттердің шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда дискуссияны қолданудың тиімділігін анықтауға бағытталған және алынған нәтижелер оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін шынымен де арттыра алатынын көрсетеді.

Тірек сөздер: дискуссиялық оқыту, дискуссия, педагогикалық әлеует, коммуникативті дағдылар, ағылшын тілін оқыту.

В статье акцентируется внимание на использовании дискуссии как средства активизации коммуникативной компетенции студентов в обучении языку. В современной методике, обучение иностранному языку в коммуникативных целях остается важнейшей задачей. Однако в настоящее время все большее внимание уделяется типам обучения, которые способствуют развитию личности и потенциала учащихся. В статье утверждается, что иноязычное общение включает в себя умение слушать, понимать, выражать мнение, приводить логические доводы, решать проблемы и улаживать конфликты. Авторы подчеркивают лингводидактическую ценность дискуссии в формировании иноязычной коммуникативной компетенции, определяя ключевые навыки, необходимые для эффективного обучения. Описываются структурные элементы дискуссионного метода, его принципы и подходы в развитии коммуникативной компетентности. В статье утверждается, что дискуссия как метод стимулирует речевое взаимодействие и повышает мотивацию к изучению иностранного языка. Также, даются рекомендации для успешной организации дискуссий. В статье ставится задача определить эффективность использования дискуссии в формировании иноязычной коммуникативной компетенции учащихся, и полученные результаты свидетельствуют о том, что она действительно может повысить коммуникативную компетентность студентов.

Ключевые слова: дискуссионное обучение, дискуссия, педагогический потенциал, коммуникативные навыки, обучение английскому языку.

In present times, universities aim not only to provide students with necessary knowledge and skills for their chosen fields, but also to foster a lifelong learning mentality. This includes the ability to engage in self-development and self-education, adapt to changing circumstances, think critically and creatively, and communicate effectively, especially in foreign languages. To achieve this goal, it is essential to prioritize language education for students. The national higher education standard in Kazakhstan emphasizes the formation of foreign communicative competence as a crucial training outcome. This involves equipping students with the skills to communicate effectively with professionals and non-professionals, as well as the ability to communicate appropriately in different cultural, social, and specific contexts. Teaching discussion in a foreign language is one of the significant aspects of modern foreign language teaching methodology. Various methodologists have contributed to the development of the issue of teaching discourse in a foreign language, including the development of discussion skills as an element of interactive foreign language competence, the methodological foundations of teaching discussion communication in a foreign language, discussion as a method of forming foreign language speaking skills, and foreign language communicative skills.

The research aims to determine the meaning and importance of educational discourse, define the principles and approaches of discourse, and develop tasks for evaluating the effectiveness of educational discourse. The research into the use of problematic situations to organize foreign language discussions has not yet received sufficient attention. Scholars have different approaches to using discussions as a method for developing unprepared speech skills. Some believe that students can learn discussion skills through participation alone, while others argue that the deliberate formation of these skills is essential for foreign language teaching. There are varying approaches among researchers regarding the utilization of discussions in foreign language teaching. Some scholars, such as G.A. Rubinstein and V.L. Skalkin, consider discussion to be a technique for developing unprepared speech, where participation in discussions can improve students' understanding of the procedure. In contrast, other scientists, such as L.P. Koblova and S.G. Korosteleva, believe that deliberate development of discussion skills is crucial in foreign language teaching, and logical thinking, argumentation, and counter-argumentation are essential skills that must be cultivated in the teaching process. Foreign language communicative competence is critical for students' ability and willingness to communicate in a foreign language, and it necessitates the development of abilities and skills in the primary types of speech activities, including speaking, reading, listening, writing, phonetics, grammar, vocabulary, and the ability to master these competencies. As A.P. Panfilova suggests, a discussion involves exchanging opinions on a specific issue according to more or less definite rules and procedures, with all or some participants taking part. The confrontation of diverse viewpoints and positions promotes speech activity, fosters the ability to calmly listen to an opponent's arguments, and cultivates cooperation and critical thinking skills. The meaning of the term "discourse" is not unified in modern science. However, in the works of both domestic and foreign scientists, it is often viewed as a product of speech that combines cognitive and communicative functions. O.F. Rusakova suggests that "discourse" is a speech that is figuratively brought to life and is not limited to ancient or disconnected texts. Foreign researchers have analyzed the concept of "discussion" from various perspectives. Yu.S. Stepanov considers it to be "language within a language", while V.Z. Demyankov defines it as a mental text comprising sentences and fragments. T.A. Van Dijk views discussion as a verbal form of objectifying the content of consciousness, regulated by the prevailing type of rationality within a particular socio-cultural tradition. M. McCarthy and R. Carter characterize discourse as a communicative form that addresses an interlocutor, listener, or reader, with cohesion, coherence, and pattern as its defining features. B.N. Karasik believes that communicative discourse is not limited to linguistics but has an interdisciplinary nature and serves to regulate the objective perception of society and interaction within it.

In summary, communicative discourse represents the concrete manifestation of speech and its stable patterns of usage, communicative behavior, and communication. It encompasses the formal and functional aspects of language use, and is influenced by socio-psychological and socio-cultural factors. Thus, the discussion method is not only a result of speech activity but also a process of its construction, shaped by extralinguistic factors such as the communicative context and conditions. The communication strategy, verbal and non-verbal behaviors of communicants, as well as the type, form, and content of the discourse, are all influenced by the cultural context and communicative goals of individuals involved in the communication process.

Methods and materials. The aim of this study was to examine the extent to which communicative competence could be developed through the use of the discussion method. The authors conducted experimental research to test the effectiveness of this method in foreign language classes. Unlike other teaching methods, the discussion method provides participants with a mental tool to understand their own thoughts and those of others, gain insight into themselves from an outside perspective, and identify opportunities for personal growth and change. Through discussion, participants can create co-creation relations, which facilitates a more intensive process of self-development and self-realization and contributes to a reevaluation of personal experiences. The study employed the discussion method as part of the curriculum for the "Methodology of foreign language education" seminars.

The objective of this study is to investigate the unique characteristics of teaching foreign language discussions in higher education. The research aims to determine the stages of teaching discussions using problem situations in foreign language classes at the university, by analyzing relevant scientific REFERENCES:.. The article begins with a description of the educational discussion, which has a collaborative and social nature, serving as a learning, developmental, and stimulating tool. To participate in discussion communication, students must possess a high level of maturity and independence in acquiring knowledge, formulating problems, and presenting their arguments. Discussions are best held in small groups, typically consisting of 4-6 students, promoting teamwork, social skills, better communication, and autonomy. Discussants should be able to accurately express their opinions, construct logical arguments, refute opponents, or persuade them of their point of view. Additionally, they must find a joint solution, encouraging them to actively listen to their peers and to align their statements with their own arguments. Developing these skills and abilities through educational discussions is essential for successful communication.

The article aims to identify the unique aspects of teaching foreign-language discussion in higher education, with the objectives of analyzing scientific REFERENCES: to determine these peculiarities and substantiating the stages of teaching discussion using problem situations in foreign language classes.

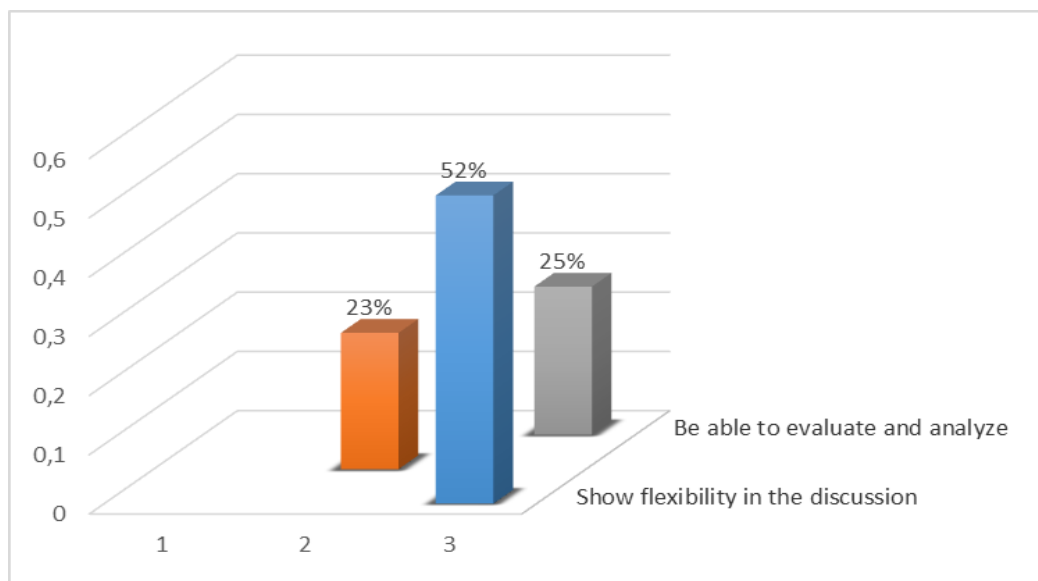
The discussion method is collaborative, social, and fulfills learning, developing, educational, and stimulating functions. To organize discussion communication, students must possess a high degree of maturity and independence in acquiring knowledge and formulating problems, selecting and clearly presenting their own arguments. Discussions can be held in small groups, which increases student engagement, promotes the development of social skills, better communication, and autonomy. The discussant must be able to express their opinion accurately, build a logical argument, refute or convince their opponent of the correctness of their point of view. These skills, developed in the process of educational discussion, are key to successful communication.

The organization of the discussion predetermines and reinforces verbal confrontation, which establishes interaction between the participants and regulates the entire discussion process. The process of forming students' foreign-language communicative competence is organized in accordance with certain principles, including the principles of seeking truth, clarity, and acceptability. The competence approach, combined with active and interactive learning methods, is most effective for developing foreign communication skills and abilities in the target language. Discussion stimulates the speech activity of students and enables a differentiated approach towards the formation and development of communicative abilities and personal qualities. To revive the learning process, it is necessary to use training and tasks in the classroom with a sample of various new technologies. Methodologists must work in a new direction to ensure effective education of students.

Results and discussion. Establishing standards and indicators is crucial for evaluating discourse learning progress. Criteria represent qualitative features of a phenomenon, while indicators depict the phenomenon regarding criterion evaluation. The authors identified criteria and indicators for effective learning discussions, including active participation, consideration of others' perspectives, advocating for one's stance, and public speaking. The authors also distinguished three universal criteria for effectiveness: dialogicality, creativity, and reflexivity, with communicativeness, originality, and self-analysis as corresponding indicators. Students were given tasks on higher education, leading to a conclusion that attending university and paying for it are subjects of ongoing debate, with the importance of obtaining a degree not always established. While some believe the importance of a university degree is exaggerated, others think planning and forecasting activities are crucial, and learning another profession independently is necessary.

The authors found that after discussing the question, 52% of students demonstrated flexibility by recognizing the benefits of Kazakhstan joining the Bologna process, such as the recognition of educational programs, academic mobility, and the convertibility of diplomas in Europe. On the other hand, 23% of students criticized the unification of education and testing, stating that it discourages critical thinking and the ability to ask questions. Additionally, 25% of

students analyzed the issue and concluded that a bachelor's degree is often viewed as incomplete and leads to lower wages and less respect compared to other forms of higher education.

Results of the discussed topic in formation foreign communicative competence.
(Complied by the author)

After examining the data, the authors found that there were positive developments in all of the criteria evaluated. The indicators such as argumentation, communication, flexibility, originality, and self-analysis also improved, indicating that discussions in English classes were an effective teaching method for promoting foreign language communicative competence in students. Additionally, the discussions generated interest among students in both the form and content of the discussions. These findings were compared to those of other studies, which showed that students who engaged in discussions developed their language skills by exchanging grammatical and lexical structures, sharing pronunciation tips, and solving various linguistic problems. By interacting with other students during discussions, participants learned how to communicate effectively in both professional and academic settings, which contributed to their overall communicative competence. The authors concluded that using the discussion method to teach communicative competence was effective when the principles of truth-seeking, clarity, and acceptability were applied. They arrived at this conclusion through a thorough analysis of the linguistic and didactic requirements of these principles, as well as the methodological possibilities of teaching disciplines. As a result, the authors developed a task that was effectively used to teach the "Methods of foreign language education" course. Based on these findings, the authors suggested that discussion-based English classes should be incorporated into the educational process to promote foreign language communicative competence.

According to the information presented, the authors have reached a general consensus that the method of discussion can be effectively employed to improve the oral communication skills of students studying in a language institute. To accomplish this, teachers should meticulously plan the content of the discussion, taking into consideration the methodology, syllabus, lesson objectives, and subject matter. Furthermore, it is recommended that teachers construct learning cycles that progress gradually in accordance with the students' level of linguistic proficiency in the fundamental aspects of discussion, including logical reasoning and argumentation.

The method of "Discussions" in English classes can benefit students in several ways. It can enhance their linguistic and speech skills, train them to think critically, and enable them to engage in open and constructive dialogue with people from different cultures. It can also teach them to develop models for scientific research and decision-making, which they can apply in both their professional and personal lives. The authors highlight the significance of discussion in shaping

students' personalities and enabling them to discover their creative potential. This approach not only promotes speech culture but also encourages independent problem-solving, which is a catalyst for learning. The use of discussion in foreign language teaching not only enhances communication skills but also fosters critical thinking and facilitates the use of personal experiences and prior knowledge for acquiring new information.

REFERENCES:

1. Hasegawa, M. (2016). The effects of discussion tasks on the development of communicative competence in Japanese as a foreign language. JALT Journal, 38(2), 181-202.
2. Kim, Y. J. (2017). Enhancing learners' communicative competence through task-based discussion in English as a foreign language. System, 65, 47-60.
3. Koutropoulos, A., & Bork, M. (2017). Using online discussion forums to develop communicative competence in a foreign language. Journal of Educational Technology Development and Exchange (JETDE), 10(1), 1-14.
4. Liu, M., & Han, X. (2016). The impact of online discussion on Chinese learners' development of communicative competence in English. Australasian Journal of Educational Technology, 32(1), 17-35.
5. Ma, Q. (2019). Improving communicative competence in Chinese EFL learners through task-based language teaching and online discussion forums. Computer Assisted Language Learning, 32(3), 211-230.
6. Matsuda, A., & Gobel, P. (2016). Enhancing the development of learners' communicative competence through asynchronous online discussion. Computer Assisted Language Learning, 29(5), 869-884.
7. Morris, L. V., & Kocoglu, Z. (2017). Discussion-based instructional strategies to promote the development of communicative competence in the foreign language classroom. In Communication Strategies in Language Education (pp. 139-154). Springer, Cham.
8. Nguyen, H. T. T., & Huynh, T. M. H. (2019). Developing communicative competence through discussions in a language classroom: From theory to practice. Journal of Language and Education, 5(3), 96-108.

ӘОЖ 9(571) 333.16

АЛАШ ЖОЛЫНДА ҚҰРБАН БОЛҒАН ОТЫНШЫ ӘЛЖАН ӨМІРІНЕН

Сейткурманов Д.А., 2 курс магистранты,

Сантаева К.Т., т.ғ.к., ғылыми жетекшісі

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті КЕ АҚ, Талдықорған қаласы

samgat_aneka@mail.ru

Мақалада 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін билікті қолға алған большевиктер саясатының құрбанына ұшыраған Отыншы Әлжановтың өмірінің кейбір тұстарына тоқталған. Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, Алашорда үкіметінің мүшесі, Жетісудағы Алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист, халық мұғалімі Отыншы Әлжановтың қазақ тарихындағы орны жан-жақты қарастырылады.

Тірек сөздер: алаш, тарих, қызыл террор, большевик, қазақ зиялылары.

В статье рассматриваются некоторые моменты жизни Отыншы Алжанова, ставшего жертвой политики большевиков, захвативших власть после Октябрьской революции 1917 года. Подробно рассматривается место выдающегося представителя движения Алаш, члена правительства Алашорды, одного из руководителей движения Алаш в Жетісу, просветителя-публициста, народного учителя тридцатого Альжанова в казахской истории.

Ключевые слова: алаш, история, красный террор, большевик, казахская интеллигенция.

The article examines some moments of the life of Otynsky Alzhanov, who became a victim of the policy of the Bolsheviks who seized power after the October Revolution of 1917. The place of an outstanding representative of the Alash movement, a member of the Alash Horde government, one of the leaders of the Alash movement in Zhetysay, an educator-publicist, a folk teacher of the thirtieth Alzhanov in Kazakh history is considered in detail.

Key words: Alash, history, red terror, Bolshevik, Kazakh intelligentsia.

Біздің мақалада қарастырылатын мәселе, 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін билікті қолға алған большевиктер саясатының құрбаны болған Отыншы Әлжанның өмірінің соңғы тұстарына тоқталамыз. Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, Алашорда үкіметінің мүшесі, Жетісудағы Алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист, халық мұғалімі Отыншы Әлжанов 1873 жылы 12 тамызда бұрынғы Семей облысы, Зайсан уезі, Нарын болысының 16 ауылында ауқатты отбасында туған. Отыншының әкесі Әлжан - әйгілі аға сұлтан Құнанбайдың Найман еліне ұзатылған туған қарындасы Тайбаланың бауырына салып алған баласының бірі. Үлкені - Бақтыбайды (Ізғұтты) Құнанбай жиені ретінде өз қолына алып тәрбиелеп өсірсе, Әлжан Тайбала бәйбішенің тәрбиесінде өседі. Әлжан жалғыз ұлы Отыншыны орысша оқытуға ынталы болып, тоғыз жасар кезінде, 1882 жылы 12 қыркүйекте Зайсан қаласындағы ер балаларға арналған бастауыш орыс-қазақ училищесіне берген. Жас шәкірт аталған училищені 1887 жылы үздік бітіреді. Ұлына орта білім беру ниетімен Әлжан Отыншыны сол жылы Омбы қалалық училищесіне оқуға береді [1].

Сондай-ақ жас дарын осы училищені 1890 жылы ойдағыдай тәмамдап, Омбы мұғалімдер семинариясында оқыған. Сол кезде Омбы қаласында шығып тұрған «Киргизская степная газета» мен «Дала уәлаятының газеті» атты басылымдарда қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне қатысты мақалалар жазып тұрған. Сонымен бірге қазақ даласында мектептер ашып, онда қазақ не қазақ тілін білетін мұғалімдердің сабақ беруін, оқу-ағарту саласының басқа да толғақты мәселелерінен сөз қозғап, баспасөз бетіне көтеруі оның белгілі орыс шығыстанушысы және Патша әкімшілігінің ірі шенеунігі, Семей және Ақмола облыстарының Халық училищелерінің директоры А.Е.Алекторовтың көзіне түсіп, қолдауына ие болған. 1905 жылы 10 мамыр – 3 маусым аралығында Санкт-Петербург қаласында «Шығыс бұратаналарын» оқыту мәселелеріне арналған Ерекше мәжіліске Дала уәлаятындағы қазақ мұғалімдерінің атынан барып, сөз сөйлейді. Мәжіліске II Николай патша мен халық Ағарту министрі Глазов қатысқан. 1907 жылы қыркүйек-қазан айларында Санкт-Петербурда Халық ағарту министрлігі ұйымдастырған жиналыста да Әлжанов бұратана халықтардың оқу-ағарту мәселелері жөніндегі 1906 жылы 31 наурыздағы «Ережеге» қатысты пікірін, сын ескертепелерін баяндап шығады [2]. Осы мәжілістен оралған соң белгілі орыс шығыстанушысы, Семей және Ақмола облыстарындағы Халық училищелерінің директоры А.Е.Алекторовтың жәрдемімен 1907 жылы Көкпекті 2 кластық орыс-қазақ училищесінің меңгерушісі болып тағайындалады. Өскемен, Зайсан уездеріндегі қазақ мектептеріне басшылық жасау міндетін қоса атқарады. Мектеп ісін жолға қоюда көптеген шаралар ұйымдастырып, мектеп ашуға ел байларын жұмылдырады. Көкпектіде ол тек ұстаздықпен айналыспай, істі болған, зәбір-жапа шеккен қазақтардың мұң-мұқтажын жоқтап, оларға нақты көмек қол ұшын берді. Дала өлкесіндегі миссионерлік бағыттағы оқу жүйесінің зардапты әрекеттерін әшкереледі. Осы жылдары ол Қошке Кеменгеровтың апасы Нұржамилаға үйленді [3].

Атап айтқанда, О.Әлжанов Көкпектіде тұрып жатқан қазақтардың жер мен судың түпкілікті иесі бола отырып, оны пайдалануда орыс келімсектері мен саудаға құныққан татар көпестеріне есесі кетіп, теңдік ала алмай отырғанын көріп-білді.

Қазақ жерінен қала үлесіне, әскери жасақтар үлесіне, қазына үлесіне, орман шаруашылығы үлесіне деп кесіп алынған жерлерге қазақ бұқарасының аяқты малы түсіп кетсе иесіне айып салынып, абақтыға жабылып, істі болып жатса, ал тасты, шөлді, қуаң жайылымына жүздеп, мыңдап ала жаздай малын жайған, қазақ жерінің өрісін тарылтып, құтын қашырған орыс алпауыттары мен татар саудагерлеріне ешқандай заң қолданылмады.

Осындай шектен шыққан қиянатты көре, біле тұрып Отыншы қол қусырып отыра алмады: заңға жүгініп әділет сұрап, өтініш-арыздар жазды. Отыншының ақ сөзін арсыздықпен теріс жорыған Патша әкімдері оның өзіне пәле жапты. Оның әділеттілік сұрап, заңға жүгінуін қазақ халқын Патша үкіметіне қарсы үгіттеп, қазақ жеріне орыс келімсектерін қоныстандыру саясатына қарсылық көрсету деп білді [4].

Яғни, Жергілікті шенеуніктерден жапа шеккен қазақтардың мұң-мұқтажын жоқтап, оларға нақты көмек берген О.Әлжановтың әрекетінен қауіптенген Патша әкімшілігі орыс келімсектері мен татар саудагерінің атынан жалалы арыз ұйымдастырады. Асыл азамат 1909 жылы Дала генерал- губернаторының жарлығымен тұтқындалып, 6 қыркүйекте Жетісу облысының Лепсі уезіне жер аударылады. Өмірінің соңына дейін осы Жетісу жерінде болып осы жерде қызыл террордың қолынан қаза тапты. Өмірінің соңына дейін осы Жетісу жеріндегі саяси іске белсене араласты. Бұл жайында М.Дулатов ғасыр басындағы қазақ қоғамының белгілі қайраткерлерінің бірі Отыншы Әлжановтың қаза болуына байланысты жазған мақаласында: «Отыншы 5 жылын Жетісу облысындағы Қытаймен шектес Лепсі қаласында өткізді. Қазақ даласының қараңғы бір түкпіріне айдалып барған Отыншы... 5 жыл жүргенде Еуропа соғысы, онан кейін 25 маусымның қанды Жарлығы шығып қалған еді. Отыншы үркіген елге тоқтау айтып, көбінесе қан төгілетініне жұрттың көзін жеткізіп, тағы да сол елге қызмет етіп қалды» [5]. 1916 жылғы қарулы қарсылықтың қандай нәтиже беруі мүмкін екендігін Жетісудың басқа да зиялылары халыққа түсіндіруге күш салды. 1916 жылы шілде айына қарай олысты басқару мекемелерінде де біраз өзгерістер болды. Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі О.Шкапскийдің 1917 жылғы 19 шілдедегі №17 қаулысы бойынша облыстық комиссар болып П.И.Шебалин, Облыстық атқару комитетінің төрағасы болып Д.Д.Новак, облыстық комиссардың орынбасарлары болып И.Жайнақов пен Н.Д.Мелешко бекітілді. Бұл мезгілге дейін уездік комиссарлар болып Әбдікәрім Сыдықов, Алматыда Ибрагим Жайнақов, Лепсіде уездік комиссардың орынбасары болып Отыншы Әлжанов тағайындалған болатын. [4.366 бб.,].

«Алаш» партиясы атынан Құрылтай жиналысына аталған Жетісу облысынан аталған № 2 депутаттар тізіміне іліккен О. Әлжанов турасында мынадай мәліметтер келтірілді: «Отыншы Әлжанов - Семей облысының қазағы. Омск окружной сотында неше жылдай переводчик болып тұрып, онан кейін өз еліне жақын Көкпекті деген қалада учитель болып еді. Сол жерде тұрғанда саясат ісіне қатысуда айыпталып, ескі хукімет 5 жылға жер аударды. Отыншы 5 жылын Лепсі қаласында бітіріп, Жетісу облысында тұрып қалған еді. Жетісуда тұрғанда Отыншының жақсы атағы естілуші еді» деп өз заманында халық арасында оның еңбегі жоғары бағаланды. Ол кейінгі саяси іс шараларға да белсене араласты. 1917 жылы желтоқсан айында болған екінші жалпы қазақ съезіне қатысты, онда жалпықазақ – қырғыз съезі «Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктерін қорғау мақсатымен уақытша «Ұлт Кеңесін» құрып, оның аты «Алашорда» болсын деді. Жаңа құрылған өкіметтің құрамына мына кісілер енді: 1) бұрынғы Бөкей ордасынан – Уәлидхан Танашев, 2) Орал облысынан – Халел Досмұхамедұлы, 3)Ақмола облысынан – Айдархан Тұрлыбаев,4) Торғай облысынан – Ахмет Бірімжанов, 5) Семей облысынан – Халел Ғаббасов, 6) Жетісу облысынан – Садық Аманжолов, 7) Сырдария облысынан – Мұстафа Шоқай.

Облыстардан тысқары 8) Әлихан Бөкейханов, 9)Жаһанша Досмұхамедұлы, 10)Әлімхан Ермекулы, 11)Мұхаметжан Тышпайұлы, 12)Бақтыкерей Құлманұлы, 13)Жақып Ақбайұлы, 14)Базарбай Мәмбетұлы, 15)Отыншы Әлжанұлының да аты аталады [4,433 б.]. Біз бұдан О.Әлжанұлының Ә.Бөкейхановпен қоғамда ролінің зор болғандығын көреміз. Біз бұл мәліметті белгілі тарихшы М.Қойгелдиевтің іргелі монографиясынан «Алаш қозғалысынан» алып отырмыз. Екінші жалпықазақ съезінің бүкіл қазақ жерін, халқын біртұтас мемлекет шаңырағы астына жинауға батыл қадам жасағаны тарихтан аян. Ұлттық еркіндікке жеткізетін сол заманда және қазірде басқа жол жоқ еді. Съезд құрған Алашорда – Ұлт Кеңесі өкіметі құрамы жағынан барлық қазақ облыстарын қамтыды. Он бес адамнан тұрған бұл өкіметтің арасында Сырдариямен Жетісу облыстарынан М.Шоқай,

М.Тынышбаев, С.Аманжолов, Б.Мәмбетов және Отыншы Әлжанов [4,447 б.], ал оларға орынбасарлыққа сайланғандардың ішінде Жетісудан С.Сабатаев, Н.Бекімов және Ж.Солтанаев бар болатын. Съезд құрған өкімет жалпы ұлттық сипат алды. Съезд бекіткен атқармақ шараларда – халық милициясын жасау, ұлт қазынасын құру, оқу-ағарту ісін жолға қою – жалпы ұлттық мақсаттарды көздеді. Жаңа өмірге келген Алашорда үкіметінің ең алғашқы жасаған іс-әрекеттері де қайткен күнде ұлттық бірлікке жетуге бағыттады және алаш зиялылары өз өмірлерін осы мақсаттың жолында құрбан қылды. Халық милициясын құруда Отыншы Әлжановтың еңбегіде роліде өте зор болды.

1918 жылы көктемде басталып кеткен азамат соғысы енді ғана ұлт-азаттық күрес арнасына түскен қазақ қоғамын бүкіл Ресей империясын құшағына алған тапаралық соғыс иіріміне тартты. Қазақ қоғамы болашақ мемлекеттік құрылымның түрлі нұсқаларын жақтап (ұлттық және кеңестік) екіге бөлініп кетті. Соның салдарынан, әлгінде ғана отарлық езгіге қарсы күресте жалпыұлттық саяси тұтастықтың қажеттігін енді ғана сезіне бастаған қазақ қоғамы ішкі Ресейдегі оқиғалардың ықпалымен таптық жіктелу жолына түсуге тиіс болды. Елдегі саяси жағдайға байланысты тарихшы-ғалым К.Нұрпейісов өзінің Алаш Һәм Алаш орда еңбегінде «М.Тынышбаевтың Жетісуға қоныс аударуына және М.Шоқайұлының шетелдік эмиграцияға кетуінің (Грузия-Туркия-Германия-Франция) нәтижесінде жетекшілерінен айырылған Алаштың оңтүстік қанаты 1918 жылдың көктеміне қарай іс-жүзінде тарқады. Оның мүшелерінің кейбіреуі белсенді саяси қызметтен кетсе, екіншілері большевиктер жағына шықты, ал Жетісудағы Алаш ұйымының көрнекті мүшелері Ыбырайым Жайнақов, Отыншы Әлжанов, Төлебай Дүйсебаев, т.б., Қытай ауып кетіп, сол жақтан большевиктерге қарсы қарулы қарсылық ұйымдастыру әрекеттерін жасады» [6.143 б.], деп көрсеткен. Шынымен де Отыншы Әлжанов Қытай асып кетпеді керісінше өз елінде қалып соңғы демі шықанша қызылдармен яғни большевиктермен күресіп отқа оранды. Бұған дәлел М.Дулатовтың мақаласы. Отыншы Әлжанның толық қызметін жоғары бағалаған, оның өмір жолдарына толық тоқталған М.Дулатовтың мақаласының толық нұсқасы беруді жөн көрдік. Себебі сол заманда бірге өмір сүрген, өз қолымен жазып қалдырған бұл мақала таптырмас дерек көзі болып табылады. Мақаланың атты Тағы құрбан. Онда өткен август басында Жетісу облысында Ұржар деген қаланың қасында большевиктермен соғысып, Алаш Орда Һәм құрылтай ағзасы Отыншы Әлжанұғылы оққа ұшты, Садық Аманжолұғылы жараланды деген телеграм алдық.

Отыншы марқұм, бұл соғысқа әлдеқалай келген емес, Жетісу қазақ-қырғзын большевик бүліншілігінен аман алып қалу үшін атқа мініп, жігіт жинап өзі басшылық етіп жүріп қазаға ұшырады. Марқұм Семей облысы, Зайсан уезіне тараған Найман еді. Жасы 40-тың ішінде болса керек. Омбыда учительский семинария бітіргеннен кейін окружной судта бірнеше жыл переводчик болып тұрды. 1907 жылы өз елінің ортасындағы Көктерек қаласына барып учитель болды. Отыншы Зайсан уезіне учитель болып барған кезі 2 Г. Дума қуылып, 3 июнь закон бойынша қазақ-қырғыз депутаттықтан мақұрым қалып, қаһарлы үкіметтің қайта күшеюіне бет алған шағы еді. Отыншы Зайсан қазақтарының атынан жаңа ашылған 3 Г. Думадағы саяси партиялар бастықтарына телеграма беріп, қазақ халқының өгейлігін шағып, үкіметтің әлсіздігіне наразылық баян еткендігін сол кезде астана газеттерінен оқып едік. Сол күнен бастап Отыншы марқұм, бір жағынан қараңғы халқына саясат жолында басшылық ете бастаған еді. Бірақ қырағы үкімет мұның ізіне шөп салып, үстінен шағымдар жүріп, 1909 жылы Отыншы бес жылын Жетісу облысында, Қытаймен шектес Лепсі қаласында өткізді. Қазақ даласының қараңғы бір түкпіріне айдалып барған Отыншы тұрған еліне тағы басшылық қылып, жол көрсетіп, өзін жақсы жағынан танытты. Отыншы бес жыл келісімін бітіргенде Европа соғысы, онан кейін 25 июньнің қанды жарлығы шығып қалған еді. Отыншы үріккен елге тоқтау айтып, көбінесе қан төгілетініне жұрттың көзін жеткізіп, тағыда сол елге қызмет етіп айналып қалды. Сүйтіп жүргенде бостандық туды. Оқыған, көзі ашық адамдары жоқ елге Отыншы тағы керек болып, бостандықтан кейін Отыншы Лепсі уезінде комиссарлық қызмет етіп тұрды.

Аз жылдың ішінде Отыншы өзінің кім екенін Жетісу еліне танытқан еді. Былтыр Жетісу облысы Отыншыны құрылтайға депудат қылып сайлады. Қысты күнгі Орынбордағы жалпы қазақ-қырғыз съезінде Отыншы Жетісудан Алаш Ордаға сайланды. 1918 жылы январь ішінде Алматыда обласной съез ашылып, сол съезде қазақ милициясының жасау туралы кеңес болған еді. Отыншы марқұм сол съезде болып, жолдастарымен бірге Түркістан комитетінің бастығы Шкапскийге жолығып, қазынадан қазақ милициясы үшін 500 мың сом ақша алды. Бұл ақшаны Лепсі казачествосына апарып салған еді, соңынан большевиктер талап алып кетті. Отыншы Алматыға барған кезде Түркістан уалаятында большевиктің жаңа күшейіп тұрған кезі еді. Автономия қамына кірісіп һәм милиция жасамақ болып жүргенін біліп, большевиктер Отыншы, Ибраһим һәм Сатылған үшеуін абақтыға жауып тастады. Бұлардың абақтыда көрмеген қорлығы жоқ, неше рет өлімнен қалды. Қазақ милициясы үшін 500 мың сом алып берген Шкапский сабазды, баласымен екеуін большевиктер абақтыда атып өлтірді. Отыншылар ол жолы құдай сақтап, абақтыдан аман құтылған еді. Бірақ бұлар шыққан кезде большевиктер елге ойран сала бастап, қазақ-қырғызды қырғынға ұшыратуға кіріскен еді. Ұлтшыл ер, Отыншы бұл қорлыққа шыдай алмай, жолдастарымен бірігіп, жігіт жинап, елді қорғау жолына кірісті.

Өткен июнь басында мынандай хат келді. «Елдің басына мынандай пәле туып тұрғанда мен бұларды тастап кете алмаймын, өлсем-тірілсемде бірге көремін, менің қатын-баламды келіп алып кетіндер» деп.

Марқұм айтқанын қылды, елді пәлеге тастап, өзі бас амандап кеткен жоқ. Алаш жолында құрбан болды! Қызықты ғұмырының көбі абақтыда, айдауда өтті. Бірақ қымбатты Отыншы, Алаштың көркейгенін көре алмай арманда кеттім деме, сендей ұл туған ел ешкімнен кем болмас. Топырағың торқа, жанның жәнатта болсын, аяулы алаш азаматы! [7.435 б.].

Қорыта айтқанда М.Дулатов айтқандай Отыншы Әлжанұлы аяулы алаш азаматы болды өз заманында алашқа адал қызмет жасап алаш жолында большевиктердің қолынан құрбан болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. /Бас редактор А.Нысанбаев, Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 1998. – 48б.
- 2.Қызыл террор / Қ.Касенов, А.Төреханов, Алматы: Қазақстан, 1994. –80б.
- 3.Жұртбай Тұрсын. Боль моя, гордость моя – Алаш!: –Астана: 2016.-1104стр.
- 4.Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысы» – Алматы. 2018. – 480 б.
- 5.Дулатұлы М.// Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2003. – 5т. – 616 б.
- 6.Нұрпейсов К. Алаш һәм Алашорда – Алматы. 1994. – 480 б.
- 7.«Қазақ» газеті. /Бас редактор Ә.Нысанбаев.–Алматы:«Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.

УДК 00

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Сембаева А.С., студентка 2 курса ОП русского языка и литературы,
Абайдельданова М.К., магистр, преподаватель-лектор, научный руководитель
Жетысуский университет имени Ильяс Жансугурова, г.Талдыкорган

arujjansembaeva@gmail.com

В статье рассматривается актуальная в современной лингвистической науке проблема молодежного сленга. Статья посвящена функционированию молодежного сленга в русском и казахском языках. Молодежный сленг служит специфическим показателем уровня образования,

менталитета и интересов современной молодежи, а также является важной составляющей процесса пополнения и развития языка. Актуальность данного исследования заключается в том, что язык явление динамичное, развивающееся в обществе, а его изменения и преобразования можно наблюдать в разговорной речи. В статье проанализированы особенности функционирования молодежного сленга, как особого пласта языка, приведены примеры наиболее часто употребляемых выражений. Материал данной статьи имеет практическое значение и может быть использован при изучении лексики современного русского и казахского языка.

Ключевые слова: казахстанская молодежь, русский язык, казахский язык, молодежный сленг, жаргон.

Мақалада қазіргі лингвистикалық ғылымдағы жастар сленгінің өзекті проблемасы қаралады. Мақала жастар сленгінің орыс және қазақ тілдерінде қолдануына арналған. Жастар сленгі қазіргі заманғы жастардың білім деңгейінің, менталитеті мен мүдделерінің нақты көрсеткіші, сондай-ақ тілді толықтыру мен дамыту процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл зерттеудің өзектілігі тілдің қоғамда дамып келе жатқан серпінді құбылыс екендігінде, ал оның өзгерістері мен түрленулерін күнделікті қолданылатын сөйлеу тілінен байқауға болады. Мақалада тілдің маңызды бөлігі ретінде жастар сленгінің қолдану ерекшеліктері талданып, жиі қолданылатын сленгтерге мысал келтіріледі. Бұл мақаланың практикалық маңызы бар және қазіргі орыс және қазақ тілдерінің лексикасын зерттеуде қолдануға болады.

Тірек сөздер: Қазақстан жастары, орыс тілі, қазақ тілі, жастар сленгі, жаргон.

The article deals with the actual problem of youth slang in modern linguistic science. The article is devoted to the functioning of youth slang in the Russian and Kazakh languages. Youth slang serves as a specific indicator of the level of education, the mentality and interests of modern youth, and is also an important component of the process of replenishment and development of the language. The relevance of this study lies in the fact that language is a dynamic phenomenon that develops in society, and its changes and transformations can be observed in colloquial speech. The article analyzes the features of the functioning of youth slang, as a special layer of the language, gives examples of the most commonly used expressions. The material in this article is of practical importance and can be used in the study of the vocabulary of modern Russian and Kazakh languages.

Key words: Kazakhstani youth, Russian language, Kazakh language, youth slang, jargon.

Ни для кого не секрет, что в современном мире, настоящему общению за чашечкой чая, уделяется всё меньше внимания. Различного рода девайсы заменили нам роскошь человеческого общения. Конечно, интернет изменил нашу жизнь, открыл нам много возможностей, позволил общаться с близкими людьми с другого конца света, но, всё чаще данное общение сводится к быстрой переписке, стремлению сокращать слова и использовать сленг.

Отношение лингвистов к определению термина сленг неоднозначно. Одни исследователи считают, что он «засоряет» язык и наносит неисправимый ущерб языку в целом (Л.П.Крысин [1], С.И. Левикова [2] и др.), другие полагают, что термин «сленг» является синонимом жаргона. Так, например, И.Р.Гальперин в своей статье «О термине «сленг»» предлагает использовать его в качестве синонима термина «жаргон», под сленгом ученый понимает «... тот пласт лексики и фразеологии, которой появляется в сфере живой разговорной речи в качестве разговорных неологизмов, легко переходящих в слой общеупотребительной литературной разговорной лексики» [3, с.114]. О.С.Ахманова в «Словаре лингвистических терминов» определяет сленг, как «1) разговорный вариант профессиональной речи, 2) элементы разговорного варианта той или другой профессиональной или социальной группы, которые, проникая в литературный язык или вообще в речь людей, не имеющих прямого отношения к данной группе лиц, приобретают в этих разновидностях языка особую эмоционально-экспрессивную окраску (особую лингвостилистическую функцию)» [4].

Из этого определения следует, что термин «сленг» используется для обозначения особой категории разговорной речи, не входящей в состав литературного языка. Данный лексический пласт языка является очень динамичным, так как в нем постоянно появляются неологизмы, а старые, теряющие популярность, постепенно забываются и исчезают. Сленг переплетается с культурой и историей народа, передает эмоции и настроение, а также является лингвистическим отображением жизни молодежи и подростков. Молодое поколение активно используя социальные сети и видео-хостинги, такие как Youtube или Tik-Tok, обменивается сленговыми словами, способствуя их вхождению в разговорную норму русского языка или казахского языка.

Цель данного исследования – проанализировать функциональные особенности молодёжного сленга в русском и казахском языках. Несмотря на активное исследование молодёжного сленга, в работах ученых-лингвистов недостаточно широко затрагивается проблема школьного или студенческого социолекта. Однако он представляет интерес для изучения языковой картины мира молодого поколения.

Методы и материалы. Кроме анализа научной литературы, посвященной проблемам молодёжного сленга, мы использовали метод лингвистического описания, который включает в себя приемы наблюдения, сравнения, обобщения и классификации анализируемого материала. В ходе исследования мы провели социологический опрос среди школьников и студентов, чтобы определить, что они понимают под сленгом и какой сленг чаще употребляют в речи. Анкета была создана при помощи инструмента Google-формы.

Результаты и обсуждения. Молодёжный сленг всегда будет вызывать интерес для анализа, так как представляет собой достаточно динамичную систему. Основным фактором формирования молодёжного сленга является влияние и взаимодействие с другими языками. На социолект казахстанской молодежи оказывают влияние английский и казахский языки, интернациональные идеограммы (эмодзи) и общий социолект русскоязычной молодёжи [5, с. 558].

Мы провели социологический опрос среди школьников, студентов и молодых специалистов (всего 50 человек), с целью выявления наиболее часто употребляемых сленгизмов в речи. Возрастная категория респондентов от 14 до 35 лет (рис.1,2.):

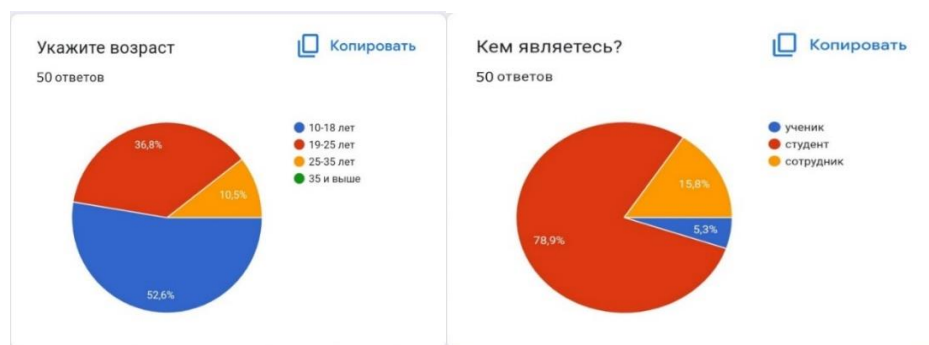

Рис.1 Возрастная категория участников опроса Рис.2 Социальный статус респондента

На вопрос «Что вы понимаете под термином «сленг»?» большинство респондентов (85%) ответили, что сленг – это новомодные слова, часто употребляемые разными социальными группами. 15% опрошенных считают сленг синонимом жаргона.

Анализ результатов анкетирования показал, что наиболее частотными в активном словаре казахстанской молодежи являются следующие выражения:

- на рахате – получать удовольствие;
- джиги – молодые парни;
- қара gold – красивые девушки;
- в акурате – идеально выглядеть;
- в аппарате – на дорогой машине;
- на кайфе – синоним сленга на рахате;
- на халате – в брендовой одежде;

қойшы – перестань;

потабачим – курить кальян.

Среди казахстанской молодежи данные выражения приобрели популярность и стали часто употребляемыми в речи, благодаря треку исполнителя Ганвеста. По мнению певца, он создал песню, которая «...стала для всех казахов родная» (источник: <https://vm.tiktok.com/ZMYawG5Jo/>).

Не менее популярным является Tik-Tok тренд *VIP-казашка*, популярный собирательный образ молодой девушки, которая не обременена бытовыми проблемами и тяжелыми умозаключениями, а ее обычный день состоит из шопинга, походов в салоны красоты и фешенебельные рестораны. *VIP-казашка* признает одежду только люксовых брендов, любит огромные букеты цветов и регулярно ездит отдыхать в Дубай» [6]. Большинство респондентов добавили к этому определению, что *VIP-казашка* — это не только ухоженная девушка «при деньгах», но также и высокомерная, самодовольная. На просторах интернета даже можно найти чек-лист, как стать *VIP-казашкой* (рис.3):

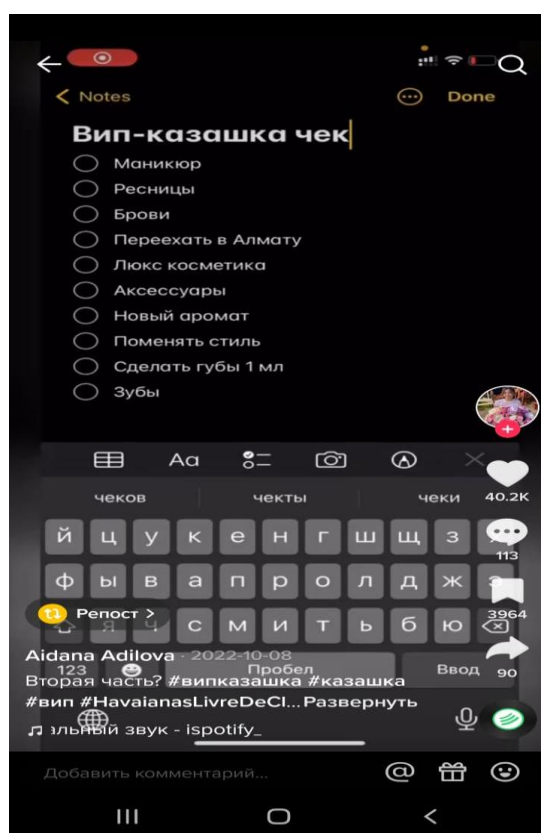

Рис.3 чек-лист *VIP-казашки*

Однако данный собирательный образ касается не только *VIP-казашек*, но и *VIP-казахов*. Самое популярное имя, которым называют «типичного» *VIP-казаха*, - Батырханчик. Например, в Tik-Tok популярны видео с песней «...я хочу быть вип-казашкой, с Батырханчиком вдвоем. С ним курить дымный кальянчик и не думать ни о чем...» (источник: <https://vm.tiktok.com/ZMYaK1tT6/>).

Выражение *АУФ*, которое больше можно отнести к междометию, молодые люди понимают по-разному. Большинство опрошенных употребляет данный сленг, когда хотят выразить гнев и негодование, другие же так выражают удивление. Данное выражение закрепилось в активном словаре молодёжи с 2018 года, когда вышла песня В.Нурминского «Ауф». После прослушивания трека и анализа текста, стало понятно, что данная песня про восхищение машиной (само слово заменено сленгом *Ауфф*):

Ауфф выкатывает со дворов,
Ауфф вид имеет - будь здоров.

Слышно с далека, кто там понять охота,
На низких частотах едет там басота

(источник: <https://youtu.be/8PrrkIhwiSQ>).

В 2020 году выходит в свет песня рэпера SQWOZ BAB, в которой также появляется выражение АУФ:

Это пацанский мув (е),
Братух, не обессудь, но ты везешь шпану (о).
Когда водила протянул AUX (ща включу),
Все мои волки делают АУФ!
АУФ, АУФ, АУФ
Все мои волки делают АУФ!

В контексте данной песни рождаются новые сленговые выражения, которые мгновенно приобретают популярность среди молодого поколения:

мув (от англ. move) – движение;
братуха, брат – близкий друг, обращение;
ауф – восхищение;
мои волки – мои друзья.

Помимо выше названного сленга часто употребляются следующие выражения:

зашквар – позорное, немодное, неприятное. По мнению молодежи синоним к слову «отстой».

Изи (ударение на первую «и») – это легко, очень просто, без труда. Слово произошло от английского easy и закрепилось в сленге подростков и студентов в классическом переводе, означая что-то легкое и простое, даже слишком.

Альтушка – это сленговое обозначение для ярких представительниц субкультуры альт. Постепенно слово стало использоваться в негативном ключе, чтобы показать пренебрежительное отношение к девушкам, которые стараются выделяться на фоне других (источник: <https://medialeaks.ru>).

ДП – это аббревиатура, которая расшифровывается как «детское понятие». Это обозначение человека, который несмотря на свой возраст, мыслит, как ребенок. Это выражение употребляется в основном в отрицательном значении, носит негативную окраску.

ЛОЛ в пер. с англ. – громко, вслух смеясь; англоязычный акроним, интернет-мем. Термин используется в сетевом общении, главным образом, для выражения *смеха* в письменной форме. В whatsApp мы не пишем: «Ой, как же смешно», а кратко говорим: «Ну, ты, ЛОЛ». Данное выражение с отрицательной коннотацией, по мнению опрошенных, синоним выражения «Тоже мне».

Классифицируем данный материал в таблице (табл.1):

Таблица 1

Особенности функционирования сленга современной молодежи на примере материалов

Сленг	Обозначение	Пример
На рахате	С арабского рахат «راحَة» переводится как «отдых, спокойствие, безмятежность».	Так что «мы на рахате», а вы?
VIP-казашка	Внешне — это девушка с надутыми губами, наращенными ресницами, в одежде из шоурумов, обязательно в шубе или жилетке зимой.	Хочу стать VIP-казашкой.
Ауф	Звукоподражание вою волков либо звуку стартующей машины.	Все мои волки делают АУФ!
Зашквар	Поступок, событие или предмет, которые не соответствуют общепринятому мнению и ожиданиям окружающих.	Твоя новая стрига это полный зашквар!
Изи	Легко, очень просто, без труда.	Изи-изи, брателло, узбагойся.
ЛП	Лучшая подруга.	Она моя ЛП.

ЛОЛ	Смешно	Ну ты даешь прям, лол...
Альтушка	Девушки, не такие как все.	Возвращаюсь я в то время, когда была альтушкой...
ДП	Детское понятие, т.е. личность, думающая как ребенок.	Что за ДП? Лучше бы научился думать и повзрослел.

На основе изученных выражений и их определений, можно сделать вывод, что сленг – это нелитературная, экспрессивная, в основном заимствованная лексика, употребляемая молодыми людьми для самовыражения и придания речи эмоциональности, яркости и выразительности.

Эмоционально-экспрессивная окраска сленговой лексики способствует ее распространению в разговорной речи молодежи. Конечно, школьный или студенческий сленг недопустим в образовательном процессе, но это яркое, почти неуловимое явление стало неотъемлемой частью самовыражения среди казахстанской молодежи. Это модное течение, понятное только людям определенного возраста, и, надеемся, оно не повлияет на их дальнейшее становление, как личности, профессиональной и высокообразованной.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Крысин Л.П. О некоторых изменениях в русском языке конца XX века // Исследования по славянским языкам. — 2000. — № 5. — С. 63—91.
2. Левикова С. И. Неформальная молодежная субкультура: социальный феномен и отношение к нему в обыденной жизни, в публицистике и в научных исследованиях // В мире научных открытий. Социально-гуманитарные науки. — 2015. — Т. 3, № 63. — С. 2891– 2906.
3. Гальперин И.Р. О термине сленг// Вопросы языкознания. – 1956. – №6.
4. О.С.Ахманова «Словарь лингвистических терминов» / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М : УРСС : Едиториал УРСС. – 2004. – 571 с.
5. Б.К.Утесбаева и др. Функционирование молодежного сленга в казахстанском публицистическом дискурсе // Вестник КазНПУ им.Абая, филологическая серия. – 2019. – №4 (70). С. 557-63.
6. Новостной портал: <https://tengrinews.kz/curious/hochu-stat-vip-kazashkoy-stoit-populyarnyim-tiktok-trendom-477063/>

ӘОЖ 94 (574)

ТҮРКІСТАНДА БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Серік Г., 7М01601 - Тарих мамандығының 1-курс магистранты
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

glzarwork2022@mail.ru

Мақалада 1917 жылы Ресейде орын алған Ақпан және Қазан революцияларының барысында Қазақстан мен Орта Азияда орын алған азаттық қозғалыстардың жаңа кезеңінің басталуы қарастырылады. Түркістан өңіріндегі Кеңес өкіметі мен Түркістан (Қоқан) автономиясы арасындағы саяси қақтығыс қантөгіске ұласып, нәтижесінде Орта Азияны мекендеген қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен халықтарының ұлт-азаттық қозғалысы – Басмашылар қозғалысының қалыптасуына алып келген болатын.

Тірек сөздер: *Басмашы, Алаш, Түркістан, Қоқан, Уақытша үкімет, революция, кеңестер, құрбашы.*

В статье рассматривается начало нового периода освободительных движений в Казахстане и Средней Азии в период Февральской и Октябрьской революций в России 1917 года. Политический конфликт между Советской властью и Туркестанской (Кокандской) автономией в Туркестанском регионе перерос в кровопролитие, которое в конечном итоге привело к формированию Басмачского движения-Национально – освободительного движения казахов, узбекских, кыргызских, туркменских народов, населявших Среднюю Азию.

Ключевые слова: Басмачи, Алаш, Туркестан, Коканд, Временное правительство, революция, советы, курбаши.

The article examines the beginning of a new period of liberation movements in Kazakhstan and Central Asia during the February and October revolutions in Russia in 1917. The political conflict between the Soviet government and the Turkestan (Kokand) autonomy in the Turkestan region turned into bloodshed, which eventually led to the formation of the Basmach movement -the National Liberation Movement of the Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen peoples inhabiting Central Asia.

Key words: Basmachi, Kalash, Turkestan, Kokand, Provisional Government, revolution, Soviets, Kurbashi.

ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда өмір сүрген француз ағартушылары мен философтары – Шарль Монтескье, Дени Дидро, Жан-Жак Руссо адамзат тарихында революциялардың алатын орны мен ролі туралы терең тұжырымдар мен құнды еңбектер жазып қалдырды. Олар оның маңызы туралы мынадай қорытынды жасайды: «Революция – қоғамды лас-қоқыстан тазартатын дауыл». Бұл қанатты сөздің астарында қаншама шындық жатыр. Себебі, билік еш уақытта өз бетінше кетпейді, ал олар билікте неғұрлым көп отырса, соғырлұм қоғам дағдарысқа ұшырайды. Яғни, авторитарлық биліктің орнауына, жемқорлық пен тамыр-таныстықтың дендеп енуіне алып келеді. Еуропа халқы осыны ерте бастан түсініп, Францияда орасан қантөгіспен үш революцияны басына өткізді. Тіпті ашынған халық 1793 жылы 21 қаңтарда король Людовик ХҮІ алаңда басын шауып, өлім жазасына кескен болатын. Осындай орасан зор құрбандықтың нәтижесінде еуропалықтар адамзат баласының дамуының және оны басқарудың ең озық үлгісі – демократияға қол жеткізді. Мақалада 1917 жылы Ресейде орын алған Ақпан және Қазан революцияларының барысында Қазақстан мен Орта Азияда орын алған азаттық қозғалыстардың жаңа кезеңінің басталуы қарастырылады. Яғни, Орта Азияны мекендеген қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен халықтарының ұлт-азаттық қозғалысы – Басмашылар қозғалысының қалыптасуы туралы мәселеге тоқталамыз.

Романовтар әулеті билеген Ресей империясында да ХХ ғасырдың басында үш революцияны – 1905-1907 жж. Бірінші орыс, 1917 ж. II Николай патшаны тақтан құлатқан Ақпан буржуазиялық-демократиялық және 1917 ж. Қазан социалистік революцияларын бастан кешірді. Бұл оқиғалардың Ресей империясының отары болған Қазақстан мен оған көршілес жатқан Орта Азияға да тигізген әсері өте зор болды. Өйткені, қазақ жерін әскери-казактық және аграрлық тұрғыда отарлауды аяқтаған патша өкіметі, енді жергілікті халықтарды рухани жағынан да отарлауды күшейтті: халықты тілінен, дінінен, ділінен біртіндеп айыру бағытында қатыгездікпен ойластырылған шараларды жүзеге асырды.

Бұл жөнінде Міржақып Дулатов 1907 жылы жазылған «Қазағым менің, елім менің» атты мақаласында: «... Ең алдымен қазақ халқы – Ресейге тәуелді халық ... Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Халықтан жиналатын салық қаражатының көп бөлігі халыққа тіпті керек емес нәрселерге жұмсалады. Өздеріңіз көз жазбай байқап отырғандай орыс чиновниктері, урядниктері кедей қазақтарды ұрып-соғып, малдарын тартып алып, ойына не келсе соны істейді ...

Енді чиновниктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрыптарымызға, біздің молдаларға ғана тиісті неке мәселелеріне айналыса бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды...

орыс мұжықтары сорлы қазақтарды ұрып-соғып, бар мүлкін тартып алып кетуде» [1, 48 б.], - деп жазды.

XX ғасырдың бас кезінен, нақ осы қалыптасқан ахуал ұлттық зиялылардың қалыптасуына түрткі болды. Бұл қоғамдық қозғалыс өз алдына буржуазиялық-демократиялық мәні бар жалпы ұлттық мақсат-міндеттерді қойды. Оларға: ұлттық тең құқылық, халықтың мәдениетін көтеру, оқу-ағарту ісін жетілдіру, әйел теңдігін қамтамасыз ету, көшпелілерді отырықшыландыру. Жаңадан қалыптаса бастаған қазақтың аз ғана тұңғыш интелегенттері осы мәселелерді шешуге тырысты.

Олардың саяси көзқарастарының қалыптасуына да бірінші орыс революциясы (1905-1907 жж. болған) белгілі дәрежеде ықпал жасады. Нақты мысал келтіретін болсақ, 1905 жылдың соңында Орал қаласында өткен Ә. Бөкейханов, Ж. Сейдалиев, М. Дулатов, Б. Сырттанов, Б. Қаратаев сияқты қазақ зиялыларының өкілдерінің «бес облыстық делегаттар съезі» өз жұмысын өткізді. Аталған бас қосуда жасалған «Қазақ конституциялық демократиялық» партиясын құру жөніндегі әрекеті болды [2, 35-36 бб.]. Бірақ, ол қадам сәтсіз болды.

Ал, 1917 жылғы Ақпан революциясын Ә. Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары үлкен қуанышпен һәм құлшыныспен қарсы алды. Олар қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған ұлттық теңдігіне қол жеткізетін сәт туды деп түсінді. «Қазақ» газеті осы жылғы наурыздың 9-ында шыққан санында «Киіз туырлықты қазақтың оң жағынан ай, сол жағынан күн туды», «жақсылық, қуаныш жалғыз ғана орыстікі емес, Отаны Россия болған жұрттың бәріне тегіс жақсылық, бәріне тегіс қуаныш» [3, 21 б.], - деп жазды. Аталған газеттің 24-і күнгі санында Минскідегі Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Есболов бастаған бір топ қазақ зиялыларының Қазақстанның сол тұстағы негізгі орталықтарына (25 адрес бойынша) жолдаған жеделхат мәтінін жариялады. Онда: «Ресейдегі барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды. Жаңа құрылған өкімет дүкенін нығайту үшін тегі басқа барша халықтармен үйір болуға керек... Біз қалайтын патшалық түрі – демократическая республика, яғни мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі» [3, 22 б.], - деп атап өткен болатын.

Көп ұзамай 1917 жылы 24 қазанда (6 қараша) Петроградта қарулы көтеріліс басталып, ертесінде оны бастаушы большевиктер партиясы өздерінің жеңіске жетіп, өкімет билігін қолдарына алғандарын және Уақытша өкіметтің орнына Кеңестер келгенін жариялады. Ал Ә. Бөкейханов бастаған қазақ ұлттық зиялылары осыған дейін Қазақстанның ең басты, ең өзекті мәселелерін (ұлттық-мемлекеттік құрылыс, жер, қоныс аударушылар, казак-орыс әскерлерінің зорлық-зомбылығы, т.с.с.) шеше алмаған Уақытша үкіметке сенуден қалса, енді оның орнына келіп, жоғарыда аталған проблемаларды таптық принциптер негізінде шешуге уәде еткен Кеңес өкіметіне күмәнмен қарады.

Кеңес өкіметінің орнауы Қазақстан мен Орта Азиядағы қоғамдық-саяси өмірді мүлдем түп-тамырымен өзгертті. Кеңестерге алғашқы күннен қарсы шыққан аталған өңірдің саяси қайраткерлері оларға балама ретінде өздерінің ұлттық мемлекеттерін құруға кірісті. Оның бірі Алаш зиялылары бас болып құрған Алаш автономиясы болды. Яғни, 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен II жалпы қазақ съезі Алаш автономиясы деп аталатын Ұлттық мемлекет құрылғандығын мәлімдеп, оның үкіметін сайлады. Төрағасы болып Ә. Бөкейхан сайланды.

Екіншісі, Орта Азияда 1917 жылы 10-желтоқсанда демократиялық жолмен құрылып, 1918 жылы 13-ақпанда большевиктер тарапынан күшпен таратылған Қоқан (Түркістан) автономиясы. Аталған мемлекеттің маңызы туралы: «Біз бұл оқиғаны қазіргі ұлтты құтқару қозғалысының алғашқы қадамы, осы жолда жасалған жасқаншақ қадам деп қараймыз» [4], - деп жазды М. Шоқай өзінің «Автономиядан – тәуелсіздікке» атты мақаласында.

Ақпан революциясынан Қазан төңкерісіне дейін Түркістанда Ресейден мүлдем бөлек, тәуелсіз мемлекет боламыз деген көзқарас әлі қалыптаспағандығы рас. «Ол кезде автономияны былай түсінуші едік. Түркістанның өзіне тиесілі басқарушы және атқарушы мекемелері, яғни заң шығаратын парламенттер мен істі жүргізетін Үкіметі болады. Сыртқы саясат, қаржы, жол, әскери мәселелер Бүкілроссиялық федерациялық

үкіметтің қарауында болады деп есептейтінбіз, - дей келе М. Шоқай өзінің естеліктерінде, - ол кезде Түркістанда Ресейден айырылып бөлектену пікірін қабылдай алатын психологиялық және рухани дайындық та жоқ болатын» [5], - деп жазды.

Қазан төңкерісі болып, қазан, қараша айларында бар билікті большевиктердің күштеп тартып алуы мен елде қалыптасқан ауыр жағдай, сонымен қатар, билік жүргізудегі күштеу мен зорлау және оның жүйесінің белең ала бастауы Түркістанда саяси билікті қолына алатын мемлекеттік құрылым туралы мәселені күн тәртібіне ашық қойды.

Сол кездегі Ресейдегі саяси жағдайға мынадай баға берілді: «Россия іріп-шіріп жатыр, бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, не болары белгісіз, ортасына ойран түсіп, түп қазығы суырылып, әркім бетіне кетіп жатыр, біреу осы лайсаң бүліншілікке кірмес қамын қылып жатыр. Біз де қазақ-қырғыз болып бірігіп қам қылмай қарап отыра алмаймыз. Мұндай лайсаң заманда закон да жоқ.

Жол жоқ, қорғалатын пана жоқ. Әркім өзін-өзі қорғайды. Әуелі өлмеске, екінші мал-мүлкімізді талауға бермеске, үшінші осы лаңның ішіне кірмеске қолдан келген күшімізді, ісімізді сарп ету керек. Данышпандар білімін, азаматтар қайратын ұлты үшін аямай жұмсайтын орын осы» [6]. Бұл қазақ зиялыларының сол уақытта қалыптасқан жағдайға берген өте дәл бағасы еді.

Осылайша қазақ жерінде Алаш автономиясы дүниеге келсе, Ташкентте кеңестердің немесе большевиктердің Түркістан Халық комиссарлары үкіметі және оған балама ретінде Мұстафа Шоқай басқарған Қоқанда Түркістан Уақытша автономиялық жаңа Үкіметі құрылып, өз қызметін бастады. Бұл Түркістан өлкесінде қос биліктің орнауы болатын.

Түркістан (Қоқан) автономиясы 1917 жылы 10-желтоқсанда құрылып, 1918 жылдың 13-ақпанында большевиктер тарапынан күшпен таратылды. Түркістан (Қоқан) автономиясы өзі өмір сүрген 64 күн ішінде нелерді істей алды деген сұраққа оның төрағасы болған М. Шоқай өзі жауап іздеді: «Әлбетте, тарихи жағдайдың үлкен талаптары тұрғысынан келсек – аз. Ал енді сол кездегі Түркістан ғылым, саясат, шаруашылық жөнінен мешеу екенін ескерсек, Қоқан үкіметі қысқа ғана уақыт ішінде қыруар істер тыңдырғанын көреміз» [4, 243 б.].

«Әрине, Қоқан автономиясы – Түркістан мәселесін шешудің мақсаты да, формасы да емес. Ол тек Түркістан азаттық қозғалысының сол бір кезеңде басып өтуге тиіс болған кезекті бір қадамы ғана болатын, - деп жазды М. Шоқай. - Қоқан автономиясының бір ерекшелігі – сол кездің өзінде Түркістан ұлттық бірлігінің нағыз формасын бере білгендігінде еді» [7]. Ұлт зиялылары жетекшілерінің бірі М. Шоқайдың берген бұл бағасы аз ғана ғұмыр кешкен Қоқан (Түркістан) автономиясына берген әділ де шынайы бағасы деп санаймыз.

Әрине, ғұмыры ұзақ болмаған Түркістан тұрғындарының өз тәуелсіздігіне ұмтылған қадамы сәтсіздікке ұшыраса да, ол өзінің соңына Орта Азияны мекендеп, еркіндікті аңсаған түркі халықтарына өшпес үлгі қалдырды. Сондықтан Орта Азияны мекендеген қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен халықтарының XX ғасырдың соңында өз тәуелсіздіктеріне ие болуына тарихи алғышарттар жасағандығын сенімді түрде айта аламыз.

Кеңес өкіметінің 1918 жылы қаңтарда Түркістан автономиясын қарулы күшпен құлатуын, сондай-ақ, Түркістанда дәстүрлі қалыптасқан қоғамдық қатынастар мен тәртіпті революциялық шаралар арқылы түбегейлі қайта құру жолындағы алғашқы қадамын жергілікті халық жаңа отаршыл мақсатты көздеген әрекет ретінде қабылдады. Мұндай қалыптасқан жағдай Басмашылар қозғалысының шығуына алып келді (1918-1930 жж.). Яғни, «Басмашылар қозғалысы» дегеніміз қазақ жерінде орын алған «Алаш қозғалысы» секілді Түркістан өлкесі халықтарының Кеңес өкіметінің өктемдігіне қарсы жүргізген ұлт-азаттық күресі һәм қозғалысы.

Басмашы сөзі қандай мағына беретіні туралы мәселеге тоқталсақ, оған Мұстафа Шоқай өз еңбегінде былайша анықтама береді: «Этимологиялық көзқарас бойынша «басмашы» сөзі түркілердің «basmak» етістігінен пайда болған. Бұл «қысу», «басу», «бұзу» деген мағыналарды береді. Сонымен, өзбек тілінде «basmaji» – «басбұзар», «тонаушы», «қылмыскер» деген сөз.

Әйткенмен, бүгінде бұл өзінің алғашқы мағынасын жоғалтты. Қазіргі кезде бұл сөз Түркістандағы Кеңес өкіметіне қарсы ауқымды қозғалысты білдіреді. Түркістанда «басмашы» сөзі өзінің мағынасын жоғалтып, халықтық көтерілістің, кеңестерге қарсы күресте қарулы бас көтеруге белсенді қатысу синониміне ие болды. Ол мұсылмандар әлемінде ерекше маңызы бар арабтардың «musayid» сөзінің мәніне айналды. Қазан төңкерісі «басмашы» (басбұзар) сөзінің қасиетті іс жолындағы күресуші деген мағынаға ие болуына ықпал етті» [8].

Түркістан губерниясында орныққан Кеңес билігінің жүргізген саясаты Басмашылар қозғалысының пайда болуына әкелді. Басмашылар қозғалысы тек жер иеленуші топтар мен дін қызметкерлерінен ғана емес, сонымен қатар өз шаруашылығынан және дәстүрлі өмірінен, діні мен әдет-ғұрпынан айырылып қалудан қорқатын орта таптағы шаруалар мен қарапайым халықтардан тұрды. Олардың ортақ мақсаты Отанын, мүлкін және дәстүрлі тұрмыс салтын отарлық сипаттағы өзгерістер мен зорлық-зомбылықтан құтқару және сақтау болды. Түркістан губерниясында алғаш рет Ферғана губерниясында жергілікті тұрғындар қару алып, Кеңес билігіне қарсылық білдірді. Онда 1918 жылдың көктемінде құрбашы Ергеш, ал күзден бастап құрбашы Мадаминбек бастаған көтерілісшілер тобы батыл әрекет етті. Құрбашы Ергештің басшылығында 1800-ге жуық қарулы күштер болды. 1919 жылы көтерілісшілер тобының саны 150-ге жетті. Халық саны шамамен 60000 адамды құрады. Басмашылардың басты мақсаты Түркістан өлкесінің тәуелсіздігін қайтару болды. 1917 – 1918 жылғы жұттың ықпалынан Ферғана өңіріне келіп, сонда қоныстанып қалған орта жүз қазақтары да қозғалысқа белсенді түрде ат салысты, Жиделібайсын тұрғындары көтерілісшілерді көлікпен қамтамасыз етті. Ұлыбритания үкіметінің дипломатиялық тобының жетекшісі Ф.Бэйли мен Ташкенттегі Американдық консул Р.Тредвелл көтерілісшілерді қаруландыруға қатысты. Көшбасшылар кеңестік әскери бөлімдерді, өндірістік нысандарды, теміржол станциялары мен қоймаларды тұтқиылдан шабуылдау әдісін қолданды. Мадаминбек бастаған көтерілісшілер тобы Қырғызстандағы К.Монстров бастаған шаруалар тобымен 1919 жылы қыркүйекте бірлесе әрекет ете бастады, Әндіжан мен Ферғана қалаларына қауіп төндіріп, Ош пен Жалалабад қалаларын басып алды. 1919 жылдың қазанында Қытаймен шекарада құрбашылардың съезі өтті. Сол съезде Ферғана үкіметінің құрылуы туралы шешім қабылданды. Сонымен қатар конференцияда баспагерлер тобы ұйымдастырушылық тұрғыдан жетілдіріліп, Мадаминбек, Ергеш, Шермухаммедбек және Қалқожа бастаған 4 үлкен топқа бөлінді. Құрылтайдың шешімі бойынша ақ гвардияшыл орыс офицерлері әскери іске тартылатын болды. 1920 жылдың басында М.В.Фрунзе басқарған Түркістан майданына орталықтан ірі қарулы күштер тартылып, Басмашылар қозғалысына ауыр соққылар берілді. Телеграф арқылы Түркістан майданын басқарған М.В. Фрунзеге Ферғана атқыштар дивизиясының командирі Ф.Д. Карпов «Ферғанадағы соғыс тонаушы басбұзарлармен емес, Кеңес билігіне қарсы жергілікті жұрттың көтерілісі ретінде етек алуда» деп мәлімдеді. 1921 жылы Ферғана өлкесінің өзінде 200-ден астам басмашылар соғысқан. Қызыл Армияның соққысынан көптеген қыстақтар мен егістіктер қирады. Осылайша, Ферғана облысындағы басмашылар қозғалысы біртіндеп әлсіреді. Түркияның бұрынғы әскери істер министрі Энвер паша 1921 жылы Бұхараға келді. Ол ислам дінін ұстанатын халықтардың басын біріктіріп, Орта Азиядағы мұсылман мемлекетін құруға ұсынысын білдірді. Энвер паша Ферғана облысынан шегінген басмашылардың шашыраңқы тобынан 16 мыңдық армия құрып, 1922 жылдың көктемінде Бұхар Халық Кеңес Республикасының көп бөлігін басып алды. Зәки Уәлиди Тоған да Бұхарадағы басмашылар қозғалысына қатысып, қазақ ұлт-азаттық қозғалысынан қолдау табатынына үміттенді. Ә.Бөкейханов көшбасшылық жасаған алаш қайраткерлері Х.Болғанбаевтың, Ғ.Бірімжановтың, қырғыз Ы.Жанұзақовтың басмашылармен байланыс орнату әрекеттері нәтиже бермеді.

Қорыта келе айтарымыз, әлемнің қай жері, қандай елі, қандай ұлт болмасын олар отаршылдыққа қарсы міндетті түрде қарсы шығатыны ешқандай дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Украинадағы бандеровшылар, Қазақстандағы алаштықтар сияқты Түркістандағы

жергілікті халықтардың ұлт-азаттық үшін жүргізген Басмашылар қозғалысы да тарихтың төрінен орын алуға лайықты. Ғұмыры ұзақ болмаған Түркістан тұрғындарының өз тәуелсіздігіне ұмтылған қадамы сәтсіздікке ұшыраса да, ол өзінің соңына Орта Азияны мекендеп, еркіндікті аңсаған түркі халықтарына өшпес үлгі қалдырды. Сондықтан Алаш қозғалысы сияқты Басмашылар қозғалысы да Орта Азияны мекендеген қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен халықтарының XX ғасырдың соңында өз тәуелсіздіктеріне ие болуына тарихи алғышарттар жасағандығын сенімді түрде айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1991. – 418 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
3. Қойгелдиев М. Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері // Қазақ тарихы. – 1993. – №1. – 20-25 бб.
4. М. Шоқай. Тандамалы. – 1-том. – Алматы, 1998. – 131 б.
5. Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай. Естеліктер. /Дайындаған және алғы сөзін жазған Тәкенов Ә., Қойгелдиев М. – Стамбұл, 1997. – 50 б.
6. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы, 1994. – 46 б.
7. М. Шоқай. Тандамалы. – 2-том. – Алматы, 1998. – 144 б.
8. Садыкова Б.И. Мұстафа Шоқай. – Алматы: Алаш, 2004. – 203-220 бб.

УДК 541.124

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ НА БОЕВЫХ ТРАДИЦИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Сочин С.А., к.п.н., преподаватель-лектор,

Приймак Д., студентка

Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган

dianapriimak2001@gmail.com

В данной статье освещены вопросы патриотического воспитания на боевых традициях казахского народа, которое направлено на становление и развитие личности, обладающей качествами гражданина – патриота Родины и способной успешно исполнять гражданские обязанности. Также в статье рассматриваются некоторые проблемы патриотического воспитания, как результат многих слагаемых. Среди них: факторы преемственности, обращение к прошлому, к оправдавшим себя прогрессивным традициям, к той теории и практике, которые приносили успехи при решении неотложных задач. Во главу угла поставлены известные Постановления РК о патриотическом воспитании граждан Республики Казахстан. Рассматриваются вопросы формирования духовно-нравственной культуры молодежи, соответствующих национальным традициям и менталитету, сохранению духовных связей. Целью работы является выявление боевых традиций, способствующих единению молодежи Казахстана на основе сохранения и умножения исторических и культурных традиций.

Ключевые слова: патриотизм, боевые традиции, молодежь, воспитание, военно-патриотическое воспитание, убежденность и преданность.

Бұл мақалада қазақ халқының жасуынгерлік дәстүрлеріндегі патриоттық тәрбие мәселелері баяндалған. ол азамат – Отан патриотының қасиеттеріне ие және азаматтық міндеттерді сәтті орындай алатын тұлғаны қалыптастыруға және дамытуға бағытталған. Сондай-ақ, мақалада көптеген терминдердің нәтижесі ретінде патриоттық тәрбиенің кейбір мәселелері қарастырылады. Олардың ішінде: сабақтастық факторлары, өткенге, өзін-өзі ақтаған прогрессивті дәстүрлерге, шұғыл мәселелерді

ішінде жетістіктерге жеткен теория мен практикаға жүгіну. Қазақстан Республикасының азаматтарын патриоттық тәрбиелеу туралы ҚР-ның белгілі қаулылары бірінші орынға қойылды. Ұлттық дәстүрлер мен менталитетке сәйкес келетін жастардың рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру, рухани байланыстарды сақтау мәселелері қарастырылады. Жұмыстың мақсаты тарихи және мәдени дәстүрлерді сақтау және көбейту негізінде Қазақстан жастарының бірлігіне ықпал ететін жауынгерлік дәстүрлерді анықтау болып табылады.

Тірек сөздер: патриотизм, жауынгерлік дәстүрлер, жастар, тәрбие, әскери-патриоттық тәрбие, сенімділік пен адалдық.

This article highlights the issues of patriotic education based on the martial traditions of the Kazakh people, which is aimed at the formation and development of a person who has the qualities of a citizen – patriot of the Motherland and is able to successfully perform civic duties. The article also discusses some problems of patriotic education, as a result of many components. Among them: factors of continuity, an appeal to the past, to the progressive traditions that have justified themselves, to the theory and practice that brought success in solving urgent tasks. The well-known Resolutions of the Republic of Kazakhstan on patriotic education of citizens of the Republic of Kazakhstan are at the forefront. The issues of formation of spiritual and moral culture of youth, corresponding to national traditions and mentality, preservation of spiritual ties is considered. The aim of the work is to identify martial traditions that contribute to the unity of the youth of Kazakhstan on the basis of preserving and multiplying historical and cultural traditions.

Key words: patriotism, martial traditions, youth, education, military-patriotic education, conviction and devotion.

Патриотизм является не только нравственным чувством, но и глубоко осознанным пониманием идеи любви к Родине. Эта идея является одним из важнейших принципов казахстанского патриотизма. Казахстанский патриотизм - это глубоко осознанная любовь к Родине, к своему народу, понимание неразрывности своих интересов с ними, чувство гордости за свою страну, ее достижения и постоянная готовность отдать все свои силы, а если понадобится и жизнь для его блага и ее процветания.

В каждом человеке должно жить чувство Родины. С этим словом ассоциируются не только бескрайние просторы родного края, родительский дом, родные обычаи, но и имена великих ее сыновей, как Аль-Фараби, Кабанбай батыра, Ш. Валиханова, К. Касымова, Абая, С. Сейфуллина, Б. Момышулы, К. Кайсенова, многих, других замечательных сынов Отечества. Определится в своем политическом, экономическом, культурном отношении к народам и странам, не теряя собственного национального облика, достойно войти в мировое сообщество со своим духовным потенциалом — это и есть патриотизм. Вот почему, осуществляя патриотическое воспитание, мы не обязаны ограничиваться лишь «природным» естественным пониманием Родины, вне тесной связи с ее социально - политическим оснащением. Настоящий патриот свои действия, поступки всегда оценивает главной мерой: тем, как они служат Отечеству, народу.

Познание глубочайших исторических корней и традиций, государственной и армейской символики, лежащих в базе современного казахского общества и Вооруженных Сил, должно стать основой патриотического воспитания нашего юного, поколения которое только подрастает, в связи с тем, что в этом заложена преемственность поколений, воспитание бережного отношения к историческому и воинскому наследию Казахстана, формирование и осознание духовно-моральных ценностей, гражданственности и любви к отечеству.

Воспитание на боевых традициях включает:

- активное использование героических достижений, боевых традиций отечественных прославленных полков и дивизий для показа воинской доблести и славы воинов;

- приобщение ветеранов войн, участников вооруженных конфликтов, ветеранов ВС к основным мероприятиям военно- патриотического воспитания;
- насыщение воинских ритуалов эмоционально окрашенным чувством гордости за принадлежность к ВС РК.

В чем все-таки состоит суть традиций? Верно, найти ее можно только на базе непосредственно-исторического подхода. Процесс формирования, появления традиций имеет объективную базу. В них закрепляется то, что приобрело устойчивый, неизменный, устойчивый характер.

Традиции имеют большое значение и с точки зрения формирования убеждений. Знание боевого прошлого помогает нашему подрастающему поколению, которое не имеет никакого жизненного и социального опыта, получить правильные восприятия о героической истории, боевом пути Вооружённых Сил Казахстана, о трудностях минувших лет, что способствует формированию у подростков уважения к армейской службе, воспитывает готовность к служению Отечеству.

Таким образом, боевые традиции становятся связывающим звеном меж прошедшим и реальным, меж реальным и предстоящим. Конкретно при их помощи происходит передача новым поколениям тех качеств, того опыта, которых просит от нас Родина.

Боевые традиции обладают рядом существенных признаков:

1. Всеобщность. Традиции признаются обществом как нужные и правильные, позволяющие обрести характер неписаных моральных законов.
 2. Прочность. Традиции, формируясь и развиваясь, со временем становятся прочным коллективным навыком, что придает им большую стабилизирующую силу. Будучи таковыми, они цементируют воинские коллективы и способствуют воспитанию личности патриота.
 3. Жизненность. Традиции — это не умозрительная система, а явления жизни, факт самой действительности, проявляющийся в убеждениях и действиях людей. Многие традиции овеяны духом яркой и торжественной красоты. Они часто специально обставляются нарядными, эмоционально заразительными, впечатляющими элементами.
 4. Долговечность. Красивые, богатые, общественно-ценные традиции сохраняются, даже если они видоизменились или утратили свое первоначальное содержание. Они хранятся как память и дань признательности героическому прошлому.
 5. Преемственность. Все, что воплощено в боевых традициях, близко и дорого каждому казахстанскому патриоту. Нынешние традиции берут самое лучшее из прошедшего, тем самым ощущая живую связь всех поколений, связь с историей Отечества.
- Боевые традиции Республики Казахстан - предмет особенной гордости и славы нашего народа, наше сильнейшее, никогда не ржавеющее оружие!

1. *Военное дело казахов*: облавная охота – основа кочевой военной организации; специфика военного искусства кочевников; структура вооружения казахов (традиционный набор боевых средств «бес кару»: лук (садак), сабля (кылыш), копье (найза), топор (айбалта), булава (күрзі); оружие дальних дистанций, предметы ближнего боя, огнестрельное оружие; традиционная казахская военная организация: военно-организационная структура, атрибуты кочевой военной системы; особенности военной тактики казахов — кочевников; военно-организационная модель; традиционные военные приемы; воинские своды, положения и правила военной тактики.

2. *Институт батыров* — школа боевой подготовки и героизма беспримерные подвиги героев национально-освободительных войн, Великой Отечественной войны, миротворцев.

Героическую суть института батыров описывает, сначала его функциональная нагрузка – защита рода, имени, народа, победа над силами зла, восстановление справедливости. Слово «батыр» означает «боец», «мощный», «герой», «бесстрашный», «смелый». Батырство как военно-политический институт в кочевом обществе играл ведущую роль в военной организации.

3. *Героический эпос* — хранитель традиции военного искусства казахского народа. В героических эпосах «Алпамыс батыр», «Қобланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қамбар», «Ер Қосай», «Ер Көкше», цикле сказаний «Қырық батыр», «Өтеген батыр» отражены подвиги сынов народа, их воля к победе, повествуется в художественной форме о переломных моментах эпохи, о героизме народа, защищавшего родную землю, его думам и чаяниях, многовековой борьбе за национальное единство и территориальную целостность.

4. *Массовый героизм казахского народа в национально-освободительных войнах.* Подлинный патриотизм проявлялся в военной деятельности великих батыров. В борьбе с джунгарами выдвинулась целая плеяда отважных батыров, полководческий талант которых проявился в решающих сражениях. Это – Богембай, Кабанбай, Малайсары, Раимбек, шапырашты Наурызбай, Баян, Исет, Койгельды, Байгозы, Жатай, Саурык, Самен и многие другие.

5. *Народные военно-спортивные игры* (детские военно-спортивные игры; конно-военно-спортивные игры). При характеристике воспитательных возможностей казахских народных военно-спортивных игр, способствующих развитию физических, морально-волевых качеств, мы рассматриваем: детские военно-спортивные игры: жаяу кокпар — пеший кокпар, жаяу аударыспак – пеший аударыспак, тенге алу – поднимание монет, итеріспек – подталкивание, белбеутастау – бросать пояс; конно-военно-спортивные игры: алтын қабақ – золотая тыква, жамбы ату, күміс ату – стрельба из лука в серебрянный диск, «қыз қуу» (догнать девушку), аламан байға, кокпар.

Воспитание на боевых традициях — это не только обращение к прошлому, но и продолжение истории. Патриотическое воспитание начинается с углубленного знания собственной Родины, ее Вооруженных Сил, а в истории Советской Армии достаточно много ярчайших примеров героических подвигов Родины. Такими были главные направления становления у воинов стойкости, мужество, отваги, смелости, боевой активности и остальных морально - боевых качеств, постоянной готовности к героическим действиям, возможности в самых нелегких условиях до конца исполнить свой долг перед Родиной. Дальнейшее улучшение эффективности патриотического воспитания воинов в настоящее время связано с совершенствованием всей системы его средств и методов.

Таким образом, в формировании идейно-политических, морально-волевых, психологических, физических качеств личности основная роль принадлежит боевым традициям казахского народа, которые составляют неотъемлемую часть военно-патриотического воспитания и выступают одним из главных средств подготовки нашего молодого, подрастающего поколения к исполнению гражданского долга и конституционных обязанностей по защите интересов суверенного государства.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989. -255 с.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.; Л., 1950. Т. 1.-392 с.
3. Иманбаева С.Т. Автореферат дисс. Доктор педагогических наук. Караганда, 1995. 24 с.
4. Менлибаев К.Н Роль национальных традиций в патриотическом воспитании молодежи (по материалам конкретно-социологических исследований молодежи РК): Автореферат дисс. Кандидат философских наук. — Караганда, 1995. – 24 с.
5. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства.kz/rus/article/2299544
6. Нурмукашева С.К. Развитие военно-патриотического воспитания старшеклассников в школах Казахстана/1960-1965гг./ Автореферат дисс. канд.пед.наук.-Алматы, 1993. — 32 с. [schema type=» book» name=» боевые традиции казахского народа как средство военно-патриотического воспитания молодежи» author=» сочин сергей анатольевич» publisher=» басаранович екатерина» pubdate=»2017-04-13" edition=» евразийский союз ученых_30.04.2015_04(13)» ebook=» yes»]

УДК 34.07

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЛИЦЕНЗИРОВАНИЯ В НЕДРОПОЛЬЗОВАНИИ

Султанова М.Р., магистрант университета КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева
Республика Казахстан, город Астана

smendigul@inbox.ru

В данном докладе исследуются законодательные аспекты лицензирования в недропользовании. Рассмотрена правовая форма Кодекса, использованы тезисы исследователей. На основе полученных анализов автором сделаны выводы и предложения совершенствования Кодекса РК «О недрах и недропользовании».

Ключевые слова: лицензия, право недропользования, обеспечение последствий, правопорядок.

Бұл баяндамада жер қойнауын пайдаланудағы лицензиялаудың заңнамалық аспектілері зерттеледі. Кодекстің құқықтық нысаны қаралды, зерттеушілердің тезистері қолданылды. Алынған талдаулар негізінде автор "жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" ҚР Кодексін жетілдірудің қорытындылары мен ұсыныстарын жасады.

Тірек сөздер: лицензия, жер қойнауын пайдалану құқығы, салдарларды қамтамасыз ету, құқықтық тәртіп.

This report examines the legislative aspects of licensing in subsurface use. The legal form of the Code is considered, the theses of researchers are used. Based on the analyses obtained, the author made conclusions and suggestions for improving the Code of the Republic of Kazakhstan "On Subsoil and Subsoil Use".

Key words: license, subsoil use right, provision of consequences, law and order.

Геологическая и горнодобывающая промышленность одна из быстро развивающихся отраслей и стратегически важных объектов, так как влияет на экономическое и техническое развитие стран мира. Это сфера берет начало еще с древних времен и сейчас горное дело стремительно растет, увеличивается количество мелких и крупных компаний, что благоприятно влияет для экономики страны.

Правовая охрана недр представляет из себя регламентированную правом систему норм, направленную на обеспечение оптимального пользования недр, предотвращение их сокращения и загрязнения в интересах удовлетворения нужд экономики и жителей, охраны окружающей среды.

Богатства недр считается одной из ограниченным и невозстановимым природным ресурсом, потому основной целью и главной индивидуальностью их охраны является организация оптимального и всеохватывающего использования их в разведке и добычи.

Отталкиваясь от этих главных требований по охране недр, являются:

- выполнение установленного нормативно-правовыми актами порядка предоставления недр и пресечение самовольного использования;
- обеспечение полноты геологического исследования, оптимального, комплексного пользования и охраны недр;
- проведение опережающего геологического исследования недр, обеспечивающего надежную оценку припасов природных ресурсов либо параметров участка недр, который предоставляется с целью, которые не связаны с добычей;
- охрана месторождений природных ресурсов от наводнения, пожаров и остальных случаев, которые снижают качество полезных ископаемых и промышленную ценность месторождений;

- недопущение скопления производственных и бытовых отходов на участках водосбора, вредных отходов и в местах залегания подземных вод.

С момента принятия Кодекса «О недрах и недропользовании» в 2017 году лицензия стало одним из институтов правопорядка.

Основная часть распределения право пользования участками недр - государственная система лицензирования, представляет единый порядок предоставления лицензий, включающий в себя информационную, аналитическую, экономическую и юридическую подготовку, сбор материалов и оформление. По словам Н.И. Толстых: «одним из основных принципов государственной системы лицензирования пользования недрами является принцип состязательности при выборе недропользователя» [1]. Благодаря Кодексу обеспечение равных возможностей для всех юридических лиц и граждан в получении лицензии является доступным. Что в свою очередь предоставляет равенства сторон и созданию добросовестной конкурентной среды.

Освоение участков недр является трудоемким и ресурсозатратным процессом, которые имеют значительные риски и требуют значительные финансовые вложения и наличие хорошо оснащенной материально-технической базы. Следовательно, целью лицензирования недропользования должно быть обеспечение рационального и комплексного использования и охраны недр, выделяемое многими исследователями в качестве особого принципа права недропользования [2].

А.И. Перчик выделяет муниципальную систему лицензирования использования недрами в качестве самостоятельного института горного права, который устанавливает единый порядок предоставления лицензий на использование недрами, который включает информационный, аналитический, экономический и юридический сбор документов и их оформление [3].

О. М. Теплов толкует содержание института лицензирования права использования недрами обширнее, в том числе в него вместе с правовыми нормами, которые закрепляют единые законодательные основания предоставления прав использования недрами, и законодательные нормы, которые связаны с изъятиями [4].

В связи с этим лицензия недропользования может предоставляться только определенному кругу лиц, отвечающих определённым квалификационным требованиям, предъявляемым к пользователям недр. Кроме того, необходимо отметить, что настоящим законодательством предусмотрен целый ряд дополнительных ограничений для юридических лиц [5].

С принятием 27 декабря в 2017 году Кодекс РК "О недрах и недропользовании" был введен лицензионный режим предоставления права недропользования по принципу "Первый пришел", в котором были установлены четкие требования по получению лицензии на недра и по его срокам.

Кодекс состоит из Общей и Особенной частей.

Общая часть состоит из следующих разделов:

I. Основные положения (главы 1–2, статьи 1–16), II. Пользование недрами (главы 3–6, статьи 17–51), III. Безопасное пользование недрами (главы 7–8, статьи 52–58), IV. Государственное управление в сфере недропользования (главы 9–11, статьи 59–77), V. Споры, связанные с недропользованием, ответственность за нарушение законодательства Республики Казахстан о недрах и недропользовании, международное сотрудничество Республики Казахстан в сфере недропользования и охраны недр (главы 12–13, статьи 78–83) [6].

II Особенная часть состоит из пяти частей:

VI. Геологическое изучение недр (глава 14, статьи 84–92), VII. Разведка и добыча углеводородов (главы 15–21, статьи 93–159), VIII. Добыча урана (главы 22–26, статьи 160–184), IX. Разведка и добыча твердых полезных ископаемых (главы 27–32, статьи 185–248), X. Использование пространства недр, старательство, заключительные и переходные положения (главы 33–35, статьи 249–278) [7].

Но также были внедрены изменения в правовом регулировании недропользования, такие как разделение разделов на геологическое изучение недр и на разведку и добычу углеводородов, добыча урана, разведка и добыча твердых полезных ископаемых. В ст. 12 детально указаны все классификации полезных ископаемых, где выделены три подразделения:

- 1) подземные воды;
- 2) углеводородные полезные ископаемые (углеводороды);
- 3) твердые полезные ископаемые.

А ценным будет то, что в ст. 12 Кодекса каждому виду, подвиду и видам природных ресурсов дается достаточно точное объяснение.

В разведки и добычи углеводородов и для добычи урана используется контрактный режим согласно п. 3 ст. 35 Кодекса о недрах, то все другие виды недропользования исполняются на базе лицензии. А именно, это:

- 1) лицензия на геологическое изучение недр;
- 2) лицензия на разведку твердых полезных ископаемых;
- 3) лицензия на добычу твердых полезных ископаемых;
- 4) лицензия на добычу общераспространенных полезных ископаемых;
- 5) лицензия на использование пространства недр;
- 6) лицензия на старательство (ст. 30 Кодекса).

Отрасль занимает первое место по основным видам по твердым полезным ископаемым во всем мире, по таким как медь, уран, уголь, алюминий, золото, железо. После вступления в силу Кодекса РК «О недрах и недропользовании» было выдано 570 лицензии по твердым полезным ископаемым, сейчас это числа выросла три раза.

Сам процесс получения лицензии с момента внедрения Кодекса давал возможность увеличению количество недропользователей, так как собрав нужную сумму и собрав по перечню нужные документы в течение 10 дней, можно было стать пользователем недр. Но внесением изменений, а точнее внедрением обеспечение исполнения обязательств по ликвидации последствий операций по недропользованию в соответствии ст. 55 Кодекса, процесс получения лицензии весьма усложнился.

Правительство устанавливает обязательные для реализации правила, которые регулируют использование недрами и на основе которого руководствует над пользователями недр. Так как согласно ст. 11 Кодекса РК «О недрах и недропользовании» и по Конституции Республики Казахстан недра считается государственным имуществом. И принятие обеспечения является одним из верного решения.

Как подчеркнул Н. А. Назарбаев в своем Послании: «Казахстан 2030» - «Наши природные ресурсы являются огромным богатством... Необходимо учиться на негативном мировом опыте. Он однозначно показывает, что отсутствие стратегии развития или неспособность ее реализовать перевешивают потенциал природных богатств. Поэтому, главный вывод, который мы все должны сделать - необходимо разработать продуманную стратегию и претворять ее в жизнь, несмотря на все трудности. Богатство недр — это достояние всех последующих поколений. Оно не должно расслабляться. Напротив, все мы, включая Правительство, должны жить и работать так, как если бы им не обладали».

Владея существенными запасами природных ресурсов, часто его используют не рационально, оставляя за собой тяжело перерабатываемые руды, которые хранятся в отвалах и хвостохранилищах производства, и теряют миллиарды тонн природных ресурсов, которые не употребляются, а только загрязняют окружающую среду.

По сравнению с иными объектами окружающей среды, то в отличие от лесных, водных, и остальных ресурсов, использование недр включает в себя разведку месторождения, проведение обязательных мероприятия в разработке месторождений. Большая часть месторождений скрыто под землей и до того, как пользоваться ими их нужно вскрыть и разведать, также вероятны случаи, когда открытое месторождение не годно для промышленного освоения в силу собственной трудозатратности и накладности разработки и бедное содержание полезных ископаемых.

В соответствии ст. 56 Кодекса обеспечение исполнения обязательств по ликвидации последствий операций по недропользованию гарантирует пользователя недр в денежной сумме отвечать перед Республикой Казахстан полностью или частично. Но в этом есть и свои нюансы, связанные с типовой формой. Согласно п. 4 ст. 55 обеспечение предоставляется в виде гарантии, залогом банковского вклада и страхованием, и их типовая форма, утвержденная компетентным органом. Что в свою очередь осложняет процесс получения гарантии, залогом банковского вклада и договором страхования, ибо для многих компании приносят некоторые затруднение при составлении по утвержденной типовой форме.

Учитывая выше сказанное, государство предоставляя право пользования недр должны соблюсти законные интересы частных лиц, действующие в недропользовании, с целью предоставления равных прав для граждан, для гарантии целесообразного и безопасного использования недр. Поэтому будет целесообразным внести соответствующие изменения в законодательстве в типовой форме для фиксации обязательств каждого заинтересованного лица.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Налетов К.И. Лицензия на право пользования недрами. Правовые коллизии // Современное право. 2008. № 2.
2. Василевская Д. В. Правовой режим недропользования в России и зарубежных странах. М., 2010.
3. Перчик А.И. Горное право: термины, понятия, институты: словарь. М., 2000.
4. Пешков А. Б. Проблемы административно-правового метода регулирования советских общественных отношений. Иркутск, 1974.
5. Романенков Р. Л. Актуальные вопросы недропользования и проблемы нормативного регулирования // Нефть, Газ и Право. 2010. № 1. С. 15–20.
6. Кодекс о недрах и недропользовании 2017 года: достоинства и недостатки (Сулейменов М. К., Директор НИИ частного права Каспийского университета, академик НАН РК, доктор юридических наук, профессор) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34349476
7. Кодекс РК «О недрах и недропользовании». 2017. О недрах и недропользовании - ИПС "Әділет" (zan.kz)
8. Послание Президента страны народу Казахстана - "Казахстан - 2030". Н.А. Назарбаева. <https://zhanbotanov.com/zakony/kazakhstan-2030/>

УДК 372.8

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПРИОРИТЕТ МОДЕРНИЗАЦИИ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Таженова К. , магистрант ОП «Педагогика и психология» 2 курса
Жетысуский университет им И.Жансугурова, г.Талдыкорган

karla1981@list.ru

В данной статье освещена проблема формирования учебной мотивации обучающихся в процессе изучения иностранного языка как важнейший приоритет модернизации школьного образования. В современных реалиях, каждый пользователь мировой сети имеет бесплатный доступ к бесчисленному количеству ресурсов (блоги, видеоканалы, электронные энциклопедии, социальные сети, мессенджеры, облачные хранилища и другие), позволяющих обмениваться информацией с огромным количеством людей по всему миру, создавать виртуальные сообщества по интересам, делиться своим опытом из разных сфер, создавать свой собственный контент.

Ключевые слова: формирование, учебная мотивация, обучающиеся, иностранный язык, модернизация

Бұл мақалада мектептегі білім беруді модернизациялаудың маңызды басымдығы ретінде шет тілін үйрену процесінде білім алушылардың оқу мотивациясын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Қазіргі шындықта, әлемдік желінің әрбір пайдаланушысы сансыз ресурстарға (блогтар, бейне арналар, электрондық энциклопедиялар, әлеуметтік желілер, мессенджерлер, бұлтты қоймалар және т. б.) тегін қол жеткізе алады, бұл бүкіл әлем бойынша көптеген адамдармен ақпарат алмасуға, қызығушылықтары бойынша виртуалды қауымдастықтар құруға, әртүрлі салалардағы тәжірибелерімен бөлісуге, өз тәжірибелерімен бөлісуге мүмкіндік береді. мениікті мазмұн.

Тірек сөздер: қалыптастыру, оқу уәждемесі, білім алушылар, шет тілі, жаңғырту

This article highlights the problem of the formation of educational motivation of students in the process of learning a foreign language as the most important priority of the modernization of school education. In modern realities, every user of the world wide web has free access to countless resources (blogs, video channels, electronic encyclopedias, social networks, messengers, cloud storage, and others) that allow you to exchange information with a huge number of people around the world, create virtual communities of interest, share your experience from different fields, create your own own content.

Key words: formation, educational motivation, students, foreign language, modernization

В условиях становления научнообразовательной парадигмы в 21 веке существенно меняется статус иностранного языка. Под влиянием социальных, геополитических, технологических и других процессов возрастает значимость иностранных языков в мире. Такие явления, как глобализация, социальная открытость, развитие международных связей и отношений, способствуют распространению многоязычия или мультилингвизма. Благодаря таким явлениям как информатизация и компьютеризация, значимость иностранных языков выходит на совершенно другой уровень в мультикультурном мировом сообществе. [1].

Современное поколение живет в условиях свободы и достаточной материальной обеспеченности, по сравнению с предыдущими поколениями. Эти обстоятельства открывают безграничные возможности для взаимодействия и самореализации. Для Т.В. Черниговской, современный мир видится нечеловекомерным, нестабильным, прозрачным, в котором невозможно ничего скрыть. Мир, в котором мы живем – сверхбыстрый, все исчисляется в наносекундах. Сегодня, плотность и скорость развивающейся информационной среды просто немыслимы [2].

Значимость владения иностранным языком существенно меняется в реалиях современного, глобализированного общества. Темпы роста подключения новых пользователей к мировой сети Интернет и его бесконечное наполнения новым контентом невозможно игнорировать как в повседневной жизни, так и в сфере иноязычного образования. Иностранный язык является не только средством межкультурного общения, а также средством интеграции культурных, творческих, научных достижений в единое мультилингвальное, поликультурное, информационное мировое пространство. По данным Internet Worldstats количество пользователей сети интернет в мире составляет почти 5 миллиардов человек, что приравнивается к 2/3 населения нашей планеты [3].

По данным 2021 года английский язык занимает первую строчку в рейтинге самых популярных языков в интернете как по наполняемости контента (более 60% всех ресурсов в сети интернет), так и по количеству пользователей, общающихся на иностранных языках (25,9%). После английского следуют китайский (19,4%), испанский (7,9%) и арабский (5,2%) языки, по мере убывания, соответственно [3, С.25].

В современных реалиях, каждый пользователь мировой сети имеет бесплатный доступ к бесчисленному количеству ресурсов (блоги, видеоканалы, электронные энциклопедии, социальные сети, мессенджеры, облачные хранилища и другие), позволяющих обмениваться информацией с огромным количеством людей по всему миру,

создавать виртуальные сообщества по интересам, делиться своим опытом из разных сфер, создавать свой собственный контент.

В мировом информационном пространстве вся коммуникация между пользователями преимущественно происходит на одном или нескольких иностранных языках. Именно поэтому, абсолютно каждый пользователь сталкивается с потребностью применить свои иноязычные коммуникативные навыки и умения на просторах Глобальной паутины. Межкультурная коммуникация является неотъемлемой частью огромной аудитории пользователей интернета по всему миру. Иностранный язык становится не только средством коммуникации, но и средством интеграции и продвижения своих идей, мыслей, интересов, коммерческих предложений и научных достижений в единое поликультурное и мультилингвальное пространство.

Учитывая условия поликультурного и мультилингвального общества, сегодня не представляется возможным вообразить современного, всесторонне развитого человека, не владеющего хотя бы одним иностранным языком, и не способного использовать свои иноязычные коммуникативные компетенции в профессиональном и межличностном общении. В современных реалиях иностранный язык выступает в качестве средства коммуникации людей с разными интересами, культурными ценностями, желаниями и разным менталитетом. Именно поэтому, значение качественного, эффективного иноязычного образования приобретает дополнительное значение.

По данным интернет-портала Tera International, от 14% до 40% всех международных деловых командировок заканчиваются досрочным возвращением представителей компаний или полным прекращением деловых отношений. Около 50% всех международных проектов закрываются, так и не начавшись, именно по причине коммуникативных проблем или недопонимания при иноязычном взаимодействии сотрудников компаний из разных стран. При этом компании несут значительные финансовые убытки и наносится серьезный ущерб имиджу компаний. Правильное и эффективное межкультурное общение становится неотъемлемой частью современного делового, профессионального, мирового сообщества. При этом, следует отметить, что межкультурное общение не ограничивается знанием иностранного языка, а включает в себя знание культуры, традиций, речевых и поведенческих норм представителей другой культуры и социума [3, С.70].

В современном мире невозможно представить успешного человека, не владеющего хотя бы одним иностранным языком, не способного интегрировать его в сферу своей профессиональной деятельности. Современная мировая тенденция – это мультилингвизм. Овладение языками, которые являются средствами общения и информационного обмена с народами других стран, приобретает все большее значение, владением только одним иностранным языком теперь не обойтись. Мультилингвизм как социокультурный феномен выдвигает перед образованием сложные задачи подготовки молодежи к жизни в условиях многонациональной и поликультурной среды, формирования умений общаться и сотрудничать с людьми разных национальностей, рас, конфессий. Сегодня, главной задачей межкультурного образования становится развитие языкового и культурного многообразия в современном обществе, а также развитие мультилингвальности индивида с целью его дальнейшего успешного взаимодействия с представителями других культур и преодоления различных культурных и языковых барьеров. Из этого следует, что образование в сфере обучения иностранным языкам в Республике Казахстан приобретает первостепенное значение, основной задачей которого, становится создание мультилингвального и поликультурного общественного пространства, базирующегося на принципах толерантности, взаимоуважения, сопереживания, взаимопонимания между представителями разных культур, религий, языков, ценностей.

Из вышесказанного следует, что процесс обучения иностранному языку должен протекать параллельно с изучением культуры народа страны изучаемого языка, их поведенческих и коммуникативных норм общения, ценностей и традиций. В таких условиях,

ученик будет выступать не только в роли субъекта речи, но и в роли субъекта культуры, морали и нравственности. Результат такого обучения должен быть ориентирован на воспитание и формирование мультилингвального и поликультурного гражданина страны, принимающего свою принадлежность к определенной этнической группе и определенной культуре, и к глобальному мировому пространству в целом. Именно в процессе межкультурного образования ученик имеет возможность глубже понять ценности местной культуры в процессе сравнения с другими культурами. Именно в процессе такого рода обучения иностранному языку, обучающийся будет иметь возможность более глубоко познакомиться с реалиями и особенностями своей культуры, в результате сопоставления разных культур [4].

Перед иноязычным образованием появляется новая задача - подготовить обучающегося, который будет способен успешно интегрироваться не только в социокультурное пространство, но и в сферу своей профессиональной деятельности. Предполагается, что обучающийся должен быть активным новатором. Для этого необходимо уметь наладить адекватное общение с различными людьми из разных сфер жизнедеятельности. Коммуникативные навыки и умения как на родном языке, так и на иностранном, формируются в процессе иноязычного образования, основанного на межличностном и деловом общении между субъектов образовательного процесса и жизненном опыте студентов.

Новая быстро распространяющаяся информационная среда обуславливает новые требования перед системой обучения иностранным языкам на всех уровнях образования, и ставит перед ней новые цели и задачи.

Ввиду очевидных проблем в иноязычном образовании, особенно на уровне средней школы, возникает необходимость в планомерной модернизации системы иноязычного образования в Республике Казахстан. В то же время, необходимо понимать, параллельно с воспитанием и формированием мультилингвальной и поликультурной личности, основная цель школьного образования с сфере преподавания иностранных языков остается формирование иноязычной коммуникативной компетенции, позволяющей решать реальные коммуникативные задачи.

В современном мире, когда иноязычное образование представляет собой услугу, предоставляемую в рамках школьной программы, либо осуществляемую в центрах иноязычной подготовки по законам рыночных отношений, необходимо понимать, что важнейшую роль играет не только качество предоставляемых услуг, но и ориентация на дальнейшее обучение в вузе, дальнейшую интеграцию в социальной и профессиональной сфере.

На данный момент система образования, как и другие институты Республики Казахстан, находится в непрерывном изменении и обновлении. Принимаются новые поправки в закон «Об образовании», изменяются образовательные стандарты на всех уровнях, внедряются новые технологии и методы в обучении иностранному языку и другим дисциплинам. В систему образования Республики Казахстан частично интегрируется международный опыт, что проявляется в реорганизации и оптимизации системы высшего образования, а также основного общего образования.

Представленные обстоятельства описывают только часть глобального и комплексного процесса, называемого «модернизация». Данный процесс должен быть экономически, политически, технически и методически обоснован, и быть построен исключительно в соответствии с требованиями и запросами современного общества. Модернизация иноязычного образования должна основываться на ключевых идеях педагогической мысли и включать в себя образование, развитие, знания и обучение [5].

Благодаря глобализации, казахстанская система образования тесно связана с мировыми процессами, происходящими в этой сфере. Основные педагогические и методические установки международных систем во многом схожи с современными тенденциями развития казахстанской системы образования, отражающиеся в «Об образовании» Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III, «О статусе педагога» Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 293-VI ЗРК, Об

утверждении национального проекта «Качественное образование. Образованная нация» Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 726, «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования» Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года № 348. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 5 августа 2022 года № 29031.

Их главным принципом является «всестороннее развитие личности и подготовка активного, готового к принятию на себя ответственности гражданина посредством динамичного соединения знаний, навыков, умений, развития критического и творческого мышления» [6].

Современные образовательные системы мира преимущественно направлены на развитие мультилингвальности и поликультурности, или на формирование интернационального мышления у выпускников. Базовыми характеристиками интернационального мышления являются взаимоуважение, взаимопонимание, взаимопомощь и толерантность, которые активно развиваются на уроках иностранного языка и на других дисциплинах. В соответствии с этим, современный выпускник школы должен обладать определенным набором качеств или иметь следующий профиль или образ. Во-первых, обучающийся должен проявлять интерес к получению новых знаний, должен стремиться овладеть новыми способами и приемами для достижения новых знаний. Во-вторых, современный выпускник должен уметь мыслить критически по отношению к себе и по отношению к окружающим. Он должен обладать творческим подходом к выполнению любых заданий, обладать способностью и умениями общаться и взаимодействовать с разными людьми, в том числе с представителями иноязычной культуры. Выпускник должен быть толерантен и терпим по отношению к другим народам, нациям, конфессиям, традициям, обычаям. Кроме этого, следующие качества также характеризуют современного выпускника: принципиальность, справедливость, открытость, заботливость и переживание по отношению к другим людям, ответственность, мужественность, честность, осознанность необходимости достижения интеллектуального, физического и эмоционального баланса, способность анализировать свои действия и принимать правильные решения в зависимости от ситуации [6, С.25].

Эти задачи созвучны процессам модернизации, происходящим в нашей стране. Так Государственный Образовательный Стандарт основного общего образования (5-9 классы) нацелен на формирование личностных характеристик, «портрета выпускника основной школы». Выпускник должен любить свою страну, культуру и народ; осознавать и принимать духовные традиции, ценности жизни, семьи, гражданского общества, многонационального казахстанского народа и всего человечества; активно и заинтересованно познавать мир, осознавать ценность труда, науки и творчества; стремиться к образованию и самообразованию и быть способным применить полученные знания на практике; быть социально-активным, уважать закон и порядок, осознавать свои обязанности перед семьей, обществом, страной; уважать других людей, уметь вести конструктивный диалог, достигать взаимопонимания, сотрудничать для достижения общих результатов; ориентироваться в мире профессий, понимать значение профессиональной деятельности для человека в интересах устойчивого развития общества и природы.

Из ежегодного послания президента Республики Казахстан от 2020 года следует, что основная цель в сфере образования до 2025 года – это воспитание гармонично развитой и социально ответственной личности на основе духовно-нравственных ценностей Республики Казахстан, исторических и национально-культурных традиций. Это видится возможным благодаря внедрению на уровнях основного общего и среднего общего образования новых методов обучения и воспитания, образовательных технологий, обеспечивающих освоение обучающимися базовых навыков и умений, повышение их мотивации к обучению и вовлеченности в образовательный процесс; формированию эффективной системы выявления, поддержки и развития способностей и талантов у детей

и молодежи, основанной на принципах справедливости, всеобщности и направленной на самоопределение и профессиональную ориентацию всех обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности. – М.: Просвещение, 2020 г.
2. Артемов В.А. Психология обучения иностранному языку. – М.: Педагогика, 2011.
3. Арьюки К. Способы активизации учащихся младшего возраста на занятиях по английскому языку // Ранее обучение английскому языку: теория и практика. СПб: Питер, 2014.
4. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М., 2018.
5. Биболетова М.З. Учебник английского языка для начальной школы Английский с удовольствием/Enjoy English / М.З. Биболетова, О.А. Денисенко, Н.В. Добрынина, Н.Н. Трубанева. – Обнинск: Титул, 2016.
6. Бим И. Л. Некоторые актуальные проблемы современного обучения иностранным языкам. - //ЯИШ, 2001, №4.

ӘОЖ 371

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ЖӘНЕ ҚҰРАСТЫРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Тажинова Г.А., Сламбек А.А.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Gulnara71@mail.ru

Бүгінгі таңда балалардың әртүрлі қабілеттерін, соның ішінде бейнелеу және құрастыру әрекеттерін дамыту туралы мәселе өте өткір. Бұл үшін ең қолайлы кезең -мектепке дейінгі балалық шақ. Мектепке дейінгі білім беру тәжірибесі көрсеткендей, мектеп жасына дейінгі баланың бейнелеу және құрастыру әрекеттерін дамыту мәселесі туралы ғылымда ортақ пікір жоқ, ал практик мұғалімдер балалармен жұмыс жасауда жалпы теориялық білімді әрдайым икемді, өзгермелі, шығармашылықпен қолдана бермейді.

Тірек сөздер: бейнелеу іс-әрекеті, акварель, гуашь, түрлі-түсті қарындаштар, фломастер, элементтер.

Сегодня очень остро стоит вопрос о развитии у детей различных способностей, в том числе изобразительной и конструирующей деятельности. Наиболее благоприятный период для этого дошкольное детство. Как показывает практика дошкольного образования, в науке нет единого мнения о проблеме развития изобразительной и конструирующей деятельности дошкольника, а учителя-практики не всегда гибко, вариативно, творчески используют общетеоретические знания в работе с детьми.

Ключевые слова: изобразительная деятельность, акварель, гуашь, цветные карандаши, фломастер, элементы.

Today, the question of the development of children's various abilities, including visual and constructive activities, is very acute. The most favorable period for this is preschool childhood. As the practice of preschool education shows, there is no consensus in science about the problem of developing the visual and constructive activities of a preschooler, and practical teachers do not always flexibly, variatively, creatively use general theoretical knowledge in working with children.

Key words: visual activity, watercolor, gouache, colored pencils, felt-tip pen, elements.

Бейнелеу және құрастыру әрекеті эстетикалық тәрбиенің маңызды құралы болып табылады. Ол қоршаған шындықтағы сұлулықты көру қабілетін дамытады, өз жұмысын және басқа адамдардың жұмысын құрметтеуге үйретеді, суретте көргендерін көрсету қажеттілігін тәрбиелейді. Балабақшадағы бейнелеу іс-әрекеті процесінде, оның оңтайлы ұйымдастырылуы мен тиімді жүзеге асырылуы жағдайында көркем және шығармашылық қызметке қызығушылық қалыптасады, оның негізінде адамның көркем мәдениеті қалыптасады.

Бейнелеу және құрастыру әрекеті адамға айналасындағы әлемді қабылдауға, эмоционалды баға беруге және жаңа нәрсе жасауға көмектеседі.

Бейнелеу және құрастыру әрекетін көптеген педагогтар мен психологтар балабақшада және отбасылық тәрбие жағдайында баланың шығармашылық дамуының ең тиімді құралы ретінде қарастырады. Балалардың бейнелеу іс-әрекетін басқару педагогтан баланың шығармашылығының ерекшеліктерін, балалардың бейнелеу және құрастыру дағдыларының ерекшеліктерін білуді талап етеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың бейнелеу және құрастыру әрекеті көркемдік іс-әрекеттің бір түрі ретінде эмоционалды, шығармашылық сипатқа ие. Сондықтан педагог балалардың шындықты эмоционалды, бейнелі қабылдауын қамтамасыз етуі, эстетикалық сезімдер мен идеяларды қалыптастыруы, қиялды ойлау мен қиялды дамытуы керек.

Мектепке дейінгі балалық шақ - шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін сезімтал кезең. Тәжірибе мен білімді жинақтау - мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың маңызды ерекшелігі. Мектеп жасына дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың негізгі ерекшеліктері – бұл даму іс-әрекетте (ойын, бейнелеу, құрастыру және т. б.) жүреді.

Балалардың бейнелеу және құрастыру әрекетін сәтті дамытудың маңызды шарттарының бірі – топта балалармен жұмыс жасаудың әртүрлілігін көрсетеді. Баланың шығармашылық белсенділікке деген қызығушылығын сақтаудың маңызды шарты - бұл жағдайдың жаңалығын құру, жұмыстың ерекше басталуы, әдемі және әртүрлі материалдар, балаларға қызықты тапсырмалар, таңдау мүмкіндігі және басқа да көптеген факторлар. Сонымен қатар, жаңа жағдайды жасай отырып, педагог жаңа техниканы игеру барысында балалар бұрын алған білімдерін, дағдыларын қолдана алатындығын және сонымен бірге жаңа шешімдер мен шығармашылық тәсілдерді іздейтінін ескеруі керек. Бұл балада жағымды эмоция, қуаныш, таңданыс, жаңа нәрсе жасауға талпынысты туғызады [1].

Осыған байланысты дәстүрлі емес оқыту әдістері қиялдың, шығармашылықтың дамуына, тәуелсіздіктің, бастаманың, даралықтың көрінісіне серпін береді. Бір суретте бейненің әртүрлі әдістерін қолдана және біріктіре отырып, мектеп жасына дейінгі балалар осы немесе басқа кескінді мәнерлі ету үшін қандай техниканы қолдану керектігін өз бетінше шешуге үйренеді. Дәстүрлі емес бейнелеу әдістерін қолдана отырып, шығармашылық мектеп жасына дейінгі балаларды шаршатпайды, олар жоғары белсенділікті, тапсырманы орындауға бөлінген уақыт ішінде жұмыс қабілеттілігін сақтайды. Бейнелеу іс-әрекетінің дәстүрлі емес техникасының алуан түрлері балалардың бейнелеу іс-әрекеті процесінде зияткерлік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Бұл кезеңде балаларға шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін проблемалық сипаттағы тапсырмаларды ұсынамыз, оның барысында берілген негізге сүйене отырып табиғи материалдардан құрастыру жасау міндеті қойылады. Проблемалық тапсырмалардың мысалдары:

1. Берілген негізге сүйене отырып құрастырыңыз. Материалдар: әр түрлі мөлшердегі және конфигурациядағы ағаш қабығының бөліктері, құрғақ ағаш саңырауқұлақтары (негіз ретінде). Балалар оларды мұқият қарап, олардың қандай екенін анықтап, өз жоспарларын орындауы керек.

2. Әр түрлі табиғи қалдықтардан баланың өз жоспарына сәйкес сюжеттік композицияны ойлап табыңыз.

3. Әртүрлі табиғи материалдардан бір кейіпкердің (мысалы, мысықтар, иттер, орманшылар) бейнесін бейнелеу не құрастыру.

Проблемалық тапсырмаларды орындау үшін материал балалар бұрын жұмыс істегендерге қарағанда жаңа табиғи материалдар болады: бұл әртүрлі мөлшердегі және конфигурациядағы ағаш қабығының бөліктері, құрғақ ағаш саңырауқұлақтары (негіз ретінде). Балалар мұқият қарап, олардың қандай екенін анықтап, содан кейін жеке колөнерде өз жоспарларын орындауы керек [2].

Әдебиеттерді теориялық талдау балалардың бейнелеу дағдыларын дамыту үшін сурет салудың дәстүрлі емес әдістерін қолдануға болатындығын көрсетті. Осының негізінде біздің зерттеуіміздің қалыптастырушы кезеңінде біз қосымша білім беру қызметінің бағдарламасын жасадық

Барлық ұйымдастырылған оқу қызметі бейнелеу және құрастыру әрекеттерін дамытуға бағытталған тапсырмалардың мазмұнын ескере отырып таңдалды. Осы жаста балаларға қол жетімді түрлі әдістер мен тәсілдер қолданылды, олар бейнелеу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Бейнелеу іс-әрекетіндегі негізгі әдістер мен тәсілдер оқытудың көрнекі әдістері мен тәсілдері болып табылады. Оларға бейнені, суреттердің репродукциясын, үлгіні және басқа да көрнекі құралдарды пайдалану; жекелеген заттарды қарау; тәрбиешінің бейнелеу тәсілдерін көрсетуі; сабақ соңында, оларды бағалау кезінде балалар жұмыстарын көрсету жатады. Оқытудың барлық осы әдістері мен әдістері кешеннің әр сабағында әртүрлі комбинацияларда қолданылды және біз анықтаған дамыған бейнелеу қабілеттерінің барлық критерийлерін дамытуға ықпал етті.

Сонымен, біз әзірлеген кешенде қабылдауды дамыту үшін топта әртүрлі техникаларды пайдалана отырып сурет салу, табиғи материалдармен құрастыру жұмыстары жүргізілді. Бұл жұмыстар бейнелеу әрекетімен байланыста жүрді. Барлық сабақтарда балалардың көру анализаторы қатысады, бірақ үшеуінде біз заттың пішінін дәлірек анықтау үшін жанасуды қолданамыз. Сабақтарда балалар бейнеленген заттардың бөліктерін айтады. С. В. Погодина ұсынғандай, әр сабақта балалар түстердің дұрыс "шекаралық" атауларын естиді. Сонымен қатар, кешенде пейзаж тақырыбында сабақтар бар, онда балалар күннің әртүрлі уақыттарын немесе күз сияқты жылдың әртүрлі кезеңдерін бейнелеген кезде әртүрлі түстермен танысады, оларды Н.П. Сакулина мен С.В. Погодина ұсынады. Мұндай техниканың көмегімен балалар бейнеленген құбылысқа өз көзқарастарын түс арқылы білдіруге үйренеді. Кейбір сабақтарда көрнекі және тиімді әдіс болып табылатын көрнекі-әрекеттік тәсілі қолданылды, ол балаларға белгілі бір тәжірибеге сүйене отырып, саналы түрде қажетті пішінді жасауға үйретеді. Көрсетудің екі түрі қолданылды: қимылмен көрсету және сурет техникасын көрсету. Бұл әдіс балалардың техникалық дағдыларын қалыптастырады [3].

Бірақ ешқандай көрнекі әдіс немесе оқыту әдісі сөздік әдістер мен тәсілдерді жүзеге аспайды. Сөздік әдістер мен тәсілдер түсіндіру, байқау, үлгіні көрсету әдістерінде қолданылады, өйткені олардың барлығы педагогтың түсіндірмесін, әңгімесін, онымен сөйлесуді білдіреді. Сонымен қатар, сөздік әдістер мектеп жасына дейінгі баланың бейнелеу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Біздің кешенде әр сабақта суреттер құрамын дұрыс шешу үшін тәрбиеші әңгіме немесе түсіндірмесі өткізеді, негізгі объект пен әрекетті белгілей отырып, мұғалім балалармен бейнеленген барлық объектілердің пропорционалды және кеңістіктік қатынастарын айтады. Балаларды іс – әрекетке ынталандыру немесе олардың білімін толықтыру үшін мұғалім әр сабақта көркем әдебиетті оқу әдісін қолданады, біздің кешенде бұл сабақ тақырыптарына сәйкес келетін өлеңдер. (И.А. Лыкова. бұл әдіске жиі жүгінеді), әр сабақта көркем сөзді, ертегілер мен әңгімелерге дейін қолдандық. Сонымен қатар, ұйымдастырылған оқу қызметінде түсіндіру әдісін жиі пайдаланылды.

Ұйымдастырылған оқу қызметі кешенінде қолданылатын практикалық әдістер мен оқыту әдістерінің ішінде тәжірибені, экспериментті, ойын әдістерін – көрнекі және тиімді әдістерді атай аламыз, бірақ негізгі әдіс - жаттығу болды. Мәнерлілік құралын қалыптастыру үшін кейбір ұйымдастырылған оқу қызметінде ойын жаттығулары

қолданылды. Мысалы, бірінші ұйымдастырылған оқу қызметінде балалар қағаз парақшаларын босатып, қайда ұшатынын көрді, екінші ұйымдастырылған оқу қызметінде балалар әртүрлі қалыңдықтағы жасанды бұтақтарды әр түрлі күшпен соғып, олардың қалай қисайғанын және т. б. көрді. Барлық ұйымдастырылған оқу қызметіндегі тақырыбына сәйкес келетін сергіту минуттары пайдаланылды, онда балалар негізгі қимылдарды бақылай алды. Барлық мектеп жасына дейінгі баланың іс-әрекетінің жетекші түрі ойын элементтері қолданылды. Негізінен, ойын жаңа материалды оңай үйренуге және алынған білімді белсендіруге ықпал етеді. Ойын арқылы бала өзінің қажеттіліктерін жүзеге асыра алады және шығармашылық әлеуетін дамыта алады.

Сонымен қатар, кешенде сурет салу процесін жүзеге асырудың әртүрлі формалары ұсынылған: ұжымдық сурет, жеке сурет, жұптасып сурет салу, түсініктеме беру. Барлық осы формалар көру қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, мысалы, ұжымдық және жұптасқан сурет салуда балалардың өзіндік ерекшелігі сияқты мәнерлі құралға ие болуы айқын көрінеді, өйткені балалар жұмыстың бір бөлігін бөлуге тырысады, бірақ сонымен бірге ол жалпы кескінге қайшы келмеуі керек, ал түсіндірілген сурет салуда балалардың қабылдауын дамытуды оңай байқауға болады.

Кешеннің барлық сабақтарында дамыған бейнелеу және құрастыру қабілеттердің маңызды көрсеткіші ретінде мектеп жасына дейінгі балалардың техникалық дағдыларын дамыту әдістері қолданылды. Біз балалардың оларды жақсы игеруі үшін кешенде мезгіл-мезгіл қайталанатын әртүрлі әдістерді ұсындық. Әр ұйымдастырылған оқу қызметінде балалар ұсынылған материалдарды пайдалану ережелерін айтады, сонымен қатар кейбір сабақтарда олар қолданылған техниканы анықтап, осы техникадағы әрекеттер тізбегін айтуы керек. Біздің кешенде А.А. Фатеева мен Р. г. Казакованың пікірінше, осы жасқа қол жетімді техникалар қолданылды: монотипия, сулы сурет салу, құрғақ сурет салу, қатты щеткамен бояу, балауыз қарындаштары бар акварель, құрғақ шай жапырақтарымен сурет салу, қағаз бедері, пластикалық шанышқымен басып шығару, т.б. Түрлі әдістердің үйлесімінен басқа, материалдардың үйлесімі қолданылады – гуашь акварель бояуларымен, түрлі-түсті қарындаштармен және қарапайым қарындашпен сурет салу [4].

Топта ұйымдастырылған оқу қызметі кешенін жүзеге асыру үшін даму ортасы толықтырылуы мүмкін. Көркем шығармашылық орталығында әртүрлі көркем аспаптар (палитралар; әртүрлі мөлшердегі щеткалар, әртүрлі қаттылық), соның ішінде ерекше (құрғақ шай жапырақтары; пластикалық шанышқылар; кептірілген жапырақтар) пайда болды; И.В. Левитан, А. Куинджи, И. К. Айвазовский, А. А. Пластов сияқты суретшілердің суреттерінің репродукциялары пайда болды. Топтың музыкалық және әдеби кітапханасында сабақ өткізуге қажетті толықтырулар болды. Білім орталығында кірпі өмірінің әртүрлі кезеңдері бейнеленген ашық хаттар пайда болды.

Таңдалған ұйымдастырылған оқу қызметінде балалардың табиғат, соның ішінде жануарлар мен өсімдіктер туралы түсініктерін толықтырды. Көркем сөз (өлеңдер), көрнекі материал (репродукциялар, слайдтар, ашық хаттар), музыкалық компонент белсенді қолданылды. Барлық таңдалған сабақтар мектеп жасына дейінгі балаға қол жетімді мәнерлілік құралдарын қолдана отырып және оның техникалық дағдыларын байыту арқылы баланың айналасындағы шындыққа деген көзқарасын көрсетуге бағытталған.

Ұйымдастырылған оқу қызметі үш кезеңнен тұрды: кіріспе-мотивация және проблемалық жағдай жасау; негізгі – білімді өзектендіру және практикалық қызмет; қорытынды – проблемалық және іздеу жағдайын шешу және балалар іс-әрекетін бағалау.

Балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, эмоционалды стрессті жеңілдету үшін тақырыптық дене шынықтыру минуты немесе саусақ ойындары өткізіледі (ұзақтығы 1 минуттан аспайды).

Соңғы кезең, проблемалық және іздеу жағдайын шешу және балалардың іс – әрекетін бағалау 2 минутқа созылады. Бұл бөлімде бүкіл сабақтың рефлексиясы және балалардың жұмысын талдау жүзеге асырылады.

Осы ұйымдастырылған оқу қызметінде өткізу кезінде әр бала тәрбиешімен және топтың басқа балаларымен бірге іс-шараларға қуана қатысты. Балаларды іс-әрекетке қосу және олардың назарын аудару үшін ойын сәттері, тосынсыйлар, көркем сөздер, түрлі материалдар мен сурет техникасы қолданылды, онда балалардың таңдауы болды, мұның бәрі балалардың бейнелеу және құрастыру әрекеттерін дамытуға ықпал етті. Осының арқасында балалар тапсырмаларды қуана орындады, бейнелеу жұмыстарына белсенді қатысты. Қорытынды бөлімнің қорытындысын шығару бізге алдағы қызметті жоспарлауға мүмкіндік берді.

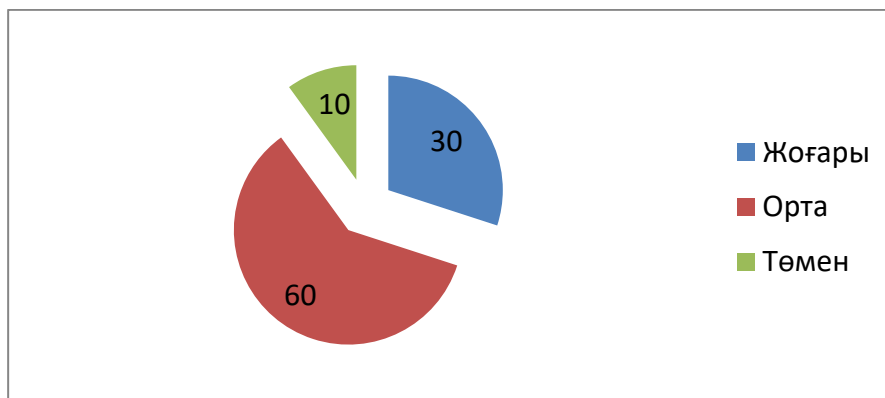
Мектеп жасына дейінгі балалардың бейнелеу және құрастыру әрекеттерін дамытуға алдын-ала дайындалған кешенді -жоспар бойынша тұрақты өткізіліп, жұмыстың тиімділігі әр іс-әрекеттің соңында бағаланды [5].

Тәжірибелі-эксперимент жұмысының соңғы бақылау кезеңінде нәтижелері төмендегідей (1-сурет) болды:

Қорытынды жасайық, жобалау жұмыстары барысында біз ересек мектеп жасына дейінгі психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерді және бейнелеу және құрастыру әрекеттерін дамытуға бағытталған міндеттерді ескере отырып, аралас техникада сурет салу бойынша кешенін жасадық. Ұйымдастырылған оқу қызметі кешенінің мазмұнына аралас техникада жұмысты ұйымдастырудың мазмұнын, формалары мен әдістерін таңдау оң нәтиже берді, бұл тәжірибелік-эксперимент үрдісінде және балалардың іс-әрекетін бақылау, талдау нәтижесінде анықталды.

Баланың бейнелеу және құрастыру әрекеттерін дамыту өте маңызды. Біріншіден, дамыған бейнелеу және құрастыру әрекеттері көркемдік және эстетикалық дамудың, шығармашылықтың нәтижесі, болғандықтан, бұл мектеп жасына дейінгі балалардың дамуы мен білім беру бағыттарының бірі – білім беру салалары. Өз кезегінде қалыптасқан бейнелеу қабілеттері балалардың шығармашылық белсенділігінің дамуының нәтижесі болып табылады.

1-сурет.

Сурет 1. Тәжірибелі-эксперимент жұмысының соңғы бақылау кезеңінің нәтижелері (%- бен)

Біздің жұмысымыз мектеп жасына дейінгі балалардың бейнелеу және құрастыру әрекеттерін анықтау және дамыту үшін қажетті жағдайларды анықтауға және жетілдіруге бағытталған. Зерттеу барысында қойылған міндеттер толығымен жүзеге асты.

Ересек мектеп жасына дейінгі балалардағы бейнелеу қабілеттерін дамытудың негізгі психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін зерттей отырып, біз ересек мектеп жасына дейінгі баланың жаңа бейнелеу қабілеттерін алу үшін жеткілікті дамығанын, осы жаста психикалық процестердің өзгеруі, оның қызметі өзгеретінін анықтадық. Ересек мектепке дейінгі жаста оның айналасындағы заттарды қабылдау жақсарады. Қабылдауды дамыту процесінде мектеп жасына дейінгі бала қазір негізінен көру анализаторын қолданады. Дегенмен ол басқа да анализаторларды да жиі пайдалануы мүмкін. Бала затты толығымен көре алмаса да, оны

толығымен қабылдай алады және оның бөліктерін бөліп алады. Ол негізгі түс схемасына оңай назар аударады, тіпті түс сипатын да атайды. Бала объектінің көлемін және оның пропорцияларын анықтай алады, бірақ объектінің кеңістіктегі орнын анықтау әлі де қиын [6].

Мектеп жасына дейінгі балаға өз эмоцияларын шығармашылықта көрсету маңызды және оған мәнерлілік құралдар көмектеседі. Бала өзінің көзқарасын түс, сызықтар, композиция арқылы жеткізе алады, онда бала жаңа қабілетке ие бола бастайды. Балалар бейнелеу және құрастыру әрекетіндегі өзіндік ерекшелік, оның көрген және суреттелген объект туралы ойлауында өте маңызды. Алайда, мұғалімдер балалардың бейнелеу іс-әрекетінің мұндай сапасын реализм ретінде ажыратады, өйткені балалардың өздері нақты бейнелерге ұмтылады, ал мұғалімдер өз кезегінде мұндай іс-әрекет стилі баланың дамуын қамтамасыз ете алады деп санайды. Бұл жастағы тағы бір маңызды өзгеріс - балалардың сурет салудағы техникалық дағдыларды игеру қабілеті. Бейнелеу және құрастыру әрекетін дамыту мақсатты, жүйелі процесс деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Жұмабекова Ф.Н. Балабақшадағы бейнелеу іс-әрекетінің әдістемесі. Оқу құралы/ Ф.Н.Жұмабекова. Алматы: Эверо, 2015. -384 б.
- 2 Аманжолов. С.А. Бейнелеу өнерінің әдістемесі, Астана. 2010.
- 3 Әлмұхамбетов Б, Балкенов Ж. Сурет салу және оюлаумен жұмыс істеу әдістері. - А. 1996.
- 4 Мұқашев М, Сейтімов А, Хамзин Н. Бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі. Фолиант.Астана. 2008.
- 5 Выготский Л.С. Психология развития как феномен куль-туры // Избранные психологические труды / Л. С. Выготский; под ред. М. Г. Ярошевского; вступит.ст. М. Г. Ярошевского. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 512 с.
- 6 Косминская В.Б. Теория и методика изобразительной деятельности в детском саду: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов/ В.Б.Косминская, Е.И.Васильева, Н.Б.Халезова и др. – М.: Просвещение, 1977. – 253 с.

ӘОЖ 51

МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ БЕЙСТАНДАРТ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДЫҢ КЕЙБІР МОДЕЛЬДЕРІ

Тлеужанов А., Жаратылыстану жоғары мектебі, «Математика-Информатика» БББ, 1 курс білімгері,

Есейқызы А., Жаратылыстану жоғары мектебі, Педагогикалық информатика бойынша БББ, ғылыми жетекшісі

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

tleuzanovalibek@gmail.com

Бұл мақалада мектеп бағдарламасында кездесетін стандартты емес есептер мен олардың шешу әдістері қарастырылады. ҰБТ-да, қорытынды емтиханда есептердің көп бөлігі бейстандарт есептерден құрастырылады. Стандартты емес есептерді шығару дағдысын қалыптастыру арқылы, оқушының бойында өзіндік көзқарасты, жаңашылдыққа қарай ізденісті, еңбек ету сынды қасиеттерді қалыптастырамыз. Математикада бейстандарт есептерді қоюдың басты мақсаты – оқушыларды өз бетінше есепті шешуге үйрету болып табылады.

Тірек сөздер: математика, математикалық олимпиада, стандартты емес есеп, қызықты есеп, олимпиадалық есеп.

В данной статье рассматриваются нестандартные задачи и методы их решения, встречающиеся в школьной программе. Многие задания ЕНТ и итогового экзамена, составлены из нестандартных задач. При рассмотрении поиска решения нестандартных задач у учащихся формируется свое собственное видение, стремление к новому, свой нестандартный подход к решению проблемы. Основная цель постановки нестандартных задач по математике-научить учащихся самостоятельно решать задачи.

Ключевые слова: математика, математические олимпиады, нестандартные задачи, интересное задание, олимпиадное задание.

This article discusses non-standard tasks and methods of their solution found in the school curriculum. Many tasks of the UNT and the final exam are made up of non-standard tasks. When considering the search for solutions to non-standard tasks, students form their own vision, desire for new things, their own non-standard approach to solving the problem. The main purpose of setting non-standard problems in mathematics is to teach students to solve problems independently.

Key words: mathematics, mathematical olympiads, non-standard tasks, interesting task, olympiad task.

Оқушылардың креативті, интеллектуалды, логикалық қабілеттерін дамыту мен математикаға қызығушылықтарын арттыру үшін бейстандарт есептерді шығару әлдеқайда маңызды.

Мектеп курсының қызықты, күрделі, олимпиадалық сынды жоғары математикалық дайындықты талап ететін есептер стандартты емес есептердің қатарына жатады. Берілу жолы үйреншікті болмағанына қарамастан, шығарылу жолында логикасы негізгі ережелер мен қасиеттерге сүйенетін есептерде стандарттан тыс болып есептелінеді.

Я.И.Перельман «Қызықты есептер мидың атқаратын жұмысын жокқа шығармайды, керісінше жақсы жұмыс жасауға себеп болатындай ой туғызады» деп есептейді. [1]

Мектеп бағдарламасының кейбір есептері қиындығы жағынан жоғары. Мұндай есептерді шығару барысында оқушылар тарапынан ерен еңбекті, табандалықты аналитикалық ойлау дағдыларын талап етеді және соған тәрбиелейді.

C, C+, D деңгейлі, олимпиадалық есептерді шығару жолдарыда алуан түрлі. Оларды шешудің оңтайлы, біріңғай әдістері де бола бермейді. Оқушылардың негізгі мақсаттарының бірі болып есептің деңгейіне қарамастан оны шығару әдісін таба білуде. Олардың тапқырлығы мен математикалық ойлауының көкжиегінің кеңдігі дұрыс жолды табуға көмектеседі.

Зерттеу материалы. Г.В.Дорофеев, М.К.Потапов, Н.Х.Розов бейстандарт есептер алуан түрлі болады деген. Кейбір жағдайларда стандартты емес үйреншікті емес болып көрінуі мүмкін, сондықтанда алғашқыда оларға қалай «жақындауға» болатыны түсініксіз көрінеді. Кейбір есептер бұрмаланып тұратындықтан, бастапқыда түріне назар салып қарағанда стандартты әдістермен шығару мүмкін емес. Ал үшінші есептің тобын шығаруда асқан шеберлікпен пен нақтылық, сонымен қатар тұнық логикалық ойлау жүйесі қажет болады. [2]

Бейстандарт тыс есептерді шығарудың басты мақсаттарының бірі – оқушылардың логикалық ойлау деңгейін жандандыру. Демек, оқушылардың ойлау қызметтерін жандандыру арқылы әр алуан түрлендірулерді, есептеулерді орындауды, математикалық мәтіндерді тұжырымдарды үйретумен бірге, ойлап, анализдеуге, сыни ойлауға, фактілерді салыстыруға, ортақ немесе айрықша қасиеттерді көрсетуге, дұрыс қорытынды жасауға баулуы тиіс.

Бейстандарт есептерді шешу мен идеясын меңгерудің екі түрлі жолы ұсынылады: 1) алдымен есепті шығаруымыз үшін оны шешудің идеясын түсініп, мысалдар келтіріп, содан кейін осы тақырыптар бойынша есептерді шығару.

2) есептің идеясын түсіну үшін бірден өз бетінше есептеулер жүргізу.

Мектеп оқушыларына стандарттан тыс есептерді шығару үшін сыныптан тыс жұмыстарды өткізудің басты мақсаты – оқушыларды күрделі есептерді шығаруға тарту және оларды олимпиадаға дайындау. Сыныптан тыс жұмыс кезінде оқушылардың шығармашылық

белсенділігін дамытуға бағыт-бағдар беріп, оларды ұдайы қолдап, көмектесу әрбір мұғалімнің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан олардың зерттеу жұмысы барысында бағдарламадан бөлек, қосымша әдебиеттердегі мысалдарды шешуге үйрету басты назарда болуы керек. Әрбір оқушының дайындық деңгейіне қарай, жеке оқу траекториясын құрастыру қажет. Зерттеу материалы мектеп математика курсынан болуы шарт.

Зерттеу нәтижелері және талқылау.

№1. Мұғалім тригонометриядан 3 есеп, геометриядан 5 есеп, логарифмнен 4 есеп дайындап қойды. Оқушының таңдап алған кез-келген 3 есебінің кемінде 1-еуі тригонометрия болу ықтималдығын табыңыз.

Шешуі: ықтималдықтарды көбейту ережесін керісінше пайдаланамыз.

$$p = \frac{9}{12} \cdot \frac{8}{11} \cdot \frac{7}{10} = \frac{21}{55} \quad (\text{тригонометрия болмау ықтималдығы})$$

$$1 - \frac{21}{55} = \frac{34}{55}$$

Жауабы: $\frac{34}{55}$

№2. Садақшының нысанаға дәл тигізе алу ықтималдығы 0,7. 4 рет атқан кезде 3 оқтың кезде дәл тию ықтималдығын табыңыз.

Шешуі:

Бернулли теоремасы. Егер A оқиғасының түсу ықтималдығы кез келген тәжірибеде тұрақты болса, онда n рет тәуелсіз тәжірибе жасағанда A оқиғасының k рет түсу ықтималдығы

$$P_{n,k}(A) = C_n^k * p^k * q^{n-k}$$

формуласымен анықталады.

Мұндағы

$P_{n,k}(A)$ – n рет тәжірибе жасағанда A оқиғасының k рет түсу ықтималдығы;

C_n^k – элементтен алынған k элемент бойынша терудер саны;

p – A оқиғасының ықтималдығы;

$q = 1 - p$ – A оқиғасының ықтималдығы [3].

Бернулли формуласы бойынша: $p = C_4^3 * 0,7^3 * 0,3^1 = 0,4116$.

Жауабы: 0,4116.

№3. Себетте 3 құлпынай, 5 өрік, 6 таңқурай жатыр. Қарамастан алынған кез-келген 4 жемістің 2-еуі таңқурай болу ықтималдығын табыңыз.

Шешуі: Бұл берілген есепті ықтималдық арқылы шығарғаннан гөрі, комбинаторлық әдіспен шығарған дұрысырақ болады. Ықтималдықпен шығару сәл көп есептеулер мен уақыттың шығыны. Комбинаторлық әдіс:

$$p = \frac{C_6^2 * C_8^2}{C_{14}^4} = \frac{\frac{6!}{4! * 2!} * \frac{8!}{6! * 2!}}{\frac{14!}{4! * 10!}} = \frac{15 * 28 * 24}{11 * 12 * 13 * 14} = \frac{60}{143}$$

Жауабы: $\frac{60}{143}$

№4. Теңдеуді шешіңіз: $\sin \pi (\cos 2x) = 1$

Шешуі: (1) $\pi \cos 2x = \frac{\pi}{2} + 2\pi n, n \in Z$

$$(2) \cos 2x = \frac{1}{2} + 2n, n \in Z$$

$$(3) \cos 2x = \frac{1}{2}$$

$$(4) 2x = \pm \frac{\pi}{3} + 2\pi k, k \in Z$$

$$(5)x = \pm \frac{\pi}{6} + nk, k \in Z$$

Бұл есептің ерекшелілігі (3) этапта есептің мәндер облысына мән беруі қажет.
 $N=0$ жағдайында ғана мәндер облысының мәні болады.

Жауабы: $x = \pm \frac{\pi}{6} + nk, k \in Z$

№5. Теңсіздікті шешіңіз. $x^{\frac{2x-1}{3-x}} > 0$

Шешуі: $x^{\frac{2x-1}{3-x}} > x^0$

$$(1) \begin{cases} 0 < x < 1 \\ \frac{2x-1}{3-x} < 0 \end{cases} \leftrightarrow \begin{cases} 0 < x < 1 \\ \frac{2x-1}{x-3} > 0 \end{cases}, x=3, x=0,5$$

№6. $\frac{a^8 - a^2}{a^4 - a^2} = 9$

Шешуі: $\frac{a^2(a^6-1)}{a^2(a^2-1)} = 9 \rightarrow a^6 - 1 = 9(a^2 - 1) \rightarrow (a^2)^3 - 1^3 \rightarrow (a^2 - 1)(a^4 + a^2 +$

$$1) = 9(a^2 - 1) \rightarrow (a^4 + a^2 + 1) = 9 \rightarrow a^2 = t, \leftrightarrow t^2 + t - 8 = 0 \rightarrow t = \frac{1+\sqrt{33}}{2}$$

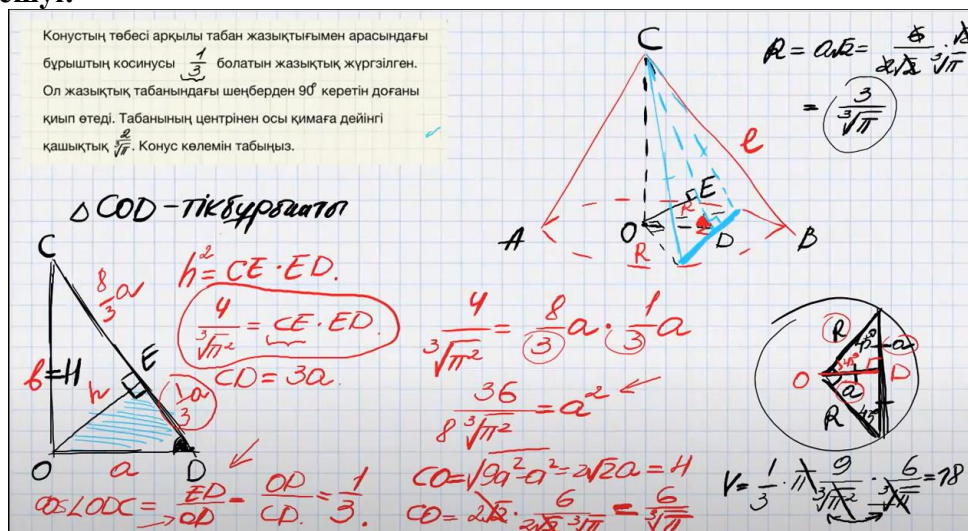
$$a = \sqrt{x}, a = \pm \sqrt{\frac{1+\sqrt{33}}{2}}$$

Жауабы: $a = \pm \sqrt{\frac{1+\sqrt{33}}{2}}$

№7. Конустың төбесі арқылы табан жазықтығымен арасындағы бұрыштың косинусы $\frac{1}{3}$

Болатын жазықтық жүргізілген. Ол жазықтық табанындағы шеңбердің 90° керетін доғаны қиып өтеді. Табанының центрінен осы қимаға дейінгі қашықтық $\frac{2}{\sqrt{\pi}}$. Конус көлемін табыңыз.

Шешуі:

Жауабы: $V=18$ куб бірлік

№8. Теңдеуді шешіңіз: $12\cos x - 5\sin x = 13\sin 3x$

Шешуі: Қосымша бұрыш енгізу формуласын қолдана отырып:

$$a\sin x + b\cos x = \sqrt{a^2 + b^2} \left(\frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}} \sin x + \frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}} \cos x \right) = \sqrt{a^2 + b^2} (\cos \varphi * \sin x +$$

$$\sin \varphi * \cos x) = \frac{a^2}{\sqrt{a^2+b^2}} \sin(x + y)$$

$$\text{Мұндағы: } \frac{a^2}{\sqrt{a^2+b^2}} = \cos \varphi; \frac{b^2}{\sqrt{a^2+b^2}} = \sin \varphi.$$

$$(1) \frac{12}{13} \cos x - \frac{5}{13} \sin x = \sin 3x$$

$$(2) \sin \left(\arcsin \frac{12}{13} \right) \cos x - \cos \left(\arcsin \frac{12}{13} \right) \sin x = \sin 3x$$

$$(3) \sin \left(\arcsin \frac{12}{13} - x \right) - \sin 3x = 0$$

$\sin \alpha \pm \sin \beta = 2 \sin \frac{1}{2}(\alpha \pm \beta) \cos \frac{1}{2}(\alpha \mp \beta)$ формуласын қолдана отырып:

$$(4) 2 \sin \left(\frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} - 2x \right) \cos \left(\frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} + x \right) = 0$$

$$(5) \text{ Екі дербес жағдай қарастырамыз: } 1) 2 \sin \left(\frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} - 2x \right) = 0, n \in Z$$

$y = \sin x$ функциясының тақ екенін ескере отырып, $\sin(-x) = -\sin x$ қасиетін пайдаланамыз.

$$-2 \sin \left(2x - \frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} \right) = 0,$$

$$2x - \frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} = \pi n, n \in Z$$

$$x = \frac{1}{4} \arcsin \frac{12}{13} + \frac{\pi n}{2}, n \in Z.$$

$$2) \cos \left(\frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} + x \right) = 0$$

$$x + \frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} = \frac{\pi}{2} + \pi k, k \in Z$$

$$x = \frac{\pi}{2} - \frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} + \pi k, k \in Z.$$

$$\text{Жауабы: } \frac{1}{4} \arcsin \frac{12}{13} + \frac{\pi n}{2}; \frac{\pi}{2} - \frac{1}{2} \arcsin \frac{12}{13} + \pi k, n, k \in Z.$$

Оқушылардың тапқырлығын, танымдық қабілеттерін, математикалық көкжиегін дамытуда оларды тек қана бір оқулықпен шектемей, әдістемелік нұсқаулар мен қосымша әдебиеттер, журнал беттерінде кездесетін қызықты стандартты емес олимпиадалық есептерді талдай отырып шығаруға үнемі бағдар беріп отыру керек. Математикалық олимпиадалар және сайыстардың есептерін шығару шапшаң ойлау дағдысы қалыптастырады, математикалық сауаттылық деңгейін көтереді. Оқушылардың білім алуға деген құштарлығы артып, логикалық ойлау қабілеті дамиды. Логикалық жаттығуларды орындау баланың ақыл-ойын, қиялын, ой ұшқырлығын дамытады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

[1] Перельман Я.И. Занимательная алгебра. –М., "Наука", 1975. 200 с.

[2] Дорофеев, Г. В. Пособие по математике для поступающих в вузы (избранные вопросы элементарной математики) : учебное пособие : [16+] / Г. В. Дорофеев, М. К. Потапов, Н. Х. Розов. – Москва : Наука, 1976. – 637 с

[3] Абылкасымова А.Е. Алгебра және анализ бастамалары. 1 бөлім. (ЖМБ). ЖМБ учебник для 10 класса

ӘОЖ 004.438

PYTHON БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛІН ҮЙРЕНУДІҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Тоқтаған Б.М., Туленбергенова А.А., Советбекова А.А.,

3 курс, Ақпараттық жүйелер мамандығы

Ғылыми жетекші: магистр, оқытушы Асылбекова Ш.М.

І.Жансүгіров атындағы Жетысу университеті, қ.Талдықорған

shynar.asylbekova@yandex.ru, bekzat.toktagan03@mail.ru, asel_aydynova@mail.ru,
aselsovetsbekovaa@icloud.com

Python - әлемдегі ең танымал бағдарламалау тілдерінің бірі. Үйренуге оңай және мүмкіндіктер мен функциялардың кең ауқымын ұсынатын жоғары деңгейлі тіл. Python веб-әзірлеу, деректерді талдау, машиналық оқыту, жасанды интеллект және басқа да көптеген қосымшалар үшін қолданылады. Мақалада Python бағдарламалау тілін үйренудің себептері мен артықшылықтары қарастырылған.

Тірек сөздер: бағдарламалау тілі, үйрену, әмбебап, Python

Python — один из самых популярных языков программирования в мире. Язык высокого уровня, который прост в изучении и предлагает широкий спектр возможностей и функций. Python используется для веб-разработки, анализа данных, машинного обучения, искусственного интеллекта и многих других приложений. В статье рассматриваются причины и преимущества изучения языка программирования Python.

Ключевые слова: язык программирования, обучение, универсальный, Python

Python is one of the most popular programming languages in the world. A high-level language that is easy to learn and offers a wide range of features and functions. Python is used for web development, data analysis, machine learning, artificial intelligence and many other applications. The article discusses the reasons and benefits of learning the Python programming language.

Key words: programming language, training, universal, Python

Python тілін 1991 жылы голландиялық инженер Гвидо ван Россум жасаған. Сол кезде ол Ұлттық математика және информатика ғылыми-зерттеу институтында жұмыс істеп, басқа - ABC бағдарламалау тілін құруға атсалысты. Python оның әуесқойлық жобасы болды, ол түсінікті және ыңғайлы тіл ретінде, нөлден үйренуге оңай болу мақсатында жасалған. Россум бірнеше демалыс күндері үй компьютерінде Python-ның алғашқы жұмыс істейтін прототипін жасап, оны сол кездегі танымал Monty Python's Air Circus телешоуының құрметіне атады.

90-жылдардың соңына дейін Python тек Гидо ван Россумның хоббиі ретінде дамыды, ал 1999 жылы ол BeOpen компаниясымен келісімшартқа отырды, компания өз кезегінде технологияны алға тартып, оның дамуына қолдау көрсетті. BeOpen-мен ынтымақтастық жылдарында кең ауқымды Python 2.0 жаңартуы шығарылды. Онда жобаның барлық деректері SourceForge-ге жіберілді. SourceForge - ашық бастапқы әзірлеушілерге арналған үлкен хостинг және қауымдастық, бұл бүкіл әлемдегі бағдарламашыларға осы тілді жақсарту бойынша жұмыс істеуге қосылуға мүмкіндік берді.

Уақыт өте келе, Россум BeOpen компаниясымен келісімшартты тоқтатып, Digital Creations деп аталатын басқа компаниямен келісімшартқа отырды. Әзірлеушілер тобы Python-ды дамытуды жалғастырды, атап айтқанда, 2.1 нұсқасы пайда болды, онда функциялар иерархиясы мен жаңа нысандар қосылды. 2008 жылдың желтоқсанында тағы бір ауқымды Python 3.0 (Python 3000, Py3k) жаңартуы шығарылды, ол бірқатар архитектуралық кемшіліктерді жойып, технологияны айтарлықтай жақсартты. 3.0 нұсқасы бүгінгі таңда өзекті болып табылады, ал Python 2 нұсқасы 2020 жылы тоқтатылды [1].

Python өзінің жүйелігі мен үйренудің қарапайымдылығымен кеңінен танымал. Бұл көптеген жас бағдарламашылар үшін өте қолайлы. Бірінші бағдарламалау тілін таңдағанда, Python-ның басты артықшылығы оның қарапайым синтаксисі болып табылады. Ең алдымен бағдарламалау тілінің негізгі ұғымдарын меңгеру керек, содан кейін оқу процесі жылдам әрі жеңіл болады. Python бағдарламалау тілінде кілт сөздер, функциялар және айнымалылар үшін өзіндік белгілер бар[2, 86]. Осыған байланысты бірнеше себептерін қарастырайық:

Python тілін үйренудің себептері

1. Оқудың қарапайымдылығы: Python - үйренуге оңай бағдарламалау тілдерінің бірі. Оның синтаксисі қарапайым және оқуға оңай. Бұл тіл кодтың оқылуы мен қарапайымдылығына аса назар аударады, бұл оны жаңадан бастаушылар үшін тамаша таңдау етеді.

2. Әмбебаптылық: Python — әр түрлі қолданбалар үшін пайдалануға болатын әмбебап бағдарламалау тілі. Ол веб-әзірлеу, деректерді талдау, машиналық оқыту, жасанды интеллект, ғылыми есептеулер және т.б. үшін пайдаланылады. Python сонымен қатар сценарийлер мен автоматтандыру үшін қолданылады, бұл оны жүйелік әкімшілер үшін таптырмас құрал етеді.

3. Жоғары сұраныс: Python еңбек нарығында жоғары сұранысқа ие. Көптеген компаниялар Python тәжірибесі бар әзірлеушілерді іздейді. Stack Overflow жүргізген сауалнамаға сәйкес, Python 2021 жылы әзірлеушілер арасында ең танымал үшінші бағдарламалау тілі болды.

4. Үлкен қауымдастық: Python-да жаңа кітапханалар мен құралдарды үнемі дамытатын үлкен әзірлеушілер қауымдастығы бар. Бұл кітапханалар күрделі қосымшаларды жылдам өңдеуді жеңілдетеді. Сонымен қатар қауымдастық қолдау көрсетеді және Python тілін үйрену үшін тамаша ресурстарды ұсынады.

Python тілін үйренудің артықшылықтары

1. Деректерді талдау және визуализация: Python — деректерді талдау және визуализация үшін тамаша тіл. Онда деректерді талдау мен визуализациялауды жеңілдететін Pandas, NumPy және Matplotlib сияқты кітапханалардың кең ауқымы бар. Python сонымен қатар деректерді талдаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын машиналық оқыту үшін қолданылады.

2. Веб-әзірлеу: Python веб-қосымшаларды жылдам құруды жеңілдететін Django және Flask сияқты фреймворктармен веб-әзірлеу үшін пайдаланылады. Бұл платформалар қауіпсіз және масштабталатын веб-қосымшаларды құруға тамаша қолдау көрсетеді.

3. Жұмыс үстелі бағдарламалары. Python аударма тілі болғанымен, ол ДК бағдарламаларын әзірлеуге де қолайлы. Танымал Python бағдарламалық құралының мысалдарына GIMP визуалды редакторы, Ubuntu бағдарламалық орталығы және белгілі BitTorrent торрент клиенті (6 нұсқасына дейін) жатады.

4. Құрылғыларға арналған ендірілген жүйелер. Python тілінде жасалған бағдарламалық қамтамасыз ету Raspberry Pi шағын компьютерлерінде, банкоматтарда, телекоммуникациялық жабдықтарда, CNC машиналарында және басқа да көптеген құрылғылар түрлерінде қолданылады.

5. Компьютер ойындары. Python көбінесе компьютерлік ойындардағы көріністерді, оқиғаларды және кейіпкерлерді сценарийлеу үшін қолданылады. Мысалы, ол World of Tanks, EVE Online, Battlefield, Civilization және т.б. сияқты танымал ойындарды жасау үшін пайдаланылды.

6. Жүйені басқару. Бұл салада Python әртүрлі тапсырмаларды орындауды автоматтандыруға көмектеседі, ал оның синтаксисінің қарапайымдылығы мен жүйелілігі кодтағы қателерді жылдам табуға мүмкіндік береді. Ол сонымен қатар барлық Linux серверлеріндегі стандартты бағдарламалау тілі болып табылады.

7. Машиналық оқыту және жасанды интеллект: Python жасанды интеллекттің бөлігі болып табылатын машиналық оқытуда кеңінен қолданылады. Көптеген машиналық оқыту кітапханалары, соның ішінде TensorFlow, Keras және PyTorch, Python тілінде жазылған. Бұл кітапханалар машиналық оқыту үлгілерін әзірлеуді және оларды өндіріске енгізуді жеңілдетеді.

8. Сценарий жасау және автоматтандыру: Python - сценарийлер мен автоматтандыруға арналған тамаша тіл. Оны жүйенің сақтық көшірмесін жасау және жаңарту сияқты қайталанатын тапсырмаларды автоматтандыру үшін пайдаланады. Python сценарийін тестілеу және орналастыру процестерін автоматтандыру үшін де пайдалануға болады, бұл оны бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу үшін таптырмас құрал етеді.

9. Мансап мүмкіндіктері: Python тілін үйрену көптеген мансаптық мүмкіндіктерді аша алады. Python әзірлеушілері әртүрлі салаларда, соның ішінде технология, қаржы, денсаулық сақтау және т.б. сұранысқа ие. Python сонымен қатар көптеген жұмыс орындары бар аймақтарды дамытатын деректер ғылымында және машиналық оқытуда қолданылады.

10. Платформааралық үйлесімділік: Python коды Windows, macOS және Linux жүйелерін қоса алғанда, көптеген платформаларда ешбір өзгертусіз жұмыс істей алады. Бұл әртүрлі операциялық жүйелерде қолданбаларды әзірлеуді және орналастыруды жеңілдетеді.

11. Үйлесімділік: Python CPython және Jython сияқты интерфейстерді пайдаланып C және Java сияқты басқа тілдермен оңай әрекеттесе алады. Бұл әзірлеушілерге Python-ды басқа бағдарламалау тілдерімен және технологияларымен бірге пайдалануға мүмкіндік береді.

12. Масштабтау: Python масштабталады және кез келген өлшемдегі қолданбаларды әзірлеу үшін қолданылады, шағын сценарийлерден бастап үлкен ауқымды кәсіпорын қолданбаларына дейін. Оның сенімді стандартты кітапханасы бар және үшінші тарап кітапханаларына қолдау көрсетеді, бұл қолданбаларға мүмкіндіктерді қосуды жеңілдетеді.

13. Қауымдастыққа негізделген даму: Python дамуы қоғамдастыққа негізделген, бұл жаңа мүмкіндіктер мен жақсартуларға әлемнің түкпір-түкпіріндегі әзірлеушілер үлес қосқанын білдіреді. Бұл тез даму цикліне және тілдің үздіксіз жетілдірілуіне әкеледі.

14. Ашық бастапқы код: Python - бұл ашық бастапқы тіл, яғни оны тегін пайдалануға және қайта таратуға болады. Бұл оны барлығына қолжетімді етеді және инновацияны ынталандырады.

Қорытындылай келе, Python ең танымал жалпы мақсаттағы бағдарламалау тілдерінің бірі болып саналады. Ол әртүрлі салаларда және дамудың әртүрлі деңгейлерінде – коммерциялық емес жобалар мен стартаптардан халықаралық корпорацияларға дейін қолданылады. Сонымен қатар, ол кеңейтімдердің және қосымша кітапханалардың кең жиынтығының арқасында үнемі дамып отырады.

Python бірінші тіл ретінде үйренуді бастаған бағдарламашылар арасында өте танымал. Қарапайымдылық пен жүйелілік олардың синтаксисінің негіздерін меңгеруге және оқытудың бірінші аптасында қарапайым бағдарламаларды жазуды үйренуге мүмкіндік береді.

Жалпы айтқанда Python тілін үйрену - бағдарламалауға қызығушылық танытатын кез келген адам үшін тамаша инвестиция. Python веб-сайттар мен веб-қосымшаларды әзірлеуден бастап, үлкен деректер, машиналық оқыту және жасанды интеллект сияқты салаларға дейін өте кең ауқымға ие.

Python-ды үйрену де оңай, әзірлеушілердің үлкен қауымдастығы бар және еңбек нарығында жоғары сұранысқа ие. Python тілін үйрену арқылы сіз өз дағдыларыңызды кеңейтіп, көптеген мансаптық мүмкіндіктерге қол жеткізе аласыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.Андреев, «Язык программирования Python – причины популярности, преимущества и области применения», 2021г.

2. Астапчик Н. И., Павловская К. В., «Особенности изучения программирования на Python», Белорусский национальный технический университет Минск, Республика Беларусь

UDC 341.1/8

THE CONCEPT OF WATER SECURITY: EXPERIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF THE WATER POLICY OF FOREIGN STATES

A.V. Tokina, 2nd year master's degree student
M.S. Narikbaev KazGUU University, Astana city

aidana.tokina@gmail.com

In the article, the author made an attempt to reveal the problems of ensuring water security in the context of the use of water resources of transboundary rivers. Within the framework of this article, an analysis of the term of "water security" and the concepts of water security used by foreign countries is carried out, and an analysis of the risks associated with the problems of ensuring water security is presented.

Key words: water law, water resources, transboundary rivers, water security, water resources management.

Мақалада автор трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану контекстінде су қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерін ашуға талпыныс жасады. Осы мақаланың аясында «су қауіпсіздігі» ұғымына және шет мемлекеттермен қолданылатын су қауіпсіздігі тұжырымдамаларына талдау жүргізіліп, сондай-ақ су қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерімен байланысты тәуекелдерге талдау жасалған.

Тірек сөздер: су құқығы, су ресурстары, трансшекаралық өзендер, су қауіпсіздігі, су ресурстарын басқару.

В статье автор предпринял попытку раскрыть проблемы обеспечения водной безопасности в контексте использования водных ресурсов трансграничных рек. В рамках данной статьи проведен анализ понятия «водной безопасности» и применяемых зарубежными государствами концепций водной безопасности, а также представлен анализ рисков, связанных с проблемами обеспечения водной безопасности.

Ключевые слова: водное право, водные ресурсы, трансграничные реки, водная безопасность, управление водными ресурсами.

Water resources are a means of subsistence and development, but at the same time they have a destructive power that can lead to disasters. In addition, historically water has always been a source of disputes and conflicts, and its scarcity can lead to serious conflict. Nowadays, the rational use and management of water resources is a paramount task of the world community.

The concept of water security is much broader than, for example, the concept of food or energy security, since ensuring water security is not only about having enough water resources to meet basic needs.

Turning to the concept of "water security", its broad definition in the scientific community should be noted. Thus, the definitions given by foreign scientists are mainly focused on the aspects of the sufficiency of water resources and their quality. Thus, M. Falkenmark believes that water security is associated with safe water supply and sanitation, water for food production, solidarity sharing of water between those who live in the upstream and downstream of the rivers, and prevention of water pollution so that water in aquifers and rivers remains usable, i.e. not too polluted for use in water supply, industrial production, agricultural use or protection of biodiversity, wetlands and aquatic ecosystems in rivers and coastal waters [1, p.539]. Scientists D. Gray and K. Sadoff propose a definition of water security - this is the reliable availability of an acceptable quantity and quality of water for health, livelihood and production, combined with an acceptable level of water-related risks for people, the environment and the economy [2, p.545]. Almost the same opinion is shared by P. Wouters, who defines water security as the availability of safe access to water and guaranteed freedom from poverty or lack of water for life [3, p.166]. A. Hoffmann's definition also suggests that water

security is access to a sufficient amount of clean water to maintain minimum standards for the production of food and goods, sanitation and health [4, p.7].

Kazakh scientists - Zhatkanbayeva A., Dzhangabulova A., Baydeldinov D., Aidarkhanova K. believe that water security should cover a wide range of aspects, such as "quality and quantity of drinking water supply, water industry, municipal provision of water resources, agricultural purpose, energy security» [5, p.96]. Specialists in the field of water resources, professors Medeu A., Malkovsky I. gave a more comprehensive definition of the concept of water security, understanding it as the safety of water management, which consists in the state of protection of the vital interests of society (people's health, habitat, production) from hydrological threats [6, p.3] .

UN Water proposed a definition of the ability of the population to provide sustainable access to sufficient quantities of water of acceptable quality to support life, human well-being and socio-economic development in order to protect against waterborne pollution and water-related disasters, and to maintain ecosystems in a climate of peace and political stability [7, p.1]. Based on the above definitions, it should be noted that the concept of water security has a complex and interdisciplinary structure. The Global Water Partnership defines three key aspects of water security - social justice, environmental sustainability and economic efficiency (people, planet, profit) [8, p.12]. The economic aspect refers to the beneficial use of water resources, increasing water productivity. Social justice lies in equal access to water resources. Environmental sustainability involves the use of water resources without causing harm to the environment

At the same time, an important aspect in ensuring water security is the political component and effective cooperation in the field of water resources management. Limited water resources can become a security threat due to significant population growth and climate change. Water scarcity significantly intensifies competition between water users, which include households, agriculture and irrigation, mining and manufacturing, energy and ecosystem services [9, p.11]. Such competition contributes to the growth of tension, which is especially risky in the case of joint use of water resources of transboundary rivers. Increasing tensions between states, along with the growing demand for water, can lead to interstate conflicts.

Examples of such disagreements, the cause of which lies in the lack of water resources, already exist. Thus, the division of the Jordan River basin is the reason for the aggravation of the already tense relations between Israel, Jordan and Palestine. In addition, the distribution of the waters of the Nile River Basin has given rise to disputes between Sudan, Egypt and other countries such as Burundi, Rwanda, Uganda, Kenya, Ethiopia, and the agreements reached on the distribution of the waters of the Indus River are under threat due to the acute shortage of water experienced by the inhabitants of India, Pakistan and Bangladesh [10, p.38]. It is worth noting that the Central Asian region is also subject to the threat of conflict. According to the Pacific Institute, during the thirty-year period of independence of the countries of Central Asia, 22 conflicts related to water resources were recorded [11].

Returning to the concept of "water security", it should be noted that countries and regions define water security in their policies by taking into account the specific conditions of their location.

In arid regions like Australia, water policy aims to conserve enough water. The millennium drought that Australia experienced between 1997 and 2010 was a prerequisite for the formation of a new water policy in Australia. The aim of the Australian Water Act (2007) is to manage water resources in the national interest to optimize economic, social and environmental outcomes and improve water security. The Australian Water Law pays great attention to strategic planning of water resources, which takes into account limits on water withdrawal, risks to water resources, and water quality management [12]. Australia's National Water Security Plan (2007) aims to allocate water resources, eliminate overuse, introduce modern and efficient methods of using and conserving water resources, and ensuring the efficiency of water infrastructure [13]. The absence of transboundary basins in Australia allows the state to focus on ensuring the availability of water resources.

The African continent is also an arid region and the region's water policy aims to ensure the availability of water resources. In the example of South Africa, it can be seen that the country's legislation aims to provide a framework for protecting water resources from overuse and ensuring

the availability of water for social and economic development and water for the future. [14]. African countries suffer from limited access to water resources rather than overuse and mismanagement due to low rainfall. In this connection, the adoption of measures to predict climate change and its consequences is one of the tasks of the state [15, 34c.].

The water policy of the countries of the European Union is based on the EU Framework Directive on Water Resources, which is aimed at the environmental security of European water resources. The European Union sets an ambitious task for its members to achieve a high level of water quality, protection from pollution and the negative impact of climatic and anthropogenic impacts [16].

The Republic of Kazakhstan, being a water-deficient state, should take measures to ensure water security. Water security issues are not only about providing enough water, but also about its quality. At the same time, ensuring political stability and maintaining peace in resolving water issues is a significant factor in the water policy of Kazakhstan. In this case, an integrated approach to resolving the problem is required, both at the foreign policy level and at the national level. One of the problems affecting the water security of Kazakhstan is the ecological state of the water resources of transboundary rivers. The pollution level began to exceed the maximum permissible concentration several times. The main sources of pollution of water resources are industrial enterprises and agriculture, which discharge harmful and toxic substances into the water. [17, p.1]. At the same time, the deterioration of hydraulic structures can lead to serious consequences for the population. Due to the geographical location of Kazakhstan in desert and semi-desert areas with an arid climate, an acute problem for the country is water supply both for water management activities and for consumption by the population. [18]. Dependence on the coastal states, which are located on the upper reaches of transboundary rivers, exacerbates the existing problem. In the context of the growing shortage of water resources of transboundary rivers, states seek to meet their own needs, not considering the interests and needs of neighboring countries [19, p.49]. Moreover, facts of conflicts and tense relations between the countries of Central Asia were previously recorded, including water users of Kazakhstan who suffered. For example, in 1997, Uzbekistan cut off 70% of its downstream water flow, endangering 100,000 hectares of cotton and corn crops in the South Kazakhstan region. [11]. Another incident related to the water resources of transboundary rivers is the blocking of the canal by the residents of the village of Kok-Sai in Kyrgyzstan, leaving South Kazakhstani farmers without the opportunity to irrigate their lands of 4,000 hectares [20]. At the same time, conflicts with the use of force and fire took place on the territory of the Central Asian countries. The long conflict between Kyrgyzstan and Tajikistan, accompanied by bloody clashes, was also provoked by the watershed on the Ak-Suu River at the Head Water Distribution Unit [21]. Thus, Kazakhstan faces the challenge of strengthening water security in the context of national security.

REFERENCES:

1. M. Falkenmark, The Greatest Water Problem: The Inability to Link Environmental Security, Water Security and Food Security 17 Water Resources Dev. 539 at 553 (2001);
2. D. Grey and C.W. Sadoff, Sink or Swim? Water Security for Growth and Development 9 Water Policy 545 at 549 (2007);
3. P. Wouters, 'Water Security: What Role for International Water Law?' in F. Doddle, ed., Human and Environmental Security: An Agenda for Change, 166 at 168 (2005);
4. A.R. Hoffman, Water, Energy and Security: A Brief Overview, presentation to State Energy R&D Technology Transfer Forum, at 7 (6 February 2006);
5. Жатқанбаева А.Е., Джангабулова А.К., Байдельдинов Д.Л., Айдарханова К.Н., М.Ризекин, О теории водной безопасности, Вестник КазНУ. Юридическая серия. №2(86), 2018 г., с.96;
6. А. Р. Медеу, И. М. Мальковский, Л. С. Толеубаева, Водная безопасность – глобальная проблема XXI века.
7. UN-Water. (2013). Analytical Brief on Water Security and the Global Agenda
8. Илко ван Бик и Воутер Линклаен Арриенс, Тематическая публикация Технического комитета Глобального водного партнерства №20: "Водная безопасность: Применение концепции на практике" (2014), с.12

9. Университет Женевы. Отчет Глобальной группы высокого уровня по вопросам воды и мира. Вопрос выживания. 2017 г., с.11.
10. В.В. Кочетков, Е.В. Пак, «Водные войны»: дефицит водных ресурсов как причина и инструмент международных конфликтов. Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. №5., 2011 г. с.38.
11. Pacific Institute (2022) Water Conflict Chronology. Pacific Institute, Oakland, CA. <https://www.worldwater.org/water-conflict/>. Дата обращения: 15.03.2023 г.
12. Australia Water Act 2007, № 137, Part 1, 3
13. A National Plan for Water Security, Prime Minister of Australia, Canberra, 2007
14. National Water Act, Act. No.36, 1998, Chapter 1, paragraph 2.
15. Э.Тертон, А.Николь, Т.Алан и др.. Варианты политических решений для стран с дефицитом воды: уроки, извлеченные из опыта ближневосточных и южноафриканских стран. Ташкент, 2011 г. с.34
16. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy, art.1
17. У.Нысанбек. Безопасность водных ресурсов Республики Казахстан: региональные и национальные экологические проблемы. Международные отношения и безопасность. Analytic 1, 2005, с.1
18. А.Рябцев. Угроза водной безопасности в Республике Казахстан в трансграничной контексте и возможные пути их устранения. http://cawater-info.net/pdf/ryabtsev_2008.pdf, с.1. Дата обращения: 16.03.2023 года.
19. С.Жильцов, И.Зонн. Борьба за воду. Индекс безопасности №3 (86), Том 14, с.49.
20. Lillis, J. Kyrgyzstan & Kazakhstan: Water Dispute Highlights Potential for Conflict. Eurasianet.org, 18 July 2013. <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-kazakhstan-water-dispute-highlights-potential-for-conflict> Дата обращения: 16.03.2023 года.
21. Кыргызстан-Таджикистан: решение водной проблемы – ключ к предотвращению новых столкновений. 2021 г. <https://russian.eurasianet.org/кыргызстан-таджикистан-решение-водной-проблемы---ключ-к-предотвращению-новых-столкновений>

ӘОЖ 94 (574)

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ БАРЫСЫ ЖӘНЕ КЕЗЕНДЕРІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Усманов Е., 7М01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Мақалада дербес қазақ мемлекеттігінің құрылуы мен дамуы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі деп санаған зерттеушілердің еңбектеріне және хандықтың құрылу датасын анықтауға тырысқан еңбектерге тарихнамалық талдау жасалады.

Тірек сөздер: Тарихнама, дерек, көшпелі өзбектер, Жетісу, Моғолстан, Мауереннахр, Шығыс Деһли қыпшақ, әулет.

В статье представлен историографический анализ работ исследователей, считавших создание и развития независимого Казахского государства относящимся к эпохе Казахского ханства.

Ключевые слова: история, история, кочевые узбеки, Жетису, Монголия, Мауэрэннахр, Восточный Деһли Кыпчак, династия.

The article presents a historiographic analysis of the works of researchers who considered the creation and development of an independent Kazakh state to be related to the era of the Kazakh Khanate.

Key words: history, history, nomadic Uzbeks, Zhetysu, Mongolia, Maueren nahr, East Dashti Kypchak, dynasty.

Қазақ жері өзінің даму тарихында жиырмадан астам саяси құрылымдар мен әулеттердің (Сақ, Үйсін, Қаңлы, Ғұн, Түрік, Түркеш қағанаттары және т.б.) куәсі болды. Әрбір саяси құрылым немесе әулет өз тарихымен Қазақстанның ежелгі, орта ғасырлардағы және жаңа дәуірдегі тарихын жасады, оны байытып, әлемдік өркениеттер қатарына енгізіп отырды. Осындай тарихи бір дәуірге – XV ғасырдың ортасында «қазақ» атымен тарих сахнасына шыққан қазақ хандары әулетінің билігі немесе Қазақ хандығы дәуірі жатады.

Ғылымда қазақ мемлекеттігінің тарихы қай кезеңнен басталады деген мәселе тарихшы-ғалымдарды толғантып келеді. Осы мәселе төңірегінде әртүрлі пікірлер орын алды. Солардың бірі, кейіннен қазақ халқының құрамына енген тайпалардың жеке мемлекеттерін (Мәселен, Үйсін мемлекеті және т.б.) негізге ала отырып, қазақ мемлекеттігінің тарихын сол кезден, яғни б.з.д. I мыңжылдықтың аяғынан бастауды жөн санайды.

Екіншілері, Шыңғысхан мемлекетіндегі халықтардың басым көпшілігін, кейіннен қазақ халқының құрамына енген тайпалар құрағандықтан, қазақ мемлекетінің тарихын XIII ғасырдан бастауды құптайды.

Ал, үшіншілері, яғни тарихшы-зерттеушілердің басым көпшілігі, қазақтың өз алдына жеке халық болып қалыптасқан кезеңіндегі мемлекет – XV ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығы деп есептейді.

Осы соңғы пікірді қолдаған тарихшы-ғалымдар, Қазақ хандығы моңғол дәуірінен кейін Шығыс Дешті Қыпшақ пен Мауереннахрда және Жетісуда болған мемлекеттік құрылымдардың бір-бірімен саяси қарым-қатынасының заңды қорытындысы ретінде құрылды деген тұжырымға келеді. Осы пікірді өз тарапымыздан қолдай отырып, дербес қазақ мемлекеттігінің құрылуы мен дамуы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі деп санаған зерттеушілердің еңбектеріне және хандықтың құрылу датасын анықтауға тырысқан еңбектерге тарихнамалық талдау жасауды нысан еттік.

XX ғасырдың 1-ші ширегінде қазақ халқы өз тарихында қым-қиғаш оқиғалар мен өзгерістерді басынан кешірді. Күн тәртібінде жаңа партия, жаңа мемлекет құру сияқты өзекті мәселелер тұрғандықтан, қазақ халқын рухани байлықпен сусындату үшін өткен тарихына деген зерттеулерді қажет етті. Осыған сай ұлт зиялыларының еңбектерінде «қазақ» сөзінің мән-мағынасы, олардың ру-тайпалық құрамы және ең маңыздысы Қазақ хандығының құрылу мәселесі, яғни қазақ мемлекеттігі қашан қалыптасты деген мәселелер қамтылды. Олардың еңбектері һәм ғылыми тұжырымдары қазіргі күнге дейін өз маңыздылығын және өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Әсіресе, солардың ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының 1911 жылы Орынборда басылым көрген «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген еңбегі маңызды рөл атқарады. Шәкәрім қажының бұл еңбегі қазақ зиялылары арасында ұлттық тарихымызға деген қызығушылыққа жаңа серпін туғызса, екіншіден, өзіне дейінгі халқымыздың ата-тегі жайлы ауызша айтылып келген шежірелерді бір жүйеге түсіріп, хронологиялық тәртіппен баяндап берді.

Ш. Құдайбердіұлы сол кездегі Дешті Қыпшақ даласындағы саяси жағдайларға байланысты «... Шибан нәсілінен Әбілхайыр хан деген 1452 жылы Қазан ханына да, Қырымға да қарамай өз алдына Жошы ұлысының күншығыс жағын түгел билеп тұрды. Сонда қазақтың ханы Әз-Жәнібек хан еді, Әбілхайырға қарап тұрушы еді. Әз-Жәнібектің шын аты Әбусағит еді. Тоқайтемір нәсілінен Барақ хан баласы еді. 1455 жылы Әз-Жәнібек хан немере інісі Шаһгерей ханмен тамам қазақты алып, Әбілхайырға өкпелеп Шудағы Шағатай нәсілінен Есен-Бұғаның баласы Токлұқ Темірханға қарады» [1, 22 б.], - деп сипаттайды.

Ш. Құдайбердіұлының Қазақ хандығының құрылуы тарихнамасында айрықша орын алуы, оның мәселені шешуде халық арасында айтылып жүрген ауызша аңыз-әңгімені пайдалануы дер едік. Нәтижесінде В.П. Юдин айтқандай «далалық ауызша тарихнаманы» тірілтіп, «Ақжол би мен Қарақыпшақ Қобыланды» туралы аңызды тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізе отырып, Керей мен Жәнібектің Әбілхайыр ханның қоластынан Моғолстанға көшуінің себебін ашуға тырысты.

Оқырманға түсінікті болуы үшін аңыз мәтінін толықтай баяндап беруді жөн көрдік: «Біздің осындағы арғындардың арғы атасы Дайырқожа – ханның сүйікті қазысы екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Әз-Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарифат бойынша қысас қылып өлтіруге сұрапты. Әбілхайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатұғын болған соң, бере алмай үш кісінің құнын алып бітім қыл деген соң, Әз-Жәнібек хан өкпелеп кеткен ...» [1, 22-23 бб.]. Ал Жәнібектің ағасы Кереймен өзіне бағынышты ру-тайпаларды ертіп, Моғолстанның батыс аймағындағы Шу өзені мен Қозыбасы жайлауына барып Қазақ хандығының іргетасын қалағаны белгілі.

Шәкәрімнің маңызы зор тарихи оқиғалардың шешімін табу мақсатында қолданған мұндай методологиясы, әрине, мәселенің қыр-сырын толығымен шешпесе де, Қазақ хандығының құрылу проблемасын бір адым алдыға жылжытқаны шындық. Бұл пікірімізді бүгінгі зерттеушілер нақтылай түсуде. Осы орайда тарихшы-ғалым Б.Б. Кәрібаев былай деп атап көрсетті: «... тарихи аңыз мәліметтерін тарих ғылымына белгілі, тарихи сыннан өткен жазба дерек мәліметтерімен салыстыру – оның ақиқаттылығына күмән келтірмейді. Аңыз мәліметтері мен жазба дерек мәліметтерін біріктіре отырып, бір-бірімен толықтыра салыстыра отырып пайдалану – Қазақ хандығының құрылу тарихын зерттеуде, бізге белгісіз, көптеген даулы мәселелердің бетін ашары сөзсіз» [2, 34 б.].

Отандық тарихнамада өзекті мәселелердің біріне айналған Қазақ хандығының құрылуы, шығыстанушы В.П. Юдиннің тарапынан зор қызығушылық тудырып, құнды пікірлер айтқан болатын. Оның жеке мұрағатында сақталған «Историографическая концепция автора «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдар доглата» деген және тағы бірнеше мақаласы аталмыш мәселеге арналып, 2001 жылы жарық көрген «Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда» атты жинақта тұңғыш рет жарияланып, ғылыми айналымға енгізілді [60; 61; 62]. Аталған мақаласында шығыстанушы – «Моғолстанда Есен-Бұғаның билігі тұсында, Керей мен Жәнібек хандардың басшылығындағы қазақтар пайда болды ... Олар (қазақтар - Е.У.) Шу және Қозыбасыда орын теуіп, Есен-Бұға мен Жүніс арасында буферлік зона қызметін атқарды» [5, 194 б.] дейді.

В.П. Юдин оқиға желісін осы мәселені тұңғыш жазып қалдырған М.Х. Дулатидың дерегін пайдаланып, «Керей мен Жәнібектің көшіп келуі Есен-Бұға ханның билігі тұсында болғандығын, ал қазақ хандарының билігі хижра бойынша 870 жыл, немесе б.з. 1465/66 жылдары жүзеге асқандығын Мырза Хайдар әбден айқындап айтады. Сол шақта Есен-Бұға 1461/62 жылдары өлсе, қалайша 870 жыл – Керей мен Жәнібектің көшіп кеткен жылының датасы болмақ? ... Бұл 1461/62 жылдарға дейін болған деп сенімді түрде айта аламыз, демек, нақ осы жылдарға дейін-ақ қазақ хандары мен қазақтар Жетісуда пайда болды» [5, 195 б.], - деген тұжырым жасайды. Бір айта кетер мәселе, дәл осындай пікірді Т.И. Сұлтанов та өз зерттеуінде: «Керей мен Жәнібек ұлысындағы адамдарымен Моғолстанға моғол ханы Есен-Бұғаның тірі кезінде келген болатын. Қашқындарды қуана қарсы алып және Шу мен Қозыбасы өңірін мекендеуге берді. Сондай-ақ Есен-Бұға ханның 1462 жылы өлгені белгілі. Олай болса көшіп кету осы уақытқа дейін болған ... дәлірек айтсақ, Керей мен Жәнібектің ұлысындағы адамдарымен моғол ханы Есен-Бұғаның иелігіне көшіп келуінің датасын хижра бойынша 863 (1458-59) немесе 864 жылдар (1459-60 жж.) деуіміз керек» [6, 113-114 бб.], - деп өз пікірін айтқан болатын. Осыған орай, жоғарыдағы ғылыми жағынан құнды пікірді екі зерттеушінің қайсысы бірінші һәм тұңғыш айтты? - деген заңды сұрақ туындайды. Жауабын беруге тырысып көрелік. В.П. Юдин 1983 ж. мамыр айында қайтыс болып, жоғарыда пікірі айтылған ғылыми мақаласы тек 2001 жылы ғылыми айналымға енгізілгенімен, оның Қазақ хандығының құрылуына байланысты ашқан мұндай маңызы зор жаңалығы 1983 жылға дейін-ақ өмірге келген деп нық сеніммен айта аламыз. Ал, Т.И. Сұлтановтың пікірі болса 1982 жылы Мәскеуде жарық көрген «Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв.» деген еңбегінде жарияланды. Айтылған екі ғылыми жаңалықтың өмірге келу уақыты бір мезгілді көрсетеді. Соған қарағанда айтылған ғылыми пікірлерін немесе ғылыми жаңалықтарын, екі зерттеуші де бір-біріне тәуелсіз, дербес һәм өздерінше ашқандығына көз жеткіземіз.

Қазақ хандығының құрылуына байланысты пікір айтқан зерттеушілер ішінде Т.И. Сұлтановтың ұсынып отырған пікірі сенімдірек және оның көрсеткен уақыты шындыққа сай келетінін құптады. Оның пікірлеріне жоғары баға бере отырып, хандықтың құрылу датасы 1458-59-60 жылдардың аралығы деп көрсетуі, әлі де дәлдікті қажет ететіндігін ескертеді және бұл датаға қанағаттанбайды. Бірақ, мынаны ескертуіміз қажет. Бұл көрсетілген датаны Т.И. Сұлтанов Керей мен Жәнібек хандардың Моғолстанға көшіп келген жылын ғана көрсетеді, ал хандықтың құрылуы олардың Дешті Қыпшақтағы билікті өз қолдарына алған 1470-71 жж. деп санаған болатын.

Ал, Б. Кәрібаев көшіп келудің нақты уақытын 1458 жылы болғандығын көптеген фактілер арқылы (орта ғасырлық жазба деректерді салыстыру арқылы, аңыз-әңгімелерді пайдалану және т.б.) дәлелдеп, осы жылы «Қазақ хандығының іргетасы қаланды» [7, 37 б.], - деп нақты тұжырым жасады. Алайда, Керей мен Жәнібектің Моғолстанның батысына көшіп келуін Қазақ хандығын құрған және аяқталған тарихи процесс деп санауға болмайтындығын айтады. «Қазақ хандығының құрылуы бір сәтте болған іс емес, басталуы және аяқталуы бар тарихи процесс, - дей келе, - 1458 жылы Керей мен Жәнібек хандардың Моғолстанға көшіп келуімен Қазақ хандығының құрылу процесі басталса, 1470-71 жж. Жәнібек хан Дешті Қыпшақтағы билікті толық өз қолына алуымен Қазақ хандығының құрылу процесі аяқталады» [8, № 6, 20 б.], - деген қорытынды жасайды және он жылдан аса уақытқа созылған хандықтың құрылу процесін, мынадай үш кезеңге бөліп қарастырады:

1-ші кезеңге – 1458-1461 жылдар аралығы, сыртқы саясатын өзі дербес жүргізетін шамасы жоқ толыққанды мемлекет емес. Сондықтан бұл кезеңдегі Қазақ хандығы Моғолстанның саяси ықпалындағы немесе «мемлекет құрамындағы мемлекет» деген қорытынды жасайды;

2-ші кезеңге – 1462 жылдан, яғни Есен-Бұға хан қайтыс болғаннан 1468 жылы Жүніс ханның билікке келуі аралығы. Моғолстандағы саяси күштермен одақтастық дәрежеде қарым-қатынас жүргізе бастауы;

3-ші – 1468/69 жж. Әбілхайыр ханның қайтыс болған кезі мен 1470 жылдардың басында оның ұрпақтарының билігінің жойылуы. Барақ ұрпақтарының Дешті Қыпшақтағы билікті толығымен өз қолдарына алған 1472 жылы Қазақ хандығының құрылуының аяқталған жылы деп, аталған 3 кезеңге былайша анықтама береді: «Алғашқы кезең – хандықтың құрыла бастауы, екінші кезең – хандықтың өзіндік даму жолын айқындай бастауы, үшінші кезең – хандықтың құрылуының аяқталуы жатады» [9, 131 б.].

Әсіресе, оның зерттеу әдістемесінің басқа зерттеушілерден айырмашылығы, мәселені анықтау барысында Шығыс Дешті Қыпшақтың, Моғолстанның және Ақсақ Темір ұрпақтары билеген Орта Азияның 1450-1470 жылдардағы ішкі және сыртқы саяси жағдайлары мен олардың бір-бірімен саяси қарым-қатынастарын терең талдай отырып зерттеді. Сонымен қатар, хандықтың құрылу оқиғасын тікелей жазып қалдырған М.Х. Дулати мен Махмұд ибн Уәли шығармаларымен қатар XV-XVI ғасырларда жазылып, сол кезеңде Орталық Азиядағы саяси оқиғалар баяндалған көптеген жазба деректерді пайдалануы. Ондай деректерді мәселеге байланысты “жанама жазба деректер” деген ұғымды енгізді.

Соңғы кезде Қазақ хандығының құрылуы туралы ғылыми-практикалық конференциялар өткізіліп, көптеген зерттеушілер өз пікірлерін білдіруде. З. Қинаятұлы қазақ мемлекеттігі тарихын ғасырлар тереңінен бастаса [10, 21-25 бб.], Н. Атығаев өзінің ғылыми жетекшісі К.А. Пищулинаның пікірін қолдайды [11]. М.Х. Әбусейітова хандықтың құрылуына қатысты нақты бір датаны ұсынбай, Керей мен Жәнібектің қоныс аударуы ортағасырлық Қазақстанның барлық шаруашылық, әлеуметтік, саяси дамуы және қазақтардың этникалық тарихының бірінен «оқиғалық көрініс» [12, 4-6 бб.], - деп санайды.

Қорыта айтсақ, ғылыми әдебиетте Қазақ хандығының құрылған мерзімі жөнінде негізгі екі бағыттың қалыптасқанын көреміз. Алғашқылары хандықтың іргетасы Батыс Жетісуда қаланды және мерзімі 1458-1465/66 жылдарға тура келеді деушілер. Бұлар Керей мен Жәнібектің Шу өзені мен Қозыбасы өңіріне келіп, бөлек өмір сүруін хандықтың құрылуына шешуші ықпал жасаған оқиға деп санайды. Екінші топтағылары, ол бұрынғы Ақ Орда аумағындағы (Шығыс Дешті Қыпшақта) ғана мүмкін болды деген көзқарастағылар

– 1470-1472 жылдарға тоқталып, Керей мен Жәнібектің бұрынғы Әбілхайыр хандығының аумағында өз билігін жүргізе бастау кезеңіне ығыстырады. Сөйтіп жошылық екі сұлтанның Жетісудың батысына көшуін «стратегиялық шегініс» ретінде ғана қарастырады.

Батыс Жетісуда құрылған Қазақ хандығын Ақ Орда хандарының ұрпақтары басқарып, олар Шығыс Дешті Қыпшақ халқына Ақ Орда хандары әулетінің билігін қалпына келтіру жолында күрес жүргізді. Оларға Орта жүздегі көшпелі ру-тайпалар мен Моғолстан мемлекеттерінің құлдырауына байланысты хан билігінен іс жүзінде шығып кеткен Ұлы жүз қазақтары қосылып, қазақ халқын қалыптастыруға тоқсан екі баулы түркі тайпаларының басым бөлігі негіз болды.

Сонымен, зерттеу жұмысында тарихшы-ғалымдардың тұжырымдарын сараптай келіп, Қазақ хандығы құрылуының мынадай мерзімдері анықталды: 1) 1428 жылы Барақ хан өлгеннен кейін, хан тағына Керейдің келуімен; 2) 1456 жылы орын алды деушілер, бірақ бұлардың датаға байланысты ешбір дәлелдеулері жоқ; 3) 1458-1465/66 жж. деп санаушылар. Бұлар хандықтың іргетасы Батыс Жетісуда қаланды деген пікірде болды; 4) 1470-72 жж. ұстанатындар бұрынғы Ақ Орда және Әбілхайыр хандығы аумағында мүмкін болды дейді; 5) ХҮІ ғ. бірінші ширегіне немесе Қасым ханның билік құрған тұсына жатқызады.

Мысалы тарихшы Б.А. Ахмедов өзінің бір ғана еңбегінде бірнеше датаны көрсетеді. Атап өтсек, бірде ХҮ ғ. 40-50 жж., ал тағы бір жерінде – 1455/56 жж., үшінші бір ретте – 1465/66 жж., келесі жерінде – ХҮ ғ. 80 жылдары деген әр түрлі пікірлер айтады. Мәселенің осындай қайшылықты, әлі де ортақ бір пікірдің болмауына байланысты, автор, зерттеу жұмысының нәтижесі ретінде Қазақ хандығы 1458-60 жылдары Батыс Жетісуда құрылды және Керей мен Жәнібектің Шығыс Дешті Қыпшақ халқына Ақ Орда хандары әулетінің билігін қалпына келтіру жолында күрес жүргізді деген тоқтамға келеді.

Нақ осы хронологиялық уақыттың бөлігі шеңберінде маңызды этникалық және саяси-әлеуметтік процестер орын алып, Қазақстанның бұдан кейінгі тарихи даму жолын анықтады. Әсіресе, Қазақстан территориясында ұзаққа созылған этникалық процестер ХІҮ-ХҮ ғасырларда қазақ халқының қалыптасуының аяқталуына, бұл этностың өзінің алғашқы ұлттық мемлекеті – Қазақ хандығын құруына алып келді.

Қорыта айтсақ, ғылыми әдебиетте Қазақ хандығының құрылған мерзімі жөнінде негізгі екі бағыттың қалыптасқанын көреміз. Алғашқылары хандықтың іргетасы Батыс Жетісуда қаланды және мерзімі 1458-1465/66 жылдарға тура келеді деушілер. Бұлар Керей мен Жәнібектің Шу өзені мен Қозыбасы өңіріне келіп, бөлек өмір сүруін хандықтың құрылуына шешуші ықпал жасаған оқиға деп санайды. Екінші топтағылары, ол бұрынғы Ақ Орда аумағындағы (Шығыс Дешті Қыпшақта) ғана мүмкін болды деген көзқарастағылар – 1470-1472 жылдарға тоқталып, Керей мен Жәнібектің бұрынғы Әбілхайыр хандығының аумағында өз билігін жүргізе бастау кезеңіне ығыстырады. Сөйтіп жошылық екі сұлтанның Жетісудың батысына көшуін «стратегиялық шегініс» ретінде ғана қарастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 80 б.
2. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихына қатысты кейбір ақаулар және оларды дұрыс түсіндіру мәселелері // ҚР Гуманитарлық ғылымдар Академиясының Хабаршысы. – 1998. – № 1. – 71 б.
3. Юдин В.П. Персидские и тюркские источники по истории казахского народа ХҮ-ХҮІІІ веков // Юдин В.П. Центральная Азия в ХІҮ-ХҮІІІ веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 17-71 бб.
4. Юдин В.П. Рецензия на «Государство кочевых узбеков» Б.А. Ахмедова // Юдин В.П. Центральная Азия в ХІҮ-ХҮІІІ веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 265 б.
5. Юдин В.П. Историографическая концепция автора «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдар доглата // Юдин В.П. Центральная Азия в ХІҮ-ХҮІІІ веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 179-221 бб.

6. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М., 1982. – 132 б.
7. Кәрібаев Б.Б. Қоғамдық-тарихи дамудың нәтижесі // Қазақ тарихы. – 1995. – № 3. – 31-37 бб.
8. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылуы // Қазақ тарихы. – 1995. – № 4. – 18-23 бб.; № 5. – 19-23 бб.; № 6. – 19-24 бб.
9. Кәрібаев Б.Б. М.Х. Дулати еңбегі және Қазақ хандығының құрылуы мәселелері, оның барысы мен кезеңдері // Казахстан и мировая цивилизация: история и современность: Материалы III межд. конф., посвященной 500-летию гос-го деятеля, великому ученому-историку М.Х. Дулати. – Тараз, 1999. – 125-132 бб.
10. Қинаятұлы З. Көшпенділер мемлекетінің пайда болу ерекшеліктері мен типі: қазақ мемлекеттігінің кезеңге бөлу мәселелері // Қазақ тарихы. – 2006. – № 2. – 21-25 бб.
11. Қазақ мемлекеті қашан пайда болды? // Қазақ тарихы. – 2006. – № 4. – 4-6 бб.
12. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в XIV- начале XVI вв. (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – 288 б.

ӘОЖ 9(571) 333.16)

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДІНИ АХУАЛ

Үйсіпхан М., 1 курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ-сы

markhaba.uisipkhan@gmail.com

Бүгінгі таңда Қазақстандағы діни ахуал күрделі, әрі үнемі даму үстінде, өйткені халықтың өсіп келе жатқан діни танымы, шетелдік діни миссиялардың үгіт-насихат қызметі және қоғам өмірінің діни саласын реттейтін ұлттық заңнаманың ерекшеліктері әртүрлі жағымды да, жағымсыз да салдарға алып келеді. Осыған орай мақала Қазақстанның діни ахуалына шолу жасай келе, Жетісу облысының қазіргі діни ахуалын қарастырады. Жетісу облысындағы діни мәселерді зерттеп, оның шеңбері жолдан қарастырылады.

Тірек сөздер: діни ахуал, діни бірлестіктер, конфессия, деструктивті діни ағым, Жусан, зайырлылық.

На сегодняшний день религиозная ситуация в Казахстане сложна и постоянно развивается, так как растущее религиозное познание населения, агитационная деятельность зарубежных религиозных миссий и особенности национального законодательства, регулирующего религиозную сферу жизни общества, приводят к различным положительным и отрицательным последствиям. В этой связи в статье рассматривается религиозная ситуация Жетысуской области, а также дается обзор религиозной ситуации Казахстана. Изучение религиозных вопросов Жетысуской области и их решение.

Ключевые слова: религиозная ситуация, религиозные объединения, конфессия, деструктивная религия, Жусан, секуляризм.

Today, the religious situation in Kazakhstan is complex and constantly developing, as the increasing religious beliefs of the population, the agitation activities of foreign religious missions and the peculiarities of national legislation regulating the religious sphere of society lead to various positive and negative consequences. In this regard, the article examines the religious situation of the Zhetysu region, as well as provides an overview of the religious situation in Kazakhstan. Study of religious issues of the Zhetysu region and their solution.

Key words: religious situation, religious associations, denomination, destructive religion, Zhusan, secularism.

Дін өркениеттер тарихында мемлекетпен қатар өмір сүріп, қоғамда әлеуметтік тұрғыдан ұйымдастырушы функцияны атқаратын маңызды институт болып табылады. Францияның атақты әлеуметтанушысы, философ ғалымы Э. Дюркгейм дінді кез келген қоғамның құрылымдық элементі деп есептеген. [1] Қазіргі уақытта діннің дүниетаным жүйесі мен өмір салты ретіндегі рөлі артып, азаматтардың қоғамның рухани өмірінің діни құрамдас бөлігіне деген қызығушылығының өсуі байқалады. Ал халықтың діни санасының жандануы әлеуметтік-саяси және рухани тұрғыда қоғамды топтастырушы фактор болып табылады.

Зайырлы мемлекетімізде діни құндылықтардың қоғамдық өмірдегі орнын зерделеу әрқашан да өзекті болмақ. Дін – күрделі мәселе. Себебі дін адам мен азаматтың бостандығы, құқығы, дүниетанымы, мәдениеті, сезімі және құндылықтық ұстанымымен байланысты. Дін – әлеуметтік құбылыс ретінде адамдардың санасы мен мінез-құлықтарына ықпал етуші объективті фактор. Зайырлы қоғамда дін дүниетанымдық, реттеуші, біріктіруші, мәдени-шығармашылық, рухани-адамгершілік және т.б. қызмет атқарады. Сондықтан да зайырлы қоғамда әлемдік және дәстүрлі діндердің құндылықтарын ғылыми тұрғыдан танып білу маңызды болып табылады.

«Қазіргі қазақстандық қоғамдағы ислам мәдениеті мен өзіміздің салт-дәстүрімізді, әлем мәдениет терін синтездеудегі және жаңа Қазақстанның болашағын қалыптастыратын ғылым мен білімді жетілдіру бүгінгі күннің қажеттілігінен туындап отыр» [2]. Ұлттық руханиятының асыл қазынасын танып-білу жатжұрттық мәдени дәстүрге еліктеуден сақтайды. Ұлттық дәстүрдің рухани қазығы ретінде ислам қазақ халқына этика, ғылым, ағартушылық, құқық, идеология берді [3]. Соңғы жылдары қоғамдық пікірде дінге қатысты «деструктивті діниағым», «тоталитарлық ілім», «секта», «радикализм», «фундаментализм», «дәстүрлі емес дін», «исламизм», «еуроислам», «саяси ислам», «экстремизм», «лаңкестік» термин-түсініктер жиі көрініс беруде. Кеңестік кезең де «халықтық ислам» және «ұрыптық ислам» термин-түсініктері қолданылып, исламның дәстүрлі ғұрыптар және тыйымдар жүйесімен, әдет пен байланысына назар аударылды. 1990 жылдардан «жаңа ислам» ұғымы шетелдік дін уағызшыларының насихаты мен тарала бастады [4]. Жаңа діндарлық ұлттық дәстүрді елемей және зайырлы мемлекеттік қағидатты теріс теумен ұштаса көрінді. 1998-2000 жылдардан халифат, кәпір, бидғат, шірік, тағут, мүшірік, жаһил сынды ұғымдар қолданыла бастады. «Таза исламды» насихаттайтындар тарихи-мәдени негізде қалыптасқан қазақи дәстүрлі наным сенімдерді политеистік түсінікпен байланыстырып, өзге елдің діни дәстүріне көзсіз еліктеуді сәнге айналдырды. 2000 жылы елімізде діни ахуалды талдау кезінде заңды тіркелмеген 497 діни бірлестік анықталған [5].

Қазақстан Республикасындағы дін және конфессияаралық қатынастар саласындағы ахуал соңғы екі онжылдықта айтарлықтай өзгерді. Осы кезеңдегі дамудың бір ерекшелігі діннің қоғамдағы рөлінің тұрақты өсуі болды. Оның беделі мен мәртебесі артып, қызметі кеңейді, дін ұстанушылар мен діни бірлестіктердің саны артып келеді. 2011 жылдың 1 қаңтары жағдайы бойынша елде 4551 діни бірлестік болған, 2012 жылдың қазан айында аяқталған діни бірлестіктерді қайта тіркеудің нәтижесінде олардың саны 3088-ге қысқарған. [6] Ал бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігіне қарасты Дін істері комитетінің ақпараты бойынша елімізде 18 конфессия атынан өкілдік ететін ресми тіркелген 3818 діни бірлестік бар. (Ислам – 2685, православие – 342, католицизм – 86, елуіншілер – 228, баптистер – 186, пресвитериандар – 107 және т.б.). Алайда, қоғамда діннің рөлінің артуымен бірге халықтың кейбір бөлігінің діни өмірінің жағымсыз жақтары да көрініс таба бастады. Дінге деген қызығушылықтың өсуімен қатар қоғам экстремизм мен терроризмге байланысты сын-қатерлерге тап болды. Мәселен, 2003 жылдан 2011 жылдар арасында Қазақстандағы экстремизм мен терроризмнің өсу динамикасы байқалады: 2003 жылы сотталғандар саны 6 болса, 2006 жылы – 33, 2010 жылы – 31 адамға жеткен. [7]

Жетісу облысында 11 конфессияға тиесілі 250 діни бірлестіктермен филиалдары өз қызметін жүзеге асыруда. Діни ғимараттар саны 247-і құрайды. Аймақтағы ислам мешіттерінің саны 200 болса, мұндағы имам саны 203-ті құрайды. [8]

Жетісу өлкесінде түрлі этникалық топтар тұрады. Олардың басым бөлігі Панфилов, Қаратал ауданы мен Талдықорған қаласының тұрғындары болып табылады. Жетісу өңірінде биылғы жылға арналған деструктивті діни ағым ұстанушыларының дерекқорына 400 адам көлемінде жүктелді. Мәліметтерге сүйенсек, олардың ішінде мадхалиттер – 239, мадхалиттер емес – 99, Таблиғи жамағат жақтастары – 60, «Жусан» нысандары 2-еу болып шықты. Өкінішке орай, бұл тізімде 70-і әйелдер болса, 330-ы ерлер қауымы. Жат ағымның жетегінде жүргендер қатарында қазақтарда бар. Олардың саны 299-ды құрайды. Сонымен қатар 5 – әзірбайжан, 10 орыс ұлтының өкілі, үшеуі еуі татар, 1 өзбек пен 82 ұйғыр бар. Ағымдағы жылдың басынан 296 деструктивті діни ағымдар жақтаушыларымен жеке оңалту жұмыстары жүргізіліп, мадхалиттер – 177, мадхалиттер емес – 80, Таблиғи жамағаттан – 37, Жусан нысандарынан екі адам қамтылды. [8]

Жетісу облысының қоғамдық даму басқармасына қарасты «Дін саласындағы мәселелерді зерттеу және оңалту орталығы» радикалды, деструктивті және тоталитарлық діни ағымдардың ықпалынан зардап шеккен азаматтарды оңалту және дәстүрлі дінге бейімдеу бойынша кешенді іс-шараларды жүзеге асырады. Облыс көлемінде нақтыланған тізімге сәйкес дәстүрлі діни ағымдар мүшелерінің статистикалық санын бақылап, оларға психологиялық көмек көрсетумен қатар «Жусан» арнайы операциясымен елге оралған азаматтармен, діни себеппен бас бостандығынан айырылған жазасын өтеушілер және пробация есебінде тұрған азаматтармен жұмыс жүргізумен айналысады.

Айта кетеу керек, оңалту жұмыстарын жалғастыру мақсатында 2020 жылы Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (ҚМДБ) жанынан «Діни оңалту бөлімі» құрылып (басқарма меңгерушісі Аманқұлов Хасан Ташаұлы), бұйрық бойынша бұл жұмыстарға Жетісу өңірінен 13 діни қызметкер бекітілген. [8]

Жетісу облысы бойынша топқа кірген 13 имам, оның ішінде: Талдықорған және Текелі қалалық мешіттерінің 4 имамы, Панфилов, Ақсу, Сарқан, Кербұлақ, Ескелді, Көксу, Қаратал аудандарының мешіттерінен 7, Алакөл, Кербұлақ аудандарындағы ауылдық мешіттерден 2 имам кірді. Топ жетекшісі Талдықорған қаласындағы облыстық «Иман» мешітінің ұстазы Жардыбай Ережеп болып бекітілген екен.

Бұл бағытта қажырлыда жүйелі жұмыс жасауда нақтылы мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай постулаттардың негізінде әрекет ету қажет деп табамыз. Бірінші біздің еліміз поликонфессионалды және көп ұлтты болып табылады, сондықтан бейбітшілік пен саяси тұрақтылыққа сеп болатын этносаралық қарым-қатынастың маңыздылығын есте естен шығармауымыз керек. Екіншіден – Қазақстан зайырлы мемлекет болып табылатындықтан осыған сай қағидаларға арқа сүйеу негізінде сыртқы және ішкі саясатта діни тағаттылық пен жастардың бойындағы ел жандылықты дамытуға бағытталған іс-шаралардың пәрменін күшейту. Үшіншіден – ұлтымыздың дәстүрлі құндылықтарын сақтап қана қоймай, олардың жеке адам, қоғам өміріндегі ролін дамытуға негізделген ұлттық сарындағы практикалық іс-әрекеттердің күшеюіне деген мүддені қолдау және жүзеге асыруға күш салу. Төртінші – радикалды, ксенофобиялық, дәстүрімізге жат, саяси мақсатты көздейтін ағымдардың бетпердесін шешіп, олардың шынайы пиғылдарын әшкеге алу. Сонда ғана шынайы сенімге әкелер даңғыл жол мен тұрлаусыз тайғақ жолдың аражігін көп шілікке айқындап, ажыратып берудің неғұрлым тиімді әрі нәтижелі боларына мүмкіндік молаяды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. О. Конт, Г. Спенсер, Э. Дрюкгейм, М. Вебер, Р. Белла Дін туралы // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. - 2008. - № 4. -Б. 87-91.
2. Алтаев Ж. (2015) Ортағасыр классикалық ислам философиясы. – Алматы. – 330 б.
3. Нуртазина Н. (2016) Распространение ислама и формирование казахской мусульманской традиции. – Алматы. – С. 11.
4. Султанғалиева А. (2012) Возвращение ислама в Казахстан. – Алматы. – С. 12.
5. Джалилов З. (2006) Ислам и общество в современном Казахстане. – Алматы. – С. 3

6. Количество религиозных объединений Казахстана после перерегистрации сократилось более чем на тысячу. [Электрон.ресурс]. – 2020. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31287721

7. Жандосова Ш. М. Қазіргі әлемдегі діни экстремизм: саясаттанулық талдау / Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. - 188 б

8. Жетісу облысында діни ахуалға тұрақты түрде мониторинг және талдау жүргізіліп тұрады [Электрон.ресурс] – 2022. – URL: <https://dalanews.kz/news/82859-zhetisu-oblysynda-dini-akhualga-turaqt>

ӘОЖ 94 (574)

ҚҰРБАНҒАЛИ ХАЛИДТЫҢ «ТАУАРИХ ХАМСА» («БЕС ТАРИХ») ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Хасенова Д., 7M01601 - Тарих мамандығының 1-курс магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

tarih95@mail.ru

Құрбанғали Халидтың «Тауарих хамса» еңбегіндегі қазақ тарихы» атты мақалада қазақ шежірешілерінің көрнекті өкілі Құрбанғали Халидтің өмірі мен оның «Тауарих хамса» еңбегіндегі қазақ тарихына қатысты мәселелерге шолу жасалады. Сондай-ақ, қазақ халқының ауызша тарих айту дәстүрі нақ осы ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында жаңаша түрде жазба тарих түрінде жазылды. Ол Ш. Құдайбердіұлы, М.Ж. Көпейұлы және Қ. Халидтың еңбектерінде негізі қаланған болатын.

Тірек сөздер: Шежіре, ауызша тарих, археология, этнография, философия, миф.

В статье дается обзор вопросов, касающихся жизни Курбангали Халида, выдающегося представителя казахских летописцев, и истории Казахстана в его труде «Товарих хамса». Кроме того, традиция устного рассказа казахского народа была написана по-новому в конце ХІХ-начале ХХ в. в виде письменной истории. Он был основан в трудах Ш. Кудайбердиұлы, М. Ж. Копейұлы и К. Халида.

Ключевые слова: Хроника, Устная история, археология, этнография, философия, миф.

The article by Kurbangali Khalid "Kazakh history in the work "Tauarih Khamsa" provides an overview of issues related to the life of a prominent representative of the Kazakh chroniclers Kurbangali Khalid and his Kazakh history in the work "Tauarih Khamsa". Moreover, the kazakh tradition of oral story telling devolution changed into written form in a new way at the end of the ХІХ century and at the beginning of ХХ century. It was founded on the works of Sh. Kudaiberdiuly, M. Zh. Kopeiuly and K. Khalid.

Key words: Chronicle, Oral history, archeology, ethnography, philosophy, myth.

Қазақ тарихына қатысты жазба деректерді назардан тыс қалдырмай қазақ тіліне аудару, сараптау, талдау, құндылығын көтеру, деректер ішіндегі орнын белгілеу бүгінгі тарих ғылымының өзекті мәселесі. Бұл туралы 2007 жылдың 13 ақпанында «Мәдени мұра» 2004-2006 жж. мемлекеттік бағдарламасының іске асуына байланысты мемлекеттік деңгейде жұмыс атқарған Қоғамдық кеңестің тарих, археология, этнология және т.б. салаларындағы жетекші ғалымдармен бас қосқан отырысында айтылған болатын. Сондықтан мақалада ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында өмір сүрген, оқымысты Құрбанғали Халидтың шағатай тілінде жазылған «Тауарих хамса» [1] атты еңбегіндегі қазақ тарихы туралы ойларына тоқталуды мақсат етеміз. Себебі, бұл еңбек 1992 жылы қазақ тіліне аударылып, жарық көрумен ғана шектелді. Еңбек мазмұнындағы қазақ тарихына қатысты мәліметтерді іріктеп, тарих айналымына қосу уақыты жетті.

Отан тарихын беретін жекелеген деректік еңбектерді бөліп алып, жан-жақты зерттеу, Қазақстан деректану саласы құрылымының нығайуына үлкен септігін тигізеді. Осы тұрғыдан «Тауарих хамса» ішінде берілген мәліметтерді қосалқы деректермен салыстыра отырып, біріншіден Қазақстан тарихын толықтыру болса, екіншіден деректану саласына құнды дерек ретінде енуіне жол ашу. Аталған шаралардың атқарылуы зерттеу жұмысының өзектілік аясын кеңейте түседі.

Сондай-ақ, Қ. Халидтың заманы мен қызмет еткен ортасын зерттеу өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл мәселені қарастыру бірнеше тарихнамалық сұрақтардың басын ашып берген болар еді, мысалы:

- Қ. Халид сынды түрік-татар тобынан шыққан, жергілікті татар, башқұр, азербайжан, өзбек тарихшыларының есімдері мен еңбектерін тану;

- түрік-татар тобынан шыққан жергілікті тарихшылардың зерттеулерінен жаңа мәліметтер алу;

- жергілікті тарихшылар мен Ресей шығыстанушылар арасындағы байланыстар мен айырмашылықтарды және өзара ықпалдарын көру.

Халиди Құрбанғали, Құрбанғали Халиди Аягөзи (1846, Аягөз – 1913, Шәуешек) – қазақ халқының тарихын, әдет-ғұрпын, ауыз әдебиеті мен мәдениетін зерттеуші. Әкесі Халид Ташкентте, Аягөзде, Қытай жерінде тұрған. Халиди жас кезінде Абдулхак деген кісінің медресесінде оқып, тарих, география пәндерінен дәріс алады. Шәуешекке көшіп барған соң өзі де медресе ашып, татар, араб тілдерінен дәріс берген. 1885 ж. Қашғардағы Тұрфан қаласында ұйғырлардың өмірі туралы «Тарих-и жариди-и жадида» деген кітап жазды. 1897 жылы Меккеге бара жатқанда Еуропаның көптеген қалаларында, араб мемлекеттерінде болған. 1910 ж. Халидтің «Тауарих-и хамса и шарки» («Шығыстың 5 мемлекетінің тарихы») кітабы жарық көрді. Бұл еңбек ғылыми ортада «Тауарих хамса» деген атаумен мәлім. Кітапта ұйғырлар, өзбектер, қазақтар, моңғолдар, тағыда басқа халықтар туралы жазады. Басым бөлігі қазақ халқының тарихы, этнографиясы, мәдениеті мен әдебиетіне арналған.

Қазақ халқының ауызша тарих айту дәстүрі уақыт өте келе біртіндеп жазба тарихқа көше бастады. Бірақ, олардың дені шежіре түрінде өрбіді. Басқаша болуы да мүмкін емес еді. Себебі, генеалогиялық аңыздарда ұлы түпкі аталар, төтемдік атаулар, таңғажайып оқиғалар мен қиял-ғажайып оқиғалар баяндалды. Қазақтың тарихындағы шынайы оқиғалар, аңыздық сюжеттер, мифтік түсініктер, философия, діни ұғымдар рационалды біліммен ұштасып жатты. Шежірені білу оның иелеріне, оның авторларына өз әлеуметтік статусын ұстауға, немесе оны биікке көтеріуге мүмкіндік берді. Олардың ішіндегі Ұлы даланың өткен тарихын жетік білетін ең көрнектілері өз туыстарының алдында керемет бедел мен құрметке ие болды. Нақ осындай оқымыстылар қатарына Шәкәрім Құдайбердіұлы [2], Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы [3] жатқызамыз. Сондай-ақ, дәстүрлі тарихтанудың күшті әсері тіпті XX ғасырдың 20-30 жылдарына дейін жалғасты, атап өтер болсақ М. Тынышбаев, М. Дулатов, Ж. Ақпаев және басқалары. Осылайша қазақ тарихнамасында дәстүрлі ауызша тарихтануды жазбаша тарихнамалық дәстүрімен ұштастырған жаңа бағыт дүниеге келді.

Қ. Халидтың өзінің жазбаларына қарағанда «Тауарих хамса» тарихи-этнографиялық деректердің жинағы болуы керек еді. Бірақ тарихи материалды жинақтау және жүйелеу барысында автор негізгі тақырыптарға тереңдеп, тарихи-этнографиялық материалдарды тәпсірлеуге бел шешіп кірісіп кетеді. Таң қалдыратыны автордың зияткерлік көкжиегі мен көтерілген мәселелерге байланысты қолданылатын зерттеушілік әдістері. Қазақ тарихына арналған тарауының кіріспесінде (бұл бөлімде «Қазақтың хал-ахуалдары», «Қазақ атауының деректері», «Қазақ бабасы» т.б. бірнеше тараулар бар) Құрбанғали оқырманға осы кітапты жазуға жетелеген себептерді жария қылады: «Нәтижесінде мағынасы анық ел тарихы баяндалмады. Осындай себептермен, мен бар-күш-қайратымды жұмсап, жиырма жылдан астам уақыт бұл тарихқа қатысты ақпарлар мен жазба деректерді жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алып осы кітапты жаздым» [1, 50 б.].

Құрбанғали Халид шежіренің қазақ тарихы бойынша негізгі қайнар көзі ретінде маңызын аса жоғары бағалаған. Оның пікірі бойынша қазақтың ауызша тарих айту дәстүрінде шынайы тарихтың сюжеттері басым және осы тұрғыдан келгенде ол жазба қайнар көздерден, түпдеректерден еш кем емес: «Көнеден келе жатқан жазылған тарихы болмағанымен, ата-бабалары мен түрлі ұрпақтарының ақпарлары ауызда ауызға аңыз болып ұласып келе жатқанын ешкім жоққа шығармайды. Дегенмен, уақыт оза келе бұл шежірелер өз негізінен артық-кем болып, ілгері кейінді айтылып, шатастырарлықтай жағдай болса да, өзге тарихи мәліметтермен салыстыра отырып, реттестіру нәтижесінде белгілі бір шындыққа жақын, тоқтамды пікірлер айтуға болады. Бұл хабарлар негізсіз дәлелденбесе де, себепсіз жалғанға да шығарылмайды. Негізінде шындығы басым тарихи оқиғалары анық. Себебі бұл тайпалар өздерінің тарихты тереңдетіп оқымағанының салдарынан нақтылы анық айтып, білімге таласатындары болмағанымен, бабаларының сөздерін бар зейінімен тыңдап ұғып, олардан естіген шежірелерін еске алып әр мәжілісте, әр жиында, отырыстарда үнемі қайталап, шын ниетімен ойларында ұстап, ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып, нассабышыларына шежіреші деп ат қойған» [1, 51 б.].

Құрбанғали Халид өз еңбегінде XIX ғасырдың соңына қарай дәстүрлі әдет-ғұрыптар мен білім мен құндылықтардың, соның ішінде шежіренің ұмытыла бастағанын қынжыла жазады. Оның байқауы бойынша «Бұдан 20-30 жылдар бұрын ұзақ сарынды жырлар айтатын, әңгіме сөзімізді білетін адамдар азайып барады. Қадым сөздің қадірін білетін қариялар таусылып, жастар әркім өз кәсібі-тіршілігімен айналысып өткен ақпарлардан не пайда, келді-кетті, заман әркімнің өзінікі емес пе деп өздерін уатар заман туды». Тарихшы халық өз тарихын ұмытса өзін жоғалтады деген пікірде: «шежіренің қадірін білмей, шежірешінің пайдасын ұмытып, пайғамбардың «нәсіліңізді біліңіз», яғни туысыңызды анықтап таныңыз дегенінің мәнін үкпай отыр бұл халық. Жазудан басқаға нанбайтын жастардың есінде болсын» [1, 52 б.].

Құрбанғали Халидтың еңбегіндегі қазақтар тарихы туралы ерекше мән беруге тұрарлық мәлімет Қадырғали Жалайырдың «Жами ат-тауарих» еңбегі мен ондағы Ораз-Мұхаммед сұлтан туралы баяндаулары. Қадырғали Жалайырдың аталары Ораз-Мұхаммед сұлтанның аталарына қызмет етті. Ал оның өзі өмірінің соңына дейін Ораз-Мұхаммедтің қасында болды деп жазды. Қадырғали Жалайыр ана тілімен қатар араб, парсы тілдерін жете игеріп, Шығыстың классикалық әдебиеті мен мәдениетін, ғылымын терең білген және жете меңгерген, - деп атап көрсетеді.

Нақ осы шығарманы ары қарай дамытқан XIX ғасырда өмір сүрген қазақ шежірешісі Құрбанғали Халид болды. Оның еңбегі бойынша Қадырғали би Қосымұлы Жалайыри шамамен 1555 жылдарда туып, 1607 жылдар шамасында өлген деп жорамалданады. Өйткені қазірге дейін Қадырғали Жалайыридің туған және өлген кезінің дәл мерзімі әлі анықталған жоқ. Егер оның шығармасы 1602 жылы, автор елуге жақындаған кезде (Оның еңбегін алғаш тауып, оны зерттеген орыс шығыстанушысы Н. Березин) жазылғанын ескерсек, оның туған уақыты 1555 жылға сәйкес келеді деп жорамалдауға болады. Ал оның өлген уақытына келсек, зерттеушілер оны Ораз-Мұхаммед сұлтан қаза таппастан бұрын, яғни 1610 жылға дейін қайтыс болған деп санайды. Осы жағдай және Қадырғали шығармасының Ораз-Мұхаммедтің таққа отыру күнін суреттеумен аяқталуы және онда жас ханның бұдан кейінгі өмірі мен II Лжедмитрий патшаның тарихы туралы, сондай-ақ аласапыран уақыт туралы ешнәрсе айтылмауы Қадырғалидың өлген кезін 1605-1607 жылдардың аралығы деп санауға негіз бар [4, 10-31 бб.].

Қазақ хандығы дәуірі, негізінен қазақ-қалмақ арасындағы қарым-қатынастары төңірегінде қалыптасқан тарих тұрғысынан баяндалған. Құрбанғали Халид, қалмақ этносының тарих сахнасына келу тарихынан бастап, екі халық қазақтар мен жоңғарлар арасында болған қақтығыстарды кезекпе-кезек жазған. Нәтижесінде, қазақ-қалмақ арасында өткен ірі келісім шарттардың бірі «Қанды жап» бітімінің тарихы анықталды. Бітім тарихы, автор тарапынан толық баяндалған. Дегенмен оқиғаның болған уақытына, оған қатысқан адамдарға, мәліметтің келіп жету тарихына байланысты кеткен кемшіліктер кейінгі зерттеушілердің еншісінде. Сондай-ақ, Абылай хан және оның төңірегінде болған оқиғаларға, хандық биліктің жойылуы, нәтижесінде қазақ қоғамында қалыптасқан

жағдайларға байланысты мәліметтер толықтай зерттелсе, «Тауарих хамса» еңбегінің дерек ретіндегі құндылықтары анықталды. Әсіресе, еңбекте Абылай хан және оның билігіне қатысты ел ішінде тараған кейбір оқиғалардың толық нұсқалары ұсынылған. Мысалы, ханның билік құрған заманының соңғы жылдарында Арғын руымен болған келеңсіз оқиғаның нұсқасы, ханның қайтыс болғаннан кейін Түркістан қаласына жерленуі жөніндегі мәліметтердің шыншылдығы деректер мен зерттеулерді пайдалану арқылы, біршама шындықтың бетін ашуға болады. Сондай-ақ, Ресей тарапынан хандық биліктің ресми түрде жойылуы нәтижесінде қазақ қоғамында қалыптасқан жағдай, оның ішінде сұлтан Ғұбайдолла төңірегінде туындаған мәселелерге байланысты мәліметтер, ғылымда айтылып жүрген тұжырымдарды шындай түсетінін атап өткізіміз келеді.

Қорыта келе айтарымыз, Құрбанғали Халидтың кітабына жасалған талдау қазақ шежірешілерінің ортасында шығыстанушылық дәстүрлердің тұтас үлгісі бар екенін көрсетеді. «Тауарих хамсада» қазақ материалдарының молдығына қарамастан шығыстық тарихнаманың туындысы болып есептеледі. Кітап өзінің атауынан бастап (Шығыстың бес елінің тарихы) мәтіндегі тілдік қордың қолданылуы да Шығыстық негізде жасалған. Әрине, авторға бір жағынан араб-парсы әдебиеті, екінші жағынан жергілікті түріктік-шағатайлық тарих жазу дәстүрлері әсер еткендігі анық байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих). / Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
2. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 80 б.
3. Көпеев М.Ж. Ел аузынан жиналған әдебиет үлгілері. / Құрасырған С. Дәуітов. – Алматы: Ғылым, 1992. – Т. 2. – 224 б.
4. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 1998. – 2-том. –10-31 бб.
5. Төтенәй Б.Ө. - «Тауарих хамсаның» 37 бетін аударған, негізінен аударған - А. Жолдасов, қазақ тіліне екінші рет аударушылар, себебі еңбек XX ғ. 70-80 жж. Қытайда «Шалғын мұра» журналда жалғасты түрде жарық көрген.
6. Нұрсұлтан Назарбаев: «Мәдени мұра» - мемлекеттің соны стратегиялық ұстанымы. // Егеменді Қазақстан. - 14 ақпан - 2007. - №38 (24615). – Б. 1-3.

ӘОЖ 002.6:37.016

ПРОТОТИПТЕУ ЖӘНЕ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗДЕРІ

Шалтабаев А.А., Жиенбаев Ж.Т., Кизат Б.

Бұл мақала прототиптеу және модельдеу негіздеріне арналған. Осы мақалада прототип жасаудың түрлері, кезеңдері, сондай-ақ артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Бағдарламалық жасақтама инженериясында прототип әдіснамасы - бұл прототип жасалатын, сыналтын, содан кейін қолайлы прототип алынғанына қажетінше қайта өңделетін бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу моделі. Тәжірибелік үлгі жасаудың алты қадамы: талаптарды жинау және талдау, жылдам жобалау, прототип жасау, пайдаланушыны бастапқы бағалау, прототипті нақтылау және өнімді енгізу мен қолдау қарастырылған. Тәжірибелік үлгілердің түрлері: жылдам прототиптер, эволюциялық прототиптер, инкременталды прототиптер, экстремалды прототиптер. Сонымен қатар, мақалада прототиптеу модельдері, яғни спираль және сарқырама үлгілері көрсетіледі және диаграммаларда көрсетілген. Тұрақты кездесулер жобаны уақытында сақтау және прототиптеу тәсілінде қымбат кешіктірулерді болдырмау үшін

өте маңызды. Жетіспейтін мүмкіндіктерді анықтауға болады, бұл сәтсіздік қаупін азайтуға көмектеседі, өйткені прототиптеу бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеудің өмірлік циклі жүйесінде тәуекелді азайту әрекеті ретінде де қарастырылады.

Тірек сөздер: прототиптеу, прототиптеу қадамдары, спиральді модель, сарқырама модель, жылдам босату моделі, эволюциялық модель.

Эта статья посвящена почвам прототипирования и моделирования. В этой статье рассматриваются типы, этапы создания прототипа, а также превосходства и недостатки. В программной инженерии методика прототипа-это образец разработки программного обеспечения, при которой образец создается, тестируется, а затем перерабатывается по мере потребности до получения подходящего прототипа. Шесть шагов для создания эмпирической модели, такие как сбор и анализ требований, стремительное проектирование, создание прототипа, начальное впечатление пользователя, доработка прототипа, внедрение и поддержка продукта. Разновидности экспериментальных образцов: стремительные прототипы, эволюционные прототипы, инкрементальные макеты, экстремальные прототипы. Кроме того, в статье рассматриваются модели прототипирования, то есть модели спиралей и водопадов, и они показаны на диаграммах. Систематические встречи имеют главное значение для актуального хранения проекта и предотвращения дорогостоящих приостановок в раскладе к прототипированию. Можно заметить отсутствующие функции, которые могут посодействовать снизить риск отказа, поскольку прототипирование вдобавок рассматривается как попытка уменьшить риск жизненного цикла разработки программного обеспечения.

Ключевые слова: прототипирование, этапы прототипирования, спиральная модель, водопадная модель, модель быстрого выпуска, эволюционная модель.

This article focuses on the soils of prototyping and modeling. This article discusses types, prototyping steps, and advantages and disadvantages. In software engineering, the prototype technique is a software development pattern in which a pattern is created, tested, and then reworked as needed until a suitable prototype is obtained. Six steps to create an empirical model, such as requirements gathering and analysis, rapid design, prototype creation, initial user experience, prototype refinement, product implementation and support. Varieties of experimental samples: rapid prototypes, evolutionary prototypes, incremental models, extreme prototypes. In addition, the article deals with prototyping models, i.e. spiral and waterfall models, and they are shown in diagrams. Systematic meetings are essential to keeping the project up to date and avoiding costly prototyping breaks. Missing features can be noted that can help reduce the risk of failure, as prototyping is also seen as an attempt to reduce the risk of the software development life cycle.

Key words: prototyping, prototyping steps, spiral model, waterfall model, rapid release model, evolutionary model.

Қазіргі таңда прототиптеу моделі - қанағаттанарлық прототип құрастырылатын, сыналатын және нақтыланатын бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу моделі ретінде қарастырылады. Ол сондай-ақ соңғы жүйені немесе бағдарламалық қамтамасыз етуді құрудың негізін ұйымдастырады. Ол жобаның талаптары егжей-тегжейлі негізделмеген сценарийлерде жақсы жұмыс істейді. Бұл әзірлеуші мен клиент арасында пайда болатын эксперимент пен қатенің интерактивті құралы.

Прототиптеу моделі бағдарламалық жасақтаманы әзірлеудің өмірлік циклінің (SDLC үлгілері немесе бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеудің өмірлік циклі) ең жиі қолданылатын үлгілерінің бірі болып табылады. Бұл модель клиенттер жобаның мезгілдік талаптарын алдын ала білмеген жағдайда қолданылады. Бұл модельде түпкілікті өнімнің прототипі алдымен әзірленеді, сыналады және соңғы өнімді әзірлеу үшін негіз болатын міндетті түрде қолайлы прототип алынғанға дейін тұтынушылардың пікірлері бойынша бірнеше рет жетілдіріледі [1].

Бұл процесс үлгісінде жүйе талдау кезеңіне дейін немесе оның барысында ішінара енгізіліп, тұтынушыларға өнімді өмірлік циклдің басында көруге мүмкіндік береді. Процесс тұтынушылармен сұхбаттасудан және жоғары деңгейдегі толық емес қағаз үлгісін әзірлеуден басталады. Бұл құжат тұтынушы қалауы бойынша тек негізгі функционалдылықты қолдайтын бастапқы прототипті жасау үшін пайдаланылады. Клиент ақаулықтарды анықтағаннан кейін, прототип оларды түзету үшін нақтыланады. Оқырман прототипті растап, жұмыс үлгісін қанағаттанарлық деп тапқанша процесс жалғасады.

Тәжірибелік үлгілердің төрт түрі: жылдам шығарылатын прототиптер, эволюциялық прототиптер, инкрементті прототиптер, экстремалды прототиптер.

Жылдам босату прототипі. Жылдам қалпына келтіру міндетті шартқа негізделген. Талаптың көрнекі түрде қалай көрінетінін көрсету үшін ол қарқынды дамып келеді. Тұтынушылардан кері байланыс талапқа өзгертулер жазуға бағытталған және талап негізгі болғанша прототип қайтадан ұйымдастырылады. Осылайша, дайындалған прототип жойылады және абсолютті қабылданған прототиптің бөлігі болмайды. Бұл әдіс әдетте ойларды зерттеу және клиенттердің жағдайлары туралы жылдам кері байланыс алу үшін пайдалы [2].

Эволюциялық прототиптеу. Мұнда дайындалған прототип абсолютті қабылданғанға дейін тұтынушылардың пікірлері негізінде біртіндеп жетілдіріледі. Бұл уақыт пен күш-жігерді үнемдеуге көмектеседі. Себебі әрбір қозғалыс әрекеті үшін прототипті нөлден әзірлеу кейде өте жалықтыруы мүмкін. Бұл модель әлі жақсы түсінілмеген жаңа технологияны пайдаланатын жоба үшін пайдалы. Ол сондай-ақ әрбір мүмкіндікті бір рет тексеруді қажет ететін күрделі жобалар үшін қолданылады. Талап тұрақсыз немесе бастапқыда жақсы түсінілмеген кезде пайдалы.

Қосымша прототиптеу. Кезеңдік прототиптеу кезінде соңғы өнім бірнеше шағын прототиптерге бөлінеді және жеке әзірленеді. Ақырында, прототиптердің барлық түрлері бір өнімге біріктіріледі. Бұл әдіс пайдаланушы мен қолданбаны әзірлеу тобы арасындағы кері байланыс уақытын азайту үшін пайдалы [3].

Төтенше прототиптеу. Төтенше прототиптеу негізінен веб-әзірлеу үшін қолданылады. Ол қатарынан үш кезеңнен тұрады.

- HTML пішімінде жіберілген барлық беттері болатын негізгі прототип;
- Прототиптік қызмет көрсету деңгейін пайдаланып деректерді өңдеуді модельдеуге болады;

- Соңғы прототипке енгізілген және біріктірілген қызметтер.

Прототиптік модельдің артықшылықтары:

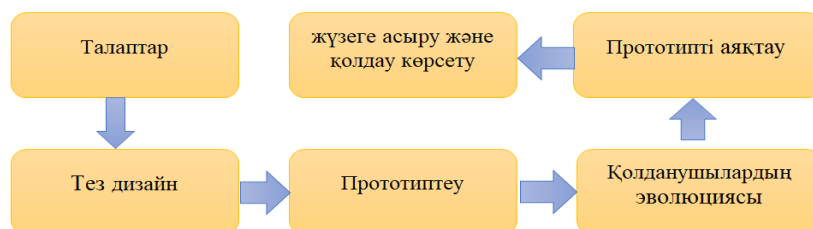
- Пайдаланушылар дамуға құмар. Осылайша, қателерді бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу ағынында ерте анықтауға болады;
- Жетіспейтін функционалдылық мақсатты болуы мүмкін, бұл сәтсіздік қаупін азайтуға көмектеседі, өйткені прототиптеу тәуекелді азайту әрекеті ретінде де қарастырылады;
- Топ мүшелеріне тиімді қарым-қатынас жасауға көмектеседі;
- Тұтынушының қанағаттануы бар, себебі тұтынушы өнімді өте ерте кезеңде сезіне алады;
- Бағдарламалық құралдың істен шығу ықтималдығы екіталай;
- Пайдаланушылардың жылдам кері байланысы бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу үшін ең жақсы қорытындыларды табуға көмектеседі;
- Тұтынушыға бағдарламалық құрал коды бағдарламалық құрал сипаттамасына сәйкес келетінін салыстыруға мүмкіндік береді;
- Ол сондай-ақ уақытты қажет ететін немесе қиын функцияларды сипаттайды;
- Инновация мен икемді дизайнды ынталандырады;
- Бұл қарапайым үлгі, сондықтан түсінуге оңай;
- Модельді түсіну үшін арнайы мамандар қажет емес;
- Прототип жүйе спецификациясын алу үшін негіз болады;
- Прототип клиенттің қажеттіліктерін жақсы түсінуге көмектеседі;

- Прототиптерді өзгертуге және тіпті лақтыруға болады;
- Прототип сонымен қатар өнімділік сипаттамаларының негізі ретінде қызмет етеді;
- Прототиптер бағдарламалық жасақтама жүйесінің болашақ пайдаланушыларын ертерек оқытуды ынталандыруы мүмкін [4].

Прототиптік модельдің кемшіліктері:

- Прототип жасау – баяу және еңбекті қажет ететін процесс;
- Прототипті әзірлеу құны ақшаны босқа жұмсау болып табылады, өйткені прототип ақырында қоқысқа тасталады;
- Прототиптеу әртүрлі өзгерістерге шамадан тыс сұрауларды ынталандыруы мүмкін;
- Сирек жағдайларда клиенттер ұзақ уақыт бойы итерация цикліне қатысқысы келмеуі мүмкін;
- Тұтынушы прототипті әр уақытта бағалайтындықтан, бағдарламалық жасақтама талаптарында тым көп өзгерістер болуы мүмкін;
- Тұтынушы талаптарының өзгеруіне байланысты нашар құжаттама;
- Бағдарламалық жасақтаманы әзірлеушілерге тұтынушылар талап ететін барлық өзгерістерді қабылдау өте қиын;
- Ерте прототипті көрген сатып алушы нақты өнім жақын арада оған жеткізіледі деп ойлауы мүмкін;
- Клиент бастапқы прототипке қанағаттанбаса, соңғы өнімге қызығушылығын жоғалтуы мүмкін;
- Тез прототип жасағысы келетін әзірлеушілер реттелетін әзірлеу шешімдерін жасауы мүмкін [5].

Модельді прототиптеу қадамдары және прототиптеу, сарқырама және спиральды модельдер Үлгіні прототиптеу кезеңдері 1- суретте көрсетілген.

Сурет 1. Модельді прототиптеу қадамдары

Прототиптік модельде SDLC келесі алты сатысы бар:

1-қадам: талаптарды жинау және талдау. Прототиптік модель талаптарды талдаудан басталады. Бұл кезеңде жүйеге қойылатын талаптар егжей-тегжейлі анықталады. Бұл процесс барысында жүйені пайдаланушылардан жүйеден не күтетіндері сұралады.

2-қадам: жылдам дизайн. Екінші кезең - алдын ала жобалық немесе экспресс дизайн. Бұл кезеңде қарапайым жүйе дизайны жасалады. Дегенмен, бұл дайын дизайн емес. Ол пайдаланушыға жүйе туралы қысқаша шолу береді. Жылдам дизайн прототиптеуге көмектеседі.

3-қадам: прототип. Бұл кезеңде жылдам жобалаудан алынған ақпарат негізінде нақты прототип әзірленеді. Бұл қажетті жүйенің шағын жұмыс үлгісі.

4-қадам: пайдаланушыны бастапқы бағалау. Бұл кезеңде ұсынылған жүйе клиентке бастапқы бағалау үшін ұсынылады. Бұл жұмыс моделінің күшті және әлсіз жақтарын анықтауға көмектеседі. Пікірлер мен ұсыныстар тұтынушыдан жиналады және әзірлеушіге беріледі.

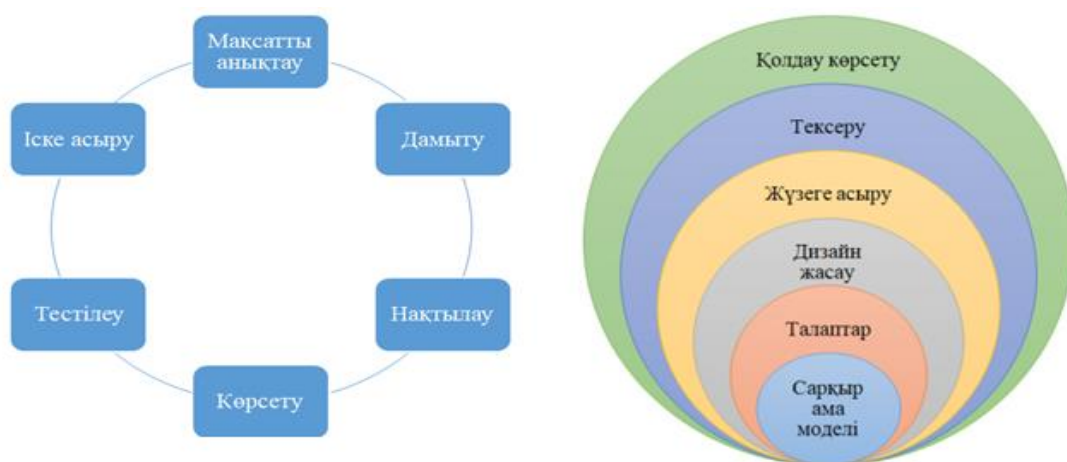
5-қадам: прототипті нақтылау. Егер пайдаланушы ағымдағы прототипке риза болмаса, пайдаланушының пікірлері мен ұсыныстары негізінде прототипті нақтылау қажет.

Пайдаланушы көрсеткен барлық талаптар орындалмайынша, бұл кезең аяқталмайды. Пайдаланушы әзірленген прототипке қанағаттанғаннан кейін, соңғы жүйе бекітілген соңғы прототип негізінде әзірленеді.

6-қадам: өнімді іске қосыңыз және оны күтіңіз. Соңғы прототиптен соңғы жүйе әзірленгеннен кейін ол қатаң сынақтан өтіп, өндіріске енгізіледі. Жүйе тоқтау уақытын азайту және үлкен үзілістердің алдын алу үшін жоспарлы жөндеуден өтеді [6].

Прототипті, сарқырама және спиральды модельдер. Прототип жүйені іске асырудың мысалы болып табылады. Бұл ұсынылған жүйенің шектеулі және негізгі функционалдығын қамтамасыз етеді. Бұрынғы нұсқаларда құрастырылған.

Сарқырама үлгісі - өмірлік цикл фазалары дәйекті түрде орындалатын дәстүрлі өмірлік цикл моделі. Сарқырамаға ұқсас болып келеді. Сарқырама үлгісінің айырмашылығы - келесі кезеңді бастамас бұрын әр кезең толығымен аяқталады. Тұжырымдама кезеңінде ашылмаған нәрсені өзгерту қиынырақ [7]. Прототиптеу және сарқырама модельдері 2- суретте көрсетілген.

Сурет 2. Прототиптеу және сарқырама модельдері

Спираль үлгісі бағдарламалық жасақтама жобалары үшін тәуекелге негізделген процесс үлгілерінің генераторы болып табылады. Белгілі бір жобаның бірегей тәуекел үлгілеріне негізделе отырып, спиральды модель командаға бір немесе бірнеше процесс үлгілерінің элементтерін қабылдауға көмектеседі, мысалы, кадамдық, сарқырама немесе эволюциялық прототиптеу 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3. Спиральді модель

Қорытындылай келе, бұл мақалада прототиптеу мен модельдеудің маңыздылығы, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері туралы айтылады. Прототиптеу кезеңдері мен қадамдары кезең-кезеңімен қарастырылады және диаграммаларда көрсетілген. Жалпы прототиптеу интерфейстің жұмысын тез және арзан тексеруге, сонымен қатар сәйкес дизайн

шешімін таңдауға көмектеседі. Прототиптеу негізінде әзірлеушілер қажетсіз жұмыстарды орындауға алаңдамайды, себебі тексерілмеген функционалдылықты дамытуға уақыт жоғалтпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Гайсина, С.В. Робототехника. 3D-моделирование и прототипирование в дополнительном образовании / С.В. Гайсина. - М.: Каро, 2017. - 445 с.
- 2 Гибсон, Я. Технологии аддитивного производства Трёхмерная печать, быстрое прототипирование и прямое цифровое производство / Я. Гибсон, Д. Розен, Б. Стакер. - Москва: СИНТЕГ, 2016. - 970 с.
- 3 Аббасов, И.Б. Компьютерное моделирование в промышленном дизайне / И.Б. Аббасов. - М.: ДМК, 2013. - 92 с.
- 4 Акаев, А.А. Моделирование и прогнозирование глобального, регионального и национального развития / А.А. Акаев, А.В. Коротаев, Г.Г. Малинецкий. - М.: КД Либроком, 2012. 488 с.
- 5 Косенко, И.И. Моделирование и виртуальное прототипирование. Учебное пособие / И.И. Косенко. - М.: Альфа-М, 2016. - 583 с.
- 6 Огановская, Е.Ю. Робототехника. 3D-моделирование и прототипирование на уроках и во внеурочной деятельности / Е.Ю. Огановская. - М.: Каро, 2017. - 764 с.
- 7 Тодд, Заки Варфел Прототипирование. Практическое руководство / Тодд Заки Варфел. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. - 294 с.

ӘОЖ:339.13

КӘСІПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІН ӘЗІРЛЕУ

Шіркей Ә., Нархоз университетінің «Экономика» мамандығының 1 курс магистранты

aigerim.shirkey@narhoz.kz

Бүгінгі таңда кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігінің маңызды факторлары - бұл өндіріс пен басқарудың жоғары сапасы, яғни кәсіпорынның бәсекеге қабілетті өнімді жобалау, өндіру, нарыққа шығару және қолдау қабілеті, бәсекелестерден асып түсетін және тұтынушылардың сұранысына ие, өнім ассортиментін тез жаңартып отыру, тауашаларды сатудың жаңа нарықтарын іздеу, өндіріс процесінде кәсіпорын сапасын жүйелі түрде арттыру. Кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін талдау мен бағалаудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерін, модельдері мен әдістерін әзірлеу мәселелері ерекше өзекті болып отыр. Іс жүзінде, осы мәселелерді шешуде бағалаудың функционалдық толықтығы мен сенімділігін қанағаттандыру және уақыт пен шығынның азаюын қамтамасыз ету үшін белгілі бір әдістерді таңдау қажеттілігі туындайды.

Тірек сөздер: бәсекеге қабілеттілік, бәсекелестік орта, экономикалық категория, экономикалық тиімділік.

Сегодня важнейшими факторами конкурентоспособности предприятий являются высокое качество производства и управления, т. е. способность предприятия проектировать, производить, выводить на рынок и поддерживать конкурентоспособную продукцию, превосходя конкурентов и завоевывая потребительский спрос, быстро обновляя ассортимент продукции, ища новые нишевые рынки сбыта, систематически повышая качество предприятия в производственном процессе. Особую актуальность приобретают вопросы разработки организационно-экономических механизмов, моделей и методов анализа и оценки уровня конкурентоспособности предприятий. На практике при решении этих задач возникает необходимость выбора определенных методов для удовлетворения функциональной полноты и надежности оценки и обеспечения сокращения времени и затрат.

Ключевые слова: конкурентоспособность, конкурентная среда, экономическая категория, экономическая эффективность.

Today, the most important factors of the competitiveness of enterprises are the high quality of production and management, that is, the ability of the enterprise to design, produce, market and maintain competitive products, surpass competitors and are in demand by consumers, quickly update the product range, search for new niche sales markets, systematically improve the quality of the enterprise in the production process. The issues of developing organizational and economic mechanisms, models and methods for analyzing and assessing the level of competitiveness of enterprises are of particular relevance. In practice, in solving these problems, there is a need to choose certain methods to meet the functional completeness and reliability of the assessment and ensure a reduction in time and cost.

Key words: competitiveness, competitive environment, economic category, economic efficiency.

Нарықтық экономиканың қалыптасуы мен дамуының қазіргі кезеңінде кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ету мәселесі ерекше өзекті болып отыр, бұл ішкі және халықаралық нарықтардағы кәсіпорындардың позицияларын сақтау шарттарының бірі болып табылады. Кәсіпорынның бәсекелестік ортадағы жетістігі нарықтық позицияларды үнемі бақылаумен, өзінің кәсіпкерлік қызметінің де, бәсекелестерінің де күшті және әлсіз жақтарын зерттеумен, сондай-ақ оның нарықтық жағдайдың өзгеруіне бейімделу қабілетімен анықталады.

Бәсекеге қабілеттілік-негізгі экономикалық категориялардың бірі. Әдетте, бұл ұғым объектінің артықшылықтарымен, оның жұмысының сәттілігімен және даму қабілетімен байланысты. Экономикалық тұрғыдан бәсекелестік - бұл сатушылардың (өндірушілердің) тұтынушылардың талаптарын жақсы қанағаттандыру үшін күресі. Бәсекелестік, бір жағынан, қоғамның үздіксіз ілгерілеуінің кепілі болып табылады, экономикадағы тоқырауға жол бермейді, екінші жағынан, қақтығыстар, тұрақсыздық, банкроттық, жұмысшыларды жұмыстан шығару бәсекелестіктің ажырамас серіктері болып табылады.

Түрлі деңгейдегі бәсекеге қабілеттілікті арттыру мәселелері көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың мүдделерінің саласы болып табылады. Бәсекелестік пен бәсекеге қабілеттілік теориясы А. Смиттің, Д. Риккардоның еңбектерінде қалыптасқан, оны Дж.С.Милл, К.Маркс, Ф.Эджоурт, Э.Чемберлин, А. Юданов және басқа да ғалымдар ары қарай жетілдірген. И.Ансофф, Г.Л.Азоев, В.Д.Андрианов, Дж.Б.Кларк, А.Маршалл, Й.Шумпетер, Э.Хекшер, Б.Олин, Ф.Хайек, П.Самуэлсон, В.Столпер, М.Портер, Уотерман, М.Энрайт, Р.А.Фатхутдинов және т.б. бәсекелестіктің табиғатын ғана емес, сонымен бірге бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету мәселелерін де зерттеді. Қазақстандық ғалымдар қатарынан Абен А.С., Баймұратов У.Б., Дуламбаева Р.Т., Есполов Т.И., Жатқанбаева Е.Б., Исаева М.Г., Кенжегузин М.Б., Қошанов А.К., Кәрібжанов Е.С., Калиева Г.А., Мамырова Н.К., Мадияров Д. сияқты ғалымдарды атап өткен жөн. «Бәсекеге қабілеттілік» категориясын зерттей отырып, оны бірнеше рет түсіндіру проблемасына тап болмау мүмкін емес. Көптеген әдеби дереккөздер бойынша талдау жұмысы "бәсекеге қабілеттілік" санатының мазмұны, оны бағалаудың тәсілдері мен әдістері, басқару объектілері және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету әдістері туралы консенсус жоқ екенін көрсетті [1, 2, 3, 4, 5].

Бәсекеге қабілеттілік тауарлардың сатылу қабілеті ретінде қарастырылады. Әр түрлі қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін сатып алушы сапасы мен тұтынушылық қасиеттері осы қажеттілікті қанағаттандыра алатын тауарларды сатып алады. Сондықтан кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі нарықтағы өнімге артықшылық береді және оны сәтті өткізуге ықпал етеді. Менің ойымша, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі-бұл нарықта қажетті тауарларды немесе қызметтерді өндіру және сату мүмкіндігі. Бәсекеге қабілеттілік бәсекелестік процесінде көрінетін белгілі бір нарықтағы (ішкі немесе сыртқы) бәсекелестермен қарым-қатынасқа сәйкес микро деңгейдің бәсекелестік артықшылықтарымен тығыз байланысты.

Бәсекеге қабілеттілік - бұл нарықтық экономиканың нақты немесе әлеуетті жағдайларын қанағаттандыру дәрежесімен сипатталатын кәсіпорынның қасиеті, нарықтың

барлық субъектілері үшін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін талдау және бағалау міндеті өзекті болып табылады. Іс жүзінде, осы мәселелерді шешуде бағалаудың функционалдық толықтығы мен сенімділігін қанағаттандыру және уақыт пен шығынның азаюын қамтамасыз ету үшін белгілі бір әдістерді таңдау қажеттілігі туындайды. Экономикалық әдебиеттерде кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың көптеген әдістері бар. Олардың барлығын 6 тәсілге дейін азайтуға болады [6, 7]. Олар 1-суретте көрсетілген. Аталған тәсілдердің әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар, зерттеу объектісіне байланысты белгілі бір шекараларда қолданылады. Кейбір тәсілдердің шартты шекаралары бар және басқаларын қайталайды.

Сурет 1. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістері
Ескерту – [6, 7] әдебиет негізінде автормен құрастырылған.

Олардың негізі А.Смит пен Д. Риккардоның салыстырмалы артықшылықтар идеясы болып табылады, олар бұл тұжырымдаманы салыстырмалы артықшылық тұжырымдамасы ретінде жетілдірді (нарықтық күштер ресурстарды өздері тиімді қолдануға болатын жерге бағыттайды). Қазіргі уақытта бұл теорияны сауда құрылымындағы жалпы тенденцияларды түсіндіру үшін қолдануға болады, бірақ елдің қандай да бір тауарды экспорттау немесе импорттау себептерін түсіндіру кезінде жарамсыз. Бұл модельдер шындықтан өте алыс болжамдарға негізделген: өндірістің барлық факторларының ішінде тек еңбек пен капитал қарастырылады, барлық елдерде өндірілген тауарлар бірдей болып саналады, ал өндіріс процесі мен өнімділік тұрақты болып саналады. Көптеген салаларда салыстырмалы артықшылықтар теориясы сауда құрылымына нақты түсініктеме бермейді, әсіресе бұл жоғары технологиялық салаларға қатысты.

Зерттеудің тәуелсіз бағыты А.Маршаллдың тепе-теңдік теориясына және өндіріс факторларының теориясына негізделген кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістері болып табылады. Бәсекеге қабілеттіліктің критерийі өндірушілерде басқа бәсекелестерге қарағанда жақсы өнімділікпен пайдалануға болатын өндіріс факторларының болуы болып табылады. Тепе-теңдік теориясына негізделген кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдістері олардың қолданылуында айтарлықтай шектеулерге ие: біріншіден, өндірушінің тепе-теңдік теориясы мінсіз бәсекелестік жағдайында саланың даму процестерін зерттеуге арналған; екіншіден, бұл әдіс саланың дамуы нәтижесінде тепе-теңдік күйіне келуі керек деген теорияға негізделген.

А. Маршалл теориясына қарсы американдық экономист Б. Кларк ұсынған тиімді бәсекелестік теориясына негізделген кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау және қамтамасыз ету әдістері кіреді. Тиімді бәсекелестік теориясының орталығында экономикалық қызметтің тиімділігін қолдау үшін жеткілікті кәсіпорынның бәсекелестік деңгейінің критерийін әзірлеу жатыр. Бұл тәсілдің маңызды сипаттамасы-кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін белгілі бір уақыт аралығында байланыстыру мүмкіндігі. Бұл нақты

нарықтық процестердің динамикасын функция ретінде немесе кез-келген жағдайда бәсекеге қабілеттілік сипаттамасының өзгеруіне байланысты қарастыруға мүмкіндік береді.

Динамикадағы бәсекелестік процестерін қарастыратын кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың тағы бір тобын матрицалық әдістер құрайды. Бұл әдістер тобы өнім мен технологияның өмірлік циклі (төрт кезең: енгізу, өсу, қанығу және құлдырау) тұжырымдамасына негізделген. Әрбір кезеңде өндіруші тауарды сол немесе басқа шкала бойынша сата алады, ол нарықтың иеленген үлесі мен сату динамикасында объективті түрде көрсетіледі. БКГ әдісі бір портфельдегі кәсіпорындардың бәсекелестік позицияларын бағалаудың жеңілдетілген аналитикалық әдісі. Бұл әдісті де қолданылу аясы шектеулі: тек кәсіпорынның тұрақты жағдайында және тұрақты өсу қарқынында. Жалпы, матрицалық модельдердің кемшілігі-бұл кәсіпорынның күрделі құрылымын жеңілдетілген түрде ұсыну, сонымен қатар кәсіпорынның жаңа бәсекелестік мәртебесіне жету үшін ұсыныстардың болмауы.

Осылайша, жоғарыда келтірілген ақпаратқа сүйене отырып, мынадай қорытынды жасауға болады: қарастырылған әдістердің сипаттамаларын және қолдану ерекшеліктерін ескере отырып, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау кезінде бір уақытта бірнеше түрлі әдістерді қолданған жөн. Зерттелетін көрсеткіштер санының артуы нәтиженің сенімділігін арттырады, екінші жағынан статистикалық қате де артып келеді. Кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау көбінесе бәсекелестердің кәсіпорындарын белгіленген көрсеткіштер бойынша салыстырмалы талдау арқылы жүзеге асырылады. Алайда, менің ойымша, кәсіпорынның ішкі жай-күйін және оның іс-әрекеттерінің нарықтың жұмыс істеу жағдайына сәйкестік дәрежесін көрсететін кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі көрсеткіштерінің жеткілікті толық жүйесін С.Н. Яшин ұсынды:

☐ нарықтық жағдайдың ерекшелігін және мемлекеттің әсерін есепке алу бойынша кәсіпорынның мүмкіндіктерін сипаттайтын көрсеткіштер;

☐ кәсіпорынның қаржылық-экономикалық әлеуетін сипаттайтын көрсеткіштер;

☐ кәсіпорынның ұйымдастырушылық әлеуетін сипаттайтын көрсеткіштер;

☐ кәсіпорынның өндірістік-технологиялық әлеуетін сипаттайтын көрсеткіштер;

☐ тірі еңбекті пайдалану тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер.

Әрине, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерінің ұсынылған номенклатурасы мінсіз емес және оны белгілі бір кәсіпорынға қолданған кезде бұл номенклатураны өзгертуге болады: басқа көрсеткіштермен толықтырылған немесе кейбір көрсеткіштер алынып тасталуы мүмкін. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалауды С.Н.Яшин корреляциялық және регрессиялық талдауды қолдану негізінде рейтингтік бағалау әдісімен, сондай-ақ кластерлік талдау әдісімен жүргізуді ұсынады [8].

Әрбір кәсіпорын кәсіпорынның мүмкіндіктеріне, оның саласына, бағытына және осы кәсіпорынның сыртқы ортасында не болып жатқанына негізделген бәсекеге қабілеттілікті арттырудың өзіндік әдісін таңдайтынын ұмытпау қажет. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін тұрақты арттыруға бәсекеге қабілеттіліктің барлық факторлары ұзақ мерзімді және тұрақты түрде жетілдірілген жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Мысалы, шет елдерде бәсекеге қабілеттілікті бағалау жұмыстары, әдетте, өнімнің ерекшеліктері мен маркетингтің қабылданған түрлерін ескере отырып, кәсіпорын шеңберінде жүзеге асырылады. Ең көп тарағандары: «сапаны орналастыру» әдісі, жапондық «сапа жүйесін қолдану» әдісі, француздық «бәсекелестік маркетинг» әдісі, американдық «иерархияны талдау» әдісі. Француз және американдық әдістер кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау үшін де қолданылады. «Сапа функцияларын орналастыру» әдісі тұтынушының өнімге қойылатын талаптары мен оларға қол жеткізу құралдары арасындағы байланысты белгілейтін матрицаны қолдануға негізделген. Өнімнің параметрлері мен олардың тұтынушы үшін мәні арасындағы корреляциялық байланысты анықтау, сондай-ақ алынған нәтижелерді кейінгі егжей-тегжейлі талдау жаңа өнімді нарыққа шығаруды тиімді жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс АҚШ-та, Жапонияда, Ұлыбританияда кең таралған және оны «Toyota», «Ford», «Jeneral Motors», «Eaton», «Hewlett Packard», DEC, ИТТ және т. б. сияқты танымал корпорациялар енгізеді [9].

«Бәсекеге қабілетті маркетинг» әдісі тек өнімнің ғана емес, сонымен қатар өндіруші кәсіпорынның да бәсекеге қабілеттілігін бағалауға мүмкіндік береді. Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың бұл әдісі "профиль әдісі" болып табылады. Бұл тәсіл негізінен маркетинг теориясының ережелеріне негізделген және оны Батыс Еуропаның консультациялық фирмалары қолданады. Профиль-бұл кәсіпорын (немесе өнім) тұтынушылардың мақсатты тобына белгілі болатын сипаттамалардың қосындысы. Корпоративтік профильді құру көзі-өнімді жоспарлаумен, әзірлеумен және сатумен айналысатын тұтынушылар мен мамандардың пікірі. Әдіс тұтынушылардың кез-келген өнімге қатысты сұраныстарын қанағаттандырудың әртүрлі критерийлерін анықтаудан, олардың иерархиясы мен салыстырмалы маңыздылығын тұтынушы байқай алатын және бағалай алатын сипаттамалар ауқымында белгілеуден, сондай-ақ осы өнімнің техникалық-экономикалық сипаттамаларын өлшеуден және оларды басқа бәсекелес өнімдердің сипаттамаларымен салыстырудан тұрады.

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалаудың қарастырылған әдістерінің ешқайсысы экономикалық талдау тәжірибесінде кеңінен қолданылмағанын атап өткен жөн. Осыған сүйене отырып, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігінің деңгейі мен көздерін кешенді бағалаудың әмбебап әдісі әлі әзірленбеген деген қорытынды жасауға болады. Біздің ойымызша, бұл қарастырылған әдістердің бірқатар кемшіліктері бар. Бәсекеге қабілеттілікті бағалау әдістері мен критерийлерін зерттеуді қорытындылай келе, барлық талданған әдістердің жалпы кемшілігі субъективтіліктің болуы деп қорытынды жасауға болады: әр әдіс үшін бағалау кезінде қолданылатын барлық параметрлерді сандық түрде анықтауға болмайды.

Әдістердің осы топтарының әрқайсысы кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін бағалау ретінде пайдаланылуы мүмкін. Алайда, идеалды әдістер жоқ екенін және бағалау жүргізілетін мақсаттарға сүйене отырып, біреуін немесе екіншісін таңдау қажет екенін атап өткен жөн. Жаһандану және қоғамды ақпараттандыру шындықтары кәсіпорындар арасындағы бәсекелестікті күшейтеді және олардан жоғары бәсекелестік кедергілерді еңсеру үшін тиімді даму стратегияларын әзірлеуді талап етеді. Халықаралық нарықтарға қол жеткізудің ашықтығы мен қарапайымдылығы, бір жағынан, кәсіпорындар үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, екінші жағынан, өнімдер мен қызметтердің сапа стандарттарын арттырады және олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру тетіктерін құруды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Карл Айгингер, Сюзанна Беренталер-Зибер, Йоханна Фогель «Жаңа перспективалардағы бәсекеге қабілеттілік» 2013ж.
2. Наталья Хуржий, Татьяна Мишустина, Татьяна Кулинич «Инновациялық дамудың кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне әсері» 2021ж.
3. Дансо А.; Адомако С.; Аманквах-Амоах Дж.; Оусу-Аджей С.; Конаду Р. «Экологиялық тұрақтылыққа бағдар, бәсекелестік стратегия және қаржылық нәтиже», Стратегиялық орта 2019 ж.
4. Диброва А., Давыденко Н., Нехода Ю. және Титенко З. «Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының бәсекеге қабілеттілігін қаржылық қамтамасыз ету» 2020ж.
5. Аблаев А.Р. «Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін бағалау әдісін таңдау» 2012ж.
6. Иванюк Т.Н., Оразалинова М.С., Уалжанова А.К. «Кәсіпкерлік қызметті талдау бойынша практикум» - Алматы: «Туран» университеті, 2017ж.
7. Андарова Р.К., Рахимжанова Г.К., Жартай Ж.М. «Бәсекелестік және монополия теориялары: оқу құралы» - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016ж.
8. Кучер А., Кучер Л., Тарантул Р. және Дудич Л., «Әр түрлі сападағы кәсіпорындардың тұрақты бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру», Қызмет көрсету саласындағы халықаралық ақпараттық жүйелер журналы, 2021 ж.
9. Онуфрей К., Бергек А. «Жетілген саладағы Трансформация: бизнес пен инновациялық стратегиялардың рөлі», Технология 2021ж.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Баймырзаев Қ. М. ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО	3
Абдрахманов К.Ж. ҚАДЫРҒАЛИ БИ ҚОСЫМҰЛЫ ЖАЛАЙРИДІҢ ЕҢБЕГІНІҢ МАҢЫЗЫ	4
Абдуалиева Р.Е., Жайлаубаева А. МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА САБАҚСТАРЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ МЕТАПӘНДІК БІЛІМ БЕРУ НӘТИЖЕЛЕРІН КЕЙС- ТЕХНОЛОГИЯ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСЫТРУ	6
Абеу А.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СОТ РЕФОРМАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ	12
Ағыбаева Л.Т., Корабаева Н.Б. ИНВЕСТИТОРЛАРДЫҢ ЖАҒАҢДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ТӘУЕКЕЛДЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	16
Айсина А.Н. ЗАЩИТА РЕПРОДУКТИВНЫХ ПРАВ МУЖЧИН В ЕВРОПЕЙСКОМ СУДЕ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА	20
Акмуллаева А.С., Калибекова Р.Е., Әділхан Д.Н. КАРАНТИНДІ АРАМШӨПТЕРІНІҢ ТҮР ҚҰРАМДАРЫ, БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДАН ҚОРҒАУ ШАРАЛАРЫ	25
Ақынбай Д.С., Сантаева К.Т. ЕРТІС ӨҢІРІНДЕГІ БАЙ-КУЛАКТАРДЫ ТАП РЕТІНДЕ ЖОЮ ПРОЦЕСІ МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ	29
Ақтаубаева Ж. Х., Абзолова Д. Д., Уразбекова А. М. МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА Б.БЛУМНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙЛЕРІНІҢ ТАКСОНОМИЯСЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ	35
Алтынбекқызы М., Озенбаев М.Р. ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	39
Асанбек Е.Т. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ РАСЧЕТА СТРАХОВЫХ РЕЗЕРВОВ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ SOLVENCY II	43

Асатулин И.Д., Щербовских И.Г. РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ЛИТЕРАТУРЕ	47
Атеев Д.Ю., Галиева Г.Б. КОМПЬЮТЕРДІҢ БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ	51
Әлміш С.С. ҚАЗАҚ ТЕЛЕВИЗИЯСЫНДАҒЫ ОПЕРАТОРЛЫҚ ӨНЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ЖОЛДАРЫ	54
Бедельбаев А., Шалабаева Қ.Ж., Куракбаева А.Ж. ЖАС СПОРТШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУ ӘДІСТЕРІ	59
A. Bolatkyzy, S.M. Mashanova SPIRITUAL CONSISTENCE OF GREAT POETS IN TRANSLATION (A. Kunanbayev, M. Lermontov, W. Goethe)	62
Буланов Е., Ақыл С. МОҒОЛСТАННЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ РӨЛІ	66
Галиева А.Н., Абылкакова Д. АРНАЙЫ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ЖҰМЫСҚА ДАЙЫНДАУДЫҢ ДИАГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ	71
Данабеков Е.А., Сулейменова Т.С. ВОЛЕЙБОЛШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САПАСЫМЕН ТАКТИКАЛЫҚ ДАЙЫНДЫҚТАРЫНЫҢ НЕГІЗІ	74
Джанабаев К.Т., Ермуханов Е.М. ВОЕННО - ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ НА ОСНОВЕ БОЕВЫХ ТРАДИЦИЙ ВОИНОВ АФГАНЦЕВ	79
A. Duisengazy, S.M. Mashanova FEATURES OF THE TRANSLATION OF PROVERBS AND SAYINGS ON A FLORIST THEME IN RUSSIAN, KAZAKH, ENGLISH AND GERMAN	82
Ергозова Ж.Д. ИНТЕРАКТИВТІК ӘДІСТЕРМЕН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ОҚЫТУШЫ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР	85
Ержанова Б.Е. ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМ ШЕШУШІ ФАКТОР РЕТІНДЕ	88

Ермаханов М.Н., Сарсенов М.Т., Утелбаева А.Б. УНИВЕРСИТЕТТЕГІ МОДУЛЬДІК БІЛІМ БЕРУ: ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТӘРБИЕ ЭЛЕМЕНТТЕРІ	93
Есимбекова М.Ж. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДА ЭКОТУРИЗМДІ ДАМУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ	96
Жағыппарова А.Қ. УСЛОВИЯ ПРИМЕНЕНИЯ СУДАМИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА ПРИ ВЫНЕСЕНИИ СУДЕБНЫХ АКТОВ	100
Жакеева А.М., Наубаева Х.Т. КӨШБАСШЫЛЫҚ САПАЛАР ЖӘНЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	106
Жарқын А. ЖҰАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ	109
A. Zhassuzakova THE EFFECTIVENESS OF TEACHING A BIOLOGY LESSON ACCORDING TO AN UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM WITH CASE-STUDY TECHNOLOGY	113
Жумаканова А.Д. ОРГАНИЗАЦИЯ БИОИНДИКАЦИОННОЙ ОЦЕНКИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИЙ РЕКИ ИШИМ В ПРЕДЕЛАХ ГОРОДА АСТАНЫ	116
Жуматаева А., Жексембаева Ж.Р. ЖАСӨСПІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ СУИЦИД ПРОБЛЕМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН-АЛУДЫҢ МАҢЫЗЫ	118
Жұмаш А. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ОТАНДЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ИСЛАМ ДІНІН ЗЕРТТЕУЛЕРІ	123
Забродин С., Койшыбекова А.К. МАТЕМАТИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ИНФОГРАФИКАНЫ ҚОЛДАНУ	128
Заманбеков М.М., Наурызбаева А., Қағазбай К., Жарбулова А. ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ БОЙЫНША МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДА ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ	135
Зербай Г.Қ. ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА МНЕМОТЕХНИКА ӘДІСІН ПАЙДАЛАНУ	138
Ибраева А.Е. ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО СПРАВОЧНИКА ДИКОПЛОДОВЫХ РАСТЕНИЙ ЖЕТЫСУСКОГО АЛАТАУ В ШКОЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ	141

Исабаев А.Т., Айтмұханбет Ж.М., Садыкова Н. Т. МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНЫП БЕЙНЕСАБАҚТАР МЕН ОНЛАЙН ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫН ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	144
Исабаев А.Т., Ахметқалиев А.Е., Мұрал Қ. ТАУ КЕН ЖӘНЕ ӘРЛІК ТАС ӨНДІРУ НӘТИЖЕСІНДЕ ТЕКЕЛІ ҚАЛАСЫ МАҢЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН АНТРОПОГЕНДІК ЛАНДШАФТТАР	149
Исабаев А.Т., Мұрал Қ., Нурахметов Н.А. ТАЛДЫҚОРҒАН ТАУ АРАЛЫҚ ОЙЫСЫНЫҢ ГЕОЖҮЙЕЛЕРІНІҢ АНТРОПОГЕНДІК ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫН КЕҢІСТІКТІК- УАҚЫТТЫҚ ТАЛДАУ	153
M.S. Kabylova, D. Abjapar PEDAGOGICAL TRAINING FUTURE TEACHERS OF FOREIGN LANGUAGE	158
Капенова А.А., Бекболатқызы Д. БОЛАШАҚ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМНЫҢ ПЕДАГОГ-ТӘРБИЕШІЛЕРІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТКЕ ДАЯРЛАУ	162
Кастеева Г.Д., Еркін Х. ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ - МҰҒАЛІМНІҢ НЕГІЗГІ ҚҰЗЫРЕТТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ	166
Касымбекова М.М., Наубаева Х.Т. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	171
Кененбаева М.А., Жапарова Б.М., Абиддинова Н.С., Бейсембаева Г.А. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	175
Кененбаева М.А., Жапарова Б.М., Каржаспаева З.М. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДАҒЫ ОҚУ ҮЛГЕРІМІН ДИАГНОСТИКАЛАУ	178
Кенжебеков А. ИМАМ ШӘМІЛ БАСШЫЛЫҒЫМЕН КАВКАЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РЕСЕЙ ОТАРШЫЛДАРЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСІ	181
Керимбекова Ж. КӨРНЕКІ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ СӨЙЛЕУДІҢ ЖАЛПЫ ДАМУЫ БАР БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	186
Клинчук А. К. ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	190

Коломиец Д.А., Мулкибаева М.Т. ИННОВАЦИИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ. КОРРЕКЦИОННО- ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ С ОВЗ	194
Көпбосын Ә.Н., Сериев Б.А. СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОГЛАСОВАНИЯ НОРМ О КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ И ПРОСТУПКАХ	197
Кудайберген А.С. КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ 1920-1930 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ	201
Кулжанов А.Е., Орманова Г.К. «ФИЗИКА» ПӘНІН ЖОҒАРҒЫ СЫНЫПТАРДА ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ STEM ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ИНТЕГРАЦИЯЛАУ	204
S.R. Kulzhebayeva, A.E. Orazov MEASURING THE AMOUNT OF FLAVONOIDS IN MEDIUM AND APICAL POTATO REGENERANTS	208
Кумарбекова Г.Д. ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ДАМУ	210
Қалижан М., Акмуллаева А.С. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА АРНАЛҒАН «БИОЛОГИЯ» ПӘНІНЕН ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІН ӘЗІРЛЕУ	215
Қасымбай К.Е., Аманжол А.Қ., Қаратаева Д.Ғ. ҚАЗАҚ ӘСКЕРИ РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ КОМИТЕТІНІҢ ҚАЗАҚ КЕҢЕСТІК АВТОНОМИЯСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ	219
Қатарбаева А.Н., Алдиярова А.Б., Атаева Г.М. БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	227
Мадет Е. БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ «ҰШҚАН ҰЯ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	230
Майлыбай М., Жексембаева Ж.Р. АРТ-ТЕРАПИЯ - МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ӘДІСІ РЕТІНДЕ	234
Мақсұтханова Ы.У. ОСОБЕННОСТИ АНАТОМИЧЕСКОГО СТРОЕНИЯ ГОДИЧНЫХ ПОБЕГОВ ШЕЛКОВИЦЫ ЧЕРНОЙ (<i>MORUS NIGRA</i> L.)	238

Мамекова А.Т., Суниятова А.А. ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫНДАҒЫ БАЛА ТҰЛҒАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	242
Маратқызы А., Тұргұмбек Г., Калиева Б.Т. ҚҰМ АСТЫНДА ҚАЛҒАН ҚАЛАЛАР: СИПАТТАЛУЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ	248
Маханова Ж.А., Сағынаева Г.С., Галиева Г.Б. ТЫНЫС АЛУ ЖҮЙЕСІНІҢ АУРУЛАРЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЕМДІК ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ	250
Меліс М.С., Булегенова А.К. МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯСЫН ОҚЫТУДА САНДЫҚ МЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ ИНТЕРНЕТ КАРТАЛАРДЫ ОҚУ ЖӘНЕ БІЛІМ КӨЗІ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕРІ	253
Молбаева Ж.М. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	258
Мұхаметхан А. ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП КУРСЫНДА БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ЭКСКУРСИЯЛАР	262
Мырзахан С.Қ., Токтанова А.К. RESEARCH PROBLEMS OF REFLECTION	265
Нұрғожаев Ш.Б. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	269
Нұрланбек Ж., Жолдасқан Ә.Е. САЛҚЫНБЕЛ КРИПТОДЕПРЕССИЯЛЫҚ ОЙЫСЫНДА ЖҮРЕТІН ЖЕР БЕДЕРІНІҢ ШАҒЫН ПІШІНДЕРІ ЖЫЛЫСУЛАРДЫҢ ТҮЗІЛУ ЖОЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚАРСЫ КҮРЕС ШАРАЛАРЫ	271
Омарбеков А.С. ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ	276
Омаров А.Е. ЖЕЛТОҚСАН КӨТЕРІЛІСІНІҢ ТАРИХТАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ	280
Онгарбаева А.Е. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ТІЛІН ДАМУА ОТЫРЫП ШЫҒАРМАШЫЛЫҚА БАУЛУ	284
Орынбасаров Ш.А. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ БАСТЫ СИПАТЫ ЖӘНЕ ЖАҢАША БАҒЫТТАРЫ	289

Оспанова Б.К. ҚР ЖОО-ДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	293
Рахымбеков А.Ж., Сантерханқызы Ж., Токмырза С.М., Шакарим А.Б. ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКАНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ	298
Рахымбеков А. Ж., Сивак Ю.О., Алферов В.Е. КОНЦЕПЦИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ГЛОБАЛИЗАЦИИ	301
Рахымбеков А. Ж., Хамит А.Ж., Алтынбеков А.Б. СОВРЕМЕННЫЕ АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ	303
Сагындық Г. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНЫҢ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ	306
Самбетбаева Т.А. КАЧЕСТВО ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ КАК ГЛОБАЛЬНАЯ ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА	310
Sartova A. STUDYING THE PEDAGOGICAL POTENTIAL OF DISCUSSION-BASED INSTRUCTION IN DEVELOPING COMMUNICATIVE SKILLS IN A SECOND LANGUAGE	315
Сейткурманов Д.А., Сантаева К.Т. АЛАШ ЖОЛЫНДА ҚҰРБАН БОЛҒАН ОТЫНШЫ ӘЛЖАН ӨМІРІНЕН	320
Сембаева А.С., Абайдельданова М.К. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МОЛОДЁЖНОГО СЛЕНГА В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ	324
Серік Г. ТҮРКІСТАНДА БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ	329
Сочин С.А, Приймак Д. ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ НА БОЕВЫХ ТРАДИЦИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА	334
Султанова М.Р. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЛИЦЕНЗИРОВАНИЯ В НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ	338
Таженова К. ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ПРИОРИТЕТ МОДЕРНИЗАЦИИ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	341

Тажинова Г.А., Сламбек А.А. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЙНЕЛЕУ ЖӘНЕ ҚҰРАСТЫРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ	346
Тлеужанов А., Есейқызы А. МЕКТЕП МАТЕМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ БЕЙСТАНДАРТ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУДЫҢ КЕЙБІР МОДЕЛЬДЕРІ	351
Тоқтаған Б.М., Туленбергенова А.А., Советбекова А.А. РҰТНОН БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛІН ҮЙРЕНУДІҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	356
Tokina A. V. THE CONCEPT OF WATER SECURITY: EXPERIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF THE WATER POLICY OF FOREIGN STATES	359
Усманов Е. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ БАРЫСЫ ЖӘНЕ КЕЗЕҢДЕРІ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР	362
Үйсінхан М. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДІНИ АХУАЛ	367
Хасенова Д. ҚҰРБАНҒАЛИ ХАЛИДТЫҢ «ТАУАРИХ ХАМСА» («БЕС ТАРИХ») ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ	370
Шалтабаев А.А., Жиенбаев Ж.Т., Кизат Б. ПРОТОТИПТЕУ ЖӘНЕ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗДЕРІ	373
Шіркей Ә. КӘСПОРЫННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІН ӘЗІРЛЕУ	378

«XXI ҒАСЫР: ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты
жас ғалымдар мен студенттер арасындағы республикалық
ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
молодых ученых и студентов
«XXI ВЕК: НАУКА И ИННОВАЦИИ»

MATERIALS
of the republican scientific and practical conference
of young scientists and students
«XXI CENTURY: SCIENCE AND INNOVATION»

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайні – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 04.05.2023 ж.
Өріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 48.88. Тапсырыс № 00480
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Имидждік саясат орталығы
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 04.05.2023 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 20 экз. У.п.л. 48.88. Заказ № 00480
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Центр имиджевой политики
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а